

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

7 ' 2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 7, 2025

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2025**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломосць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

***Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 12 від 01.07.2025 р.***

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Богдан О.В. LAW AND ECONOMICS В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ПАРАДИГМА ТА КОНЦЕПТУАЛЬНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ.....	12
Гришко В.І., Цевух А.І. ЖІНКИ І ПРАВО У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ: ЄГИПЕТ, ГРЕЦІЯ, РИМ.....	15

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бардадим Е.М., Титаренко М.В. МЕДІАЦІЯ ТА ПЕРЕГОВОРНІ ТЕХНІКИ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ПРАВОВОЇ БЕЗПЕКИ БІЗНЕСУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ МІНІМІЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНИХ РИЗИКІВ.....	19
Боровик А.В., Кравченко О.С. ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ НАДАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ФІНАНСОВОЇ ТА ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ.....	22
Новик Б.В. МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО: PROS AND CONS.....	27
Хотинська-Нор О.З., Нор А.Г. БЕЗПЕРЕРВНІСТЬ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ЗАСАДА ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩОЇ РАДИ ПРАВОСУДДЯ.....	31
Якимович Я.В. СУЧАСНІ СФЕРИ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ.....	35

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Гуржій А.В., Паутов Д.С. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ: ПРОБЛЕМИ АВТОРСТВА ТА ДОСТУПУ.....	42
Деледівка С.Г. СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ САМОЧИННОГО БУДІВНИЦТВА.....	45
Дзера С.М. ПОРУШЕННЯ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У КІБЕРПРОСТОРІ: МЕХАНІЗМИ ЗДІЙСНЕННЯ, ВІЯВЛЕННЯ ТА ДОКАЗУВАННЯ.....	50
Дяченко В.С. ПРИВАТНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАДАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ: НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ.....	56
Іванова А.С. ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ ЯК ЗАСІБ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ОБМЕЖЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У ВІДВІДУВАННІ ГРАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА УЧАСТІ В АЗАРТНИХ ІГРАХ.....	61
Кармаза О.О., Карашук К.І. СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ПРОЦЕДУРИ МЕДІАЦІЇ: ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБИСТУ УЧАСТЬ СТОРІН СПОРУ В МЕДІАЦІЇ.....	64
Міліщук Н.С. ФРАУДАТОРНІСТЬ ЯК ПІДСТАВА ВИЗНАННЯ СУДОМ ПРАВОЧИНУ НЕДІЙСНИМ: ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ.....	68
Трубаков Є.О. ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ В КОНТЕКСТІ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	72
Федорчук Ю.О. ОСОБЛИВОСТІ ВЧИНЕННЯ ВИКОНАВЧОГО НАПИСУ НОТАРІУСОМ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИЗНАННЯ ЙОГО ТАКИМ, ЩО НЕ ПІДЛЯГАЄ ВИКОНАННЮ.....	76
Хомутецький Д.С. ПРЕЮДИЦІЙНИЙ ЗАПИТ ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	79
Чеховська І.В. ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ РЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	84

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Зарічанський Г.В. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВНЕСЕННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ ДО СТАТУТНОГО КАПІТАЛУ ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	90
Куцевол Д.В. ЗАСТОСУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ФІНАНСОВИХ САНКЦІЙ ДО СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У СФЕРІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ АЗАРТНИХ ІГОР.....	94
Озадовський І.І. КРИТЕРІЇ ПРАВОМІРНОСТІ МОРАТОРІЇВ НА ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ.....	99
Швидка Т.І. ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЛІ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ КОНКУРЕНТНИХ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	104
Юлдашев О.Х., Джунь В.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВОРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	108

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зубрицький М.І., Швець В.О. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОСТІ ПРАВ І НЕДИСКРИМІНАЦІЇ У СФЕРІ ПРАЦІ.....	111
---	-----

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Бегас В.Л., Романишина Т.О., Лахман А.Р. ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НИХ ЗГІДНО З ЧИННИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ.....	115
Осадча А.О. АДАПТИВНІ ФОРМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК АГРАРНО-ПРОВА КАТЕГОРІЯ.....	120
Покальчук М.Ю., Корольова М.А., Поповиченко Д.В. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УПРАВЛІННІ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ СТРУКТУРНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ НААН УКРАЇНИ.....	125

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Ващенко С.С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	129
Волкова Ю.А. ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	133
Волковинський О.А. ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ОСКАРЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ІСПИТІВ ЧЛЕНАМИ ЕКІПАЖІВ.....	137
Клюєва Є.М. ВИКОНАВЕЦЬ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД.....	141
Ладиченко В.В., Потьомкін С.О. СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ФОРМ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗІ СТРУКТУРОЮ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ.....	144
Мазепа С.О. ДОКТРИНАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	149
Малетова О.С., Тимошенко О.О. ОЦІНКА МОЖЛИВОСТІ І ДОЦІЛЬНОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ КРАЩИХ ПРАКТИК ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У ВІТЧИЗНЯНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	154
Мартинівський В.В. ДОЗВІЛЬНА СИСТЕМА: ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗМІСТ СУЧАСНОГО ПОНЯТТЯ.....	159

Нога П.П. ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПЛАТНИКА ЕКОЛОГІЧНОГО ПОДАТКУ У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ.....	162
Тихонова Д.С. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ВИМОГ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ НА ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ.....	165
Троцький О.О. АКСІОЛОГІЧНА ПРИРОДА ПРИНЦИПУ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	168
Фесенко С.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ПОГЛЯД НА СУЧАСНІ НОРМАТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГАБАРИТНО-ВАГОВОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ.....	171
Худа В.В. ПОМИЛКИ ПРИ СКЛАДАННІ ПРОТОКОЛІВ ПРО АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО-ПОРУШЕННЯ ЗА СТ. 130 КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	178
Шевчук О.Р., Береза Р.М. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ ЗА ПОРУШЕННЯ РЕГУЛЯТОРНИХ ВИМОГ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄС ТА УКРАЇНИ.....	181
Шумейко І.П. ІНІЦІУВАННЯ, ПОЧАТОК ПРОВАДЖЕННЯ, А ТАКОЖ ПІДГОТОВКА ДО РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ФІНАНСОВУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	185
Яцуба В.В. ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ РОЗГЛЯДУ ТА ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	191

РОЗДІЛ 8 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Гриченко О.А. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА: СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ.....	195
Журавель В.В. САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РІВНЯ, СТРУКТУРИ, ДИНАМІКИ.....	198
Кошовий О.Г. ІНСТИТУЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ЩОДО ЗЛОВЖИВАНЬ НА ОРГАНІЗОВАНИХ РИНКАХ.....	203
Чехунов М.В. СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ ПІДКУПУ В ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ПРИВАТНОГО ПРАВА.....	210
Шаповал О.В. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ СТОСОВНО ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	214

РОЗДІЛ 9 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бабасва О.В., Кумеда А.Ю. ЩОДО МІЖНАРОДНОГО РОЗШУКУ ОСІБ В МЕЖАХ СПІВРОБІТНИЦТВА З МІЖНАРОДНОЮ КРИМІНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ – ІНТЕРПОЛ....	217
Зінковський І.П. НАЙКРАЩІ ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ: ПРЕДМЕТНА ТА ІНСТРУМЕНТАЛЬНА СКЛАДОВІ.....	223
Лепей М.В. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ.....	226
Марочкін О.І. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВАГИ ДО ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ ТА НЕДОПУЩЕННЯ НЕЛЮДСЬКОГО ПОВОДЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО УКРАЇНИ.....	230
Островська М.В., Бабасва О.В. ПРАВОВИЙ СТАТУС ПОВІДОМЛЕНЬ ІНТЕРПОЛУ: ЧЕРВОНА КАРТКА ТА ДИФУЗІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТИ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ....	240
Погорецький М.А. ОБШУК: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРИВАТНОСТІ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	243

Рибка Д.М., Жевелєва І.С. ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ (ЦИФРОВИХ) ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ЗАКОНОДАВЧИЙ АСПЕКТ.....	253
--	------------

РОЗДІЛ 10 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Зубарева А.Є. РОЛЬ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СФЕРІ ПСИХОТЕРАПІЇ: ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНИХ НОРМ І ЇХНІЙ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	257
Карасьов В.І., Доляновська І.М. ALTER EGO У ПЕРЕХІДНОМУ ПРАВОСУДДІ: ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ДЕКОНСТРУКЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	263
Лисик В.М. ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА КОМІТЕТОМ ООН З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	267
Мовчан А.К. ЗАБОРОНА ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ... 	271
Погорєлова Ю.О., Казакова Д.Д. ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ.....	275

РОЗДІЛ 11 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Павлюк А.Г. ПРАВИЛА І ПРИНЦИПИ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА ЕКСПЕРТНЕ ЗНАЧЕННЯ.....	279
Разуменко Д.О. ВИКЛИКИ І РІШЕННЯ У ВИКЛАДАННІ СУСПІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН: КОНТЕКСТ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВНИЧОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	284

РЕЦЕНЗІЇ

Дідич Т.О. ДОСЛІДЖЕННЯ НАПРЯМІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА В КОНТЕКСТІ ВИКОРИСТАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ О.С. ВОЛОХОВА «ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВОТВОРЧОСТІ».....	288
---	------------

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Погорецький М.М., Власов А.В. ДОСЛІДЖЕННЯ НАПРЯМІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОРУШЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В СУЧАСНІЙ ВІЙНІ.....	289
Оксентюк А.М., Боровик Л.А. ПОРУШЕННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	294

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Bohdan O.V. LAW AND ECONOMICS IN THE UKRAINIAN CONTEXT: INTERDISCIPLINARY PARADIGM AND CONCEPTUAL UNCERTAINTY.....	12
Hryshko V.I., Tsevukh A.I. WOMEN AND LAW IN THE ANCIENT WORLD: EGYPT, GREECE, ROME....	15

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Bardadym E.M., Tytarenko M.V. MEDIATION AND NEGOTIATION TECHNIQUES AS INSTRUMENTS OF LEGAL SECURITY IN BUSINESS: CURRENT TRENDS AND LEGAL ASPECTS OF MINIMIZING CORPORATE RISKS.....	19
Borovyk A.V., Kravchenko O.S. LEGAL MECHANISM FOR PROVIDING INTERNATIONAL FINANCIAL AND HUMANITARIAN ASSISTANCE.....	22
Novyk B.V. MULTIPLE CITIZENSHIP: PROS AND CONS.....	27
Khotynska-Nor O.Z., Nor A.H. CONTINUITY AS A CONSTITUTIONAL PRINCIPLE OF THE ACTIVITIES OF THE HIGH COUNCIL OF JUSTICE.....	31
Yakymovych Ya.V. CURRENT DOMAINS OF EXECUTIVE GOVERNANCE REGULATION ACROSS EUROPEAN STATES.....	35

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Hurzhii A.V., Pautov D.S. INTELLECTUAL PROPERTY IN THE DIGITAL AGE: ISSUES OF AUTHORSHIP AND ACCESS.....	42
Deledyuka S.H. LEGAL REMEDIES IN CASES OF UNAUTHORIZED CONSTRUCTION.....	45
Dzera S.M. VIOLATIONS OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN CYBERSPACE: MECHANISMS OF COMMISSION, DETECTION, AND PROOF.....	50
Diachenko V.S. PRIVATE LEGAL REGULATION OF RELATIONS IN THE SPHERE OF PROVISION OF MEDICAL SERVICES: SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL APPROACHES.....	56
Ivanova A.S. ELECTRONIC EVIDENCE AS MEANS OF PROOF IN CASES ON LIMITATION OF AN INDIVIDUAL'S OPPORTUNITY TO VISIT GAMBLING ESTABLISHMENTS AND PARTICIPATE IN GAMBLING.....	61
Karmaza O.O., Karashchuk K.L. SUBJECT COMPOSITION OF THE MEDIATION PROCEDURE: ON THE ISSUE OF PERSONAL PARTICIPATION OF THE PARTIES TO THE DISPUTE IN MEDIATION.....	64
Milishchuk N.S. FRAUDULENT AS A REASON FOR DECLARATION AN ACT'S INVALIDITY IN THE COURT ORDER: PROBLEMS OF CIVIL LAW APPLIANCE.....	68
Trubakov Ye.O. LEGAL ENTITIES OF PUBLIC LAW: CHALLENGES OF DETERMINING LEGAL STATUS IN THE COURSE OF RECODIFICATION OF CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE.....	72
Fedorchuk Yu.O. FEATURES OF THE EXECUTION OF AN EXECUTIVE WRIT BY A NOTARY AND PROCEDURAL ASPECTS OF RECOGNIZING IT AS NOT SUBJECT TO EXECUTION.....	76
Khomutetskyi D.S. PRELIMINARY RULLING REQUEST TO THE SUPREME COURT: ADVANTAGES AND SHORTCOMINGS IN THE CONTEXT OF CIVIL PROCEEDINGS.....	79
Chekhovska I.V. APPLICATION OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION METHODS IN UKRAINE: ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE.....	84

SECTION 4 ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Zarichanskyi H.V. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF CONTRIBUTION OF VIRTUAL ASSETS TO THE AUTHORIZED CAPITAL OF BUSINESS ENTITIES.....	90
Kutsevol D.V. APPLICATION OF ECONOMIC AND FINANCIAL SANCTIONS TO BUSINESS ENTITIES IN THE SPHERE OF ORGANIZATION AND CONDUCT OF GAMBLING.....	94
Ozadovskyi I.L. CRITERIA FOR THE LEGITIMACY OF MORATORIA ON THE ENFORCEMENT OF COMMERCIAL COURT JUDGMENTS.....	99
Shvydka T.I. INSTITUTIONAL AND FUNCTIONAL ASPECTS OF THE ROLE OF THE STATE IN THE FIELD OF COMPETITIVE PUBLIC PROCUREMENT.....	104
Yuldashev O.Kh., Dzhun V.O. LEGAL REGULATION OF ECONOMIC CONTRACTS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE IN UKRAINE.....	108

SECTION 5 LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Zubrytskyi M.I., Shvets V.O. ENSURING EQUAL RIGHTS AND NON-DISCRIMINATION IN THE FIELD OF LABOUR.....	111
--	-----

SECTION 6 LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Behas V.L., Romanyshyna T.O., Lakhman A.R. OFFENCES IN THE FIELD OF VETERINARY MEDICINE AND LIABILITY FOR THEM IN ACCORDANCE WITH CURRENT LEGISLATION.....	115
Osadcha A.O. ADAPTIVE FORMS OF AGRICULTURAL PRODUCTION AS AN AGRARIAN-LEGAL CATEGORY.....	120
Pokalchuk M.Yu., Korolova M.A., Popovychenko D.V. LEGAL MECHANISMS FOR PREVENTING CORRUPTION IN THE MANAGEMENT OF LAND RESOURCES BY STRUCTURAL SUBDIVISIONS OF THE NAAS OF UKRAINE.....	125

SECTION 7 ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Vashchenko S.S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL FOUNDATIONS OF INTERACTION BETWEEN NATIONAL POLICE AND OTHER ENTITIES ENSURING NATIONAL SECURITY.....	129
Volkova Yu.A. PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS IN THE MODERN LEGAL SYSTEM OF UKRAINE: TRENDS, CHALLENGES AND PROSPECTS.....	133
Volkovynskyi O.A. LEGAL GROUNDS FOR APPEALING THE RESULTS OF QUALIFICATION EXAMS BY CREW MEMBERS.....	137
Kliuieva Ye.M. THE ENFORCEMENT OFFICER IN THE CONTEXT OF EUROPEAN STANDARDS OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL.....	141
Ladychenko V.V., Potomkin S.O. CORRELATION AND INTERRELATION OF PROCEDURAL FORMS OF JUDICIAL CONTROL WITH THE STRUCTURE OF THE LEGAL MECHANISM OF JUDICIAL CONTROL.....	144
Mazepa S.O. DOCTRINAL AND LEGAL PRINCIPLES OF INFORMATION SECURITY OF THE STATE: MODERN APPROACHES AND INTERNATIONAL EXPERIENCE.....	149
Maletova O.S., Tymoshenko O.O. ASSESSMENT OF THE POSSIBILITY AND FEASIBILITY OF IMPLEMENTING THE BEST PRACTICES OF FOREIGN COUNTRIES IN THE FIELD OF COMBATING CORRUPTION INTO DOMESTIC LEGISLATION.....	154

Martynovskiy V.V. PERMIT SYSTEM: ORIGIN AND CONTENT OF THE MODERN CONCEPT.....	159
Noha P.P. PROBLEMS OF LEGISLATIVE DEFINITION OF THE PAYER OF ENVIRONMENTAL TAX IN THE FIELD OF WASTE MANAGEMENT.....	162
Tykhonova D.S. ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR VIOLATION OF REQUIREMENTS FOR PREVENTION AND REGULATION OF CONFLICTS OF INTEREST IN PUBLIC SERVICE.....	165
Trotskyi O.O. THE AXIOLOGICAL NATURE OF THE PRINCIPLE OF TRANSPARENCY IN THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES.....	168
Fesenko S.V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL VIEW OF MODERN REGULATORY CHARACTERISTICS OF OVERALL AND WEIGHT CONTROL IN UKRAINE.....	171
Khuda V.V. ERRORS IN DRAFTING THE MINUTES ON ADMINISTRATIVE OFFENCES UNDER ART. 130 OF THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES.....	178
Shevchuk O.R., Bereza R.M. LIABILITY OF FINANCIAL INTERMEDIARIES FOR VIOLATION OF REGULATORY REQUIREMENTS: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE EU AND UKRAINIAN PRACTICES.....	181
Shumeiko I.P. INITIATION, COMMENCEMENT OF PROCEEDINGS AND PREPARATION FOR THE CONSIDERATION OF FINANCIAL RESPONSIBILITY CASES.....	185
Yatsuba V.V. THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CONSIDERATION AND RESOLUTION OF PUBLIC LAW DISPUTES: FOREIGN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE.....	191

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Hrytenko O.A. CRIMINAL LIABILITY FOR VIOLATION OF THE INVIOABILITY OF HOUSING: THE CURRENT STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON PROBLEMATIC ISSUES.....	195
Zhuravel V.V. UNAUTHORIZED ABANDONMENT OF A MILITARY UNIT OR PLACE OF SERVICE: CRIMINOLOGY ANALYSIS OF LEVEL, STRUCTURE, DYNAMICS.....	198
Koshovyi O.H. INSTITUTIONAL PROBLEMS OF FORENSIC EXPERT SUPPORT OF CRIMINAL PROCEEDINGS ON ABUSE IN ORGANIZED MARKETS.....	203
Chekhunov M.V. SPECIAL CRIMINOLOGY PREVENTION OF BRIBERY IN THE ACTIVITIES OF LEGAL ENTITIES UNDER PRIVATE LAW.....	210
Shapoval O.V. TOPICAL ISSUES OF ENSURING GUARANTEES OF LEGAL PROFESSIONAL ACTIVITY DURING THE CONDUCT OF COVERT INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS AGAINST DEFENSE ATTORNEYS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	214

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Babaieva O.V., Kumeda A.Yu. ON THE INTERNATIONAL SEARCH OF PERSONS WITHIN THE LIMITS OF COOPERATION WITH THE INTERNATIONAL CRIMINAL POLICE – INTERPOL.....	217
Zinkovskiy I.P. THE BEST INTERESTS OF THE CHILD AND THE SPECIFICS OF EVIDENCE IN PRE-TRIAL INVESTIGATIONS: CONTENT AND INSTRUMENTAL COMPONENTS.....	223
Lepei M.V. THEORETICAL AND PRAXEOLOGICAL PROBLEMS OF COUNTERING THE INVESTIGATION DURING PROCEDURAL ACTIONS.....	226
Marochkin O.I. ENSURING RESPECT FOR HUMAN DIGNITY AND PREVENTING INHUMAN TREATMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS REGARDING UKRAINE.....	230
Ostrowska M.V., Babaieva O.V. THE LEGAL STATUS OF INTERPOL NOTICES: RED NOTICE AND DIFFUSION AS ELEMENTS OF TRANSNATIONAL CRIMINAL PROSECUTION.....	240

Pohoretskyi M.A. SEARCH: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS FOR THE PROTECTION OF PRIVACY AND THEIR APPLICATION IN UKRAINE.....	243
Rybka D.M., Zhevelieva I.S. FORMATION OF ELECTRONIC (DIGITAL) EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: LEGISLATIVE ASPECT.....	253

SECTION 10 INTERNATIONAL LAW

Zubareva A.Ye. THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN PSYCHOTHERAPY: THE FORMATION OF ETHICAL NORMS AND THEIR INFLUENCE ON NATIONAL LEGISLATION....	257
Karasov V.I., Dolianovska I.M. ALTER EGO IN TRANSITIONAL JUSTICE: A TOOL FOR DECONSTRUCTING STATE RESPONSIBILITY.....	263
Lysyk V.M. APPLICATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW BY THE UN HUMAN RIGHTS COMMITTEE.....	267
Movchan A.K. PROHIBITION OF DEPORTATION OF POPULATION IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW.....	271
Pohorielova Yu.O., Kazakova D.D. MEASURES FOR THE PREVENTION AND COMDATING OF CORRUPTION IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION.....	275

SECTION 11 PHILOSOPHY OF LAW

Pavliuk A.H. RULES AND PRINCIPLES: HISTORY, THEORY, AND EXPERTISE SIGNIFICANCE.....	279
Razumenko D.O. CHALLENGES AND SOLUTIONS IN TEACHING SOCIAL AND LEGAL DISCIPLINES: THE CONTEXT OF REFORMING LEGAL EDUCATION IN UKRAINE.....	284

REVIEWS

Didych T.O. THE STUDY OF WAYS OF IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF LEGISLATION IN USING INTERNATIONAL STANDARDS (REVIEW OF O.S. VOLOKHOV'S MONOGRAPH "EFFECTIVENESS OF LEGISLATION AND INTERNATIONAL STANDARDS OF LAWMAKING").....	288
--	-----

CURRENT PROBLEMS OF JURISPRUDENCE

Pohoretskyi M.M., Vlasov A.V. VIOLATIONS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW IN MODERN WAR.....	289
Oksentiuk A.M., Borovyk L.A. VIOLATION OF THE FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE CHILD IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	294

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/1>

LAW AND ECONOMICS В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ПАРАДИГМА ТА КОНЦЕПТУАЛЬНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ

LAW AND ECONOMICS IN THE UKRAINIAN CONTEXT: INTERDISCIPLINARY PARADIGM AND CONCEPTUAL UNCERTAINTY

Богдан О.В., к.ю.н.,
доцентка кафедри теорії та історії права та держави
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті досліджено розуміння підходу *Law and Economics* (право і економіка) в українській юридичній науці крізь призму термінологічної багатозначності. Аналізуються причини, що зумовили появу *Law and Economics* у XX столітті як реакцію на відірваність юридичного знання від економічних реалій. Підкреслюється міждисциплінарна природа цього підходу, що об'єднує використання інструментів як економіки, так і права. Приділено увагу становленню та розумінню напрямку *Law and Economics* в Україні, яке відбувається з певним запізненням через історичне домінування марксистсько-ленінської методології та планової економіки. У публікації висвітлюється проблема множинності термінів, відсутності сталих відповідників українською мовою, що використовуються в науковому дискурсі, зокрема «економіка права», «економічний аналіз права», «право і економіка», «юрекономіка». У статті концептуально розмежуються терміни, що використовуються в українській науці. Їх аналіз свідчить про відсутність випадкової синонімії, а власне про різні епістемологічні основи позицій науковців.

Проведено аналіз зарубіжних інтерпретацій, зокрема позицій Р. Познера, Г. Калабрезі, Р. Коуза, Г. Де Геста, Г. Керкмеєстера, Ц. Вельяновські, які пропонують як тотожне, так і розмежоване розуміння термінів *Law and Economics* та *Economic Analysis of Law*. В основі цих позицій використовується різна методологія. Але на сьогодні вітчизняна наука лише починає освоювати здобутки західної дослідницької традиції у сфері *Law and Economics*.

У статті обґрунтовано необхідність термінологічної уніфікації як передумови ефективного розвитку української правової науки в контексті євроінтеграції, трансформації права та формування нової правової політики у сфері економіки. Зазначено про необхідність пошуку адекватного українського еквіваленту для назви цього напрямку, й узгодженні категоріального апарату з відповідними методологічними основами. Наголошується на важливості категоріального узгодження з термінологією, яка використовується у зарубіжних дослідженнях, задля забезпечення академічної комунікації та інтеграції у глобальну дослідницьку спільноту.

Ключові слова: право і економіка, економічний аналіз права, економіка права, юрекономіка, міждисциплінарний підхід, термінологічна уніфікація.

This article examines the interpretation of the Law and Economics approach in Ukrainian legal scholarship through the lens of terminological ambiguity. It analyzes the reasons behind the emergence of Law and Economics in the 20th century as a response to the disconnection of legal knowledge from economic realities. Emphasis is placed on the interdisciplinary nature of this approach, which combines tools and concepts from both economics and law. Particular attention is paid to the development and reception of Law and Economics in Ukraine, which has proceeded with some delay due to the historical dominance of Marxist-Leninist methodology and a centrally planned economy. The article highlights the problem of multiple terms and the absence of stable equivalents in the Ukrainian language currently used in academic discourse, such as "economics of law," "economic analysis of law," "law and economics," and "jueconomics." These terms are conceptually differentiated in the article, and the analysis shows that they do not constitute random synonyms, but rather reflect distinct epistemological foundations and methodological positions held by scholars. The study also presents a comparative analysis of international interpretations, including the views of R. Posner, G. Calabresi, R. Coase, G. De Geest, G. Kerkmeester, and C. Veljanovski, who offer both synonymous and differentiated understandings of the terms Law and Economics and Economic Analysis of Law. These perspectives rely on diverse methodological frameworks. At present, Ukrainian legal science is only beginning to explore the insights developed within Western academic traditions. The article argues for the need to unify terminology as a prerequisite for the effective development of Ukrainian legal science in the context of European integration, legal transformation, and the formation of new legal policies in the economic sphere. The search for an appropriate Ukrainian equivalent for the name of this approach, as well as the alignment of its conceptual framework with relevant methodological foundations, is emphasized. Terminological harmonization with international academic discourse is considered essential for ensuring effective scholarly communication and integration into the global research community.

Key words: Law and Economics, Economic Analysis of Law, Economics of Law, Jueconomics, interdisciplinary approach, terminological unification.

Вступ. Юридична наука на початку XX століття зіткнулася з глибинною методологічною кризою, зумовленою її відстороненням від економічних реалій. Право все частіше трактувалося як автономна нормативна система, що функціонує незалежно від суспільних інтересів, економічних процесів та механізмів розподілу ресурсів. Такий підхід був характерним як для правових шкіл позитивізму, так і для практики правозастосування, яка орієнтувалася на формальну логіку, а не на матеріальні наслідки правового регулювання. Цю відірваність загострювало поширення доктрини «державнічного сторожа», що зводила роль держави до охорони формального правопорядку без активного втручання в економіку.

У відповідь на цей теоретичний вакуум сформувався новий напрям – Law and Economics, або «право і економіка», що з самого початку мав міждисциплінарну природу. Його виникнення засвідчило необхідність оновлення юридичної методології шляхом інтеграції економічного підходу до аналізу правових норм та соціальних інститутів. У межах цієї парадигми право розглядається як інструмент впорядкування соціально-економічних відносин, а ефективність – як потенційний критерій оцінювання правового регулювання. З часом ця наукова течія набула розвитку як у США (через роботи Р. Познера, Г. Беккера, Г. Калабрезі), так і в Європі (через

неоінституціональний підхід, теорію публічного вибору, еволюційний аналіз права).

У ході розвитку Law and Economics використовувались різні терміни: *Law and Economics*, *Economic Analysis of Law*, *Economic of Law*, що вказує на наявність розмаїття концепцій і шкіл. Поступово ці підходи стали проникати в інші національні академічні традиції, у тому числі в українське правознавство. Водночас слід враховувати, що українська юридична наука формувалася в контексті марксистсько-ленінської ідеології, планово-централізованої економіки та директивної ролі держави. Це обумовило розвиток особливої прикладної економічної методології у праві, а також відсутність інституціоналізованого підходу до економічного аналізу норм.

Останнє десятиліття характеризується посиленням інтересу до міждисциплінарного підходу Law and Economics у правовій науці України. Він пропонує не лише інструмент аналізу, але й цілісну дослідницьку програму, яка потребує адаптації до умов українського правового дискурсу. Станом на сьогодні вітчизняна наука лише починає освоювати здобутки західної дослідницької традиції у сфері Law and Economics.

У публікаціях українських вчених розглядається питання змісту та перспективи розвитку досліджень у сфері економіки та права (О. Воловик, О. Гаврилюк, О. Гриценко, Н. Оніщенко, О. Скакун, В. Штуца), у інших розглядається можливість використання економічних інструментів в окремих галузях права, зокрема господарського (О. Воловик, В. Джунь, Н. Пацурія), конституційного права (М. Савчин), податкового права (М. Жернаков), освітнього права (І. Тимошенко). Важливим вкладом у вивчення цих питань є переклад українською праці Річарда Познера «Економічний аналіз права» [1].

Однак цей процес ускладнюється як концептуальною новизною матеріалу, так і певними труднощами перекладу, зумовленими розбіжностями у термінології та відсутністю сталих відповідників українською мовою. В українській науковій літературі в сфері права використовуються терміни «економічний аналіз права», «право і економіка», «економіка права», «юрекономіка», кожен з яких відображає різні епістемологічні та методологічні підходи [2, с.161; 3, с.88]. Відсутність термінологічної єдності перешкоджає узгодженості дослідницьких підходів, ускладнює міждисциплінарну співпрацю та створює ризики для інтерпретації результатів. Така ситуація не лише впливає на внутрішньо-науковий діалог, але й перешкоджає ефективній міжнародній комунікації.

Актуальність проблеми загострюється на тлі інтеграційних процесів, у тому числі зобов'язань України щодо гармонізації термінології в контексті вступу до європейського правового простору, а також на фоні доктринальної та законодавчої трансформації, зокрема спричиненої скасуванням Господарського кодексу України. Формування відповідної правової політики у сфері економіки та права вимагає чіткого понятійного апарату, а розширення наукової та прикладної співпраці з міжнародною спільнотою потребує уніфікації базових категорій. У таких умовах міждисциплінарний підхід Law and Economics може виступити як важливий методологічний інструмент, що збагатить юридичну науку, за умови його концептуального осмислення і адаптації до українського контексту.

Метою цієї статті є з'ясування термінологічних варіацій і концептуального навантаження понять, що позначають економічний підхід до права в українській науці, аналіз їх методологічного підґрунтя та зарубіжних аналогів, а також формулювання пропозицій щодо уніфікації понятійного апарату у вітчизняній теорії права.

Основні результати. Зростання уваги до підходу Law and Economics в українській науці права не є випадковим. По-перше, правова система України перебуває у стані постійної трансформації – під тиском євроінтеграційних

процесів, запиту на ефективність регулювання та кризової економіки. У таких умовах виникає потреба в нових інструментах оцінювання результативності правових норм і реалізації державної політики. По-друге, загальна тенденція міждисциплінарності у суспільних науках сприяє рецепції економічних моделей у правовій науці, що добре узгоджується з неоінституціональними уявленнями про право як механізм координації соціальних взаємодій [4, с. 6].

Саме міждисциплінарність економічного підходу до права загострює проблему термінологічної невизначеності. Деякі дослідники, зокрема О. Гриценко, вживають термін «економіка права» у значенні самостійної аналітичної парадигми, що замінює традиційну юридичну теорію [5, с. 162]. О. Скакун ототожнює «економіку права» з «економічною теорією права» і трактує її як навчальну дисципліну на стику економіки й юриспруденції [6, с. 6]. В. Джунь вважає, що економічна теорія права повинна бути методологічним інструментом для аналізу, зокрема, господарського права та його ефектів для економіки [2, с. 161].

Як зазначає В. Штуца, «економічний аналіз права» спрямований на оцінювання правової політики, судочинства та нормативно-правової бази за допомогою понять ефективності, компромісу між цілями та індивідуальної поведінки [7, с. 60–61].

Термін «право і економіка» у працях О. Воловик розглядається як міждисциплінарне позначення співпраці двох автономних сфер знання [8]. Вона допускає синонімічність із поняттям «економічний аналіз права», однак вважає останнє суто методологічним інструментом.

М. Савчин підкреслює, що економічний аналіз права передбачає оцінку правових норм з точки зору ефективності, суспільного добробуту та оптимального розподілення ресурсів. При цьому він визнає різницю між позитивним і нормативним рівнями аналізу: перший вивчає фактичні наслідки, другий – формує рекомендації щодо змін у правовому регулюванні [9]. Окремої уваги заслуговує концепція «юрекономіки», сформульована у працях В. Мамутова, Н. Пацурії, С. Гаврилюк. Її ключова ідея полягає в гармонізації правового й економічного підходів до регулювання господарських процесів, при цьому підкреслюється необхідність врахування як приватних, так і публічних інтересів [3, с. 88; 10].

В українському науковому дискурсі спостерігаємо одночасне використання понять «економіка права», «економічний аналіз права», «право і економіка» та «юрекономіка», що не є наслідком випадкової синонімії, а відображає різні теоретичні позиції науковців та епістемологічні основи.

У західній традиції здебільшого поняття *Law and Economics* та *Economic Analysis of Law* вживаються як взаємозамінні [11, с. 1697; 12, с. 160]. Автор поняття *Economic Analysis of Law* Р. Познер вважає, що воно позначає саме метод дослідження, що базується на припущеннях про раціональність індивідів, аналіз вигод і витрат, максимізацію корисності [1, с. 30]. Проте деякі дослідники, насамперед Р. Коуз, Г. Калабрезі, Г. Де Гест, пропонують їх розмежовувати. Р. Коуз, зокрема, стверджував, що *Law and Economics* – це аналіз економічної системи в контексті правового середовища, тоді як *Economic Analysis of Law* – це аналіз самої правової системи з використанням економічних інструментів [13, с. 103].

Подібну думку висловлює Г. Калабрезі, підкреслюючи, що роль *Economic Analysis of Law* критикувати та змінювати право зсередини, тоді як *Law and Economics* покликане оновлювати саму економічну теорію через взаємодію з юридичним матеріалом [14]. У цьому сенсі право стає не лише об'єктом, а й інструментом формування нових економічних уявлень. Таким чином, *Law and Economics* постає як двосторонній підхід, що дозволяє не лише застосовувати економіку до права, а й коригувати економічну парадигму завдяки правовим інструментам.

Особливої уваги заслуговує думка Г. Де Геста, який розглядає *Law and Economics* як широку міждисциплінарну програму, що поєднує як позитивний, так і нормативний рівні аналізу, тоді як *Economic Analysis of Law* залишається інструментом, що застосовується в межах переважно позитивної парадигми [15]. Аналогічну позицію займає Г. Керкмеєстер, наголошуючи, що *Law and Economics* охоплює не лише економічні методи, а й інституційний аналіз, філософію права, теорію норм, а отже, має ширший дослідницький потенціал [16].

У новітній інтерпретації взаємодії права та економіки Ц. Вельяновські поділяє *Law and Economics* на «стару» і «нову» версії: перша зосереджується на класичних галузях економіко-правового аналізу (корпоративне, податкове, антимонопольне право), друга – охоплює весь правовий простір, включно з публічним правом і правами людини, та аналізує право як частину економіки соціального вибору [17].

Проблемність використання іншомовних назв напрямів юридичних досліджень в межах *Law and Economics* проявляється у двох тісно пов'язаних вимірах – термінологічному та концептуально-методологічному. Тому перед науковцями стоїть завдання знайти адекватний український еквівалент для назви нового напрямку, й узгодити категоріальний апарат з відповідними методологічними основами, з метою успішної інтеграції в національний правовий контекст.

Висновки. Проведений аналіз свідчить про концептуальну багатшаровість підходу *Law and Economics*, яка виявляється через термінологічну варіативність, внутрішню диференціацію традицій та неоднозначність у використанні понять. В українському контексті існують чотири основні напрями інтерпретації: «економіка права», «економічний аналіз права», «право і економіка» та «юрекономіка». Кожен із них несе окреме епістемологічне

навантаження та відображає відмінні підходи до співвідношення між економікою та правом.

Зарубіжний досвід показує, що хоча поняття *Law and Economics* і *Economic Analysis of Law* часто використовуються як синоніми, дослідники все частіше вказують на доцільність їх розмежування. *Law and Economics* має ширший міждисциплінарний потенціал, що охоплює інституційний, філософський та еволюційний рівні аналізу, тоді як економічний аналіз права – це передусім інструмент оцінювання ефективності правових норм.

У цьому контексті можна запропонувати розмежування понять, що використовуються для позначення економічного підходу до права: «економіка права» – як теоретична парадигма, орієнтована на створення цілісної наукової концепції права в координатах економічного знання; «економічний аналіз права» – як аналітичний інструмент оцінювання ефективності правового регулювання; «право і економіка» – як міждисциплінарний підхід, у межах якого зберігається автономність кожної з дисциплін; «юрекономіка» – як потенційна українська адаптація підходу *Law and Economics*, що враховує контекст правової системи та наукової мови. Разом з тим є необхідність у термінологічному зближенні українського правознавства з міжнародною *Law and Economics* термінологією через звуження категоріального апарату з урахуванням ustalених англійських і європейських джерел. Такий підхід підвищить якість академічної комунікації, забезпечить прозорість і узгодженість правових досліджень. Це в свою чергу вплине на застосування *Law and Economics* як евристичного ресурсу для використання адаптованого до українських реалій інструментарію цього міждисциплінарного підходу. Таким чином, зміцнення методологічної основи *Law and Economics* в українському правознавстві можливе лише за умови глибокої термінологічної рефлексії, концептуального розмежування понять і активного діалогу з глобальною науковою спільнотою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Познер Р.А. Економічний аналіз права / пер.з англ. Савченко С. Харків., Акта, 2003. 862 с.
2. Джунь В.В. Методологічні питання дослідження господарського права/*Вісник Академії правових наук України*. 2010. №1(60). С. 154-155.
3. Пацурія Н. Б. Науковий спадок В. К. Макутова в новітніх парадигмах господарсько-правового знання: юридична економіка (економічний аналіз права). Перші наукові читання пам'яті академіка В. К. Макутова: матеріали круглого столу (м. Київ, 8 лют. 2019 р.). Київ: Інститут економікоправових досліджень, 2019. С. 81-90.
4. Becker G. The Economic Approach to Human Behavior. Chicago: University of Chicago Press, 1976.
5. Гриценко О.А. Економічна теорія права: проблеми становлення. / *Право України*. 2010. № 5. С. 155-164.
6. Скакун О.Ф. Паритет права та економіки: міждисциплінарний підхід. / *Юридичний вісник*, 2013. № 3. С. 6-17.
7. Штуца В. М. Концепція економічного підходу до права / *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 56. С. 59-66.
8. Воловик О.А. Особливості і сучасні проблеми економічного аналізу права / *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2012. №24. С. 589-595.
9. Савчин М.В. Економічний аналіз права та захист економічних і соціальних прав: Економічний аналіз права та захист економічних і соціальних прав. / *Філософія права і загальна теорія права*, 2021, №1. Ст. 103-133.
10. Гаврилюк О.О. "Економічний аналіз права" та "юрекономіка" (сутнісні, семантичні та методологічні аспекти). / *Форум Права*. 79(2). С. 142-151.
11. Krier J.E. Book Review: *Economic Analysis of Law* by Richard A. Posner. *Michigan Law Review*. 1974. Vol. 72. No. 8. P. 1697-1715.
12. Veljanovski C. The New Law-and-Economics. *Lloyds Bank Review*. 1982. P. 160-172.
13. Coase R.H. Law and Economics at Chicago. *Journal of Law and Economics*. 1996. Vol. 36. P. 103-115.
14. Calabresi G. The Costs of Accidents: A Legal and Economic Analysis. Yale University Press, 1970.
15. De Geest G. Economische analyse van contracten. Antwerpen: Maklu, 1994.
16. Kerkmeester H. Methodology: General. In: Bouckaert B., De Geest G. (eds.) *Encyclopedia of Law and Economics*. Vol. I. Edward Elgar, 2000.
17. Veljanovski C.G. Law and Economics in the Real World: Introduction to the New Law-and-Economics. *European Journal of Law and Economics*. 1982. Vol. 1. No. 1.

ЖІНКИ І ПРАВО У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ: ЄГИПЕТ, ГРЕЦІЯ, РИМ

WOMEN AND LAW IN THE ANCIENT WORLD: EGYPT, GREECE, ROME

Гришко В.І., к.п.н., доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності та спеціальних юридичних дисциплін
Національний університет водного господарства та природокористування

Цевух А.І., студент I курсу магістратури
Навчально-науковий інститут права та гуманітарних наук
Національного університету водного господарства та природокористування

Дана наукова стаття присвячена аналізу правового статусу жінок у Стародавньому світі через призму трьох держав, які внесли значний історичний внесок у розвиток людської цивілізації – Єгипет, Греція та Рим. Робота фокусується на правосуб'єктності, праві власності, шлюбних відносинах та процедурах розлучення у цих стародавніх країнах.

Дослідження спрямоване на порівняння правових норм і суспільних практик, що визначали становище жінок у цих суспільствах та спільних і відмінних рисах правового регулювання їхнього статусу. Наприклад, у Стародавньому Єгипті, жінки мали відносно високий рівень правосуб'єктності – мали право володіти майном, укладати контракти, успадковувати майно нарівні з чоловіками, шлюбні угоди часто передбачали захист жіночних економічних інтересів, а також були забезпечені правом ініціювати судові позови та розлучення.

Правосуб'єктність жінок Стародавньої Греції, зокрема в Афінах, була обмеженою. Жінки перебували під опікою (батька, чоловіка або сина), а права на власність і участь у публічному житті були мінімальними. В свою чергу, жінки Спарти могли похизуватися ширшими майновими правами, що впливало на їхній соціальний статус у порівнянні з афінянками.

У Стародавньому Римі правовий статус жінок пройшов еволюцію від жорсткої патріархальної системи в ранній період, до поступового розширення прав у пізній Республіці та Імперії, коли жінки мали право на управління майном та навіть могли здійснювати вплив на політичні процеси завдяки вигідним шлюбним союзам. Шлюб у Римі (*cum manu* та *sine manu*) визначав ступінь залежності жінки від чоловіка, а можливість розлучення стала доступною у пізніший період.

Наукова стаття застосовує порівняльно-історичний метод, аналізуючи правові тексти за типу римського права та єгипетських контрактів. Дослідження підкреслює, що правовий статус жінки залежав від багатьох факторів – соціально-економічних умов, релігійних норм і політичної структури конкретного суспільства. Жінки Стародавнього Єгипту мали більше автономії в силу економічної стабільності та релігійних традицій, тоді як грецькі патріархальні норми обмежували їх права. У Римі процес правової еволюції демонструє поступову лібералізацію суспільства.

Висновки статті підкреслюють, що попри значні відмінності, у всіх трьох цивілізаціях правовий статус жінок залишався вторинним у порівнянні з чоловіками, хоча ступінь їхньої автономії коливався в залежності від культурних та правових традицій. Дана наукове дослідження сприяє глибшому розумінню гендерної динаміки у праві Стародавнього світу та її впливу на сучасні правові концепції.

Ключові слова: правосуб'єктність, право власності, Стародавній Єгипет, Стародавня Греція, Стародавній Рим, патріархат, шлюб, розлучення, правові традиції, гендерні норми.

This scientific article is devoted to the analysis of the legal status of women in the Ancient World through the prism of three states that made a significant historical contribution to the development of human civilization – Egypt, Greece and Rome. The work focuses on legal personality, property rights, marital relations and divorce procedures in these ancient countries.

The study is aimed at comparing legal norms and social practices that determined the position of women in these societies and the common and distinctive features of the legal regulation of their status. For example, in Ancient Egypt, women had a relatively high level of legal personality – they had the right to own property, enter into contracts, inherit property on an equal basis with men, marriage agreements often provided for the protection of women's economic interests, and were also provided with the right to initiate lawsuits and divorce.

The legal personality of women in ancient Greece, particularly in Athens, was limited. Women were under the guardianship (of their father, husband, or son), and their rights to property and participation in public life were minimal. In turn, Spartan women could boast of broader property rights, which affected their social status compared to Athenian women.

In ancient Rome, the legal status of women evolved from a rigid patriarchal system in the early period to a gradual expansion of rights in the late Republic and Empire, when women had the right to manage property and could even influence political processes through advantageous marriage unions. Marriage in Rome (*cum manu* and *sine manu*) determined the degree of a woman's dependence on her husband, and the possibility of divorce became more accessible in the later period.

The scientific article uses the comparative-historical method, analyzing legal texts such as the Roman law and Egyptian contracts. The study emphasizes that the legal status of women depended on many factors – socio-economic conditions, religious norms and the political structure of a particular society. Women in Ancient Egypt had more autonomy due to economic stability and religious traditions, while Greek patriarchal norms limited their rights. In Rome, the process of legal evolution demonstrates a gradual liberalization of society.

The conclusions of the article emphasize that despite significant differences, in all three civilizations the legal status of women remained secondary to that of men, although the degree of their autonomy varied depending on cultural and legal traditions. This scientific study contributes to a deeper understanding of gender dynamics in the law of the ancient world and its influence on modern legal concepts.

Key words: legal personality, property law, Ancient Egypt, Ancient Greece, Ancient Rome, patriarchy, marriage, divorce, legal traditions, gender norms.

Постановка проблеми: дослідження правового статусу жінок у Стародавніх Єгипті, Греції та Римі є важливим в контексті розуміння гендерних відносин і витоків сучасного права. Хоча ці цивілізації заклали основи правових систем, статус жінок у них значно різнився і досі не достатньо проаналізований у порівняльному аспекті. У Єгипті жінки мали більше прав, де вони могли володіти майном і ініціювати розлучення, проте питання реальної автономії залишається відкритим.

В Афінах жінки майже повністю були підконтрольні чоловікам, тоді як у Спарті вони користувалися ширшими економічними правами. Право римських жінок еволюціонувало від повної залежності до часткової самостійності. Станом на зараз, бракує комплексного аналізу правосуб'єктності, майнових прав, шлюбно-сімейного регулювання та впливу культури і релігії на становище жінок у суспільстві.

Мета дослідження полягає в порівнянні правових моделей трьох цивілізацій і виявленні закономірностей в обмеженості та розширенні прав жінок.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням прав жінок в Античності, займалося багато вчених, серед яких: Логвиненко І. А. та Логвиненко Є. С., Гулац Г. В., Посполітак Б., Бондаренко Н. М., Москальова А., Поліщук М. Р. і Поліщук М. Г. та інші. Проте, варто зазначити, що в науковому колі бракує комплексного дослідження в якому порівнюються одночасно ці три найбільші цивілізації Античності, що слугує актуальністю даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус жінок Стародавнього світу – ключ до розуміння формування гендерних норм, які залежали від релігійних, соціально-політичних та економічних чинників. Дослідження має не лише історичне, а й сучасне значення, оскільки допомагає простежити витоки гендерної нерівності та розвиток правових концепцій сучасного права.

Правовий статус жінок у Стародавньому Єгипті є винятковим прикладом того, як релігійні та соціальні уявлення вплинули на рівень жіночої автономії в патріархальному суспільстві. Єгипетські жінки навідміну від жіночої половини населення Греції та Риму, які залежали здебільшого юридично від чоловіків, мали повну правосуб'єктність, що дозволяло їм діяти самостійно у багатьох сферах життя. Єгипетське право, яке було сформоване під впливом релігійної ідеї Маат (порядок, гармонія, справедливість), визнавало жінок здатними до володіння, розпорядження і передачі майна [1, с. 274].

Папірус Вільбурга XIII ст. до н.е., демонструє, як жінка на ім'я Наунхат самостійно продавала успадковану землю. Подібні приклади трапляються також у папірусах Лахунського та Каїрського, згідно яких жінки керували господарствами, займалися торгівлею, мали власні транспортні засоби (човни) і вкладали угоди. Це демонструє практичне втілення прав прав жінок у різних соціальних верствах.

Шлюб у Стародавньому Єгипті був контрактною угодою, де фіксувалися майнові права обох сторін [2, с. 91]. У більш пізній період, інтереси жінок стали краще захищатися в контексті шлюбного контракту, жінка отримала право на повернення приданого, аліменти, а чоловіки могли отримати штраф за невиконання умов такого договору. За приклад можна навести контракт Таїс з міста Фіви (II ст. до н.е.), який чітко своїми положеннями регламентував, що жінка отримує компенсацію при розлученні. Жінки були наділені правом ініціювання розлучення, де при цьому зберігали або отримували частину спільного майна, включаючи срібло, худобу та нерухомість, як у прикладі жінки Тамут (острів Елефантина – V ст. до н.е.) і Сенмонт (місто Сіут – III ст. до н.е.).

Жінки мали доступ до судочинства, могли виступати в суді позивачами, свідками, укладати юридичні угоди та захищати власні інтереси. Папіруси зі стародавніх єгипетських міст Дейр-ель-Медіни та Гермополіса (давньоєгипетською – Хемен), містять справи у яких жінки успішно відстояли власні права на землю або спадщину. Активно жінки приймали участь у храмовій економіці, а жриці виконували не лише релігійні, а й адміністративні функції за типу управління храмовими землями. Карнак, один з найбільших храмових комплексів Стародавнього Єгипту містить рельєфи (зображення та надписи на кам'яній стіні), на яких зображено жінок-жриць, що проводять ритуали і мають соціальну вагу у суспільстві.

Релігія та релігійний світогляд давньоєгипетського суспільства відігравали значну роль у формуванні образу жінки. Ісіда та її культ, який символізував материнство, захист й магію, а також шанування Хатхор і Маат, підсилювали значущість і позивне сприйняття жіночої ролі у суспільстві, що в подальшому впливало на юридичну автономію жінки. Написи із Саїса демонструють, що жриці Ісиди отримували земельні наділи, що забезпечувало їхню незалежність, а економічна стабільність Єгипту, яка була можливою в силу розвиненої торгівлі, забезпечу-

вала участь жінок у комерційній діяльності, де вони вели торгівлю з зарубіжними купцями.

Патріархат, як і у більшості сфер суспільного життя, встановив чоловічу монополію на політичну владу, проте історія Стародавнього Єгипту демонструє певні винятки. Окремі жінки, такі як Хатшепсут (XV ст. до н.е.) та Клеопатра VII (I ст. до н.е.) ставали правительками країни завдяки особливим обставинам. Хатшепсут для узаконення власної влади використовувала образ дочки Амона, що зображено на рельєфах її храму в Дейр-ель-Бахрі [3, с. 15]. Клеопатра VII – остання представниця династії Птолемеїв, для зміцнення влади і забезпечення стабільності для Єгипту, використовувала особисті (шлюб не в класичному розумінні) союзи з римськими цезарями (Юлієм Цезарем та Марком Антонієм), що було відображено Плутархом у його творі «Життєписи» [5]. Ці випадки демонструють, що правові традиції Єгипту створювали унікальний простір для жіночої автономії в межах патріархату.

Стародавня Греція регулювала правовий статус жінки відповідно до політичної структури полісу. В загальній давньогрецькій моделі, жінка була виключена з політичного життя, не мала громадянства, не могла голосувати чи виступати в суді. Їхнє призначення за розумінням тогочасних греків полягало у веденні домашніх справ, народженні дітей та участі у проведенні релігійних обрядів.

Афіни – це загально визнана світова колыска демократії, проте жінки саме цього давньогрецького полісу відчували на собі найсуворішу патріархальну модель. Згідно афінської демократії, жінка, як представник суспільства, не мала громадянських прав, не могла в повному сенсі володіти майном, не брала участь у політиці, а в суді могла свідчити тільки за допомогою чоловічого представника [4, с. 18-19]. Формально, правовий статус афінянки визначав «кіріос», тобто чоловіки (батько, брат, син, опікун). Жінка не могла діяти автономно у правових чи економічних питаннях (право власності зводилося до приданого, яке після шлюбу контролював чоловік).

Закони Солона (VI ст. до н.е.) регламентували, що жінка має право на розпорядження майном, якщо його цінність була менше ніж один медимн ячменю (приблизно 50 літрів). У промові Демосфена «Проти Онетора», що датується IV століттям до нашої ери, описано судовий спір щодо приданого, але, як було зазначено раніше, жінка не мала права виступати в суді, а вимушена була робити це через кіріоса, тобто чоловіка, який за неї офіційно відповідав. Це демонструє те, як жіночі права було обмежено в силу повної залежності від чоловіків. Ще одна промова IV століття до нашої ери – «Про вбивство Ератосфена» описує те, як чоловік виправдовував вбивство коханця своєї дружини посилаючись на її залежність від нього і її обов'язок зберігати цнотливість [6, с. 31]. У цій справі жінка не мала права голосу, а отже, це підкреслює її юридичну безправність.

Дівчата Афін виховувалися вдома і навчання зводилося до навичок ведення господарства, прядіння, тkania, кулінарії. Основне призначення – бути доброю дружиною і матір'ю. Публічне життя охоплювало лише участь у релігійних святах на честь богинь Афін, Деметри та Артеміді, де жінки мали особливу роль – канефори (носіїки кошків) під час Панатенаїв (головне афінське свято на честь Афін покровительниці міста Афін).

Шлюб в Афінах укладався через домовленість батька нареченої, а придане залишалося під контролем кіріоса (опікуна). Для жінки призначення шлюбу полягало у відтворенні законних громадян. Процес розлучення був складним. Жінка могла його ініціювати тільки через суд і при серйозних причинах (наприклад, зрада). У своїй промові «Про спадщину Клеоніма» (IV ст. до н.е.) Ісей згадує судову справу у якій жінці було відмовлено у розірванні шлюбу через економічні конфлікти.

Виятком серед афінських жінок були гетери – освічені, вільні жінки, які не належали до домогосподарств, мали змогу читати й вести інтелектуальні бесіди та бути присутніми на симпосіях [7, с. 21]. Такі жінки були не лише куртизанками, а й музами політиків (Аспасія – кохана Перикла) та філософів. Але, вони були позбавлені права укласти шлюб з громадянином. Надгробні стели з Афін V–IV ст. до н.е., зображують жінок у ролі матерів і дружин, що ідеалізує їхню ізоляцію в домашній сфері, а написи на стелах часто прославляють жіночу доброчесність без згадок про їхню юридичну чи економічну активність.

Спарта, яка відома на весь світ своїми мужніми воїнами і 300-ми спартанцями, які мусили на чолі з царем Леонідом намагалися зупинити перську навалу у битві при Фермопілах, також і надавала власним жінкам куди більше прав ніж Афіни. Проте, мусимо зауважити, що надання більшої кількості прав пов'язано з військовим устроєм Спарти, де чоловіки більшість часу займалися військовими справами та війною, а жінки в той час керували домашніми справами і землями.

Жінки у Спарті мали право на володіння майном, його успадкування і розпорядження ним. В свій час Аристотель навів дані у «Політиці», що близько 40% земельної власності поліса перебувало у власності жінок і це викликало побоювання навіть у самих спартанців через таку економічну залежність. Як приклад впливової спартанської жінки, варто навести Горго – жінку царя Леоніда, яка не лише керувала сімейним майном, а й брала участь у політичних дискусіях та надавала поради стосовно зовнішньої політики. У своїй праці «Історії» її згадує Геродот.

Спартанки отримували фізичне виховання, де з дитинства вони займалися гімнастикою, бігом, метанням диска, оскільки це вважалося необхідністю для можливості народження здорового потомства. Це і підтверджує Ксенофонт у своїй праці «Лакедемонській політії».

Їхні тіла не приховувалися під хітонами (класичний грецький одяг з льону або вовни), жінки могли носити короткий одяг і бути фізично активними публічно, що було неприпустимо для афінянок. Також, на відміну від афінянок, жінки Спарти отримували базову освіту.

Вік вступу спартанської жінки в шлюб в середньому становив 18–20 років, що на той час вважалося пізнім віком для шлюбу, проте це сприяло кращому здоров'ю матері та майбутньої дитини [4, с. 16–17]. Для жінки в шлюбі у Спарті була тільки єдина функція – народити сильного громадянина. Якщо чоловік не міг мати дітей, жінці дозволяли зачати її з іншим – про це засвідчив Плутарх у «Життєписях». Процес розірвання шлюбу був простіший ніж у Афінах. Згідно інформації тих же «Життєписів» Плутарха, розлучення могло відбутися навіть заради народження здорових спадкоємців – про це ідеться у «Мораліях» Плутарха, де він згадує, як жінка на ім'я Лампід, розірвала шлюб з метою вийти заміж за молодшого чоловіка. Не дивлячись на відсутність політичних прав, жінки мали право вільно висловлювати свої думки та впливати на виховання майбутніх воїнів.

В двох інших грецьких полісах – Коринфі та Фівах, були певні відмінності, проте в загальному правовий статус жінки був, як і в інших грецьких полісах. Коринф – великий торговельний центр характеризувався відчутною роллю жінок у релігійному житті, де особливе місце займали жриці храму Афродіти, які практикували сакральну проституцію. Це надавало їм економічну автономію, проте їхній юридичний статус залишався незначним. В деяких історичних джерелах містяться відомості про заможних жінок, які займалися меценатством та підприємництвом. Схоже положення справ було і у фівських жінок – вони брали активну участь у культі Деметри (Фесмофорії) та інших містеріях, за відсутності братів могли успадковувати майно, але, як і в інших полісах, вони не були громадянками і знаходилися під опікою чоловіків.

В давньогрецькій літературі, зазвичай як і в житті, жінки зазнавали обмежень (юридичних, сімейних, соціальних, політичних) за виключенням певних праць, де демонструвалася жіноча інтелектуальна чи символічна сила. Гомер в «Іліаді» згадує Єлену Троянську як впливовий об'єкт політичних інтриг, Пенелопа в «Одіссей» зображена як тою, що виявляє розум та стійкість [8, с. 253–254]. Аспасія, яку згадував Платон у «Менексі» виходила за межі патріархальних класичних норм, оскільки вона була не тільки коханою, а й радницею Перикла. Арістофан в праці «Ахарняни» демонструє її як об'єкт сатири за широку участь у публічному житті. Антігона в «Антігоні» Софокла протистоїть державі заради сімейної честі, демонструючи моральну силу, а Клітемнестра в «Орестії» Есхіла вбиває Агамемнона, що символізує бунт проти чоловічої влади, хоча її було за це покарано. Це демонструє нам, як тогочасні гендерні норми не давали жінці свободи і вона мусила боротися за свою автономію.

Релігія також залишала свій відбиток на уявленні жіночої ролі в суспільстві. В Афінах культ Афіні Паллади підкреслював цнотливість і домашню сферу, у Спарті ж культ Артеміді Ортії акцентував увагу на фізичній силі і плодючості. Написи з храму Артеміді, що датовані V ст. до н.е., зображують участь жінок у процесі жертвоприношень і даруванні земель.

Регіональні відмінності також існували, так в Афінах царив максимальний рівень патріархату з мінімальною правосуб'єктністю жінки, Спарта була прикладом економічної автономії в мілітаристському контексті, у Фівах жінки могли успадковувати майно, якщо у них не було братів, що підтверджується написом із Дельф IV ст. до н.е.

Стародавній Рим – цивілізація, яка зробила суттєвий внесок у юриспруденцію та світову історію, завдяки таким діячам як Гай Юлій Цезар та Октавіан Август. На піках своєї могутності, ця держава мала територію у 5–5,7 млн. квадратних кілометрів та населення 60–70 млн. осіб, що становило на той час 15% населення Землі. Правовий статус жінок пройшов еволюцію від жорстокого патріархату до часткової автономії.

У ранній період (VIII–VI ст. до н.е.) за «Дванадцятьма таблицями» (орієнтовно 450 р. до н.е.) жінки перебували під владою "pater familias" – батька або чоловіка [9, с. 60].

Шлюб типу "cum manu" передавав жінку в повний контроль чоловіку, а право власності обмежувалося приданим, яке належало родині чоловіка. Гай в своїх «Інституціях» II ст. до н.е. наводить інформацію, що жінка в cum manu втрачала юридичну самостійність, де ставала частиною сім'ї чоловіка подібно до дочки. Така форма шлюбу підкреслювала патріархат, де у жінки не було прав на самостійне розпорядження майном чи ініціацію юридичних дій.

У II ст. до н.е. форма шлюбу "sine manu" змінює динаміку, де жінки мають право на збереження юридичного зв'язку з рідною сім'єю і контроль власного майна. Теренція, дружина Цицерона є яскравим прикладом, де вона управляла своїм приданим, нерухомістю в Римі та Кампанії, а також фінансувала політичну кар'єру чоловіка, що підтверджує сам Цицерон у листах "Ad Familiares".

Розпочинаючи з періоду I–IV ст. н.е., права жінок значно розширилися – вони могли укладати контракти, заповідати майно та впливати на політику через шлюбні союзи. Светоній у "Житті дванадцяти цезарів" описує Лівію Друзілу – дружину імператора Октавіана Августа, яка використовувала своє багатство для підтримки різноманітних політичних ініціатив, де наприклад згадується, як вона фінансувала будівництво портіка Лівії та храми [10; 11]. Її заповіді, які вдалося віднайти в архівах, демонструють, як багаті римлянки обходили тогочасні обмеження патріархату, розподіляючи майно між спадкоємцями і громадськими проєктами.

Археологічні дані також підтверджують поступове зростання економічної ролі жінок. Надгробки римських

матрон (поважні заміжні жінки) як от стела Юлії Феліцитас (II ст. н.е.) зображують жінок благодійницями, які фінансували важливі громадські проєкти за типу будівництва лазень та акведуків.

На стелах також прославляється щедрість таких жінок, що демонструє їхній значний економічний внесок.

Як приклад, варто згадати ще одну жінку римського імператора – Помпею Плотину (дружина імператора Траяна), яка фінансувала будівництво шкіл для сиріт, що зображено на монетах і написах із Остії (II ст. н.е.). Тобто, ми можемо дійти висновку, що право власності жінок у Стародавньому Римі еволюціонувало від символічного до реального, що надало їм можливість впливати на суспільство.

З часом гендерні норми пройшли етап лібералізації, де у пізній період розлучення стало доступнішим. Право Юстиніана (VI ст. до н.е.) передбачало можливість жінкам розірвати шлюб без значних юридичних наслідків, зберігаючи при цьому придане і надаючи їм можливість отримати компенсацію [12, с. 351]. Папірус із Оксиринха, датований III ст. н.е., описує жінку Ауреелію, яка розірвала шлюб з Гаєм і отримала назад нерухомість, ювелірні коштовні вироби та частину виноградників.

Інший випадок описав Цицерон у "Pro Caelio", де Клодія Метеллі, сестра Публія Клодія (I ст. до н.е.), розлучилася зберігши значне майно, включаючи маєтки в Байях, що визвало скандал.

Релігійний контекст також відігравав значну роль у формуванні гендерних норм. Культ Вести надавав жрицям (весталкам) унікальну автономію з правом складання заповітів та звільнення рабів, що було рідкістю для жінок. Наприклад, весталка Клавдія (I ст. н.е.) у своєму заповіті звільнила кількох рабів і заповіла частину майна на потреби храму Вести, це зафіксовано Тацитом у «Анналах». Весталка Коссінія, яка жила у II ст. н.е., зображена на стелі з Форуму Романум як благодійниця, яка фінансувала реставрацію храму.

Завдяки розвитку торгівлі та урбанізації Імперії, жінки отримали розширення власних прав власності. Папірус із Равенни II ст. н.е., описує жінку Флавію, яка інвестувала кошти в корабель для торгівлі вином з Галлії, що демонструє жіночу комерційну діяльність.

Проте, патріархат був далі домінуючим у римському суспільстві: жінки не могли голосувати або обіймати магістратури. Хоча, як і у Греції, були виключення з правил.

Корнелія, мати Граків (II ст. н.е.), впливала на політику через синів, а Агриппіна Молодша, мати імператора Нерона, використовувала свій шлюб з Клавдієм (римським

імператором, який їй одночасно був дядьком) і політичний вплив для маніпуляцій, які в кінцевому допомогли її сину Нерону зійти на престол [13, с. 65].

При цьому варто відмітити високі інтелектуальні здібності Агриппіни, яка завдяки цьому шлюбу і вмовлянням Клавдія про усиновлення Нерона, змогла зробити його офіційним спадкоємцем престолу, адже він був її сином від попереднього шлюбу і не мав споріднення з правлячою династією. Тацит у «Анналах» писав, що Агриппіна отруїла чоловіка для скорішого отримання влади її сином. Таким чином, ми бачимо, як римські правові традиції еволюціонували під впливом соціальних змін.

Закони Августа – *Jus trium liberorum* (*Lex Julia et Papia*, 18 р. до н.е.) заохочували жінок до вступу у шлюб і народження дітей, оскільки, якщо у жінки було троє і більше дітей, їй дозволяли управляти майном без опікуна [14].

У підсумку, усі три цивілізації мали спільну рису – домінування патріархату. Рівень жіночої автономії залежав від багатьох факторів конкретного суспільства: Єгипет надавав найбільше прав, Афіни найменше, а Спарта та Рим демонстрували винятки та лібералізацію гендерних норм. Якщо говорити в загальному про стародавній світ, Стародавній Єгипет надавав власним жінкам найбільше автономії у світі на той час, оскільки такі великі цивілізації як Месопотамія, Персія (Ахеменіди), Індія, Китай (династії Чжоу та Хань), Греція та Рим, усі характеризувалися суворішим патріархатом.

Висновки. Отже, дослідження правового статусу жінок у Стародавньому Єгипті, Греції та Римі демонструє, як релігійні, соціальні та політичні чинники формували різні рівні жіночої автономії. Єгипетські жінки користувалися юридичною та економічною свободою – володіли майном, укладали контракти, ініціювали розлучення. Такі приклади, як Хатшепсут ілюструють активність жінок, яка була підтримана релігією Маат та культом Ісиди.

У Греції була загальна риса – домінування патріархату, проте конкретний правовий статус жінки залежав від поліса. Афінянки були юридично залежні, спартанські жінки за типу жінки царя Леоніда – Горго, володіли землею й мали невеликий вплив у місті-полісі. У культурі фігурування таких жіночих історичних постатей як Аспасія демонструє складні уявлення про жіночу роль у тогочасному суспільстві. Правовий статус римських жінок еволюціонував, де шлюби типу *sine manu* та реформи Августа розширили жіночі майнові права, а постаті на кшталт Лівії чи Агриппіни демонструють приклади неформального «тіньового» впливу на суспільство і державу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Москальова А. Становище жінки в Стародавньому Єгипті. Матеріали III Міжнародної науково-методичної конференції 6 травня 2022 р. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Харків, 2022. С. 274–276.
2. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Жінка у Стародавньому Єгипті: визначення правового статусу та особливості шлюбно-сімейних відносин. Правова безпека: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2023. №2(89). С. 87–97.
3. Бондаренко Н.М. Концепція божественного походження як засіб легітимації влади за часів правління жінки-фараона Хатшепсут. Секція І. Історія давнього та середньовічного сходу. 2023. С. 14–17.
4. Посполітак Д. Права жінок у контексті розвитку уявлення про гендерну ідентичність. 2024. 131 с.
5. Cleopatra's Lovers and the Fate of Ptolemaic Egypt. Greek Reporter: веб-сайт. URL: <https://greekreporter.com/2024/12/14/cleopatra-lovers-ptolemaic-egypt/> (дата звернення: 13.06.2025)
6. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Статус жінки в античному світі: особливості шлюбно-сімейних відносин у Стародавніх Афінах. 2021. С. 28–37.
7. Щербань К. Гендерні особливості уявлень про життєвий успіх у юнацькому віці : дис. – Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 87 с.
8. Єфремова О. Трансформація образу Пенелопи у романах Маргарет Етвуд та Костаса Варналіса: порівняльний аспект. Актуальні питання гуманітарних наук. 2024. С. 252–256.
9. Пономаренко О. М., Мешкова К. О. Правовий статус жінки у шлюбі в Стародавньому Римі та сучасній правовій системі України. Збірник наукових праць ХНПУ імені ГС Сковороди Право, 2025. №41. С. 58–65.
10. Livia. Вікіпедія: веб-сайт. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Livia> (дата звернення: 13.06.2025)
11. Porticus of Livia. Вікіпедія: веб-сайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Porticus_of_Livia (дата звернення: 13.06.2025)
12. Поліщук М. Р., Поліщук М. Г. Інститут шлюбу за римським правом та його рецелція. The 13 th International scientific and practical conference «PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF SCIENCE INTO PRACTICE» (20-21 April, 2020). Oslo, Norway 2020. 466 p. 2020. С. 348 – 351.
13. Гуцало Л. В. Становище римлянки у I столітті н. е. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2023. №43. С. 63–67.
14. Jus trium liberorum. Вікіпедія: веб-сайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Jus_trium_liberorum (дата звернення: 13.06.2025)

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/3>

МЕДІАЦІЯ ТА ПЕРЕГОВОРНІ ТЕХНІКИ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ПРАВОВОЇ БЕЗПЕКИ БІЗНЕСУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ МІНІМІЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНИХ РИЗИКІВ

MEDIATION AND NEGOTIATION TECHNIQUES AS INSTRUMENTS OF LEGAL SECURITY IN BUSINESS: CURRENT TRENDS AND LEGAL ASPECTS OF MINIMIZING CORPORATE RISKS

Бардадим Е.М., студентка I курсу магістратури юридичного факультету
Запорізький національний університет

Титаренко М.В., PhD,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

У статті розглядаються сучасні тенденції застосування медіації та переговорних технік як ефективних інструментів правової безпеки бізнесу в Україні. Аналізується зростаюча роль альтернативного вирішення спорів у корпоративному середовищі, що дозволяє мінімізувати юридичні ризики, знизити судові витрати та зберегти ділові відносини між партнерами. Особливу увагу приділено нормативно-правовому регулюванню медіації, зокрема впливу Сінгапурської конвенції, а також сучасним моделям комбінованих процедур медіації та арбітражу. Запропоновано новітні переговорні техніки, що враховують юридичну природу конфлікту та психологічні особливості учасників, спрямовані на досягнення збалансованих рішень і підвищення правової стабільності бізнесу. Результати дослідження підтверджують, що медіація та переговорні стратегії є ключовими елементами системного управління корпоративними ризиками в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: медіація, переговорні техніки, правова безпека бізнесу, корпоративні ризики, альтернативне вирішення спорів, Сінгапурська конвенція, арбітраж, корпоративне право, юридичні інструменти, управління конфліктами.

The article examines current trends in the use of mediation and negotiation techniques as effective instruments of legal security in business in Ukraine. It analyzes the growing role of alternative dispute resolution in the corporate environment, which helps minimize legal risks, reduce litigation costs, and preserve business relationships between partners. Special attention is given to the legal regulation of mediation, including the impact of the Singapore Convention, as well as modern models of combined mediation and arbitration procedures. The article proposes innovative negotiation techniques that consider the legal nature of conflicts and psychological characteristics of participants, aimed at achieving balanced solutions and enhancing legal stability in business. The research findings confirm that mediation and negotiation strategies are key elements of systemic corporate risk management amid current economic challenges.

Key words: mediation, negotiation techniques, legal security of business, corporate risks, alternative dispute resolution, Singapore Convention, arbitration, corporate law, legal instruments, conflict management.

Вступ. Актуальність. У сучасних умовах розвитку бізнесу в Україні, питання мінімізації корпоративних ризиків набуває особливої актуальності. Згідно з даними Касаційного господарського суду України, у 2024 році обсяг звернень із корпоративних спорів зріс на 32%, а загальна кількість справ – на 12,2% [1]. Традиційні судові процедури часто є тривалими, затратними та не завжди ефективними для регулювання комерційних спорів. У цьому контексті медіація та переговорні техніки виступають як альтернативні інструменти, що дозволяють забезпечити правову безпеку бізнесу, скоротити витрати часу та ресурсів, а також зберегти ділові відносини між сторонами. Проблема виникає у недостатньому вивченні та впровадженні цих інструментів у правову практику України, а також у необхідності адаптації їх до сучасних юридичних викликів та корпоративних ризиків.

Метою дослідження є аналіз ролі медіації та переговорних технік у підвищенні правової безпеки бізнесу, порівняти ефективність альтернативного вирішення спорів (ADR) із судовими процедурами та розробити практичні рекомендації для впровадження в корпоративному середовищі. **Об'єктом дослідження** є суспільні відносини, що виникають в процесі використання медіації та переговорних технік для забезпечення правової безпеки бізнесу. **Предметом дослідження** є медіація та переговорні техніки як інструменти правової безпеки бізнесу:

сучасні тенденції та юридичні аспекти мінімізації корпоративних ризиків. **Методологічну основу** роботи формують загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, серед яких: діалектичний, синтез, аналіз, порівняння, логічний, статистичний, моделювання тощо.

Стан дослідження проблематики. Сучасний міжнародний і вітчизняний досвід підтверджує важливість альтернативних методів регулювання спорів поряд із системою правосуддя. Однією з найпоширеніших форм альтернативного регулювання є медіація, яка передбачає залучення нейтрального посередника, що дозволяє задовольнити інтереси обох учасників спору. Серед українських дослідників, які вивчають медіацію як соціальний процес, виділяється О. Ю. Голуб, Н. І. Башмакова, Р. Гаврилюк та О. Кірдан. Як корпоративний юридичний інститут, медіацію досліджують О. Белінська, Н. Бондаренко-Зелінська, В. Піддубна, Г.О. Ульянова, Н. Калініна та М. Оліферовський. Серед міжнародних дослідників, які зробили вагомий внесок у вивчення медіації як соціального процесу та юридичного інституту, варто згадати Джон Аргіс, Кетрін Бернард, Сунадро Сунадро, Ханс Бесемер, Будіаді Віджая, Лоренс Боуль, Рахматові Мейта Октовані, Марк Пель, Ма Ін, Девід Хе Річбелл, Гашоу Авоке Тікуе, Емілія Тейлор, Шань, Мухаммад Саїд, Андреас Троссен, Ганс Шварц, Мухамад Хелмі та Раджаманським Рамалінгам, які спеціалізуються на різних аспектах медіації в бізнесі,

комерційному праві, психології та міжнародному правовому регулюванню.

Основний зміст. Альтернативне вирішення спорів (ADR) охоплює низку процедур, що дозволяють сторонам врегулювати суперечності без звернення до традиційного судочинства. До ключових форм ADR належать переговори, медіація та арбітраж. Переговори – найменш формалізований механізм, за якого сторони безпосередньо шукають рішення. Медіація передбачає залучення нейтрального посередника-медіатора, який сприяє конструктивному діалогу, але не приймає рішення за сторони. Арбітраж, натомість, – це більш формалізована процедура, під час якої незалежний арбітр ухвалює обов'язкове для виконання рішення.

Окрім базових форм, існують також гібридні (наприклад, медіація-арбітраж), дорадчі та консультативні процедури, які поєднують елементи різних підходів. Залежно від ступеня формалізації та ролі третьої сторони, ADR-процедури можуть набувати квазісудового, консенсального, дорадчого або змішаного характеру. Вибір конкретного способу вирішення спору залежить від природи конфлікту та інтересів його учасників. Застосування ADR сприяє зниженню витрат, збереженню конфіденційності та часу, а також підтриманню ділових відносин [2].

Альтернативні способи вирішення спорів мають низку переваг: неформальність, оперативність, добровільність, залучення безпосередніх учасників, спрощені процедури, конфіденційність і зниження фінансових витрат у порівнянні з судовими процесами. Вони сприяють розвантаженню судової системи, підвищенню доступу до правосуддя та збереженню репутації бізнесу.

Світова практика переконливо демонструє ефективність позасудового врегулювання спорів: понад 90% комерційних конфліктів вирішуються в досудовому порядку. За результатами низки міжнародних досліджень, саме медіація відіграє ключову роль у цьому процесі: у близько 70% випадків вона завершується досягненням згоди, яка добровільно виконується сторонами без потреби у подальшому судовому розгляді. Це підтверджує високу ефективність медіації як альтернативного механізму вирішення спорів порівняно із традиційними судовими процедурами, що часто є довготривалими, витратними й мають нижчий рівень фактичного виконання рішень [с. 49, 3].

Згідно зі Звітом Gitnux за 2025 рік, медіація демонструє вражаючі показники результативності: 70–80% справ, які потрапляють у процедуру медіації, успішно вирішуються, при цьому 85% спорів не доходять до суду, а 90% учасників зазначають, що задоволені процесом. У комерційній сфері медіація дає змогу врегулювати спір у середньому за 6 місяців, тоді як традиційне судове провадження може тривати 2–3 роки. Окрім того, судові витрати зменшуються на 60–70%, і понад 80% сторін вважають медіацію економічно вигіднішою альтернативою. Медіація активно використовується у понад 100 країнах світу, зокрема у комерційних (50%), сімейних (25%) і трудових (15%) спорах, що свідчить про її визнання як ефективного інструменту забезпечення правової безпеки бізнесу [4].

Відповідно до аналізу Вікторії Піддубної, медіація у корпоративних спорах набуває дедалі більшої актуальності на тлі законодавчих змін у сфері корпоративного права та реформи судової системи в Україні. Дослідниця обґрунтовує, що чинне законодавство (зокрема, Закон України «Про медіацію») формує рамкову основу для застосування альтернативних способів вирішення конфліктів, у тому числі й у корпоративному середовищі. Медіація, за Піддубною, є структурованою, добровільною та конфіденційною процедурою, яка дозволяє врегульовувати спори за допомогою нейтрального посередника, що особливо важливо у випадках, коли сторони прагнуть зберегти ділові відносини чи уникнути репутаційних втрат [5].

У корпоративному контексті медіація та переговорні техніки виступають не лише засобом вирішення суперечок, а й ключовим елементом правової безпеки бізнесу. Їх своєчасне застосування дає змогу уникати судових витрат, зберігати партнерські зв'язки, забезпечувати гнучкість рішень, які враховують інтереси обох сторін. Зокрема, для середнього і великого бізнесу, де репутаційні ризики та втрата клієнтів через публічний конфлікт можуть мати критичні наслідки, медіація виступає ефективною стратегією управління конфліктами.

Галина Ульянова акцентує увагу на міжнародно-правовому вимірі розвитку медіації. Україна підписала Сінгапурську конвенцію про медіацію 7 серпня 2019 року, що стало вагомим кроком у міжнародному регулюванні цього механізму. Конвенція передбачає, що міжнародні угоди, укладені за результатами медіації, мають юридичну силу та можуть бути виконані в країнах, які її ратифікували. Це створює сприятливі умови для розвитку медіації у міжнародних комерційних спорах [6].

Таким чином, транснаціональний бізнес, експортно-орієнтовані підприємства та міжнародні компанії, що працюють в Україні, отримують новий рівень захисту при вирішенні контрактних конфліктів. Використання медіації дозволяє зменшити витрати на юридичні послуги, пришвидшити врегулювання спору, уникнути тривалих арбітражних процедур. Водночас, як зазначає Ульянова, для ефективного впровадження положень Сінгапурської конвенції в Україні необхідне доопрацювання механізму виконання медіаційних угод та чітке визначення ролі судів у підтримці процедури.

Крім того, в Україні поступово розвивається практика використання комбінованих процедур медіації та арбітражу для вирішення міжнародних комерційних спорів. Зокрема, Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України (МКАС) запровадив регламенти для двох моделей таких процедур: «медіація-арбітраж» та «арбітраж-медіація-арбітраж» [5]. Ці моделі дозволяють сторонам спочатку спробувати врегулювати спір за допомогою медіації, а в разі недосягнення згоди – перейти до арбітражу. Така гнучкість є вкрай важливою для бізнесу, оскільки дозволяє адаптувати правові інструменти під конкретну ситуацію, динаміку ринку та специфіку господарської діяльності.

Особливу увагу дослідники приділяють ціннісним засадам медіації. Так, Руслана Гаврилук і Петро Пацурківський підкреслюють, що гуманізм є системоутворюючою властивістю медіації, яка визначає її природу як окремого суспільного інституту. На думку науковців, гуманістичність виступає тією фундаментальною основою, що дозволяє медіації не втрачати своєї сутності, зберігати автономність та залишатися ефективним інструментом у процесі еволюції правового регулювання конфліктів [7].

У бізнес-середовищі гуманістична складова медіації реалізується через побудову довіри між сторонами, зменшення емоційного напруження в конфлікті, стимулювання конструктивного діалогу. Це, у свою чергу, відкриває можливість для довгострокового партнерства, навіть після врегулювання конфлікту. Таким чином, медіація та переговорні техніки виступають не лише способом вирішення спору, а й інструментом збереження капіталу, комерційної цілісності та правової стабільності підприємства.

У сучасних умовах турбулентного економічного середовища, воєнного стану та міжнародної інтеграції, здатність бізнесу швидко й безпечно врегульовувати правові спори набуває вирішального значення. Застосування професійних переговорних технік, стратегій активного слухання, аналізу інтересів дозволяє підвищити прогнозованість корпоративних рішень та запобігти ескаляції внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Це підтверджує актуальність розгляду медіації як одного з ключових юридичних інструментів управління корпоративними ризиками та зміцнення правової безпеки бізнесу.

У межах цього дослідження авторами запропоновано підходи до переговорного процесу в корпоративному середовищі, спрямований на мінімізацію правових ризиків та зміцнення правової безпеки бізнесу. Розроблені переговорні техніки можуть бути впроваджені у внутрішньо корпоративні та міжорганізаційні комунікації. Вони враховують як юридичну природу конфлікту, так і психологічні особливості учасників переговорів, дозволяючи досягати балансу інтересів та зберігати ділові відносини.

Пропонуються такі новітні переговорні техніки:

– Техніка «Трирівневої позиції»

Суть: базується на одночасному аналізі переговорної ситуації з трьох перспектив:

– інтереси власної компанії,

– мотивація контрагента,

– нейтральна точка зору стороннього експерта або юриста.

Мета: уникнути юридичних протиріч, сформулювати збалансовані та прийнятні для обох сторін рішення, що враховують усі ризики.

– Метод «Зони гнучкої домовленості» (ЗГД)

Суть: полягає у попередньому визначенні діапазону прийнятних умов співпраці (від мінімального до ідеального результату).

Мета: спростити процес досягнення компромісу, пришвидшити укладення угод і знизити ймовірність судових спорів через завищені або розмиті очікування.

– Техніка «Контроль точки тиші»

Суть: передбачає свідоме введення короткої паузи після озвучення юридично або репутаційно значущого аргументу.

Мета: дати сторонам простір для рефлексії, зменшити імпульсивність у відповідях, підвищити усвідомленість і точність наступних рішень.

– Техніка «Правового резюме»

Суть: кожен змістовний етап переговорів завершується коротким юридичним підсумком або спільною фіксацією узгоджених позицій.

Мета: унеможливити розходження в тлумаченні домовленостей, знизити ризик маніпуляцій та посилити юридичну визначеність перемовин.

– Техніка «Багаторівнева згода»

Суть: встановлює багатоступеневий процес погодження ключових рішень:

(1) усне обговорення,

(2) попередня фіксація домовленостей (електронна пошта, протокол),

(3) остаточна юридична експертиза.

Мета: знизити ймовірність оскарження домовленостей, забезпечити прозорість та правову стійкість угоди.

– Техніка «Мапування конфлікту»

Суть: на старті переговорного процесу сторони спільно ідентифікують потенційно конфліктогенні зони у співпраці та фіксують алгоритм дій на випадок загострення: призначення контактних осіб, визначення процедур ескалації, юридичні сценарії.

Мета: знизити витрати та втрати у разі виникнення спору, створити прогнозований та стабільний механізм реагування.

– Техніка «Корпоративний нотатник»

Суть: навіть найдрібніші усні домовленості одразу фіксуються письмово – у внутрішньому журналі, службовій записці або у вигляді електронного листування.

Мета: уникнути втрати критичних деталей, зменшити ризик перекозів інформації та забезпечити доказову базу для юридичного захисту.

Висновки. Так, медіація та переговорні техніки є не просто альтернативою традиційним способам вирішення спорів – вони трансформуються у повноцінні інструменти правової безпеки бізнесу, здатні запобігати конфліктам ще на стадії їх виникнення. У сучасному корпоративному середовищі, особливо в умовах зростання правових ризиків, економічної турбулентності та посиленої відповідальності за управлінські рішення, саме ці підходи демонструють високу ефективність і гнучкість.

Таким чином, ці стратегії слід розглядати не лише як інструменти реагування на конфлікти, а як системний елемент управління корпоративною правовою безпекою. Їх розвиток, нормативне закріплення та інтеграція в управлінські процеси підприємств – це ключ до сталого розвитку бізнесу в умовах юридичної невизначеності та глобальних викликів. Успішна реалізація цих підходів можлива за умови професійної підготовки кадрів, підвищення правової культури та створення сприятливого середовища для альтернативного врегулювання спорів як у національному, так і в міжнародному вимірі.

ЛІТЕРАТУРА

1. У КГС ВС підбили підсумки роботи за 2024 рік. Судова влада України. 2025. 10 лютого (17:32). URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1753202> (ост. перегляд: 25 травня 2025).
2. Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. *Вісник НААУ*. 2025. № 1–2 (98). С. 57–65.
3. Гаро Г., Зернова А., Єременко Г., Коваль Р. *Адвокат та медіація*. Харків : Фактор-Медіа, 2022. 112 с.
4. Lindner Y. Mediation Statistics. Gitnux. 29 квітня 2025. URL: https://gitnux.org/mediation-statistics/?utm_source=chatgpt.com (ост. перегляд: 25 травня 2025).
5. Піддубна В. Ф. Медіація в корпоративних спорах як альтернативний спосіб вирішення конфлікту / за ред. J. Mrozek, O. Koval, K. Ziolkowska. *Communication as a Factor of Transparency of Social Interaction: Psychological, Historical, Legal, Economic and Political Dimensions*. Elk, 2022. С. 203–210.
6. Ульянова Г. О. Медіація у міжнародних комерційних спорах в Україні: правові аспекти та перспективи. *Академічні візії*. 2024. Вип. 36. С. 1–6. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1657> (ост. перегляд: 25 травня 2025).
7. Гаврилюк Р., Пацурківський П. Гуманізм як ціннісна парадигма медіації. *Медіація UA : нові підходи та інструменти менеджменту конфліктів у сучасних умовах : колективна монографія партнерів проекту Erasmus+ «Медіація : Навчання та трансформація суспільства»* / за ред. О. А. Седашової, О. М. Карпової. Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2022. С. 43–67.

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ НАДАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ФІНАНСОВОЇ ТА ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ

LEGAL MECHANISM FOR PROVIDING INTERNATIONAL FINANCIAL AND HUMANITARIAN ASSISTANCE

Боровик А.В., д.ю.н., доцент,
віце-президент з наукової роботи

Науково-дослідний інститут публічного права

Кравченко О.С., к.ю.н., член-кореспондент Академії адміністративно-правових наук,
старший науковий співробітник

Науково-дослідний інститут публічного права

У статті проаналізовано багатоаспектний правовий механізм надання міжнародної фінансової та гуманітарної допомоги, що набув виняткової актуальності в контексті повномасштабної збройної агресії проти України. Виконано комплексний огляд суб'єктного складу міжнародної підтримки, який охоплює міжурядові та неурядові організації (зокрема, ООН, ЄС, УВКБ ООН, МОМ, ВПП, МКЧХ, Save the Children, MSF, Caritas), міжнародні фінансові інституції (МВФ, Світовий банк, ЄБРР), приватний сектор та уряди й народи окремих держав. Здійснено класифікацію форм допомоги, виділивши фінансову (позики, гранти, кредити), гуманітарну (продовольство, медикаменти, житло, предмети першої необхідності), технічну (експертна підтримка, навчання, обладнання) та військову складові, що підкреслює її всеосяжний характер.

У межах дослідження визначено, що міжнародно-правова основа надання допомоги ґрунтується на засадничих принципах міжнародного права, включаючи суверенітет, невтручання, співробітництво, гуманність, нейтральність та неупередженість. Розглянуто роль Міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій та Додаткових протоколів, у регламентації гуманітарної допомоги в умовах збройних конфліктів, що закріплює право на її отримання жертвами та обов'язок сторін конфлікту забезпечувати її безперешкодне проходження. Проаналізовано використання рамкових угод про співробітництво та конкретних договорів про позики і гранти як ключових інструментів фінансової та технічної допомоги, які деталізують умови її надання, використання та контролю. Охарактеризовано національно-правову основу отримання допомоги в Україні, що охоплює бюджетне, податкове, митне законодавство, закони про міжнародні договори, публічні закупівлі, діяльність благодійних організацій та антикорупційні норми. Особливо звернуто увагу на законодавство про правовий режим воєнного стану, що регулює особливості отримання та розподілу допомоги в умовах надзвичайних ситуацій. Виявлено існуючі недоліки механізмів допомоги, зокрема проблеми координації, логістики, доступу до постраждалих районів та ризики нецільового використання коштів. Сформульовано перспективи вдосконалення системи міжнародної допомоги, що включають посилення координації, гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами, забезпечення прозорості та підзвітності, а також розвиток інноваційних підходів для довгострокового відновлення країни.

Ключові слова: міжнародна допомога, фінансова допомога, гуманітарна допомога, правовий механізм, міжнародне право, міжнародне співробітництво.

This article analyzes the multifaceted legal mechanism for providing international financial and humanitarian assistance, which has gained exceptional relevance in the context of the full-scale armed aggression against Ukraine. A comprehensive overview of the subjects involved in international support has been conducted, encompassing intergovernmental and non-governmental organizations (including the UN, EU, UNHCR, IOM, WFP, ICRC, Save the Children, MSF, Caritas), international financial institutions (IMF, World Bank, EBRD), the private sector, and the governments and peoples of individual states. A classification of aid forms has been carried out, distinguishing between financial (loans, grants, credits), humanitarian (food, medicine, shelter, essential items), technical (expert support, training, equipment), and military components, which underscores its comprehensive nature.

Within the scope of the study, it has been determined that the international legal basis for providing aid is founded on the fundamental principles of international law, including sovereignty, non-interference, cooperation, humanity, neutrality, and impartiality. The role of International Humanitarian Law, specifically the Geneva Conventions and their Additional Protocols, in regulating humanitarian assistance in armed conflicts has been examined, enshrining the right of victims to receive aid and the obligation of parties to the conflict to ensure its unimpeded passage. The use of framework cooperation agreements and specific loan and grant agreements has been analyzed as key instruments for financial and technical assistance, detailing the terms of its provision, utilization, and control. The national legal framework for receiving aid in Ukraine has been characterized, covering budget, tax, customs legislation, laws on international treaties, public procurement, the activities of charitable organizations, and anti-corruption norms. Special attention has been drawn to the legislation on the legal regime of martial law, which regulates the specifics of receiving and distributing aid in emergency situations. Existing shortcomings of aid mechanisms have been identified, particularly issues of coordination, logistics, access to affected areas, and risks of misappropriation of funds. Prospects for improving the system of international assistance have been formulated, including strengthening coordination, harmonizing national legislation with international standards, ensuring transparency and accountability, and developing innovative approaches for the country's long-term recovery.

Key words: international aid, financial assistance, humanitarian assistance, legal mechanism, international law, international cooperation.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження правового механізму надання міжнародної фінансової та гуманітарної допомоги зумовлена безпрецедентними викликами, з якими зіткнулася Україна після повномасштабного вторгнення російської федерації у лютому 2022 р., що є продовженням російської агресії проти України, розпочатої у 2014 р. В умовах масштабних руйнувань, міграційної кризи та гуманітарної катастрофи, міжнародна підтримка стала одним з ключових факторів забезпечення життєдіяльності держави та виживання її населення. Ефективність такої допомоги безпосередньо залежить від чіткості, злагодженості та відповідності міжнародному та національному законодавству її правових механізмів.

Необхідність аналізу цих механізмів впливає з потреби максимізувати оперативність та цільове використання ресурсів, мінімізувати корупційні ризики та забезпечити відповідність наданої допомоги принципам міжнародного гуманітарного права і прав людини. Воєнні дії, що тривають, спричиняють постійні зміни у правовому полі, вимагаючи гнучкої адаптації нормативних актів та створення нових інструментів для реагування на динамічні потреби, в т.ч. в сфері надання фінансової і гуманітарної допомоги. Таким чином, дослідження правових засад, форм та суб'єктів міжнародної допомоги, а також виявлення проблемних аспектів і перспектив її вдосконалення, є критично важливим для забезпечення стабільності та від-

новлення України, а також для формування рекомендацій щодо майбутньої відбудови країни.

Аналіз останніх досліджень у сфері правового регулювання міжнародної фінансової та гуманітарної допомоги демонструє зростання наукового інтересу, особливо після повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 р. Актуальні праці, зокрема дослідження І. О. Бесєдіної щодо принципів гуманітарної допомоги, підкреслюють важливість дотримання фундаментальних засад цієї діяльності. Науковці у своїх дослідженнях зосереджуються на комплексній взаємодії міжнародного гуманітарного права та прав людини, ефективності координації між численними міжнародними та національними акторами, адаптації національного законодавства країн-реципієнтів до вимог міжнародних угод і проблем, пов'язаних із корупційними ризиками та забезпеченням прозорості в сфері надання фінансової і гуманітарної сфери. Ці дослідження є ключовими для розуміння складності і багатогранності правового механізму міжнародної допомоги та формування рекомендацій щодо його подальшого вдосконалення.

Мета статті полягає у дослідженні правового механізму надання міжнародної фінансової та гуманітарної допомоги.

Виклад основного матеріалу. Після початку війни на сході України в 2014 р., а також після широкомасштабного вторгнення росії у 2022 р. міжнародна спільнота активно підтримує Україну фінансово та у гуманітарній сфері, зокрема, допомогу надходить від: міжнародних організацій (наприклад, ООН, ЄС, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), Міжнародної організації з міграції (IOM), Всесвітньої продовольчої програми (WFP), Міжнародного валютного фонду (МВФ), Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку та ін.); неурядових організацій (наприклад, Міжнародного комітету Червоного Хреста, Save the Children, Médecins Sans Frontières, Caritas та ін.); приватного сектору (наприклад, актори, співаки та спортсмени світового рівня, підтримують Україну у російсько-українській війні, зокрема: Мадонна, Принцеса Уельська Кетрін Міддлтон, Сара Джессіка Паркер, Джек Глісон, подружжя Міла Куніс та Ештон Кутчер, Стивен Фрай, рок-гурт Guns N' Roses, Мартін Скорсезе та ін.); урядів та народів інших країн (наприклад, Великої Британії, Італії, Іспанії, Словаччини, Чехії, Франції, Канади, Нідерландів, Болгарії, Данії, Німеччини, Норвегії, Румунії, Болгарії, Данія, Німеччини, Норвегії, Словаччини та ін.).

Допомога міжнародних організацій, неурядових міжнародних організацій, приватного сектору, урядів та народів інших країн є критично важливою для підтримки економічної стабільності, вирішення гуманітарних проблем, задоволення військових потреб та реалізації структурних реформ в Україні в умовах російсько-української війни.

На міжнародному рівні правовий механізм надання допомоги базується на низці ключових принципів, такі як: принцип суверенітету (допомога надається за згодою держави-отримувача та не повинна порушувати її суверенітет), принцип невтручання (надання допомоги не може бути використано для політичного тиску або з метою зміни політичного режиму), принцип співробітництва (держави повинні співпрацювати у вирішенні глобальних проблем, включаючи надання фінансової і гуманітарної допомоги), принцип гуманності (гуманітарна допомога надається в т.ч. з метою забезпечення прав цивільного населення, незалежно від їхньої національності, раси, релігії, статі, політичних переконань чи інших дискримінаційних ознак), принцип нейтральності та неупередженості (гуманітарна допомога не повинна відображати політичні, релігійні чи інші погляди та надається пропорційно потребам). У своїй статті І.О. Бесєдіна визначає більш розширений перелік принципів надання гуманітарної допомоги «узгальнений їх перелік: 1) Гуманність; 2) Нейтральність;

3) Неупередженість; 4) Незалежність; 5) Добровільність; 6) Єдність; 7) Універсальність; 8) Координація; 9) Якість; 10) Ефективність; 11) Підзвітність; 12) Різноманітність партнерських відносин» [1, с. 494].

Нормативно-правову основу надання фінансової та гуманітарної допомоги на міжнародному рівні складають такі МНПА, як: Статут Організації Об'єднаних націй (наприклад, ст. 1 закріплює положення у відповідності до якого ООН в т.ч. має на меті «здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру, а також у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії» [2]); Резолюції Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН, які містять рекомендації або зобов'язують держави надавати фінансову та гуманітарну допомогу в конкретних ситуаціях (наприклад, у разі збройних конфліктів чи стихійних лих); Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи до них регулюють надання гуманітарної допомоги в умовах збройних конфліктів, закріплюючи право на допомогу для жертв конфліктів та обов'язок сторін конфлікту дозволяти надання гуманітарної допомоги; Рамкові угоди про співробітництво (наприклад, Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Швецією від 31.05.2024 р. включає розділ «Гуманітарна співробітництво», який визначає, що «Учасники підтверджують, що, оскільки Україна розпочинає раннє відновлення та відбудову, вони забезпечать продовження добре скоординованої життєво необхідної гуманітарної допомоги, де вона є необхідною. Учасники співпрацюватимуть для забезпечення більш пріоритетованої, адресної гуманітарної допомоги тим, хто її найбільше потребує» [3]); Статuti та правила міжнародних фінансових інститутів (наприклад, Розділ 3 (b) Статті V встановлює, що Фонд може здійснювати операції з використання своїх ресурсів, які відповідають його цілям, і що ці операції повинні здійснюватися з дотриманням відповідних умов та правил, визначених Фондом, правила стосуються, зокрема, і вимог до країн-отримувачів щодо проведення економічних реформ в тій чи іншій сфері [4]).

Національно-правова основа надання міжнародної фінансової та гуманітарної допомоги формується законодавством кожної окремої держави, що виступає або донором, або реципієнтом. Для країн-донорів правовий механізм охоплює бюджетне законодавство, що визначає процедури виділення коштів з державного бюджету на міжнародні цілі, а також норми зовнішньоекономічної діяльності, що регулюють укладання відповідних міжнародних угод. Окрім цього, можуть діяти спеціальні закони про міжнародне співробітництво та відомчі нормативно-правові акти міністерств закордонних справ чи фінансів, що деталізують порядок та пріоритети надання такої допомоги. З іншого боку, для країн-реципієнтів допомоги національна правова база є не менш розгалуженою, оскільки включає законодавство про міжнародні договори, що регулює їх ратифікацію та імплементацію, а також бюджетне законодавство, що встановлює порядок обліку, використання та контролю за отриманими коштами чи іншою гуманітарною допомогою. Важливу роль відіграють податкове та митне законодавство, що передбачає пільги для гуманітарних вантажів, законодавство про державні закупівлі, що може застосовуватися до проєктів, фінансованих за рахунок допомоги, а також закони, що регулюють діяльність громадських і благодійних організацій, які часто є основними дистриб'юторами допомоги. Крім того, антикорупційне законодавство є важливим для запобігання нецільовому використанню коштів, а в умовах надзвичайного чи воєнного стану можуть запроваджуватися спеціальні процедури для спрощеного ввезення та розподілу гуманітарної допомоги. Наприклад, Закон України «Про гуманітарну допомогу» у своїх нормах «визначає пра-

вові, організаційні, соціальні засади отримання, надання, оформлення, розподілу і контролю за цільовим використанням гуманітарної допомоги та сприяє гласності і прозорості цього процесу» [5].

За даними Національного банку України обсяг міжнародної допомоги станом на кінець лютого 2023 р. перевищив 38 млрд. доларів. Наприклад, станом на 15.01.2023 р. загальна військова допомога США склала 44,3 млрд. доларів, фінансова допомога 25 млрд. доларів, а гуманітарна 37 млрд. доларів [6].

Зокрема, допомога міжнародних урядових та неурядових організацій виражається у наступному:

1. МВФ: надано терміновий кредит у розмірі 1,4 млрд. на підтримку бюджетних потреб та платіжного балансу України в рамках Інструменту швидкого фінансування (Rapid Financing Instrument), затверджено програму фінансової підтримки України Stand-by на суму 5 млрд. доларів США, ініційовано програму довгострокової підтримки макроекономічної стабільності, забезпечення стійкого економічного зростання та зміцнення фінансової системи України Extended Fund Facility (EFF), проводяться консультації з питань економічної політики, надається технічна допомога в сфері податкової політики, банківського нагляду та державних фінансів [7].

2. Світовий банк: оголошено пакет допомоги на підтримку охорони здоров'я, соціальних програм та відновлення критичної інфраструктури, засновано проект «Підтримка державних видатків для забезпечення стійкого державного управління в Україні» (PEACE) на 3 млрд. доларів США (наприклад, у рамках даної програми надається допомога у виплаті пенсій людям похилого віку, виплаті закладам охорони здоров'я за програмою медичних гарантій, заробітної плати вчителям та працівникам Державної служби з надзвичайних ситуацій, соціальної допомоги для дітей з інвалідністю та бідних, субсидій на житлово-комунальні послуги, впровадження грантів внутрішньо переміщеним особам, така допомога характеризується як «швидка, адресна та прогнозована підтримка» [8]).

3. ЄС: надано макрофінансову допомогу на суму 1,2 млрд. євро, яка включає гранти та кредити, що було спрямовано на підтримку бюджету, реалізацію реформ та стабілізацію фінансового сектора України, затверджено пакет допомоги на суму 5 млрд. євро для підтримки енергетичного сектора, гуманітарної допомоги та відновлення інфраструктури України, впроваджено програму технічної допомоги підтримки спроможності українських інституцій та реформування державного управління [7].

4. ООН: запроваджено гуманітарний план дій на суму 4,5 млрд. доларів США, який включає заходи з надання медичних послуг, забезпечення житлом, доступу до чистої води та продовольчої допомоги, надано допомогу розмір 3,5 млрд. доларів в сфері підтримки соціальної інтеграції внутрішньо переміщених осіб та освіти, розроблено План гуманітарних потреб і реагування, Регіональний план реагування на потреби біженців на 2024 р., механізм перехідного фінансування (Bridge financing) та ін.

5. Єврокомісія: переглянуто багаторічну фінансову програму (Multiannual Financial Framework, MFF) на 2021-2027 рр., запропоновано створення фонду Ukraine Facility (інструмент з підтримки економічного розвитку та відновлення України в межах євроінтеграції, переходу до зеленої, цифрової та інклюзивної економіки – рис. 1) із запланованим наповненням прямого бюджетного фінансування та грантів у 50 млрд. у період 2024–2027 рр. [9], запроваджено низку санкцій проти росії з метою послаблення її фінансової спроможності продовження російсько-української війни та економічної ізоляції.

6. Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР): здійснено підтримку банківської системи України, профінансовано модернізацію української енергетичної структури, надається підтримка аграрного сектору

України для забезпечення продовольчої безпеки в умовах війни, малого та середнього бізнесу (особливо підприємств, які перемістилися з районів активних бойових дій до більш безпечних українських регіонів), фінансування ремонту та модернізації ключових транспортних коридорів (зокрема, відновлення залізничні шляхи, автомобільні доріг та мостів, які були пошкоджені внаслідок бойових дій), підтримка в сфері охорони здоров'я і модернізація медичних закладів [7].

Український Фонд (Ukrainian Facility)		
Компонент 1	Компонент 2	Компонент 3
Підтримка Плану відновлення України	Інвестиційна програма України	Програми підтримки
- Підтримка ЄС у межах Плану відновлення України (Ukraine Plan) через надання грантів та позик; - Підтримка реформ, що наближують вступ до ЄС, відновлення, реконструкції, модернізації, для нагальних фінансових потреб.	- Створення механізму зниження ризиків для інвесторів через міжнародні фінансові інституції (IFI) з метою збільшення інвестицій та залучення нових інвесторів; - Підтримка українського приватного сектору.	- Технічна підтримка Уряду України (наближення до EU acquis та структурні реформи); - Розбудова спроможності органів влади на національному, регіональному та локальному рівнях; - Підтримка громадянського суспільства.
до 78% (до €39 млрд)	до 16% (до €8 млрд)	до 5% (до €2,5 млрд)

Рис. 1. Напрямки підтримки Ukrainian Facility
(за матеріалами сайту European Commission
<https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-06/Ukraine-facility-11.pdf>)

7. Міжнародна організація з міграції (МОМ): впровадження програм підтримки внутрішньо переміщених осіб з метою забезпечення їх житлом, медичною та психологічною допомогою, продовольчими пакетами і гігієнічними наборами, розгортання мобільних медичних бригад для надання первинної медичної допомоги та психологічної підтримки постраждалим від війни цивільним особам, співпраця з державними органами, органами місцевого самоврядування, міжнародними неурядовими організаціями та агенціями ООН для забезпечення комплексного вирішення гуманітарних проблем в Україні у зв'язку із російсько-українською війною, збір та аналіз даних щодо кількості внутрішньо переміщених осіб та обсягів гуманітарних потреб, підтримка навчальних закладів та сприяння отриманню освіти молоді дітей в умовах війни [7].

8. UNICEF: захист дітей від жорстокого поводження та насильства в ході збройного конфлікту, інформування дітей щодо їх прав та підтримки ефективної політики в інтересах дітей [10].

9. Міжнародна фінансова корпорація (International Finance Corporation, IFC): сприяння економічному зростанню країн, що розвиваються, через заохочення приватного підприємництва у виробничому секторі в т.ч. під час російсько-української [10].

В Україні гуманітарну допомогу надають понад 700 гуманітарних організацій, до яких відносяться як міжнародні агентства, так і місцеві неурядові організації та благодійні фонди, основним напрямком діяльності яких залишається забезпечення цивільного населення продуктами, предметами першої потреби та засобами до існування.

Також, до міжнародних урядових і неурядових організацій, які надають допомогу Україні, відносяться: Представництво дитячого фонду ООН в Україні (підтримка багатодітних сімей та сімей з дітьми-інвалідами), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (підтримка внутрішньо переміщених осіб на всій території України із числа осіб, які одержують пенсію до 3 000 грн. на місяць), Всесвітня продо-

вольча програма ООН (підтримка внутрішньо переміщених осіб на всій території України в порядку черги, відповідно до дати включення до бази даних), Місія Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні та Товариство Червоного Хреста України (підтримка малозабезпеченим сім'ям, зокрема з числа переселенців та інших, на всій території України), Норвезька рада у справах біженців (підтримка переселенців та осіб, які проживають на тимчасово окупованих, деокупованих територіях та в зоні активних бойових дій), RED ROSE CDS LIMITED (підтримують внутрішньо переміщених осіб, пенсіонерів, осіб з інвалідністю), Естонська рада у справах біженців (підтримка вразливим категоріям населення для покриття базових потреб, зокрема в продуктах харчування, засобах гігієни та тимчасовому житлі) та ін. [10].

Зокрема, Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій співпрацює з такими міжнародними організаціями як: UNHCR/United Nations High Commissioner for Refugees (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців); UNICEF/United Nations International Children's Emergency Fund (Дитячий фонд ООН); WFP/ World Food Programme (Всесвітня продовольча програма); IOM/International Organization for Migration (Міжнародна організація з міграції); ICRC/International Committee of the Red Cross (Міжнародний комітет Червоного Хреста); OCHA/Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (Управління з координації гуманітарних питань).

Механізми контролю та відповідальності за надання міжнародної фінансової та гуманітарної допомоги є невід'ємною частиною правового поля, спрямованого на забезпечення її ефективності, прозорості і цільового використання, що включає багатосторонній підхід, який охоплює як донорів, так і реципієнтів допомоги.

Одним з ключових інструментів правового механізму надання фінансової та гуманітарної допомоги на міжнародному рівні є моніторинг та оцінка ефективності фінансової та гуманітарної допомоги, які проводяться як країнами-донорами, так і міжнародними організаціями. Наприклад, Міжнародний Валютний Фонд (МВФ) під час надання фінансової допомоги активно здійснює моніторинг виконання Україною умов меморандумів, які часто включають структурні реформи та показники макроекономічної стабільності. Такі вимоги та відповідний моніторинг закріплені у Статуті МВФ, зокрема в Статті V «Операції та угоди Фонду» [4]. Результати моніторингу регулярно публікуються в прес-релізах та звітах МВФ, що дозволяє відсте-

жувати прогрес та ідентифікувати виклики в сфері надання фінансової допомоги. Доповнює моніторинг аудит, який може бути як зовнішнім (незалежні аудиторські компанії), так і внутрішнім (державні контролюючі органи країни-отримувача). Наприклад, Рахункова палата України, згідно зі ст. 98 Конституції України та Законом України «Про Рахункову палату» [7], здійснює зовнішній державний фінансовий контроль за використанням коштів державного бюджету, включаючи міжнародну фінансову допомогу.

Важливу роль відіграють механізми звітності, згідно з якими країни-реципієнти міжнародної фінансової та гуманітарної допомоги зобов'язані регулярно надавати донорам детальні звіти про використання отриманої допомоги у відповідності до вимог, які чітко прописуються у відповідних угодах про позики та гранти. Наприклад, в угодах з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) або Світовим банком обов'язковим є надання фінансових звітів, звітів про прогрес реалізації проєктів та, у деяких випадках, звітів про дотримання міжнародних екологічних і соціальних стандартів, відповідно до Статуту ЄБРР [11] або Статуту Міжнародного банку реконструкції та розвитку [4]. У разі виявлення порушень умов угод або нецільового використання коштів можуть застосовуватися санкції, що варіюються від призупинення до повного припинення надання фінансової і гуманітарної допомоги. Слід зауважити, що також міжнародні організації відіграють ключову координуючу, наглядову та контрольну роль. Наприклад, агентства ООН, такі як Управління ООН з координації гуманітарних справ (ОСНА), не тільки надають гуманітарну допомогу, а й координують зусилля інших акторів, збирають дані про потреби та моніторять ефективність розподілу допомоги відповідно до цілей Статуту ООН [2] та резолюцій Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки. Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ), діючи на підставі Женевських конвенцій 1949 року [12], здійснює моніторинг дотримання міжнародного гуманітарного права та надає допомогу жертвам конфліктів, що також є формою контролю за дотриманням правових норм у сфері гуманітарної діяльності.

Незважаючи на значний внесок міжнародних урядових та неурядових організацій, урядів країн та приватних осіб у наданні фінансової допомоги і вирішенні гуманітарних проблем під час російсько-української війни, можна визначити ряд недоліків які слід усунути для покращення надання фінансової та гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни (таб. 1).

Таблиця 1

Недоліки у наданні гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни та шляхи їх усунення

Недоліки у наданні гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни	Шляхи усунення недоліків у наданні гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни
Відсутність належної координації між міжнародними та місцевими організаціями часто призводить до дублювання зусиль або пропуску важливих сфер допомоги	- створення єдиного координаційного центру, що об'єднує зусилля всіх організацій; - регулярні зустрічі та обмін інформацією між представниками уряду, міжнародних та неурядових організацій
Бюрократичні перепони та складні процедури можуть затримувати надходження допомоги до тих, хто її потребує негайно	- спрощення процедур та скорочення бюрократичних вимог для гуманітарних організацій; - запровадження спеціальних швидких каналів для розподілу гуманітарної допомоги в надзвичайних ситуаціях
Часто гуманітарна допомога не відповідає реальним потребам постраждалого населення через недостатнє вивчення місцевої ситуації	- проведення регулярних оцінок потреб на місцях із залученням місцевих громад; - залучення місцевих організацій та громад до планування та розподілу допомоги
Відсутність прозорості у використанні коштів та ресурсів може призводити до нецільового використання допомоги та зниження довіри до гуманітарних організацій.	- впровадження прозорих механізмів звітності та моніторингу використання коштів; - регулярні публічні звіти про діяльність та використання ресурсів гуманітарними організаціями
Небезпечні умови на територіях конфлікту можуть становити загрозу для життя та здоров'я гуманітарних працівників, що ускладнює надання допомоги	- підвищення рівня безпеки для гуманітарних працівників через забезпечення засобами захисту та проведення спеціальних тренінгів; - співпраця з місцевими владою та військовими для забезпечення безпечного доступу до постраждалих районів
Недостатнє фінансування та обмежені ресурси не дозволяють забезпечити всі потреби постраждалого населення	- активне залучення додаткових донорів та партнерів для фінансової підтримки; - розробка довгострокових стратегій фінансування та забезпечення стійкості гуманітарної допомоги.

Отже, усунення цих недоліків вимагатиме спільних зусиль як міжнародних, так і місцевих організацій, урядів та громадянського суспільства. Ефективна координація, прозорість, безпека та відповідність реальним потребам є ключовими факторами для покращення надання гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни.

Висновки. Представлене дослідження спрямоване на дослідження правового механізму надання міжнародної фінансової та гуманітарної допомоги, аналізуючи його багатоаспектність і ключові складові. З'ясовано, що джерелами цієї допомоги є широкий спектр суб'єктів: від міжнародних організацій (таких як ООН, ЄС, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародна організація з міграції, Всесвітня продовольча програма та ін.), до міжнародних фінансових інституцій (МВФ, Світового банку, ЄБРР. Суттєвий внесок роблять неурядові організації, серед яких Міжнародний комітет Червоного Хреста, Save the Children, Médecins Sans Frontières, Caritas), а також таку допомогу надає приватний сектор та уряди й народи окремих країн, що відображає глобальну солідарність у підтримці України в умовах російської агресії.

Міжнародна допомога надається у різних формах, включаючи фінансову (позики, гранти, кредити), гуманітарну (продовольство, медикаменти, житло, предмети першої необхідності), технічну (експертна підтримка, навчання, обладнання) та військову. Правова основа цієї допомоги є складною, вона ґрунтується в т.ч. на принципах міжнародного права, таких як суверенітет, невтручання, співробітництво, гуманність, нейтральність та неупередженість. Міжнародне гуманітарне право, зокрема Женевські конвенції та Додаткові протоколи, чітко регламентує надання гуманітарної допомоги в умовах збройних конфліктів, закріплюючи право на допомогу для жертв

та обов'язок сторін конфлікту дозволяти її проходження. Для фінансової та технічної допомоги застосовуються рамкові угоди про співробітництво та конкретні договори про позики і гранти, що деталізують умови надання, використання та контролю з використання міжнародної допомоги країнами-реципієнтами. На національному рівні функціонує власне законодавство, що охоплює бюджетне, податкове, митне законодавство, закони про міжнародні договори, публічні закупівлі, а також акти, що регулюють діяльність благодійних організацій та антикорупційне законодавство.

Попри значні обсяги та різноманіття допомоги, існують певні недоліки, які можуть впливати на ефективність міжнародної фінансової та гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни. Серед них виділяється проблема координації між численними донорами та реципієнтами, що може призводити до дублювання зусиль або нерівномірного розподілу, існують виклики, пов'язані з логістикою та доступом до постраждалих районів, особливо в умовах активних бойових дій, незважаючи на наявність механізмів контролю відмічаються факти нецільового використання коштів та високі корупційні ризики. Перспективи подальшого вдосконалення механізму надання міжнародної фінансової та гуманітарної допомоги полягають у посиленні координації на всіх рівнях, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, забезпеченні прозорості та підзвітності у використанні ресурсів, а також у розвитку інноваційних підходів до надання допомоги, що враховуватимуть довгострокові потреби постраждалого населення та сприятимуть відновленню країни. Лише комплексний підхід, що охоплює правові, організаційні і інституційні аспекти, дозволить максимізувати ефективність міжнародної підтримки України в ході російсько-української війни.

ЛІТЕРАТУРА

- Бєсєдіна І.О. Принципи гуманітарної допомоги. *Електронне наукове видання «аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск № 02, 2025. С. 491-496.
- Статут ООН (повний текст). Офіційна сторінка ООН. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text> (дата звернення: 05.04.2025)
- Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Швецією. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spirobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-91229> (дата звернення: 13.04.2025)
- Articles of Agreement of the International Monetary Fund. International Monetary Fund : official website. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/aa/aa.pdf> (дата звернення: 24.05.2025).
- Про гуманітарну допомогу: Закон України від 22.10.1999 р. № 1192-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#top> (дата звернення: 12.04.2025)
- Городиська В. Військова техніка та мільярди доларів: що отримала Україна від партнерів за рік війни. 24: Економіка. 2023. URL: https://24tv.ua/economy/mizhnarodna-dopomoga-2023-skilki-viyskovoyi-finsanovoyi-dopomogi_n2270406 (дата звернення: 09.04.2025)
- Николайчук Н. Роль іноземної фінансової допомоги у стабілізації української економіки в умовах повномасштабної війни протягом 2022-2023 років. Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2024. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5adba654-6d39-4ae1-a5ad-39919f844353/content> (дата звернення: 11.04.2025)
- Підтримка України під час війни. World Bank Group. 2023. URL: <https://www.worldbank.org/uk/country/ukraine/brief/peace> (дата звернення: 04.04.2025)
- Рада ЄС затвердила інструмент Ukraine Facility обсягом 50 млрд євро на 2024-2027 роки. Комунікаційна команда віцепрем'єрки питань європейської та євроатлантичної інтеграції. 2024. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/rada-yes-zatverdyla-instrument-ukraine-facility-obssyagom-50-blrd-yevro-na-2024-2027-roky/> (дата звернення: 12.04.2025)
- Фінансова підтримка. Портал «Інформація під час війни для людей з інвалідністю та людей старшого віку». 2024. URL: https://dopomoha-info.org.ua/dopomoga/finsanova-pidtrymka/#%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9_%D1%82%D0%B0_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8_%D1%97%D1%97_%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B%D1%8F (дата звернення: 14.04.2025)
- Agreement Establishing the European Bank for Reconstruction and Development. Paris, 29 трав. 1990 р. URL: https://www.ebrd.com/downloads/research/official_docs/ebd-agreement.pdf (дата звернення: 24.04.2025)
- Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни: ООН від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 24.04.2025)

МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО: PROS AND CONS

MULTIPLE CITIZENSHIP: PROS AND CONS

Новик Б.В., аспірант кафедри господарського права

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

У статті здійснено комплексне дослідження правової природи множинного громадянства як одного з найбільш актуальних явищ сучасного міжнародного та національного права. Розкрито сутність ключових понять «подвійне» та «множинне» громадянство, визначено їхній взаємозв'язок, змістовні відмінності та значення у правовому регулюванні статусу фізичної особи. Наголошено, що множинне громадянство виникає як внаслідок об'єктивних чинників (міграційні процеси, натуралізація, міждержавні шлюби, зміни територіальних кордонів, колізії національних законодавств), так і через суб'єктивні дії самої особи, яка прагне реалізувати своє право на приналежність до кількох держав.

Особливу увагу приділено правовим аспектам квазігромадянства як проміжної категорії між статусом громадянина та іноземця. Цей статус, попри обмежений набір прав, дедалі частіше використовується як тимчасовий інструмент правового захисту осіб, які перебувають у невизначеному правовому становищі. У межах дослідження розглянуто міжнародну практику регулювання множинного громадянства, а також аналізується трансформація підходу України до цього інституту після прийняття Закону № 4502-IX від 18 червня 2025 року. Документ закріплює новий підхід: дозволяє множинне громадянство за чітко визначених умов, вводить обмеження для публічних службовців, а також заборони для громадян держав-агресорів.

Зазначено, що питання множинного громадянства є складним і суперечливим у міжнародному вимірі. Одні держави розглядають його як механізм інтеграції та захисту прав людини, інші – як загрозу суверенітету й національній безпеці. Відповідно, державна політика щодо множинного громадянства формується під впливом історичних, політичних, демографічних і безпекових факторів. У цьому контексті важливо забезпечити баланс між правами особи та інтересами держави.

У статті зважено як позитивні, так і негативні наслідки множинного громадянства. До переваг віднесено збереження національної ідентичності, культурної спадщини, додаткові інструменти правового захисту. До недоліків – колізії зобов'язань, подвійне оподаткування, ускладнений дипломатичний захист, ризик подвійної лояльності та правова невизначеність. Наголошено, що міжнародне право не містить уніфікованої позиції щодо множинного громадянства, залишаючи державам автономію в цій сфері.

Ключові слова: множинне громадянство, подвійне громадянство, міжнародне право, національне законодавство, квазігромадянство, натуралізація, правовий статус, дипломатичний захист, подвійна лояльність.

The article presents a comprehensive study of the legal nature of multiple citizenship as one of the most relevant phenomena of contemporary international and national law. It explores the key concepts of "dual" and "multiple" citizenship, identifies their interrelation, substantive differences, and significance for the legal regulation of an individual's status. It is emphasized that multiple citizenship arises both from objective factors (migration processes, naturalization, inter-state marriage, territorial changes, conflicts between national laws) and from subjective actions of individuals seeking to exercise the right to belong to several states simultaneously.

Special attention is given to the legal aspects of quasi-citizenship as an intermediate category between the status of a citizen and that of a foreigner. This status, although limited in rights, is increasingly used as a temporary legal protection tool for individuals in uncertain legal situations. The article examines international practices in regulating multiple citizenship and analyzes Ukraine's evolving approach to this institution following the adoption of Law No. 4502-IX on June 18, 2025. The law establishes a new framework, allowing multiple citizenship under specific conditions, introducing restrictions for public officials, and banning it for nationals of aggressor states.

The issue of multiple citizenship is complex and controversial in the international context. Some states view it as a mechanism for integration and human rights protection, while others consider it a threat to sovereignty and national security. As a result, state policies on multiple citizenship are shaped by historical, political, demographic, and security-related factors. Ensuring a balance between individual rights and state interests is crucial in this regard.

The article outlines both the positive and negative implications of multiple citizenship. Among the advantages are the preservation of national identity, cultural heritage, and broader legal protection mechanisms. Disadvantages include conflicting obligations, double taxation, challenges in diplomatic protection, the risk of dual loyalty, and legal uncertainty. It is noted that international law does not offer a unified approach to regulating this phenomenon, leaving individual states the autonomy to determine their own policies.

Key words: multiple citizenship, dual citizenship, international law, national legislation, quasi-citizenship, naturalization, legal status, diplomatic protection, double loyalty.

У добу інтенсивних глобалізаційних процесів питання множинного громадянства стає все більш актуальним для держав усього світу. Його визнання або заперечення відображає глибинні орієнтири державної політики у сфері громадянства та національної ідентичності. У цьому контексті виникає потреба в чіткому розумінні правової природи множинного громадянства, його термінологічного наповнення та міжнародного правового закріплення. Загалом, ставлення держави до подвійного громадянства відображає ключові орієнтири її державно-правової політики у цій сфері. Така, в свою чергу, формується під впливом історичних, політичних, культурних, демографічних, етнографічних обставин, географічного розташування та низки інших факторів. У широкому розумінні подвійне громадянство в міжнародному праві позначається терміном «біпатризм» (від латинського *bi* – двічі та грецького *patris* – батьківщина) [1, с. 44] і передбачає, що особа одночасно перебуває у громадянстві двох або більше держав. У юридичній літературі, як зарубіжній, так і україн-

ській, термін «подвійне громадянство» використовується як синонім множинного громадянства. Однак, «множинне громадянство» має ширше значення ніж «подвійне громадянство» та відображає сучасні підходи до регламентації цього правового явища. Підтвердженням цьому виступають положення Європейської конвенції про громадянство 1997 року, в якій множинне громадянство трактується як одночасна належність однієї особи до громадянства двох або більше держав [2].

Множинне громадянство, як свідчить міжнародний досвід, виникає з об'єктивних і суб'єктивних причин. Серед основних об'єктивних чинників – історичні зміни, територіальні трансформації, міграційні процеси, наплив біженців та розбіжності у національних законодавствах щодо набуття й припинення громадянства. Як результат, особа може одночасно належати до громадянства кількох держав. Подвійне громадянство часто є наслідком правових колізій між законодавствами різних країн. Воно може виникати при народженні від батьків з різним громадян-

ством, у процесі натуралізації, чи через шлюб. Наприклад, в окремих країнах (Франція, США, Швеція) жінка не втрачає громадянства при одруженні з іноземцем, а в інших (Бразилія) – автоматично набуває громадянство чоловіка. На сьогодні низка держав офіційно визнають можливість подвійного громадянства, зокрема: Австралія, Канада, США, Велика Британія, Швеція, Бельгія, Італія, Ізраїль, Латвія, Бразилія, та інші [3]. Американський підхід до подвійного громадянства вирізняється суперечливістю та гнучкістю. Попри ухвалення у 1894 та 1906 роках імміграційних законів, що забороняли перебування американських громадян у громадянстві інших держав, ці норми формально не скасовані, але фактично не контролюються. Правова практика дозволяє натуралізованим громадянам США зберігати своє попереднє громадянство, якщо законодавство їхньої країни походження цього не забороняє. Те саме стосується і американців, які отримують громадянство іншої держави: за відсутності вимоги про відмову від американського громадянства вони можуть зберігати обидва статуси. Тобто хоча в американському законодавстві офіційно і не закріплено терміна «подвійне громадянство», влада не вживає жодних санкцій до осіб, які зберігають попередній громадянський статус.

Множинне громадянство здебільшого є наслідком колізії законодавств різних держав. Наприклад, одна країна визнає громадянство за принципом *jus sanguinis* (права крові), коли дитина автоматично отримує громадянство своїх батьків, тоді як інша – за принципом *jus soli* (права ґрунту), коли громадянство надається за фактом народження на її території. У таких випадках особа може отримати громадянство обох країн незалежно від власної волі. Аналогічно, шлюб з іноземцем або натуралізація в державі, яка не вимагає відмови від попереднього громадянства, також можуть призвести до множинного громадянства.

Окрім об'єктивних чинників, існують і суб'єктивні – наприклад, умисні дії осіб, які отримують іноземне громадянство, порушуючи правила набуття чи припинення попереднього. У сучасному міжнародному контексті повністю усунути множинне громадянство неможливо, оскільки воно зумовлене як міграційними процесами та територіальними змінами, так і правом кожної держави самостійно визначати умови належності до свого громадянства [4, с. 50].

Множинне громадянство є явищем, що має як позитивні, так і негативні наслідки, залежно від правової системи конкретної держави та особистих обставин громадянина. Серед позитивних аспектів варто виокремити додаткові гарантії реалізації та захисту прав і свобод особи. Особи з множинним громадянством, як правило, користуються рівними правами та виконують однакові обов'язки поряд із громадянами держави постійного проживання. Водночас вони мають можливість зберігати тісні культурні, мовні та соціальні зв'язки з державою походження, що сприяє формуванню транскордонної ідентичності та взаємозбагачення культур. З практичного погляду, приймаюча держава зазвичай легше інтегрує осіб із множинним громадянством, оскільки вони мають певний правовий статус, на відміну від іноземців без громадянства. Для країн походження така категорія осіб є потенційним джерелом підтримки економічних, політичних і культурних зв'язків із діаспорою. Це особливо важливо для країн, що розвиваються, оскільки множинне громадянство може сприяти залученню інвестицій, передавці технологій, обміну знаннями та загальній інтенсифікації міждержавного співробітництва [5].

Але множинне громадянство має і низку негативних наслідків. Одним із головних недоліків є можливість виникнення конфлікту обов'язків між державами, громадянами яких є одна й та сама особа. Наприклад, така особа може бути одночасно зобов'язана до проходження військової

служби в кількох державах, що створює складну правову і моральну дилему. Крім того, може виникати подвійне оподаткування – коли дві або більше держав вимагають сплати податків з одного й того ж доходу, що економічно обтяжує громадянина. Також множинне громадянство ускладнює питання дипломатичного захисту. У разі порушення прав такої особи однією з держав, в якій вона має громадянство, інша держава може не мати юридичних підстав для втручання або надання консульської допомоги. Це особливо критично в ситуаціях політичного переслідування, конфліктів або арешту. Крім того, такі особи іноді розглядаються з підозрою як потенційно нелояльні або пов'язані з іноземними інтересами, що може позначитися на їх працевлаштуванні або участі в публічному житті.

Запровадження подвійних зобов'язань щодо осіб із множинним громадянством визнається правомірним у межах міжнародного права. Це, зокрема, закріплено у Гаазькій конвенції 1930 року про деякі питання, що стосуються колізії законів про громадянство, яка визнає, що кожна держава має суверенне право регулювати питання громадянства відповідно до власного законодавства, навіть якщо це призводить до накладення взаємовиключних або паралельних обов'язків на одну й ту саму особу. Зокрема, Конвенцією передбачено, що особа, яка володіє одним або двома громадянствами, може розглядатися кожною державою, громадянином якої вона є, як її громадянин, що повинен підкорятися законом і умовам кожної із держав; неминучі колізії у правовому статусі особи з множинним громадянством через суперечності в законодавстві двох або більше держав; множинне громадянство не знімає проблеми культурної, мовної та іншої інтеграції. У правовому контексті ефективність множинного громадянства й для особи, й для держави мінімальна – особа може повноцінно користуватися правами та виконувати обов'язки лише перед однією державою, права ж і обов'язки перед іншою державою фактично є декларативними [6].

Таким чином, одночасне зобов'язання особи виконувати вимоги кількох держав, громадянство яких вона має, не суперечить міжнародним нормам. Наприклад, така особа може бути підпорядкована військовому обов'язку чи оподаткуванню в кожній з цих країн. Конвенція передбачає, що питання подвійного громадянства вирішуються на основі домовленостей між державами, і не містить заборони щодо встановлення таких обов'язків, що ще раз підтверджує їхню юридичну допустимість.

Аналізуючи переваги та недоліки інституту множинного громадянства, Кабірадж С. доходить висновку, що негативні наслідки цього явища переважають над його потенційними вигодами. На його думку, множинне громадянство ускладнює правовий статус особи, оскільки породжує низку юридичних суперечностей і конфліктів. Це, зокрема, проявляється у подвійних обов'язках перед різними державами, кожна з яких має повне право розглядати цю особу виключно як власного громадянина, якщо це не суперечить її міжнародним зобов'язанням. Такий підхід дозволяє державам вимагати від особи виконання внутрішньодержавних обов'язків, зокрема проходження військової служби або сплати податків. У результаті особи з подвійним або множинним громадянством часто опиняються у правовій пастці: вони не тільки мають обов'язки перед кількома країнами, а й позбавлені повноцінного дипломатичного захисту в ситуаціях конфлікту. Це створює додаткові труднощі не лише для самих громадян, а й для держав, які змушені вирішувати складні питання юрисдикції, відповідальності та захисту прав. Саме тому, багато держав займають стриману або навіть негативну позицію щодо визнання множинного громадянства на законодавчому рівні [7, с. 56].

Для врегулювання численних проблем, пов'язаних із подвійним громадянством, у міжнародній практиці

широко застосовується принцип визначення ефективного громадянства. Його суть полягає у встановленні того громадянства, яке фактично є домінуючим для особи, що має два або більше громадянств. Це дозволяє вирішити колізійні ситуації, коли необхідно визначити персональний закон особи (тобто *lex patriae* або *lex domicilii*), що має значення, наприклад, для регулювання шлюбно-сімейних, спадкових, трудових чи інших особистих правовідносин. У таких випадках враховується низка об'єктивних факторів: місце постійного проживання особи, місце її основної трудової діяльності, розташування її нерухомого майна, а також місце проживання її родини. Цей підхід особливо актуальний у сучасній Європі, де завдяки євроінтеграційним процесам та Шенгенській угоді зникли жорсткі міждержавні кордони, що сприяє активній міграції населення всередині Європейського Союзу та появи великої кількості осіб із множинним громадянством [8].

Непоодинокі випадки подвійного громадянства розглядаються як правові аномалії, що створюють складнощі не лише для самих осіб, а й для міждержавних відносин. Такі ситуації нерідко стають джерелом суперечок між державами через невизначеність правової належності особи та її зобов'язань перед відповідними юрисдикціями. На рівні міжнародного права ці проблеми здебільшого не мають універсального вирішення, хоча певні заходи звичайно вживаються. Наприклад, відповідно до норм міжнародного права про зовнішні зносини держав, які закріплені в ряді універсальних конвенцій (зокрема, Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.) [9], діти дипломатичних агентів, що народилися на території держави перебування, не набувають її громадянства автоматично. Це є прикладом узгодженого виключення з територіального принципу. Відтак, найефективнішим механізмом подолання або мінімізації правових ризиків, пов'язаних із множинним або відсутнім громадянством, є укладення міждержавних угод щодо врегулювання питань громадянства, що й практикується на двосторонньому або регіональному рівнях.

Загалом, більшість держав демонструє стримане або відверто негативне ставлення до множинного громадянства. Це зумовлено тим, що кожна держава, яка визнає таке явище, на законодавчому рівні залишає за собою право вважати особу з кількома громадянствами виключно своїм громадянином – за умови, що це не суперечить її міжнародним зобов'язанням. Це означає, що така особа повинна виконувати всі передбачені законом обов'язки – включно з військовою службою, сплатою податків, обмеженнями щодо участі у виборах або заняття певних посад. Такі паралельні вимоги з боку кількох держав значно ускладнюють правове становище особи, яка має два або більше громадянств, і створюють конфлікт юрисдикцій, що може мати серйозні наслідки в разі виникнення правових спорів або міжнародних інцидентів. Відтак прагнення держав до усунення множинного громадянства або зменшення його негативних наслідків є цілком обґрунтованим. Для досягнення цієї мети використовуються як внутрішньодержавні, так і міжнародно-правові механізми. На національному рівні це може бути законодавче обмеження або заборона подвійного громадянства, автоматична втрата одного з громадянств у разі набуття іншого, а також особливий порядок натуралізації. Міжнародно-правові інструменти, у свою чергу, включають укладення двосторонніх або багатосторонніх угод щодо врегулювання питань громадянства, гармонізацію норм у межах регіональних об'єднань та застосування принципу ефективного громадянства для подолання колізій між правовими системами. Деякі країни вводять спеціальні механізми контролю за подвійним громадянством або зобов'язують осіб повідомляти про наявність іншого громадянства.

Одним із найпоширеніших засобів подолання множинного громадянства є опція – добровільне обрання гро-

мадянства у випадку зміни територіальної приналежності держави, громадянином якої була особа. У зв'язку з цим держави реалізують різні підходи до правового регулювання цього інституту, що склались у сучасній міжнародній практиці. Перший підхід полягає у відкритому визнанні множинного громадянства (Канада, Ірландія, Іспанія, Ліхтенштейн). У конституціях окремих країн прямо передбачена можливість його існування. У таких випадках часто вказується на наявність історичних або культурних зв'язків між державами. Наприклад, Іспанія уклала низку двосторонніх угод про подвійне громадянство з країнами Латинської Америки. При цьому, Конституція Іспанії дозволяє громадянам натуралізуватися в інших країнах без втрати громадянства за народженням, навіть якщо інша сторона не гарантує взаємного визнання. Другий підхід застосовується державами, які не перешкоджають існуванню множинного громадянства за певних умов або не вимагають обов'язкової відмови від попереднього громадянства при набутті нового (наприклад, США, Велика Британія, Бельгія, Італія, Нідерланди). Так, згідно Акта про громадянство Великої Британії 1981 р., особа, яка належить до категорії громадян британських залежних територій і має особливі зв'язки з Великою Британією, може бути зареєстрована як громадянин цієї держави за умови подання відповідної заяви. Третій підхід полягає у переважно негативному ставленні до множинного громадянства (Німеччина, Швеція, Японія, Південно-Африканська Республіка, Філіппіни). Для набуття громадянства в таких країнах зазвичай передбачено обов'язкову відмову від попереднього громадянства. Цей підхід пояснюється прагненням забезпечити повну інтеграцію іноземця в національне суспільство, запобігти подвійному підпорядкуванню та уникнути можливих ускладнень у сфері міждержавних відносин. Водночас, у законодавстві деяких із цих держав передбачені винятки з цього правила. Наприклад, починаючи з 1984 року, Міністерство юстиції Японії у виняткових випадках може дозволити натуралізацію без припинення іноземного громадянства, якщо особа має родинні зв'язки з громадянином Японії або об'єктивно не може відмовитися від попереднього громадянства – навіть за наявності відповідного наміру [10, с. 51].

Слід зауважити, що останнім часом ставлення до множинного громадянства у міжнародному праві дещо змінилося. Якщо Конвенція про скорочення випадків множинного громадянства і про військовий обов'язок у випадках множинного громадянства 1963 р. [11] була спрямована на уникнення множинного громадянства, то Європейська конвенція про громадянство 1997 року [12] є нейтральною до цього питання. Положення останньої не обмежують право держави учасниці визначити у своєму законодавстві: а) зберігають чи втрачають її громадянство особи, які набувають або мають громадянство іншої держави; б) чи пов'язано набуття або збереження її громадянства з відмовою від іншого громадянства або від його втрати. При цьому, Європейська конвенція про громадянство встановлює, що держава-учасниця дозволяє: а) дітям, які автоматично набули різних громадянств від народження, зберігати ці громадянства; б) своїм громадянам мати інше громадянство, якщо це інше громадянство автоматично набувається у зв'язку зі вступом у шлюб. Усе це надає підстави стверджувати, що норми міжнародного права не суперечать як прямій забороні множинного громадянства (якщо при цьому не виникає стан без громадянства), так і його визнання окремими державами.

Також світова глобалізація вплинула на зростання, так званого квазігромадянства. Сьогодні іммігранти, швидше за все, є членами двох держав, або як громадяни однієї та осілі мігранти (також відомі як квазігромадяни або мешканці) іншої, або як громадяни обох. Права квазігромадян можуть включати довгострокове або постійне забезпечення статусу проживання; захист від депортації

(крім виняткових обставин); право працювати та шукати роботу; голосування на місцевих виборах; і права на деякі соціальні виплати. До прикладу в США легальні постійні резиденти або власники зеленої картки – квазігромадяни, які можуть постійно жити та працювати в будь-якій точці країни та можуть в подальшому стати натуралізованими громадянами. У європейських країнах поширення явища квазігромадянства частково зумовлене суворими вимогами до набуття громадянства через натуралізацію, а також зростаючим впливом міжнародних стандартів у сфері прав людини, які були ратифіковані більшістю держав регіону. Хоча міжнародні документи гарантують широкий спектр громадянських, політичних, економічних і соціальних прав, що частково можуть компенсувати обмеження, пов'язані з відсутністю національного громадянства, вони не позбавляють громадянство його ключового значення. Більше того, незважаючи на формальні зобов'язання, багато країн не дотримуються цих стандартів на практиці, і тому люди часто стикаються з труднощами при спробах реалізувати гарантовані їм права.

Загалом з вирішенням різних питань подвійного громадянства стикається кожна держава. Однак не всі держави визнають подвійне громадянство, намагаються уникнути випадків виникнення подвійного громадянства, укладаючи міжнародні договори, спрямовані на припинення можливостей освіти подвійного громадянства. Але все ж, створення законодавства, що повністю виключає існування осіб, що володіють громадянством декількох держав, навряд чи можливо. Заперечення інституту подвійного громадянства може привести до збільшення числа не врегульованих випадків подвійного громадянства.

Також варто зауважити, що на сьогодні досить поширеною є точка зору, згідно з якою інститут подвійного громадянства може порушувати принцип рівноправності громадян. Така критика ґрунтується на припущенні, що особи з двома громадянствами потенційно можуть мати доступ до ширшого спектра прав або уникати певних обов'язків, що створює нерівні умови у порівнянні з громадянами, які мають лише одне громадянство. Однак, якщо подвійне громадянство набуто відповідно до положень міжнародного договору, то коло прав та обов'язків осіб, які його мають, а також порядок і місце їх реалізації, чітко визначені положеннями самого договору. Це забезпечує правову визначеність та запобігає зловживанням.

Варто також зазначити, що кожен громадянин має однакове право на набуття іншого (іноземного) громадянства за умови дотримання встановлених процедур. Таким чином, усім громадянам держава гарантує рівні умови для реалізації цього права. У цьому контексті особи з подвійним громадянством, скоріше, не набувають особливих переваг, а лише реалізують додаткову можливість, передбачену законом або міжнародним договором, яка супроводжується відповідними юридичними гарантіями [13].

Україна довгий час належала до групи держав, що негативно ставляться до випадків множинного громадянства і намагаються їх уникнути. Одним з основних принципів законодавства про громадянство був принцип єдиного громадянства. Ситуація змінилася з прийняттям Закону України від 18 червня 2025 р. № 4502-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України» [14], який легалізує інститут множинного громадянства в країні. Зокрема, новий Закон надає українцям можливість офіційно зберігати українське громадянство при набутті іншого паспорта – за умови, що друга країна входить до офіційного переліку Кабінету Міністрів. Водночас закон передбачає обмеження для держслужбовців, суддів і осіб, які займають публічні посади. Крім того, окремо регламентується право іноземців – насамперед етнічних українців і осіб, які служили за контрактом у ЗСУ – набувати громадянство України за спрощеною процедурою без вимоги відмовлятися від свого попереднього посвідчення. Також передбачено обов'язок декларувати інші громадянства та можливість обмеження права на множинне громадянство для громадян держав-агресорів.

Проблематика множинного громадянства залишається однією з найскладніших і водночас найактуальніших. Як свідчить досвід різних держав, підходи до його регулювання значно відрізняються залежно від історичних традицій, політичної стратегії, демографічної ситуації та міжнародних зобов'язань. Незважаючи на те, що множинне громадянство здебільшого розглядається як правова аномалія, у сучасному глобалізованому світі воно дедалі частіше сприймається як неминуче явище. Його наявність створює як додаткові можливості для особистості (захист прав, підтримка культурної ідентичності, транскордонна мобільність), так і ризики для держави (подвійна лояльність, конфлікт зобов'язань, ускладнення дипломатичних механізмів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1. 672 с.
2. Європейська конвенція про громадянство. Страсбург, 6 листопада 1997 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004 (дата звернення: 20.07.2025).
3. Бусол О. Подвійне громадянство. *Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ*. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1453:gromadyanstvo&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 20.07.2025).
4. Тисячний Д. В. Міжнародно-правові аспекти інституту множинного громадянства в контексті конституційного та міжнародного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 49–53. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34937> (дата звернення: 20.07.2025).
5. Белов Д. М. Інститут біпатризму: досвід зарубіжних країн URL: http://www.pap.in.ua/7_2014/13.pdf (дата звернення: 20.07.2025).
6. Convention on Certain Questions relating to the Conflict of Nationality Laws. Hague, 12 April 1930 / Refworld: official website. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b00.html> (accessed: 20.07.2025).
7. Сантаян Кабірадж. Проблеми подвійного громадянства в міжнародному праві та практичні шляхи їх усунення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 1996. 160 с.
8. Белов Д. М. Інститут біпатризму: досвід зарубіжних країн URL: http://www.pap.in.ua/7_2014/13.pdf (дата звернення: 20.07.2025).
9. Vienna Convention on Diplomatic Relations. Vienna, 18 April 1961 / Refworld: official website. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3f00.html> (accessed: 20.07.2025).
10. Тисячний Д. В. Міжнародно-правові аспекти інституту множинного громадянства в контексті конституційного та міжнародного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 49–53. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34937> (дата звернення: 20.07.2025).
11. Convention on the reduction of Cases of Multiple Nationality and on Military Obligations in Cases of Multiple Nationality. Strasbourg, 6 May 1963 / Council of Europe: official website. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=043> (accessed: 20.07.2025).
12. Європейська конвенція про громадянство. Страсбург, 6 листопада 1997 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004 (дата звернення: 20.07.2025).
13. Castles S., Davidson A. *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging*. New York: Routledge, 2001. 320 p. URL: <https://www.routledge.com/Citizenship-and-Migration-Globalization-and-the-Politics-of-Belonging/Castles-Davidson/p/book/9780415244284> (accessed: 20.07.2025).
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України: Закон України від 18 червня 2025 р. № 4502-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4502-20> (дата звернення: 20.07.2025).

**БЕЗПЕРЕРВНІСТЬ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ЗАСАДА ДІЯЛЬНОСТІ
ВИЩОЇ РАДИ ПРАВОСУДДЯ****CONTINUITY AS A CONSTITUTIONAL PRINCIPLE OF THE ACTIVITIES
OF THE HIGH COUNCIL OF JUSTICE**

**Хотинська-Нор О.З., д.ю.н., професорка,
завідувачка кафедри юстиції**

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Нор А.Г., викладач кафедри конституційного права

Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню безперервності як конституційної засади діяльності Вищої ради правосуддя.

Зауважується, що конституційні засади діяльності Вищої ради правосуддя, які безпосередньо пов'язані з її конституційно-правовою природою, нині дискутуються з огляду на відсутність необхідної формалізації на законодавчому рівні. Водночас, попри множинність наукових поглядів і підходів щодо їх системи, ієрархії та класифікації, обґрунтовується думка, що безперервність є однією з конституційних засад діяльності Вищої ради правосуддя, урахувуючи такі аргументи.

Першочергово, Вища рада правосуддя акумулює ключові для належної організації та функціонування судової влади в державі повноваження, закріплені у ст. 131 Конституції України. Серед них – повноваження, спрямовані на забезпечення незалежності суддів і судової влади, а також ті, за допомогою яких реалізується кадрова та дисциплінарна функції. Ці повноваження є виключними повноваженнями Вищої ради правосуддя, які випливають із здатності судової влади до самоорганізації. Їх дублювання, делегування, можливість альтернативності у реалізації Основним Законом не передбачено. Іншими словами, Вища рада правосуддя є конституційним органом, від якого залежить функціонування незалежної судової влади як необхідної умови забезпечення права осіб на доступ до правосуддя, що є складовою принципу верховенства права. Це означає, що безперервна діяльність Вищої ради правосуддя є обов'язковою, необхідною умовою для функціонування незалежної судової влади в державі, яка прагне відповідати характеристикам правової та соціальної та сповідує принцип верховенства права.

Крім того, на те, що безперервність діяльності Вищої ради правосуддя є характеристикою, елементом її конституційного статусу та засадою функціонування також, на думку авторів, вказує словесна конструкція, вжита у ст. 131 Конституції України, а саме: «В Україні діє Вища рада правосуддя...», в якій дієслово «діє» вжито як дієслово недоконаного виду теперішнього часу, що позначає постійний і триваючий стан суб'єкта, стосовно якого воно вживається.

Безперервність як конституційну засаду діяльності Вищої ради правосуддя слід розглядати у нерозривному взаємозв'язку з відповідними гарантіями, оскільки набутий за час її функціонування досвід засвідчив, що загрози для припинення роботи колегіального органу державної влади можуть поставати у різних конфігураціях. На підставі їх аналізу запропоновано розглянути можливість впровадження «резервних» інструментів оперативного формування складу Вищої ради правосуддя.

Ключові слова: Вища рада правосуддя, суддівське врядування, конституційні засади, безперервність діяльності, судова влада, правосуддя.

The article is devoted to the study of continuity as a constitutional basis for the activities of the High Council of Justice.

It is noted that the constitutional principles of the activities of the High Council of Justice, which are directly related to its constitutional and legal nature, are currently being discussed due to the lack of the necessary formalization at the legislative level. At the same time, despite the plurality of scientific views and approaches to their system, hierarchy, and classification, the opinion that continuity is one of the constitutional principles of the activities of the High Council of Justice is substantiated, taking into account the following arguments.

First of all, the High Council of Justice accumulates the key powers for the proper organization and functioning of the judiciary in the state, enshrined in Article 131 of the Constitution of Ukraine. Among them are powers aimed at ensuring the independence of judges and the judiciary, as well as those through which personnel and disciplinary functions are implemented. These powers are the exclusive powers of the High Council of Justice, which arise from the ability of the judiciary to self-organize. The Fundamental Law does not provide for their duplication, delegation, or the possibility of alternative implementation. In other words, the High Council of Justice is a constitutional body on which the functioning of an independent judiciary depends as a necessary condition for ensuring the right of individuals to access justice, which is a component of the principle of the rule of law. This means that the continuous activity of the High Council of Justice is a mandatory, necessary condition for the functioning of an independent judiciary in a state that strives to meet the characteristics of the legal and social and adheres to the principle of the rule of law.

In addition, the fact that the continuity of the activities of the High Council of Justice is a characteristic, an element of its constitutional status and a principle of functioning is also, in the opinion of the authors, indicated by the verbal construction used in Article 131 of the Constitution of Ukraine, namely: "The High Council of Justice operates in Ukraine, ...", in which the verb "operates" is used as a verb of the imperfect present tense, which denotes a permanent and ongoing state of the subject in relation to which it is used.

Continuity as a constitutional principle of the activities of the High Council of Justice should be considered in an inextricable link with the relevant guarantees, since the experience gained during its operation has shown that threats to the termination of the work of a collegial body of state power can arise in various configurations. Based on their analysis, it is proposed to consider the possibility of introducing "reserve" instruments for the operational formation of the composition of the High Council of Justice.

Key words: High Council of Justice, judicial governance, constitutional principles, business continuity, judicial power, justice.

Останніми роками з боку вітчизняних дослідників спостерігається значна увага до проблематики функціонування Вищої ради правосуддя (ВРП), правовий статус якої зазнав модернізації в результаті конституційної реформи щодо правосуддя (2016 р.). Ураховуючи конституційні повноваження цього органу, закріплені у ст. 131 Основного Закону держави, його роль і значення у процесі сталого функціонування незалежної судової влади та забезпеченні доступності правосуддя, це цілком логічно та виправдано.

Достатньо лише згадати знакове для цієї сфери рішення Європейського суду з прав людини «Олександр Волков проти України», щоб оцінити масштаб перетворень, які відбулися в статусі ВРП на конституційному, і як результат, законодавчому рівнях. Окремий вплив справляють євроінтеграційні прагнення України, що вимагає реалізації європейських стандартів функціонування органів, відповідальних за належне управління, упорядкування, організацію судової влади в правовій державі.

Попри широкий спектр питань функціонування ВРП, які висвітлюються у науковій літературі як на рівні окремих публікацій, так і на рівні монографічних досліджень, чимало аспектів організації та діяльності цього органу потребують подальшого теоретичного обґрунтування та розвитку. Серед них – конституційні засади діяльності ВРП, які безпосередньо пов'язані з її конституційно-правовою природою та нині дискутуються з огляду на відсутність необхідної формалізації на законодавчому рівні.

Так, свого часу А. Р. Крусян зауважувала, що «функції Вищої ради юстиції детерміновано пов'язані з конституційно-правовими засадами її діяльності, які можна визначити як закріплені у Конституції та чинному законодавстві принципи (засади) формування цього органу, що безпосередньо впливають на його діяльність, принципи (засади) процесу такої діяльності та принципи – гарантії цієї діяльності». До першої групи принципів науковиця віднесла принцип субсидіарності номінаційних повноважень гілок влади у контексті системи «стримувань і противаг», а також принцип взаємодії з інститутами громадянського суспільства. До другої – принципи законності, об'єктивності, гласності, незалежності, демократизму, гуманізму, колегіальності, а також функціональної та організаційної незалежності, на які у 2010 році вказала Венеційська комісія. Принципи – гарантії запропоновано розмежовувати на матеріально-правові, процесуально-правові та соціальні [1].

У новітньому дисертаційному дослідженні О. А. Боровицького (2020), присвяченому саме конституційно-правовим засадам діяльності ВРП, обґрунтовується підхід, за якого організація діяльності ВРП як органу державної влади базується на універсальних та спеціальних принципах. Серед універсальних засад перелічені «принцип суверенності та єдності системи органів державної влади, принцип поділу влади, принцип законності, що впливає з більш загальнішого конституційного принципу верховенства права, принцип участі громадян у формуванні й діяльності органів державної влади, принцип позапартійності». До спеціальних віднесено ті, які безпосередньо характеризують специфіку діяльності ВРП. Зокрема, з урахуванням положень Регламенту ВРП, основними запропоновано вважати: верховенство права, законність, незалежність, відкритість, гласність, колегіальність, розумність строків [2, с. 78–80].

Інший погляд висловлено у публікації О. Б. Демидюк (2024), яка на підставі аналізу норм Закону України «Про Вищу раду правосуддя», в яких вживається слово «принцип», зробила висновок, що «принципи функціонування ВРП передбачають систему засад її організації та діяльності, що перебувають у взаємозв'язку, взаємодії та взаємообумовленості... Універсальними та змістовно-емкими принципами, які охоплюють сфери формування ВРП та її діяльності, є принципи незалежності та автономності, легітимності, транспарентності, підзвітності» [3].

Ми не ставимо собі за мету привести вказані наукові позиції, якими не вичерпується окреслена проблематика, до спільного знаменника. Навпаки, ми додамо поштовху до подальшої наукової дискусії, оскільки вважаємо, що в межах цієї публікації спробуємо обґрунтувати, що однією з конституційних засад діяльності ВРП є її безперервність. Отже.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» ВРП є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який акумулює ключові для належної організації та функціонування судової влади в державі повноваження, закріплені у ст. 131 Конституції України. Серед них – повноваження, спрямовані на забезпечення незалежності суддів і судової влади, а також ті, за допомогою яких реалізується кадрова та дисциплінарна функції (внесення подання про призначення суддів, звільнення суддів

з посад, притягнення їх до дисциплінарної відповідальності тощо). Ці повноваження є виключними повноваженнями ВРП, які впливають із здатності судової влади до самоорганізації. (Самоорганізація судової влади за спрощеного підходу постає як її здатність самостійно через суддівську спільноту формувати органи, в складі яких переважають судді, для вирішення питань власної організації та функціонування з метою забезпечення власної незалежності та балансу у взаємодії з законодавчою, виконавчою владою, а також суспільством). Дублювання цих повноважень, їх делегування, можливість альтернативності у реалізації Основним Законом не передбачено. Іншими словами, ВРП є конституційним органом, від якого залежить функціонування незалежної судової влади як необхідної умови забезпечення права осіб на доступ до правосуддя, що є складовою принципу верховенства права. Це означає, що безперервна діяльність ВРП є обов'язковою, необхідною умовою для функціонування незалежної судової влади в державі, яка прагне відповідати характеристикам правової та соціальної та сповідує принцип верховенства права.

Опосередковано на це звернув увагу Конституційний Суд України у рішенні № 4-р/2020 від 11 березня 2020 року, зазначивши, що «зміна ... кількісного складу та суб'єктів призначення членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України без запровадження відповідного перехідного періоду призвела до зупинення виконання конституційних функцій щодо добору та оцінювання суддів, неможливості здійснення Вищою радою правосуддя її окремих конституційних повноважень, а також створила істотні перешкоди для функціонування ефективного судочинства та в окремих випадках унеможливила реалізацію права кожного на доступ до правосуддя як вимог принципу верховенства права» [4].

Про те, що безперервність діяльності ВРП є характеристикою, елементом її конституційного статусу та засадою функціонування, на нашу думку, також свідчить словесна конструкція, вжита у ст. 131 Конституції України, а саме: «В Україні діє Вища рада правосуддя, ...», в якій дієслово «діє» вжито як дієслово недоконаного виду теперішнього часу, що позначає постійний і триваючий стан суб'єкта, стосовно якого воно вживається.

У рішенні від 18 лютого 2020 року № 2-р/2020 Конституційний Суд України наголосив: «Верховна Рада України, приймаючи закони, не має права допускати невідповідностей щодо будь-яких положень, прямо закріплених в Конституції України (...). Таким чином, Верховна Рада, приймаючи закони України на виконання відповідних норм Конституції України, повинна дотримуватись конституційно визначених меж, зокрема тих, що стосуються статусу, організації, функціонування, діяльності як відповідних органів, так і їх посадових осіб. ...при внесенні змін до Конституції України має бути забезпечений принцип інституційної безперервності, який означає, що органи державної влади, встановлені Основним Законом України, продовжують функціонувати в інтересах Українського народу та реалізовувати свої повноваження, виконувати завдання і функції, визначені у Конституції України, незалежно від цих змін, якщо тільки цими змінами не передбачено істотну (докорінну) зміну їх конституційного статусу, в тому числі їх ліквідацію» [5].

Особлива роль таких органів як ВРП, до назви яких міжнародними інституціями уніфіковано застосовується термін «Судова рада» (Council for the Judiciary), неодноразово підкреслювалася Консультативною радою європейських суддів (КРЕС).

Так, у своєму Висновку № 10 (2007) про судову раду на службі суспільства, КРЕС наголошує: існування спеціального органу, відповідального за захист незалежності суддів є важливим у контексті додержання принципу поділу влади; існування незалежних і безсторонних судів, що

визначає мету судової ради, є структурною вимогою для держави, що керується верховенством права; судова рада має захищати незалежність як судової системи в цілому, так і окремих суддів та водночас гарантувати ефективність та якість правосуддя, як визначено статтею 6 Європейської конвенції з прав людини, з метою посилення суспільної довіри до системи правосуддя [6].

Розвиваючи ці положення, у Висновку № 24 (2021): еволюція судових рад і їхня роль у незалежних і безсторонніх судових системах, КРЕС підкреслює важливість легітимності судових рад для забезпечення верховенства права і розмежовує її на формальну (конституційну) і функціональну. Формальна легітимність судової ради створюється через конституцію відповідної держави, яка повинна передбачати склад і функції ради, гарантування строку на посаді члена, а також гарантії незалежності від законодавчої і виконавчої влади. Функціональна легітимність базується на громадській довірі, що створюється через відмінну роботу, прозорість і підзвітність [7].

Безперервність як конституційну засаду діяльності ВРП слід розглядати у нерозривному взаємозв'язку з відповідними гарантіями, які набувають особливого значення у разі кризових ситуацій в періоди трансформацій, зумовлених заходами судової реформи. Останні, в ідеалі, повинні виводити судову систему на «якісно новий рівень», зберігаючи при цьому її цілісність і стабільність, що забезпечують її гомеостаз (збереження та розвиток найважливіших параметрів системи, в нашому випадку – судової влади, порушення яких призводить до втрати нею стійкості та життєздатності).

Оцінюючи положення законодавства на предмет загроз для миттєвого припинення діяльності ВРП, слід відзначити, що реалії сьогодення та практика законотворення свідчать, що такі загрози для колегіального органу державної влади можуть поставати у різних конфігураціях.

Наприклад, за аналогією, одномоментне припинення у 2019 році діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України відбулося через реалізацію положення ч. 2 розд. II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України від 16 жовтня 2019 року № 193-IX «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування», яка прямо передбачала, що «з дня набрання чинності цим Законом повноваження членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України припиняються...» [8].

Іншим прикладом «законодавчої зупинки» здійснення уже ВРП своїх повноважень є внесення влітку 2021 року змін до законодавства, зокрема, до Закону України «Про Вищу раду правосуддя» щодо порядку обрання (призначення) на посади членів ВРП та діяльності дисциплінарних інспекторів ВРП [9]. Вони, серед іншого, передбачали суттєву трансформацію інституту дисциплінарних інспекторів, які є обов'язковими суб'єктами у процедурі дисциплінарного провадження стосовно суддів. Відсутність необхідного в таких випадках перехідного періоду для належної реалізації запроваджуваних змін унеможливило виконання дисциплінарними палатами ВРП своїх повноважень щодо розгляду дисциплінарних справ.

Водночас, одночасна відставка більшості складу ВРП (звільнення за власним бажанням), яка відбулася напередодні повномасштабного вторгнення на територію України рф, зумовила припинення здійснення повнова-

жень ВРП. Ця ситуація продемонструвала, що безперервність діяльності ВРП залежить безпосередньо від самих членів ВРП (від реалізації ними права на звільнення), від їх відповідальності, усвідомлення своєї ролі, значення у забезпеченні повноважності органу суддівського врядування з конституційним статусом.

Конституція України у ст. 131 встановлює, що ВРП набуває повноважень за умови обрання (призначення) щонайменше п'ятнадцяти її членів, серед яких більшість становлять судді. Таким чином, серед умов повноважності ВРП (набуття здатності реалізовувати конституційно визначені повноваження):

- а) мінімальний кількісний склад – 15 осіб;
- б) більшість із них, тобто не менше 8, – судді.

У разі невідповідності хоча б одній із цих умов ВРП є неповноважною. Тобто, необхідною умовою забезпечення безперервної діяльності ВРП є її кількісний та «якісний» склад, засади формування якого визначені на конституційному та законодавчому рівні. Проте, це питання потребує окремої уваги, зокрема, як у контексті суб'єктів формування ВРП, так і відповідних процедур. Наразі ж варто звернути увагу, на положення частини третьої ст. 5 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», яке передбачає таке: «Якщо Вища рада правосуддя може стати неповноважною через закінчення строку повноважень члена Вищої ради правосуддя, такий член Вищої ради правосуддя продовжує виконувати свої повноваження до дня обрання (призначення) на його посаду іншої особи, але в будь-якому випадку не більше трьох місяців з дня закінчення строку, на який такого члена Вищої ради правосуддя було обрано (призначено)» [10].

Наведене законодавче положення слугує певним інструментом забезпечення безперервної діяльності ВРП, але не запобіжником, оскільки, як показує набутий в умовах воєнного стану досвід формування ВРП, процедури обрання (призначення) на посаду члена ВРП не обмежуються тримісячним строком. Тому, очевидно, акцент слід змістити на запровадження ефективних механізмів, здатних запобігти зупиненню діяльності цього конституційного органу державної влади у разі загрози втрати ним повноважності, зокрема, в контексті впровадження «резервних» інструментів оперативного формування складу ВРП. Як варіант, на рівні закону можливо передбачити обов'язок суб'єктів формування ВРП сформувати резервний рейтинг кандидатів на посаду члена ВРП за своєю квотою. Якщо діючий член ВРП складе свої повноваження, суб'єкт формування ВРП повинен призначити на вакантну посаду першого у рейтингу і таким чином забезпечити сталі функціонування ВРП [11].

Утім, означена ідея не є панацеєю та може бути модифікована у процесі всебічного обговорення, заснованого на системному аналізі та прогнозуванні наслідків її реалізації для сталого функціонування як ВРП, так і загалом судової влади, що окреслює вектори подальшої наукової дискусії.

У підсумку слід зазначити, що безперервна діяльність ВРП як конституційного органу є необхідною умовою сталого та ефективного функціонування незалежної судової влади в державі. Запровадження на законодавчому рівні дієвих гарантій його безперервної, стабільної роботи є черговим поштовхом до розвитку системи гарантій незалежності судової влади, які в кризових умовах набувають особливої цінності та значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крусян А.Р. Конституційно-правові засади діяльності Вищої ради юстиції. *Вища рада юстиції в контексті судово-правової реформи*. С. 127-130. URL: <https://hcj.gov.ua/sites/default/files/15vrubook116-185.pdf> (дата звернення: 21.07.2025).
2. Боровицький О.А. Конституційно-правові засади діяльності Вищої ради правосуддя: дис. ...д-ра філос. 081 «Право». Вінниця, 2020. 247 с.
3. Демидюк О.Б. Принципи функціонування Вищої ради правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 85. Ч. 4. С. 188-195.
4. Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2020 року № 4-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів» від

2 червня 2016 року № 1402–VIII, «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16 жовтня 2019 року № 193–IX, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-20#top> (дата звернення: 21.07.2025).

5. Рішення Конституційного Суду України від 18 лютого 2020 року № 2-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень пунктів 4, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 17, 20, 22, 23, 25 розділу XII „Прикінцеві та перехідні положення” Закону України „Про судоустрій і статус суддів” від 2 червня 2016 року № 1402–VIII. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-r2020> (дата звернення: 21.07.2025).

6. Висновок № 10 (2007) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо судової ради на службі суспільства. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_10_2007_2007_11_23.pdf (дата звернення: 21.07.2025).

7. Висновок № 24 (2021) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про еволюцію судових рад і їхню роль у незалежних і безсторонніх судових системах. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/visnovok_24_2021_1.pdf (дата звернення: 21.07.2025).

8. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування: Закон України від 16.10.2019 р. № 193-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/193-20#Text> (дата звернення: 21.07.2025).

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо порядку обрання (призначення) на посади членів Вищої ради правосуддя та діяльності дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя: Закон України від 14.07.2021 р. № 1635-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1635-20#Text> (дата звернення: 21.07.2025).

10. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 р. № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#n160> (дата звернення: 21.07.2025).

11. Khotynska-Nor O. Optimisation of Judicial Governance in Ukraine as a Prerequisite for the Stability of its Court System After War. *Access to Justice in Eastern*. 2023. № 4 (21). URL: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.4-n000414> (дата звернення: 21.07.2025).

СУЧАСНІ СФЕРИ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

CURRENT DOMAINS OF EXECUTIVE GOVERNANCE REGULATION
ACROSS EUROPEAN STATES

Якимович Я.В., к.ю.н.,

старший викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Сучасний світ переповнений різноманітним у всіх сферах життя. Людина навчилася підкорювати глибини та вершини. Видобутком, виробництвом та створенням нового вона дивує щодня. Більше того, виконання задумів у кількості та якості вдосконалюється з кожною інтеракцією. Проекти стають масштабніші, а результати впливовіші. Хоча, зважаючи на темпи, діяльність людини також має зворотний ефект – це негативний вплив на себе та навколишнє середовище.

З метою зменшення негативних наслідків, ефективнішого контролю за діяльністю та дотриманням норм безпеки, а також дотриманням прав та свобод людини на належному рівні – держава здійснює моніторинг та управління численними сферами суспільного життя. У різних країнах кількість цих сфер різниться. Наприклад, Уряд Люксембургу станом на 2023 рік здійснював управління 43 сферами, а уряд Ісландії тільки 21. Кількість сфер регулювання постійно змінюється та залежить від багатьох чинників – історії країни, традицій, географічного розташування, суспільно-політичних пріоритетів, здобутків (зокрема, науково-технічних відкриттів), можливостей регіону (наприклад, корисні копалини) та інше.

Цю статтю присвячено саме аналізу контрольованих виконавчою владою сучасних сфер суспільного життя. Таке дослідження дозволяє відповісти на запитання: «На що спрямована діяльність сучасної виконавчої влади?»

Оскільки період дослідження становить 2023-2025 рік, а урядові процеси мають динамічний характер, то деякі напрямки можуть зазнавати змін. З огляду на це, результати дослідження варто розглядати як загально теоретичний та ілюстративний матеріал, актуальність якого притаманна тільки зазначеному періоду.

Предметом аналізу є напрямки адміністративного регулювання, котрі найчастіше зустрічаються в урядових юрисдикціях. Варто зазначити, що частина сфер управління, наприклад юстиція, культура, фінанси та інші це класичні сфери державного управління. Вони знаходять своє місце чи не в кожній країні. Проте напрямки щодо туризму, клімату, питань євроінтеграції, транспорту чи цифровізації та інші можуть бути присутні не в усіх урядах. Інколи вони абсолютно не згадані, інколи губляться у внутрішній компетенції одного чи кількох міністерств. Запропоноване дослідження дозволить розкрити загальні закономірності з цього приводу.

Ключові слова: сфери управління урядом, класифікація сфер виконавчого регулювання, державне функціонування, міністерства, реорганізація міністерств, країни Європи.

The contemporary world exhibits immense diversity across all facets of life. Humanity has mastered the conquest of both depths and summits, consistently astonishing with innovations in extraction, production, and creation. Furthermore, the execution of designs continues to improve in both quantity and quality with each iteration; projects are becoming increasingly ambitious, and their outcomes more impactful. However, considering these rapid advancements, human activity also presents a significant drawback: a detrimental impact on both individuals and the environment.

To mitigate adverse effects, ensure more effective oversight of activities, enforce safety standards, and uphold human rights and freedoms appropriately, the state monitors and manages numerous spheres of public life. The number of these spheres varies across different countries. For instance, as of 2023, the Government of Luxembourg managed 43 spheres, whereas the Icelandic government managed only 21. The number of regulatory spheres constantly changes and depends on a multitude of factors, including a country's history, traditions, geographical location, socio-political priorities, advancements (particularly scientific and technological discoveries), regional capabilities (e.g., mineral resources), and so forth.

This article specifically analyses the contemporary spheres of public life controlled by the executive power. Such an investigation allows us to address the question: "What is the focus of modern executive activity?"

As the research period spans 2023-2025, and governmental processes are dynamic, some areas may undergo changes. Given this, the research findings should be considered as general theoretical and illustrative material, whose relevance is pertinent only to the stated period.

The subject of analysis is the directions of administrative regulation most frequently encountered in governmental jurisdictions. It's worth noting that some spheres of governance, such as justice, culture, finance, and others, are classic areas of state administration. These are found in almost every country. However, areas concerning tourism, climate, European integration, transport, or digitalisation, among others, may not be present in all governments. Sometimes they are entirely unmentioned; at other times, they are subsumed within the internal competence of one or more ministries. The proposed research aims to reveal the general patterns in this regard.

Key words: spheres of government administration, classification of executive regulation spheres, state functioning, ministries, reorganisation of ministries, European countries.

Предметом дослідження статті стали уряди 14 країн Європи, котрі розташовані на півночі, півдні, заході та сході цієї території. До проаналізованих країн належать: Австрія [19], Албанія [53], Болгарія [2], Велика Британія [17], Данія [66], Ісландія [63], Люксембург [34], Молдова [26], Норвегія [15], Польща [64], Португалія [25], Румунія [44], Франція [13] та Швеція [66].

За основу було взято напрямки суспільної діяльності, кожному з яких присвячена робота окремих міністерств. Ці напрямки умовно розділені на дві групи: 1) сфери, які регулюються виконавчою владою в усіх країнах; 2) сфери, які регулюються виконавчою владою в більшості країн (конкретний напрямок може бути відсутній від 1 до 6 країн). Сфери, які згадані в компетенціях урядів поодиноким, як винятки, були виключені та стануть предметом аналізу наступного дослідження.

Варто зазначити, що деякі сфери були також об'єднані з огляду на однорідний характер. (наприклад, соціальна політика, соціальний захист, соціальні послуги та низка інших були виокремлені в єдину позицію, присвячену соціуму). Декілька схожих сфер у юрисдикції одного уряду віднесено до різних позицій (наприклад, сферу економіки та сферу малого і середнього бізнесу), натомість однорідні сфери в юрисдикції кількох урядів виокремлено в одну позицію (наприклад, сфера економіки в одній країні та сфера бізнесу чи торгівлі в іншій країні, в якій, зазвичай, немає міністерства економіки). Такий підхід дозволив оптимальніше проаналізувати напрямки урядового адміністрування, уникаючи повторів та нагромаджень. Загальна кількість усіх сфер – 25 позицій.

Огляд сфер суспільного життя, які регламентовані державою варто почати із *першої категорії* – *сфери притаманні всім країнам* (див. Таб. 1). Згідно з проаналізованою роботою кожна з 14 країн має такі напрямки регулювання: юстиція; охорона здоров'я; закордонні справи; культура; фінанси; сільське господарство; освіта, наука, дослідження; соціальна політика, добробут, захист, забезпечення, солідарність, автономія, допомога, соціальна безпека, соціальні послуги, соціальний розвиток, соціальна та солідарна економіка, екологія (навколишнє середовище).

Таким чином, можемо чітко простежити, що в сучасному державотворенні та конституційному поєднанні суспільного та державного порядку домінуючими напрямками є справедливе дотримання законів, яке відображається в змісті юстиції; безпека для здоров'я та життя громадян – охорона здоров'я; розвиток духовної сфери – культура; належне матеріальне забезпечення – фінанси; розвиток харчової промисловості крізь призму сільського господарства; розвиток інтелектуальних здібностей – освіта, наука та дослідження; найрізноманітніше соціальне забезпечення – захист та допомога численним верствам населення, а також захист природи та довкілля – екологія (навколишнє середовище).

Друга категорія – *сфери, притаманні більшості з досліджених країн* (див. Таб. 2). Одним із найбільших та найдорожчих напрямків суспільного функціонування є *оборона*. Армія сучасної держави повинна захищати та створювати безпеку територіальної цілісності та суверенітету держави. Проте не кожна країна має таке відомство. Ісландія – єдина країна з перерахованих, у якій відсутнє міністерство оборони. Організація захисту здійснюється внутрішніми військами, береговою охороною та інше, але не армією [10]. У випадку нападу на неї Ісландія захи-

щена угодами з НАТО та США. Окрім міністерства оборони, в Ісландії відсутнє міністерство *внутрішніх справ та цивільного захисту*. Публічна оборона, правоохоронна діяльність, територіальний захист належить до юрисдикції Міністерства юстиції Ісландії [72].

Щодо сфери *сільського розвитку та господарства*, то повноваження Міністерства рибальства та сільського господарства в Ісландії після реформування перейшли до Міністерства продовольства. Це відбулося 1 лютого 2022 року, коли воно було створене. Окрім сільського господарства, до компетенції цього міністерства входить також напрямки рибальства, харчування, ліси та меліорація земель [69].

Окреме *міністерство економіки* відсутнє в Республіці Польща. Його повноваження виконує Міністерство розвитку та технологій [27]. До повноважень цього міністерства також належить сфера бізнесу, інновацій, промислової власності та інше. Відання економіки знаходиться в юрисдикції одного з двох відділів цього міністерства. Інший департамент займається питаннями будівництва, просторового планування, забудови та ЖКГ.

Не набула в Польщі окремого міністерства також *сфера енергетики*. Ця юрисдикція перебуває у віданні Міністерства клімату та навколишнього середовища [45]. Варто зазначити, що в Австрії наведена сфера тісно пов'язана із іншими неоднорідними напрямками, якими відає Міністерство клімату, навколишнього середовища, енергетики, мобільності, інновацій та технологій Республіки Австрія [8]. Подібна ситуація з поєднанням різних напрямків в одному міністерстві притаманна також іншим країнам, наприклад, Данії чи Ісландії.

Сфера житлового будівництва, інфраструктури, місцевого управління та регіонального розвитку у тій чи іншій конфігурації функцій притаманна урядам усіх досліджу-

Таблиця 1

Сфери, які регулюються виконавчою владою в усіх країнах

№	Сфера управління	Австрія	Албанія	Болгарія	Велика Британія	Данія	Ісландія	Люксембург	Молдова	Норвегія	Польща	Португалія	Румунія	Франція	Швеція
1.	Юстиція	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
2.	Охорона здоров'я	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
3.	Закордонні справи	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
4.	Культура	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
5.	Фінанси	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
6.	Сільське господарство (аграрна культура)	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
7.	Освіта, наука, дослідження	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
8.	Соціальна політика, добробут, захист, забезпечення, солідарність, автономія, допомога, соціальна безпека, соціальні послуги, соціальний розвиток, соціальна та солідарна економіка	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
9.	Екологія (навколишнє середовище)	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так

ваних країн. Робота міністерств у цьому напрямку зазвичай має відношення до будівництва цивільного житла, об'єктів критичної, комунікаційної, енергетичної та іншої інфраструктури, а також питань організації роботи місцевого самоврядування в окремих країнах (наприклад, у Норвегії – це Міністерство місцевого самоврядування та районів) [30]. Варто зазначити, що, наприклад, в Польщі, Люксембурзі та Португалії напрямки житлового будівництва та інфраструктури знаходяться в юрисдикції окремих міністерств (Міністерства інфраструктури та Міністерства розвитку і технологій в Польщі, Міністерства мобільності та громадських робіт і Міністерства житлового господарства в Люксембурзі а також Міністерства інфраструктури та Міністерства житлового господарства в Португалії), а в Ісландії це одне відомство – Міністерство інфраструктури [58; 37; 38; 22; 23; 69]. Найменування також може бути різним. У Польщі, як було згадано вище, сферою будівництва займається Міністерство розвитку та технологій, а у Франції – Міністерство екологічного переходу та територіальної єдності [27; 5]. Винятком вважаємо Австрію,

оскільки міністерства, котре б мало згадку в найменуванні та одночасно чітко виокремлені функції у сфері будівництва житла та інфраструктури, на жаль, немає. Найбільш наближені урядові відомства до зазначеної компетенції в цій країні – це Міністерство сільського та лісового господарства, регіонів та водного господарства, до якого в частині регіонів віднесено компетенцію просторового планування, а також Міністерство із захисту клімату, навколишнього середовища, енергетики, мобільності, інновацій та технологій, котре відає питаннями енергетичної та транспортної інфраструктури [20; 8]. Таким чином ця країна має невизначеності у зазначеному напрямку.

Міністерство праці притаманне всім країнам, окрім Албанії та Польщі. В Албанії цей напрямок відійшов до Міністерства фінансів та економіки [47]. У Польщі від 12 серпня 2021 року департамент праці перейшов до юрисдикції Міністерства сім'ї та соціальної політики Республіки Польща [42].

Міністерство молоді, дітей та юнацтва відсутнє в Австрії, Великій Британії, Молдові, Польщі та Швеції.

Таблиця 2

Сфери, які регулюються виконавчою владою в більшості країн

№	Сфера управління	Австрія	Албанія	Болгарія	Велика Британія	Данія	Ісландія	Люксембург	Молдова	Норвегія	Польща	Португалія	Румунія	Франція	Швеція
10.	Оборона	Так	Так	Так	Так	Так	Ні	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
11.	Внутрішні справи, цивільний захист	Так	Так	Так	Так	Так	Ні	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
	Сільський розвиток та господарство	Так	Так	Так	Так	Так	Ні	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
12.	Економіка (або торгівля, бізнес (в цілому) казначейство, індустрія)	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Ні	Так	Так	Так	Так
13.	Енергетика	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Ні	Так	Так	Так	Так
	Житлове будівництво, інфраструктура, місцеве управління та регіональний розвиток	Ні	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так
14.	Зайнятість (праця)	Так	Ні	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Ні	Так	Так	Так	Так
15.	Дітей, молоді, юнацтва	Ні	Так	Так	Ні	Так	Так	Так	Ні	Так	Ні	Так	Так	Так	Ні
16.	Розвиток (сталість, зростання)	Ні	Ні	Так	Так	Так	Ні	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Ні
17.	Спорт, Олімпійські ігри та Паралімпійські ігри	Так	Так	Так	Так	Ні	Ні	Так	Ні	Ні	Так	Так	Так	Так	Ні
18.	Бізнес, торгівля, індустрія, підприємництво, ремесла, промисловість (окрім напрямку економіки)	Ні	Так	Так	Так	Так	Так	Так	Ні	Ні	Ні	Так	Так	Ні	Ні
19.	Клімат	Так	Ні	Ні	Ні	Так	Так	Так	Ні	Так	Так	Так	Ні	Ні	Так
20.	Транспорт	Так	Ні	Так	Так	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні	Ні	Так	Так	Ні
21.	Цифровізація	Ні	Ні	Так	Ні	Так	Ні	Так	Так	Ні	Так	Ні	Так	Так	Ні
22.	Туризм	Ні	Так	Так	Ні	Ні	Ні	Так	Ні	Ні	Так	Так	Так	Так	Ні
23.	Продовольство, харчова промисловість, їжа	Ні	Ні	Так	Так	Так	Так	Ні	Так	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
24.	Державне управління, служби, адміністрування, стандарти та послуги	Так	Так	Ні	Ні	Ні	Ні	Так	Ні	Ні	Так	Так	Так	Так	Так
25.	Зі справ Європи, євроінтеграції, європейських фондів та проєктів	Так	Так	Ні	Ні	Ні	Ні	Так	Так	Ні	Так	Ні	Так	Так	Так

Австрія до 2024 року регулювала цей напрямок у рамках міністерства жінок, сім'ї, інтеграції та медіа. Проте пізніше цей напрямок розмежувався («загубився») між юрисдикцією кількох міністерств (зокрема, освіти, соціальних справ, сім'ї). Велика Британія регламентує цей напрямок у рамках роботи двох міністерств: Міністерства культури, медіа та спорту та Міністерства освіти. Частина повноважень також поширюється на інші державні органи, зокрема на парламентського державного секретаря з питань спорту, туризму, спадщини та цивільної безпеки [58]. У Молдові питання молодіжної політики з 2017 року стало частиною компетенції Міністерства освіти, культури та досліджень (станом на 2023 рік – це Міністерство освіти та науки Республіки Молдова) [51]. Окрім того, в 2020 році уряд запровадив Національне агентство з питань розробки програм та роботи з молоддю. Питання молоді в окремих аспектах також належить до компетенції інших міністерств, зокрема соціальної політики, фінансів та економіки [50].

У Польщі станом на 2023 рік наведена сфера в окремих її аспектах так само розмежувалася між повноваженнями різних міністерств, зокрема, освіти та науки, сім'ї та соціальної політики, культури та спадщини.

Подібна ситуація склалася і в Швеції. Основні повноваження щодо імплементації молодіжної політики знаходяться в юрисдикції Міністерства соціальних справ та публічного здоров'я [76]. Низки інших агентств (зокрема, молоді та громадянського суспільства) та міністерств (освіти) також мають повноваження у цій сфері [41].

У більшості урядів проаналізованих країн функціонує міністерство *розвитку, стабільності чи зростання*. Цей напрямок пов'язаний із співпрацею між державою та різноманітними організаціями, фондами на європейському та міжнародному рівні. Така співпраця дозволяє вдосконалити чи стабілізувати численні процеси громадського, політичного, економічного та іншого характеру. Втім, окремі міністерства цього напрямку відсутні в Австрії, Албанії, Ісландії, та Швеції. Як і в попередніх сферах, напрямок розвитку знаходиться в юрисдикціях інших міністерств, зокрема міністерствах з питань європейської співпраці, закордонних справ, економічного розвитку та інше.

У Данії, Ісландії, Молдові, Норвегії та Швеції відсутнє окреме міністерство з відання *спорту, Олімпійських ігор чи Паралімпійських ігор*, а також відсутня згадка про цей напрямок у найменуванні міністерств. У Данії та Норвегії цим напрямком займається Міністерство культури; в Ісландії та Молдові – Міністерство освіти та науки; у Швеції – Міністерство соціальної політики [32; 72; 51; 31; 66].

Бізнес, торгівля, індустрія, підприємництво, ремесла, промисловість – ці напрямки інколи є частиною сфери економіки у віданні одного міністерства, а інколи вони відокремлені від цієї сфери та мають своє юрисдикційне регламентування. Зокрема, Австрія, Молдова, Норвегія, Польща, Франція та Швеція не мають таких виокремлених напрямків. Зазначені сфери є частиною напрямку економіки в цих країнах або ж напрямку розвитку та технологій (Польща). У Франції сфера бізнесу, ремесел, промисловості знаходиться в юрисдикції одного Міністерства економіки, фінансів, промислового та цифрового суверенітету [35]. У Швеції питання зовнішньої торгівлі знаходиться в компетенції Міністерства закордонних справ, а питання бізнесу належить Міністерству клімату та бізнесу [66; 29].

Сфера клімату дуже близька зі сферою екології та навколишнього середовища, у певному розумінні сприймаються як синоніми. Клімат – це про погоду, її зміни, чинники впливу, а навколишнє середовище та екологія – це про воду, землю, повітря, зоосферу, їх чистоту та безпеку. Проте у 6 країнах з 14 напрямком клімату не

виокремлюється в міністерство. В Албанії, Болгарії, Молдові, Румунії та Франції (у Франції таку компетенцію має генеральний директор з енергетики та клімату; абр.- DGEK, однак не міністр) питання клімату віднесено до компетенції міністерств екології та навколишнього середовища і підпорядкованих їм органів, наприклад – Екологічне агентство Молдови. [43; 4; 53; 7; 45; 18].

У Великій Британії цими повноваженнями займається Комітет з кліматичних змін, підпорядкований Міністерству енергетичної безпеки та вуглецевої нейтральності [12].

Сфера транспорту в Албанії, Ісландії, Молдові, Польщі, Португалії та Швеції знаходиться в юрисдикції міністерств інфраструктури [55; 71; 52; 59; 23; 33].

В Австрії, Албанії, Великій Британії, Норвегії, Португалії та Швеції *сфера цифровізації* протягом останніх років набувала різного ступеня пріоритетності, але зрештою стала лише складовою міністерства чи окремим агентством. В Австрії – це частина компетенції Міністерства клімату, навколишнього середовища, енергетики, мобільності, інновацій та технологій, а також частково Міністерства праці та економіки [8; 28]. В Албанії цим напрямком займається Національне агентство інформаційного суспільства Албанії [57]. У Великій Британії це частина Міністерства науки, інновацій та технологій [16]. У Норвегії – це окреме Агентство цифровізації Норвегії, що підпорядковується Міністерству місцевого управління та регіонального розвитку Норвегії [30].

У Португалії цією сферою відає Державний секретар з питань цифровізації та адміністративної модернізації. Від 30 березня 2022 року – ним став Маріо Камполарго [24]. У Швеції напрямок цифровізації знаходиться в підпорядкуванні Міністерства фінансів Швеції [68]. Варто зазначити, що в Болгарії ця сфера у контексті виконавчої влади знаходиться у віданні окремого Міністерства електронного урядування. Натомість, цифровізація різних сфер економіки та держави загалом відбувається через роботу Міністерства інновацій та розвитку. Основним завданням Міністерства електронного урядування виступає забезпечення автоматизації урядових процесів, спрощення доступу громадян та бізнесу до цифрових технологій, сервісів та різноманітних послуг [3].

Туризм є ще одним напрямком, який має нестабільне регулювання у 7 країнах Європи, зокрема в Австрії, Великій Британії, Данії, Ісландії, Молдові, Норвегії та Швеції. В Австрії питанням туризму займається Міністерство економіки, енергетики та туризму [70]. У Великій Британії – це Міністерство культури, медіа та спорту, якому підпорядковане урядове туристичне агентство VisitBritain [75]. Міністерство культури вирішує питання щодо туризму в Данії, Ісландії та Молдові [32; 42; 49].

Сфера туризму у Норвегії та Швеції, на нашу думку, потребує чіткішого врегулювання. Достовірного (як частини організаційної структури або визначений елемент місії чи ролі міністерства) підтвердження юрисдикційної приналежності відповідної сфери до конкретного міністерства на офіційних ресурсах нами, на жаль, не було знайдено. Це також можна обґрунтувати ситуацією з пандемією Корона-вірусу, яка завдала чималої шкоди зазначеній сфері, про що згадано на офіційному сайті уряду Норвегії [63; 61].

Продовольство, харчова промисловість та їжа не згадується в якості окремого міністерства або частини міністерства в урядах Австрії, Албанії, Люксембургу, Польщі, Румунії чи Швеції. Цим напрямком у зазначених країнах здебільшого займається міністерство сільського господарства. Окрім відповідальності за розвиток сіл, безпеки виробництва або аграрної сфери, воно також здійснює контроль за виробництвом, покращенням якості харчової продукції та іншими напрямками (приклади в посиланні на міністерства в Польщі чи Румунії) [60; 48].

Державне управління, державна служба, державне адміністрування, стандарти та послуги окремим напрямком роботи уряду відсутні у Болгарії, Великій Британії, Данії, Ісландії, Молдові та Норвегії. Цією сферою у зазначених країнах здебільшого займається міністерство юстиції. Проте у Великій Британії таку компетенцію було надано Офісу Уряду, тобто відділу в уряді, відповідальному за функціонування всієї виконавчої влади [11]. Із тих країн, у яких функціонує окреме міністерство з акцентом на зазначений напрямок примітно, що Люксембург на 2023 рік, у якому, окрім Міністра державної служби, також є Міністр адміністративної реформи (хоча і без офіційного сайту). У Польщі цим займається Міністерство внутрішніх справ та адміністрації, а в Швеції – Міністерство цивільних справ. Акцентуємо на тому, що це не окреме міністерство державної служби [6; 21].

Євроінтеграція, Європейські фонди, проекти та Європейські відносини є частиною урядового управління майже в половині з досліджуваних країн. Цього напрямку немає у Болгарії, Великій Британії, Данії, Ісландії, Норвегії, Португалії. Для цих країн напрямок співпраці з Європою може бути або частиною компетенції міністерства закордонних справ його окремих відділів, взаємодію через делегатів, або відсутній повністю. Наприклад, Велика Британія почала процедуру брекзиту у 2020 році, тож натяк та співпрацю з ЄС на офіційній сторінці сьогодні важко знайти. На сторінці Міністерства закордонних справ Болгарії напрямок співпраці з ЄС згаданий тільки в частині обмежувальних заходів (щодо протидії фінансовому тероризму) [1].

Виходячи з проаналізованого матеріалу Таблиці 2, можна зробити наступні **висновки**. Хоча предметом аналізу була тільки номінальна складова організації центральної виконавчої влади в зазначених країнах Європи, однак саме такий підхід дозволив висвітлити ступінь важливості тієї чи іншої сфери для управління у відповідній країні. Проведений аналіз дозволяє окреслити наступні закономірності:

1) окремі сфери можуть «губитися» поміж різними напрямками одного міністерства. Яскравим прикладом є сфера праці в частині відання Міністерства фінансів та економіки Республіки Албанія, де з-поміж 27 юрисдикцій тільки одна присвячена зайнятості безпосередньо. Решта може стосуватися адміністрування доходів, управління інвестиціями, соціального забезпечення, азартних ігор та іншого[56];

2) одна сфера може підпорядковуватися кільком міністерствам одночасно. В Австрії питання цифровізації частково знаходиться в компетенції Міністерства мобільності, інновацій та технологій, а частково – Міністерства економіки, енергетики та туризму Австрії. Чи у Великій Британії питання молоді підпорядковано Міністерству культури, медіа та спорту, а також Міністерству освіти;

3) трапляються уряди, в яких кілька міністерств знаходяться в юрисдикції одного міністра. В Люксембурзі, наприклад, міністр зв'язку зі ЗМІ, міністр у справах релігії, міністр цифровізації, міністр з питань адміністративної реформи та прем'єр-міністр на 2023 рік це одна особа – Бетель Ксав'єр [9].

У зазначеному контексті варто згадати Ксенофона, давньогрецького автора Кіропедії (оповідей про Кіра II Вавилонського царя), котрий акцентував увагу на важливості виконання одним працівником однієї справи з метою досягнення якісніших результатів. [14, с. 2.5]. Погоджуючись із цим міркуванням, вважаємо, що міністерства функціонують ефективніше, якщо одній сфері підпорядковано один або декілька відділів та, навпаки, сфера втрачає тенденцію розвитку, якщо один відділ реалізовує ще 3–5 інших напрямків. В Албанії, наприклад, вже згадана сфера зайнятості вирізняється своїми викликами, [77, с. 683–689]. Незважаючи на це, у 2017 році відповідну компетенцію було розмежовано між Міністерством фінансів та економіки та Міністерством здоров'я та соціального добробуту Республіки Албанія [40, с. 71–72]. Втім, знати сферу зайнятості в офіційному джерелі (на веб-сайті) складно, а в рамках першого міністерства – вона розмежована настільки, що майже загублена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ограничителни мерки на ЕС. *Министерството на външните работи*. URL: <https://www.mfa.bg/bg/ministerstvo/merki-sreshtu-finansiraneto-na-terorizma/ogranichitelni-merki-es> (дата звернення: 10.07.2025).
2. Министерски съвет :: биографии. *Министерски съвет*. URL: <https://www.government.bg/bg/pravitelstvo/sastav-na-pravitelstvoto/biografii> (дата звернення: 10.07.2025).
3. *Министерство на електронното управление*. URL: <https://egov.government.bg/wps/portal/ministry-meu/home> (дата звернення: 10.07.2025).
4. Министерство на околната среда и водите | МОСВ. *Министерство на околната среда и водите | МОСВ*. URL: <https://www.moew.government.bg/> (дата звернення: 10.07.2025).
5. Accueil | ministères aménagement du territoire transition écologique. *Ministères Aménagement du territoire Transition écologique*. URL: <https://www.ecologie.gouv.fr/> (date of access: 10.07.2025).
6. Administracja publiczna – ministerstwo spraw wewnętrznych i administracji – portal gov.pl. *Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji*. URL: <https://www.gov.pl/web/mswia/administracja-publiczna> (date of access: 10.07.2025).
7. Agenția de mediu. *Agenția de Mediu*. URL: <https://am.gov.md> (date of access: 10.07.2025).
8. Aufgaben und Geschäftseinteilung. *Bundesministerium für Innovation, Mobilität und Infrastruktur (BMIMI)*. URL: <https://www.bmimi.gv.at/ministerium/organisation/organisation.html> (date of access: 10.07.2025).
9. BETTEL xavier. *Le gouvernement luxembourgeois*. URL: <https://gouvernement.lu/en/gouvernement/xavier-bettel.html> (date of access: 10.07.2025).
10. Bjarnason B. The security of iceland. *Cooperation and conflict*. 1972. Vol. 7, no. 3-4. P. 193–208. URL: <https://doi.org/10.1177/001083677200700304> (date of access: 07.07.2025).
11. Cabinet office. *GOV.UK*. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/cabinet-office> (date of access: 10.07.2025).
12. Committee on climate change. *GOV.UK*. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/committee-on-climate-change> (date of access: 10.07.2025).
13. *Composition du Gouvernement*. URL: <https://www.info.gouv.fr/composition-du-gouvernement> (дата звернення: 10.07.2025).
14. Cyropaedia, by xenophon. *Free eBooks | Project Gutenberg*. URL: https://www.gutenberg.org/files/2085/2085-h/2085-h.htm#2H_4_0011 (date of access: 10.07.2025).
15. Departementene. *Regjeringen.no*. URL: <https://www.regjeringen.no/no/dep/id933/> (date of access: 10.07.2025).
16. *Department for Science, Innovation and Technology*. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/department-for-science-innovation-and-technology/about> (дата звернення: 10.07.2025).
17. Departments, agencies and public bodies – *GOV.UK*. *Welcome to GOV.UK*. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations> (date of access: 10.07.2025).
18. Direction générale de l'énergie et du climat (DGEC) | *Ministères Aménagement du territoire Transition écologique*. *Ministères Aménagement du territoire Transition écologique*. URL: <https://www.ecologie.gouv.fr/direction-generale-lenergie-et-du-climat-dgec> (date of access: 10.07.2025).
19. Federal ministers and state secretaries – federal chancellery of Austria. *Bundeskanzleramt der Republik Österreich – Startseite*. URL: <https://www.bundeskanzleramt.gv.at/en/federal-chancellery/the-austrian-federal-government/ministers.html> (date of access: 07.07.2025).

20. *Federal Ministry of Agriculture and Forestry, Climate and Environmental Protection, Regions and Water Management*. URL: <https://www.bmluk.gv.at/en/> (дата звернення: 10.07.2025).
21. *Finansdepartementet*. URL: <https://www.regeringen.se/sveriges-regering/finansdepartementet/erik-slottner/> (дата звернення: 10.07.2025).
22. Governo de portugal. *Ministra da Habitação*. URL: <https://www.portugal.gov.pt/pt/gc23/area-de-governo/habitacao/acerca> (date of access: 10.07.2025).
23. Governo de portugal. *Ministro das Infraestruturas*. URL: <https://www.portugal.gov.pt/pt/gc23/area-de-governo/infraestruturas/acerca> (date of access: 10.07.2025).
24. Governo de portugal. *XXV Governo Constitucional*. URL: <https://www.portugal.gov.pt/en/gc23/prime-minister/secretaries-of-state#DigitalisationandAdministrativeModernisation> (date of access: 10.07.2025).
25. Governo de portugal. *XXV Governo Constitucional*. URL: <https://www.portugal.gov.pt/pt/gc23/governo/composicao> (date of access: 10.07.2025).
26. Guvernul republicii moldova. *Guvernul Republicii Moldova*. URL: <https://gov.md/ro> (date of access: 10.07.2025).
27. Informacje o resorcie – ministerstwo rozwoju i technologii – portal gov.pl. *Ministerstwo Rozwoju i Technologii*. URL: <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/informacje-o-resorcje> (date of access: 10.07.2025).
28. Innovation. *Bundesministerium für Arbeit und Wirtschaft*. URL: <https://www.bmwet.gv.at/Themen/Innovation.html> (date of access: 10.07.2025).
29. *Klimat– och näringslivsdepartementet*. URL: <https://www.regeringen.se/sveriges-regering/klimat--och-naringslivsdepartementet/> (дата звернення: 10.07.2025).
30. Kommunal– og distriktsdepartementet. *Regjeringen.no*. URL: <https://www.regjeringen.no/no/dep/kdd/id504/> (date of access: 10.07.2025).
31. Kultur– og likestillingsdepartementet. *Regjeringen.no*. URL: <https://www.regjeringen.no/no/dep/kud/id545/> (date of access: 10.07.2025).
32. Kulturområder. *Kulturministeriet*. URL: <https://kum.dk/kulturomraader> (date of access: 10.07.2025).
33. *Landsbygds– och infrastrukturdepartementet*. URL: <https://www.regeringen.se/sveriges-regering/landsbygds--och-infrastrukturdepartementet/> (дата звернення: 10.07.2025).
34. Le gouvernement. *Le gouvernement luxembourgeois*. URL: <https://gouvernement.lu/fr/gouvernement.html> (date of access: 10.07.2025).
35. *Le ministère de l'Économie, des Finances et de la Souveraineté industrielle et numérique*. URL: <https://www.economie.gouv.fr/ministere/organigramme> (дата звернення: 07.07.2025).
36. *Le ministère de l'Économie, des Finances et de la Souveraineté industrielle et numérique*. URL: <https://www.economie.gouv.fr/ministere/organigramme> (дата звернення: 10.07.2025).
37. Le ministère. *Ministère de la Mobilité et des Travaux publics – Le gouvernement luxembourgeois*. URL: <https://mmt.gouvernement.lu/fr/le-ministere.html> (date of access: 10.07.2025).
38. Le ministère. *Ministère du Logement et de l'Aménagement du territoire – Le gouvernement luxembourgeois*. URL: <https://mlogat.gouvernement.lu/fr/le-ministere.html> (date of access: 10.07.2025).
39. Málefni atvinnuvegaráðuneytisins. *Stjórnarráðið | Forsíða*. URL: <https://www.stjornarradid.is/raduneyti/atvinnuvegaraduneytid/malefni/> (date of access: 10.07.2025).
40. Meçe M., Ribaj A. The rural development and employment in albania. *European journal of economics and business studies*. 2019. Vol. 5, no. 1. P. 67. URL: <https://doi.org/10.26417/ejes.v5i1.p67-79> (date of access: 07.07.2025).
41. Med fokus på unga och civilsamhället | MUCF. *MUCF*. URL: <https://www.mucf.se/> (date of access: 10.07.2025).
42. Menningar–og viðskiptaráðuneytið. *Stjórnarráðið | Forsíða*. URL: <https://www.stjornarradid.is/raduneyti/menningar-og-vidskiptaraduneytid/> (date of access: 10.07.2025).
43. *Ministër i Turizmit dhe Mjedisit*. URL: <https://turizmi.gov.al/> (дата звернення: 10.07.2025).
44. *Ministers of the Romanian Government*. URL: <https://gov.ro/en/government/the-cabinet-of-ministers/minister-of-environment-waters-and-forests1750767943> (дата звернення: 10.07.2025).
45. Ministerstwo klimatu i środowiska – portal gov.pl. *Ministerstwo Klimatu i Środowiska*. URL: <https://www.gov.pl/web/klimat> (date of access: 10.07.2025).
46. Ministerstwo rodziny, pracy i polityki społecznej – ministerstwo rodziny, pracy i polityki społecznej – portal gov.pl. *Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej*. URL: <https://www.gov.pl/web/rodzina/informacje-o-urzedzie> (date of access: 10.07.2025).
47. *Ministerul Agriculturii și Dezvoltării Rurale*. URL: <https://www.madr.ro/ind-alimentara.html> (дата звернення: 10.07.2025).
48. *MINISTERUL CULTURII | GUVERNUL REPUBLICII MOLDOVA*. URL: <https://www.mc.gov.md/ro> (дата звернення: 10.07.2025).
49. Ministerul educației și cercetării. guvernul republicii moldova. *Ministerul Educației și Cercetării. Guvernul Republicii Moldova*. URL: <https://mec.gov.md/ro/content/documentele-de-politici> (date of access: 10.07.2025).
50. *Ministerul Educației și Cercetării | Guvernul Republicii Moldova*. URL: <https://mec.gov.md/ro/content/misiunea-si-functiile> (дата звернення: 10.07.2025).
51. *MINISTERUL INFRASTRUCTURII ȘI DEZVOLTĂRII REGIONALE*. URL: <https://midr.gov.md/en/about-the-ministry/mandate> (дата звернення: 10.07.2025).
52. *Ministerul Mediului. Guvernul Republicii Moldova*. URL: <https://mediu.gov.md/ro> (дата звернення: 10.07.2025).
53. Ministrat – albanian government council of ministers. *Albanian Government Council of Ministers*. URL: <https://www.kryeministria.al/en/qeveria/> (date of access: 07.07.2025).
54. *Ministria e Infrastrukturës*. URL: <https://www.infrastruktura.gov.al/misioni-2/> (дата звернення: 10.07.2025).
55. *Ministrisë së Financave*. URL: <https://financa.gov.al/misioni/> (дата звернення: 10.07.2025).
56. Misioni – agjencia kombëtare e shoqërisë së informacionit. *Agjencia Kombëtare e Shoqërisë së Informacionit*. URL: <https://akshi.gov.al/akshi/misioni/> (date of access: 10.07.2025).
57. Parliamentary under secretary of state (minister for sport, tourism, heritage and civil society) – GOV.UK. *Welcome to GOV.UK*. URL: <https://www.gov.uk/government/ministers/parliamentary-under-secretary-of-state-for-sport-tourism-and-heritage> (date of access: 10.07.2025).
58. Podstawowe informacje – ministerstwo infrastruktury – portal gov.pl. *Ministerstwo Infrastruktury*. URL: <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/podstawowe-informacje> (date of access: 10.07.2025).
59. Podstawowe informacje – ministerstwo rolnictwa i rozwoju wsi – portal gov.pl. *Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi*. URL: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/podstawowe-informacje> (date of access: 10.07.2025).
60. Publications. *OECD*. URL: <https://www.oecd.org/en/publications.html> (date of access: 07.07.2025).
61. Regeringen. *Regeringen – Regeringen.dk*. URL: <https://regeringen.dk/> (date of access: 10.07.2025).
62. Reisiliv. *Regjeringa.no*. URL: <https://www.regjeringen.no/no/tema/naringsliv/reiseliv/id1338/> (date of access: 10.07.2025).
63. Skipan ríkisstjórnar. *Stjórnarráðið. Forsíða*. URL: <https://www.stjornarradid.is/rikisstjorn/skipan-rikisstjornar/> (date of access: 10.07.2025).
64. Skład rady ministrów – kancelaria prezesa rady ministrów – portal gov.pl. *Kancelaria Prezesa Rady Ministrów*. URL: <https://www.gov.pl/web/premier/sklad-rady-ministrow> (date of access: 10.07.2025).
65. *Socialdepartementet*. URL: <https://www.regeringen.se/sveriges-regering/socialdepartementet/> (дата звернення: 10.07.2025).
66. *Sveriges regering*. URL: <https://www.regeringen.se/sveriges-regering/> (дата звернення: 10.07.2025).
67. *The Ministry of Finance of Sweden*. URL: <https://www.government.se/government-of-sweden/ministry-of-finance/> (дата звернення: 10.07.2025).

68. The norwegian digitalisation agency. *Government.no*. URL: <https://www.regjeringen.no/en/dep/kdd/organisation/etater-og-virksomheter-under-kommunal--og-distriktsdepartementet/Subordinate-agencies-and-institutions/digitaliseringsdirektoratet/id2684200/> (date of access: 10.07.2025).
69. Um ráðuneytið. *Stjórnarráðið | Forsíða*. URL: <https://www.stjornarradid.is/raduneyti/innvidaraduneytid/um-raduneytid/> (date of access: 10.07.2025).
70. Tourism. *Bundesministerium für Arbeit und Wirtschaft*. URL: <https://www.bmaw.gv.at/en/Topics/tourism.html> (date of access: 10.07.2025).
71. Um ráðuneytið. *Stjórnarráðið | Forsíða*. URL: <https://www.stjornarradid.is/raduneyti/mennta-og-barnamalaraduneytid/um-raduneytid/> (date of access: 10.07.2025).
72. Um skiptingu stjórnarmálefna milli ráðuneyta í Stjórnarráði Íslands. : FORSETAÚRSKURÐUR of 31.01.2025 no. Nr. 6/2022. URL: <https://island.is/stjornartidindi/nr/75615383-fe9c-472b-9012-9dfbaa06be5a> (date of access: 10.07.2025).
73. *Utrikesdepartementet*. URL: <https://www.regeringen.se/sveriges-regering/utrikesdepartementet/benjamin-dousa/> (дата звернення: 10.07.2025).
74. *VisitBritain*. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/visitbritain> (дата звернення: 07.07.2025).
75. *Youth policy in Sweden*. URL: <https://www.government.se/government-policy/youth-policy/> (дата звернення: 07.07.2025).
76. Zisi A., Kilicarslan I., Merko F. The challenge of youth unemployment in albania. *International marmara social sciences congress*. 2019. P. 683–689. URL: https://www.researchgate.net/profile/Hilal-Karabulut-2/publication/371378138_Anne-Cocuk_Etkilesiminin_Geriye_Donuk_Olarak_Incelenmesi/links/648181cdb3dfd73b776c1e87/Anne-Cocuk-Etkilesiminin-Geriye-Doenuek-Olarak-Incelenmesi.pdf#page=710 (date of access: 07.07.2025).

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.77:004(100)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/8>

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ: ПРОБЛЕМИ АВТОРСТВА ТА ДОСТУПУ

INTELLECTUAL PROPERTY IN THE DIGITAL AGE: ISSUES OF AUTHORSHIP AND ACCESS

Гуржій А.В., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний торговельно-економічний університет

Паутов Д.С., студент III курсу факультету міжнародної торгівлі та права
Державний торговельно-економічний університет

У статті проаналізовано трансформаційні процеси у сфері інтелектуальної власності під впливом цифрових технологій. Зосереджено увагу на ключових викликах цифрової епохи – складнощах визначення авторства в умовах колективного та автоматизованого створення контенту, а також обмеженнях доступу до знань через правові, економічні та технічні бар'єри. Розглянуто нові підходи до верифікації авторського внеску, зокрема через цифрові ідентифікатори (ORCID, DOI), які дозволяють фіксувати участь конкретних осіб у створенні цифрових продуктів. Підкреслено, що стрімкий розвиток штучного інтелекту та генеративних алгоритмів вимагає переосмислення традиційного уявлення про авторство та власність на результати інтелектуальної праці, що набуває особливої актуальності у науково-освітньому середовищі.

Особливу увагу приділено дискусії щодо балансу між охороною прав творців і забезпеченням відкритого доступу до знань. У статті наголошено на негативних наслідках комерціалізації наукової інформації, зокрема в академічному секторі, де політика платного доступу до видань посилює цифрову нерівність. Наведено приклади міжнародних ініціатив, таких як рекомендації ЮНЕСКО з відкритої науки, концепція FAIR-принципів, а також політики Європейського Союзу у сфері відкритих даних, що спрямовані на забезпечення рівного, прозорого та ефективного обміну знаннями.

У контексті українських реалій проаналізовано нормативні прогалини, фрагментарність законодавства, обмеження в доступі до відкритих ресурсів і перспективи, пов'язані з євроінтеграцією та участю в програмі Horizon Europe. Підкреслено необхідність системного оновлення національного законодавства, підтримки цифрових репозитаріїв, формування культури відкритого доступу, цифрової правосвідомості та заохочення авторів до поширення результатів своєї праці у вільному цифровому середовищі. Зроблено висновок про важливість пошуку нової збалансованої моделі правового регулювання, яка одночасно захищає інтереси авторів, відповідає викликам цифрової доби та сприяє вільному обігу знань як основи сталого розвитку демократичного суспільства.

Ключові слова: інтелектуальна власність, цифрова епоха, авторське право, відкритий доступ, наука, цифрова ідентифікація, колективне авторство, правова охорона, публічний домен, цифрові технології.

The article analyzes the transformation processes in the field of intellectual property under the influence of digital technologies. The authors focus on the key challenges of the digital era – the difficulties of determining authorship in the context of collective and automated content creation, as well as restrictions on access to knowledge due to legal, economic and technical barriers. New approaches to verification of author's contribution are considered, in particular through digital identifiers (ORCID, DOI), which allow recording the participation of specific individuals in the creation of digital products. It is emphasized that the rapid development of artificial intelligence and generative algorithms requires a rethinking of the traditional concept of authorship and ownership of intellectual work.

Particular attention is paid to the discussion on the balance between the protection of creators' rights and ensuring open access to knowledge. The negative consequences of the commercialization of scientific information, in particular in the academic sector, where the policy of paid access to publications increases digital inequality. Examples of international initiatives, such as the UNESCO Open Science Guidelines, the FAIR principles concept, and the European Union's open data policy, aimed at ensuring equal, transparent, and effective knowledge sharing, are provided.

In the context of Ukrainian realities, the authors analyze regulatory gaps, fragmentation of legislation, restrictions on access to open resources, and prospects related to European integration and participation in the Horizon Europe program. It is emphasized the need to systematically update national legislation, support digital repositories, create a culture of open access, digital legal awareness, and encourage authors to disseminate the results of their work in a free digital environment. It is concluded the importance to search for a new balanced model of legal regulation which protects the interests of authors, promotes the free flow of knowledge as the basis for sustainable development of a democratic society.

Key words: intellectual property, digital age, copyright, open access, science, digital identification, collective authorship, legal protection, public domain, digital technologies.

У світі активної глобалізації, де цифрові технології стрімко змінюють усі сфери життя, інтелектуальна власність набуває не тільки нового значення, але й унікальних форм. Такі традиційні поняття, як створення, збереження, поширення знань, авторство, стали розмитим явищем у цифрову епоху. З однієї сторони, численні цифрові платформи, та й інтернет в цілому, відкривають небачені можливості для обміну інформацією та інновацій, з іншого – породжують численні виклики, пов'язані з правами авторів, комерційним використанням результатів творчої діяльності та обмеженням доступу до техно-

логічних ресурсів. У цьому контексті виникають світові виклики переосмислити підходи до регулювання інтелектуальної власності, особливо в аспекті забезпечення справедливого доступу до знань та інструментів розвитку. Саме ці суперечності й стануть предметом аналізу у даному дослідженні.

Одна з ключових дилем сучасної інтелектуальної власності у цифровому середовищі полягає в необхідності знайти рівновагу між охороною прав авторів і забезпеченням вільного доступу до знань та інновацій. Розвиток цифрових технологій значно спростив процеси відтворення,

розповсюдження й адаптації інформаційного контенту, що ускладнило встановлення чітких меж авторських прав і власності на результати творчої діяльності. На думку українських дослідників, цифрові технології розмивають традиційні межі між споживачами контенту та їх авторами (творцями), що вимагає нових підходів до визначення авторства та правомірного використання результатів творчої діяльності [1]. У той же час, чинні юридичні механізми, спрямовані на захист прав інтелектуальної власності, часто створюють бар'єри для вільного обміну знаннями, гальмуючи науково-технічний поступ і посилюючи нерівність у доступі до цифрових ресурсів. Це особливо помітно в таких сферах, як освіта, наука та інноваційна діяльність, де безперешкодний доступ до сучасної інформації має вирішальне значення. Отже, актуальність проблеми полягає в необхідності сформувати збалансовану модель, яка одночасно забезпечувала б правовий захист інтересів авторів і сприяла відкритому, рівноправному доступу до знань у глобальній цифровій екосистемі.

Період стрімкої цифровізації, що стартував із широкого впровадження комп'ютерних технологій та глобалізації мережевого середовища, радикально змінив підходи до регулювання прав інтелектуальної власності. Поява нових технічних засобів для комунікації, навчання, досліджень і творчої діяльності водночас призвела до виникнення складних соціально-правових і моральних проблем, які стосуються визначення авторства, охорони прав творців та справедливого розподілу доступу до знань і технологічних рішень. У новій реальності, що характеризується інформаційною насиченістю, продукти інтелектуальної праці дедалі частіше сприймаються не лише як економічні активи, але й як стратегічні ресурси, контроль над якими впливає на національну безпеку, державну політику й глобальну конкурентоздатність.

В умовах зростаючої цифрової глобалізації основні напрями дискусій у сфері інтелектуальної власності зосереджені навколо двох протилежних векторів: з одного боку – необхідність забезпечення ефективного захисту авторських прав, особливо в умовах постійного піратства та нелегального копіювання, з іншого – вимога суспільства до відкритості знань, вільного обміну інформацією та технологіями задля сприяння розвитку, інноваціям і загальному благу. Саме на перехресті цих актуальних проблем формуються основні виклики, що потребують нових підходів та механізмів у сфері правового регулювання [1; 2, с. 513].

Ключовою дилемою стає пошук балансу між юридичним захистом інтелектуальної власності та принципами відкритого доступу. Цифрова епоха суттєво спростила процеси копіювання, поширення і трансформації інформаційного контенту, що ускладнило регулювання правового статусу цифрових об'єктів. Цікавою є думка Степаненка О. І. стосовно цього питання, як зазначає автор у своїй статті, що автоматизована генерація інтелектуальної власності в умовах розвитку штучного інтелекту змінює традиційне уявлення про авторство, піднімаючи питання розподілу прав між розробником алгоритму, користувачем і самим ШІ. Це свідчить про трансформацію авторства в напрямі гібридних або автоматизованих форм, які складно ототожити з конкретною особою [3, с. 141].

У відповідь на ці виклики наукова спільнота пропонує моделі спільного авторства, гнучкіші механізми розподілу прав, а також розвиток нових підходів до маркування індивідуального внеску в колективний цифровий продукт. Зокрема, пропонується запровадження цифрових ідентифікаторів (ORCID, DOI тощо) для відстеження участі конкретної особи у створенні інформаційного об'єкта. Однак ці інструменти потребують подальшого нормативного регулювання та визнання на міждержавному рівні.

Окрім складнощів у фіксації авторства, особливої актуальності набуває проблема нерівності у доступі до

знань. Комерціалізація академічної інформації, політика платних підписок на наукові видання, створюють перешкоди для вільного обміну ідеями. Як зазначає Бурлак Я., така політика веде до фрагментації глобального наукового середовища, де лише обмежене коло дослідників має доступ до повноцінної інформаційної бази [1]. В свою чергу Гутий Б. В. вважає, що саме у цифрову епоху правила використання інтелектуальних творів дедалі частіше визначаються умовами ліцензування, які можуть передбачати як оплату, так і безкоштовний доступ. Залежно від виду ліцензії, автори встановлюють конкретні межі щодо використання, розповсюдження чи модифікації свого контенту. Водночас поширюється практика відкритих ліцензій, що дає змогу іншим особам легально користуватися цифровими матеріалами за заздалегідь визначеними умовами, зберігаючи водночас авторські права [2, с. 514].

Із розширенням можливостей Інтернету суттєво загострилася проблема порушення авторських прав, зокрема незаконного копіювання та поширення результатів інтелектуальної діяльності. Сучасні цифрові інструменти значно спростили процес тиражування та обміну контентом, що викликає необхідність удосконалення механізмів контролю та захисту прав авторів. У той же час цифрова реальність породжує нові суперечності між інтересами творців і правовласників та правом суспільства на вільний доступ до інформації. Особливо це стосується випадків використання контенту для освітніх цілей, наукових розвідок чи іншої діяльності, що має суспільне значення, де традиційні обмеження авторського права можуть вступати в конфлікт із публічними інтересами [4, с. 169].

У сучасному цифровому середовищі питання надмірного правового регулювання набуває особливої актуальності. Дослідження підкреслює, що встановлення жорстких обмежень на новітні форми творчості та застосування технологій здатне істотно стримувати культурний розвиток і інноваційні процеси. Особливо це стосується ситуацій, коли нові форми креативної діяльності передбачають переосмислення вже існуючих традицій та інтеграцію цифрових інструментів у процес творення [5, с. 17–18]. Дослідники акцентують увагу на тому, що традиційне уявлення про митця як ізольованого генія більше не відповідає реаліям – у сучасному світі творчий результат часто є продуктом взаємодії людини, технології та інституційного середовища. Отже, з огляду на складність таких креативних мереж, обмеження у сфері інтелектуальної власності мають запроваджуватись лише у випадках, коли для цього є обґрунтовані підстави. Інакше існує ризик втрати простору для вільного культурного обміну, що особливо критично в умовах стрімкого розвитку цифрових платформ та штучного інтелекту.

Як зазначає Джеймс Бойл у своєму творчому доробку «суспільству необхідна рівновага між економічними інтересами правовласників та інтересами публіки. Публічний домен, на його думку, має бути не винятком, а структурною частиною правової системи» [6, с. 238–239, 244]. Це дозволить не лише забезпечити свободу творчості, а й сприяти розвитку нових форм колективної взаємодії – від відкритої науки до громадського контролю над інформаційними монополіями.

У контексті цифрових перетворень питання охорони авторських прав в Україні набуває особливої ваги. Незважаючи на офіційно задекларовану стратегію цифровізації та поступову гармонізацію національного законодавства з нормами Європейського Союзу [1], існує низка гальмуючих чинників. Серед них – обмежений доступ до освітніх та наукових ресурсів, фрагментарне нормативне регулювання у сфері відкритого доступу, а також відсутність системної державної політики, яка б стимулювала авторів до поширення результатів своєї праці через відкриті цифрові платформи.

Стрімкий розвиток цифрових технологій докорінно змінює підходи до правового регулювання інтелектуаль-

ної власності. Сьогодні процеси створення, розповсюдження та використання результатів творчої діяльності відбуваються у відкритому мережевому середовищі, що породжує нові виклики для авторства, правової охорони та забезпечення вільного доступу до знань. У цих умовах традиційні правові моделі потребують переосмислення й адаптації до цифрової реальності, аби гарантувати справедливий баланс між інтересами творців та потребами суспільства [4, с. 169].

На глобальному рівні ключовим документом є Рекомендації ЮНЕСКО з відкритої науки, прийняті у 2021 році. У документі наголошується, що відкритий доступ до результатів наукової діяльності, освітніх ресурсів і технологій є необхідною умовою досягнення Цілей сталого розвитку. Водночас підкреслюється необхідність збереження прав авторів, визнання їхнього внеску та захист від недобросовісного використання [8, с. 2, 11].

Європейський Союз також активно впроваджує політики відкритих даних та підтримує ініціативи FAIR-принципів (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable), що мають забезпечити ефективний обмін знаннями на основі цифрових технологій [7].

Попри це, спостерігаються й позитивні тенденції. Частина українських вищих навчальних закладів активно впроваджує політику відкритого доступу до наукових публікацій. Водночас Україна бере участь у масштабних європейських ініціативах, таких як Horizon Europe, що передбачають використання принципів відкритої науки, підтриманих Рекомендаціями ЮНЕСКО [8, с. 9–10, 26], а також концепцією FAIR, запропонованою Європейською комісією.

Отже, проаналізувавши все вищесказане, можемо сказати, що аналіз трансформацій у сфері інтелектуальної власності під впливом цифрових технологій засвідчує необхідність фундаментального переосмислення існуючих правових, етичних і соціальних підходів до регулю-

вання авторських прав. Цифрова епоха створила принципово нове середовище, у якому класичні моделі охорони інтелектуального продукту втрачають ефективність. Глобальний обіг інформації, спільна авторська участь у створенні контенту, миттєве тиражування знань і матеріалів – усе це створює нові виклики, які потребують не лише адаптації законодавства, а й культурної трансформації у сприйнятті понять «автор», «володіння» та «доступ».

З одного боку, спостерігається посилення необхідності захисту авторських прав у цифровому середовищі, що є логічним кроком у відповідь на масові випадки неправомірного використання інтелектуального контенту. З іншого – жорсткі правові обмеження часто блокують можливості для відкритого обміну інформацією, знижують доступність знань для широких верств суспільства та гальмують інноваційний розвиток. Ця дилема потребує пошуку збалансованих рішень, які враховують як права творців, так і суспільні інтереси.

Високий рівень цифрової нерівності, обмежений доступ до академічних ресурсів, надмірна комерціалізація наукової інформації – усе це чинить тиск на систему освіти, досліджень і технічного прогресу, особливо у країнах із обмеженим фінансуванням. У таких умовах особливо ваги набувають міжнародні ініціативи з відкритого доступу та публічного домену, зокрема в межах політики ЄС, ЮНЕСКО та світової ініціативи Open Science.

Україна наразі перебуває на перехресті цифрової трансформації та євроінтеграції, має унікальний шанс переосмислити національну політику у сфері інтелектуальної власності. Йдеться не лише про адаптацію законодавства, а й про стимулювання культури відкритого доступу, розвиток цифрових репозитаріїв, підтримку авторів та науковців через прозорі моделі ліцензування. У перспективі це дозволить сформувати правове середовище, у якому інтелектуальні ресурси стануть не лише об'єктами правового захисту, а й рушіями розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інтелектуальна власність та її захист у цифрову епоху. Юридична газета. 2024. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/intelektualna-vlasnist-ta-yiyi-zahist-u-cifrovu-epohu.html> (дата звернення: 03.05.2025).
2. Гутний Б. В. Інтелектуальна власність у цифрову епоху: сучасні виклики та тенденції. Електронний журнал: «Актуальні питання у сучасній науці». Серія № 3(33). 2025. с. 508–521. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/21398/21372> (дата звернення: 03.05.2025).
3. Степаненко О.І. Інтелектуальна власність в епоху цифрової економіки та штучного інтелекту: виклики, можливості, ризики. URL: <https://zenodo.org/records/15180483> (дата звернення: 03.05.2025).
4. Барановська В.М. Право інтелектуальної власності в цифрову добу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. № 77. с. 167–171. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299840/292349> (дата звернення: 03.05.2025).
5. Jurcys P., Fenwick M. Originality and the future of copyright in an age of generative AI. ResearchGate. 2023. 36 p. URL: https://www.researchgate.net/profile/Paulius-Jurcys-2/publication/374596652_Originality_and_the_future_of_copyright_in_an_age_of_generative_AI/links/65b752f61bed776ae30b7887/Originality-and-the-future-of-copyright-in-an-age-of-generative-AI.pdf (дата звернення: 03.05.2025).
6. Boyle J. *The Public Domain: Enclosing the Commons of the Mind*. New Haven: Yale University Press, 2008. 336 p. URL: https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5385&context=faculty_scholarship (дата звернення: 03.05.2025).
7. European Commission. *Intellectual Property and the Digital Economy*. Brussels, 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0760> (дата звернення: 03.05.2025).
8. UNESCO. *Open Science Recommendation*. Paris, 2021. 36 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379949> (дата звернення: 03.05.2025).

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ САМОЧИННОГО БУДІВНИЦТВА

LEGAL REMEDIES IN CASES OF UNAUTHORIZED CONSTRUCTION

Деледівка С.Г., д.філос. в гал. права,
докторант*Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»*

В статті досліджено теоретичні і практичні аспекти застосування цивільно-правового інституту самочинного будівництва. В право України цей інститут був запроваджений з 2004 року, з часу набуття чинності Цивільним кодексом України. За більш ніж двадцятирічний строк свого існування та функціонування він так і не став інструментом захисту як добросовісних забудовників, так і інтересів всього суспільства, а також стабілізатором цивільного обігу у відповідній сфері, хоча в доктрині цивільного права України він отримав достатній розвиток.

За усталеними позиціями в науці цивільного права, самочинне будівництво є дефектним, необоротоздатним об'єктом цивільних прав, а метою цивільно-правового регулювання таких суспільних відносин є введення в обіг якомога більшої кількості об'єктів, приведення у відповідність до закону їх обігу, виведення таких із правового режиму напівлегальності та обмеженості з одного боку, а також дотримання прав і інтересів широкого загалу з іншого.

Позов про визнання права власності на об'єкт самочинного будівництва є одним з видів позову про визнання права власності, який має правостворюючий характер або конститутивне значення і знаходиться на межі правового регулювання різних галузей права, що є однією з причин ускладнень у правозастосуванні.

Способами захисту прав, які мають місце щодо об'єктів самочинного будівництва є наступні вимоги: про визнання права власності на самочинно збудоване нерухоме майно власником земельної ділянки; про визнання права власності на самочинно збудоване майно за особою, яка здійснила самочинне будівництво; про відшкодування витрат на здійснене самочинне будівництво; про знесення самочинно збудованого нерухомого майна; про зобов'язання особи, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво, провести відповідну перебудову; про стягнення витрат, пов'язаних із приведенням земельної ділянки до попереднього стану.

Ключові слова: способи захисту прав, визнання права власності, самочинне будівництво.

The article explores the theoretical and practical aspects of the civil law institution of unauthorized (self-willed) construction. This institution was introduced into Ukrainian law with the entry into force of the Civil Code of Ukraine in 2004. However, over the course of more than twenty years, it has not become an effective instrument for protecting the rights of good faith developers or society at large, nor has it functioned as a stabilizing mechanism in the civil turnover of real estate, despite its doctrinal development in Ukrainian civil law.

According to well-established positions in civil law doctrine, unauthorized construction is considered a defective and non-transferable object of civil rights, and the aim of civil regulation in this area is to integrate as many such objects as possible into the legal system, ensure their compliance with the law, and eliminate their semi-legal or limited legal status, while at the same time safeguarding the rights and interests of the general public. A claim for the recognition of ownership rights to an object of unauthorized construction is a subtype of the broader claim for recognition of ownership, possessing a constitutive nature and lying at the intersection of various branches of law. This intersectionality is one of the reasons for the complexity and inconsistency in legal practice.

The legal remedies available in relation to unauthorized constructions include:

- a claim for the recognition of ownership rights to the unauthorized immovable property by the landowner;
- a claim for the recognition of ownership by the person who carried out the unauthorized construction;
- a claim for the reimbursement of expenses incurred in the unauthorized construction;
- a claim for the demolition of the unauthorized immovable property;
- a claim to compel the person who carried out (or is carrying out) the unauthorized construction to perform reconstruction or modifications;
- a claim for recovery of costs related to restoring the land plot to its previous condition.

Key words: legal remedies, recognition of ownership, unauthorized construction.

Постановка проблеми. Легалізація об'єктів самочинного будівництва стала можливою лише з набуттям чинності Цивільним кодексом України в 2004 році. Протягом більш ніж двадцятирічного строку існування цього інституту були напрацьовані відповідні теоретичні дослідження, сформовані усталені позиції та узагальнення судової практики.

Однак інститут самочинного будівництва знаходиться на перетині регулювання різних галузей права, містить велику кількість норм публічно-правового спрямування. Постійні та численні зміни земельного та містобудівного законодавства, зміна соціально-економічної ситуації вносять суттєві корективи як в будівельну галузь, так і стосуються правових наслідків самочинного будівництва.

Аналіз досліджень. Проблема самочинного будівництва, його визначення і характеристики, особливості правозастосування у цій сфері відносин висвітлені в роботах таких авторів, як Галянтич М. К., Крат В. І., Кухарев О. Є. Мица Ю. В., Нікітенко В. В., Спасибо-Фатєєва І. В., Теремецький В. І., Ткаченко В. С. та інших авторів.

Однак нестабільність судової практики, постійні зміни чинного законодавства, зумовлюють необхідність додаткових теоретичних досліджень. **Метою** даної статті є огляд відповідних доктринальних позицій щодо самочинного будівництва, аналіз судової практики та форму-

лювання належних і ефективних способів захисту прав, які застосовуються в сфері самочинного будівництва.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає О. С. Ткачук, визнання права власності як спосіб захисту виконує правопідтверджуючу функцію, оскільки спрямоване на підтвердження вже існуючого права власності. Втім цивільне законодавство передбачає випадки, коли визнання права власності має конститутивне значення, тобто не підтверджує, а встановлює право власності. Відтак слід відокремити два види позовів про визнання права власності – правопідтверджуючий та правотворюючий [2, с. 187]. Така дихотомічна класифікація позову про визнання права власності є усталеною в науці цивільного права, хоча і з певними варіаціями. Так, О. П. Печений застосовуючи цю ж саму підставу поділу, розрізняє визнання права в широкому (встановлення і підтвердження) та у вузькому (підтвердження) значенні [13, с. 510].

Одним із проявів правостворюючого характеру позову про визнання права власності, або такого, що має конститутивне значення, є позов про визнання права власності на об'єкт самочинного будівництва. Хоча можливість його пред'явлення передбачена не ст. 392, а ст. 376 ЦК України [17], і в першому, і в другому випадку матеріально-правові вимоги, тобто основна матеріально-процесуальна кате-

горія, яка характеризує відповідний спосіб захисту, буде однаковою – позов про визнання права власності.

Отже є всі підстави класифікувати відповідний спосіб захисту прав як видовий прояв позову про визнання права власності, який має правостворюючий характер. Хоча тут будуть мати місце і суттєві відмінності зокрема щодо підстав позову, предмету доказування, об'єкту домагання та інших елементів відповідних судових справ. Саме такі відмінності і будуть предметом уваги в цій роботі.

Як зазначає В. В. Нікітенко, самочинне будівництво як правовий інститут знаходиться на межі правового регулювання галузей права, а відтак розуміння цієї категорії має здійснюватися у межах комплексного підходу, де зіштовхуються інтереси власників земельних ділянок, забудовників, інших учасників цивільного обороту та публічні інтереси соціальної спільноти [4, с. 78]. Справді інститут самочинного будівництва містить норми як приватного, так і, особливо, публічного права, що направлені передовсім на захист прав та інтересів широкого загалу, на дотримання законності у відповідній сфері відносин, однак з врахуванням також і прав та інтересів фактичного забудовника та інших учасників цивільного обігу.

В іншій своїй роботі цей автор зазначає, що самочинне будівництво – це зловживання правом, яке можна визначити як неправомірну, соціально шкідливу, недобросовісну діяльність (поведінку) власника або користувача земельної ділянки при здійсненні власного права на забудову у неприйнятний з точки зору моралі і права спосіб [5, с. 176]. Видається, що такий висновок є занадто категоричним і не враховує всіх можливих обставин здійснення різних видів будівництва, певна частина з яких може бути кваліфікована як самочинні.

На наше переконання більш виваженим є підхід, викладений В. І. Теремецьким, який характеризує мету правого регулювання відносин, що складають інститут самочинного будівництва як введення в обіг якомога більшої кількості об'єктів, приведення у відповідність до закону їх обігу, виведення таких із правового режиму напівлегальності та обмеженості, що слугує розвитку суспільних відносин. Далі автор дає визначення самочинному будівництву через спосіб захисту прав, називаючи його екстраординарним способом набуття права власності на нерухоме майно [15, с. 169]. Саме така характеристика самочинного будівництва має принципове і вирішальне значення, оскільки змістом і спрямуванням цивільного права є і має бути стимулююча та відновлювальна, а не штрафна та каральна функції.

О. Є. Кухарев проводячи аналіз дискусій у правовій доктрині щодо правового режиму самочинного будівництва виділяє три наявні позиції, перша з яких кваліфікує об'єкт самочинного будівництва як нерухоме майно, друга – як специфічний об'єкт, який фізично є нерухомістю, однак без юридичних прав на нього, третій – як сукупність будівельних матеріалів. Підсумовуючи, автор схиляється до третьої позиції, додаючи, що самочинне будівництво є дефектним об'єктом цивільних прав [3, с. 52].

Справді, як свідчить усталена судова практика, умовний володілець такого об'єкта істотно обмежений у власних правомочностях. Так, ВП ВС в постанові від 12 квітня 2023 року у справі № 511/2303/19 виснувала, що об'єкт самочинного будівництва не підлягає поділу між учасниками спільної власності, в тому числі між подружжям. Був здійснений відступ від постанови Верховного Суду України протилежного змісту, при цьому ВП ВС вказала на сталість підтриманих нею правових позицій, що мали місце в інших судових рішеннях, зокрема постановках Касаційного цивільного суду у постановках від 06 березня 2019 року у справі № 361/4685/17 (провадження № 61-44133св18), від 15 квітня 2020 року у справі № 307/3957/14-ц (провадження № 61-43540св18), від 03 червня 2020 року у справі № 722/1882/16-ц (про-

вадження № 61-39287св18), від 16 березня 2021 року у справі № 562/542/19 (провадження № 61-14468св20), від 15 листопада 2021 року у справі № 279/790/18 (провадження № 61-5368св20), від 17 листопада 2021 року у справі № 182/4522/19 (провадження № 61-19065св20), від 16 лютого 2022 року у справі № 495/6053/19 (провадження № 61-1694св21), від 09 березня 2023 року у справі № 127/28862/21 (провадження № 61-9283св22) та ін [6].

Подібне спрямування судової практики мало місце і до утворення Верховного Суду при здійсненні правозастосування і узагальненні судової практики іншими касаційними судами. Так, в п. 6, 7 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.06.2012 року № 6 «Про практику застосування судами ст. 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)» (далі – Постанова ВССУ) було зазначено, що право власності на самочинно збудовані житлові будинки, будівлі, споруди, інше нерухоме майно не набувають як особи, які здійснили це будівництво, так і їхні спадкоємці. Це майно не є об'єктом права власності, воно не може бути предметом поділу та встановлення порядку користування в судовому порядку; на нього не може бути звернено стягнення за виконавчими документами, у тому числі продаж його з прилюдних торгів [12]. Отже висновок про дефектний характер подібного об'єкта цивільних прав підтверджується і усталеною практикою судового правозастосування.

Серед дисертаційних досліджень по темі самочинного будівництва варто виділити дослідження В.С. Ткаченка, який визначає цей об'єкт як необоротоздатний, що перебуває у стані привласнення, додатково підкреслюючи первісний спосіб набуття права власності на нього, неможливість правонаступництва, а також обмеженість таких об'єктів виключно новобудовами та реконструкціями капітальних об'єктів [16, с. 10]. Неможливість правонаступництва при здійсненні самочинного будівництва є доволі спірною, про що докладно буде вказано нижче, однак висновок автора щодо обмеженого переліку об'єктів самочинного будівництва підтверджується не тільки в теорії, а і узагальненнями судової практики.

Так в п. 7 Постанови ВССУ передбачалось, що не може бути застосовано правила статті 376 ЦК при вирішенні справ за позовами: про визнання права власності на самочинно переобладнані квартири в багатоквартирних будинках різних житлових фондів, оскільки такі правовідносини врегульовано іншими нормами законодавства, зокрема статтею 383 ЦК та відповідними нормами Житлового кодексу України щодо власників квартир; про визнання права власності на самочинно збудовані тимчасові споруди; про визнання права власності на самочинно збудовані приналежності до основної речі (ганок, веранда, мансарда тощо).

Додатковим підтвердженням зазначених правових позицій є також практика Верховного Суду. Так, згідно п. 61 постанови КАС ВС у справі № 826/10813/16, самочинним може бути визнаний об'єкт нерухомого майна, а не тимчасова споруда, до якої не можуть застосовуватись процедури, передбачені ст. 376 ЦК України [10]. Загалом наразі можна констатувати формування і в практиці правозастосування, і в теорії висновку, що самочинним будівництвом може бути тільки нове будівництво, або реконструкція капітальної споруди, при якій змінюються геометричні розміри об'єкту, функціональне призначення та інші суттєві характеристики. До таких об'єктів не належать квартири, тимчасові споруди, приналежності до головної речі тощо.

З урахуванням теми даної роботи варто проаналізувати способи захисту прав, які притаманні інституту самочинного будівництва, умови і підстави їх застосування, склад суб'єктів відповідних спорів, а також інші особливості відповідних категорій справ.

Зміст ст. 376 ЦК України, доволі усталена судова практика у відповідній категорії судових спорів дозволяють виділити наступні види позовів, або способів захисту прав, які мають місце щодо об'єктів самочинного будівництва: про визнання права власності на самочинно збудоване нерухоме майно власником земельної ділянки; про визнання права власності на самочинно збудоване майно за особою, яка здійснила самочинне будівництво; про відшкодування витрат на здійснене самочинне будівництво; про знесення самочинно збудованого нерухомого майна; про зобов'язання особи, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво, провести відповідну перебудову; про стягнення витрат, пов'язаних із приведенням земельної ділянки до попереднього стану.

Особливості застосування відповідних позовних вимог, зокрема в аспекті належності і ефективності відповідних їм способів захисту права і будуть предметом подальшої уваги.

Позов про визнання права власності на самочинно збудоване нерухоме майно власником земельної ділянки (ч. 5 ст. 376 ЦК України) в практиці майже не зустрічається. У взаємовідносинах між приватними суб'єктами важко уявити ситуацію бездогівірною користування земельною ділянкою з одночасним спорудженням на ній капітальних споруд, що мають статус нерухомого майна. В таких ситуаціях більш притаманними є договірні взаємовідносини між учасниками правовідносин і відповідні їм договірні способи захисту прав. В будь-якому випадку судова практика Верховного Суду не містить справ за позовами приватних власників земельних ділянок про визнання прав на самочинне будівництво здійснене іншими особами.

Що стосується публічних суб'єктів, а саме органів державної влади та місцевого самоврядування, то у випадках здійснення самочинного будівництва останні використовують інструментарій захисту публічних інтересів, в тому числі той, який передбачений ч. 4, 7 ст. 376 ЦК України в частині вимог про переобладнання об'єктів самочинного будівництва або їх знесення, особливо у випадках порушення забудовниками імперативних адміністративно-правових вимог. Особливістю цієї категорії справ є їх розгляд не в порядку адміністративного судочинства, а в процесуальному порядку згідно ЦПК та ГПК України в залежності від суб'єктного складу спору. Такий висновок випливає з правових позицій ВП ВС, викладених в п. 6.30. постанови від 11.06.2019 року у справі № 917/375/18 – спір між власником земельної ділянки (в тому числі органом місцевого самоврядування) щодо захисту майнового права на цю земельну ділянку та особою, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво на цій земельній ділянці, підлягає розгляду за правилами господарського або цивільного судочинства залежно від суб'єктного складу сторін спору [7].

Закон встановлює компенсаційний механізм для неправомірного забудовника при визнанні права власності на об'єкт самочинного будівництва за власником земельної ділянки – за ч. 6 ст. 376 ЦК України така особа має право на відшкодування витрат на будівництво. В даному випадку компенсація стосується не вартості самого збудованого об'єкта, а саме відшкодування витрат на будівництво, що є доволі різними явищами, особливо з точки зору їх вартості. Така вимога неправомірним забудовником може бути заявлена і як зустрічний позов до власника земельної ділянки, і як окремий позов після визнання права власності за землевласником. Ця вимога про відшкодування вартості будівництва також є належним та ефективним способом захисту прав в сфері самочинного будівництва і може бути пред'явлена за наявності передбачених в законі підстав і умов.

Норма цивільного закону про право на позов забудовника про визнання права власності на об'єкт самочинного будівництва є стрижневою для формування всього інституту самочинного будівництва, адже його основною

метою, як підкреслювалося дослідниками відповідного інституту, є введення в обіг якомога більшої кількості об'єктів, приведення у відповідність до закону їх обігу, виведення таких із правового режиму напівлегальності та обмеженості.

Хоча участь приватних суб'єктів, як сторін відповідного спору, законом не виключається, однак такі спори більш характерні між неправомірним забудовником та публічними суб'єктами, власниками відповідних земельних ділянок в особі органів державної влади та місцевого самоврядування. У відносинах приватних суб'єктів більш визначальним є позасудовий процес легалізації відповідних об'єктів будівництва через передбачені законом адміністративні процедури видачі дозвільних документів, виготовлення і затвердження проекту, прийняття закінчених будівництвом об'єктів в експлуатацію тощо.

Основна умова для задоволення такого позову передбачена в ч. 3 ст. 376 ЦК України – надання земельної ділянки у встановленому порядку особі під уже збудоване нерухоме майно. Як видається, така умова є необхідною, але абсолютно недостатньою для задоволення відповідних позовних вимог. Як справедливо зазначає Ю. В. Мица, такий позов може бути задоволений у разі одночасної наявності двох умов: надання земельної ділянки під збудоване майно; відсутність порушень прав і законних інтересів інших осіб фактом здійснення самочинного будівництва, в тому числі відсутність істотних порушень архітектурних, будівельних, екологічних, протипожежних, санітарних та інших норм і правил [13, с. 240].

Зазначена точка зору виявляється більш переконливою ще й тому, що протилежний підхід повністю нівелює баланс приватних і публічних інтересів, дотримання прав інших осіб та широкого загалу в частині безпеки будівельної діяльності та їх наслідків. Отже, позов про визнання за забудовником права власності на об'єкт самочинного будівництва, за наявності всіх передбачених в законі умов і підстав для його задоволення, є одним з проявів позову про визнання права власності правостворюючого або конститутивного характеру.

Найбільша кількість ускладнень в праворозумінні і правозастосуванні мають інші правові наслідки самочинного будівництва, передбачені абацом другим частини сьомої ст. 376 ЦК України – знесення об'єкта самочинного будівництва. Такі ускладнення стосуються і належних та ефективних способів захисту прав, і належних сторін відповідних спорів, і обставин предмету доказування, і інших елементів.

Так в практиці правозастосування доволі часто уповноваженими суб'єктами заявлялись позовні вимоги про визнання прав на знесення самочинного будівництва, про скасування державної реєстрації прав на об'єкти самочинного будівництва, про визнання недійсними відповідних договорів тощо. Такі способи захисту прав є, по-перше, неналежними, оскільки не відповідають суті порушеного права і законодавчому механізму його поновлення, по-друге, неефективними, оскільки не здатні захистити порушене право, в даному випадку порушений публічний інтерес в сфері містобудування.

В постанові від 15 листопада 2023 року Великої Палати Верховного Суду у справі № 916/1174/22 був здійснений відступ від правової позиції КЦС ВС по аналогічній справі і було зазначено наступне. За обставин, коли право власності на самочинно побудоване нерухоме майно зареєстровано за певною особою без дотримання визначеного ст. 376 ЦК порядку, задоволення вимоги про скасування рішення державного реєстратора про державну реєстрацію права власності на таке майно, або вимоги про скасування державної реєстрації прав, або вимоги про припинення права власності тощо у встановленому законом порядку не вирішить юридичну долю самочинно побудованого майна та не призведе до відновлення стану єдності

юридичної долі земельної ділянки та розташованого на ній нерухомого майна. Належними вимогами, які може заявити особа – власник земельної ділянки, на якій здійснено (здійснюється) самочинне будівництво, для захисту прав користування та розпорядження такою земельною ділянкою, є вимога про знесення самочинно побудованого нерухомого майна [8].

Концепція книжного володіння нерухомим майном, яка надає юридичного значення виключно реєстраційному підтвердженню володіння, нехтуючи при цьому фактичним (фізичним) володінням, альтернативні їй концепції не є предметом цієї статті і розглядалися автором в інших роботах [1, с. 68]. Однак використання виключно концепції книжного володіння в діяльності ВП ВС, без врахування альтернативних концепцій, інколи призводить до змішування різних видів позовних вимог. Так в п. 99 постанови від 18.01.2023 у справі № 488/2807/17 судовою колегією було зазначено, що фізичне зайняття особою, за якою не зареєстроване право власності на нерухоме майно-самочинне будівництво, не позбавляє власника фактичного володіння, але створює перешкоди у здійсненні ним права користування своїм майном. У таких випадках її власник має право вимагати усунення цих перешкод, зокрема заявити негативний позов про демонтаж спорудженого на земельній ділянці об'єкта нерухомого майна [9].

Є дуже спірною теза, що при забудові земельної ділянки третьою особою власник не втрачає фактичного володіння нею – є очевидним, що саме неправомірний забудовник здійснює фактичне володіння земельною ділянкою шляхом її господарського використання, панування над нею, здійсненням робіт з огороження, облаштування території тощо. Не в тому проблема, що таке бачення володіння суперечить його класичному розумінню. В цьому аспекті показовим і абсолютно зайвим в конкретній справі є змішування загального способу захисту прав – негативного позову, що передбачений ст. 391 ЦК України, і спеціального способу захисту, який врегульований ч. 7 ст. 376 ЦК України щодо знесення об'єкту самочинного будівництва. Саме останній спосіб захисту права буде належним і ефективним в даному виді судових спорів.

Можливою причиною спроб заявляти вимоги про знесення самочинного будівництва через подання негативного позову є бажання позивачів уникнути застосування позовної давності, яка як відомо не застосовується при вирішенні таких позовних вимог. Однак і за позовом про знесення об'єкта самочинного будівництва висловлюється позиція, зокрема в цитованому Листі ВССУ від 1.07.2013 року, що позовна давність до цих позовних вимог не застосовується з огляду на триваючий характер правопорушення. Хоча на переконання автора така позиція щодо незастосування позовної давності не повним чином узгоджується з чинним законодавством, ця проблема потребує не тільки додаткового теоретичного дослідження, а і законодавчого врегулювання.

З одного боку захоплення чужих земельних ділянок з подальшим самочинним будівництвом на них капітальних об'єктів, порушення всіх можливих будівельних норм і правил при здійсненні будівництва не може залишатися без реагування безвідносно до строків таких порушень. З іншого боку конкретні ситуації подібного будівництва можуть суттєво відрізнятися і знесення будівлі після тривалого строку її використання також не у всіх випадках буде допустимим.

Показовим в цьому плані є рішення ЄСПЛ від 18 червня 2002 року у справі "Онер"їлдіз проти Туреччини", так звана справа «про нетрі». Суд в цій справі констатував порушення державою права на мирне володіння майном і зауважив, що п. Онер"їлдіз був фактичним власником основної споруди і складових частин халупи та будь-якого особистого майна, яке могло там міститися. На думку Суду, споруджене житло і той факт, що заявник проживав

у ньому разом зі своєю сім'єю, становили суттєвий матеріальний інтерес, який, зустрічаючи насправді толерантне ставлення з боку органів влади, означав володіння майном для цілей пункту 1 статті 1 Протоколу № 1 [14].

Звичайно ситуацію з самочинним будівництвом в Україні та в східній Туреччині не можна порівнювати, однак і практика України може зіштовхнутись з подібними спорами, що потребує додаткового законодавчого врегулювання, перш за все стосовно строків використання таких самочинних об'єктів, а також вирішення за давних вимог про знесення подібних будівель.

Також не до кінця вирішеним у практиці правозастосування при вирішенні вимог про знесення об'єктів самочинного будівництва є проблема належних відповідей. Так в постанові КГС ВС від 13 лютого 2024 року у справі № 906/205/22 було вказано, що оскільки за наявними у справі доказами не встановлено, що вказані товариства достеменно здійснили самочинне будівництво – не встановлено фактичного належного відповідача за вимогою про знесення самовільно побудованої будівлі, яка прибудована до задньої частини нежитлової будівлі, з урахуванням чого відмовлено у задоволенні позовних вимог [11].

Такий підхід видається не зовсім правильним. Придбання будь-якого об'єкту, в тому числі такого, що носить дефектний характер, пов'язане із правонаступництвом всіх прав і обов'язків щодо такого об'єкта. Іншими словами до набувача разом з правами і обов'язками переходять всі ризики, в тому числі і ризик знесення такого об'єкта. Захистити свої права добросовісний набувач зможе шляхом пред'явлення регресних вимог до відчужувача, який, чи правопопередник якого, і був самочинним забудовником. Тому на наше переконання відповідати за позовом про знесення об'єкту самочинного будівництва має саме його володілець, який до задоволення позову може мати статус і формального власника. Протилежний підхід може істотно ускладнювати і пошук фактичних самочинних забудовників, і дотримання правопорядку у відповідній сфері правовідносин.

Не менш важливим при розгляді відповідних судових спорів є дотримання балансу прав і інтересів учасників відповідних правовідносин, з однієї сторони неправомірних забудовників, з іншої – уповноважених публічних суб'єктів. Так, ще Пленум Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ в п. 22, 23, 24 постанови від 30.06.2012 року № 6 зазначав, що знесення самочинного будівництва є крайньою мірою і можливе лише тоді, коли використано усі передбачені законодавством України заходи реагування. При вирішенні питання про те, чи є відхилення від проекту істотним і таким, що суперечить суспільним інтересам або порушує права інших осіб, суди повинні в кожному випадку з'ясувати, зокрема, як впливає допущене порушення з урахуванням місцевих правил забудови, громадських і приватних інтересів на планування, забудову, благоустрій вулиці, на зручність утримання суміжних ділянок тощо. Знесення нерухомості, збудованої з істотним відхиленням від проекту можливе лише за умови, що неможлива перебудова нерухомості відповідно до проекту або відповідно до норм і правил, визначених державними правилами та санітарними нормами, або якщо особа, яка здійснила (здійснює) будівництво, відмовляється від такої перебудови [12]. Саме така позиція щодо необхідності збалансування прав і інтересів всіх сторін, дотримання як публічного, так і приватного інтересу підтримується у практиці правозастосування касаційних судів у складі Верховного Суду.

З урахуванням вищевикладеного, можна сформулювати такі **висновки**.

Позов про визнання права власності на об'єкт самочинного будівництва є одним з видів позову про визнання права власності, який має правостворюючий характер або

конститутивне значення і знаходиться на межі правового регулювання різних галузей права. Самочинне будівництво є дефектним, необоротоздатним об'єктом цивільних прав, а метою цивільно-правового регулювання таких суспільних відносин є введення в обіг якомога більшої кількості об'єктів, приведення у відповідність до закону їх обігу, виведення таких із правового режиму напівлегальності та обмеженості з одного боку, а також дотримання прав і інтересів широкого загалу з іншого.

Самочинним будівництвом може бути тільки нове будівництво, або реконструкція капітальної споруди, при якій змінюються геометричні розміри об'єкту, функціональне призначення та інші суттєві характеристики. До самочинного будівництва не належать певні роботи по реконструкції об'єктів та здійсненні капітальних ремонтів, квартири, тимчасові споруди, приналежності до головної речі тощо, правовий режим яких врегульований іншими законодавчими джерелами.

Способами захисту прав, які мають місце щодо об'єктів самочинного будівництва є наступні вимоги: про визнання права власності на самочинно збудоване нерухоме майно власником земельної ділянки; про визнання права власності на самочинно збудоване майно за особою, яка здійснила самочинне будівництво; про відшкодування витрат на здійснене самочинне будівництво; про знесення самочинно збудованого нерухомого майна; про зобов'язання особи, яка здійснила (здійснює) самочинне будівництво, провести відповідну перебудову; про стягнення витрат, пов'язаних із приведенням земельної ділянки до попереднього стану.

Позов про визнання права власності на самочинно збудоване нерухоме майно власником земельної ділянки на практиці майже не зустрічається, а норма закону про право забудовника на визнання права власності на об'єкт є стрижневою для формування всього інституту самочинного будівництва. Такий позов може бути задоволений у разі одночасної наявності двох умов: надання земельної ділянки під збудоване майно; відсутність порушень прав і законних інтересів інших осіб фактом здійснення само-

чинного будівництва, в тому числі відсутність істотних порушень архітектурних, будівельних, екологічних, протипожежних, санітарних та інших норм і правил.

Належними вимогами, які може заявити особа – власник земельної ділянки, на якій здійснено (здійснюється) самочинне будівництво, є вимога про знесення самочинно побудованого нерухомого майна. Вимоги про визнання прав на знесення самочинного будівництва, про скасування державної реєстрації прав на об'єкти самочинного будівництва, про визнання недійсними відповідних договорів тощо є, по-перше, неналежними, оскільки не відповідають суті порушеного права і законодавчому механізму його поновлення, по-друге, неефективними, оскільки не здатні захистити порушене право, в даному випадку порушений публічний інтерес в сфері містобудування.

Конкуренція негативного позову та позову про знесення об'єкта самочинного будівництва вирішується на користь останнього, який має спеціальний характер застосування. Позиція щодо незастосування позовної давності стосовно об'єктів самочинного будівництва не повним чином узгоджується з чинним законодавством і потребує не тільки додаткового теоретичного дослідження, а і законодавчого врегулювання, особливо в аспекті відповідної практики ЄСПЛ.

Відповідати за позовом про знесення об'єкту самочинного будівництва має саме його володілець, який до задоволення позову може мати статус і формального власника. Протилежний підхід щодо належного відповідача виключно як фактичного неправомірного забудовника може істотно ускладнювати і пошук таких фактичних забудовників, і дотримання правопорядку у відповідній сфері правовідносин.

Одним із самих важливих питань при розгляді судових спорів щодо знесення об'єктів самочинного будівництва є дотримання балансу прав і інтересів учасників відповідних правовідносин, з однієї сторони неправомірних забудовників, з іншої – уповноважених публічних суб'єктів. Знесення самочинного будівництва є крайньою мірою і можливе лише тоді, коли використано усі передбачені законодавством України заходи реагування.

ЛІТЕРАТУРА

- Деледівка С.Г. Віндикація: захист книжного або фактичного володіння. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 5. С. 68-74.
- Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду: коментарі науковців/ О.П. Печений, І.В., Спасибо-Фатеевої та ін., за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатеевої. Харків, ЕКУС, 2020. 496с.
- Кухарев О.Є. Самочинне будівництво у складі спадщини: до питання про об'єкт спадкування. *Часопис цивілістики*. № 50. С. 51-55.
- Нікітенко В.В. Самочинне будівництво як зловживання правом на забудову. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 174-176.
- Нікітенко В.В. Поняття цивільно-правового режиму об'єктів самочинного будівництва. *Київський часопис права*. 2024. № 2. С. 76-82.
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 квітня 2023 року, Справа № 511/2303/19- URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110255611> (дата звернення – 23.06.2025).
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 червня 2019 року, Справа № 917/375/18- URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82703458> (дата звернення – 24.06.2025).
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 листопада 2023 року, Справа № 916/1174/22- URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115377100> (дата звернення – 24.06.2025).
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 січня 2023 року, Справа № 488/2807/17- URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109364576> (дата звернення – 24.06.2025).
- Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 18 червня 2020 року. Справа № 826/10813/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91989826> (дата звернення – 23.06.2025).
- Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 13 лютого 2024 року, справа № 906/205/22 – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117105812> (дата звернення: 25.06.2025).
- Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.06.2012 року № 6 «Про практику застосування судами ст. 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006740-12#Text> (дата звернення – 23.06.2025).
- Право власності: способи захисту прав крізь призму судової практики: монографія/ за ред. І.В. Спасибо-Фатеевої. Харків: ЕКУС, 2023. – 616 с.
- Рішення Європейського суду з прав людини від 18 червня 2002 року у справі "Онер'їлдіз проти Туреччини". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_181#Text. (дата звернення: 25.06.2025).
- Теремецький В.І. Правова природа самочинного будівництва як комплексної категорії: питання теорії та практики. *Вісник ХНУВС*. 2021. № 4. С. 166-177.
- Ткаченко В.С. Цивільно-правове регулювання відносин з самочинного будівництва: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В.С. Ткаченко. Харків, 2019, 22 с.
- Цивільний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.04.2025).

ПОРУШЕННЯ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У КІБЕРПРОСТОРІ: МЕХАНІЗМИ ЗДІЙСНЕННЯ, ВИЯВЛЕННЯ ТА ДОКАЗУВАННЯ

VIOLATIONS OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN CYBERSPACE: MECHANISMS OF COMMISSION, DETECTION, AND PROOF

Дзера С.М., аспірант кафедри цивільного та господарського права
Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті здійснено комплексний аналіз порушень прав інтелектуальної власності у кіберпросторі в умовах цифрової трансформації суспільства, що охоплює як технологічні, так і правові аспекти цього багатовимірного процесу. Особливу увагу приділено вивченню основних механізмів вчинення таких правопорушень, серед яких: несанкціоноване копіювання цифрових об'єктів авторського права без дозволу правовласника; публікація контрафактного цифрового контенту на онлайн-ресурсах, зокрема на відеохостингах, файлообмінниках, в соціальних мережах і маркетплейсах; кіберсквотинг – як форма неправомірного захоплення доменних імен, подібних до брендів або торговельних марок; створення похідних творів за допомогою штучного інтелекту без врахування прав автора оригінального твору; автоматизований збір інформації (web scraping), який часто порушує умови угод користувачів і може завдавати шкоди правовласнику; а також використання засобів анонізації (VPN, Tor, проксі-сервери) для приховування цифрового сліду порушника, що ускладнює процедури його виявлення та притягнення до відповідальності. Окремлено складнощі, пов'язані з ідентифікацією порушників та транскордонним характером правопорушень. Проаналізовано сучасні методи виявлення та фіксації порушень прав інтелектуальної власності, зокрема цифровий моніторинг, технічний аналіз, судову ІТ-експертизу, використання спеціалізованих онлайн-сервісів (Content ID, WEB-FIX, Wayback Machine) та інші технології фіксації доказів у цифровому середовищі. Розкрито проблематику правового статусу електронних доказів та їх допустимості у судовому процесі. Обґрунтовано необхідність модернізації національного законодавства, його гармонізації з правом Європейського Союзу, а також удосконалення механізмів міжнародної правової допомоги у сфері цифрових правовідносин. Запропоновано напрями подальших досліджень, зокрема розвиток smart-контрактів, застосування блокчейн-технологій і штучного інтелекту як інструментів цифрового захисту прав інтелектуальної власності та формування універсальних стандартів доказування в транснаціональному цифровому середовищі.

Ключові слова: інтелектуальна власність, кіберпростір, порушення прав, цифровий контент, авторське право, web scraping, анонізація, електронні докази, штучний інтелект, блокчейн, smart-контракти, міжнародне право, цифрова безпека.

The article provides a comprehensive analysis of intellectual property rights (IPR) violations in cyberspace in the context of the digital transformation of society, encompassing both technological and legal aspects of this multidimensional process. Particular attention is paid to studying the main mechanisms of committing such offenses, including unauthorized copying of digital copyright-protected works without the right holder's consent; publication of counterfeit digital content on online platforms, such as video hosting services, file-sharing networks, social media, and e-commerce marketplaces; cybersquatting as a form of unlawful acquisition of domain names resembling established brands or trademarks; creation of derivative works using artificial intelligence without acknowledging or obtaining the rights of the original author; automated data extraction (web scraping), which often violates user agreements and may cause economic or reputational harm to right holders; as well as the use of anonymization tools (such as VPNs, Tor, and proxy servers) to conceal the digital footprint of the offender, thereby complicating the process of identification and legal accountability. The article outlines the challenges associated with identifying offenders and the cross-border nature of intellectual property infringements in cyberspace. It provides an in-depth analysis of modern methods for detecting and recording intellectual property rights violations, including digital monitoring, technical content analysis, forensic IT examinations, and the use of specialized online tools such as Content ID, WEB-FIX, and the Wayback Machine, as well as other technologies for evidence preservation in digital environments. The issues of the legal status of electronic evidence and its admissibility in court proceedings are discussed. The study substantiates the need to modernize national legislation, align it with European Union law, and enhance mechanisms for international legal cooperation in the realm of digital legal relations. Finally, the article proposes key directions for future research, including the development of smart contracts, the application of blockchain technologies and artificial intelligence as tools for the digital protection of intellectual property rights, and the establishment of universal standards of evidence in the transnational digital environment.

Key words: intellectual property, cyberspace, rights violations, digital content, copyright, web scraping, anonymization, electronic evidence, artificial intelligence, blockchain, smart contracts, international law, digital security.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Цифровізація суспільних процесів охопила майже всі сфери життєдіяльності людини. В умовах стрімкого розвитку автоматизованих систем, активного впровадження штучного інтелекту та інноваційних технологій постає необхідність оновлення підходів до охорони прав інтелектуальної власності. Сьогоднішній стан захисту таких прав у цифровому середовищі характеризується низкою складнощів, зокрема фрагментарним або недостатнім нормативним забезпеченням у цій сфері. Поряд із цим, розширення цифрових платформ і сервісів призводить до зниження ефективності існуючих контрольних механізмів, що, своєю чергою, створює загрозу масових порушень, таких як нелегальне використання авторських творів, кіберзлочинності, онлайн-піратства, шахрайства в інтернеті та поширення шкідливого контенту.

Національна система охорони інтелектуальної власності ґрунтується як на внутрішніх правових актах, так і на міжнародно-правових зобов'язаннях. Із огляду на євроінтеграційний курс України, здійснюються активні

кроки щодо приведення вітчизняного законодавства у відповідність до правових стандартів Європейського Союзу.

Вагомий внесок у розвиток цієї галузі зробили такі дослідники, як Ришкова О. В. (дисертація «Захист прав інтелектуальної власності за цивільним законодавством України», 2007 р.), Данилюк А. І. (дисертація «Цивільно-правовий захист суб'єктивних цивільних прав інтелектуальної власності судом», 2016 р.), Світличний О. П., Майданевич О. Г. (монографія «Незаконне використання об'єктів права інтелектуальної власності: проблеми теорії та правозастосування», 2017 р.) та Якубівський І. Є. (дисертація «Проблеми набуття, здійснення та захисту майнових прав інтелектуальної власності в Україні», 2019 р.). Останніми роками представники провідних правничих шкіл України активно розробляють нові підходи до вирішення окремих аспектів проблематики правового захисту у сфері інтелектуальної власності.

Незважаючи на наявність розгалуженої системи національного та міжнародного регулювання, у правозастосовній практиці зберігається низка проблем. Зокрема,

відсутність єдиного підходу до кваліфікації порушень у кіберпросторі, складність ідентифікації правопорушників і труднощі зі збиранням доказової бази у цифровому середовищі суттєво ускладнюють реалізацію права на захист. Усе це актуалізує потребу у глибокому аналізі сучасних форм здійснення кіберпорушень, методів їх виявлення та особливостей доведення у віртуальному середовищі. Неврегульованість відповідних механізмів реагування створює серйозні виклики для функціонування правової системи України, діяльності бізнесу та ефективного захисту інтересів правовласників, що і зумовлює актуальність обраного напрямку дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання охорони та правового регулювання інтелектуальної власності стали предметом ґрунтовного аналізу у працях багатьох вітчизняних дослідників, зокрема Бошицького Ю. Л., Жогова В. С., Золотар А. С., Семенюка О. С., Стовпця О. В., Тимошенко Є. А., Токаревої В. О., Троцюк Н. В., Уткіної М. С., Штанька А. О., Яворської О. С. та Яшарової М. М. Їхні праці висвітлюють еволюцію інституту інтелектуальної власності, проблематику правової охорони в умовах цифровізації та необхідність адаптації законодавства до новітніх інформаційних викликів. Зокрема, дослідження Семенюка О. С. окреслюють специфіку правового статусу складних об'єктів у сфері інтелектуальної власності, а позиції Штанька А. О. стосуються співвідношення понять «охорона» та «захист» у парадигмі цивільно-правових механізмів.

Особливу увагу викликає актуалізація проблеми кіберпорушень у сфері інтелектуальної власності. У працях Золотар А. С. та Тимошенко Є. А. наголошується на посиленні загроз правовласникам у зв'язку з інтенсивним впровадженням цифрових платформ, де фактично відсутній контроль над поширенням об'єктів авторських і суміжних прав. Дослідження Стовпця О. В. вказує на потребу осмислення функціонування інституту інтелектуальної власності в умовах постмодерну, що передбачає не лише юридичну, а й соціально-філософську рефлексію щодо нових форм власності та цифрових об'єктів.

Разом із тим, у сучасному правовому дискурсі все більшої ваги набувають роботи, присвячені специфіці захисту інтелектуальних прав у цифровому середовищі. Так, Башурин Н. акцентує увагу на неюрисдикційних формах захисту, які набувають актуальності через складність судового переслідування правопорушень у кіберпросторі. Ізбаш О., Павленко Ж. та Савицький М. В. у своїх публікаціях обґрунтовують важливість розвитку альтернативних механізмів вирішення спорів, зокрема інституту медіації, як інструменту захисту прав у сфері інтелектуальної власності. Яворська О. С. вказує на необхідність гармонізації українського законодавства із правом Європейського Союзу, що дозволить ефективніше реагувати на транснаціональні виклики, а Яшарова М. М. висвітлює проблему кіберсквотингу як типового порушення прав у доменному просторі.

У зарубіжному науковому просторі до вивчення цієї теми долучилися такі дослідники, як Байер Є., Бентлі Л., Беррі Д., Войніканіс Є., Ганджі Д., Греді Дж., Джонсон П., Елкін-Корен Н., Зальцбергер Е., Літман Дж., Ліффер М., Мейсон Р., Роджерс Д., Самуельсон П., Шекельфорд С., Шерман Б.

Незважаючи на значний обсяг уже проведених досліджень, слід зауважити, що частина з них не охоплює новітні виклики, пов'язані з активним розвитком цифрових технологій та їх впливом на правове регулювання у сфері інтелектуальної власності. Крім того, міждисциплінарна природа проблематики, що поєднує правові та технічні аспекти, зумовлює ще більшу необхідність комплексного аналізу й поглибленого наукового осмислення.

Метою статті є комплексне дослідження особливостей порушення прав інтелектуальної власності у кіберп-

росторі, зокрема механізмів їх вчинення, способів виявлення правопорушень та особливостей їх доказування.

Завданням дослідження є з'ясування сутності та основних ознак порушень прав інтелектуальної власності у кіберпросторі, визначення характерних механізмів їх здійснення в умовах цифрового середовища, а також аналіз сучасних способів виявлення таких порушень із урахуванням специфіки функціонування Інтернет-простору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інноваційні цифрові технології значно розширили можливості реалізації інформаційної та творчої свободи, водночас істотно трансформували правове регулювання відповідних суспільних відносин. При цьому важливо зазначити, що темпи таких трансформацій у різних державах є нерівномірними. У сучасному інформаційному суспільстві виникають нові учасники правовідносин, зокрема ті, що не є фізичними особами як-от: штучний інтелект і віртуальні організації. Об'єктами інтелектуальної власності в цифровому просторі виступають комп'ютерні програми, бази даних, сайти, електронний контент, доменні імена, твори цифрового мистецтва, мультимедійні продукти, онлайн-ігри та інші форми віртуальної творчості [1, с. 265].

Перенесення результатів інтелектуальної діяльності у цифрове середовище супроводжується викликами, що потребують відповідного правового реагування. Виникає потреба встановити рівновагу між забезпеченням вільного доступу до інформації та необхідністю ефективного захисту авторських та суміжних прав. Як зазначається в дослідженнях, сучасні права і свободи людини еволюціонують відповідно до процесів цифровізації, наповнюються новим змістом і розширюються на сфери, раніше не охоплені традиційним правом [2, с. 23; 3, с. 66–80].

Сучасні трансформації у сфері цифрових технологій спричиняють формування оновленої доктрини правової охорони інтелектуальної власності в умовах онлайн-комунікації. В Україні вже впроваджено низку ключових кроків на нормативно-правовому рівні, що демонструють прагнення до адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Серед таких заходів варто відзначити ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом, ухвалення Концепції розвитку національної системи правової охорони інтелектуальної власності, а також Концепції реформування державної системи у цій сфері. Крім того, була затверджена Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу та Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні. Значущим кроком стало також підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Національне законодавство доповнилось Законом України «Про медіацію» [4] та оновленим Законом України «Про авторське право і суміжні права» [5], які враховують сучасні виклики цифрової епохи.

Поряд із цим, цифрові правовідносини регулюються міжнародними актами, що встановлюють стандарти правового захисту у сфері інформаційного суспільства. Серед них Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства, Декларація Комітету міністрів Ради Європи щодо забезпечення прав людини й принципу верховенства права в інформаційному суспільстві, Будапештська конвенція про кіберзлочинність, а також Женевська Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача у новому тисячолітті». Як справедливо зазначає Н. В. Троцюк, саме ці документи формують правові орієнтири для держав у процесі цифровізації, водночас забезпечуючи дотримання прав людини, зокрема в контексті охорони інтелектуальної власності [6, с. 116–117].

У сучасному інформаційному суспільстві актуалізується потреба у дослідженні складних і новітніх об'єктів інтелектуальної власності, що виникають та функціонують

у цифровому середовищі. Як слушно зауважує Семенюк О. С., до таких об'єктів належать комп'ютерні програми, мультимедійні продукти, онлайн-видання, цифрові карти, вебсайти, комп'ютерні ігри, системи «інтернет речей» тощо [7, с. 12]. Проте традиційні правові норми залишаються орієнтованими переважно на регулювання обігу творів, зафіксованих на матеріальних носіях. Перехід же до цифрових форматів породжує нові ризики, зокрема можливість неконтрольованого поширення об'єктів авторського права, їх фальсифікації, створення несанкціонованих копій та інших порушень, які ускладнюють правозастосування [8].

Ці виклики вказують на необхідність перегляду діючих підходів до правового захисту інтелектуальної власності в онлайн-просторі. Водночас сучасна правотворча практика в Україні не забезпечує належного реагування на наявні проблеми. Як підкреслюють деякі дослідники, національна система охорони інтелектуальних прав виявляє низький рівень ефективності, що стримує розвиток інноваційної сфери як складника економічної стратегії держави [9, с. 172; 10, с. 6–11].

На думку Бошицького Ю. Л., одним із пріоритетів є оновлення правового регулювання інтелектуальної власності в цифровій мережі, відповідно до міжнародних зобов'язань України та директив Європейського Союзу, а також договорів і рекомендацій Всесвітньої організації інтелектуальної власності [11, с. 241].

Незважаючи на значну кількість наукових праць у галузі цивільного права, досі залишається невирішеним питання розмежування понять «охорона» та «захист» прав інтелектуальної власності. Частина дослідників вважає, що ці категорії є взаємозамінними або тотожними, інші ж дотримуються думки про їх сутнісну відмінність [12, с. 203–204; 13, с. 46]. Так, Яшарова М., Матюшенко М. К. підкреслюють, що охорона передбачає запобігання можливим порушенням, тоді як захист застосовується вже у випадку їх вчинення [14, с. 17]. Жогов В. С., узагальнюючи наукові позиції, виділяє кілька концепцій: охорона й захист різні, але споріднені явища; етапи реалізації суб'єктивного права; одна категорія включає іншу [15, с. 20].

Штанько А. О. вказує на те, що охорона і захист є взаємопов'язаними елементами механізму правового забезпечення, де охорона функціонує превентивно, а захист відновлювально [16, с. 519]. Ізбаш О. розглядає охорону як правову категорію, пов'язану з нормальним функціонуванням суб'єктивного права, а захист як реакцію на його порушення [17, с. 4, 7]. Башурин Н., у свою чергу, узагальнює підходи і доходить висновку, що час-

тина науковців отожднює ці поняття, а інші чітко їх розмежовують, вважаючи, що охорона включає в себе захист [18, с. 6].

Окремо Токарева В. О. акцентує увагу на необхідності розрізнення таких понять, як форма, способи та засоби захисту, що дозволяє більш точно визначити зміст механізму захисту цивільних прав [19, с. 53]. Усе це свідчить про складність і багатоаспектність проблеми, яка потребує подальшого теоретичного осмислення та законодавчого врегулювання відповідно до викликів цифрової доби.

У контексті цифрової трансформації суспільства правопорушення у сфері інтелектуальної власності в кіберпросторі набувають нових форм, зумовлених технічною складністю цифрового середовища, глобальністю Інтернету та анонімністю його користувачів. Ці обставини суттєво ускладнюють процеси виявлення, фіксації та юридичного реагування на факти незаконного використання результатів інтелектуальної діяльності, що зумовлює необхідність системного наукового аналізу механізмів здійснення таких порушень, методів їх виявлення та специфіки доказування у цифровій площині.

У цифрову епоху трансформація способів доступу до інформації суттєво змінила не лише характер інтелектуальної діяльності, але й спричинила нові загрози у сфері охорони прав інтелектуальної власності. Кіберпростір створив безпрецедентні можливості для масового, а часто й анонімного порушення прав авторів, винахідників, розробників програмного забезпечення, власників брендів та інших суб'єктів прав інтелектуальної власності.

У таблиці 1 представлено основні механізми порушення прав інтелектуальної власності у кіберпросторі, зокрема: несанкціоноване копіювання, публікація контрафактного контенту, кіберсквотинг, створення творів за допомогою технології штучного інтелекту (ШІ) без дотримання авторських прав, автоматизований збір інформації (web scraping), використання засобів анонімізації та транскордонний характер порушень. Кожен механізм супроводжується коротким описом і особливостями реалізації в цифровому середовищі.

Найпоширенішим механізмом порушення прав інтелектуальної власності у мережі Інтернет є несанкціоноване копіювання, розміщення та поширення об'єктів авторського права. Це охоплює цифрові копії літературних творів, аудіо- та відеопродукції, фотографій, комп'ютерних програм, баз даних, графічного дизайну тощо. У більшості випадків така діяльність здійснюється без згоди правовласника або з порушенням умов ліцензування, що прямо суперечить положенням національного й міжнародного законодавства.

Таблиця 1

Основні механізми порушення прав інтелектуальної власності у кіберпросторі

Механізм порушення	Суть	Особливості реалізації
Несанкціоноване копіювання та поширення	Незаконне розміщення та завантаження творів (текстів, музики, відео)	Поширюється через вебсайти, соціальні мережі, файлообмінники
Публікація контрафактного цифрового контенту	Розміщення підробок або неліцензійного ПЗ	Torrent-мережі, піратські ресурси, «зливи» у чатах і форумах
Кіберсквотинг	Використання схожих доменних імен з метою обману або перепродажу	Маскування під бренди, фішинг, вимагання викупу за домен
Генерація творів за допомогою ШІ	Створення контенту на базі чужих творів без врахування авторських прав	Відсутність правового статусу ШІ та регламентації похідних творів
Web scraping	Автоматичний збір захищеного контенту без дозволу	Застосування ботів, парсерів, API-запитів
Анонімізація діяльності	Приховування особи порушника через VPN, TOR	Ускладнення ідентифікації і переслідування
Транскордонне розміщення контенту	Використання хостингів у юрисдикціях із м'яким ІВ-законодавством	Бар'єри міжнародної правової допомоги
Джерело: створено за [8; 12].		

Іншим значущим механізмом є використання онлайн-платформ для поширення контрафактного цифрового контенту. Соціальні мережі, файлообмінні сервіси, torrent-мережі, форуми, відеохостинги стали середовищем для незаконного розміщення та обміну матеріалами, захищеними авторським правом. Ці платформи часто не вживають достатніх заходів для виявлення та блокування порушень, а самі правопорушники легко створюють дублікати контенту під різними доменами або акаунтами [19, с. 52–53].

Окреме місце серед порушень займає кіберсквотинг, тобто реєстрація доменних імен, ідентичних або схожих до відомих торговельних марок, із метою введення в оману користувачів або перепродажу права на домен правласнику. Цей механізм активно використовується для розміщення фішингових сайтів або підроблених інтернет-магазинів, що шкодять репутації правласників і створюють ризики для споживачів.

Набирає поширення і використання штучного інтелекту для створення похідних творів, які ґрунтуються на аналізі великої кількості захищених авторським правом даних. Такі твори генеруються без належної правової оцінки використаного контенту, що може порушувати права авторів оригінальних творів. Відсутність єдиного підходу до юридичного статусу продуктів штучного інтелекту створює значні правові прогалини.

Ще одним поширеним механізмом порушення є автоматизований збір цифрової інформації (web scraping), що полягає у систематичному копіюванні текстового, візуального та медіаконтенту з вебресурсів за допомогою програмних скриптів без дозволу власників контенту. Така практика особливо небезпечна у випадках, коли зібрана

інформація згодом використовується з комерційною метою або як база для створення конкурентного продукту [14, с. 330–331].

Варто також враховувати технічні інструменти маскування – VPN, анонімайзери, TOR-браузери тощо. Вони дозволяють зловмисникам приховувати справжню IP-адресу, а відповідно і свою особу. Анонімність значно ускладнює притягнення винних до відповідальності, ускладнюючи процеси ідентифікації, збору доказів та взаємодії з юрисдикціями інших держав [12, с. 41–42].

Крім того, значні труднощі створює транскордонний характер порушень, коли цифровий контент, що порушує права, розміщується на серверах в інших країнах або адмініструється з-за кордону. У такому випадку національні правоохоронні органи стикаються з бар'єрами юрисдикційного характеру, відсутністю міжнародної правової допомоги або складною процедурою правового переслідування.

У цифровому середовищі ефективне виявлення порушень прав інтелектуальної власності (ІВ) та належне доказування таких порушень постає надзвичайно складним завданням, яке потребує використання спеціалізованих технічних інструментів, правових процедур та міждисциплінарного підходу. Проблема ускладнюється транскордонним характером інтернету, анонімністю користувачів і швидкістю поширення цифрового контенту.

У таблиці 2 представлено основні механізми виявлення порушень прав інтелектуальної власності у кіберпросторі та відповідні засоби їх доказування, включаючи технічні, юридичні, експертні й процесуальні інструменти, що застосовуються як на національному, так і на міжнародному рівні.

Таблиця 2

Основні способи виявлення та засоби доказування порушень прав інтелектуальної власності у кіберпросторі

Категорія	Механізми виявлення	Засоби доказування
Моніторинг контенту	Використання спеціалізованих сервісів (наприклад, Content ID, Plagiat.pl, Copyscape)	Знімки екрана, збережені копії сторінок, хеш-фіксація цифрового контенту
Технічний аналіз	Відстеження IP-адрес, лог-файлів, cookies	Протоколи з серверів, експертні висновки, цифрові відбитки даних
Юридичне фіксування	Фіксація та дослідження змісту вебсторінок у мережі Інтернет, зокрема із застосуванням онлайн-сервісу «WEB-FIX» Також, додатково може бути використано онлайн-сервіс «Wayback Machine – Internet Archive», що фіксує вміст вебсторінок в автономному режимі (на конкретний момент часу) Одержання відомостей про власників вебсайтів (вебсторінок), реєстрів доменних імен або інформацію щодо їх встановлення, зокрема із застосуванням онлайн-сервісу «WEB-FIX»	Звіти за результатами проведеної фіксації та дослідження змісту вебсторінок у мережі Інтернет виданий Центром компетенції з формування доказів у мережі Інтернет «ВЕБ-ФІКС» Відомості з онлайн-сервісу «Wayback Machine – Internet Archive» Довідка з відомостями про власників вебсайтів (вебсторінок), реєстрів доменних імен або інформацію щодо їх встановлення видана Центром компетенції з формування доказів у мережі Інтернет «ВЕБ-ФІКС»
Залучення експертів	Проведення судової ІТ-експертизи (наприклад, щодо ідентичності коду або змісту сайту)	Висновки судових експертів у сфері ІТ, аудіо/відео/програмної ідентифікації
Міжнародна співпраця	Запити до зарубіжних хостинг-провайдерів, онлайн-платформ (YouTube, Meta, Google тощо)	Офіційні відповіді на запити, листування з адміністраціями онлайн-платформ, витяги з доменних реєстрів
Процесуальні дії	Витребування судом доказів у вигляді інформації у справах про порушення прав інтелектуальної власності в т. ч. як захід забезпечення доказів, огляд судом вебсайту (вебсторінки), іншого місця збереження даних в мережі Інтернет із метою встановлення та фіксування їх змісту, з чи без залучення спеціаліста; призначення судом експертизи для встановлення та фіксування змісту вебсайту (вебсторінки), інших місць збереження даних в мережі Інтернет; подання заяв у правоохоронні органи	Докази витребувані за ухвалами суду; протоколи огляду вебсайту (вебсторінки), іншого місця збереження даних в мережі Інтернет; висновки судових експертів; докази зібрані слідчим, дізнавачем у кримінальному провадженні

Джерело: створено за [8; 10; 11; 13, 20].

Серед найефективніших способів фіксації незаконного використання об'єктів інтелектуальної власності в онлайн-середовищі виокремлюють автоматизовані системи моніторингу, що використовують цифрові водяні знаки, сканування сайтів та платформ за допомогою спеціального програмного забезпечення (наприклад, TinEye, Google Reverse Image Search, PlagScan, Copyscape), а також системи розпізнавання контенту (Content ID на YouTube тощо).

Професійний моніторинг здійснюється також власниками прав через співпрацю з антипідсудковими компаніями та спеціалізованими підрозділами кіберполіції. Часто використовуються сервіси для ідентифікації IP-адрес, лог-файли, дані з браузерів користувача, доменні реєстрації, які дозволяють локалізувати джерело правопорушення.

Відповідно до ч. 1 ст. 76 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України) [21], ч. 1 ст. 73 Господарського процесуального кодексу України (ГПК України) [22] доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність чи відсутності обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. У контексті кіберпростору особливе значення мають такі види доказів як:

- електронні докази (згідно зі ст. 100 ЦПК України, ст. 96 ГПК України): скріншоти сторінок, копії вебсайтів, електронне листування, метадані файлів, цифрові відбитки (хеші), протоколи доступу до сервера тощо;

- звіти за результатами проведеної фіксації та дослідження змісту вебсторінок у мережі Інтернет видані Центром компетенції з формування доказів у мережі Інтернет «ВЕБ-ФІКС», які засвідчують наявність незаконно розміщеного цифрового контенту на відповідному вебсайті (вебсторінці) на конкретну дату, а також додатково відомості з онлайн-сервісу «Wayback Machine – InternetArchive»;

- довідки з відомостями про власників вебсайтів (вебсторінок), реєстрів доменних імен або інформацію щодо їх встановлення видані Центром компетенції з формування доказів у мережі Інтернет «ВЕБ-ФІКС» – стосовно вебсайтів (вебсторінок), на яких незаконно розміщено цифровий контент;

- висновки судової комп'ютерно-технічної експертизи, які дозволяють визначити авторство, структуру та час створення цифрових творів [15, с. 192–194].

Особливе значення вказаних видів доказів пов'язане з тим, що всі вони можуть бути зібрані (отримані) на початковому етапі, зокрема, в досудовому порядку, що в свою чергу суттєво знижує ризик їх втрати (видалення вмісту вебсторінки) або їх спотворення (зміна вмісту вебсторінки) правопорушником на момент звернення до суду з позовом або звернення до іншого компетентного органу, установи, організації (наприклад, Центру Всесвітньої організації інтелектуальної власності з арбітражу та посередництва).

Для забезпечення належності та допустимості таких доказів важливим є дотримання правил фіксації: залучення третіх осіб, свідків, спеціалістів та експертів, збереження цифрового сліду (URL, IP, дата та час доступу),

використання програм для фіксації екрану з тайм-кодами та цифровими підписами.

По суті, механізми виявлення та доказування порушень прав інтелектуальної власності у кіберпросторі передбачають інтеграцію технічних засобів, юридичних процедур і нормативного регулювання. Високий рівень цифрової складності та анонімності вимагає не лише модернізації вітчизняного законодавства, а й розвитку співпраці на міжнародному рівні з метою ефективного переслідування порушників та захисту прав правовласників у глобальній мережі.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Аналіз порушень прав інтелектуальної власності у кіберпросторі свідчить про високий рівень ризиків для авторів, розробників і правовласників у цифровому середовищі. Основними видами таких порушень є несанкціоноване копіювання та розповсюдження цифрового контенту, розміщення контрафактних матеріалів на онлайн-платформах, кіберскупини, автоматизоване вилучення інформації (*web scraping*), а також створення похідних творів за допомогою технології штучного інтелекту без дотримання авторських прав. Особливу складність для виявлення та припинення цих порушень створює застосування засобів анонімізації, а також транскордонний характер правопорушень, що ускладнює їх локалізацію та юрисдикційне врегулювання.

Механізми виявлення та фіксації правопорушень базуються на застосуванні автоматизованих цифрових засобів моніторингу, сервісів з аналізу контенту, електронних доказів, лог-файлів, звітів за результатами проведеної фіксації та дослідження змісту вебсторінок у мережі Інтернет, довідок з відомостями про власників вебсайтів (вебсторінок), реєстрів доменних імен або інформацію щодо їх встановлення, доказів витребуваних за ухвалами суду; протоколів огляду вебсайту (вебсторінки), іншого місця збереження даних в мережі Інтернет; висновків судових експертів, доказів зібраних в рамках кримінального або адміністративного провадження. Щодо процесу доказування, ключовими є дотримання вимог процесуального законодавства (ЦПК України, ГПК України), використання допустимих електронних доказів, залучення свідків, експертів і спеціалістів, а також застосування норм міжнародних угод, зокрема, Бернської конвенції, Угоди ТРІПС та Директив Європейського Союзу.

Перспективи подальших розвідок у межах цієї тематики мають охоплювати: удосконалення процесуальних механізмів фіксації та підтвердження правопорушень у кіберпросторі; аналіз ролі штучного інтелекту в порушенні та захисті прав інтелектуальної власності; розробку універсальних цифрових стандартів доказування та збереження електронних доказів у транснаціональних справах; вивчення зарубіжного досвіду застосування smart-контрактів і блокчейн-технологій для захисту ІВ; гармонізацію українського законодавства з нормами права Європейського Союзу у сфері цифрової інтелектуальної власності, із урахуванням кібербезпеки та етичних ризиків. Комплексне опрацювання цих аспектів сприятиме формуванню ефективної правозахисної стратегії в умовах цифровізації та глобалізації правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тимошенко Є. А. Проблема визначення права віртуальної власності як об'єкта правовідносин. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 264–267. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/510> (дата звернення: 29.07.2025).
2. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28, № 1. С. 7–35. DOI: 10.31359/1993-0909-2021-28-1-17 (дата звернення: 29.07.2025).
3. Павленко Ж. Право в цифровій реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. № 2(49). С. 66–80. DOI: 10.21564/2663-5704.49.229779 (дата звернення: 29.07.2025).
4. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1875-20> (дата звернення: 29.07.2025).
5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2811-20> (дата звернення: 29.07.2025).

6. Троцюк Н. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. № 4(41). С. 116–124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npna_2016_4_21 (дата звернення: 29.07.2025).
7. Семенюк О. С. Складні об'єкти права інтелектуальної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Хмельницький ун-т управління та права ім. Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2021. 22 с. URL: <https://old.univer.km.ua/doc/specvrf/Aref%20Semeniuk.pdf> (дата звернення: 29.07.2025).
8. Стовпець О. В. Інститут інтелектуальної власності в епоху інформації й постмодерну: соціально-філософський ракурс : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. : 09.00.03 ; Південноукраїнський національний педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2017. 38 с. URL: <https://www.pdpu.edu.ua/doc/vr/stovpec/aref.pdf> (дата звернення: 29.07.2025).
9. Савицький М. В., Євсєєва Г. П. Концептуальні проблеми захисту прав інтелектуальної власності в науково-технічній діяльності освітян. *Інтелектуальна власність в Україні: проблеми та перспективи розвитку в інформаційному суспільстві* : тези Всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпро – Київ, 28-29 листопада 2019 р. Київ; Дніпро: НДІ ІВ НАПрНУ, ПДАБА, 2019. С. 170–175. URL: <http://srd.pgasa.dp.ua:8080/bitstream/123456789/9777/1/Савицький%20М.%20В..pdf> (дата звернення: 29.07.2025).
10. Яворська О. С. Реформування законодавства у сфері інтелектуальної власності. *Судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності: реалії та перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 19 лютого 2021 р. Львів, 2021. С. 6–11.
11. Бошицький Ю. Л. Деякі організаційно-правові аспекти удосконалення правової охорони інтелектуальної власності в сучасній Україні. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 239–247. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/506/481> (дата звернення: 29.07.2025).
12. Золотар А. С. Теперішній стан захищеності інтелектуальної власності в контексті цифровізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. № 94. С. 41–50. URL: <http://www.apdp.in.ua/v94/5.pdf> (дата звернення: 29.07.2025).
13. Уткіна М. С. Blockchain як один із засобів захисту права інтелектуальної власності. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2-х ч., м. Суми, 23-24 травня 2019 р. Суми : СумДУ, 2019. Ч. 1. С. 210–212. URL: [https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/78901/1/Utkina_block chain.pdf](https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/78901/1/Utkina_block%20chain.pdf) (дата звернення: 29.07.2025).
14. Яшарова М., Матюшенко М. Кіберсквотинг як вид недобросовісного використання доменного імені. *Věda a perspektivy*. 2022. № 9(16). С. 329–341. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/statii/matyushenko_0001.pdf (дата звернення: 29.07.2025).
15. Жогов В. С. Адміністративно-правові засади забезпечення в Україні захисту об'єктів авторських і суміжних прав, що виражені в цифровій формі : дис. ... д-ра філософії : 081 ; Одеський держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2020. 223 с.
16. Штанько А. О. Співвідношення понять охорони та захисту в контексті розвитку парадигми інституту цивільно-правового захисту. *Правова держава*. 2022. Вип. 26. С. 516–525. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2015_26_65 (дата звернення: 29.07.2025).
17. Ізбаш О. Проблеми медіації у сфері інтелектуальної власності в Україні. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2021. № 3. С. 78–83. URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/bjls/article/view/1661/1679> (дата звернення: 29.07.2025).
18. Башурин Н. Неюрисдикційні форми захисту науково-технічної інформації. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 5–11. DOI 10.32849/2663-5313/2020.2.01 (дата звернення: 29.07.2025).
19. Токарева В. О. Щодо питання захисту прав інтелектуальної власності. *Часопис цивілістики*. 2020. Вип. 36. С. 51–56. DOI: 10.32837/chc.v0i36.201 (дата звернення: 29.07.2025).
20. Порядок надання послуг з видачі звітів за результатами проведеної фіксації та дослідження змісту вебсторінок у мережі Інтернет, а також довідок із відомостями про власників вебсайтів (вебсторінок), реєстр антив доменних імен або інформацією про їх встановлення затверджений наказом ТОВ «Центр компетенції з формування доказів у мережі Інтернет «ВЕБ-ФІКС» від 18.12.2024 № 12. *Web-Fix center* : веб-сайт. URL: <https://web-fix.center/services/> (дата звернення: 29.07.2025).
21. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Кодекс, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15> (дата звернення: 29.07.2025).
22. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 06.11.1991 № 1798-XII / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1798-12> (дата звернення: 29.07.2025).

ПРИВАТНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАДАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ: НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

PRIVATE LEGAL REGULATION OF RELATIONS IN THE SPHERE OF PROVISION OF MEDICAL SERVICES: SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL APPROACHES

Дяченко В.С., аспірант

Державний податковий університет

У статті здійснено аналіз науково-методологічних підходів до розуміння змісту приватно-правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг. Встановлено, що методологічна основа дослідження змісту приватно-правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг ґрунтується на принципах методологічного плюралізму та має міждисциплінарний характер, що дозволяє поєднати філософсько-правові, соціальні, медичні та нормативно-правові компоненти у межах єдиного дослідницького інструментарію. Методологічний підхід визначено як сукупність наукових і практичних знань спрямованих на дослідження правових явищ, яке здійснюється за допомогою загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, виокремлення принципів (загальних і спеціальних), а також методів і засобів пізнання.

Виокремлено методологічні підходи дослідження змісту приватно-правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг, які реалізуються за допомогою таких методів наукового пізнання як: порівняльно-правовий; системний; цивілізаційний; семіотико-герменевтичний; антропологічний; аксеологічний; синергетичний.

Акцентовано увагу на виклики, що негативно впливають на реалізацію громадянами права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. До таких віднесено: медичну бідність, інфраструктурну недоступність медичних закладів; незадовільний стан кадрового забезпечення галузі; брак обладнання у медичних закладах комунальної і державної форм власності; високу вартість медичних послуг і ліків; велику різницю у доступі до медичних послуг між містом і селом; недостатню кількість аптек і аптечних пунктів за програмою «Доступні ліки»; неефективний розподіл коштів між первинною медичною допомогою і вторинною на користь останньої, що знижує доступ до первинної медичної допомоги широким верств населення; суттєве недофінансування програм спрямованих на ранню діагностику і лікування соціально-небезпечних хвороб тощо.

Обґрунтовано напрями формування подальшої моделі розвитку медичних правовідносин. До них віднесено: а) забезпечення фінансування системи охорони здоров'я на рівні не нижче ніж 5 % ВВП; б) підвищення статусу (усвідомлення ролі для держави) медичного працівника в суспільстві, а також збільшення їм заробітної плати; в) забезпечення прав і гарантій захисту суб'єктів медичних правовідносин стосовно надання медичних послуг і доступу до них за умов збройних конфліктів; г) запровадження преференцій стимулюючих медичних працівників працювати в сільській місцевості; г') подальший розвиток досліджень прав людини четвертого покоління, які нерозривно пов'язані з життям і здоров'ям людини та виникли внаслідок значного розвитку науки й технологій у сфері біології та медицини. До зазначеної категорії сьогодні можна віднести права на штучне запліднення, евтаназію, трансплантацію органів, клонування, зміну статі; д) подальші дослідження в частині покращення якості надання медичних послуг та проведення медичних експертиз; е) проведення подальших досліджень правового регулювання правовідносин у сфері надання медичних послуг, які дотепер не викликали інтересу в наукових цивілістичних колах, а також активізації порівняльної цивілістики тощо.

Ключові слова: методологічний підхід, медична послуга, право на охорону здоров'я, медичні правовідносини, цивільні правовідносини у сфері надання медичної допомоги, суб'єкти медичних правовідносин, правовий статус, юридична відповідальність.

The article analyzes scientific and methodological approaches to understanding the content of private-legal regulation of relations in the field of medical services. It is established that the methodological basis for studying the content of private-legal regulation of relations in the field of medical services is based on the principles of methodological pluralism and has an interdisciplinary nature, which allows combining philosophical-legal, social, medical and regulatory-legal components within a single research toolkit. The methodological approach is defined as a set of scientific and practical knowledge aimed at studying legal phenomena, which is carried out using general scientific and special research methods, the identification of principles (general and special), as well as methods and means of cognition. Methodological approaches to studying the content of private-legal regulation of relations in the field of medical services are identified, which are implemented using such methods of scientific cognition as: comparative legal; systemic; civilizational; semiotic-hermeneutic; anthropological; axiomatic; synergistic.

Attention is focused on challenges that negatively affect the realization of citizens' rights to health care, medical care and medical insurance. These include: medical poverty, infrastructural inaccessibility of medical institutions; unsatisfactory state of staffing of the industry; lack of equipment in medical institutions of municipal and state ownership; high cost of medical services and medicines; large difference in access to medical services between the city and the countryside; insufficient number of pharmacies and pharmacy points under the "Affordable Medicines" program; inefficient distribution of funds between primary medical care and secondary in favor of the latter, which reduces access to primary medical care for broad segments of the population; significant underfunding of programs aimed at early diagnosis and treatment of socially dangerous diseases, etc.

Directions for the formation of a further model for the development of medical legal relations are substantiated. These include: a) ensuring financing of the health care system at a level not lower than 5% of GDP; b) raising the status (awareness of the role for the state) of a medical worker in society, as well as increasing their salaries; c) ensuring the rights and guarantees of protection of subjects of medical legal relations regarding the provision of medical services and access to them in conditions of armed conflicts; d) introducing preferences that stimulate medical workers to work in rural areas; d') further development of research into the fourth generation of human rights, which are inextricably linked with human life and health and arose as a result of the significant development of science and technology in the field of biology and medicine. The above category today includes the rights to artificial insemination, euthanasia, organ transplantation, cloning, sex change; e) further research into improving the quality of medical services and conducting medical examinations; f) conducting further research into the legal regulation of legal relations in the field of medical services, which have not yet aroused interest in scientific civic circles, as well as the activation of comparative civics, etc.

Key words: methodological approach, medical service, right to health care, medical legal relations, civil legal relations in the field of medical care, subjects of medical legal relations, legal status, legal responsibility.

Актуальність. Трансформація відносин у сфері охорони здоров'я триває з часів незалежності нашої держави із перемінним успіхом. Така трансформація полягала у необхідності «втримання» системи охорони здоров'я після розпаду СРСР, згодом у пошуку напрямів і механізмів її реформування, далі у проведенні реформи, яка

триває з 2010 року [1]. Повномасштабна агресія РФ проти нашої країни суттєво вплинула на реформування системи охорони здоров'я окреслюючи найбільш слабкі її ланки, що потребують негайного її реформування [2; 3; 4; 5].

Варто акцентувати увагу на тому, що у процесі трансформації медичних правовідносин розвитку набу-

вають приватноправові відносини у сфері охорони здоров'я, окрім медичної допомоги частіше, починаючи з 2000-х років, вживається поняття «медичні послуги» [6, с. 92-100; с. 452-460] і розвиваються договірні відносини у сфері охорони здоров'я [7, с. 459-493; 8; 9; 10; 11]. Активно проводяться дослідження таких правовідносин, формуються науково-методологічні підходи до їх розвитку і пошуку збалансованої, з урахуванням сучасного стану і перспектив розвитку сфери охорони здоров'я у повоєнний період, оптимальної моделі української системи охорони здоров'я.

У зв'язку із наведеним вище вважаємо актуальним дослідження таких підходів щодо приватноправового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг в контексті визначення напрямів подальшої моделі побудови таких правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням цивільних правовідносин у сфері надання медичної допомоги і медичних послуг займалися вітчизняні науковці: С. В. Антонов, С. Б. Булеца, Т. В. Волинець, Р. Ю. Гревцова, А. А. Герц, Л. М. Дешко, Р. А. Майданик, Г. А. Миронова, С. В. Михайлова, Г. В. Муляр, В. М. Пашков, І. Р. Пташник, Т. Ю. Тарасевич, О. В. Оніщенко, О. Ю. Кашинцева, В. О. Савченко, М. М. Самофал, Л. О. Самілик, І. Я. Сенюта, Х. Я. Терешко, І. В. Чеховська та інші дослідники.

Метою статті є здійснення аналізу науково-методологічних підходів до розуміння змісту приватно-правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг і окреслення напрямів формування подальшої моделі розвитку медичних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Науково-методологічний підхід закладає фундамент для розробки ефективної моделі, адаптованої під «реалії часу», враховує базові потреби, цінності і пріоритети суспільства. У зв'язку з цим, доцільним видається дослідження його змісту у працях правників саме у сфері охорони здоров'я. Так, здійснивши аналіз поняття «методологічний підхід» І. Я. Сенюта вказує на відсутність «дефініційної єдності у визначенні цієї терміноконструкції» [6, с. 67]. Учена пропонує визначати методологічний підхід «як загальну стратегію дослідження, яка базується на методологічних принципах, спрямованих на наукове пізнання і практичне застосування права, що реалізується за допомогою загальнонаукових і спеціальних методів дослідження» [6, с. 68]. Г. А. Миронова вважає, що методологічний підхід містить сукупність «аксіом, принципів, методів, які консенсуально використовуються у проведенні досліджень» і завдяки яким «напрацьовуються фундаментальні наукові ідеї, положення, провідні засади» [8, с. 15]. О. М. Дубницька методологічний підхід тлумачить ще «як наукове знання про напрями, способи, методи наукового пізнання, дослідження» [12, с. 206]. Ю. А. Баранова вважає, що методологічний підхід містить «принципи, підходи, методи, засоби пізнання» [13, с. 13]. Варто відмітити, що як вітчизняними, так і зарубіжними ученими приділено значну увагу вивченню змісту поняття «методологічний підхід». Враховуючи їх напрацювання і сферу нашого дослідження вважаємо, що методологічний підхід можна визначити як сукупність наукових і практичних знань спрямованих на дослідження правових явищ (у нашому випадку приватно-правових відносин у сфері охорони здоров'я), яке здійснюється за допомогою загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, виокремлення принципів (загальних і спеціальних), а також методів і засобів пізнання.

Використовуючи фундаментальне дослідження методологічних підходів у сфері надання медичної допомоги І. Я. Сенюти [10, с. 68-75] за допомогою методу екстраполяції виокремимо найбільш важливі, на нашу думку, методологічні підходи для з'ясування змісту приватно-правового регулювання відносин у сфері надання медич-

них послуг. До таких відносимо: порівняльно-правовий; системний; цивілізаційний; семіотико-герменевтичний; антропологічний; аксеологічний; синергетичний. Розглянемо їх більш детально.

Порівняльно-правовий метод зазвичай використовується при дослідженні нормативно-правових актів зарубіжних країн, що регламентують особливості надання медичних послуг на приватноправових засадах. Такі дослідження проведено вітчизняними науковцями Л. М. Дешко, Г. В. Муляр [14], В. М. Пашковим, Т. Ю. Тарасевич [15], О. В. Оніщенко, П. Ю. Козіною [16], О. Ю. Кашинцевою, І. В. Чеховською [17; 18] та іншими ученими. У ході дослідження, на підставі аналізу нормативно-правових актів і напрацювань зарубіжних учених виокремлено перспективні напрями удосконалення приватно-правових відносин у сфері надання медичних послуг. Як приклад можна навести проведений Т. В. Петліною аналіз законодавства Німеччини і судової практики застосування законодавства, яке регламентує отримання медичного канабісу пацієнтами, які страждають від важких захворювань. Дослідницею встановлено, що ця адміністративна процедура, яка узаконена в Німеччині щодо використання медичного канабісу, є насправді достатньо складною для виконання й передбачає низку запобіжників: «пацієнт має довести, що він чи вона справді страждає від важкого захворювання, а альтернативні методи лікування або не доступні, або неприйнятні в цьому конкретному випадку» [19, с. 68]. Отже, як зазначає Т. В. Петліна, якщо спір доходить до суду, пацієнт повинен виконати вимоги ст. 31 (6) П'ятої книги Соціального кодексу 1988 р. Німеччини і на підставі медичної документації та висновків лікарів довести важкість стану свого здоров'я та відсутність альтернативних методів терапії чи їхню неефективність. В цілому, авторка відмічає, що виходячи з аналізу судової практики, пацієнтові доволі важко довести, що терапія, у якій використовується медичний канабіс, є єдиним доступним методом лікування [19, с. 64]. Прийнятий в Україні Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо державного регулювання обігу рослин роду коноплі (*Cannabis*) для використання у навчальних цілях, освітній, науковій та науково-технічній діяльності, виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів з метою розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування» [20] викликав численні дискурси як серед науковців, так і серед практиків стосовно доцільності використання медичного канабісу для лікування в Україні пацієнтів, які страждають від важкого захворювання.

Також в контексті зазначеного вище варто відмітити і праці стосовно доцільності запровадження евтаназії в Україні [20; 21], вивчення зарубіжного досвіду її легалізації і паліативної допомоги [22]. Також варто відмітити і праці присвячені аналізу зарубіжного законодавства стосовно запровадження сурогатного материнства [23; 24].

В цілому варто зазначити, що подальші дослідження приватних відносин у сфері надання медичних послуг розвиваються під впливом Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратифікована Україною 16.09.2014 р.). Слід виокремити напрями розвитку і адаптації вітчизняного законодавства у сфері охорони здоров'я. До таких варто віднести: транскордонне надання медичних послуг (медичний туризм), персональні дані про стан здоров'я, цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану здоров'ю, тощо.

Системний метод зазвичай використовується для отримання цілісної картини предмета дослідження. У цьому контексті варто виділити дослідження С. В. Антонова, С. Б. Булеци, Т. В. Волинець, А. А. Герца, Р. А. Майданика, Г. А. Миронової, І. Я. Сенюти та інших, у працях яких аналізувались приватно-правовідносини у сфері

надання медичної допомоги. Детальний аналіз розвитку і становлення вітчизняної цивілістичної думки щодо правовідносин у сфері надання медичної допомоги провела І. Я. Сенюта, яка виокремила етапи розвитку науки цивільного права щодо правової природи правовідносин у сфері надання медичної допомоги та зазначила, що «праці учених-цивілістів на початку сучасного етапу розвитку цивільно-правової науки були сфокусовані здебільшого на договірному регулюванні зобов'язань з надання медичних послуг». На підставі проведеного дослідження учена відмітила, що «проблематика правової природи правовідносин у сфері надання медичної допомоги досліджувалась фрагментарно і потребує подальшого комплексного вивчення» [25, с. 88]. Дослідженню розвитку цивілістичної думки щодо правовідносин у сфері надання медичної допомоги в незалежній Україні присвячено роботу М. З. Качмар. Учена відмітила, що «перші комплексні дослідження правовідносин у сфері надання медичної допомоги з'явилися в Україні лише напочатку 2000-х років. На цьому етапі, на відміну від радянського періоду, на перший план виходить тема договірному регулюванню цивільних відносин у сфері охорони здоров'я, що було обумовлено розвитком договірних інститутів цивільного права, зокрема договірних зобов'язань про надання медичних послуг» [26, с. 172]. Дослідниця виокремила актуальні напрями досліджень, до яких віднесла: «дослідження правової природи правовідносин у сфері надання медичної допомоги; аналіз поняття та ознак цивільних правовідносин у сфері надання медичної допомоги; дослідження підстав виникнення правовідносин щодо надання медичної допомоги; аналіз об'єкта і предмета цивільних правовідносин у сфері надання медичної допомоги; особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неналежним наданням медичної допомоги» [26, с. 172].

Акцентуємо увагу на те, що поняття «медична послуга» з'явилося в законодавстві України ще на початку 1990-х років, проте використовувалося значно рідше, ніж медична допомога [7, с. 485-486]. Більш активне використання цього терміну у науковій і публіцистичній лексикі розпочалося з 2016 року, коли було затверджено Концепцію реформи фінансування системи охорони здоров'я [27]. Звертаємо увагу на те, що поняття «медична допомога», на думку дослідників, має міжгалузевий характер і розглядається переважно в контексті особистих немайнових прав фізичної особи у цивільному праві та гарантованого державою права кожної людини в сфері охорони здоров'я у конституційному праві [9, с. 54]. Натомість медична послуга є самостійним об'єктом цивільних прав (ст. 177 ЦК України) [28]. Серед наукових праць, присвячених проблематиці медичних послуг і договірному регулюванню надання медичних послуг, слід виокремити дисертаційні дослідження С. В. Михайлова «Цивільно-правова відповідальність у сфері надання медичних послуг» (2010), М. М. Самофал «Цивільно-правове регулювання надання медичних послуг дітям» (2014), А. А. Герц «Договірні зобов'язання у сфері надання медичних послуг» (2016) та інші.

Цивілізаційний та антропологічний та аксеологічний підходи використано у працях С. Антонова, С. Боліджар, А. Герц, Р. Гревцової, Р. Майданика, В. Менджул, Г. Мирнової, І. Сенюти, Л. Самілик, І. Чеховської та інших. Учені досліджували спектр правовідносин «лікар-пацієнт», правовий статус, доступ до медичних послуг [29; 30; 31], етико-правові проблеми, що виникають під час надання медичних послуг (у тому числі і проведення медичних досліджень) [32], юридичну відповідальність суб'єктів медичних правовідносин (у тому числі дефекти надання медичної допомоги) [33] тощо. Слід підкреслити, що правовий статус людини в медичній сфері розглядається сьогодні в контексті ідеологічних засад сучасного громадянського суспільства та в безпосередньому зв'язку із фундаментальними соціальними цінностями та право-

вими пріоритетами сьогодення, серед яких найважливішими є фундаментальні природні права людини – на свободу, гідність, приватність, фізичну та психічну цілісність. Такий підхід, як стверджує Г. А. Миронова, виявився не випадковим, а став результатом закономірного історичного процесу становлення відповідних соціокультурних та правових засад [8, с. 17].

Варто підкреслити, що учені у своїх твердженнях щодо пріоритетності прав людини в контексті отримання або надання медичних послуг спирались на практику вітчизняних судів і ЄСПЛ.

За допомогою зазначених вище підходів було здійснено дослідження правового регулювання інформаційних інноваційних технологій у сфері медичного обслуговування. Такі дослідження було проведено С. Б. Булецею, А. В. Стойкою, Я. Триньовою. Ученими досліджено зміст поняття і правову природу технологій віртуальної реальності, цифрову терапію, віртуальну реальність в психотерапії, неімерсивні технології в медицині, штучний інтелект в медицині, 3D-біопринтинг, нанотехнології, виокремлено проблеми їх правового регулювання [34, с. 231-287].

Не менш важливими є дослідження лікарської таємниці, зокрема її змісту, особливостей, правомірності розголошення і відповідальності за незаконне розголошення, суб'єктів збереження лікарської таємниці, їх правового статусу, права на надання інформації про пацієнта без його згоди чи згоди його законного представника тощо [35; 36].

Дослідженню правової природи та змісту прав людини четвертого покоління у сфері охорони здоров'я присвячено роботи А. Дзєбчук, А. Ігнатової, С. Булеци, М. Менджул, Ю. Паніної та інших учених. Ученими з'ясовано сутність прав, що належать до прав людини четвертого покоління у сфері охорони здоров'я. Запропоновано поняття та сутнісні ознаки прав людини четвертого покоління у сфері охорони здоров'я [37].

Право на інформовану згоду і захист прав персональних даних досліджували Х. Я. Терешко, Р. Ю. Гревцова [38] та інші учені. Визначено зміст поняття інформована згода, критерії її правомірності, форми вираження та способи закріплення інформованої згоди, підстави відмови від медичного втручання, захист персональних даних тощо.

Семіотико-герменевтичний підхід використовують для інтерпретації правових норм. Це зумовлено галузевою множинністю сутності понять, нечіткістю і невизначеністю законодавства і, як правило, породжує правореалізаційні і правозастосовні проблеми. Учені використовують практику ЄСПЛ і судову практику виокремлюють проблеми інтерпретації окремих норм права і пропонують шляхи їх усунення [39; 40]. Також вивчають правові звичаї, які також є регуляторами відносин у сфері надання медичних послуг [41; 42].

Синергетичний підхід відіграє важливу роль у дослідженні правовідносин, що виникають і розвиваються в окремих сферах, де надаються медичні послуги. Значення синергії для вивчення правових явищ за сучасних умов, на думку І. Я. Сенюти зростає з огляду на динамічність суспільних відносин, розширення обсягів мультидисциплінарних інтеграційних процесів. На думку дослідниці синергійний підхід створює «мультиплікативний» ефект шляхом забезпечення досягнення рівноваги благ різних систем [10, с. 73].

У зв'язку з наведеним вище актуальними видаються дослідження приватноправових відносин в окремих сферах, де надаються медичні послуги, відтак і розвиваються договірні відносини. Класифікацію договорів у сфері медицини запропонував Р. А. Майданник, який за критерієм «предмет договору» поділив їх на чотири групи: договори про медичне обслуговування населення; договори про надання медичних послуг; змішані договори про надання медичних й інших послуг (договори медичного

страхування, сурогатного материнства, участь в медико-біологічних експериментах на людях тощо); договори в медичній сфері, які забезпечують надання медичних послуг або медичної допомоги (договори на виробництво нових лікарських засобів та імунобіологічних препаратів для медичних цілей, забезпечення протезною допомогою, на проведення альтернативної медичної експертизи, трудові договори з медичними працівниками) [34, с. 164]. Учений також дослідив правову природу відносин з надання медичних послуг, поняття договору про надання медичних послуг, підстави зобов'язань з надання медичних послуг, виокремив особливості договору про надання медичних послуг, проаналізував порядок укладання договору про надання медичних послуг, об'єкт медичної діяльності і предмет, сторони і зміст договору [43].

Аналізуючи природу, сферу застосування і особливості договорів про надання медичних послуг А. А. Герц класифікувала такі договори: залежно від суб'єктного складу (виконання послуг і пацієнта, його громадянства, віку); залежно від того, на чью користь укладено договір про надання медичних послуг [44, с. 16-19]. Окремо учена виділяє договір про репродуктивні права фізичних осіб; про надання хірургічних послуг; про надання хірургічних послуг, який є різновидом договору про надання медичних послуг (до яких відносить послуги пластичної хірургії) [44, с. 19].

У контексті нашого дослідження варто звернути увагу і на договори добровільного медичного страхування. Вивченню цього напрямку дослідження присвячено чимало праць учених [45; 46; 47].

Окремої уваги заслуговують дослідження правового регулювання відносин у сфері репродуктології [48], трансплантації [49], донорства крові та її компонентів (Ю. І. Фетько, І. Р. Пташник, О. В. Губський та інш.), медичного туризму [50], нетрадиційної медицини [51], психіатрії [52], косметології [53] тощо. Варто відмітити суттєві напрацювання учених стосовно дослідження приватноправових відносин в окремих сферах, де надаються медичні послуги, які активно проводяться, що дозволяє зробити висновок про перспективність обраного напрямку дослідження.

Висновки. Методологічний підхід визначаємо як сукупність наукових і практичних знань спрямованих на дослідження правових явищ (у нашому випадку приватно-правових відносин у сфері охорони здоров'я), яке здійснюється за допомогою загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, виокремлення принципів (загальних і спеціальних), а також методів і засобів пізнання.

Встановлено, що методологічна основа дослідження змісту приватно-правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг ґрунтується на принципах методологічного плюралізму та має міждисциплінарний характер, що дозволяє поєднати філософсько-правові,

соціальні, медичні та нормативно-правові компоненти у межах єдиного дослідницького інструментарію.

Виокремлено методологічні підходи дослідження змісту приватно-правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг, які реалізуються за допомогою таких методів наукового пізнання як: порівняльно-правовий; системний; цивілізаційний; семіотико-герменевтичний; антропологічний; аксеологічний; синергетичний.

Акцентовано увагу на виклики, що негативно впливають на реалізацію громадянами права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. До таких віднесено: медичну бідність, інфраструктурну недоступність медичних закладів; незадовільний стан кадрового забезпечення галузі; брак обладнання у медичних закладах комунальної і державної форм власності; високу вартість медичних послуг і ліків; велику різницю у доступі до медичних послуг між містом і селом; недостатню кількість аптек і аптечних пунктів за програмою «Доступні ліки»; неефективний розподіл коштів між первинною медичною допомогою і вторинною на користь останньої, що знижує доступ до первинної медичної допомоги широким верствам населення; суттєве недофінансування програм спрямованих на ранню діагностику і лікування соціально-небезпечних хвороб тощо.

Обґрунтовано напрями формування подальшої моделі розвитку медичних правовідносин. До них віднесено: а) забезпечення фінансування системи охорони здоров'я на рівні не нижче ніж 5% ВВП; б) підвищення статусу (усвідомлення ролі для держави) медичного працівника в суспільстві, а також збільшення їм заробітної плати; в) забезпечення прав і гарантій захисту суб'єктів медичних правовідносин стосовно надання медичних послуг і доступу до них за умов збройних конфліктів; г) запровадження преференцій стимулюючих медичних працівників працювати в сільській місцевості; г') подальший розвиток досліджень прав людини четвертого покоління, які нерозривно пов'язані з життям і здоров'ям людини та виникли внаслідок значного розвитку науки й технологій у сфері біології та медицини. До зазначеної категорії сьогодні можна віднести права на штучне запліднення, евтаназію, трансплантацію органів, клонування, зміну статі. Очевидно, що найближчим часом зазначений перелік розшириться в силу активних розробок у медицині та в генній інженерії зокрема [38]; д) подальші дослідження в частині покращення якості надання медичних послуг та проведення медичних експертиз; е) проведення подальших досліджень правового регулювання правовідносин у сфері надання медичних послуг, які дотепер не викликали інтересу в наукових цивілістичних колах, а також активізації порівняльної цивілістики тощо.

Перспективним напрямом видається подальше дослідження принципів приватно-правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг, а також методів і засобів такого регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національний план дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: Указ Президента України № 504/2011 від 27.04.2011. *Сайт Президента України*. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5042011-13078>
2. Чеховська І.В. Адміністративно-правове забезпечення доступності медичної допомоги у період дії воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 378-382.
3. Чеховська І. В., Мороз Ю.А. Реформування системи надання психіатричної допомоги в Україні: організаційно-правові підходи. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 4 (13). С. 80-90.
4. Чеховська І.В., С.В. Книш, Г.В. Муляр. Психіатрична допомога чи охорона психічного здоров'я нації: нові підходи у реформуванні психіатрії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. Вип. 3 (98). С. 141-151.
5. Olesia Batryn, Iryna Chekhovska, Natalia Uvarova, Tatiana Zhehlinska, Alona Komziuk. Transformation of the State policy of Ukraine in the healthcare sector during martial law. *Political Questions*. 2023. 41(78), С. 296-308.
6. Єдиний медичний простір України: правовий вимір: монографія/за заг. ред. С.Г. Стеценка. Харків: *Право*, 2022. 672 с.
7. Приватно-правові засади захисту прав людини у соціальній державі: монографія /за заг. ред. І.В. Чеховської. Ірпін: *Державний податковий університет*. 2023. 568 с.
8. Миронова Г.А. Приватноправове регулювання особистих немайнових відносин у сфері надання медичної допомоги: монографія / відп. ред. О.Д. Крупчан. Київ, 2015. 309 с.
9. Герц А.А. Договірні зобов'язання у сфері надання медичних послуг: дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2016. 421 с.
10. Сенюта І.Я. Цивільно-правове регулювання відносин у сфері надання медичної допомоги: питання теорії і практики: монографія. Львів: *Видавництво ЛОБФ «Медицина і право»*, 2018. 640 с.

11. Чеховська І. В. Медичне право : навч. посіб. / І. В. Чеховська ; Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2020. 479 с.
12. Дубницька О.М. Методологічні підходи у професійній підготовці майбутніх фахівців. Збірник наукових праць. Випуск 3. Київ-Львів-Бережани-Гомель. 2018. С. 206-209. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1e186d26-e632-4955-ba9b-e543b169721f/content>
13. Баранова Ю. А. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 193 с.
14. Муляр Г. Зарубіжний досвід функціонування системи охорони здоров'я в контексті забезпечення реалізації права на охорону здоров'я. *Вісник АПСВТ*. 2020 № 1-2. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_1-2_2020-43-52.pdf
15. Тарасевич Т.Ю. Реалізація соматичних прав людини в Україні та зарубіжних країнах: конституційно-правові засади. Дис.. доктор. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 «конституційне право; муніципальне право». *Національний авіаційний університет*, Київ, 2024. 479 с.
16. Оніщенко О.В., Козіна П.Ю. Сурогатне материнство в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний вісник*. 2015. № 3(36). С. 102–108.
17. Чеховська І.В., Білоусюк В.В. Правове регулювання евтаназії: міжнародний досвід. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. Вип. 14. С. 23–33.
18. Chekhovska I.V., Balynska O.M., Blahuta R.I. et al. Euthanasia or palliative care: legal principles of the implementation in the context of the realization of human rights to life. *Wlad Lek*. 2019;72(4):677-681.
19. Петліна Т.В. Судові аспекти легалізації медичної конопльі в Україні та досвід Німеччини. *Медичне право*. 2024. № 1 (33). С. 51-68.
20. Про внесення змін до деяких законів України щодо державного регулювання обігу рослин роду конопльі (*Cannabis*) для використання у навчальних цілях, освітній, науковій та науково-технічній діяльності, виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів з метою розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування: Закон України від 21.12.2023 р. № 3528-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-20#Text>
21. Чеховська І.В., Білоусюк В.В. Правове регулювання евтаназії: міжнародний досвід. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. Вип. 14. С. 23-33.
22. Сенюта І.Я. Закон України про паліативну допомогу: to be or not to be. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2024. № 3. С. 108-115.
23. Чеховська І. В. Сурогатне материнство: теоретико-правові підходи до розуміння сутності. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 2-3. С. 58–64.
24. Вознюк А.А., Гриньків О.О., Ерменчук О.П. Сурогатне материнство та торгівля людьми: критерії відмежування та підстави кримінальної відповідальності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 1. С. 583-589.
25. Сенюта І.Я. Генеза вітчизняної цивілістичної думки щодо правовідносин у сфері надання медичної допомоги та її сучасний стан. *Медичне право*. 2016. № 2 (18). С. 74-92.
26. Качмар М.З. Розвиток цивілістичної думки щодо правовідносин у сфері надання медичної допомоги в незалежній Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Серія ПРАВО. Випуск 78: Частина 1. С. 172-176.
27. Про схвалення Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 р. №1013-р *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2016-%D1%80#Text>
28. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
29. Чеховська І.В. Адміністративно-правове забезпечення доступності медичної допомоги у період дії воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 378-382.
30. Чеховська І. В. Зарубіжний досвід правового регулювання застосування спеціалізованого санітарного транспорту в умовах поширення COVID-19. *Ірпінський юридичний часопис*. 2022. Вип. 1 (8). С. 70-79.
31. Чеховська І. В. Зарубіжний досвід правового забезпечення реалізації проектів єдиного медичного простору. *Ірпінський юридичний часопис*. 2020. Вип. 2 (4). С. 31-41
32. Гревцова Р.Ю., Кузьмічова М.В. Етико-правові аспекти охорони репродуктивного здоров'я жінок в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 322-326.
33. Антонов С.В. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг : дис. канд. юрид. наук. К., 2006. 206 с.
34. Медичне право : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С.Б. Булеци; д-ра юрид. наук, доц. М.В. Менджул. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 720 с.
35. Дворніченко А.С. Правові підстави та умови регулювання розголошення медичної таємниці. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 174-184.
36. Терешко Х.Я. Право на медичну інформацію: деякі аспекти. *Медичне право : науково-практичний журнал : додаток до журналу «Право України» / ЛОБФ «Медицина і право»*; голов. ред. І.Я. Сенюта ; наук. рада : Р.А. Майданик, Б. Арда, С. Вольфман та ін. Львів, 2017. Спецвипуск № 3. С. 125–131.
37. Булеца С.Б., Менджул М.В., Паніна Ю.С. Правова природа та зміст прав людини четвертого покоління у сфері охорони здоров'я. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2019. Випуск 55. Том 1. С. 110-114.
38. Гревцова Р.Ю. Інформована згода на медичне втручання: юридичні аспекти отримання і оформлення. *Управління закладом охорони здоров'я*. 2007. № 3. С. 15
39. Дяченко В.С. Особливості приватно-правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. Вип. 1 (17). С. 79-94.
40. Чеховська І. В., Мороз Ю.А. Реформування системи надання психіатричної допомоги в Україні: організаційно-правові підходи. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 4 (13). С. 80-90.
41. Сенюта І.Я. Правовий звичай як джерело права та регулятор відносин у сфері надання медичної допомоги. *Медичне право*. 2017. № 2 (20). С. 59-70.
42. Дзебчук, А., & Ігнатова, А. Четверте покоління прав людини: проблемні аспекти впровадження окремих з них в Україні. *Молодий вчений*, 11 (75), 19-23.
43. Майданик Р. Договір про надання медичних послуг. *Медичне право*. 2010. № 5 (1). С. 52-66.
44. Герц А.А. Класифікація договорів про надання медичних послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія право. Випуск 32. Том 2. 2015. С. 16-20.
45. Чеховська І.В. Правове регулювання оподаткування діяльності з добровільного медичного страхування: проблеми та напрями удосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 139-143.
46. Россильна О.В., Головачова А.С. Особливості медичного страхування в умовах розвитку персоналізованої медицини. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 79-85.
47. Климук Н. Я. Особливості медичного страхування в Україні в сучасних умовах. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2021. № 1. С. 55-60.
48. Iryna Chekhovska, Vladyslav Teremetskyi, Iryna Bozhuk, Liliya Knyazka, Oksana Obryvkin, Lyubov Meniv. Postmortal And Posthumous Reproduction: Ethical and Legal Approaches To The Legalization. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021 Vol: 24 P. 1-8.
49. Румянцев О.П. Захист права на трансплантацію як гарантія його реалізації в Україні. *Право.ua*. 2020. № 2. С. 216–223.
50. Подзіров А. О. Правова природа відносин у сфері медичного туризму. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 4 (96). С. 205–216. DOI: 10.33766/2524-0323.96.205-216.
51. Чеховська І.В. Правове регулювання оподаткування послуг з нетрадиційної медицини. *Київський часопис права*. № 1. 2025. С.60-67.
52. Чеховська І. В., Мороз Ю.А. Реформування системи надання психіатричної допомоги в Україні: організаційно-правові підходи. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 4 (13). С. 80-90.
53. Чеховська І.В., Білоусюк В.В. Правове регулювання ринку косметологічних послуг: порівняльно-правовий аналіз. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. Вип. 15. С. 101-111.

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ ЯК ЗАСІБ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ОБМЕЖЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У ВІДВІДУВАННІ ГРАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА УЧАСТІ В АЗАРТНИХ ІГРАХ

ELECTRONIC EVIDENCE AS MEANS OF PROOF IN CASES ON LIMITATION OF AN INDIVIDUAL'S OPPORTUNITY TO VISIT GAMBLING ESTABLISHMENTS AND PARTICIPATE IN GAMBLING

Іванова А.С., аспірантка кафедри цивільного процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу особливостей застосування електронних доказів як засобів доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх як справах окремого провадження. Автор виходить із положення, що доказ – це інформація, яка підлягає оцінці судом, а засіб доказування – це об'єктивна форма її вираження. Враховуючи, що частина азартних ігор у сучасних умовах відбувається в онлайн-середовищі, автор вважає, що ключову роль у доказуванні таких обставин відіграють саме електронні докази. У статті здійснено системний аналіз чинного процесуального законодавства щодо визначення поняття, форм та способів збирання електронних доказів. Окрему увагу приділено специфіці їх отримання у справах про обмеження доступу до азартних ігор в мережі Інтернет. Визначено, що належним доказом такої участі можуть бути дані про створення гравцем облікового запису, факти здійснення ставок, отримання вигравів або програвів. Наголошується на тому, що особа, яка подає заяву про обмеження доступу до азартних ігор, часто не має можливості зібрати таку інформацію. У зв'язку з цим автор обґрунтовує доцільність активної процесуальної ролі суду у досліджуваній категорії справ окремого провадження – зокрема, шляхом витребування відповідної інформації від організаторів азартних ігор. Також розглянуто можливості використання електронних доказів для підтвердження участі особи в азартних іграх у гральних закладах. У цьому контексті електронні докази можуть бути виражені у формі відеозаписів з камер відеоспостереження, які відповідно до законодавства мають встановлюватися в кожному казино, а також іншими цифровими даними. У підсумку автор доходить висновку, що електронні докази становлять ефективний інструмент фіксації обставин, які мають істотне значення для справ цієї категорії, однак необхідний належний та дієвий процесуальний механізм збирання та оцінки таких доказів. Запропоновано покласти на суд обов'язок ініціювати витребування електронних доказів у разі неможливості їх надання заінтересованими особами, що сприятиме досягненню завдань цивільного судочинства.

Ключові слова: електронні докази, доказування, засоби доказування, доступ до азартних ігор, обмеження участі в азартних іграх, обмеження відвідування гральних закладів, окреме провадження, азартні ігри.

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of using electronic evidence as a means of proof in cases on limitation of an individual's opportunity to visit gambling establishments and participate in gambling as a category of separate proceedings. The author proceeds from the premise that evidence represents the information subject to judicial evaluation, while the means of proof refers to the objective form in which such information is expressed. Considering that a significant portion of gambling nowadays takes place in online environments, the author argues that electronic evidence plays a key role in establishing relevant facts in such cases. The article presents a systematic analysis of the current procedural legislation concerning the definition, forms, and methods of collecting electronic evidence. Special attention is paid to the specific challenges related to obtaining such evidence in cases involving limitation of access to gambling in the Internet. It is established that proper evidence in such cases may include data on the creation of a player's account, records of bets placed, as well as information on winnings and losses. The author emphasizes that the applicant often lacks the technical or legal ability to collect this information independently. Therefore, the article substantiates the need for an active procedural role of the court in this category of separate proceedings – particularly through requesting relevant data from online gambling operators. The article also explores the use of electronic evidence to confirm an individual's participation in gambling within physical gambling establishments. In this context, electronic evidence may include video recordings from surveillance cameras, which are required by law to be installed in every casino, as well as other forms of digital data. In conclusion, the author argues that electronic evidence constitutes an effective tool for establishing facts essential to this type of case. However, a proper and effective procedural mechanism for its collection and assessment is needed. It is proposed that, where interested persons are unable to obtain such evidence, courts should be obliged to initiate the collection of necessary electronic data in order to ensure a full and fair resolution of the case, in line with the objectives of civil proceedings.

Key words: electronic evidence, evidence, means of proof, access to gambling, limitation of participate in gambling, limitation of opportunity to visit gambling establishments, separate proceedings, gambling.

Постановка проблеми. Під час здійснення доказування суб'єкти цивільного процесу мають справу з оцінкою інформації, яка фіксується на певних носіях. Засобом фіксації такої інформації виступають засоби доказування. Тобто, як правильно зазначає А. С. Штефан, «докази і засоби доказування співвідносяться між собою як зміст і форма його фіксації: доказ показує, яку інформацію він несе, засіб доказування – в якій об'єктивній формі ця інформація виражена» [1, с. 10]. Така позиція відображена і у нормах цивільно-процесуального законодавства. Так, у ч. 1 ст. 76 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) зазначається, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Водночас у ч. 2 цієї ж статті вказується на те, що ці дані (тобто докази) встановлюються засобами доказування, до яких віднесено письмові, речові і електронні докази; висновки експертів; показаннями свідків [2].

Враховуючи, що докази, тобто інформація, яка має бути оцінена судом для встановлення фактів, які відносяться до предмета та меж доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх (обмеження доступу до азартних ігор), має певне зовнішнє втілення, а саме виражається у засобах доказування, для дослідження процесуальних особливостей такого процесу у вказаних справах необхідним є аналіз можливості застосування певних засобів доказування та відповідності засобів доказування фактам, які можуть ними підтверджуватися і які входять до предмета доказування, що складає основу побудови процесу доказування у кожній конкретній справі. У зв'язку з цим видається цікавим встановлення особливостей застосування електронних доказів як засобів доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Електронні докази як засіб доказування в цілому неодноразово ставав предметом наукових досліджень. Зокрема цю тематику

висвітлювали такі науковці як Васильєва-Шаламова Ж. В., Гетманцев М. О., Каламайко А. Ю. та Штефан А. С. Водночас питання дослідження електронних доказів як засобу доказування саме у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх комплексно не піднімалось, хоча і було опосередковано відображено Стояною Т. А. у її роботі «Особливості доказування в справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх онлайн» [3, с. 548-549].

Метою цієї статті є визначення особливостей доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх за допомогою електронних доказів шляхом встановлення у цій категорії справ окремого провадження обставин, які можуть доводитися такими доказами, а також з'ясування особливостей збирання таких доказів.

Виклад основного матеріалу. Під електронними доказами ч. 1 ст. 100 ЦПК України передбачає інформацію в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [2]. При цьому, як зазначає Каламайко А. Ю., «для електронних засобів доказування використання технічних засобів є визначальною умовою» [4, с. 15]. Тому слід погодитися з думкою А. С. Штефан щодо того, що «процесуальний закон містить невичерпний перелік об'єктів, що можуть виступати електронними доказами, тому до них відносяться будь-які дані в електронній (цифровій) формі, котрі зберігаються як на різного роду носіях, так і в мережі Інтернет, зокрема, у хмарних середовищах» [5, с. 65].

Таким чином, цифрові дані, утворені в мережі Інтернет, є електронними доказами, а тому електронними доказами будуть усі дані створені та збережені на відповідних носіях інформації в межах (1) організації та проведення азартних ігор казино в мережі Інтернет, (2) організації та проведення букмекерської діяльності в мережі Інтернет та (3) організації та проведення азартних ігор в покер в мережі Інтернет – що відповідно до п. 2, 3 і 5 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» є видом діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор [6]. У зв'язку з цим, за умови, що обмежувана особа бере участь в азартних іграх в мережі Інтернет, доказами цього мають бути цифрові дані про таку участь. Слід зазначити, що саме такий засіб доказування має бути пріоритетним для вказаних обставин. Водночас така позиція не протирічить ч. 2 ст. 89 ЦПК України, за якою жодні докази не мають для суду задалегідь встановленої сили [2]. Так, під «пріоритетністю» у цьому випадку мається на увазі не перевага електронних доказів над іншими засобами доказування під час доведення факту участі особи в азартній грі в мережі Інтернет, а визначення найбільш оптимального з точки зору достовірності засобу доказування цифрової інформації, яка формується в мережі Інтернет. Зрозумілим є, що саме цифрові дані, тобто електронні докази, зможуть найбільш достовірно підтвердити залучення до азартних ігор особи саме в цифровому просторі.

Водночас, як правильно зазначає Т. А. Стоянова, можуть виникнути проблеми із збором та дослідженням доказів в зазначених справах в мережі Інтернет, зокрема ознак гри: наявності ставок, отримання виграшу тощо [3, с. 549]. На наш погляд, це пов'язано з тим, що заявник

вірогідно не матиме змоги проконтролювати та зафіксувати участь обмежуваної особи в азартній грі в мережі Інтернет, тому вказана інформація з високою ймовірністю буде встановлюватись самим судом в межах застосування ним повноваження зі збирання доказів у справах окремого провадження. У такому разі на підставі ч. 2 ст. 294 ЦПК України, за якою з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази [2], суд має витребувати у організаторів азартних ігор в мережі Інтернет інформацію про те, чи має особа клієнтський рахунок гравця (особистий кабінет) в онлайн-системі організатора азартних ігор, що є обов'язковою умовою участі в азартних іграх в мережі Інтернет відповідно до ч. 8 ст. 24 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» [6], а також інформацію про частоту та розмір внесення ставок, виграш чи програш обмежуваної особи під час участі в азартній грі і їх розміри.

Вважаємо, що вказане повноваження не буде занадто обтяжливим для суду, адже реєстр казино, букмекерської діяльності та ігор в покер в мережі Інтернет є у відкритому доступі і ведеться державним органом державного регулювання у сфері організації та проведення азартних ігор. Водночас отримання витягу з інформаційних баз організаторів азартних ігор щодо обмежуваної особи забезпечить здійснення повного та справедливого розгляду справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх.

Що стосується участі в азартних іграх в приміщенні грального закладу, то ця обставина так само може підтверджуватись електронними доказами, наприклад, записами з камер відеоспостереження, адже відповідно до ч. 9 ст. 28 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» організатор азартних ігор у гральних закладах казино зобов'язаний обладнати приміщення грального закладу казино системою охоронної сигналізації та системами відеоспостереження, а також забезпечити зберігання відеозаписів [6]. Іншим варіантом підтвердження такої участі можуть бути показання свідків, зокрема, інших гравців, водночас такі засоби доказування можуть мати когнітивні викривлення сприйняття дійсності свідком, в той час як електронний доказ зберігає лише дані об'єктивної реальності.

Висновки. Найбільш повно особливість доказування за допомогою електронних доказів у справах про обмеження доступу до азартних ігор виражається в межах дослідження доказування участі особи в азартних іграх в мережі Інтернет. Так, електронні докази у випадках, коли постає необхідність підтвердити участь особи в азартних іграх в мережі Інтернет, виступають одним із основних засобів доказування. Тобто особливістю застосування такого засобу доказування під час розгляду справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх є їх пріоритетний доказовий характер у разі наявності даних про участь особи в азартних іграх в мережі Інтернет. У такому разі факт участі особи в азартних іграх, що є обов'язковою обставиною, яка підлягає встановленню судом під час розгляду відповідної категорії справ окремого провадження, має насамперед підтверджуватись цифровими даними. Адже обмеження доступу до азартних ігор можливе лише за умови, що така особа фактично має цей доступ, що і треба встановити, дослідивши електронні докази, які підтверджують таку участь.

Слід зазначити, що за таких умов самостійний збір відповідних електронних доказів може бути обтяжливим для заявника або заінтересованої особи. У зв'язку з цим вважаємо, що під час розгляду цієї категорії справ, коли необхідно отримати дані від організаторів азартних ігор в мережі Інтернет, суд має скористатися своїм повнова-

женням щодо збору доказів з власної ініціативи в межах окремого провадження. Застосування такого підходу сприятиме ефективному та повному судовому розгляду і є особливістю доказування у справах про обмеження доступу до азартних ігор.

Крім цього, в межах аналізу обставин, які можуть доводитися електронним доказами, слід визначити

участь в азартній грі і в самому гральному закладі, адже цифровими даними є, зокрема, відеозаписи з камер відеоспостереження у такому закладі. Водночас у такому разі електронний доказ не матиме виключного значення, адже такі обставини можуть підтверджуватися і іншими засобами доказування, зокрема показаннями свідків.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. Штефан. Докази і засоби доказування у цивільному процесі. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 6. С. 5–12.
2. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 17 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 21.07.2025).
3. Стоянова Т. А. Особливості доказування в справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх онлайн. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття конституції України) : у 2 т. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.)* / ред. С. В. Ківалов. Одеса, 2021. Т. 2. С. 548–549.
4. Каламайко А. Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2016. 20 с.
5. Штефан А. Електронні докази: ознаки та особливості використання. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2019. № 6 (110). С. 65–80.
6. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор : Закон України від 14.07.2020 № 768-IX : станом на 1 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text> (дата звернення: 21.07.2025).

СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ПРОЦЕДУРИ МЕДІАЦІЇ: ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБИСТУ УЧАСТЬ СТОРІН СПОРУ В МЕДІАЦІЇ

SUBJECT COMPOSITION OF THE MEDIATION PROCEDURE: ON THE ISSUE OF PERSONAL PARTICIPATION OF THE PARTIES TO THE DISPUTE IN MEDIATION

Кармаза О.О., д.ю.н., професор,
професор

Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Карашук К.Л., д.філос. права, медіатор,
приватний виконавець,

Голова Комітету з медіації та інших видів альтернативного врегулювання спорів при РПВУ,
Голова ГО «Асоціація медіаторів-правників України»

Асоціація медіаторів-правників України

Стаття присвячена аналізу суб'єктного складу відносин процедури медіації в Україні. Доведено, що Закон України «Про медіацію» використовує такі правові конструкції, як: «сторони медіації», «учасники медіації», «суб'єкт, що забезпечує проведення медіації» тощо, які мають різний зміст. Науково-практичний аналіз норм цього Закону доводить, що узагальнюючим поняттям є «учасники медіації», які охоплюють терміни «сторони медіації», «суб'єкт, що забезпечує проведення медіації». Разом з тим в юриспруденції пропонуємо вести мову про суб'єктний склад процедури медіації, а саме, про суб'єктів процесу медіації, наділених загальною та спеціальною правосудністю і дієздатністю. Під суб'єктами процесу медіації розуміються всі учасники медіації, які мають права та обов'язки в аспекті проведення процедури медіації (мають цивільну та процесуальну правосуб'єктність). Встановлено, що суб'єктів процедури медіації доцільно класифікувати на дві групи: обов'язкові та не обов'язкові (залучені) суб'єкти медіації. До обов'язкових суб'єктів медіації, крім сторін медіації, відносяться медіатор (медіатори), суб'єкт, що забезпечує проведення медіації, за умови, якщо сторони звернулися до нього стосовно проведення процедури медіації. Залученими суб'єктами медіації є особи, які визначено за домовленістю сторін медіації, як от: особи, що надають обов'язковим суб'єктам медіації організаційну, інформаційну та іншу допомогу у процесі медіації. Метою статті є науково-практичний аналіз суб'єктного складу відносин в процедурі медіації, їх класифікація. Стаття є внеском у наукову дискусію щодо захисту прав осіб в альтернативних (позасудових) формах захисту прав в Україні. Вона буде корисною для науковців, законотворців, практикуючих юристів та всіх, хто цікавиться правовими аспектами розвитку штучного інтелекту.

Ключові слова: медіація, позасудова форма захисту, суб'єктний склад, захист прав, судовий процес.

The article is devoted to the analysis of the subject composition of the mediation procedure relations in Ukraine. It is proved that the Law of Ukraine "On Mediation" uses such legal constructions as: "parties of mediation", "participants of mediation", "subject ensuring the conduct of mediation", etc., which have different meanings. Scientific and practical analysis of the norms of this Law proves that the generalizing concept is "participants of mediation", which includes the terms "parties of mediation", "subject ensuring the conduct of mediation". At the same time, in jurisprudence we propose to talk about the subject composition of the mediation procedure, namely, about the subjects of the mediation process, endowed with general and special legal capacity and capacity to act. The subjects of the mediation process are understood as all participants of the mediation who have rights and obligations in the aspect of conducting the mediation procedure (have civil and procedural legal personality). It has been established that it is advisable to classify the subjects of the mediation procedure into two groups: mandatory and non-mandatory (involved) subjects of mediation. Mandatory subjects of mediation, in addition to the parties to mediation, include the mediator (mediators), the subject that ensures the conduct of mediation, provided that the parties have contacted him regarding the conduct of the mediation procedure. Involved subjects of mediation are persons who are determined by agreement of the parties to mediation, such as: persons who provide mandatory subjects of mediation with organizational, informational and other assistance in the mediation process. The purpose of the article is a scientific and practical analysis of the subject composition of relations in the mediation procedure, their classification. The article is a contribution to the scientific discussion on the protection of the rights of individuals in alternative (extrajudicial) forms of protection of rights in Ukraine. It will be useful for scientists, legislators, practicing lawyers and everyone who is interested in the legal aspects of the development of artificial intelligence.

Key words: mediation, extrajudicial form of protection, subject composition, protection of rights, legal process.

Вступ. Всі суспільні правовідносини, які виникають між фізичними та юридичними особами в під час реалізації та захисту їхніх прав та виконання обов'язків, мають суб'єктний склад. Суб'єкти відносин мають відповідні права та повинні виконувати взяті на себе обов'язки. Процедура медіації не є виключенням. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про медіацію» суб'єктів медіації означено як «учасників медіації», до яких віднесено: 1) медіатора (медіаторів), 2) сторони медіації, 3) їхні представники, 4) законні представники, 5) захисники, 6) перекладач, 7) експерт, 8) інші особи, визначені за домовленістю сторін медіації. Тобто в Законі йдеться про широке коло суб'єктів відносин медіації, наділених правами та юридичними обов'язками (правосуб'єктність), та яких в юриспруденції можна класифікувати на різні групи. Разом з тим з цього Закону не зрозуміло чи є обов'язковою особиста участь сторін спору (конфлікту) під час проведення медіації? Чи можуть представники сторін спору (конфлікту) представляти, захищати їхні інтереси в процедурі медіації?

Принагідно звертаємо увагу на те, що хоча процедуру медіації досліджує та реалізує на практиці багато вчених та практиків, однак єдиної відповіді на порушені питання немає. Не дає відповіді на них й Закон України «Про медіацію». Тож в цьому аспекті наукова стаття є актуальною.

Отже, метою цієї статті є науково-практичний аналіз суб'єктного складу відносин в процедурі медіації, їх класифікація. Результати дослідження направлені на підвищення обізнаності суб'єктів процедури медіації під час реалізації та захисту їхніх прав та обов'язків в медіації. Стаття є внеском у наукову дискусію щодо забезпечення прав осіб на захист шляхом використання альтернативних (позасудових) форм захисту.

Результати дослідження. Закон України «Про медіацію» [1] (далі – Закон) не використовує юридичну конструкцію «суб'єктний склад» чи «суб'єкти процедури медіації», «суб'єкти відносин медіації» тощо, а відтак і не розкриває їх зміст. Разом з тим термін «суб'єкт» в цьому Законі використано двадцять разів в значенні «суб'єкта, що забезпечує проведення медіації» (статті 1, 6, 8, 9, 11,

14, 16, 18, 20, 21 Закону) та «суб'єкта освітньої діяльності» (статті 10 та 14 Закону), які наділені різними повноваженнями. Так, наприклад, повноваження суб'єкта освітньої діяльності передбачені ст. 10 цього Закону, а також Законом України «Про вищу освіту», а про повноваження суб'єкта, що забезпечує проведення медіації, йдеться лише в Законі України «Про медіацію».

Ми звертали увагу на те, що Закон використовує такі правові конструкції, як: «сторони медіації», «учасники медіації», «суб'єкт, що забезпечує проведення медіації» тощо, які мають різний зміст. Пропонувалося також вести мову про суб'єктний склад медіації, а саме, суб'єктів процесу медіації, наділених загальною та спеціальною правосудністю і дієздатністю. Акцентовалася також увага на тому, що реалізація правовідносин у процесі медіації здійснюється на підставі принципу добровільності та за вільним волевиявленням усіх суб'єктів правовідносин. Доводилося, що юридичний зв'язок між суб'єктами процесу медіації відбувається через реальне використання ними суб'єктивного юридичного права та виконання суб'єктивного юридичного обов'язку, визначеного в законодавстві у сфері медіації, договорі про проведення медіації, правилах проведення медіації чи інших законах [2].

На нашу думку, зміст правосуб'єктності у процесі медіації – це можливість мати суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки, визначені законодавчими актами України у сфері медіації та/чи договором (правочиною), який передбачений чи не передбачений актами законодавства, але відповідає загальним засадам законодавства, а також здатність своїми діями реалізовувати та набувати нових суб'єктивних прав та обов'язків, нести особисто юридичну відповідальність за свої дії. Відтак у суб'єктів процесу медіації правосуб'єктність не є однаковою, оскільки, наприклад, медіатор та сторони медіації мають різні за змістом права та обов'язки тощо [3].

Під суб'єктами процесу медіації пропонуємо розуміти всіх учасників (фізичних та юридичних осіб), наділених правами та обов'язками, тобто які мають цивільну та процесуальну правосуб'єктність. Такий висновок, зокрема, слідує із ст. 1 Закону, за якою учасниками медіації є: медіатор (медіатори), сторони медіації, їхні представники, законні представники, захисники, перекладач, експерт та інші особи, визначені за домовленістю сторін медіації.

Разом з тим, щоб класифікувати в юриспруденції перелічених вище суб'єктів на групи слід брати до уваги норми й інших статей Закону.

Так, наприклад, відповідно до ст. 1 Закону сторони медіації – це фізичні, юридичні особи або групи осіб, які звернулися до медіатора (медіаторів) чи суб'єкта, що забезпечує проведення медіації, з метою запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору) між ними шляхом проведення медіації та уклали договір про проведення медіації. Згідно зі ст. 5 Закону сторони медіації можуть у будь-який момент відмовитися від участі в медіації. Статтею 8 Закону передбачено, що сторони медіації самостійно визначають перелік питань, які обговорюватимуться, варіанти врегулювання конфлікту (спору), зміст угоди за результатами медіації, строки та способи її виконання, інші питання щодо конфлікту (спору) та проведення медіації. Тобто, сторони медіації відносяться до категорії (групи) обов'язкових суб'єктів медіації, які у разі їхнього вільного волевиявлення та їхньої згоди, реалізують («запускають») процедуру медіації, звернувшись до медіатора чи суб'єкта, що забезпечує проведення медіації. Без сторін медіації, без їхнього волевиявлення та волі, на які не має права ніхто впливати, процедура медіації не відбудеться в практичній площині. Тому виокремлення сторін медіації в окрему групу – групу обов'язкових суб'єктів процедури медіації є обґрунтованим.

Науково-практичний аналіз норм Закону доводить, що до категорії (групи) обов'язкових суб'єктів медіації, крім

сторін медіації, відносяться також: медіатор (медіатори чи ко-медіатори), суб'єкт, що забезпечує проведення медіації.

Слід також зазначити, що хоча суб'єкт, що забезпечує проведення медіації, нами відноситься до обов'язкових суб'єктів, однак це відбувається за умови, у разі коли сторони до нього звернуться з метою організації процедури медіації. Тому ми підтримуємо вчених, які виділяють суб'єкта, що забезпечує проведення медіації, в окрему групу, оскільки це є юридична особа будь-якої організаційно-правової форми, що забезпечує надання послуги з медіації, веде реєстр медіаторів, але не є медіатором. Вченими слушно доводиться, що суб'єктами, що забезпечують проведення медіації, є здебільшого громадські об'єднання (насамперед об'єднання медіаторів), юридичні фірми та адвокатські об'єднання, надавачі соціальних послуг тощо [4].

В наступну категорію (групу) суб'єктів медіації пропонуємо віднести осіб, які визначено за домовленістю сторін медіації, а саме: це особи, що надають обов'язковим суб'єктам медіації організаційну, інформаційну та іншу допомогу у процесі медіації. Ними можуть бути представники сторін медіації (адвокат), перекладач, експерт та інші особи, визначені за домовленістю сторін процесу медіації (наприклад, експерт у галузі права тощо) [5].

Що ж стосується законних представників, то вони, на нашу думку, можуть відноситися або до категорії (групи) обов'язкових суб'єктів як, наприклад, законні представники неповнолітніх осіб, або до категорії (групи) осіб, які визначаються за домовленістю сторін медіації. Характер та зміст правовідносин, які виникають в процесі медіації, визначають їх приналежність до тієї чи іншої категорії (групи) суб'єктів медіації.

Такий висновок, зокрема, слідує із норм Цивільного кодексу України [6] та Закону України «Про медіацію», стаття 8 якого передбачає, що якщо стороною медіації є неповнолітня особа, вона приймає рішення з дотриманням вимог законодавства з урахуванням обсягу її дієздатності.

Відтак звертаємо увагу на те, що обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється Цивільним кодексом України і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 30 Кодексу). Статтею 32 Цивільного кодексу України визначено, що крім правочинів, передбачених ст. 31 Кодексу, неповнолітня особа має право: 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; 4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок); 5) самостійно укладати договір про отримання електронних довірчих послуг. Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Відповідно до ст. 242 Цивільного кодексу України батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх дітей. Законним представником у випадках, встановлених законом, може бути інша особа.

Відтак процедура прийняття неповнолітньою особою, яка є стороною медіації, рішення повинна відповідати також нормам Цивільного кодексу України, а в юриспруденції може мова йти про віднесення законних представників – батьків (усиновлювачів) неповнолітньої особи до категорії обов'язкових суб'єктів медіації, оскільки закон визначив їх обов'язкову участь у медіації, де стороною медіації є неповнолітня особа – їх дитина.

Як вже зазначалося, ст. 1 Закону до сторін медіації віднесено: 1) фізичних осіб (в тому числі і неповнолітніх осіб), 2) юридичних осіб, 3) групу осіб, які звернулися до медіатора (медіаторів) чи суб'єкта, що забезпечує про-

ведення медіації, з метою запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору) між ними шляхом проведення медіації та уклали договір про проведення медіації.

Тож, згідно зі ст. 24 Цивільного кодексу України людина як учасник цивільних відносин є фізичною особою. Статтею 80 цього Кодексу передбачено, що юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Разом з тим, ні цим Кодексом, ні Законом України «Про медіацію» не розкрито зміст терміну «група осіб». Відтак, на нашу думку, це є порушенням норм Конституції України в частині дотримання принципу юридичної визначеності, який є складовою принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України). Зважаючи на норми Цивільного кодексу України, беручи до уваги норми Закону України «Про медіацію», пропонуємо під «групою осіб» розуміти: декілька фізичних осіб, декілька юридичних осіб чи змішаний формат: юридична (юридичні) особа та/чи фізична (фізичні) особа. Пропонуємо внести відповідні зміни в Закон України «Про медіацію» в частині розкриття змісту терміну «група осіб», який використано в ст. 1 цього Закону.

Слід також звернути увагу на те, що згідно зі ст. 92 Цивільного кодексу України юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Тобто, представлення інтересів в медіації від юридичної особи (сторони медіації) чи реалізація юридичною особою – стороною медіації прав та обов'язків в процедурі медіації відбувається, зокрема, з дотриманням вимог ст. 92 Кодексу, а саме, через її органи, які діють відповідно до установчих документів та закону.

Разом з тим, в практичній площині постає логічне питання: чи може представляти інтереси фізичної особи (сторони медіації), наприклад, її представник – адвокат, в тому числі й підписувати замість неї документи. Відповіді на це Закон України «Про медіацію» чітко не дає, а серед дослідників точаться дискусії. Тож пропонуємо розглянути норми Конституції України, Цивільного кодексу України в системному зв'язку із нормами Закону України «Про медіацію».

Отже, в ст. 1 цього Закону передбачено, що сторони медіації, які звернулися до медіатора врегулювати спір (конфлікт) шляхом медіації, укладають договір про проведення медіації, угоду за результатами медіації. Ключовою вимогою проведення медіації є взаємна згода сторін медіації (ст. 4 Закону). Згідно зі ст. 8 Закону сторони медіації самостійно визначають питання щодо конфлікту (спору) та процедуру проведення медіації. Інші учасники медіації можуть надавати консультації та рекомендації сторонам медіації, але рішення приймається виключно сторонами медіації. Тобто, в Законі закріплено імперативне правило про те, що «рішення приймається виключно сторонами медіації». Разом з тим виникає питання, чи це правило стосується всіх рішень, які приймають сторони медіації, чи тільки тих рішень, які приймаються ними після відповідних консультацій із залученими учасниками медіації.

Як нами вже доведено, фізична особа є обов'язковим суб'єктом медіації – стороною медіації. Однак прямої заборони про те, що медіатор не має права проводити медіацію з представником сторони медіації, який діє по довіреності на проведення медіації, Закон України «Про медіацію» не містить.

У зв'язку з цим зазначимо, що згідно із ст. 19 Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Тобто фізичні особи загалом та сторони медіації зокрема здійснюють свої права за принципом «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Статтею 237 Цивільного кодексу України передбачено, що представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право

вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Представництво виникає на підставі договору (наприклад, довіреності), закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства. Відповідно до ст. 238 цього Кодексу представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє. Представник не може вчиняти правочин, який відповідно до його змісту може бути вчинений лише особисто тією особою, яку він представляє. Відтак за ст. 239 цього Кодексу правочин, вчинений представником, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє.

Для аналогії візьмемо норми Цивільного процесуального кодексу України, які направлені на захист прав, інтересів та свобод фізичних та юридичних осіб в судовому процесі, тобто обговоримо форму судового захисту.

Так, ст. 58 цього Кодексу передбачено, що сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництвом) та (або) через представника. Особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в цій справі представника. Юридична особа незалежно від порядку її створення бере участь у справі через свого керівника, члена виконавчого органу, іншу особу, уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництвом юридичної особи), або через представника [7]. Тобто, цей Кодекс передбачає самостійну участь сторони спору в цивільному процесі чи представництвом її інтересів – представником. Згідно із ст. 62 цього Кодексу повноваження представників сторін та інших учасників справи мають бути підтверджені, зокрема, такими документами: довіреністю.

На нашу думку, з метою завершення дискусії щодо порушеного вище питання пропонуємо внести зміни до ст. 1 Закону України «Про медіацію» та передбачити, що в процесі медіації можуть брати участь сторони медіації особисто (самопредставництвом) та/чи через представника, повноваження якого підтверджені довіреністю.

Висновки. Закон України «Про медіацію» використовує так звані правові конструкції, як: «сторони медіації», «учасники медіації», «суб'єкт, що забезпечує проведення медіації» тощо, які мають різний зміст. Науково-практичний аналіз норм цього Закону доводить, що узагальнюючим поняттям є «учасники медіації», які охоплюють і «сторони медіації», і «суб'єкта, що забезпечує проведення медіації». Разом з тим в юриспруденції пропонуємо вести мову про суб'єктний склад процедури медіації, а саме, суб'єктів процесу медіації, наділених загальною та спеціальною правосудатністю і дієздатністю. Під суб'єктами процесу медіації пропонуємо розуміти всіх учасників, наділених правами та обов'язками в аспекті проведення процедури медіації, тобто які мають цивільну та процесуальну правосуб'єктність.

Суб'єктів медіації пропонуємо класифікувати на дві групи: обов'язкові та не обов'язкові (залучені) суб'єкти медіації. До обов'язкових суб'єктів медіації, крім сторін медіації, відносяться: медіатор (медіатори), суб'єкт, що забезпечує проведення медіації, у разі, коли сторони звернулися до нього щодо проведення процедури медіації. Залученими суб'єктами медіації є особи, які визначено за домовленістю сторін медіації, як от: особи, що надають обов'язковим суб'єктам медіації організаційну, інформаційну та іншу допомогу у процесі медіації.

Законні представники можуть відноситися або до обов'язкових суб'єктів як, наприклад, батьки неповнолітніх осіб, або до залучених осіб. Характер та зміст правовідносин, які виникають в процесі медіації, визначають приналежність законних представників до тієї чи іншої категорії (групи) суб'єктів медіації.

Доведено, що Законом України «Про медіацію» не розкрито зміст терміну «група осіб», який використано при визначенні змісту «сторони медіації». Пропонуємо під «групою осіб» розуміти: декілька фізичних осіб, декілька юридичних осіб чи змішаний формат: юридична (юридичні) особа та/чи фізична (фізичні) особа. У зв'язку з цим є необхідність внести відповідні зміни в Закон України

«Про медіацію» в частині розкриття змісту терміну «група осіб», який використано в ст. 1 цього Закону.

Також пропонуємо внести зміни до ст. 1 Закону України «Про медіацію» та передбачити, що в процесі медіації можуть брати участь сторони медіації особисто (самопредставництво) та/чи через представника, повноваження якого підтверджені довіреністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про медіацію. Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 3.07.2025).
2. Закон України «Про медіацію» Науково-практичний коментар. Судова практика. Зразки документів. Вид. 2-е доп. і перероб. За заг. ред. д.ю.н., професора Кармази О.О., д.ю.н., професора Кушерець Д.В., к.ю.н., доцента Федоренко Т.В., адвоката Домінгос Г. К: ВДК «Університет «Україна», 2025. 350 с.
3. Закон України «Про медіацію» Науково-практичний коментар. Судова практика. Зразки документів. Вид. 2-е доп. і перероб. За заг. ред. д.ю.н., професора Кармази О.О., д.ю.н., професора Кушерець Д.В., к.ю.н., доцента Федоренко Т.В., адвоката Домінгос Г. К: ВДК «Університет «Україна», 2025. 350 с.
4. Науково-практичний коментар до Закону України «Про медіацію». Київ: Видавництво РАЦІО, 2024, 100 с.
5. Закон України «Про медіацію» Науково-практичний коментар. Судова практика. Зразки документів. Вид. 2-е доп. і перероб. За заг. ред. д.ю.н., професора Кармази О.О., д.ю.н., професора Кушерець Д.В., к.ю.н., доцента Федоренко Т.В., адвоката Домінгос Г. К: ВДК «Університет «Україна», 2025. 350 с.
6. Цивільний кодекс України. Кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 3.07.2025).
7. Цивільний процесуальний кодекс України. Кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 3.07.2025).

ФРАУДАТОРНІСТЬ ЯК ПІДСТАВА ВИЗНАННЯ СУДОМ ПРАВОЧИНУ НЕДІЙСНИМ: ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ

FRAUDULENT AS A REASON FOR DECLARATION AN ACT'S INVALIDITY IN THE COURT ORDER: PROBLEMS OF CIVIL LAW APPLIANCE

Мілішук Н.С., д.філос. в гал. права (Ph.D),
помічник судді

Волинський апеляційний суд

Наукова стаття присвячена дослідженню проблем застосування норм цивільного законодавства при визнанні недійсними правочинів, учинених з метою створення перешкод іншим особам (кредиторам) в реалізації їхніх майнових прав (законних інтересів) щодо майна, яке є об'єктом такого правочину (фraudаторних правочинів). В ході наукових пошуків автором проведено аналіз конструкцій фіктивності, удаваності правочину у контексті оспорення правочину, що має ознаки fraudаторності, та їх спроможність бути підставами визнання судом такого правочину недійсним. Проаналізовано судову практику в справах про оспорення дійсності правочинів, які мають ознаки fraudаторності, викоремлено найбільш значимі правові висновки Верховного Суду у зазначеній категорії спорів. Досліджено наукові праці українських вчених-правників щодо правової природи fraudаторного правочину та його відмінності від інших конструкцій, що визначені законодавцем як підстави недійсності правочину. Зауважено релевантність наукових досліджень обраної проблематики по відношенню до позицій суддів касаційної інстанції у справах про визнання правочинів, які містять ознаки fraudаторності, недійсними, а також відсутність спеціальних норм, які б регулювали правовідносини, що виникають у зв'язку із укладенням fraudаторних правочинів і подальшим їх оспоруванням іншими особами (кредиторам), майнові права (законні інтереси) яких такими правочинами порушуються. Зроблено висновки щодо доцільності внесення змін у Цивільний кодекс України з метою адаптації судової практики в справах про визнання fraudаторних правочинів недійсними та законодавства, що встановлює способи та порядок захисту прав, свобод та законних інтересів у випадку їх порушення, невизнання чи оспорення. Запропоновано механізм застосування чинних норм Цивільного кодексу України, який автор вважає найбільш ефективним та належним задля захисту порушених майнових прав (законних інтересів) інших осіб (кредиторів) щодо майна, яке є об'єктом fraudаторних правочинів. Проаналізовано спроможність такого нормативно-правового механізму бути застосованим судом при вирішенні справ про визнання правочинів недійсними.

Ключові слова: fraudаторний правочин, фіктивність, удаваність, fraudаторність, спосіб захисту, підстави недійсності правочину, визнання правочину недійсним.

The scientific article is devoted to the study of the problems of applying the norms of civil law when recognizing as invalid transactions made with the aim of creating obstacles to other persons (creditors) in the exercise of their property rights (legitimate interests) in relation to the property that is the object of such an act (fraudulent act). In the course of scientific research, the author analyzed the constructs of fictitiousness and pretense of an acts in the context of challenging an act that has signs of fraud, and their ability to be grounds for the court to declare such an act invalid. The judicial practice in cases challenging the validity of an acts that have signs of fraud has been analyzed, and the most significant legal conclusions of the Supreme Court in this category of disputes have been highlighted. The scientific works of Ukrainian legal scholars on the legal nature of a fraudulent acts and its differences from other constructions defined by the legislator as grounds for the invalidity of an act were studied. Conclusions on the feasibility of amending the Civil Code of Ukraine in order to adapt judicial practice in cases of invalidation of fraudulent acts and legislation establishing the methods and procedure for protecting rights, freedoms and legitimate interests in the event of their violation, non-recognition or challenge, were drawn. A mechanism for applying the current norms of the Civil Code of Ukraine, which the author considers the most effective and appropriate for protecting the violated property rights (legitimate interests) of other persons (creditors) regarding property that is the object of fraudulent acts, is proposed. The ability of such a regulatory and legal mechanism to be applied by the court when deciding cases on the recognition of an acts as invalid is analyzed.

Key words: fraudulent act, fictitiousness, pretense, fraudulentness, method of protection, reasons for the act's invalidity, declaration an act's invalidity.

Чи не найбільш актуальним у сучасній цивілістичній науці є питання виокремлення конструкції fraudаторності поміж усталених видів недійсності правочинів. Не зважаючи на те, що поняття fraudаторного правочину уперше було сформоване у римському приватному праві (*fraus creditorum*, *actio Pauliana*) на рівні національного законодавства воно було задекларовано відносно нещодавно, при тому, без жодної правової конкретизації та виключно у нормативно-правовому акті, що врегулює спеціальні правовідносини (Закон України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» набрав чинності 01 січня 2025 року) [1].

Слід вважати, що рушієм як наукової полеміки, так і поступових законодавчих змін у зазначеному контексті є практика Верховного Суду, оскільки саме у його правових позиціях зафіксовані спроби визначення індивідуальних ознак поняття, звернуто увагу на його відмінність від передбачених чинним Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) конструкцій, що тягнуть за собою

недійсність правочинів, у разі їх оспорення. Актуальність обраної тематики зумовлена відсутністю нормативно-правового закріплення інституту fraudаторності правочинів у законодавстві України та стрімким застосування судами загальної юрисдикції висновків Верховного Суду щодо визнання правочинів, що містять ознаки fraudаторності, недійсними. Деференціація наукових підходів щодо доцільності виокремлення конструкції fraudаторності правочину як окремого цивільно-правового інституту та розробки найбільш якісного й ефективного цивільного нормативно-правового регулювання відкриває широкі можливості для наукових пошуків у вказаному напрямку.

Дослідженню правової природи fraudаторного правочину та його спроможності у контексті застосування національного цивільного та господарського законодавства присвячено наукові праці О. В. Адамович, І. М. Ваганової, Г. С. Гофельд, В. І. Крата, І. В. Спасибо-Фатєєвої тощо. Стрімкість наукового дослідження обраної тематики невпинно зростає, водночас подальшого вивчення потребує проблема імплементації поняття fraudаторного правочину в систему саме цивільного законодавства як такого, що регламентує загальне поняття правочину та підстави визнання його недійсним.

Завданням цього дослідження є співвідношення фrawdаторності правочину з передбаченими Цивільним кодексом України конструкціями фіктивності та удаваності як підстав визнання судом правочину недійсним, аналіз існуючих підстав недійсності правочину в контексті обрання іншою особою (кредитором) належного та ефективного способу захисту його майнових прав, що порушуються внаслідок укладення сторонами фrawdаторного правочину. Метою дослідження є визначення доцільності внесення змін до ЦК України щодо імплементації конструкції фrawdаторного правочину як підстави його недійсності; встановлення можливості застосування наявних норм ЦК України для визнання недійсним правочину, що має ознаки фrawdаторності; розробка пропозицій щодо створення (вдосконалення) цивільно-правового регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку із укладенням правочинів, що мають ознаки фrawdаторності, та необхідністю захисту порушених майнових прав та законних інтересів третіх осіб (кредиторів).

На існування проблеми визнання недійсним правочину, вчиненого власником шляхом використання належної йому правомочності розпорядження майном на шкоду майновим інтересам кредитора, уперше було звернуто увагу на рівні судової практики у постанові Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 07 грудня 2018 року в справі № 910/7547/17. У цій справі вирішувалося питання визнання недійсним договору купівлі-продажу нежитлових приміщень, укладеного між пов'язаними особами з метою уникнення продавця від звернення стягнення на таке майно. Договір з боку покупця виконано не було.

При кваліфікації такого договору як фіктивного унаслідок зловживання правом та визнанні його недійсним, суд касаційної інстанції зауважив, що у національному законодавстві відсутні норми, які б безпосередньо встановлювали нікчемність чи можливість визнання недійсними договорів, вчинених з метою унеможливити задоволення вимоги стягувача. При цьому вказано, що фrawdаторний правочин є виключно поняттям юридичної науки. Об'єднана палата у своїй постанові дійшла висновку про відсутність підстав для відступу від раніше сформованого правового висновку Верховного Суду щодо застосування норми статті 234 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), викладеного у постанові Верховного Суду від 27 лютого 2018 року в справі № 910/4088/17, згідно з яким, може бути встановлено фіктивність договору з підстав його невиконання з боку покупця в частині оплати придбаного майна та за наявності справжньої мети укладення договору – штучного виведення придбаної нерухомості з власності продавця в користь пов'язаної особи з метою уникнення звернення стягнення на таке майно.

Разом із тим, у постанові зацитовано думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, що була викладена нею як членом Науково-консультативної ради при Верховному Суді, у науковому висновку. Так професор зазначила, що «...практика вирішення спорів завжди наражається на одну і ту саму неподолану проблему, що полягає не стільки в тому, аби довести недобросовісність набувача, скільки в тому, як бути в разі, коли відчужувач за своєю волею передає майно. Дотепер її вирішити не вдається, якщо формально тлумачити українське законодавство. Якщо ж поставитися до цього не формально, а із застосуванням принципів права (передусім добросовісності) та засад здійснення цивільних прав (зокрема передбаченого у ч. 3 ст. 13 ЦК України), то це можливо і відкріє нарешті шлях для принципового ставлення судової влади до такого роду порушень. Це також цілком і повністю відповідатиме підходам вирішення подібних складних спорів ЄСПЛ» [2]. Підтримуємо позицію І. В. Спасибо-Фатєєвої про те, що проблемним моментом у застосуванні конструкції фіктивності до правочинів, учинених на шкоду кредито-

рові, і подальшого визнання таких правочинів недійсними є та обставина, що за загальним правилом не може бути встановлено фіктивності правочину у разі, якщо на його виконання було передане майно.

На неможливість кваліфікації правочину як фіктивного у разі передавання на виконання такого правочину майна вказував ще суддя Верховного Суду України І. П. Домбровський, додатково зауважуючи, що саме у зв'язку із відсутністю факту передачі майна або майнових прав за такою категорією правочинів законодавець не визначив майнових наслідків визнання правочинів фіктивними [3, с. 89].

У свою чергу, варто зазначити, що за фrawdаторними правочинами майно також може бути передане, і воля відчужувача спрямовується саме на настання правових наслідків, що виникають, до прикладу, з підстав укладення договорів відчуження (купівлі-продажу, дарування тощо). Крім того, саме намір сторін створити юридичні наслідки, що передбачені договором, який вони укладають, унеможливорює визнання судом договору з відчуження майна, укладеного з метою створити перешкоди кредиторів, фіктивним та, як наслідок, – визнання його недійсним на підставі частини другої статті 234 ЦК України. Визнання фіктивного договору недійсним, виходячи зі змісту статті 234 ЦК України, є самостійним та достатнім способом захисту порушених прав, та не передбачає застосування будь-яких інших наслідків недійсності. Нemoжливiсть застосування реституції у такому випадку обумовлена тим, що фіктивний правочин вчиняється лише для виду і без мети досягнення передбаченого цим правочинном правового результату.

Вважаємо, що встановлення судом фіктивності правочину, вчиненого на шкоду кредиторів, і подальшого визнання його недійсним у порядку, встановленому статтею 234 ЦК України, здебільшого можливе у випадку, якщо майно за таким правочинном передане не було.

При цьому, необхідно враховувати усі обставини справи з метою уникнення ситуації, коли, до прикладу, правочин, за яким майно фактично залишається у продавця, визнається недійсним з підстав його фіктивності, хоч є не лише вчиненим на шкоду кредиторів, але й завідомо суперечить інтересам держави і суспільства та суперечить принципу добросовісності поведінки учасників таких правовідносин (за договором купівлі-продажу нерухомість відчужується, а в подальшому покупець передає таке майно продавцю за договором оренди). У такому випадку, визнання правочину судом недійсним можливе на підставі статей 203, 215, 228 ЦК України (постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 20 листопада 2019 року в справі № 911/1110/18) [4].

Навіть за умови, коли фактично майно не передане іншій стороні за правочинном, у порядку, встановленому законом та умовами такого правочину, відбувається зміна власника майна, юридичне вибуття майна з володіння відчужувача, виникнення у набувача права власності на об'єкт (майнові права). Отже, фrawdаторні правочини об'єктивно породжують настання правових наслідків у сторін, більше того, сторони бажають настання таких наслідків і саме в цьому полягає мета реалізації ними їхнього волевиявлення.

На наше переконання, намір створити реальні правові наслідки (породити взаємні права та обов'язки), передбачені правочинном, який сторони укладають, спрямування таких правових наслідків на створення перешкод третій особі (кредитору) у реалізації нею майнових прав та інтересів щодо такого майна, є ключовим критерієм оцінки правочину на предмет фrawdаторності і, відповідно, є таким, що унеможливорює визнання правочину недійсним на підставі статті 234 ЦК України.

Подібного висновку щодо неспроможності конструкції фіктивного правочину охопити ситуації, коли договір,

що спрямований на настання юридичних наслідків та вчиняється на шкоду кредиторі, є виконаним дійшов суддя Верховного Суду В. І. Крат у своїй окремій думці від 14 лютого 2018 року в справі № 379/1256/15-ц [5].

Згодом, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 року в справі № 369/11268/16-ц було зазначено, що «...визнання договору недійсним, направлено на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК України)». Однак, від усталеної практики застосування норм статті 234 ЦК України Велика Палата не відступила, зауваживши, що «...фіктивний правочин характеризується тим, що сторони вчиняють такий правочин лише для виду, знають заздалегідь, що він не буде виконаний, вважає, що така протизаконна ціль, як укладення особою договору дарування майна зі своїм родичем з метою приховання цього майна від конфіскації чи звернення стягнення на вказане майно в рахунок погашення боргу, свідчить, що його правова мета є іншою, ніж та, що безпосередньо передбачена правочином (реальне безоплатне передання майна у власність іншій особі), а тому цей правочин є фіктивним і може бути визнаний судом недійсним» [6].

На нашу думку, вчинення правочину з метою іншої, ніж та, що передбачена умовами правочину, є ознакою удаваного правочину (стаття 235 ЦК України), оскільки саме в удаваному правочині зовнішнє волевиявлення сторін не збігається з їх внутрішньою волею, оскільки права та обов'язки у сторін виникають, але не ті, що обумовлені змістом правочину. На противагу зазначимо, що сторони правочину, вчиненого на шкоду кредиторі, передбачають, очікують та спрямовують своє волевиявлення на виникнення у них саме тих взаємних прав та обов'язків (юридичних наслідків), які виникають у результаті укладення конкретно обраного ними правочину.

Погоджуємося з позицією Гофельд Г. С. про те, що на відміну від фавдаторного, при укладенні удаваного правочину у сторін відсутнє реальне бажання створення правового наслідку, що передбачався б таким правочином [7, с. 85]. Додатково зазначимо, що при розмежуванні фавдаторного та удаваного правочинів, окрім наявності чи відсутності наміру настання юридичних наслідків, передбачених обраними сторонами видом правочину, необхідно враховувати кінцеву мету укладення таких правочинів: для удаваного правочину – це приховання іншого правочину, який насправді вчиняється, а для фавдаторного – виникнення у сторін юридичних прав та обов'язків щодо майна для створення третій особі (кредиторі) перешкод у задоволенні її законного майнового інтересу чи реалізації нею майнових прав на таке майно.

Важливо відмітити, що недобросовісність сторін під час укладення фавдаторного правочину полягає у зловживанні належними майновими правами (в тому числі та першочергово – правом розпорядження). О. В. Адамович визначає недобросовісність як ознаку фавдаторності правочину, що проявляється, головним чином, через мету правочину – уникнення виконання боргового зобов'язання та завдання шкоди кредиторі [8, с. 28].

На нашу думку, у зв'язку із тим, що сторони фавдаторного правочину, укладаючи його з метою вчинення перешкод третій особі (кредиторі) у задоволенні його законного майнового інтересу чи реалізації нею майнових прав на таке майно, діють очевидно недобросовісно (не

здійснюють свої майнові права, а вживають його для іншої мети), у разі, якщо судом в ході розгляду справи буде встановлено реальність не лише майнових прав чи/та законних інтересів третьої особи (кредитора) на майно, що було об'єктом такого правочину, але й перешкод у їх реалізації, до вказаних правовідносин в обов'язковому порядку підлягають застосуванню положення частин другої, третьої статті 13, частини першої статті 203 ЦК України як підстави недійсності правочину за частиною першою статті 215 ЦК України.

Зміст правочину складають умови, які визначають права та обов'язки сторін такого правочину. Зважаючи на те, що сторони фавдаторного правочину очікують та спрямовують своє волевиявлення на виникнення у них прав та обов'язків, які у подальшому перешкоджатимуть іншим особам (кредиторам) реалізувати їхні майнові права, законні інтереси щодо майна, яке є об'єктом такого правочину, то недобросовісність поведінки сторін під час укладення фавдаторного правочину, що проявляється у зловживанні належними їм майновими правами (пріоритетно – правом розпорядження), та порушення сторонами унаслідок укладення такого правочину майнових прав інших осіб (кредиторів) суперечить положенням частин другої, третьої статті 13 ЦК України. Відтак, оскільки зміст фавдаторного правочину прямо суперечить вищевказаним положенням ЦК України, в силу частини першої статті 203 цього Кодексу існують підстави стверджувати про недодержання загальних вимог, необхідних для чинності правочину.

Наразі, єдиним можливим та ефективним способом захисту майнових прав інших осіб (кредиторів), на наше переконання, є визнання такого правочину недійсним на підставі частини першої статті 215 ЦК України з прямим посиланням на норми частин другої, третьої статті 13 та частини першої статті 203 ЦК України. При цьому зауважимо, що частина третя статті 215 ЦК України не обмежує особу (кредитора), чиї права порушуються правочином, що містить ознаки фавдаторності, в судовому порядку оспорювати дійсність такого правочину на підставах, визначених законом (частинами другою, третьою статті 13, частиною першою статті 203 ЦК України).

Про спроможність зазначених вище норм права забезпечити захист порушених майнових прав внаслідок укладення фавдаторного правочину свідчать також висновки Великої Палати Верховного Суду, викладені у постанові від 18 грудня 2024 року в справі № 916/379/23, яка, все ж, не відступила від раніше зроблених нею висновків у постанові від 03 липня 2019 року в справі № 369/11268/16-ц [9].

Таким чином, аналіз чинного цивільного законодавства дозволяє дійти висновку про те, що внесення будь-яких законодавчих змін на даному етапі є недоцільним, оскільки норми статей 13, 203, 215 ЦК України є достатніми та у повній мірі дозволяють застосовувати належний спосіб захисту майнових прав інших осіб (кредиторів) у випадку їх порушення внаслідок укладення договору, метою сторін у якому є спричинення перешкод іншим особам (кредиторам) в реалізації ними майнових прав (законних інтересів) щодо майна, яке є об'єктом правочину, що оспорюється. У протилежному випадку існує ризик невідправданого збільшення обсягу цивільного законодавства, яке регулює інститут недійсності правочину, що в силу дотримання принципу економії закону є небажаним в умовах процесу вдосконалення національного цивільного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації: Закон України від 19 вересня 2024 року № 3985-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3985-20#Text>.
2. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 07 грудня 2018 року в справі № 910/7541/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/78484783>.

3. Домбровський І. П. Глава 3. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / ред.: А. Г. Ярема, В. Г. Ротань. Київ : Реферат, 2005. С. 64–91.
4. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20 листопада 2019 року в справі № 911/1110/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86034196>.
5. Окрема думка судді Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду Крата В. І. від 14 лютого 2018 року в справі № 379/1256/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72348706>.
6. Постанова Великої Палати Верховного суду від 03 липня 2019 року в справі № 369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786>.
7. Гофельд Г. С. Відмежування фродаторного правочину від фіктивного та удаваного правочинів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. вип. 85 : Серія ПРАВО. С. 82–86. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.1>.
8. Адамович О. В. Фродаторний правочи: проблеми правового застосування. *Економіка. Фінанси. Право*. 2023. вип. 7. С. 26–30. URL: <https://doi.org/10.37634/efp.2023.7.5>.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 грудня 2024 року в справі № 916/379/23. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/124809039>.

ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ В КОНТЕКСТІ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

LEGAL ENTITIES OF PUBLIC LAW: CHALLENGES OF DETERMINING LEGAL STATUS IN THE COURSE OF RECODIFICATION OF CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Трубаков Є.О., к.ю.н.,

старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

Стаття присвячена комплексному дослідженню проблематики розмежування юридичних осіб приватного та публічного права в сучасній українській правовій системі. Автор обґрунтовує актуальність проблематики у зв'язку з рекодифікацією (оновленням) цивільного законодавства, а також через визнання Господарського кодексу України таким, що втратив чинність, і перетворенням державних і комунальних підприємств у товариства, частина з яких буде вважатися юридичними особами приватного права. Більш того, розмежування юридичних осіб приватного та публічного права також впливає на визначення суб'єктів конституційної скарги та обов'язку посадових осіб публічного сектору подавати декларації.

У статті критично переосмислюються нормативні критерії, передбачені статтями 81, 87 ЦК України, та практика їх застосування, наголошується на формалізмі чинного підходу щодо кваліфікації осіб публічного права за фактом їх створення виключно на підставі розпорядчого акту.

Автор обґрунтовує недостатність такого критерію та аналізує наукові позиції щодо застосування додаткових ознак – суспільного або публічного інтересу, наявності владних повноважень, підпорядкованості державі. Розглядається практика ЄСПЛ у контексті кваліфікації суб'єктів публічного права, проводиться деталізований аналіз рішень у справах «Михайленки та інші проти України» та «Національна атомна енергогенеруюча компанія «Енергоатом» проти Республіки Молдова», з підкресленням меж і значення такого підходу для української доктрини.

Стрижневим аргументом є необхідність переходу до матеріальних критеріїв: юридична особа слід вважати особою приватного права, якщо вона не фінансується з бюджету і не має владних повноважень, незалежно від форми створення. Автор наголошує на потребі відповідного доопрацювання статті 81 ЦК України, що дозволить підвищити правову визначеність, коректність догматичних підходів і забезпечити практичну ефективність поділу юридичних осіб на публічні та приватні в умовах сучасної рекодифікації цивільного законодавства.

Ключові слова: юридичні особи публічного права, рекодифікація цивільного законодавства, юридичні особи приватного права, розпорядчий акт, бюджетне фінансування, суб'єкт владних повноважень.

The article is devoted to a comprehensive study of the problem of distinguishing between legal entities of private and public law in the modern Ukrainian legal system. The author justifies the relevance of the issue in connection with the recodification (update) of civil legislation, as well as the recognition of the Commercial Code of Ukraine as having lost its force and the transformation of State and municipal enterprises into companies, some of which will be considered legal entities under private law. Moreover, the distinction between legal entities of private and public law also affects the determination of subjects of constitutional complaints and the obligation of public sector officials to submit declarations.

The article critically re-examines the normative criteria provided for in Articles 81 and 87 of the Civil Code of Ukraine and the practice of their application, emphasising the formalism of the current approach to the classification of public law entities based solely on the fact of their creation by an administrative act.

The author justifies the inadequacy of this criterion and analyses scientific positions on the application of additional criteria, such as public or social interest, the existence of public authority, and subordination to the State. The practice of the ECHR in the context of the classification of subjects of public law is also examined, and a detailed analysis of the decisions in the cases of *Mikhailenko and Others v. Ukraine* and *National Atomic Energy Generating Company Energoatom v. Republic of Moldova* is provided, with an emphasis on the limits and significance of this approach for Ukrainian doctrine.

The central argument is the need to move to substantive criteria: a legal entity should be considered a private law entity if it is not financed from the budget and does not have public authority, regardless of its form of establishment. The author emphasises the need to amend Article 81 of the Civil Code of Ukraine accordingly, which will increase legal certainty, the correctness of dogmatic approaches and ensure the practical effectiveness of the division of legal entities into public and private entities in the context of the current recodification of civil legislation.

Key words: legal entities of public law, recodification of civil legislation, legal entities of private law, administrative act, budget financing, subject of state authority.

Проблематика розмежування юридичних осіб приватного та публічного права не є новою. Окрім загально-теоретичного, потреба у розмежуванні юридичних осіб приватного та публічного права має практичне значення: в статті 56 Закону України «Про Конституційний Суд України» [1] визначено, що до суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права, а згідно із статтями 3, 45 Закону України «Про запобігання корупції» [2] посадові особи юридичних осіб публічного права зобов'язані щорічно подавати декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Першим етапом рекодифікації цивільного законодавства, як визначено в Концепції оновлення Цивільного кодексу України [3, с. 7], є визнання Господарського кодексу України таким, що втратив чинність. Нової актуальності досліджуваній тематиці додає те, що Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних

осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (Закон № 4196-IX) [4], окрім визнання таким, що втратив чинності Господарського кодексу України (частина третя статті 17 Закону № 4196-IX) та заборони створення нових юридичних осіб в організаційно-правовій формі підприємства всіх форм власності (державні та комунальні підприємства, казенні підприємства, дочірні та іноземні підприємства тощо) (стаття 13 Закону № 4196-IX), також передбачено припинення державних (крім державних некомерційних підприємств) та комунальних¹ підприємств шляхом їх ліквідації або перетворення (частини перша та друга статті 14 Закону № 4196-IX). Державне комерційне підприємство, казенне підприємство перетворюється в акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю або в державне

¹ Необхідно зауважити, що у абз. 2 ч. 1 ст. 14 Закону № 4196-IX законодавець зазначає не про обов'язок, а про право прийняти таке рішення уповноваженим органом місцевого самоврядування, оскільки використовує термін «може».

некомерційне товариство, а комунальне комерційне² підприємство перетворюється в акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю або в комунальне некомерційне товариство (частина третя статті 14 Закону № 4196-ІХ). Таким чином, потенційно значна кількість юридичних осіб, яка традиційно вважалася юридичними особами публічного права, зокрема державні та комунальні комерційні підприємства, переходить до складу юридичних осіб приватного права.

Такі суттєві зміни мають знайти своє відображення в рекодифікованому (оновленому) Цивільному кодексі (далі – ЦК) України [5] шляхом зміни парадигми законодавчого поділу юридичних осіб на осіб приватного та публічного права. Метою цієї статті є дослідження відповідних критеріїв такого розмежування.

В чинній редакції статті 81 ЦК України визначено, що юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права; юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Такий критерій, безсумнівно, застосовується до юридичних осіб публічного права, які наділені владними повноваженнями: наприклад, в статтях 4, 5 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» [6] визначено, що міністерства та інші центральні органи виконавчої влади є юридичними особами публічного права; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади утворюються, реорганізуються та ліквідуються Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України.

Проте сам по собі порядок створення (шляхом видачі уповноваженим органом розпорядчого акту) юридичної особи публічного права як критерій розмежування з юридичними особами приватного права є недостатнім, насамперед, через те, що у статтях 167-169 ЦК України визначено, що Держава, Автономна Республіка (далі – АР) Крим, територіальні громади можуть створювати як юридичні особи публічного (державні підприємства, навчальні заклади, комунальні підприємства, спільні комунальні підприємства, навчальні заклади тощо), так і приватного права (підприємницькі товариства тощо). Критикуючи використання у ст. 81 ЦК України терміну «розпорядчий акт» О. О. Первомайський [7, с. 51] справедливо відзначив, що використання вказаного поняття не є притаманним цивільному праву. З пункту 1.4 Рекомендацій з питань підготовки, державної реєстрації та обліку відомчих нормативно-правових актів, затверджених постановою колегії Міністерства юстиції України від 27 березня 1998 р. № 3 [8] вбачається, що розпорядчий документ – це акт, що видається державним органом у процесі здійснення ним виконавчо-розпорядчої діяльності з метою виконання покладених на нього завдань відповідно до наданої компетенції. У пункті 3 Розділу II «Документування управлінської інформації» Глави 1 «Загальні вимоги до створення управлінських документів» Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях [9] зазначається, що організаційно-розпорядча документація, що є одним з класів управлінської документації, поділяється на, зокрема, розпорядчу, що фіксує рішення нормативно-правового або організаційно-розпорядчого характеру з основних питань діяльності установи, адміністративно-господарських або кадрових (особового складу) питань (постанови, рішення, накази, розпорядження). Таким чином, можна дійти висновку, що розпорядчий акт – це форма викладу рішень державного органу, АР Крим, органом місцевого само-

врядування. За такою логікою, суворо слідуючи змісту статті 81 ЦК України, всі юридичні особи, засновані на підставі розпорядчого документу (акту), мали б вважатися юридичними особами публічного права, що прямо суперечить зазначеним вище приписам статей 167-169 ЦК України.

В юридичній літературі можна зустріти думку, що положення абзацу другого частини другої статті 81 ЦК України, де зазначено, що юридична особа приватного права створюється на підставі установчих документів відповідно до статті 87 цього Кодексу, також можна вважати критерієм розмежування юридичних осіб приватного і публічного права [10, с. 42]. У частинях першій, другій та третій статті 87 ЦК України визначено, що для створення юридичної особи її учасники (засновники) розробляють установчі документи; установчим документом товариства є затверджений учасниками статут або засновницький договір між учасниками, якщо інше не встановлено законом, а установа створюється на підставі індивідуального або спільного установчого акту. С. М. Грудницька пише, що «у абз. 2 ч. 1 ст. 81 ЦК України законодавець мав на увазі, що юридичні особи приватного права створюються обов'язково на підставі статуту, а для юридичних осіб публічного права створення на підставі статуту, навпаки, не передбачено» [10, с. 42]. Вочевидь, що такий висновок є передчасним, оскільки цивільне законодавство не регулює на підставі яких установчих документів функціонують юридичні особи публічного права. Чинне законодавство не містить прямої заборони на схвалення статутів для юридичних осіб публічного права, а у практичній площі можна знайти достатньо таких випадків: наприклад, у пункті 4.1 Статуту комунального некомерційного підприємства Київської обласної ради «Київський обласний спеціалізований медичний центр» визначено, що підприємство є юридичною особою публічного права [11]. Аналогічні положення можна знайти також в пункті 3.1 Статуту комунального некомерційного підприємства «Вінницька клінічна багатопрофільна лікарня» Вінницької міської ради [12].

Науковцями запропоновано декілька шляхів вирішення проблеми недостатності законодавчо закріплених критеріїв розмежування юридичних осіб приватного і публічного права: Н.С. Кузнецова зауважує, що юридичні особи публічного права мають бути носіями певних суспільних завдань та виконувати відповідні публічні функції [13, с. 215-216]. Незважаючи на раціональність аргументу, його, як видається, недостатньо. Очевидно, що АТ «Українська залізниця» [14] та АТ «Укрпошта» [15], будучи юридичними особами приватного права відповідно до своїх Статутів, виконують достатньо публічні функції, такі як перевезення громадян і вантажів, а також забезпечення населення поштовими послугами.

О. О. Первомайський пропонує сфокусуватися на таких критеріях як інтерес, на задоволення якого спрямована діяльність юридичної особи (з уточненням, що для юридичних осіб публічного права характерна спрямованість на задоволення публічного інтересу), наявність владних функцій або компетенцій, організаційна та майнова підпорядкованість юридичної особи державі або органу місцевого самоврядування і порядок створення [7, с. 53]. Видається, що запропонований автором критерій інтересу за змістом є співзвучним із публічними функціями, розглянутими вище. Достатньо очевидно, що інтерес на задоволення публічних потреб є притаманним, наприклад, таким учасникам ринку електричної енергії як оператори системи розподілу електричної енергії (т.зв. обленерго), проте всі ці учасники ринку були корпоратизовані і повністю або частково приватизовані. Тому наявність такого інтересу не може свідчити про те, що такі юридичні особи мають саме за його спрямованістю бути віднесені до юридичних осіб публічного права. Питання наявності

² Державні та комунальні некомерційні підприємства в своїх найменуваннях змінюють назву з «підприємства» та «товариство», і це не вважається перетворенням відповідно до п. 47 ч. 6 ст. 17 Закону № 4196-ІХ.

владних функцій або повноважень, а також порядок створення юридичної особи також вже були нами розглянуті: перший – безумовно свідчить про необхідність віднесення такої юридичної особи до складу осіб публічного права, а другий – не є кваліфікаційною ознакою.

Організаційна та майнова підпорядкованість юридичної особи державі або органу місцевого самоврядування, якщо проаналізувати цей аргумент, також не є достатнім критерієм розмежування юридичних осіб приватного і публічного права, оскільки держава або орган місцевого самоврядування, в тій або іншій мірі, зокрема через голосування на загальних зборах або через призначення членів наглядової ради або правління все одно зберігає контроль над юридичною особою приватного права, якщо володіє часткою або акціями такого товариства. Разом з тим, на цьому питанні необхідно зупинитися більш детально, тому що на офіційному веб-сайті Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) [16] з посиланням на практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), зокрема у справах «Михайленки та інші проти України»³ [17] та «Національна атомна енергогенеруюча компанія «Енергоатом» проти Республіки Молдова»⁴ [18]. З цього приводу слід відзначити, що практика ЄСПЛ є прецедентною (в п. 56 рішення по заяві № 63235/00 зазначається, що «[ЄСПЛ] ... в інтересах правової визначеності, передбачуваності та рівності перед законом Суд не повинен без поважних причин відступати від прецедентів, встановлених у попередніх справах...» [19]), і в першій справі спір стосувався покладення боргів казенного підприємства перед працівником на державу, а у другому – чи вважалось на той час ДП «Енергоатом» «неурядова організація» для цілей встановлення прийнятності заяви до ЄСПЛ відповідно до правил статті 34 «Індивідуальні заяви» Європейської конвенції з прав людини (далі – Європейська конвенція). ЄСПЛ у цих судових рішеннях не робив загальні висновки про те, яка юридична особа вважається особою публічного права, а навпаки, обґрунтовував чому саме за цих обставин необхідно відійти від самостійності юридичної особи – боржника за заробітною платою і покласти відповідальність за такі борги на державу, і чому при всіх обставинах ДП «Енергоатом» не вважався «неурядовою організацією» для цілей Європейської конвенції. Звичайно, що ЄСПЛ описав це більш завуальовано, але зміст ухвали у справі «Енергоатома» зводиться до того, що ЄСПЛ – це не належний форум для вирішення комерційних спорів між державними підприємствами однієї країни і іншою

країною. Для цього є інші юридичні інструменти, зокрема двосторонні інвестиційні договори. Відтак, посилання НАЗК на ознаки юридичної особи публічного права, визначені ЄСПЛ у вказаних судових рішеннях, як мінімум з методологічної сторони, є некоректними.

З зазначеного вище аналізу вбачається, що методологічно вірним рішенням буде повернутися до витоків цивільного законодавства, а саме до тих відносин, які регулюються цивільним законодавством. У частині першій статті 1 ЦК України визначено, що цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Перед дослідженням впливу таких критеріїв як юридична рівність, вільне волевиявлення та майнова самостійність на розмежування юридичних осіб приватного та публічного права, варто сказати, що ці ж самі питаннями були предметом розгляду дослідників адміністративного права. Варто відзначити ґрунтовну роботу Ю. Б. Ключковського «Категорія «юридична особа» з точки зору публічного права» [20]. Незважаючи на детальний аналіз існуючої проблематики розмежування юридичних осіб приватного та публічного права, існує обґрунтований сумнів щодо її методологічних засад: автор пише, що «дефініцію поняття «юридична особа», яке позначає певну юридичну конструкцію, тобто є абстрактним узагальненням достатньо різноманітних об'єктивно існуючих колективних суб'єктів права, слід шукати *поза сферою публічного права*, тобто (виходячи з дихотомічного поділу об'єктивного права) у *приватному праві*» [20, с. 7]. З цього приводу доцільно відзначити, що наука цивільного права може надати характеристику виключно тим юридичним особам, які відповідають критеріям юридичної рівності, вільного волевиявлення, майнової самостійності їх учасників. Поняття «особа» відоме як цивільному, так і кримінальному праву, проте в кожній з цих галузей права воно має своє значення: в цивільному праві особа характеризується через право- і дієздатність, наявність особистих немайнових та майнових прав тощо, а у кримінальному праві характеризується такими ознаками, наприклад, як вік (з метою з'ясування чи досягла особа віку, з якого може наставати кримінальної відповідальності), осудність тощо. Так само поняття «юридична особа» в адміністративному та цивільному праві мають різні змістовні навантаження. Цивілістична наука може дати тільки загальний термінологічний апарат, наприклад, визначення юридичної особи, право- і дієздатність, можливість бути позивачем і відповідачем в суді тощо. Таким чином, виходячи із дихотомічного поділу юридичних осіб на приватні та публічні, всі юридичні особи, які не відповідають наведеним вище критеріям, «автоматично» слід вважати юридичними особами публічного права.

Таким чином, критерій вільного волевиявлення учасника цивільних правовідносин слід розглядати через призму наявності чи відсутності у юридичної особи владних повноважень. Якщо у юридичної особи існують владні повноваження, то вона має діяти виключно в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (стаття 19 Конституції України), а отже, критерій вільного волевиявлення не може бути застосований. Це не означає, що державні органи та органи місцевого самоврядування не можуть вступати у цивільні відносини, проте умови вступу у такі відносини є відмінними: оферта та акцепт підпорядковані не тільки положенням статті 638 ЦК України, а й іншим нормативним актам, зокрема Закону України «Про публічні закупівлі».

Критерій майнової самостійності відповідає відсутності у юридичної особи бюджетного фінансування зі сторони Державного бюджету України або місцевих бюджетів органів місцевого самоврядування.

³ У п. 45 рішення у цій справі ЄСПЛ дійшов такого висновку: «підприємство-боржник функціонувало у високорегульованій галузі атомної енергії та здійснювало свою будівельну діяльність у Чорнобильській зоні відчуження, яка знаходиться під пильним контролем Уряду з огляду на міркування захисту навколишнього середовища та суспільного здоров'я (пункт 29 вище). Цей контроль поширювався і на умови роботи у компанії, включаючи заробітну плату (пункт 28 вище). Держава забороняла відчуження майна компанії з огляду на його можливе забруднення (пункт 21 вище). Більше того, управління компанією було передане Міністерству енергетики у травні 1998 року (параграф 33 вище). На думку Суду, ці елементи встановлюють публічну природу підприємства-боржника, незважаючи на його формальну класифікацію за національним законодавством. Відповідно, Суд доходить висновку, що є достатньо підстав для вирішення питання про те, що з огляду на спеціальні обставини цієї справи держава є відповідальною за заборгованість компанії «Атомспецбуд» перед заявниками, незважаючи на факт того, що компанія була окремою юридичною особою».

⁴ У п.п. 10-11, 13 рішення у цій справі ЄСПЛ зазначено, що «У даній справі Суд зазначає, що товариство-заявник є державним підприємством, яке належить і управляється державою України. Експлуатуючи українські атомні електростанції, товариство, безсумнівно, виконує функцію, що має важливе значення для населення цієї країни. Отже, товариство-заявник не здійснює звичайної комерційної діяльності. Крім того, воно має монополію у своїй сфері діяльності, яка є суворо регульованою. Суд також зазначає, що в матеріалах справи немає жодних відомостей про те, що товариство-заявник має достатню інституційну та оперативну незалежність від держави. Навпаки, він зазначає, що рішенням Кабінету Міністрів України від 20 січня 2021 року управління товариством-заявником було вилучено з компетенції Міністерства енергетики та передано під прямий контроль уряду. Отже, він дійшов висновку, що заявлене товариство не може бути кваліфіковано як «неурядова організація» у значенні статті 34 Конвенції (ibidem)».

Критерій рівності учасників цивільних відносин варто співвіднести з інститутом державного замовлення, а отже, і, зазвичай, бюджетного фінансування такого замовлення (у частині третій статті 13 наразі діючого Господарського кодексу України [22] зазначено, що поставки продукції для пріоритетних державних потреб забезпечуються за рахунок коштів Державного бюджету України та інших джерел фінансування, що залучаються для цього, в порядку, визначеному законом). Відтак цей критерій можна рівною мірою приєднати до попередніх двох: державне замовлення обумовлює як відсутність вільного волевиявлення у контрагента, так і наявність бюджетного фінансування.

Отже, в оновленому Цивільному кодексі України перелік підстав для розмежування юридичних осіб приватного та публічного права, закріплений у статті 81 ЦК України, доцільно доповнити такими критеріями: юридична особа вважається особою приватного права, якщо, по-перше, не має фінансування з Державного бюджету України або бюджетів органів місцевого самоврядування; по-друге, така юридична особа не має владних повноважень. Факт створення юридичної особи розпорядчим актом слід вважати рудиментарним, оскільки органи державної влади та місцевого самоврядування мають повноваження створювати юридичних осіб приватного права, видання розпорядчих документів є єдиною формою документарного оформлення відповідних рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 23.07.2025).
2. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 23.07.2025).
3. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім "АртЕк", 2020. 128 с.
4. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text> (дата звернення: 23.07.2025).
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 23.07.2025).
6. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 23.07.2025).
7. Первомайський О. О. Поняття юридичної особи публічного права: окремі недоліки норм чинного законодавства. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19. С. 49-55.
8. Рекомендації з питань підготовки, державної реєстрації та обліку відомчих нормативно-правових актів, затверджених постановою колегії Міністерства юстиції України від 27 березня 1998 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003323-98#Text> (дата звернення: 23.07.2025).
9. Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях: наказ Міністерства юстиції України від 18.06.2015 № 1000/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15#Text> (дата звернення: 23.07.2025).
10. Грудницька С. М. Проблема віднесення державних підприємств та їх об'єднань до юридичних осіб приватного чи публічного права. *Форум права* : електрон. наук. фах. вид. 2017. № 2. С. 41–51.
11. Статут комунального некомерційного підприємства Київської обласної ради «Київський обласний спеціалізований медичний центр», затверджений рішенням Київської обласної ради від 29.02.2024 № 881-25-VIII. URL: <https://kor.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/Statut-1.pdf> (дата звернення: 23.07.2025).
12. Статут комунального некомерційного підприємства «Вінницька клінічна багатопрофільна лікарня» Вінницької міської ради, затверджений рішенням Вінницької міської ради від 25.02.2022 № 888. URL: <https://www.vmr.gov.ua/media/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%94%D0%BC%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0/%D0%92%D0%9A%D0%91%D0%9B/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82.pdf> (дата звернення: 24.02.2025).
13. Кезнецова Н.С. Концептуальні засади інституту юридичної особи в новому цивільному законодавстві України. Матеріали VIII регіональної науково-практичної конференції «Проблеми державновотворення і захисту прав людини в Україні». Секція цивілістичних наук. Львів. 2002. С. 215-216.
14. Питання акціонерного товариства «Українська залізниця»: постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2015 № 735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.07.2025).
15. Статут Акціонерного товариства «Укрпошта», затверджений наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 01.01.2025 № 3 URL: https://www.ukrposhta.ua/doc/statutory-documents/Statut_at_ukrposhta_01012025.pdf (дата звернення: 23.07.2025).
16. Критерії визначення юридичних осіб публічного права від 31.01.2025, викладені на офіційному веб-сайті НАЗК. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/category/deklaruvannya/i-sub-yekty-deklaruvannya/#post4208> (дата звернення: 23.07.2025).
17. Рішення ЄСПЛ у справі «Михайленки та інші проти України» (Заяви №№ 35091/02, 35196/02, 35201/02, 35204/02, 35945/02, 35949/02, 35953/02, 36800/02, 38296/02, 42814/02) від 30.11.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_231#Text (дата звернення: 23.07.2025).
18. Ухвала ЄСПЛ у справі «Національна компанія з виробництва ядерної енергії «Енергоатом» проти Республіки Молдова» (заява № 21129/10) від 22.02.2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-216516%22%7D> (дата звернення: 23.07.2025).
19. Рішення ЄСПЛ у справі «VILHO ESKELINEN AND OTHERS v. FINLAND» (заява № 63235/00) від 19.04.2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-80249%22%7D> (дата звернення: 23.07.2025).
20. Ю.Б. Ключковський. Категорія «юридична особа» з точки зору публічного права. Український часопис конституційного права. №4(29). 3-36. URL: <https://www.constjournal.com/pub/4-2023/katehoriia-yurydychna-osoba-tochky-zoru-publichnoho-prava/> (дата звернення: 23.07.2025).
21. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.07.2025).
22. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 23.07.2025).

ОСОБЛИВОСТІ ВЧИНЕННЯ ВИКОНАВЧОГО НАПISY НОТАРІУСОМ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИЗНАННЯ ЙОГО ТАКИМ, ЩО НЕ ПІДЛЯГАЄ ВИКОНАННЮ

FEATURES OF THE EXECUTION OF AN EXECUTIVE WRIT BY A NOTARY AND PROCEDURAL ASPECTS OF RECOGNIZING IT AS NOT SUBJECT TO EXECUTION

Федорчук Ю.О., аспірантка кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню виконавчого напису нотаріуса, як позасудової форми примусового стягнення боргу та особливостям процедури стягнення. Досліджено норми законодавства на підставі якого нотаріусом вчиняється виконавчий напис, виявлено типові проблеми, які виникають на практиці. Здійснено розширений аналіз виконавчого напису нотаріуса, як способу захисту прав фізичних та юридичних осіб. Проаналізовано законодавство в сфері вчинення нотаріусами виконавчих написів та визначення актуальних проблемних питань, щодо стягнення боргу, використовуючи такий інструмент стягнення, як виконавчий напис нотаріуса. Виявлено типові помилки при вчиненні виконавчого напису та встановлено перевагу щодо стягнення боргу за виконавчим написом над стягненням боргу в судовому порядку, також розглянуто типові підстави для визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню. Визначено мету вчинення такої нотаріальної дії, як виконавчий напис. Проаналізовано поняття «безспірність» заборгованості та момент обчислення строків для вчинення виконавчого напису. Розглянуто питання вчинення виконавчого напису під час дії воєнного стану та доцільність його вчинення. Окрему увагу приділено судовій практиці в питанні виокремлення основних моментів, щодо визначення підстав для визнання виконавчого напису недійсним (неможливість виконання) та його подальшого скасування. Розглянуто роль нотаріуса у відносинах між боржником і кредитором в процесі вчинення виконавчого напису. Акцентовано увагу стосовно моменту відповідальності нотаріуса при аналізі документів на етапі підготовки до вчинення виконавчого напису. Проаналізовано законодавство стосовно місця вчинення нотаріальної дії та можливості сповіщення боржника про намір проставлення виконавчого напису нотаріусом.

Ключові слова: цивільний процес, виконавчий напис нотаріуса, нотаріальна дія, виконавчий документ, боржник, кредитор (стягувач), кредитний договір, виконавче провадження.

The article is devoted to the study of the notary's executive inscription as an extrajudicial form of forced debt collection and the peculiarities of the collection procedure. The norms of the legislation on the basis of which the notary makes an executive inscription are studied, and typical problems that arise in practice are identified. An extensive analysis of the notary's executive inscription as a way of protecting the rights of individuals and legal entities was carried out. The legislation in the field of notary execution of executive inscriptions and the identification of current problematic issues regarding debt collection using such a collection tool as the notary's executive inscription were analyzed. The concept of "undisputedness" of debt and the moment of calculating the terms for making an executive inscription are analyzed. The issue of making an executive inscription during martial law and the expediency of making it are considered. Special attention is paid to judicial practice in the issue of highlighting the main points, determining the grounds of declaring an executive inscription invalid (impossibility of execution) and its subsequent cancellation. The role of the notary in the relationship between the debtor and the creditor in the process of making an executive inscription is considered. Attention is focused on the moment of responsibility of the notary when analyzing documents at the stage of preparation for making an executive inscription. The legislation regarding the place of performance of a notarial act and the possibility of notifying the debtor of the intention to affix an executive inscription by a notary is analyzed.

Key words: civil process, notary's executive inscription, notarial act, executive document, debtor, creditor (collector), credit agreement, enforcement proceedings.

Метою статті є виявлення типових підстав для визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню.

Виклад основного матеріалу. Виконавчий напис нотаріуса за своєю природою має досить складну процедуру реалізації, за рахунок того, що його вчинення має велику ймовірність оскарження. Як зазначають М. З. Вовк та Ю. М. Юркевич «у цивільному законодавстві України передбачено низку форм позасудового захисту прав та законних інтересів особи. Одним із найбільш дієвих з них вважається захист цивільних прав та інтересів нотаріусом» [1, с. 114]. Не зважаючи на ймовірність оскарження, він є ефективним інструментом задоволення вимог кредиторів. Частиною 1 статті 88 Закону України «Про нотаріат» чітко визначені умови вчинення нотаріусом виконавчого напису. Одночасно з тим ми бачимо, що законодавством не визначено чіткого переліку документів, які надаються нотаріусу при вчиненні виконавчого напису на договорі застави, на відміну від іпотечного договору. Отже, в такому випадку нотаріус самостійно визначає достатність документів наданих для вчинення виконавчого напису, саме такий підхід дає можливість звернення до суду, з метою визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню. Основними нормативними актами, що регулюють процес вчинення виконавчих написів є: Закон України «Про нотаріат», Постанова Кабінету

Міністрів України «Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів», Закон України «Про іпотеку», Закон України «Про заставу», Закон України «Про виконавче провадження», Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, іншими нормативними актами, з метою захисту прав та законних інтересів громадян, чітке виконання яких унеможливує порушення прав громадян. Стягнення за виконавчим написом нотаріуса провадиться в порядку встановленому Законом України «Про виконавче провадження» та згідно Постанови Кабінету Міністрів України № 1172 від 29 червня 1999 року «Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться» у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів».

Варто зазначити, що у випадку коли кредитний договір, укладено в простій письмовій формі, без нотаріального посвідчення, важко з'ясувати, чи визнає такий договір боржник, чи усвідомлював значення своїх дій в момент підписання договору, чи було надано згоду другого з подружжя на укладання та підписання цього договору, чи взагалі підписував він його. Адже в такому випадку підтвердженням того, що така угода дійсно відбулась, буде запис у реєстрі вчинення нотаріальних дій. Відповідно до статей 1054, 1055 Цивільного кодексу України

(далі – ЦК України), кредитний договір укладається в письмовій формі, кредитний договір укладений з недотриманням письмової форми, є нікчемним, власне укладання такого договору з подальшим нотаріальним посвідченням не є обов'язковим, а тільки якщо цього вимагає одна із сторін [2]. Під час дії воєнного стану для того, щоб вчинити виконавчий напис на кредитному договорі, дотримання нотаріальної форми договору є обов'язковою, що передбачається ПРИКІНЦЕВИМИ ПОЛОЖЕННЯМИ РОЗДІЛУ XIII Закону України «Про виконавче провадження», в іншому випадку виконавчий напис буде вчинятися з порушенням вимог щодо його вчинення. Аналізуючи законодавство та практичну сторону вчинення вищевказаної нотаріальної дії, бачимо, що при вчиненні виконавчого напису нотаріус не повідомляє боржника про те, що до нього звернувся кредитор, з метою захисту своїх цивільних прав в позасудовому порядку, шляхом стягнення боргу. Разом з тим, вбачається, що нотаріус не зобов'язаний повідомляти боржника, або отримувати пояснення стосовно існуючої заборгованості, а вчиняє виконавчий напис на підставі документів наданих стягувачем. Слід звернути увагу на те, що у науковій літературі, зазначається, що «виконавчий напис вчиняється не тільки на стягненні заборгованості з фізичних осіб за нотаріально посвідченими угодами, а й наприклад, на стягнення податкової заборгованості з фізичних осіб, заборгованості з військовослужбовців, звільнених з військової служби, військовозобов'язаних після закінчення зборів тощо, тобто коли взаємовідносини стягувача та боржника ґрунтуються не на договірних, а на інших підставах» [3, с. 261].

Відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» забороняється відкриття виконавчих проваджень на підставі виконавчих написів нотаріусів, вчинених на кредитних договорах, які не посвідчені нотаріально [4]. Критичним моментом є те, що боржник може звернутися до суду з метою визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, вже тоді, коли були відкриті виконавчі провадження, накладені відповідні арешти/заборони та внесено записи до Єдиного реєстру боржників. Вважається доцільним внести в процедуру нотаріального процесу повідомлення нотаріусом боржника про час, місце і факт вчинення виконавчого напису.

Нині значною проблемою є порушення законодавства кредитними, банківськими фінансовими установами, щодо надання мікрокредитування, або ще як називають побутового кредитування, за умов недостатньої ідентифікації клієнта (оформлення за викраденими документами, фотокопіями документів, підробленими документами, надання кредиту за відсутності особи позичальника, або ж покладення погашення кредиту на особу майнового поручителя без його згоди). Не поодинокими є випадки, коли особу зазначили майновим поручителем без повідомлення її про це, та без надання згоди такою особою, результатом чого буде внесення в разі непогашення боргу відповідного запису до Єдиного реєстру боржників, що значно ускладнює життя цій особі (неможливість вчинення відчуження майна, блокування банківських рахунків, інше). Основною метою кредитора (стягувача) при вчиненні виконавчого напису є стягнення заборгованості в примусовому порядку, або витребування майна або об'єкта довірчої власності [5]. Аналізуючи вимоги законодавства, вбачається що кредитний договір, який було укладено без дотримання вимог щодо нотаріального посвідчення не може належати до документів, за якими вчиняється виконавчий напис в безспірному порядку. Таке положення застосовується до правовідносин, які виникли після 22 лютого 2017 року, саме тоді втратила чинність Постанова Кабінету Міністрів України № 662 від 10 грудня 2014 року, яка давала можливість вчиняти виконавчі написи на кредитних договорах укладених у письмовій формі без нотаріального посвідчення. Типовим

порушення з боку нотаріусів є недотримання строків вчинення виконавчого напису, визначених статтею 91 Закону України «Про нотаріат», що в майбутньому є підставою для звернення до суду. О. М. Демченко зазначає, що «строк пропущений стягувачем навіть із поважних причин, не може бути поновлений нотаріусом на свій розсуд» [6, с. 17]. Важливим аспектом є те, що нотаріус має переконатись у безспірності та розмірі заборгованості, яка існувала на момент стягнення, що дійсно є великою відповідальністю для нотаріуса, тому що на нього покладається обов'язок надання правового аналізу пред'явленим документам та вирішення питання щодо можливості вчинити виконавчий напис. Так на думку А. Г. Серветник, під час встановлення такої умови вчинення виконавчого напису, як дотримання строків пред'явлення вимоги, нотаріусу важливо не тільки математично порахувати відповідний строк, а й чітко визначитись із моментом, коли у стягувача виникло відповідне право [7, с. 89]. Для того щоб визначити сам момент «безспірності» нотаріус шляхом аналізу наданих документів приходять до висновку щодо відсутності будь-якого спору, за результатами чого вчиняється виконавчий напис. Т.І. Білоус зазначає, що правова природа виконавчого напису як нотаріального акта не відповідає змісту нотаріальної діяльності, адже сам акт спрямований на застосування примусу під час порушення [8, с. 78-80].

Нотаріус є публічною особою, якій державою надано функції посвідчувати певні факти, засвідчувати справжність підпису на документах, інше. У своїй діяльності нотаріус діє неупереджено, є об'єктивним, тобто не стає на сторону жодної із сторін, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії. Враховуючи викладене вбачається, що нотаріус не приймає сторону боржника або кредитора та вчиняє нотаріальну дію неупереджено та відповідно до законодавства. Метою вчинення виконавчого напису є надання можливості, не звертаючись до суду реалізувати право на примусове стягнення. Варто зауважити, що місцем вчинення такої нотаріальної дії є вся територія України, незалежно від місця виконання зобов'язання, тобто в такому випадку не застосовуються вимоги статті 55 Закону України «Про нотаріат» щодо місця вчинення нотаріальної дії за місцем реєстрації фізичної або юридичної особи. Статтею 91 Закону України «Про нотаріат» встановлюється, що виконавчий напис може бути пред'явлено до примусового виконання протягом трьох років з моменту його вчинення.

Підставами за якими суд скасовує виконавчі написи є: недотримання строків позовної давності, розмір боргу та порушення процедури нотаріусом при вчиненні виконавчого напису. Відповідачем у таких справах виступає стягувач (кредитор), а нотаріус може залучатися, як третя особа. Наявність справи у суді не є підтвердженням факту порушення з боку нотаріуса процедури вчинення виконавчого напису. При вирішенні спору про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, суд не лише перевіряє дотримання нотаріусом процедури та дотримання вимог щодо виконавчого напису, а також встановлює існування заборгованості взагалі, як такої, чи належною є сторона у справі, інше. Зазвичай склалася така практика, що при вирішенні справи у суді, нотаріуси не приймають участі в судових засіданнях, формально відписуючись, просячи суд розглядати справу за їх відсутності. Прибуття до суду надало б можливість з'ясувати всі тонкощі нотаріального процесу, виявити чи дійсно порушено права кредитора або ж боржника, адже надання пояснень нотаріусом з посиланням на норми законодавства надає можливість у більш короткий термін з'ясувати всі обставини при яких вчинялась нотаріальна дія, мінімізуючи затягування судового процесу, а також надати суду пояснення щодо тонкощів вчинення нотаріальної дії. Для правильного застосування положень статей 87, 88 Закону

України "Про нотаріат" у такому спорі суд повинен перевірити доводи сторін у повному обсязі й установити та зазначити в рішенні, чи справді на момент вчинення нотаріусом виконавчого напису боржник мав безспірну заборгованість перед кредитором (стягувачем), тобто чи існувала заборгованість взагалі, чи була заборгованість саме такого розміру, як зазначено у виконавчому написі, та чи не було невіршених по суті спорів щодо заборгованості або її розміру на час вчинення нотаріусом виконавчого напису. Інформація про наявність у суді іншого позову від кредитора до боржника чи від боржника до стягувача сама по собі не є доказом недотримання умови щодо безспірності заборгованості [9].

А. О. Левченко та Д. В. Кирилюк зазначають, що поняття «безспірність» та «безспірність заборгованості» в законодавстві відсутні, що на їх думку негативно відображається на правозастосовчій практиці, такої законодавчої невизначеності є безліч судових процесів [10, с. 31].

Виходячи з судової практики, вбачається, що нотаріусами формується неоднозначна практика застосування норм Постанови Кабінету Міністрів України № 662 від 26.11.2014 року «Про внесення змін до переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів». Проаналізувавши судову практику при розгляді цієї категорії справ типовим порушенням (зловживанням) з боку нотаріусів є:

- проставлення виконавчого напису на кредитних договорах, що не були нотаріально посвідчені;
- невідповідність суми простроченого боргу, який стягується за виконавчим написом;
- строки вчинення виконавчих написів (між фізичними особами – три роки; між підприємствами – один рік) [11; 12; 13; 14]. Стосовно строків не поодинокими є випадки, коли строк протягом якого може вчинятися виконавчий напис, обчислювався нотаріусом саме з моменту звернення кредитора до нотаріуса, а не з моменту коли у кредитора виникло таке право. Саме ці підстави є типовими при визнанні виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню.

Є. М. Щербина А. А. Кульова вважають, що з огляду на те, що вимога кредитора на момент звернення до нотаріуса повинна бути безспірною, вважаємо, що цей факт неможливо встановити без присутності боржника. Така

вимога, до вчинення виконавчого напису як безспірність, може бути реалізована лише у разі з'ясування думки боржника, а саме: чи визнає він факт наявності відповідних боргових правовідносин, чи погоджується він із розміром заборгованості, строками та порядком їх стягнення [15].

Висновки. Вагомою перевагою стягнення за виконавчим написом є те, що це надшвидка процедура встановлення факту і розміру боргу, порівнюючи із судовою процедурою, яка є досить тривалою за рахунок навантаження на суди. Метою його вчинення є надання можливості стягувачу в позасудовому порядку, реалізувати своє право на повернення заборгованості, шляхом примусового виконання зобов'язання боржником. Виявлено відсутність у законодавстві поняття «безспірність» та «безспірність заборгованості». Вирішуючи спір у суді про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, для правильного і справедливого вирішення спору, суд має брати до уваги не тільки факт дотримання нотаріусом вимог щодо вчинення виконавчого напису згідного діючого законодавства, а й взагалі той факт чи існувала заборгованість, в якому об'ємі, а також чи є боржник належною стороною в даному процесі. Розповсюдженою підставною визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню є – порушення строків щодо його вчинення та визначення моменту від якого відраховується можливий початок стягнення. Аналізуючи викладений матеріал приходимо до висновку, що для того, щоб вчинити виконавчий напис на кредитному договорі, він має бути обов'язково нотаріально посвідчений, в іншому випадку, вчинення виконавчого напису нотаріусом не буде можливим. Воєнний стан вніс певні корективи, щодо процедури стягнення за виконавчим написом нотаріуса, адже було введено мораторій на такі дії, тим самим викликавши певне навантаження на судову систему. Слід зазначити, що в Закон України «Про нотаріат» не було внесено змін щодо заборони вчинення виконавчих написів, але було внесено зміни в Закон України «Про виконавче провадження» до розділу XIII ПРИКІНЦЕВІ ТА ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ, щодо заборони відкриття виконавчих проваджень ні підставі виконавчих написів на кредитних договорах, що не були нотаріально посвідчені. Тобто вбачається, що на період діє воєнного стану, нотаріус може вчинити таку нотаріальну дію, як виконавчий напис, але процедуру виконання неможливо розпочати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк М.З., Юркевич Ю.М. Окремі питання правового регулювання порядку вчинення виконавчого напису нотаріусом, *Порівняльно-аналітичне право* – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДНУЗ «Ужгородський національний університет» випуск 6/2019, Ужгород 2019, 114 с.
2. Цивільний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Нотаріат в Україні: навчальний посібник/ Ю.В. Нікітін, С.С. Бичкова, А.Г. Чубенко, В.К. Матвійчук, Е.О. Гада, Т.П. Устименко, Н.О. Чучкова – 4-те вид., доп. і перероб./за заг. Редакцією докт. юрид. наук професора Ю.В. Нікітіна, Київ 2016, 261 с.
4. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>
5. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2015 № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>
6. Демченко О.М. Виконавчий напис нотаріуса як позасудова форма захисту цивільних прав та законних інтересів. *Підприємництво господарство і право*. 2019. № 3. С. 15-19.
7. Серветник А.Г. Предмет Доказування у нотаріальному провадженні з вчинення виконавчого напису, *Право і суспільство*. 2018 № 3. частина 2/2018 с.89
8. Т.Й. Білоус Виконавчий напис як елемент захисту прав людини: проблеми та шляхи вдосконалення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету* Серія: Юриспруденція – 2020. – Вип.44 – с.78-80. URL: https://http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2020_44_19
9. Верховний суд URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/Prezent_Vukon_napus_notarius.pdf
10. А.О. Левченко Д.В. Кирилюк Проблемні аспекти вчинення виконавчих написів нотаріусами України на договорах застави та іпотеки. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 3 (93) с. 31
11. Рішення Франківського районного суду м. Львова від 25.09.2023 р. у справі № 2-з/465/326/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114175259>
12. Рішення Київського районного суду м. Харкова від 01.05.2024 р. у справі № 953/1488/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118802135>
13. Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 11.05.2023 р. у справі № 522/16889/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111174835>
14. Рішення Варвинського районного суду Чернірівської області від 12.03.2024 р. у справі № 731/983/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117584235>
15. Щербина Є.М. Кульова А.А. Окремі недоліки законодавства щодо стягнення боргу за виконавчими написами нотаріуса. *Право і суспільство*. 2018. № 6. С. 89-92.

ПРЕЮДИЦІЙНИЙ ЗАПИТ ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

PRELIMINARY RULING REQUEST TO THE SUPREME COURT: ADVANTAGES AND SHORTCOMINGS IN THE CONTEXT OF CIVIL PROCEEDINGS

Хомуцький Д.С., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У цій статті розглядається концепція преюдиційного запиту до Верховного Суду як альтернативного механізму для забезпечення єдності судової практики цивільного судочинства. Наводиться аналіз ролі Верховного Суду у формуванні єдності судової практики та його поточної завантаженості, в тому числі – з точки зору реалізації так званих "касаційних фільтрів" та преюдиційного запиту.

Здійснено порівняльний аналіз моделей преюдиційного запиту, запропонованих у проектах Законів України, із подібними інститутами у праві Європейського Союзу (преюдиційний запит до Суду Європейського Союзу), Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (запит за консультативним висновком Європейського суду з прав людини), а також досвідом Верховного Суду Канади.

Ключовою ознакою відповіді на преюдиційний запит визначено надання Верховним Судом висновків про застосування норм права без формування висновків за результатами розгляду конкретної справи. Окреслено переваги такого механізму, зокрема, превентивний характер у забезпеченні єдності судової практики та зменшення ймовірності помилок безпосередньо при вирішенні справи.

Водночас, виявлено низку недоліків, пов'язаних із можливим впровадженням інституту преюдиційного запиту. Зокрема, йдеться про ризик часткового перейняття Верховним Судом функцій інших гілок влади і Конституційного Суду, також можливі ризики зловживання цим інструментом, збільшення навантаження на Верховний Суд, затягування судового розгляду та збільшення витрат учасників справи у цивільному судочинстві, що було б закономірним наслідком виникнення додаткових витрат на функціонування нової процесуальної процедури.

Пропонується надання відповідям на преюдиційні запити консультативної (необов'язкової) сили, що узгоджується з підходом, характерним для правових систем загального права. Констатується подібність висновків про застосування норм права до прецеденту, а відтак наявна схожість між висновками з відповідей на преюдиційний запит та висновками *obiter dictum*, які не стосуються обставин конкретної справи. Наголошено на необхідності збалансувати потенційні переваги інструменту з можливими ризиками в його застосуванні.

Ключові слова: преюдиційний запит, механізми забезпечення, єдність судової практики, цивільне судочинство, висновки Верховного Суду, Верховний Суд, прецедент, правове регулювання, консультативний висновок.

This article examines the concept of a preliminary ruling request to the Supreme Court as an alternative mechanism for ensuring the uniformity of civil court practice. It analyses the role of the Supreme Court in ensuring consistency in judicial practice and its current workload, including from the perspective of implementing so-called 'cassation filters' and preliminary rulings.

A comparative analysis is made of the models of preliminary rulings proposed in draft laws of Ukraine with similar institutions in European Union law (preliminary rulings request addressed to the Court of Justice of the European Union), the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (request for an advisory opinion from the European Court of Human Rights), as well as the experience of the Supreme Court of Canada.

The key feature of a preliminary ruling is that the Supreme Court provides conclusions on the application of legal norms without forming conclusions based on the results of a specific case. The advantages of such a mechanism, in particular, its include preventive nature in ensuring the uniformity of judicial practice and reducing the likelihood of errors directly in the resolution of a case.

At the same time, a number of shortcomings related to the possible introduction of the institution of preliminary rulings have been identified. In particular, there is a risk that the Supreme Court will partially take over the functions of other branches of government and the Constitutional Court, as well as possible risks of abuse of this instrument, an increase in the workload of the Supreme Court, delays in court proceedings and an increase in the costs of participants in civil proceedings, which would be a natural consequence of additional costs for the functioning of the new procedure.

It is proposed that responses to preliminary rulings be given advisory (non-binding) force, which is consistent with the approach of common law systems. The similarity of conclusions on the application of legal norms to precedent is noted, and therefore there is a similarity between the conclusions from responses to preliminary questions and *obiter dictum* conclusions, which do not relate to the circumstances of a particular case. The need to balance the potential advantages of the instrument with the possible risks of its application is emphasised.

Key words: preliminary ruling, enforcement mechanisms, uniformity of judicial practice, civil proceedings, conclusions of the Supreme Court, Supreme Court, precedent, legal regulation, advisory opinion.

Вступ. На сьогодні роль Верховного Суду у формуванні єдності судової практики, безперечно, є важливою. Висновки, викладені у його постановках, є провідним орієнтиром, зокрема, у цивільному судочинстві. Складання більшості судових рішень, позовних заяв, апеляційних скарг чи інших суттєвих процесуальних документів не обходиться без використання у їх мотивувальній частині посилань на висновки Верховного Суду з того чи іншого правового питання. Не лише звичайні юристи-практики користуються ними, а й самі судді, в тому числі – судді Верховного Суду, докладаючи зусиль задля додержання попередньо зроблених висновків у подібних спірних правовідносинах. Відтак, такі висновки є вагомим механізмом забезпечення єдності судової практики у цивільному судочинстві.

В той же час, спостерігається значна завантаженість Верховного Суду з точки зору цивільної юрисдикції. Так, упродовж 2023 року до Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду надійшло 20 393 процесуальні звернення

(з них – 19 896 касаційних скарг), тоді як у 2022 році – 14 350 процесуальних звернень (з них – 14 041 касаційних скарг) [1, слайд 19]. Аналогічними показниками у 2024 році були 19 535 процесуальних звернень та 18 929 касаційних скарг відповідно [2, слайд 13].

Велика кількість справ, що перебувають у провадженні Верховного Суду, викликають зацікавленість спільноти (а, зокрема, і самих правників) до засобів, які б слугували заміною касаційному перегляду.

З урахуванням змін до Цивільного процесуального кодексу України (надалі в тексті – ЦПК України) [3], внесених Законом України № 460-IX від 15.01.2020, касаційне оскарження тісно пов'язується з необхідністю врахування скаргником висновків з постанов Верховного Суду у подібних правовідносинах, що на практиці значно звузило можливості для такого оскарження.

Так, чи не центральною категорією касаційного оскарження став висновок з постанови Верховного Суду у поді-

бних правовідносинах. В той же час, було внесено й інші зміни до процесуального закону, спрямовані на запровадження так званих “касаційних фільтрів”. У цивільному судочинстві це означало обмеження можливості касаційного оскарження судових рішень у малозначних справах.

Зважаючи на тенденції, з одного боку, щодо посилення ролі висновку з постанови Верховного Суду, та, з іншого боку – щодо загального посилення обмежень права на касаційне оскарження задля “розвантаження” Верховного Суду, спостерігається зацікавленість у наданні повноваження останньому надавати “преюдиційні” висновки у відповідь на запит уповноваженого суб’єкта – без перегляду справи в касаційному порядку. При цьому, таке повноваження повинне сприяти здійсненню Верховним Судом його провідної функції – забезпечення єдності судової практики.

Метою статті є з’ясування поняття та визначення істотних характеристик преюдиційного запиту як можливого альтернативного механізму забезпечення єдності судової практики у цивільному судочинстві, характеристика переваг та недоліків цього процесуального інструмента – з точки зору засадничої мети і завдань цивільного судочинства, а також передбачуваних результатів впровадження цього інструмента в національне законодавство.

Стан дослідження проблеми. Проблематиці надання судом касаційної інстанції висновків про застосування норм права без перегляду справи присвячено як наукові статті, так й аналітичні матеріали. Наукові думки та позиції з приводу преюдиційних запитів містяться у працях таких вітчизняних вчених, як: Гусаров К. В. [4], Комаров В. В. [5], Комарова Т. В. [6; 7], Цувіна Т. А. [8], Романюк Я. М. [9], Попов О. І. [10], Олендер І. Я. [11]. Пропозиції щодо впровадження такого інструменту в українську правничу систему висловлювались вченими та юристами-практиками Р. Норкусом та А. Браздейкісом [12] (голова і радник голови Верховного Суду Литви відповідно). Також, преюдиційний запит до Верховного Суду неодноразово ставав предметом обговорень на наукових зустрічах, вебінарах, круглих столах, ідеєю законопроектів.

Поряд з цим, рівень дослідження наведеної проблематики вбачається недостатньо глибоким, а особливо – в контексті аналізу можливості запозичення зарубіжного досвіду застосування подібних механізмів, а також з точки зору засадничої мети і завдань цивільного судочинства.

Основні результати дослідження. На сьогодні Верховний Суд як суд касаційної інстанції забезпечує єдність судової практики в цивільному судочинстві шляхом перегляду справ у касаційному порядку. Так, за результатами такої діяльності Верховний Суд фактично формує: 1) висновки за результатами розгляду касаційної скарги (скарги); 2) висновки щодо застосування норм права. При цьому, варто погодитись із позицією, висловленою у науковій літературі, з приводу потреби розмежування цих понять [13, с. 202], які здійснюються в одній судовій справі, однак мають різну змістовну та практичну спрямованість. Якщо висновки за результатами розгляду касаційної скарги стосуються виключно конкретної справи, її фактичних обставин і правильності тлумачення судами нижчих інстанцій процесуальних і матеріальних норм, то висновки щодо застосування норм права мають більш загальну дію, – вони підсвітлюють прогалини і колізії чинного законодавства, пропонуючи способи їх вирішення, які є обов’язковими для наступних рішень судів на майбутнє. Імперативність висновків Верховного Суду випливає із правового статусу цієї судової установи як найвищого суду в системі судострою України (ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судострій і статус суддів») і обумовлює необхідність їх врахування іншими судами при застосуванні згаданих у цих висновках норм права (ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судострій і статус суддів») [14].

Формування висновку про застосування норм права у цьому випадку є невіддільним від формування висно-

вку за результатами розгляду справи, внаслідок чого така справа вирішується. Варто констатувати актуальність наукової позиції про те, що єдиним реальним інструментом забезпечення єдності судової практики в цивільному судочинстві є “...перегляд судових рішень з підстав, встановлених ст. 355 ЦПК України...”, однак зараз, з урахуванням змін до процесуального законодавства, таку роль фактично відіграє касаційний перегляд судових рішень з підстав, передбачених статтею 389 ЦПК України [10, с. 73].

За визначенням Попова О. І., преюдиційний запит означає, що суд будь-якої інстанції під час розгляду цивільної справи може звернутися до найвищого судового органу із запитом щодо правильного застосування “...конкретної норми матеріального або процесуального права.” [10, с. 75].

Модель преюдиційного запиту до Верховного Суду України, запропонована законопроектами № 3356 та № 3356-1 від 24.10.2013 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України відносно повноважень Верховного Суду України», передбачала витребування матеріалів справи при розгляді такого запиту. Натомість, зі змісту законопроекту № 3356-2 від 24.10.2013 “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо повноважень Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції” відповідні норми не вбачаються [15; 16; 17]. Законопроектами передбачалась можливість ініціювання головою того чи іншого апеляційного суду запиту до Верховного Суду України, яка пов’язувалась з одночасним існуванням таких обставин: 1) питання застосування норми права становить значну складність або при розгляді справ у судах мають місце випадки неоднакового застосування відповідної норми права; 2) існує або передбачається виникнення значної кількості справ, пов’язаних із застосуванням відповідної норми права; 3) відсутні висновки Верховного Суду України, викладені в його судових рішеннях, чи роз’яснення Пленуму Верховного Суду України рекомендаційного характеру, пов’язані із застосуванням відповідної норми права. Після попередньої перевірки запиту передбачалось вирішення питання про допуск запиту до розгляду. Якщо законопроекти № 3356 та № 3356-2 передбачали лише передання запиту судами касаційної інстанції до Верховного Суду України, то законопроект № 3356-1 уповноважував касаційний суд самостійно вирішити, чи допускати запит далі, при цьому згідно всіх трьох законопроектів Верховний Суд України після таких дій перевіряє обґрунтованість запиту, що у випадку законопроекту № 3356-1 означає повторне вирішення того самого питання.

За результатами розгляду такого запиту виносить постанову, що містить висновок щодо правильного застосування відповідної норми права. В той же час, як йдеться у законопроектах, надаючи цей висновок, Верховний Суд України не вирішує питання по суті заявлених вимог. При цьому, такі висновки “є обов’язковим для всіх суб’єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, та для всіх судів загальної юрисдикції, які зобов’язані привести свою судову практику у відповідність із зазначеним висновком Верховного Суду України”. Відтак у неаведених законопроектах, висновки, якими не вирішується жодна конкретна справа, передбачаються як обов’язкові до врахування.

Варто звернути увагу на подібні механізми, що застосовуються у праві Європейського Союзу (преюдиційний запит до Суду ЄС) та згідно Конвенції про захист прав та основоположних свобод (запит за консультативним висновком Європейського суду з прав людини (надалі в тексті – ЄСПЛ)).

Так, судові органи держав-членів ЄС мають право, а іноді й обов’язок, звернутись із преюдиційним запи-

том до Суду ЄС з приводу питань правильного застосування законодавства ЄС у внутрішньодержавних судових справах. Тлумачення у відповідь на такий запит має бути обов'язково враховане судовим органом-ініціатором [7, с. 7; 8, с. 176].

Подібним чином, судові органи держав, що є договірними сторонами Конвенції про захист прав та основоположних свобод, можуть звертатись із запитом до ЄСПЛ задля отримання тлумачення прав і свобод, визначених у Конвенції та її Протоколах. В ході процедури ЄСПЛ надається інформація, зокрема, про фактичні обставини справи, що розглядається судовим органом-ініціатором. Однак, відповідь на такий запит носить саме консультативний характер і не має обов'язкової сили, хоча ЄСПЛ може констатувати порушення Конвенції у випадку подання в рамках такої справи до цього суду скарги в подальшому, а повноваженням звернутись із запитом наділені лише вищі судові органи держави. При цьому, як зауважує Цувіна Т. А., ані Суд ЄС, ані ЄСПЛ, надаючи такі висновки, не ухвалюють рішення по суті конкретної справи, а натомість надають лише загальне, абстрактне тлумачення норм права [8, с. 176]. Така характеристика уявляється ключовою (хоча б у випадку побудови національного механізму на основні наведених вище зарубіжних).

На подібну характеристику преюдиційного запиту та відповіді на нього вказує Т. В. Комарова при описі юрисдикції Суду ЄС [6, с. 159-160].

Також, цікавим з цього приводу може бути досвід Верховного Суду Канади, правова система якої належить до сім'ї загального права. У законодавстві цієї держави встановлено повноваження цього суду видавати консультативні висновки (*reference opinions*). Як стверджується у науковій літературі, такі висновки, маючи законну силу подібно до звичайних судових рішень, не пов'язані із жодним фактичним спором між учасниками правовідносин, а для формування цих висновків навіть не потрібна наявність протилежної стосовно ініціатора сторони [18, с. 43-44].

Відтак, протилежним (у порівнянні з касаційним переглядом) з такої точки зору інструментом є надання Верховним Судом висновку у відповідь на преюдиційний запит. Так, Верховний Суд формуватиме висновок про застосування норм права, не роблячи при цьому висновків за результатами розгляду касаційної скарги, оскільки Верховний Суд при цьому не вирішуватиме справу по суті. Протилежне означатиме фактично повторний розгляд справи за відсутності відповідної скарги сторони цивільного процесу, що порушуватиме принцип *res judicata* (вирішена справа).

Серед переваг такого інструменту можна виділити, перш за все, додаткову допомогу у забезпеченні єдності судової практики у цивільному судочинстві, при цьому варто погодитись із думкою про те, що цей механізм носитиме саме превентивний характер, та дозволить зменшити імовірність помилки вже безпосередньо при вирішенні спору [8, с. 177; 10, с. 79; 9, с. 10-11]. Спрямованість зазначеного процесуального інструмента на майбутнє дозволить судам уникнути помилок під час розгляду й вирішення великого масиву справ.

Однак, беручи до уваги існуючу модель висновків Верховного Суду про застосування норм права, варто погодитись із науковою позицією про те, що такі висновки фактично є регуляторами суспільних відносин, поряд із законами та іншими актами законодавства [19, с. 29]. Отже, можна припустити наявність такої характеристики й у відповіді Верховного Суду на преюдиційний запит з точки зору наведеного вище.

При цьому виникатиме питання щодо часткового прийняття Верховним Судом як суб'єктом надання відповіді на преюдиційний запит функції нормотворення, що суперечитиме положенням частини 2 статті 19 Конституції

України про необхідність чіткого визначення повноважень органів державної влади та їх посадових осіб, оскільки у Верховного Суду відсутня відповідна правомочність. Також, вказане може впливати на баланс засобів стримувань і противаг та розподіл повноважень гілок влади, встановлених Конституцією та законами України. Серед іншого, статтею 92 Конституції України встановлюються ті групи суспільних відносин, які повинні визначатись виключно законами України, при цьому повноваження прийняття законів України належать лише Верховній Раді України та всеукраїнському референдуму. Окрім цього, нове повноваження Верховного Суду може перетинатись за своєю сутністю із рішеннями Конституційного Суду України, що містять офіційне тлумачення Конституції.

В цьому контексті варто наголосити на тому, що надаючи відповідь на преюдиційний запит, Верховний Суд не розглядатиме й не вирішуватиме жодного цивільного спору між суб'єктами, а отже – не здійснюватиме правосуддя, що є основною функцією судової гілки влади. Проте, уявляється, що висновки Верховного Суду щодо застосування норм права повинні бути обов'язковими лише тоді, коли вони зроблені в результаті розгляду конкретної справи та відображають процес застосування норм права до фактичних обставин цієї справи, оскільки саме така діяльність супроводжуватиметься тлумаченням норм права. Це означає, що Верховний Суд не може надавати загальні, обов'язкові до врахування роз'яснення, що не є частиною вирішення конкретного спору. Інакше кажучи, його діяльність має залишатися в межах, визначених законом для судової гілки влади. Так чи інакше, такі законодавчі зміни потребуватимуть глибокого аналізу та обговорення ще на етапі їх підготовки.

Можливим варіантом впровадження інституту преюдиційного запиту могло б слугувати надання відповідей на такі запити необов'язкової (консультативної) сили (як, наприклад, у випадку консультативних висновків ЄСПЛ). Цей принцип схожий на підхід, що використовується в правових системах загального права, таких як США. Там під час застосування судового прецеденту обов'язковою силою володіють лише ті висновки (так звані *ratio decidendi*), які безпосередньо стосуються обставин конкретної справи. Інші ж висловлювання, зроблені судом "між іншим" (*obiter dictum*), не є обов'язковими для застосування в подальших подібних справах [20, с. 131-132].

Варто звернути на думку у науковій літературі про можливість розподілу висновків Верховного Суду про застосування норм права на *ratio decidendi* та *obiter dictum* [14, с. 208]. Загалом, серед науковців і практиків поширена думка про те, що висновки, сформульовані Верховним Судом у його постановах, за своїм правовим значенням є подібними до прецедентів у країнах загального права. Подібні наукові позиції висловлювались такими вченими як Д. А. Гудима, О. О. Берназюк, Д. О. Гетманцев, О. Ф. Скакун, Д. Ю. Хорошковська, Н. Є. Блажівська, М. М. Шумило, Є. І. Бондаренко. [21, с. 127; 22, с. 131-133; 24, с. 404; 25, с. 85; 26, с. 47; 27].

Окрім наведеної вище кореляції із нормотворчістю, можна стверджувати й про існування інших недоліків, пов'язаних із впровадженням інституту преюдиційного запиту. Сюди можна віднести можливість зловживання суддями таким інструментом, що може спричинити часте надання переваги зверненню до Верховного Суду з преюдиційним запитом замість самостійного вирішення спору, зокрема, на основі чинного законодавства та висновків з постанов Верховного Суду, які зроблені після касаційного перегляду. Варто погодитись із позицією про можливість перекидання відповідальності за ухвалення рішення суддями на Верховний Суд [10, с. 78; 8, с. 178].

Також констатується можливість виникнення конкуренції між правовими висновками, викладеними у постановах Верховного Суду, та правовими висновками, що містити-

муться у відповідях на преюдиційні запити. В той же час, існуюче навантаження на суддів Верховного Суду є надмірним. [8, с. 178]. Впровадження додаткового механізму спричинить потребу у додатковому навантаженні суддів Верховного Суду та/або створенні окремих підрозділів чи посад у складі цього суду, функцією яких були б підготовка і надання відповідей на преюдиційний запит. Додаткові бюджетні видатки на організацію наведеного, у свою чергу, спричинять необхідність збільшення розміру судового збору та інших витрат учасників справ цивільного судочинства.

Так, варто підкреслити, що згідно ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України, завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Цивільне судочинство потребує реалізації кількох груп інтересів, до яких, окрім інтересу у позитивному ефекті для суспільства (що включає в себе забезпечення єдності судової практики) належать також: 1) інтерес у мінімізації всіх видів витрат у цивільному судочинстві та забезпеченні своєчасного вирішення справ; 2) інтерес у якомога більш точному вирішенні справ та усуненні можливостей для маніпуляції з боку учасників справи. При цьому, як зазначається у науковій літературі, впровадження нових процедур цивільного судочинства, окрім їх основної мети, повинно відповідати критерію забезпечення реалізації й інших суттєвих завдань цього судочинства [28].

Також, зокрема, як стверджує Попов О. І., при запровадженні інституту преюдиційного запиту варто «мінімізувати

ризик порушення права особи на розгляді справи в розумні строки, що є невід'ємною складовою права на справедливий судовий розгляд» [10, с. 78].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Преюдиційний запит є тим процесуальним інструментом, який викликає зацікавленість серед науковців та юристів-практиків з точки зору можливостей його впровадження до правової системи України. Ключовою характеристикою преюдиційного запиту вбачається те, що при наданні відповіді на нього суд касаційної інстанції не здійснює перегляду справи та формує висновки про застосування норм права без формування висновків за результатами перегляду справи. З одного боку, такий запит має очевидні переваги порівняно із механізмом перегляду справ судом касаційної інстанції, а саме – надає додатковий механізм забезпечення єдності судової практики й мінімізує ризик прийняття судом рішення, що не відповідатиме судовій практиці у подібних правовідносинах. З іншого боку, як недолік уявляється надання Верховному Суду повноваження, яке виходить за межі здійснення правосуддя в класичному розумінні і частково перетинається з повноваженнями інших гілок влади та Конституційного Суду України, а також із висновками з постанов Верховного Суду за результатами розгляду касаційних скарг. Відтак, варто надати відповідям на преюдиційний запит консультативної (необов'язкової) сили. Також, на етапі впровадження преюдиційного запиту варто забезпечити цивільне судочинство від надмірного затягування розгляду справи і зловживання цим механізмом (зокрема, шляхом обмеження підстав для подання запиту) та належно збалансувати витрати на функціонування цієї процедури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформація голови Касаційного цивільного суду про стан здійснення правосуддя у цивільній юрисдикції у 2023 році. Київ: Касаційний цивільний суд. 39 с. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Info_KCS_2023.pdf (дата звернення: 18.06.2025);
2. Інформація голови Касаційного цивільного суду про стан здійснення правосуддя у цивільній юрисдикції у 2024 році. Київ: Касаційний цивільний суд. 29 с. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/KCS_2024.pdf (дата звернення: 18.06.2025);
3. Цивільний процесуальний кодекс: кодекс від 18 березня 2004 року № 1618-IV (зі змінами і доп.). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 17.06.2025);
4. Гусаров К. В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві: дис. ...д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2011. 431 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/8299> (дата звернення: 18.06.2025);
5. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. А. Харків: Право, 2012. 624 с. (дата звернення: 19.06.2025);
6. Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу: монографія. Харків: Право, 2010. 360 с. (дата звернення: 25.06.2025);
7. Комарова Т. В., Лазовські А. (2024) Судова практика суду справедливості ЄС з питань верховенства права та її значення для України. Посібник. *Проект ЄС «Право-Justice»*. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/66a/b96/268/66ab96268605b879785995.pdf> (дата звернення: 26.06.2025);
8. Цувіна Т. А. Спеціальні механізми забезпечення єдності судової практики в цивільному судочинстві: досвід зарубіжних держав. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 170-180. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2020_1_28 (дата звернення: 16.06.2025);
9. Романюк Я. М. Роль Верховного Суду України в забезпеченні принципу правової визначеності. *Слово Національної школи суддів*. 2013. № 3(4). С. 6-14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2013_3_3 (дата звернення: 17.06.2025);
10. Попов О. І. Преюдиційний запит як інструмент забезпечення єдності судової практики: сутність і механізми впровадження у цивільне судочинство. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 72-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_136_10 (дата звернення: 16.06.2025);
11. Олендер І. Я. Преюдиційний (консультативний) запит як механізм забезпечення єдності судової практики. *Право України*. 2016. № 10. С. 116-124 (дата звернення: 18.06.2025);
12. Норкус Р., Браздейкіс А. *Забезпечення більшої єдності судової практики в Україні*. *Звіт*. 2016. Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5ae/f52/096/5aef520965077120851085.pdf> (дата звернення: 16.06.2025);
13. Пільков К. М. Висновки Верховного Суду: формула висновку, його обов'язковість та механізм відступу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 201-209. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/46> (дата звернення: 18.06.2025);
14. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 р., № 1402-VIII. (зі змінами і доп.). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 16.06.2025);
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо повноважень Верховного Суду України: Проект закону України від 04.10.2013, № 3356. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=48555&pf35401=277318> (дата звернення: 19.06.2025);
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо повноважень Верховного Суду України: Проект закону України від 24.10.2013, № 3356-1. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=48777&pf35401=280032> (дата звернення: 19.06.2025);
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо повноважень Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції: Проект закону України від 24.10.2013, № 3356-2. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=48798&pf35401=280186> (дата звернення: 19.06.2025);

18. Singh, Amitpal C. The Highest Suggestion in the Land: Obiter Dicta and the Modern Supreme Court of Canada. *Osgoode Hall Law Journal*. 2024. Vol. 61 (1). P. 9-61 URL: <https://doi.org/10.60082/2817-5069.3977> (дата звернення: 18.06.2025);
19. Пархоменко Н. М. Єдність судової практики як складова правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 26-30. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2020.02> (дата звернення: 18.06.2025);
20. Yin K., Maio C. D. Teaching stare decisis to first-year law students in higher education: A pedagogical blind alley? *The Law Teacher*. 2024. Vol. 58 (1). P. 131-149. URL: <https://doi.org/10.1080/03069400.2024.2312030> (дата звернення: 18.06.2025);
21. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 194 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0406U005283> (дата звернення: 20.06.2025);
22. Гудима Д. В законодавстві України не закріплено поняття прецедент, однак це не означає, що де-факто його не існує. 04.03.2019. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/659262> (дата звернення: 16.06.2025);
23. Скакун О. Ф. Судова правотворчість у країнах континентальної Європи. *Право*. 2001. № 1. С. 124-136. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/2642> (дата звернення 19.06.2025);
24. Берназюк О. О. Судовий прецедент у правовій системі України: сучасні підходи до визначення поняття. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1 (Частина 1). С. 403-410. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.60> (дата звернення: 19.06.2025);
25. Гетманцев Д. О., Блажівська Н. Є. Судові доктрини, що потребують перегляду з адміністративно-процесуального погляду. *Право України*. 2018. № 2. С. 84-101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2018_2_8 (дата звернення: 16.06.2025);
26. Шумило М. Правові висновки касаційного суду: inter praeteritum et futurum. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 47-54. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.08> (дата звернення: 16.06.2025);
27. Бондаренко Є. І. Правовий прецедент у сучасних правових системах світу: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2021. 154 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0421U103406> (дата звернення: 26.06.2025);
28. Avraham, Ronen and Hubbard, William H.J. Civil Procedure as the Regulation of Externalities: Toward a New Theory of Civil Litigation. *University of Chicago Law Review*. 2022. Vol. 89 Iss. 1. P. 1-64. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/uclrev/vol89/iss1/1> (дата звернення: 20.06.2025).

ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

APPLICATION OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION METHODS IN UKRAINE: ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE

Чеховська І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет

У статті, завдяки здійсненню аналізу судової практики, виокремлено активну роль суду у сприянні укладенню мирових угод шляхом роз'яснення наслідків, перевірки законності та затвердження досягнутих домовленостей. З'ясовано, що найчастіше використовують мирову угоду при врегулюванні цивільних, сімейних, спадкових, господарських, фінансових, трудових спорів. Визначено переваги використання мирової угоди: можливість укладення на будь-якій стадії судового процесу, економію часу, фінансових ресурсів, можливість вийти за межі предмета спору, обов'язковість виконання зобов'язань учасниками, взаємну згоду сторін, гнучкість, конфіденційність, задоволеність сторін угоди, законність.

Виокремлено проблеми, що впливають на ефективність застосування такого способу врегулювання спору як врегулювання спору за участю судді. До них віднесено недосконалість законодавства (відсутність в ЦПК України норми, що регламентували б право на звернення до суду або іншого посередника на будь-якій стадії цивільного процесу; відсутність норм в Законі України «Про медіацію» щодо обов'язковості проходження навчання суддями стосовно набуття компетентностей судового медіатора); інформаційно-роз'яснювальної кампанії в ЗМІ щодо змісту і переваг такого способу врегулювання спорів; преференцій щодо заохочення використання у практичній діяльності суддів, адвокатів цього способу захисту. Набула подальшого розвитку пропозиція створення Служби врегулювання конфліктів у судах – інструменту, який допоможе формувати здорову атмосферу в колективах та запобігати деструктивним проявам у внутрішній взаємодії.

З'ясовано, що найбільш дискусійним, а, відтак і мало використовується на практиці, інститут медіації в адміністративному судочинстві. Доведено доцільність внесення змін в Закон України «Про медіацію», КАС України щодо легітимізації використання медіації при вирішенні публічно-правових спорів.

Виокремлено відмінності між поняттями «арбітраж» і «третейський суд» за критеріями: суб'єктний склад спору; юридична регламентація; підвідомчість. До перешкод застосування медичного і спортивного арбітражів в Україні віднесено: недосконалість законодавства, незначну кількість фахівців – арбітрів, відсутність центрів підвищення кваліфікації майбутніх арбітрів, неефективну інформаційно-роз'яснювальну кампанії в ЗМІ щодо їх популяризації, незадовільну матеріально-технічну підтримку тощо.

Доведено доцільність формування єдиної бази рішень (ухвал), угод з використанням альтернативних способів вирішення спорів для проведення аналізу, узагальнення практики та розробки конкретних пропозицій щодо удосконалення механізму запровадження їх в правозастосовну практику.

Ключові слова: альтернативні способи врегулювання спорів, адміністративне судочинство, арбітраж, виконавче провадження, врегулювання спору за участю судді, захист прав учасників виконавчого провадження, процедури примирення, мирова угода, медіація, цивільне судочинство.

The article, through the analysis of judicial practice, highlights the active role of the court in facilitating the conclusion of amicable agreements by explaining the consequences, verifying the legality and approving the agreements reached. It is found that amicable agreements are most often used in the settlement of civil, family, inheritance, economic, financial, and labor disputes. The advantages of using amicable agreements are identified: the possibility of concluding them at any stage of the legal process, saving time and financial resources, the ability to go beyond the subject of the dispute, the obligation to fulfill obligations by the participants, mutual consent of the parties, flexibility, confidentiality, satisfaction of the parties to the agreement, and legality.

The problems that affect the effectiveness of using such a method of dispute resolution as dispute resolution with the participation of a judge are highlighted. These include the imperfection of the legislation (the absence in the Code of Civil Procedure of Ukraine of norms that would regulate the right to appeal to the court or another mediator at any stage of the civil process; the absence of norms in the Law of Ukraine "On Mediation" regarding the mandatory training of judges in acquiring the competencies of a judicial mediator); an information and explanatory campaign in the media regarding the content and advantages of this method of dispute resolution; preferences for encouraging the use of this method of protection in the practical activities of judges and lawyers. The proposal to create a Conflict Resolution Service in the courts has been further developed – a tool that will help form a healthy atmosphere in teams and prevent destructive manifestations in internal interaction.

It was found that the most discursive, and therefore little used in practice, institution of mediation in administrative proceedings. The expediency of making amendments to the Law of Ukraine "On Mediation", the CAS of Ukraine regarding the legitimization of the use of mediation in resolving public law disputes was proven.

The differences between the concepts of "arbitration" and "arbitration court" were identified according to the criteria: subject composition of the dispute; legal regulation; jurisdiction. The following are considered obstacles to the use of medical and sports arbitration in Ukraine: imperfect legislation, a small number of specialist arbitrators, the absence of centers for advanced training of future arbitrators, an ineffective information and explanatory campaign in the media regarding their popularization, unsatisfactory material and technical support, etc.

The feasibility of forming a single database of decisions (decisions) and agreements using alternative dispute resolution methods for analyzing, generalizing practice, and developing specific proposals to improve the mechanism for their implementation in law enforcement practice has been proven.

Key words: alternative dispute resolution methods, administrative proceedings, arbitration, enforcement proceedings, dispute resolution with the participation of a judge, protection of the rights of participants in enforcement proceedings, conciliation procedures, settlement agreement, mediation, civil proceedings.

Актуальність. Доцільність застосування альтернативних способів врегулювання спорів в Україні не викликає сумнівів. Учені та практики тривалий час вказують на неефективну систему доступу до правосуддя в Україні; надмірну тривалість розгляду справ в національних судах, завантаженість суддів; відсутність ефективних національних засобів юридичного захисту; високу вартість судового

розгляду спорів; ускладнений доступ до суду тощо. Усе це, на думку учених, «підриває авторитет судової влади в Україні і знижує ефективність цивільного судочинства» [1, с. 20], а також ускладнює доступ до правосуддя для населення. Оптимізувати зазначені вище недоліки можливо за рахунок активного запровадження альтернативних способів захисту суб'єктивних прав. Проте, незважаючи

на позитивний досвід їх застосування в інших країнах і можливість, завдяки їх запровадженню, знизити навантаження на судову систему в Україні мають місце суттєві перешкоди до їх запровадження. Йдеться насамперед про недосконалість національного законодавства щодо впровадження альтернативних способів захисту, неготовність суддів запроваджувати новий інститут врегулювання спору за участю судді, незрозуміння, і як наслідок, не використання потенціалу в українському соціумі третейських судів і медіації у вирішенні спорів. Зазначене вище вказує на актуальність аналізу судової практики застосування альтернативних способів врегулювання спорів в Україні і, на цій основі, розробки пропозицій щодо активізації їх застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільше наукових статей учених присвячено вивченню зарубіжного досвіду запровадження медіації як альтернативи вирішенню судових спорів. Це праці Н. Л. Бондаренко-Зелінської, К. С. Бондаренко, Н. С. Бутрин-Боки, О. Ю. Димінської, Т. П. Зубро, О. В. Зигрій, Р. Я. Лемик, В. І. Нагнибіди, М. Я. Поліщук, Я. П. Любченко, Н. А. Мазаракі, Є. І. Фурси, С. Я. Фурси та інших. Наукові дослідження присвячені аналізу застосування медіації в окремих сферах присвячено праці К. О. Алімова, О. І. Даценко, О. В. Горещького, Ю. В. Георгієвського, С. Т. Йосипенко, З. Р. Росомахи, Т. М. Керімова, Т. М. Трояновської та інших. Дослідженням інших альтернативних способів врегулювання справ присвячено праці Ю. В. Білоусова, О. А. Устименко, (комбіновані способи альтернативного вирішення спорів), Є. О. Рябка, Є. І. Фурси, С. Я. Фурси (врегулювання спору за участю судді), І. В. Божук, Ю. Мележика, І. В. Чеховської (мирова угода, третейський суд), Н. І. Чудик-Білоусової, В. І. Нагнибіди (арбітраж) та інших учених. Водночас, не применшуючи значущість проведених досліджень варто вказати на відсутність досліджень, які б базувались на аналізі судової практики застосування альтернативних способів врегулювання спорів.

Мета статті. Аналіз судової практики застосування альтернативних способів врегулювання спорів, виокремлення позитивного досвіду їх використання та розробка пропозицій щодо удосконалення механізму їх застосування в національне законодавство і практику.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з аналізу судової практики врегулювання спорів найбільш використовується наразі мирова угода. Укладення мирової угоди на стадії спрощеного позовного провадження дозволяє уникати подальшого судового розгляду, заощаджує час та фінансові ресурси як сторін, так і суду. Замість тривалого процесу доказування та судових дебатов, сторони мають можливість самостійно визначити прийнятний для обох варіант вирішення спору. Так, ухвала Комсомольського міського суду Полтавської області від 19 листопада 2024 року у справі № 534/2089/23 [2] є яскравим прикладом успішного застосування врегулювання спору за участю суду (мирової угоди) як ефективного альтернативного способу вирішення цивільної справи. Аналізуючи цю ухвалу з позиції застосування альтернативних способів вирішення спору, можна виділити наступні ключові аспекти. Сторони, ОСОБА_1 та АТ «Полтаваобленерго», добровільно дійшли згоди щодо врегулювання спору. Відповідач визнав свою заборгованість у повному обсязі, включаючи матеріальну та моральну шкоду, витрати на експертизу та правничу допомогу, а також судовий збір. Позивач, у свою чергу, погодився на отримання цієї суми до певної дати (31.12.2024) та підтвердив відсутність майнових претензій після належного виконання угоди. Це свідчить про компромісний підхід обох сторін. Суд чітко зазначив, що затверджена мирова угода є виконавчим документом. Це є важливим стимулом для відповідача виконати свої зобов'язання, оскільки у разі невиконання позивач має право звернутися до державної виконавчої служби для примусового стягнення коштів.

Таким чином, у справі № 534/2089/23 [2] мирова угода виступила ефективним альтернативним способом вирішення спору, що відповідає принципам цивільного судочинства, спрямованим на оперативне та мирне врегулювання конфліктів на основі взаємної згоди сторін. Суд, затверджуючи цю угоду, підтримав та легітимізував досягнутий сторонами компроміс.

Також свідченням врегулювання спору шляхом укладення мирової угоди є ухвала Ірпінського міського суду Київської області від 06 листопада 2024 року у справі № 367/8067/21 [3], яка демонструє успішне застосування мирової угоди як ефективного альтернативного способу врегулювання спору про право власності в порядку спадкування. У даній справі відповідач ОСОБА_2 не заперечував проти визнання за позивачем ОСОБА_1 права власності на 1/3 частину земельної ділянки в порядку спадкування. Фактично, сторони дійшли згоди щодо суті позовних вимог, що значно спростило процес врегулювання. Мирова угода в цьому випадку формалізувала вже досягнуту домовленість та визначила право власності ОСОБА_1 на конкретну частку земельної ділянки з кадастровим номером та адресою. Це усунуло будь-яку невизначеність у майнових правах спадкоємця. Сторони зафіксували відсутність будь-яких майнових чи моральних претензій один до одного після підписання мирової угоди, що сприяє остаточному врегулюванню конфлікту.

У цій справі мирова угода стала ефективним інструментом для формалізації згоди між сторонами у спорі про спадкування. Хоча фактично спору як такого не було, мирова угода дозволила швидко та юридично правильно оформити право власності спадкоємця, заощадивши час та ресурси, які були б витрачені на повноцінний судовий розгляд. Це підкреслює гнучкість мирової угоди як альтернативного способу врегулювання юридичних питань, навіть за відсутності гострого конфлікту.

Також як успішні приклади застосування мирової угоди в цивільному судочинстві можна навести ухвали Івано-Франківського міського суду від 09.11.2023 у справі № 344/21165/21 [4]; Господарського суду Запорізької області від 07.04.2020 у справі № 908/670/20 [5] тощо.

Ухвала Ірпінського міського суду Київської області від 28 січня 2022 року у справі № 367/3876/21 [6] є ще одним вдалим прикладом застосування мирової угоди як ефективного альтернативного способу вирішення судового спору. У цій справі позивач оскаржував своє звільнення, вимагав поновлення на роботі, оплати за час вимушеного прогулу та відшкодування моральної шкоди. Замість тривалого судового процесу, сторони (ОСОБА_1 та Будинок відпочинку «Конча-Заспа») дійшли взаємної згоди. Відповідач погодився прийняти позивача на іншу посаду (радника апарату управління) з певним окладом та надбавкою, а позивач, у свою чергу, відмовився від усіх своїх первісних позовних вимог. Це є класичним прикладом компромісу, де кожна сторона йде на певні поступки заради мирного врегулювання конфлікту.

Укладення мирової угоди на відносно ранній стадії судового розгляду (менше ніж через рік після подання позову) дозволило сторонам швидко та ефективно вирішити спір, уникнувши тривалих судових засідань, збору доказів та можливого оскарження судового рішення. У цій справі мирова угода стала ефективним інструментом альтернативного вирішення трудового спору. Замість того, щоб покладатися на рішення суду, яке могло бути на користь лише однієї сторони, сторони самостійно домовилися про прийнятний для обох варіант, що свідчить про переваги добровільного врегулювання конфліктів. Суд, у свою чергу, відіграв важливу роль у легітимізації цієї домовленості, надавши їй юридичної сили.

Судова практика свідчить про активну роль суду у сприянні укладенню мирових угод шляхом роз'яснення наслідків, перевірки законності та затвердження досягнутих домовленостей.

Окрім цивільних і трудових спорів за допомогою мирової угоди вирішуються і господарсько-правові спори. Так, ухвала Господарського суду Івано-Франківської області від 20.01.2022 у справі № 909/371/20 [7]. Позивач – Управління Державної служби України з надзвичайних ситуацій в Івано-Франківській області – звернувся до суду з позовом про стягнення з Акціонерного товариства «ДТЕК Західенерго» заборгованості за договором про закупівлю послуг з охорони від пожеж. Сума позовних вимог становила 2 308 310,81 грн, з яких 2 293 833,34 грн – основний борг, 14 477,47 грн – 3% річних. У процесі розгляду справи суд першої інстанції частково задовольнив позов, стягнувши з відповідача 1 146 916,67 грн основного боргу, 4 700,48 грн 3% річних та 17 274,26 грн судового збору. У решті позову було відмовлено. Постановою Верховного Суду від 28.10.2021 касаційну скаргу позивача задоволено частково, рішення судів попередніх інстанцій скасовано в частині відмови у задоволенні позовних вимог, справу в цій частині передано на новий розгляд. У ході нового розгляду сторони подали спільну заяву про затвердження мирової угоди, яка передбачала погашення відповідачем узгодженої суми заборгованості. Суд встановив, що умови мирової угоди відповідають законодавству та є результатом добровільного волевиявлення сторін. У зв'язку з цим суд затвердив мирову угоду та закрити провадження у справі.

Ця справа демонструє конструктивний підхід учасників господарських правовідносин, які, навіть після тривалого судового процесу, змогли досягти взаємоприйнятної угоди. Укладення мирової угоди свідчить про прагнення сторін до ефективного вирішення спору та дотримання принципів ділової етики. Суд, зі свого боку, забезпечив контроль за дотриманням норм права, не втручаючись у зміст домовленостей, що відповідає засадам господарського судочинства.

Підсумовуючи варто відмітити активність, починаючи з 2020 року використання судами мирової угоди на різних стадіях судового процесу. Судова практика дає можливість визначити її суттєві переваги, до яких слід віднести: можливість укладення на будь-якій стадії судового процесу, економію часу, фінансових ресурсів, можливість вийти за межі предмета спору, обов'язковість виконання зобов'язань учасниками, взаємну згоду сторін, гнучкість, конфіденційність, задоволеність сторін угоди, законність.

Інститут врегулювання спору за участю судді є відносно новим в українському законодавстві [8; 9]. Очевидно саме цим і можна пояснити невеликий обсяг справ у реєстрі з використанням цього альтернативного способу врегулювання спору. Як приклад можна навести ухвалу Городоцького районного суду Львівської області від 12.12.2024 у справі № 441/1994/24 [10]. У даній справі між ОСОБА_1 та ОСОБА_2 виник спір, який було вирішено шляхом укладення мирової угоди на стадії судового розгляду. Суд кваліфікував це як «врегулювання спору за участю суду (медіації на стадії судового процесу)», а також виокремив низку переваг мирової угоди як альтернативного способу вирішення спору, які повною мірою проявилися у цій справі. Укладення мирової угоди стало результатом добровільної згоди обох сторін, які шляхом переговорів досягли компромісу, що задовольняє їхні інтереси більшою мірою, ніж це могло б зробити судові рішення на користь лише однієї сторони. Розподіл майнових інтересів (грошова компенсація ОСОБА_1 та збереження права власності на автомобіль за ОСОБА_2) чітко відображає взаємні поступки. У справах між колишнім подружжям мирне врегулювання спору було досягнуто самими сторонами. Це, на думку судді, сприяє збереженню більш цивілізованих відносин у майбутньому, на відміну від рішення, нав'язаного судом. Вважаємо, що ухвала Городоцького районного суду Львівської області у справі № 441/1994/24 [10] є показовим прикладом успішного застосування процедури врегулювання спору за участю

судді результатом застосування якої стало підписання мирової угоди. Такі ухвали підкреслюють важливість заохочення та підтримки таких методів, які дозволяють сторонам самостійно врегулювати свої конфлікти з меншими витратами та з більшою ймовірністю досягнення взаємоприйнятної результату, сприяючи розвантаженню судової системи та зміцненню принципу верховенства права.

Проте варто виокремити окремі проблеми, що впливають на ефективність застосування цього альтернативного способу врегулювання спору. По-перше це відсутність в ЦПК України норми, що регламентувала б «право на звернення до суду або іншого посередника на будь-якій стадії цивільного процесу», а також «наявності сертифіката, що підтверджує проходження спеціального навчання з набуття компетентностей судового медіатора за програмою обсягом (тривалістю) не менше 90 годин навчання» [11, с. 104].

Окрім цього варто посилити інформаційну кампанію щодо можливості застосування на будь-якій стадії судового процесу врегулювання спору за участю судді. Також доцільною видається пропозиція створення Служби врегулювання конфліктів у судах – інструменту, який допоможе формувати здорову атмосферу в колективах та запобігати деструктивним проявам у внутрішній взаємодії [12].

Медіацію вважають одним із найефективніших способів вирішення спорів. Незважаючи на те, що Закон України «Про медіацію» [13] є відносно новим проте застосування медіації є пріоритетним насамперед у вирішенні таких спорів, що виникають із відносин спадкування, сімейних правовідносин, трудових правовідносин, житлових відносин, інтелектуальної власності, захисту немайнових прав фізичних осіб, пов'язаних із застосуванням Закону України «Про захист прав споживачів» тощо. Існує чимало прикладів успішного застосування медіації при вирішенні зазначених вище спорів [14].

Проте застосування медіації в адміністративному судочинстві наразі є найбільш дискусійним. Учені виокремлюють деякі негативні аспекти та недоліки медіації в адміністративному судочинстві [15, с. 217-219]. На думку Ю. В. Георгієвського, З. Р. Росомахи, Т. М. Керімова це зумовлено «правовою природою публічно-правових спорів як підґрунтя адміністративного судочинства, які характеризуються, зокрема, юридичною нерівністю сторін через наявність публічного інтересу, владних повноважень у публічній адміністрації як обов'язкової сторони публічно-правового спору». Учені вважають, що однією з «з ключових проблем адміністративної медіації є обмеженість свободи дій суб'єктів владних повноважень як однієї зі сторін публічно-правового спору під час примирення у рамках медіації» [16, с. 136].

Аналіз справ із Єдиного державного реєстру судових рішень дозволяє стверджувати, що частка судових рішень, у яких адміністративними судами було прийнято рішення про оголошення перерви у підготовчому засіданні на підставі домовленості сторін провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації, зупинення провадження у разі звернення обох сторін із клопотанням про надання їм часу для примирення шляхом медіації, закриття провадження на підставі досягнення сторонами примирення шляхом медіації на будь-якій стадії судового процесу, становить близько 0,09% від загальної кількості судових рішень адміністративних судів, винесених за цей же період [17].

Наведене вище дозволяє стверджувати, що чинне національне законодавче регулювання інституту медіації є «фрагментарним і не забезпечує належного впровадження медіаційних процедур у публічно-правовій сфері. Закон України «Про медіацію» не враховує специфіку публічно-правових спорів, а у КАС України відсутні комплексні норми, що регламентують особливості медіаційного регулювання у цій категорії справ. Така ситуація створює правову невизначеність і гальмує ефективне використання медіації» [16, с. 138].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про третейські суди» [18] третейський суд – це недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин.

На думку І. О. Бута третейському розгляду «притаманні деякі риси, які роблять цей спосіб АВС окремим від інших блоком. До них учений відносить наявність чіткого законодавчого регулювання діяльності третейських судів (як внутрішніх, так і іноземних), формалізований характер діяльності з розгляду спору, юрисдикційний характер діяльності третейського суду, законодавче вилучення з компетенції третейського суду певних категорій спорів, відсутність прямої залежності наслідків розгляду спору від готовності сторін співпрацювати, оскільки сторона третейської угоди не може в односторонньому порядку відмовитися від третейського розгляду спору» [19, с. 57].

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про третейські суди» [18] в Україні можуть утворюватися та діяти постійно діючі третейські суди та третейські суди для вирішення конкретного спору (суди *ad hoc*). Так, постійно діючий третейський суд утворено при Всеукраїнській громадській організації «Українській правовий союз» [20], Всеукраїнській громадській організації «Рада адвокатів України» [21], Всеукраїнській громадській організації «Фундація медичного права та біоетики України» [22] тощо. Так, у 2023 році постійно діючий Третейський суд при Всеукраїнській громадській організації «Рада адвокатів України» прийняв Позовну заяву до розгляду та відкрив третейське провадження у справі № СП-2023-123. Між Позивачем та Відповідачем було укладено Договір поставки спортивного обладнання № 123/2023 від 01.01.2023 (далі – Договір). Згідно з умовами Договору, Позивач зобов'язався поставити Відповідачу партію спортивних тренажерів, а Відповідач – прийняти та оплатити поставлений товар.

Позивач виконав свої зобов'язання за Договором, поставивши Відповідачу товар згідно з умовами Договору та видатковими накладними № 1 від 15.01.2023 та № 2 від 20.01.2023. Відповідач, у свою чергу, частково оплатив поставлений товар, здійснивши платіж у розмірі 100 000,00 (сто тисяч) гривень, що підтверджується платіжним дорученням №456 від 25.01.2023. Залишок суми в розмірі 50 000,00 (п'ятдесят тисяч) гривень Відповідач не сплатив у встановлений Договором строк, посилаючись на фінансові труднощі. Позивач надіслав Відповідачу претензію з вимогою сплатити заборгованість, однак Відповідач не виконав вимоги Позивача. Третейський суд ухвалив рішення про надання Відповідачу відстрочки для сплати заборгованості перед Позивачем.

Варто зазначити, що третейська угода може бути укладена у вигляді третейського застереження в договорі, контракті або у вигляді окремої письмової угоди. Рішення третейського суду приймається після дослідження усіх обставин справи третейським суддею, що одноособово розглядає справу, або більшістю голосів третейських суддів, які входять до складу третейського суду. Рішення оголошується у засіданні третейського суду. Відповідно до статті 55 «Про третейські суди» [18] рішення третейського суду виконуються зобов'язаною стороною добровільно, в порядку та строки, що встановлені в рішенні. Якщо в рішенні строк його виконання не встановлений, рішення підлягає негайному виконанню.

Водночас варто зауважити, що незважаючи на наявність Закону України «Про третейські суди» практика їх застосування при врегулюванні спорів є нечисленною. Третейські суди не користуються популярністю. Судова практика включає випадки виконання рішень третейських судів державними судами. Очевидним є необхідність популяризації такого способу захисту, підвищення авто-

ритету третейського судочинства та рівня компетентності третейських суддів. Слід також поліпшити державну підтримку у створенні та популяризації третейських судів та створити умови для навчання фахівців для діяльності третейських судів, а також підвищення їх кваліфікації шляхом обміну досвідом з іноземними державами, що досягли успіху в розвитку третейства [23, с. 92].

Окремо звертаємо увагу на те, що поняття «арбітраж» окремі науковці часто ототожнюють з поняттям «третейський суд», що, на нашу думку, є некоректним. Наприклад, І. О. Бут зазначає, що «функція третейських суддів (арбітрів) не є тотожною функції судді, а саме лише використання за аналогією термінології відносно арбітражу не дозволяє однозначно зробити висновок про правову природу арбітражу як органу правосуддя» [24, с. 103], разом з тим К.Г. Ващенко вказує, що поняття «арбітражний суд» трактується як «арбітражний третейський суд» і ніяк не «державний арбітражний суд» [25, с. 170].

Уважаємо доцільним указати на конкретні відмінності між цими поняттями, а саме: 1) суб'єктний склад спору (третейський суддя та арбітр); 2) юридична регламентація (національне законодавство закріплює лише статус третейських судів в Україні, а під арбітражем можна розуміти і міжнародний комерційний арбітраж, що регламентується нормами міжнародного та національного права); 3) підвідомчість (третейський суд вирішує спори, віднесені до його компетенції чинним законодавством, та обмежується ним, зокрема щодо цивільних і господарських правовідносин, тоді як арбітраж може розглядати ширше коло спорів, зокрема спортивних, інвестиційних, комерційних тощо) [23, с. 86-87]. Водночас варто зауважити, що спортивний арбітраж в чомусь схожий на комерційний та інвестиційний арбітраж, і багато спортивних арбітрів виступають арбітрами також у звичайних комерційних і інвестиційних спорах, водночас він має значну кількість особливостей, які відрізняють його від комерційного арбітражу. Наприклад, деякі спортивні арбітражні рішення виносяться в прискореному арбітражному розгляді впродовж 24 годин. Інша характерна риса спортивного арбітражу – публічність: арбітри повинні бути готові, що їхні рішення будуть детально аналізуватися засобами масової інформації або правниками, в тому числі з критикою, так як більшість рішень Спортивного арбітражного суду в Лозанні (далі – CAS) знаходяться в публічному доступі [26; 27; 28].

В Україні у 2016 році при Національному олімпійському комітеті України (далі – НОК України) створено Спортивний арбітражний суд. У Положенні про спортивний арбітражний суд при НОК України зазначено, що це «самостійний постійно діючий третейський суд, що вирішує спори, які виникають у сфері спорту або у сфері, дотичній до спортивної діяльності та розвитку спорту» [29]. Проте, незважаючи на можливість розгляду спортивних спорів у спортивному арбітражному суді – спостерігається досить незначна їх кількість. Це пояснюється потребою у перегляді законодавства щодо запровадження такого альтернативного способу захисту. До прикладу більшість спорів стосується трудових відносин та дисциплінарних питань і найбільш частими «клієнтами» такого арбітражу можуть бути футболісти, баскетболісти та інші спортсмени стосовно питань допінгу. Проте можливість вирішення спору в арбітражі трудових спорів прямо виключена українським законодавством.

Окрім цього футбол і баскетбол в Україні мають свої власні системи вирішення всіх видів спорів із сформованою правовою практикою і незалежною процедурою апеляції. Одним із прикладів ефективного квазі-арбітражу в Україні є Палата з вирішення спорів Федерації футболу України (далі – ПФУ). Вона не може вважатися справжнім арбітражним органом, оскільки розглядає спори, що стосуються лише футболу, і на основі регламенту і правил ПФУ, а не на основі арбітражної угоди. Крім того, арбітри не обираються сторонами, а призначаються

Палатою. З моменту створення у вересні 2012 року ПВС ФФУ винесла рішення в більш ніж 200 спрах між футбольними клубами, футболістами і тренерами. Більшість справ стосується трудових спорів, в той час як приблизно 20% справ стосується спорів про компенсація за підготовку футболістів та трансферні спори між клубами [30].

Висновки. Судова практика свідчить про активну роль суду у сприянні укладенню мирових угод шляхом роз'яснення наслідків, перевірки законності та затвердження досягнутих домовленостей. Найбільше використовують мирову угоду при врегулюванні цивільних, сімейних, спадкових, господарських, фінансових, трудових спорів.

Судова практика дає можливість визначити суттєві переваги використання мирової угоди, до яких слід віднести: можливість укладення на будь-якій стадії судового процесу, економію часу, фінансових ресурсів, можливість вийти за межі предмета спору, обов'язковість виконання зобов'язань учасниками, взаємну згоду сторін, гнучкість, конфіденційність, задоволеність сторін угоди, законність.

Виявлено проблему, що впливають на ефективність застосування такого способу врегулювання спору як врегулювання спору за участю судді. До них віднесено недосконалість законодавства (відсутність в ЦПК України норми, що регламентували б право на звернення до суду або іншого посередника на будь-якій стадії цивільного процесу; відсутність норм в Законі України «Про медіацію» щодо обов'язковості проходження навчання суддями стосовно набуття компетентностей

судового медіатора); інформаційно-роз'яснювальної кампанії в ЗМІ щодо змісту і переваг такого способу врегулювання спорів; преференцій щодо заохочення використання у практичній діяльності суддів, адвокатів цього способу захисту.

З'ясовано, що найбільш дискурсивним, а, відтак і мало використовується на практиці, інститут медіації в адміністративному судочинстві. Доведено доцільність внесення змін в Закон України «Про медіацію», КАС України щодо легітимізації використання медіації при вирішенні публічно-правових спорів.

Виокремлено відмінності між поняттями «арбітраж» і «третейський суд» за критеріями: суб'єктний склад спору; юридична регламентація; підвідомчість. До перешкод застосування медичного і спортивного арбітражів в Україні віднесено: недосконалість законодавства, незначну кількість фахівців – арбітрів, відсутність центрів підвищення кваліфікації майбутніх арбітрів, неефективну інформаційно-роз'яснювальну кампанії в ЗМІ щодо їх популяризації, незадовільну матеріально-технічну підтримку тощо.

Доведено доцільність формування єдиної бази рішень (ухвал), угод з використанням альтернативних способів вирішення спорів для проведення аналізу, узагальнення практики та розробки конкретних пропозицій щодо удосконалення механізму запровадження їх в правозастосовну практику.

Перспективним напрямом вважаємо дослідження механізму застосування альтернативних способів врегулювання спору в окремих сферах суспільних відносин, насамперед у сфері охорони здоров'я та фізичної культури і спорту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутрін-Бока Н.С., Зигрій О.В. Несудові форми вирішення цивільних спорів: міжнародний досвід зарубіжних країн. *Наукові записки*. Серія: Право. 2022. Випуск 12. С. 19-24.
2. Комсомольський міський суд Полтавської області від 19 листопада 2024 року у справі № 534/2089/23. *Сайт. Реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123159579>
3. Ірпінський міський суд Київської області від 06 листопада 2024 року у справі №367/8067/21. *Сайт. Реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123881209>
4. Івано-Франківський міський суд. Ухвала від 09.11.2023 у справі № 344/21165/21. *Сайт. Реєстр судових рішень*. URL: <https://clarity-project.info/court/decision/114818182>
5. Господарський суд Запорізької області. Ухвала від 07.04.2020 у справі № 908/670/20. *Сайт. Реєстр судових рішень*. URL: <https://opendatabot.ua/court/88721574-8ac56032eb48154c02f2dff25075f038>
6. Ірпінський міський суд Київської області від 28 січня 2022 року у справі №367/3876/21. *Сайт. Реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103472005>
7. Господарський суд Івано-Франківської області. Ухвала від 20.01.2022 у справі № 909/371/20. *Сайт. Реєстр судових рішень*. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/102728101>
8. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>
9. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ: Закон України від 15.01.2020 р. № 460-IX. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#Text>
10. Городоцький районний суд Львівської області від 12.12.2024 у справі №441/1994/24. *Сайт. Реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123853206>
11. Рябко Є.О. Процедури медіації та врегулювання спору за участю судді: проблемні підходи у розмежуванні компетенцій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 5. С. 102-105.
12. Конфлікти між працівниками судів: причини, наслідки, інструменти врегулювання. Результати дослідження. *Сайт. Юридична газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/konflikti-mizh-pracivnikami-sudiv-prichini-naslidki-instrumenti-vregulyuvannya-rezultati-doslidzhenn.html>
13. Про медіацію. Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2022, № 7, ст. 51
14. Коропенко М. Фінансова медіація – це найшвидший шлях до вирішення конфлікту. URL: <https://www.fin-mediation.com/ua/povini/166-tsentr-finsanovoji-mediatiji-ta-pershij-ukrajinskij-mizhnarodnij-bank-ukladi-dogovir-pro-spivpratsyu-3>
15. Сливка М. Позитивні та негативні аспекти медіації і примирення сторін в адміністративному судочинстві: розмежування та проблеми застосування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2024. Серія «Юридичні науки». № 3 (43). С. 214–220.
16. Керімов Т.М., Россомаха З.Р., Георгієвський Ю.В. Медіація в адміністративному судочинстві України: ефективний інструмент чи декларативна формальність? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 5. С. 135-139.
17. Єдиний державний реєстр судових рішень. *Сайт Реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>
18. Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15>
19. Бут І. О. Розгляд цивільно-правових спорів третейськими судами в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2016. 229 с.
20. Постійно діючий третейський суд при Всеукраїнській громадській організації «Український правовий союз». Офіційний сайт. URL: <https://www.treteyskiy.org/>
21. Національна асоціація адвокатів України. Офіційний сайт. URL: <https://unba.org.ua/rau>
22. Всеукраїнська громадська організація «Фундація медичного права та біоетики України». Офіційний сайт. URL: <https://www.medicallaw.org.ua/>
23. Божук І.І., Чеховська І.В. Медичний арбітраж (третейський суд) як альтернатива цивільним судам у медичних спорах. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. Вип. 2 (93). С. 82-94.
24. Бут І. О. Деякі питання співвідношення розгляду цивільно-правового спору третейським судом та органом правосуддя. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. № 9. С. 103–106.

25. Ващенко К. Г. Характерні особливості міжнародного комерційного арбітражу як інституту. *Молодий вчений*. 2018. № 12 (64). С. 170–174.
26. CAS 2021/A/7895 Pierre Arnould v Fédération Equestre Internationale (FEI). URL: <https://inside.fei.org/system/files/7895%20Arbital%20Award%20-%2024.11.2021.pdf>
27. CAS 2024/A/10669 Uros Nikolic v. World Aquatics. URL: https://docs.publicnow.com/viewDoc?filename=126822%5CEXT%5CDA2D3C2AF32D95CB996933D46CD9D2F45B81E40F_246C9A8916A5F74FF58940F8B14E60C7CBF7E4A8.PDF
28. 2019/ADD/1 Міжнародний олімпійський комітет проти Мікалая Новікова. URL: https://www.tas-cas.org/fileadmin/user_upload/ADD_1_Award_for_publication.pdf
29. Положення про спортивний арбітражний суд при НОК України. *Сайт. Національний олімпійський комітет України*. URL: <https://noc-ukr.org/about/structures/sportivny-arbitrazhnyi-sud/polozhennya-pro-sos/>
30. Спортивний арбітраж. *Сайт Українська арбітражна асоціація*. URL: <http://www.arbitration.kiev.ua/uk-UA/Galuzevi-arbitrazhi/Sportyvnyj-arbitrazh.aspx?ID=492>

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.61:336.74-021.191

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/19>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВНЕСЕННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ ДО СТАТУТНОГО КАПІТАЛУ ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF CONTRIBUTION OF VIRTUAL ASSETS TO THE AUTHORIZED CAPITAL OF BUSINESS ENTITIES

Зарічанський Г.В., аспірант кафедри господарського права і процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

З розвитком блокчейн технологій та появою віртуальних активів ряд країн зіткнулись з низкою викликів, пов'язаних з правовою регламентацією операцій з віртуальними активами. Одним із проблемних правових питань є внесення віртуальних активів до статутного капіталу господарських організацій. В деяких європейських країнах, як наприклад Швейцарія, регулярно реєструються операції з внесення віртуальних активів до статутного фонду компаній. Однак, незважаючи на позитивну тенденцію законодавчих ініціатив в Україні, зокрема визнання віртуальних активів цифровими речами та закріплення відповідного положення в Цивільному кодексі України, питання їхнього практичного застосування в корпоративному праві залишається дискусійним. Попри відсутність прямої законодавчої заборони на використання віртуальних активів як внеску до статутного капіталу господарської організації, на практиці такі операції майже не здійснюються. У роботі висвітлюється невизначеність правового статусу віртуальних активів, відсутність порядку їх внесення до статутного капіталу господарських організацій, механізмів їх грошової оцінки та правил бухгалтерського обліку. Наголошується на проблематиці, пов'язаній з відкладенням набранням чинності Закону України «Про віртуальні активи» та відсутністю необхідних змін до Податкового кодексу України.

У висновку обґрунтовується необхідність комплексного нормативного врегулювання, яке має включати не лише визначення правового статусу віртуальних активів, а й встановлення чіткого порядку внесення віртуальних активів до статутного капіталу господарських організацій, грошової оцінки та правил їх обліку на балансі підприємств. Такий підхід сприятиме розвитку цифрової економіки, зменшенню юридичних ризиків для суб'єктів господарювання, формуванню сприятливого інвестиційного клімату, а також наближенню українського законодавства до міжнародних стандартів у сфері регулювання віртуальних активів. Розробка чітких нормативних положень дозволить українському бізнесу повноцінно використовувати віртуальні активи у своїй діяльності.

Ключові слова: статутний капітал, віртуальний актив, криптоактив, криптовалюта, цифрова річ, надання послуг, постачальник послуг, суб'єкт господарювання, підприємство, господарська організація, бухгалтерський облік.

With the development of blockchain technologies and the emergence of virtual assets, a number of countries have faced a number of challenges related to the legal regulation of transactions with virtual assets. One of the problematic legal issues is the inclusion of virtual assets in the charter capital of business organisations. In some European countries, such as Switzerland, transactions involving the contribution of virtual assets to the charter capital of companies are regularly registered. However, despite the positive trend of legislative initiatives in Ukraine, including the recognition of virtual assets as digital things and the enshrining of the relevant provision in the Civil Code of Ukraine, the issue of their practical application in corporate law remains controversial. Despite the absence of a direct legislative prohibition on the use of virtual assets as a contribution to the charter capital of a business entity, in practice such transactions are hardly ever carried out. The article highlights the uncertainty of the legal status of virtual assets, the lack of a procedure for their contribution to the charter capital of business entities, mechanisms for their monetary valuation and accounting rules. The author emphasises the problems associated with the delayed entry into force of the Law of Ukraine "On Virtual Assets" and the lack of necessary amendments to the Tax Code of Ukraine.

The conclusion of the article substantiates the need for a comprehensive regulatory framework, which should include not only the definition of the legal status of virtual assets, but also the establishment of a clear procedure for contributing virtual assets to the authorised capital of business entities, monetary valuation and rules for their accounting on the balance sheet of enterprises. This approach will help to develop the digital economy, reduce legal risks for business entities, create a favourable investment climate, and bring Ukrainian legislation closer to international standards in the field of virtual assets regulation. The development of clear regulations will allow Ukrainian businesses to make full use of virtual assets in their operations.

Key words: authorised capital, virtual asset, crypto-asset, cryptocurrency, digital thing, service provision, service provider, business entity, enterprise, business partnership, accounting.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу ринок віртуальних активів в Україні є сформованим та фактично діючим. Втім, у сфері віртуальних активів існує ряд проблем, які недостатньо врегульовані або взагалі не вирішені законодавцем. Однією з таких проблем є неналежне правове регулювання процедури внесення інвесторами віртуальних активів до статутного капіталу підприємств. Як наслідок, наша країна, в тому числі і бізнес, втрачає привабливість для залучення нових інвестицій у вигляді віртуальних активів, а права та інтереси вітчизняних та іноземних інвесторів віртуальних активів досі залишаються незахищеними. Навіть ті віртуальні активи, які є в обороті, найчастіше перебувають в тіні, створюючи ризики для ухилення від сплати податків,

обходу санкцій і відмивання коштів, що підтверджується аналітичними дослідженнями. Наприклад, згідно з аналізом компанії Global Ledger, орієнтовний прибуток, який отримали 15 світових та 6 українських криптобірж у період з 2021 року по 2024 рік, становить 46,35 млрд гривень, а орієнтовна сума потенційних надходжень у вигляді податків для України могла б становити 8,34 млрд гривень. Окрім в того, в дослідженні йдеться про те, що у зв'язку з загальною тенденцією зростання вартості віртуальних активів, а також збільшення їх використання українською аудиторією, очікується, що сума потенційних податкових надходжень зростатиме [1, с. 72].

Зважаючи на викладене, вирішення проблеми належного правового регулювання процедури внесення інвесто-

рами віртуальних активів до статутного капіталу підприємств є актуальним як для держави, з огляду на можливий вплив на збільшення податкових надходжень до державного бюджету, так і для інвесторів/засновників суб'єктів господарювання, які зможуть легально використовувати віртуальні активи у вигляді вкладу до статутного капіталу.

Стан дослідження проблеми. Наукові дослідження у сфері правового регулювання віртуальних активів в Україні представлені працями таких вчених, як: В. Л. Скрипник, К. Г. Некіт, С. О. Грицай, Р. А. Майданик, О. І. Кулик, В. І. Негнибіда та ін. Роботи цих авторів спрямовані на аналіз і розкриття основних аспектів правового регулювання у сфері віртуальних активів.

Але, у зв'язку з постійними та різкими змінами в національному законодавстві та впровадженням нових ініціатив, що стосуються правового регулювання у сфері віртуальних активів, а також з огляду на поетапне регулювання відносин у цій сфері на рівні Європейського Союзу, виникає необхідність подальшого висвітлення та вирішення проблем правового регулювання використання віртуальних активів у сфері господарювання і, зокрема, процедури внесення віртуальних активів до статутного капіталу господарських організацій.

Метою статті є дослідження стану правового регулювання національним законодавством питань внесення віртуальних активів до статутного капіталу господарських організацій, а також вироблення пропозицій з проблемних аспектів.

Виклад основного матеріалу. Уперше досить радикальне вирішення проблеми регулювання процедури внесення віртуальних активів до статутного капіталу було запропоноване групою народних депутатів України у Проекті Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав» № 6447 від 17 грудня 2021 року. Зазначеним Проектом було запропоновано доповнити статтю 115 Цивільного кодексу України частиною 3 наступного змісту: «Не можуть бути вкладом до статутного (складеного) капіталу віртуальні активи» [2]. Але згодом ця ініціатива була відкликана та в прийнятій редакції Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» 3320-IX від 10 серпня 2023 року відсутня заборона на внесення віртуальних активів до статутного (складеного) капіталу [3].

Окрім цього, вищезазначеним Законом вирішено правову природу віртуальних активів, шляхом віднесення їх до категорії так званих «цифрових речей». Так, згідно з новою редакцією статті 177 ЦК України, предметом цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи і послуги, результати розумової та творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Об'єкти цивільних прав можуть існувати у матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них. Статтею 179-1 Цивільного кодексу України встановлено, що цифрова річ – це благо, яке створюється та існує виключно в цифровому середовищі та має майнову вартість. Цифрова річ – віртуальний актив, цифровий контент та інше благо, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті. Особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. До цифрових речей застосовуються положення ЦК України про речі, якщо інше не встановлено ЦК України, законом або не впливає із сутності цифрової речі [4]. Така регламентація з боку законодавця стала досить позитивним та значущим кроком на шляху до правового врегулювання статусу віртуальних активів, з огляду на те, що завдяки такому підходу цифрові речі можна виокремити з-поміж інших об'єктів цивільних прав та підтвердити їх обіговість.

Частиною 1 ст. 13 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» передбачено, що вкладом учасника товариства можуть бути гроші, цінні папери, інше майно, якщо інше не встановлено законом [5]. В частині 2 статті 115 ЦК України надається широкий перелік об'єктів цивільних прав, які можуть бути вкладом до статутного (складеного) капіталу господарського товариства, серед них: гроші, цінні папери, інші речі або майнові чи інші відчужувані права, що мають грошову оцінку, якщо інше не встановлено законом [4].

Проаналізувавши ці положення нормативно-правових актів, на перший погляд можна дійти висновку, що законом не забороняється формування статутного капіталу шляхом внесення вкладу у вигляді віртуальних активів, оскільки вони віднесені до категорії цифрових речей, до яких в свою чергу, за загальним правилом застосовуються положення ЦК України про речі. Однак операції з внесення віртуальних активів до статутного капіталу залишаються нерозповсюдженими в Україні. На нашу думку, основною причиною є те, що правовий статус віртуальних активів в цілому досі не визначений, а Закон України «Про віртуальні активи» № 2074 від 17 лютого 2023 р. [6] станом на сьогодні так і не набув чинності через відсутність механізму оподаткування операцій з віртуальними активами. Як відомо, законопроект №3637 «Про віртуальні активи» Верховна рада України ухвалила ще у 2021 році і він мав набути чинності після змін у Податковому кодексі. Проте президент наклав вето на документ та вніс деякі правки. Уже під час війни депутати безрезультатно намагались змінити податкове законодавство – і за розробку законопроекту взялись знову після того, як ЄС схвалив регламент регулювання віртуальних активів MiCA [7].

Зі схожими проблемами внесення віртуальних активів до статутного капіталу компаній, які полягають у недостатній правовій регламентації, зіткнулась і Швейцарія, де починаючи з осені 2017 року регулярно реєструються операції з внесення віртуальних активів, як, наприклад, біткойнів, до статутного капіталу компаній. У Швейцарії криптовалюти не можуть бути використані як грошові внески у статутний капітал, оскільки органи торгових реєстрів не розглядають їх як державні валюти. Різниця між криптовалютою і такими валютами, як швейцарський франк, полягає в тому, що криптовалюти, такі як біткойн, не залежать від будь-якого типу контролюючого органу. Це означає, що не існує органів грошового резервування, банківських установ або обов'язкових правил проведення транзакцій, яких слід дотримуватися. Криптовалюти можуть використовуватися будь-ким і будь-де, та мають можливість самостійно керувати всією системою, від створення та розподілу валюти до забезпечення дійсності кожної транзакції. Таким чином, вони використовують децентралізований контроль на протидію централізованам державним валютам і центральним банківським системам. Однак, засновник або акціонер може виконати свій обов'язок зі сплати внеску до новоствореного або збільшеного статутного капіталу компанії не в грошовій формі, а активами. Оскільки криптовалюти вважаються щонайменше активами, вони можуть бути використані як внесок у негрошовій формі відповідно до ст. 634 Швейцарського федерального кодексу зобов'язань [8, с. 98]. Подібний підхід про негрошову форму внесків використаний законодавством багатьох країн, що дозволяє використовувати для таких потреб віртуальні активи і, зокрема, криптоактиви. Так, розділом 27 Закону про акціонерні товариства Федеративної Республіки Німеччини встановлено що внески до статутного капіталу компанії можуть бути в тому числі і в натуральній формі, яка є відмінною від грошової [9]. Згідно зі ст. 582 Закону про компанії Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, акції, що випускаються товариством та будь-які премії за ними можуть бути сплачені грошима або майном, що має гро-

шову вартість (включаючи goodwill (вартість ділової репутції) та ноу-хау) [10].

Окремої уваги заслуговує питання грошової оцінки віртуальних активів, що вносяться до статутного капіталу, яка згідно з чинним законодавством є обов'язковою та відомості про неї вносяться до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. У статті 7 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» наведений вичерпний перелік випадків, коли незалежна оцінка є обов'язковою, а саме коли мова, з поміж іншого, йде про:

- створення підприємств (господарських товариств) на базі державного майна або майна, що є у комунальній власності, крім випадків, встановлених законом;

- визначення вартості внесків учасників та засновників господарського товариства, якщо до зазначеного товариства вноситься майно господарських товариств з державною часткою (часткою комунального майна), а також у разі виходу (виключення) учасника або засновника із складу такого товариства [11]. В інших випадках дозволяється провести грошову оцінку вкладу учасника товариства за згодою учасників товариства. Вклад у негрошовій формі повинен мати грошову оцінку, що затверджується одностайним рішенням загальних зборів учасників, у яких взяли участь всі учасники товариства. При створенні товариства така оцінка визначається рішенням засновників про створення товариства [5].

Визначити вартість віртуальних активів під час їх внесення до статутного капіталу є досить проблематично через їхню волатильність та пряму залежність від показників попиту та пропозиції на ринку в момент їх внесення. Втім, та обставина, що курс віртуальних активів є публічним та його можна відстежити в реальному часі, дає змогу учасникам (засновникам) під час прийняття рішення про створення товариства або збільшення статутного капіталу за рахунок додаткових вкладів, посилаючись на курс, який опублікований криптобіржею або ж аналітичною компанією. Втім, така оцінка учасниками (засновниками) потенційно створює ризики для майбутніх кредиторів товариства та інших учасників (засновників), які вносять вклади, наприклад, у грошовій формі, оскільки фактично внесена вартість віртуальних активів, які вносяться до статутного капіталу товариства може бути значно меншою, ніж номінальна вартість статутного капіталу, відомості про яку є публічними та вносяться до державного реєстру. Так, відповідно до ст. ст. 635, 652e Цивільного кодексу Швейцарії (надалі – ЦК Швейцарії), у випадку створення або збільшення статутного капіталу компанії учасниками (засновниками) або радою директорів складається письмовий звіт, в якому вони повідомляють, у тому числі про характер і стан внесків у натуральній формі та доцільність їх оцінки. А згідно зі ст. ст. 635a, 652f ЦК Швейцарії, ліцензований аудитор повинен перевірити такі звіти та письмово підтвердити, що вони повні та точні [12].

Відсутність повного, належного правового регулювання обігу віртуальних активів та їх використання при заснуванні господарських організацій чи здійсненні ними господарської діяльності провокує проблеми з обліком віртуальних активів на балансі підприємств. Станом на сьогодні Національні положення (стандарти) бухгалтерського обліку ніяким чином не врегульовують питання обліку віртуальних активів на балансі підприємств. Втім, на міжнародному рівні, на черговому засіданні Комітету з інтерпретацій Ради міжнародних стандартів фінансової звітності, яке відбулось в березні 2019 року, було розглянуто питання обліку криптовалют, зокрема тих, які характеризуються наступними ознаками:

- є цифровою або віртуальною валютою, записаною в розподіленому реєстрі та використовує криптографію

- не випущена юрисдикційним органом або іншою стороною;

- володіння криптовалютою, не призводить до укладення договору між її власником та іншою стороною.

Відтак, Комітетом рекомендовано обліковувати криптовалюту як «Запаси» (МСБО 2) у випадку, коли вони утримуються для продажу в ході звичайної діяльності компанії. Якщо МСБО 2 не застосовується, то компанії слід обліковувати криптовалюту як «Нематеріальні активи» (МСБО 38) [13]. Запаси – це активи, які утримуються для продажу у звичайному ході бізнесу, перебувають у процесі виробництва для такого продажу або існують у формі основних чи допоміжних матеріалів для споживання у виробничому процесі або при наданні послуг [14]. Нематеріальний актив – це немонетарний актив, який не має фізичної субстанції та може бути ідентифікований. Актив є ідентифікованим за умови, якщо він може бути відокремлений, тобто його можна відокремити або відділити від суб'єкта господарювання і продати, передати, ліцензувати, здати в оренду або обміняти індивідуально або разом з пов'язаним з ним контрактом, ідентифікованим активом чи зобов'язанням, незалежно від того, чи має суб'єкт господарювання намір зробити це, або виникає внаслідок договірних або інших юридичних прав, незалежно від того, чи можуть вони бути передані або відокремлені від суб'єкта господарювання або ж від інших прав та зобов'язань [15]. Таким чином, вибір підходу до обліку віртуальних активів залежить від мети їх утримання та характеру використання в діяльності підприємства, що потребує ретельного аналізу згідно з вимогами Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

Попри те, що багато країн, і Україна у тому числі, здійснюють кроки у напрямку врегулювання цього процесу, все ще існують проблеми, пов'язані з визначенням правового статусу віртуальних активів, їхньою оцінкою, механізмом внесення до статутного капіталу та обліку на балансі підприємства. Основною причиною, через яку операції з внесення віртуальних активів до статутного капіталу залишаються нерозповсюдженими в Україні, є відсутність правової бази, яка визначає правовий статус віртуальних активів, наділяє їх характерними ознаками, тощо. Натомість, немає юридичних підстав для заборони таких внесків, на такі операції мають розповсюджуватись правила для внесків в негрошовій формі, оскільки віртуальні активи віднесені до категорії цифрових речей.

Отже, з огляду на вищевикладене, можна дійти висновку, що як і з іншими операціями, які пов'язані з віртуальними активами, основна проблема вбачається в недостатній правовій регламентації з внесення віртуальних активів до статутного капіталу. Вирішення проблеми вбачається в регулюванні як самих віртуальних активів в загальному, зокрема їх правового статусу, та і конкретно операцій з внесення віртуальних активів до статутного капіталу шляхом надання детального алгоритму процедури внесення в спеціальному законі, яким буде врегульовано віртуальні активи або чіткої вказівки в існуючих нормативно-правових актах, що внесення віртуальних активів відбувається за загальними правилами, які діють для внесків в негрошовій формі.

Впровадження правових норм щодо внесення віртуальних активів до статутного капіталу сприятиме залученню інвестицій у сферу цифрових технологій та фінансових інновацій, а також забезпечить прозорість операцій та створить правову визначеність для бізнесу, зменшуючи юридичні ризики для інвесторів. Інтеграція віртуальних активів у правове поле України сприятиме розвитку цифрової економіки та її гармонізації із міжнародними стандартами, що, своєю чергою, може посилити конкурентоспроможність українського бізнесу на глобальному ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Global Ledger. Analysis of Potential Taxation of the Ukrainian Crypto Market of 25 October 2024. URL: <https://globalledger.io/wp-content/uploads/2024/12/UA-Potential-of-Crypto-Market-Taxation-Analysis.pdf>.
2. Проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав» від 17 грудня 2021 року № 6447. URL: <https://itd.rada.gov.ua/95d68036-9981-4a8f-ab04-2bfda078a5f5>.
3. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав. Закон України від 10.08.2023 3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text>.
4. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1044>.
5. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю. Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#n82>.
6. Про віртуальні активи. Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20>.
7. В Україні легалізують криптовалюту на початку 2025 року, – Гетманцев. ITC.ua. URL: <https://itc.ua/ua/novini/v-ukrayini-legalizuyut-kryptovalyutu-na-pochatku-2025-roku-getmantsev/>.
8. Rino Siffert, Siniša Petrović, Tomislav Jakšić. PAYMENT OF THE CAPITAL CONTRIBUTION OF A COMPANY LIMITED BY SHARES IN A CRYPTOCURRENCY. 2019. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/349463>.
9. Stock Corporation Act of 6 September 1965, as last amended by Article 13 of the Act of 11 December 2023. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_aktg/englisch_aktg.html.
10. Companies Act of 6 November 2006. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/contents>.
11. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні. Закон України від 12.07.2001 № 2658-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#n44>.
12. Bundesgesetz betreffend die Ergänzung des Schweizerischen Zivilgesetzbuches (Fünfter Teil: Obligationenrecht) vom 30. März 1911 (Stand am 1. Januar 2025). URL: https://lex.weblaw.ch/lex.php?norm_id=220&source=sr&lex_id=90594.
13. Holdings of Cryptocurrencies, IFRS Interpretations Committee, June 2019. URL: <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/meetings/2019/june/ifric/ap12-holdings-of-cryptocurrencies.pdf>.
14. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 2 (МСБО 2). Запаси IASB; Стандарт, Міжнародний документ від 01.01.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_021#Text.
15. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 38 (МСБО 38). Запаси IASB; Стандарт, Міжнародний документ від 01.01.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_050#Text.

ЗАСТОСУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ФІНАНСОВИХ САНКЦІЙ ДО СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У СФЕРІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ АЗАРТНИХ ІГОР

APPLICATION OF ECONOMIC AND FINANCIAL SANCTIONS TO BUSINESS ENTITIES IN THE SPHERE OF ORGANIZATION AND CONDUCT OF GAMBLING

Куцевол Д.В., аспірант

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України»

Предметом дослідження є підстави та порядок застосування економічних та фінансових санкцій до суб'єктів господарювання у сфері організації та проведення азартних ігор. В ході дослідження було виявлено спільні риси між економічними санкціями та іншими заходами юридичної відповідальності.

Аналіз норм законодавства з питань регулювання підстав застосування санкцій доводить певну юридичну невизначеність та неузгодженість при обранні конструкції правових норм: в один перелік змішуються як фактичні підстави (здійснення дій, що суперечать національним інтересам, сприяють терористичній діяльності та/або порушують права і свободи людини, факти порушень Загальної декларації прав людини, Статуту Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) тощо), так і юридичні підстави – нормативні та індивідуально-правові акти (резолюції Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН; рішення та регламенти Ради Європейського Союзу).

В статті зроблено висновок про хибність підходу, за яким в одному переліку підстав передбачені фактичні правопорушення, зловживання правом та оціночні поняття, що потенційно призводить до можливості ручного застосування санкцій з вільним тлумаченням позицій законодавства.

Здійснено спробу класифікації та групування санкцій, що застосовуються до суб'єктів господарювання у сфері організації та проведення азартних ігор. Визначено, що санкції є кінцевим етапом реалізації юридичних механізмів впливу, що застосовуються до суб'єктів господарювання в сфері азартних ігор, якими є фінансові санкції, анулювання або зупинення ліцензій та інших дозволів, одержання (нааявність) яких є умовою для здійснення певного виду діяльності, інших санкцій, що відповідають принципам їх застосування, встановлених законодавством. Весь перелік можливих санкцій може бути поділений на зовнішні та внутрішні (національні) санкції в залежності від юридичної підстави їх накладення. Фінансові санкції за порушення спеціального законодавства про азартні ігри за своєю природою можна віднести до економічних санкцій, змінивши їх розмір у відповідності до відсоткового співвідношення з отриманим доходом за певний період часу.

За критерієм оцінки ефективності економічних санкцій, застосованих до суб'єктів господарювання в сфері азартних ігор, можуть бути поділені на ефективні санкції, частково-ефективні, неефективні санкції.

Зроблено висновок, що питання правового регулювання застосування економічних санкцій до суб'єктів господарювання в сфері азартних ігор залишається нагальним для опрацювання в межах юридичної науки. Аналіз чинного законодавства в даній сфері свідчить про роздробленість законодавства, а також про порушення нормативної техніки при формулюванні положень відповідних актів законодавства, які регулюють застосування санкцій. Ліквідація КРАІП та передача його функцій новому регулятору створює прогалину в такому регулюванні, а також відповідні колізії щодо можливості застосування таких санкцій в майбутньому.

Ключові слова: азартні ігри, санкції, економічні санкції, фінансові санкції, ліцензування, суб'єкти господарювання, юридичні та фактичні підстави, порядок, санкційне законодавство, правове регулювання.

The subject of the study is the grounds and procedure for applying economic and financial sanctions to business entities in the field of organizing and conducting gambling. The study revealed common features between economic sanctions and other measures of legal liability.

An analysis of the legal norms regulating the grounds for the application of sanctions proves a certain legal uncertainty and inconsistency in choosing the construction of legal norms: in one list, both factual grounds are mixed (implementation of actions that contradict national interests, contribute to terrorist activities and/or violate human rights and freedoms, facts of violations of the Universal Declaration of Human Rights, the Charter of the United Nations, etc.), as well as legal grounds – regulatory and individual legal acts (resolutions of the General Assembly and the Security Council of the United Nations; decisions and regulations of the Council of the European Union).

The article concludes that the approach that includes actual offenses, abuse of rights, and evaluative concepts in one list of grounds is incorrect, which potentially leads to the possibility of manual application of sanctions with a free interpretation of the positions of the legislation.

An attempt has been made to classify and group sanctions applied to business entities in the field of organizing and conducting gambling. It has been determined that sanctions are the final stage of the implementation of legal mechanisms of influence applied to business entities in the field of gambling, which are financial sanctions, cancellation or suspension of licenses and other permits, the receipt (availability) of which is a condition for carrying out a certain type of activity, other sanctions that comply with the principles of their application established by law. The entire list of possible sanctions can be divided into external and internal (national) sanctions, depending on the legal basis for their imposition. Financial sanctions for violations of special gambling legislation can be attributed to economic sanctions by their nature, changing their size in accordance with the percentage ratio to the income received over a certain period of time.

According to the criterion for assessing the effectiveness of economic sanctions applied to business entities in the gambling sector, they can be divided into effective sanctions, partially effective sanctions, and ineffective sanctions.

It is concluded that the issue of legal regulation of the application of economic sanctions to business entities in the field of gambling remains urgent for consideration within the framework of legal science. An analysis of the current legislation in this area indicates the fragmentation of the legislation, as well as violations of regulatory techniques in the formulation of the provisions of the relevant legislative acts regulating the application of sanctions. The liquidation of GLRC and the transfer of its functions to a new regulator creates a gap in such regulation, as well as corresponding conflicts regarding the possibility of applying such sanctions in the future.

Key words: gambling, sanctions, economic sanctions, financial sanctions, licensing, business entities, legal and factual grounds, procedure, sanction legislation, legal regulation.

Постановка проблеми. Здійснення суб'єктами господарювання у сфері організації та проведення азартних ігор (далі – АІ) пов'язане з ризиками порушення відповідного законодавства з огляду на зарегульованість та суспільну значущість даної сфери суспільних відносин. Про це свідчить постійна увага законодавця до правових трансформацій, значний суспільний резонанс кожної події в сфері регулювання

АІ та неодноразові кризові «ручні» рішення органів виконавчої влади. Вказані рішення спрямовані на зменшення негативного впливу АІ, як в період воєнного стану, так і без його врахування, зважаючи на стан правової взаємодії між державними інституціями, споживачами та надавачами АІ-послуг.

Санкційні правозастосовчі механізми та їх практичне застосування до суб'єктів господарювання в сфері орга-

нізації та проведення AI потребують детального вивчення теоретичних аспектів, природи їх виникнення. Дослідження правової природи санкцій, їх систематизації та групування, як за суб'єктами застосування, так і за рівнем впливу на діяльність надавачів AI-послуг, є необхідною передумовою, що дозволить у подальшому визначити шляхи їх оптимальної реалізації та надати пропозиції із вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання застосування сучасних економічних санкцій до суб'єктів господарювання у сфері організації та проведення AI не були предметом окремого дослідження в межах юридичної науки, а загальном питанні природи та порядку накладення економічних санкцій знаходили інтерес представників політологічних, економічних наук [1]. В той же час питання підстав та порядку застосування економічних санкцій до суб'єктів господарювання у сфері організації та проведення AI залишилися поза межами спеціального наукового дискурсу.

О. Сопронюк, досліджуючи специфіку вживання поняття санкції в юридичній доктрині наводить наступні випадки вживання даної категорії:

- форма затвердження чого-небудь вищою інстанцією; визнання законності чогось;
- заходи, що застосовуються до правопорушника і тягнуть для нього певні несприятливі наслідки;
- структурна частина загальної норми права, яка вказує на можливі заходи впливу на порушника даної норми;
- згоди компетентного державного органу на вчинення тих чи інших юридично значущих дій, наприклад, санкція судді на обшук [2, с. 234].

За пропозицією Є. Карлюги процес реалізації економічних санкцій стикається з низкою завдань, які потребують нагального вирішення задля підвищення ефективності санкційної політики України. Ці завдання знаходяться в площині законодавчої регламентації питань контролю за виконанням санкційних приписів, відповідальності за їх порушенням [3].

І. Зозуля, К. Профатіло пропонують розглядають застосування санкцій до порушників законодавства в AI-сфері, як обов'язок регулятора [4].

Підсумовуючи наявні публікації, із досліджуваної теми можна дійти висновку, що на стан наукової думки мала значний вплив трансформація законодавства, а проблема застосування саме економічних санкцій до надавачів AI-послуг було розглянуто фрагментарно із нахилом переважно на адміністративне, а не господарсько-правове регулювання.

Окремо, варто зауважити, що огляд літератури із застосування санкцій за Податковим кодексом України не розглядався, оскільки це становить іншу сферу правовідносин, і, як наслідок, інший напрям для дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, питання щодо стану практичного впровадження в законодавство про AI економічних санкційних механізмів, які застосовуються за рішенням Ради національної безпеки і оборони України, їх зв'язок та схожість із безпосередньо санкціями за порушення спеціального законодавства та відмінності вимагають вирішення шляхом їх визначення.

Наукова думка та публікаційні активності із запропонованої теми зводяться до досліджень санкційних правовідносин в AI-сфері, сприймаючи їх через призму кримінально-правових санкцій або ж безпосередньо фінансових санкцій, що потенційно звужує об'єкт дослідження. Поряд із тим, теоретичне осмислення саме економічних санкцій, і, як наслідок, формування практичних рекомендацій, вимагає їх вивчення в більш широкому контексті, зокрема, для надання пропозицій з оптимізації їх застосування.

Мета статті, постановка завдання. Полягає у наданні визначення санкцій до надавачів AI-послуг з урахуванням

правозастосування санкційного та спеціального законодавства, систематизації підстав, принципів, порядку застосування санкцій до суб'єктів господарювання цього виду економічної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Поняття «санкція» (від лат. *sanctio* – непорушна постанова; найсуворіший припис) широко використовується в юридичній науці та має багато значень.

В теорії держави і права під санкцією прийнято розуміти ту частину зі складу норми права, якою визначається відповідальність за порушення правил, встановлених диспозицією.

Під економічними санкціями в юридичній літературі розуміють спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи, які мають на меті виснажити економіку ворожої держави [5], захід економічного примусу [6, с. 71-72], комерційні та фінансові обмеження, що застосовуються однією чи декількома країнами проти певної держави, групи осіб або окремої особи [7, с. 36].

Основа законодавства щодо застосування економічних санкцій до суб'єктів господарювання у сфері організації та проведення AI закладена в Законі України «Про санкції» [8], Законі України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» [9] (далі – Закон про AI), рішенні Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей (далі – КРАІЛ) «Про затвердження Порядку реалізації видів санкцій та моніторингу їх ефективності Комісією з регулювання азартних ігор та лотерей» від 15.08.2023 № 168 [10] (далі – Порядок). Запровадженням Порядком визначено механізм реалізації спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (далі – санкції) та моніторингу їх ефективності КРАІЛ [10].

Крім економічних санкцій законодавством передбачено також фінансові санкції, що накладаються на суб'єктів господарювання в AI-сфері. Так, відповідно до п. 7 ст. 8 Закону про AI уповноважений орган (орган державного регулювання у сфері організації та проведення азартних ігор) застосовує фінансові санкції (штрафи), передбачені цим законом [9].

Підстави для застосування фінансових санкцій перераховані в ст. 58 Закону про AI. Так, організатори AI несуть відповідальність за такі порушення:

- невиконання будь-якого з обов'язків щодо мінімізації негативного впливу AI;
- ненадання звітності, а так само ненадання документів, інформації, або надання недостовірної інформації на запит Уповноваженого органу;
- несвоєчасне або з порушенням встановленого порядку надання звітності, а так само несвоєчасне або з порушенням встановленого порядку надання документів, інформації на запит Уповноваженого органу;
- ненадання під час перевірки доступу до онлайн-системи організатора AI;
- невиконання в повному обсязі та у встановлений строк розпорядження Уповноваженого органу про усунення порушень цього закону та/або ліцензійних умов, виявлених під час перевірки;
- порушення вимог щодо здійснення розрахунків при організації та проведенні AI;
- отримання послуг від суб'єктів господарювання, які не отримали відповідну ліцензію;
- порушення, пов'язані з використанням гральних автоматів без погодження з розробником такого грального обладнання або внесення змін (модифікацій) до грального обладнання, не передбачених технічною або програмною документацією грального обладнання, щодо якого документально не підтверджено проходження сертифікації та/або проведення інспектування, якщо таке обладнання підлягає сертифікації та/або інспектуванню на відповідність технічним вимогам; грального автомата, не підключеного до онлайн-системи організатора AI, пов'язаної каналами

зв'язку із Державною системою онлайн-моніторингу; використання грального обладнання, на яке відсутня відповідна ліцензія або дія ліцензії на яке припинена тощо;

– провадження букмекерської діяльності у букмекерському пункті, на який не отримано відповідної ліцензії [9].

Щодо підстав застосування економічних санкцій щодо суб'єктів господарювання в АІ-сфері, то слід відзначити, що в юридичній літературі та актах правозастосування нерідко використовується формулювання «порушення санкційного законодавства» [11] як фактична підстава накладення економічних санкцій в досліджуваній сфері.

Відповідно до положень ст.2 Закону «Про санкції» правову основу застосування санкцій становлять Конституція України, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, закони України, нормативні акти Президента України, Кабінету Міністрів України (далі – КМУ), рішення Ради національної безпеки та оборони України (далі – РНБО), відповідні принципи та норми міжнародного права [8], а отже саме дані акти складають основу санкційного законодавства.

Підстави застосування економічних санкцій щодо суб'єктів господарювання в АІ-сфері визначаються Законом України «Про санкції». Так, загальними підставами застосування санкцій є:

– дії іноземної держави, іноземної юридичної чи фізичної особи, інших суб'єктів (таких як юридичні особи, які знаходяться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента), які створюють реальні та/або потенційні загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету і територіальній цілісності України або іншої держави, сприяють терористичній діяльності та/або порушують права і свободи людини і громадянина, інтереси суспільства та держави, призводять до окупації території, експропріації чи обмеження права власності, завдання майнових втрат, створення перешкод для сталого економічного розвитку, повноцінного здійснення громадянами України належних їм прав і свобод;

– резолюції Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН);

– рішення та регламенти Ради ЄС;

– факти порушень Загальної декларації прав людини, Статуту ООН [8].

Аналіз нормативного матеріалу з питань регулювання підстав застосування санкцій свідчить про певну юридичну невизначеність та плутанину з огляду на терміновість та суспільний резонанс при прийнятті відповідних норм. Так, статтею, що передбачає підстави накладення санкцій в один перелік змішуються як фактичні підстави (здійснення дій, що суперечать національним інтересам, сприяють терористичній діяльності та/або порушують права і свободи людини, інтереси суспільства та держави, факти порушень Загальної декларації прав людини, Статуту ООН тощо), так і юридичні підстави – нормативні та індивідуально-правові акти (резолюції Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН; рішення та регламенти Ради ЄС).

Крім того, вважаємо, що отождення в одному переліку фактичних правопорушень (дії, які порушують права і свободи людини і громадянина), результатів діяльності (завдання майнових втрат), фактів зловживання правом (дії, що бо порушують інтереси суспільства) та загалом ефемерних неосязних фактів, що передбачають емоційну оцінку (створення перешкод для сталого економічного розвитку) як підстав застосування санкцій не відповідає формальній логіці, суперечить загальним принципам права (відповідальність лише за правопорушення) та потенційно призводить до можливості ручного застосування санкцій з вільним тлумаченням позицій законодавства.

В той же час, відповідно до п. 2. ст. 3 Закону «Про санкції» застосування санкцій ґрунтується на принципах закон-

ності, прозорості, об'єктивності, відповідності меті та ефективності [8], реалізація яких виглядає сумнівною з огляду на невизначеність в підставах застосування санкцій.

Правова природа будь-якої санкції спрямована на встановлення міри відповідальності за вчинене правопорушення та є кінцевим етапом реалізації юридичних механізмів впливу, спрямованих на покарання за порушення закону, компенсації втрат держави і суспільства, наслідок заподіяного правопорушення. Такими чином, виникає необхідність визначення інших спільних рис для фінансових і економічних санкцій.

Так, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 16 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» зупинення дії ліцензії може бути застосовано як санкцію до ліцензіатів відповідно до Закону України «Про санкції» [12].

За приписами, наведеними в ст. 4 Закону України «Про санкції», зокрема, серед санкцій є санкції конфіскаційної дії (стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі) та санкції заборонної дії (припинення дії або зупинення ліцензій) [8], що є схожими за видами з санкціями, передбаченим Законом про АІ (фінансові санкції та санкції у вигляді припинення дії ліцензій) [9].

Ретроспективна оцінка правового регулювання санкцій має коріння, передбачене Господарським кодексом України, зокрема ним передбачалися господарській санкції та адміністративно-господарські санкції.

Відповідно до ч. 1 ст.217 Господарського кодексу України господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки [13]. Саме настання несприятливих економічних наслідків для суб'єкта господарювання-правопорушника і є основною метою санкцій.

Спільні риси вищевказаних санкцій за характером нормативного впливу і за наслідками, передбаченими в Законі України «Про санкції» і в законі про АІ, мають спільні риси, що дозволяє їх віднести саме до категорії економічних санкцій, оскільки в цьому разі правопорушник несе несприятливі для нього економічні наслідки. Зважаючи, не тільки на каральний характер санкцій, а і на компенсаційний, проглядається саме їх економічна природа, що вимагає удосконалення і диференціацію підходів до їх застосування. Таким чином, можливим є надання пропозицій по зміні підходів до визначення розміру фінансових санкцій, які передбачені в ст. 58, ст. 59 закону про АІ [9].

Аналіз деліктних складів правопорушень, які слугують підставою для накладення фінансових санкцій за формальним підходом дає підстави їх розмежувати на 3 види:

1. Загальні фінансові санкції (неподання звітності, невиконання приписів регулятора, порушення порядку перевірки тощо);

2. Фінансові санкції, які застосовуються за порушення спеціального законодавства, що стосується безпосередньо господарської діяльності (внесення змін до грального обладнання, дії з використанням несертифікованого грального обладнання, порушення порядку реклами тощо);

3. Фінансові санкції, які застосовуються за порушення спеціального ліцензійного законодавства (відсутність ліцензій, порушення ліцензійних умов провадження господарської діяльності).

В ст. 58, ст. 59 закону про АІ штрафні санкції розраховані у фіксованому розмірі виходячи із розміру мінімальної заробітної плати [9]. Проте, використовуючи запропоноване їх групування та належність фінансових санкцій та санкцій за порушення спеціального ліцензійного законодавства до економічних санкцій, можливим є запровадження підходу, відповідно до якого їх розмір буде визначатися відсотком від отриманого правопорушником доходу за певний проміжок часу. Найбільш придатними до такої зміни і подальшого правозастосування є загальні фінансові санкції.

Запропонований підхід до визначення розміру фінансових санкцій буде узгоджуватися із санкційним підходом, закладеним у законодавстві про захист економічної конкуренції, а диференціація суттєво збільшить розмір санкцій за допущене правопорушення і може суттєво підвищити рівень правової дисципліни організаторів АІ.

Важливим питанням є також класифікації санкцій, що застосовуються до суб'єктів господарювання в сфері АІ.

Відповідно до п. 4 розділу I Порядку санкціями за загальним правилом передбачені статтею 4 Закону України «Про санкції», що застосовуються до суб'єктів господарювання в АІ-сфері є:

- анулювання або зупинення ліцензій та інших дозволів, одержання (наявності) яких є умовою для здійснення певного виду діяльності;

- інші санкції, що відповідають принципам їх застосування, встановленим законом [10].

Весь перелік можливих санкцій може бути поділений на зовнішні та внутрішні (національні) санкції в залежності від юридичної підстави їх накладення.

За критерієм оцінки ефективності економічних санкцій, застосованих до суб'єктів господарювання в сфері АІ, можуть бути поділені на ефективні санкції, частково-ефективні санкції, неефективні санкції. Слід також зазначити, що моніторинг ефективності санкцій забезпечується шляхом здійснення збору та аналізу інформації про вжиті заходи та/або виявлені порушення санкційного законодавства [11].

Розглядаючи процедурні моменти застосування економічних санкцій до суб'єктів господарювання у сфері організації та проведення АІ, перш за все, необхідно відзначити, що під застосуванням санкцій в широкому сенсі розуміється накладення, скасування та внесення змін до санкцій, як складових санкційного процесу.

Щодо порядку застосування санкцій слід відзначити, що нормативне регулювання останнього здійснюється як на рівні законів (Конституція України, Закон України «Про санкції»), так і на рівні підзаконних актів. Так, згідно п. 1 розділу II Порядку самостійний структурний підрозділ КРАІЛ, до компетенції якого належать питання ліцензування господарської діяльності у сфері організації та проведення АІ та у лотерейній сфері готує проєкт рішення для реалізації видів санкцій у разі введення указом Президента України в дію рішення РНБО щодо суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері організації та проведення АІ, операторів державних лотерей до переліку осіб, на яких наложено санкції.

За наявності підстав самостійний структурний підрозділ, до компетенції якого належить розроблення проєктів нормативно-правових актів, відповідно до Порядку, на основі пропозицій самостійних структурних підрозділів готує проєкт акту КМУ щодо застосування, скасування та/або внесення змін до санкцій та вживає заходів для його подання на розгляд КМУ.

Підготовка проєкту акту КМУ щодо застосування, скасування та/або внесення змін до санкцій або погодження проєктів актів КМУ, підготовлених органами державної влади, щодо застосування, скасування та внесення змін до санкцій, здійснюється з дотриманням порядку ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію, відповідно до вимог законодавства України.

У разі якщо затверджене Верховною Радою України та введене в дію Указом Президента України рішення РНБО щодо застосування, скасування та внесення змін до санкцій стосовно іноземної держави або невизначеного кола осіб певного виду діяльності (секторальні санкції) містить заборони до фізичних та/або юридичних осіб проводити операції (вчиняти дії), які призводять до порушення, уникнення запровадження обмежень під час здійснення господарської діяльності у сфері організації

та проведення азартних ігор, у лотерейній сфері, КРАІЛ приймається відповідне рішення щодо забезпечення реалізації таких санкцій [10].

Як бачимо з тексту Порядку на даний момент всі процедурні моменти запровадження санкцій щодо суб'єктів господарювання у сфері організації та проведення АІ напругу пов'язані з діяльністю КРАІЛ, яка була припинена в межах реалізації положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою боротьби з ігровою залежністю (лудоманією) та вдосконалення державного регулювання діяльності щодо організації та проведення АІ та лотерей» [14]. В розвиток цих положень Кабінет Міністрів України утворив державне агентство «ПлейСіті», до завдання якого належить реалізація державної політики у сфері організації та проведення АІ та лотерей, однак зміни в Порядок не були внесені, що негативно позначається на потенціалі реалізації рішень в межах санкційного законодавства. Попри це, Державне агентство ПлейСіті анулювало ліцензію казино «PIN-UP» [15], що фактично не визначено компетенцією цього органу, адже відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою боротьби з ігровою залежністю (лудоманією) та вдосконалення державного регулювання діяльності щодо організації та проведення АІ та лотерей» ПлейСіті лише застосовує фінансові санкції (штрафи), передбачені цим Законом [14], що є певною правовою прогалиною.

Реалізація запропонованого у статті підходу до включення фінансових санкцій, санкцій за порушення ліцензійного законодавства в сфері господарської діяльності з організації та проведення АІ до складу економічних санкцій буде мати позитивний ефект, як в напрямку усунення можливих правових колізій, так і в напрямку оптимізації їх застосування.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз поточного стану правового регулювання АІ в частині застосування санкцій за правопорушення спеціального та санкційного законодавства дає підстави для наступних висновків:

1. Розглянуто питання застосування санкційного законодавства за правопорушення в сфері організації та проведення АІ, які безпосередньо визначені в Законі про АІ і підзаконних нормативних актах так і в Законі України «Про санкції».

2. Встановлено, що питання правового регулювання застосування економічних санкцій до суб'єктів господарювання в сфері АІ залишається нагальним для опрацювання в межах юридичної науки. Аналіз чинного законодавства в даній сфері свідчить про роздробленість законодавства, а також про порушення нормативної техніки при формулюванні положень відповідних актів законодавства, які регулюють застосування санкцій в сфері АІ.

3. Визначено, що правова природа будь-якої санкції спрямована на встановлення міри відповідальності за вчинене правопорушення та є кінцевим етапом реалізації юридичних механізмів впливу, спрямованих на покарання за порушення закону та компенсації втрат держави і суспільства.

4. Аргументовано, що фінансові санкції, санкції у вигляді припинення дії ліцензії за порушення спеціального законодавства про АІ та санкції передбачені Законом України «Про санкції» мають спільні риси, що дає можливість віднесення таких санкцій до економічних.

4. Обґрунтовано розмежування санкцій за порушення спеціального законодавства про АІ за формальними підставами та можливість зміни розміру загальних підходів до обрахунку при визначенні розміру загальних фінансових санкцій.

5. Запропоновано при визначенні розміру загальних фінансових санкцій використовувати не фіксований розмір з їх прив'язкою до мінімальної заробітної плати, а встановлювати останні в залежності від обсягу отриманого доходу суб'єктом ринку АІ за певний період часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соколовська О.М. Санкції як засіб зовнішньополітичного впливу. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2022. № 3. С. 82-86. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269556](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269556)
2. Сопронюк О. Поняття санкції у теорії права. *Історико-правовий часопис: журнал*. 2016. № 1 (7). С. 234-240. <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/10795>
3. Карлюга Є. К. Забезпечення дотримання економічних санкцій з перспективи національного права / Матеріали 79-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса, 27–29 листоп. 2024 р.) / відп. ред. О. В. Побережець ; ред. кол.: Є. І. Масленніков, А. Л. Святошнюк та ін. – Одеса : Олді+, 2024. – С. 15–19. <https://dspace.onu.edu.ua/items/668c3624-88e9-4649-8b5a-b2376ed48a42>
4. Зозуля І. В., Профатіло К. В. (2021). Повноваження Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей. *Форум Права*, 70(5), 29–46. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5529525>
5. Завадська І. Оновлений порядок реалізації санкцій: практичні аспекти застосування. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/220421_opovleniy-poryadok-realizats-sanktsiy-praktichn-aspekti-zastosuvannya
6. Громовенко К.В. Економічні санкції: міжнародно-правові аспекти ефективності. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 4. С. 70-77. DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i4.265> URL: <https://hdl.handle.net/11300/24338>
7. Панковець М.П., Шевчук Т. В.. Міжнародні економічні санкції в системі міжнародної безпеки: досвід та ефективність застосування в сучасних умовах. *Scientific Bulletin of UNFU*. 2024. № 34(4). С. 34-40. DOI: <https://doi.org/10.36930/40340405>
8. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 20.07.2025)
9. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор: Закон України від 14.07.2020 № 768-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text> (дата звернення: 20.07.2025)
10. Про затвердження Порядку реалізації видів санкцій та моніторингу їх ефективності Комісією з регулювання азартних ігор та лотерей: Рішення КРАІЛ від 15.08.2023 № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1519-23#Text> (дата звернення: 20.07.2025)
11. Державна санкційна політика та азартні ігри: КРАІЛ ухвалила рішення. URL: <https://ips.ligazakon.net/lawnews/doc/EN231987-derzhavna-sanktsiyna-polityka-ta-azartni-ihry-krail-ukhvalyla-rishennya> (дата звернення: 20.07.2025)
12. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text> (дата звернення: 28.07.2025)
13. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 28.07.2025)
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою боротьби з ігровою залежністю (лудоманією) та вдосконалення державного регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор та лотерей: Закон України від 04.12.2024 № 4116-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4116-20#Text> (дата звернення: 28.07.2025)
15. Телеграм канал Мінцифра URL: <https://t.me/mintsyfra/6894> (дата звернення: 29.07.2025)

КРИТЕРІЇ ПРАВОМІРНОСТІ МОРАТОРІЇВ НА ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ

CRITERIA FOR THE LEGITIMACY OF MORATORIA ON THE ENFORCEMENT OF COMMERCIAL COURT JUDGMENTS

Озадовський І.Л., аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена визначенню критеріїв правомірності мораторіїв на примусове виконання рішень господарських судів. Автор вважає, що під мораторієм на примусове виконання судових рішень мається на увазі формально тимчасова заборона на примусове виконання деяких судових рішень, яка є прямою вимогою закону і не пов'язана із вирішенням спору судом. Встановлено, що наразі в Україні сформувалася значна кількість таких мораторіїв, що є однією з основних причин невиконання рішень судів. У статті вказується, що оскільки мораторії на примусове виконання судових рішень встановлюються законом, їх правомірність може бути оцінена виключно шляхом перевірки відповідності джерелам права вищої юридичної сили: міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана парламентом, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, та Конституції України. З'ясовано, що аналізовані мораторії, як правило, обмежують звернення стягнення на майно боржника і в такому разі мають розглядатися як втручання принаймні в два конвенційних права – права на справедливий суд та права на мирне володіння своїм майном і, відповідно, мають оцінюватися з урахуванням практики ЄСПЛ. Проаналізовано відповідні стандарти ЄСПЛ. Виснувано, що такий критерій, як закріплення на національному рівні права кредиторів отримати компенсацію втрат, завданих внаслідок тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання боржником, є опціональним і не може застосовуватися при оцінці усіх видів мораторіїв. Водночас обґрунтовано, що наявність реальної можливості отримати компенсацію унаслідок дії мораторію є обов'язковою, якщо останній був встановлений на користь держави. Доведено, що аналізовані мораторії є такими, якщо відповідають Конституції України, якщо досягнення відповідної законної мети без введення мораторію або неможливе, або вимагає від держави непропорційних зусиль чи надмірного втручання у права інших осіб. Сформульовано комплексний перелік критеріїв, які дозволяють оцінити конституційність мораторіїв. Доведено, що усі встановлені критерії правомірності згаданих мораторіїв застосовуються і в частині рішень господарських судів.

Ключові слова: принцип правової визначеності, мораторій, мораторій на примусове виконання судових рішень, пропорційність, конституційність, виконувальність судових рішень, відшкодування шкоди, зворотна дія в часі.

The article is devoted to identifying the criteria for the legitimacy of moratoria on the enforcement of commercial court judgments. The author defines a moratorium on the enforcement of court judgments as a formally temporary prohibition on the enforcement of certain judicial decisions, established directly by law and not connected to the resolution of a dispute by a court. It is established that, at present, a significant number of such moratoria exist in Ukraine, and that these constitute one of the main reasons for the non-enforcement of court decisions. The article notes that since moratoria on the enforcement of court judgments are established by law, their legitimacy may only be assessed by verifying their compliance with higher-ranking legal sources: international treaties, whose binding force has been recognized by the parliament – in particular, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms – and the Constitution of Ukraine. It is demonstrated that such moratoria generally restrict the enforcement of claims against the debtor's assets, and in such cases must be evaluated as an interference with at least two Convention rights: the right to a fair trial and the right to peaceful enjoyment of possessions, and accordingly must be assessed in light of the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR). The relevant ECtHR standards are analyzed. It is concluded that the criterion of securing at the national level a creditor's right to compensation for losses caused by prolonged non-enforcement of a court decision is optional and may not be applicable to all types of moratoria. At the same time, it is argued that the availability of a real opportunity to obtain such compensation is mandatory where the moratorium benefits the state. It is proven that moratoria under review may be considered constitutional only if achieving a legitimate aim without introducing the moratorium is either impossible or would require the state to take disproportionate measures or to interfere excessively with the rights of others. A comprehensive list of criteria for assessing the constitutionality of such moratoria is proposed. It is demonstrated that all identified criteria also apply to moratoria concerning the enforcement of commercial court judgments.

Key words: principle of legal certainty, moratorium, moratorium on the enforcement of court judgments, proportionality, constitutionality, enforceability of court judgments, compensation for damage, retroactivity.

Постановка проблеми. Станом на червень 2021 року в Україні налічувалося щонайменше 13 мораторіїв, що перешкоджають примусовому виконанню судових рішень [1, с. 8], а після початку повномасштабного вторгнення російської федерації законодавець встановив нові мораторії (п. 10-2, 10-3 розділу XIII Закону України «Про виконавче провадження») [2]. Наявність таких мораторіїв є, на думку уряду, однією з основних причин невиконання рішень судів в Україні [3]. Водночас Комітет міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за виконанням рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), нещодавно підкреслив важливість скасування законодавчих заборон, зокрема мораторіїв, які блокують виконання рішень [4]. За таких умов надзвичайного значення набуває питання формування критеріїв правомірності мораторіїв на примусове виконання рішень судів. Водночас з урахуванням того, що в порядку господарського судочинства вирішуються спори між юридичними особами, обсяг конституційних прав яких менший, порівняно з фізичними особами [5], слід розглянути питання формування критеріїв правомірності мораторіїв на примусове виконання рішень перш за все господарських судів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Предметом досліджень низки вітчизняних науковців була загально-правова тематика мораторіїв, що перешкоджають примусовому виконанню судових рішень. Зокрема, слід виділити Наталію Блажівську, яка вивчала питання мораторіїв на звернення стягнення на майно боржника в законодавстві України та в практиці ЄСПЛ, Юрія Білоусова, що досліджував мораторій на звернення стягнення на майно у контексті забезпечення майнових інтересів держави та суб'єктів приватного права, а також Любов Малярчук та Олексія Снідевича, які досліджували конституційність низки мораторіїв на примусове виконання судових рішень. Разом із тим у національній доктрині так і не було запропоновано повноцінного переліку критеріїв оцінки мораторіїв на примусове виконання судових рішень на відповідність Конституції України, а також не було проаналізовано, чи є відмінності в такому переліку за умови того, що судові рішення були ухвалені в порядку господарського судочинства.

Постановка завдань дослідження. З урахуванням викладеного, спочатку встановивши зміст поняття мора-

торію на примусове виконання судових рішень, слід сформувати перелік критеріїв, які дозволяють оцінити такий мораторій на предмет відповідності Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Конституції України, а також з'ясувати, чи відрізняються зазначені критерії від критеріїв правомірності мораторіїв на примусове виконання судових рішень, ухвалених господарськими судами.

Виклад основного матеріалу. Мораторій як юридична категорія має декілька значень і безпосередньо пов'язаний зі створенням тимчасових обмежень на вчинення певних дій юридичного та/або фактичного характеру. Як зауважує Ю. Білоусов із посиланням на Ліґа:Закон, мова може йти, зокрема, про «відстрочку чи призупинення виконання зобов'язань у зв'язку з настанням надзвичайних подій, обставин», «заборону випробувань, застосування окремих видів зброї» тощо [6, с. 122].

Як зазначалося вище, однією з основних причин невиконання рішення судів в Україні уряд називає наявність мораторіїв, які перешкоджають примусовому виконанню рішень судів [3]. У цьому контексті під мораторіями мають на увазі формально тимчасову заборону на примусове виконання деяких судових рішень, яку разом із тим слід відрізнити від інших ускладнень, що можуть виникнути в процесі виконання. Зокрема, поняття мораторію не охоплює зупинення судом стягнення на підставі виконавчого документа, зупинення судом реалізації арештованого майна у разі відсутності іншого майна боржника, на яке може бути звернено стягнення, та відстрочки виконання рішення (п. 2, 3, 6 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження»). Так, як правильно звертає увагу Ю. Білоусов, зупинення реалізації арештованого майна є індивідуальним процесуальним ускладненням [6, ст. 124]. Відповідно, мораторій на примусове виконання судових рішень виділяється серед решти ускладнень у процесі виконання тим, що є прямою вимогою закону, а не виникає з акту індивідуальної дії за результатами оцінки індивідуальних обставин. Мораторій на виконання судових рішень відрізняється і від зупинення виконавчого провадження у разі поновлення судом строку подання апеляційної скарги (ст. 38 Закону України «Про виконавче провадження»), оскільки хоча таке зупинення і є вимогою нормативно-правового акту, однак пов'язане із відновленням процесу з вирішення спору судом, тоді як примусовому виконанню підлягають ті рішення, у яких спір вирішено.

Яскравим прикладом мораторію на виконання на примусове виконання деяких категорій судових рішень є мораторій на застосування заходів примусового виконання рішень щодо державних вугледобувних підприємств, згідно з яким: (1) підлягають зупиненню виконавчі провадження та заходи примусового виконання рішень щодо державних вугледобувних підприємств, які підлягають виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження»; (2) знімаються арешти та заборони відчуження майна у таких виконавчих провадженнях [1, с. 29].

Таким чином, мораторієм на примусове виконання судових рішень є формально тимчасова заборона на примусове виконання деяких судових рішень, яка є прямою вимогою закону і не пов'язана із вирішенням спору судом.

У правовій науці виконуваність судового рішення розглядається як одна з вимог принципу правової визначеності [7, с. 418]. Відповідно, неправомірний мораторій на примусове виконання судових рішень порушує перш за все принцип правової визначеності, а відтак – і принцип верховенства права.

Оскільки мораторії на примусове виконання судових рішень встановлюються законом, їх правомірність може бути оцінена виключно шляхом перевірки відповідності джерелам права вищої юридичної сили: міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною

Радою України, та Конституції України. Ключовим міжнародним договором у цьому випадку є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція).

Мораторії на примусове виконання судових рішень, як правило, обмежують звернення стягнення на майно боржника і в такому разі мають розглядатися як втручання принаймні в два конвенційних права – права на справедливий суд та права на мирне володіння своїм майном – і, відповідно, оцінюватися з урахуванням практики ЄСПЛ [8, с. 6], який вдається до тлумачення гарантованих Конвенцією прав у світлі принципу верховенства права, що закріплений у її преамбулі [9].

Н. Блажівська, яка досліджувала питання мораторіїв на звернення стягнення на майно боржника в практиці ЄСПЛ, зауважує, що їх встановлення в законодавстві повинно відповідати таким умовам: мати законну мету (захист інтересів держави, суспільства чи окремих суб'єктів; подолання наслідків надзвичайних обставин) та забезпечувати пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою. Як зазначає вчена, визначення пропорційності у практиці ЄСПЛ відбувається з урахуванням (1) строку застосування мораторію, (2) гнучкості мораторію, що включає можливість оскаржувати законодавчі обмеження, наприклад, у разі їх несправедливого застосування, та (3) закріплення на національному рівні права кредиторів отримати компенсацію втрат, завданих внаслідок тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання боржником [8, с. 7-8].

Щодо строку застосування мораторію, то варто зауважити, що ЄСПЛ у справі «Зеленчук і Цицюра проти України», яка хоча і не стосувалася права на справедливий суд, однак стосувалася права на мирне володіння своїм майном, указав, що при оцінці суворості тягаря, покладеного на носія прав, слід враховувати як тривалість періоду, протягом якого діяли обмеження, так і невизначеність, створену неодноразовими продовженнями мораторію [10].

Що ж до останньої умови – закріплення на національному рівні права кредиторів отримати компенсацію втрат, завданих внаслідок тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання боржником, то її навряд чи можливо сприймати обов'язковою щодо усіх видів мораторіїв. Так, наприклад, мораторій на погашення вимог кредиторів у справі про банкрутство є підставою для зупинення вчинення виконавчих дій за винятком перебування виконавчого провадження на стадії розподілу стягнутих з боржника грошових сум (п. 4 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження») [2]. Такий мораторій не лише не дозволяє стягнути з боржника наявне майно у виконавчому провадженні, відкладаючи вимоги кредитора до моменту їх задоволення за підсумками процедур банкрутства, а і є підставою для зупинення нарахування індексу інфляції за весь час прострочення виконання грошового зобов'язання та трьох процентів річних від простроченої суми (ч. 3 ст. 41 Кодексу України з процедур банкрутства) [11], що виключає можливість отримання компенсації за час затримки. Разом із тим таке нормативно-правове регулювання не свідчить про порушення прав кредиторів, оскільки мораторій на погашення їх вимог у справі про банкрутство слугує механізмом збереження активів боржника задля їх спрямування під час реалізації щодо боржника судових процедур на задоволення вимог кредиторів на засадах конкурсу та забезпечення справедливого балансу між інтересами кредиторів і боржника, а також максимального погашення пасиву боржника за рахунок його активів [12]. Тобто зазначений мораторій забезпечує рівномірне задоволення кредиторських вимог, що хоча і допускає можливість їх знецінення, однак не вимагає наявності відповідних компенсаційних механізмів за відсутності суб'єкта, який має здійснювати відпо-

відне відшкодування з урахуванням неплатоспроможності боржника та відсутності відповідальності інших осіб за його зобов'язаннями. ЄСПЛ також не встановлював фактів порушення Україною своїх зобов'язань у зв'язку із існуванням мораторію на погашення вимог кредиторів.

Разом із тим наявність реальної можливості отримати компенсацію унаслідок дії мораторію, на нашу думку, обов'язково повинна мати місце, якщо останній був встановлений на користь держави, зокрема в особі її підприємств, установ та організацій. Зазначене пояснюється тим, що держава, встановлюючи мораторії такого виду, виступає «суддею у власній справі», а тому існує значний ризик зловживань.

Таким чином, умова закріплення на національному рівні права кредиторів отримати компенсацію втрат, завданих внаслідок тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання боржником, має опціональний характер і повинна розглядатися у світлі характеру мораторію.

Часто вчені ставлять питання про відповідність мораторіїв відповідності міжнародним стандартам [8, с. 5]. Разом із тим варто пам'ятати, що Конвенція встановлює мінімальний обсяг прав особи, які не можуть бути обмежені державою-членом [13, с. 142]. З урахуванням наведеного вважаємо, що слід зосередитися не лише на врахуванні позицій ЄСПЛ, а й на формуванні власної практики із тлумачення положень Конституції України щодо захисту як права власності, так і права на доступ до суду.

Конституційний суд України, тлумачачи Основний закон, визнає принцип дружнього ставлення до міжнародного права, відповідно до якого практика тлумачення та застосування Конвенції ЄСПЛ має враховуватися при розгляді справ у порядку конституційного судочинства [14], що означає, зокрема, використання юридичних позицій ЄСПЛ в якості інструмента аргументації власних рішень [15, с. 543]. Наведене створює можливість для імплементації юридичних позицій ЄСПЛ щодо відповідності мораторіїв Конвенції для перевірки також їх конституційності. Однак, враховуючи, що Конституція України гарантує ширший обсяг прав, перевірка мораторіїв на їх відповідність положенням Основного закону немає обмежуватися вищевикладеним.

Так, наприклад, Закон України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна», в редакції від 26.07.2015 встановлює мораторій на застосування примусової реалізації майна державних підприємств та господарських товариств, у статутних капіталах яких частка держави становить не менше 25 відсотків, до вдосконалення визначеного законами України механізму примусової реалізації майна. При цьому фактично зазначене унеможливує стягнення майна відповідних підприємств за єдиною окремою ознакою – належність державі або участь держави у статутному капіталі (25% і більше). Тобто, якщо державне підприємство заборгує іншому суб'єкту кошти за продукцію чи послугу, або у випадку заподіяння збитків, навіть у разі отримання відповідного судового рішення про стягнення боргу, державний виконавець обмежений у заходах з його виконання. Таке обмеження з точки зору забезпечення конкуренції вже апіорі встановлює нерівність прав, оскільки приватні суб'єкти при здійсненні підприємницької діяльності логічним чином розраховують на можливість стягнення їхнього майна у разі наявності відповідного судового рішення [16, с. 10-11, 17]. Водночас ст. 42 Конституції України передбачає, що «державна забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монополією становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом» [17]. З урахуванням вищевикладеного, а також того, що законом не може бути нівельовано саму суть права [18], мораторій, який повністю спо-

ворює конкуренцію за відсутності легітимної мети для цього та з порушенням балансу інтересів між зацікавленими сторонами, має бути, на нашу думку, визнаний неконституційним, зокрема з цієї підстави. При цьому, на наш погляд, гарантування державою виконання судових рішень зазначену проблему не усуває, оскільки спотворення конкуренції залишається.

Окрім того, правомірність мораторіїв слід оцінювати також у контексті принципу поділу влади. Так, Конституція України містить приписи з питань виконання судових рішень, зокрема: вказує на обов'язковість судового рішення як одну з основних засад судочинства (п. 9 ч. 2 ст. 129); установлює, що судові рішення є обов'язковими до виконання (ч. 1 ст. 129¹); покладає на державу обов'язок забезпечити виконання судового рішення у визначеному законом порядку (ч. 2 ст. 129¹), а також передбачає здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6) [17]. За таких умов встановлення мораторію на виконання судових рішень повинно бути можливе лише за наявності надзвичайно вагомих підстав.

Водночас Конституційний суд України не напроцьовував стабільну і зрозумілу практику оцінки мораторіїв на предмет конституційності. Так, у рішенні від 10.06.2003 № 11-рп/2003 Суд указав, що вищезгаданий Закон України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» не порушує конституційної вимоги обов'язковості судових рішень, оскільки рішення судів про примусове відчуження майна підприємств не скасовуються, вони залишаються в силі, а їх виконання призупиняється до вдосконалення механізму примусової реалізації майна [19]. Своєю чергою у рішенні від 28.08.2020 № 10-р/2020 Суд, аналізуючи положення закону, що зупинили виконання Казначейством України судових рішень майже на 8 місяців, зауважив, що принцип поділу влади (стаття 6 Конституції України) очевидно зазнає порушення, якщо законодавчий орган своїм актом тимчасово зупиняє виконання остаточних судових рішень [20].

У США, наприклад, коли мова йде про перевірку конституційності дій уряду, що обтяжує основоположне право, суди використовують стандарт суворого контролю (*strict scrutiny*), який вважається дотриманим, якщо такі дії були «вузько спрямовані» на досягнення «переконливого інтересу уряду» та були «найменш обмежувальним засобом» для досягнення цього інтересу [21].

З урахуванням викладеного, вважаємо, що мораторій на примусове виконання судових рішень є неконституційним, якщо тільки вирішення проблеми без введення мораторію або неможливе, або вимагає від держави непропорційних зусиль чи надмірного втручання у права інших осіб.

Таким чином, на нашу думку, введення законом мораторіїв на примусове виконання судових рішень є неконституційним, якщо не справджується хоча б одна з наступних умов: (1) мораторій має законну мету; (2) мораторій забезпечує пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою, зокрема: (а) досягнення відповідної законної мети без введення мораторію або неможливе, або вимагає від держави непропорційних зусиль чи надмірного втручання у права інших осіб; (б) законодавством передбачений конкретний строк (термін) дії мораторію, який може бути істотно продовжений (перенесений) виключно з підстав або за умов, відомих або прогнозованих на момент його встановлення; (в) мораторій є гнучким, включає можливість оскаржувати законодавчі обмеження, наприклад, у разі їх несправедливого застосування; (г) законодавством гарантовані права кредиторів отримати компенсацію втрат (відшкодування шкоди), завданих(-ої) внаслідок зумовленого мораторієм тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання, боржником за яким прямо або опосередковано є держава; (д) реалізація мораторію, спрямованого на захист інтересів певних суб'єктів, не при-

зводить до дискримінації інших, зокрема необґрунтовано не спотворює економічну конкуренцію з порушенням балансу інтересів між зацікавленими сторонами.

Як зазначалося, невідповідність встановленого мораторію на примусове виконання судових рішень зазначеним вище критерієм спричиняє порушення принципу правової визначеності і надмірне втручання в права, гарантовані Конституцією України та Конвенцією. Саме по собі ухвалення рішень господарськими судами зазначеного не змінює, оскільки, наприклад, право власності виникає ще до звернення до суду, а вид судочинства не впливає на обов'язковість судового рішення, що набрало законної сили. Разом із тим в основному в порядку господарського судочинства вирішуються спори між юридичними особами, зокрема суб'єктами господарювання, обсяг конституційних прав яких менший, порівняно з фізичними особами.

Так, наприклад, у рішенні від 09.02.1999 № 1-рп/99 Конституційний суд України дійшов висновку, що положення ч. 1 ст. 58 Конституції України про те, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, треба розуміти так, що воно стосується людини і громадянина (фізичної особи) [5], відкинувши у такий спосіб конституційні гарантії неретропективності для юридичних осіб. Заборона зворотної дії актів у часі, крім випадків, коли у результаті такої дії поліпшується правове становище особи, також є однією з вимог принципу правової визначеності [22, с. 26], забезпечуючи прогнозованість у праві. Оскільки особа, вступаючи у правовідносини, розраховує на виконання зобов'язаною стороною своїх обов'язків, відсутність ефективного механізму примусу фактично нівелює будь-які очікування управненої сторони та де-факто змінює зміст зобов'язання. З такої точки зору тривала дія мораторію може бути прирівняна до зворотної дії акту в часі, від чого юридичні особи не захищені.

Разом із тим вважаємо, що вищевикладене не створює підстав для іншого підходу в забезпеченні прав юридичних осіб, у якій відбувається втручання у випадку встановлення мораторію на примусове виконання рішення суду, порівняно з фізичними особами. Так, перш за все варто відзначити, що існують теоретичні передумови для зміни позиції Конституційного суду України, яка ще в момент формування піддалася критиці з точки зору обґрунтованості. Наприклад, в окремій думці суддя Конституційного суду України Скоромоха В. Є. вдало зазначив, що вказана норма поширюється також на юридичні особи, які є ні чим іншим ніж «колективним утворенням, певним чином організованим колективом людей» [23]. По-друге, аналіз практики ЄСПЛ вказав на те, що у випадку порушення принципу правової визначеності Суд захищає права, гарантовані юридичним та фізичним особам, однаково. Зрештою, захист від неправового мораторію гарантується цілою низкою положень Конституції України, які захищають, зокрема право власності, економічної конкуренції, передбачають поділ влади та обов'язковість виконання судових рішень.

Висновки дослідження. Мораторієм на примусове виконання судових рішень є формально тимчасова заборона на примусове виконання деяких судових рішень, яка є прямою вимогою закону і не пов'язана із вирішенням спору судом. Таким чином, зазначений мораторій слід відрізняти від інших ускладнень, що можуть виникнути

в процесі виконання судових рішень на підставі акту індивідуальної дії за результатами оцінки індивідуальних обставин або у зв'язку з відновленням спору судом (відстрочка виконання рішення та зупинення виконавчого провадження у разі поновлення судом строку подання апеляційної скарги відповідно).

Мораторії на примусове виконання судових рішень, як правило, обмежують звернення стягнення на майно боржника і в такому разі мають розглядатися як втручання принаймні в два конвенційних права – права на справедливий суд та права на мирне володіння своїм майном – і, відповідно, мають оцінюватися з урахуванням практики ЄСПЛ, який враховує, чи мало встановлення мораторію законну мету та чи забезпечувало пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою. У контексті останнього критерію ЄСПЛ враховує строк застосування мораторію, його гнучкість та закріплення на національному рівні права кредиторів отримати компенсацію втрат, завданих внаслідок тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання боржником. Разом із тим виснувано, що останній критерій є опціональним і не може застосовуватися при оцінці усіх видів мораторіїв. Наявність реальної можливості отримати компенсацію унаслідок дії мораторію обов'язково повинна мати місце, якщо останній був встановлений прямо чи опосередковано на користь держави.

З точки зору національного права обґрунтовано, що введений законом мораторій на примусове виконання судових рішень є неконституційним, якщо не справджується хоча б одна з наступних умов: (1) мораторій має законну мету; (2) мораторій забезпечує пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою, зокрема: (а) досягнення відповідної законної мети без введення мораторію або неможливе, або вимагає від держави непропорційних зусиль чи надмірного втручання у права інших осіб; (б) законодавством передбачений конкретний строк (термін) дії мораторію, який може бути істотно продовжений (перенесений) виключно з підстав або за умов, відомих або прогнозованих на момент його встановлення; (в) мораторій є гнучким, включає можливість оскаржувати законодавчі обмеження, наприклад, у разі їх несправедливого застосування; (г) законодавством гарантовані права кредиторів отримати компенсацію втрат (відшкодування шкоди), завданих(-ої) внаслідок зумовленого мораторієм тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання, боржником за яким прямо або опосередковано є держава; (д) реалізація мораторію, спрямованого на захист інтересів певних суб'єктів, не призводить до дискримінації інших, зокрема необґрунтовано не спотворює економічну конкуренцію з порушенням балансу інтересів між зацікавленими сторонами.

Усі перелічені вище критерії правомірності мораторіїв на примусове виконання судових рішень застосовуються і в частині рішень господарських судів. Напрацьоване Конституційним судом України тлумачення Основного закону, відповідно до якого положення ч. 1 ст. 58 останнього про те, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, треба розуміти так, що воно стосується людини і громадянина (фізичної особи), не обмежує захист юридичних осіб, зокрема суб'єктів господарювання, від неправового мораторію, порівняно з фізичними особами.

ЛІТЕРАТУРА

1. М-во юстиції України. Моніторинговий звіт про проведення аналізу проблем та підготовку пропозицій щодо зняття мораторіїв, що ускладнюють виконання судових рішень, здійснення моніторингу мораторіїв з метою визначення їх регуляторного впливу на вирішення наявних проблем та на діяльність і права інших осіб, а також підготовку пропозицій щодо доцільності створення небюджетного фонду гарантування виконання рішень судів щодо / Підписувач О. М. Олійник. 2021. 183 с.
2. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII : станом на 1 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 31.07.2025).

3. Про схвалення Національної стратегії розв'язання проблеми невиконання рішень судів, боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація, на період до 2022 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 30.09.2020 № 1218-р : станом на 21 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2020-p#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
4. Decisions Committee of Ministers of Council of Europe of 12.06.2025 no. CM/Del/Dec(2025)1531/H46-44. URL: [https://hudoc.exec.coe.int/ENG/%7B"excididentifier":\["DH-DD\(2025\)369E"\]%7D](https://hudoc.exec.coe.int/ENG/%7B) (date of access: 31.07.2025).
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 58 Конституції України : Рішення Конституц. Суду України від 09.02.1999 № 1-пн/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
6. Білоусов Ю. Мораторій на звернення стягнення на майно у контексті забезпечення майнових інтересів держави та суб'єктів приватного права. Університетські наукові записки. 2019. С. 120–135. URL: <https://doi.org/10.37491/unz.71.11> (дата звернення: 31.07.2025).
7. Остапенко Г. 3. Принципи правової визначеності: теоретико-прикладні засади : монографія. Київ : Парлам, 2023. 460 с.
8. Блажівська Н. Мораторій на звернення стягнення на майно боржника в законодавстві України та в практиці ЄСПЛ. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 12. С. 5–9. URL: <http://www.pgj-journal.kiev.ua/archive/2018/12/2.pdf> (дата звернення: 31.07.2025).
9. Справа «Пономарьов проти України» (Заява N 3236/03) : Рішення Європ. суду з прав людини від 03.04.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text (дата звернення: 31.07.2025).
10. Справа «Зеленчук і Цицюра проти України» (Заяви № 846/16 та № 1075/16) : Рішення Європ. суду з прав людини від 22.05.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79#Text (дата звернення: 31.07.2025).
11. Кодекс України з процедур банкрутства : Кодекс України від 18.10.2018 № 2597-VIII : станом на 4 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
12. Постанова Верховного Суду від 01.04.2021 у справі № 904/1907/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96172716> (дата звернення: 31.07.2025).
13. Синицин П. М. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в контексті рішень Європейського суду з прав людини : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Одеса, 2021. 204 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7c9620a5-1f49-4aba-b7d0-d894c17f305/content> (дата звернення: 31.07.2025).
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 5 ст. 21 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" : Рішення Конституц. Суду України від 08.09.2016 № 6-пн/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
15. Бокоч М. В. Принципи дружного ставлення до міжнародного права у діяльності Конституційного Суду України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 541–543. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/135> (дата звернення: 31.07.2025).
16. Бенедисюк С. Аналіз застосування мораторію на стягнення майна державних підприємств та його відповідності вимогам законодавства про захист економічної конкуренції та надання державної допомоги суб'єктам господарювання. 28 с. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/61f1d0d/dd5/61fd0dd53576378750748.pdf#page=17.07> (дата звернення: 31.07.2025).
17. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
18. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Марго Поліни Олександрівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 1 ч. 5, ч. 7 ст. 454 Цивільного процесуального кодексу України : Рішення Конституц. Суду України від 06.04.2022 № 2-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про введення мораторію на примусову реалізацію майна" : Рішення Конституц. Суду України від 10.06.2003 № 11-пн/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України „Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних зах : Рішення Конституц. Суду України від 28.08.2020 № 10-п/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
21. Strict scrutiny. LII / Legal Information Institute. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/strict_scrutiny (date of access: 31.07.2025).
22. Матвеева Ю. І. Принципи правової визначеності як складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 220 с.
23. Окрема думка судді Скоморохи В.Є. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 09.02.1999 у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na01d710-99#Text> (дата звернення: 31.07.2025).

ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЛІ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ КОНКУРЕНТНИХ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

INSTITUTIONAL AND FUNCTIONAL ASPECTS OF THE ROLE OF THE STATE IN THE FIELD OF COMPETITIVE PUBLIC PROCUREMENT

Швидка Т.І., д.ю.н., професорка, адвокат,
доцентка кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу інституційних та функціональних аспектів ролі держави у забезпеченні конкурентних засад у сфері публічних закупівель. Публічні закупівлі розглядаються як важливий інструмент державного регулювання економіки, що забезпечує раціональне використання бюджетних коштів та створення рівних умов для всіх учасників ринку. В умовах ринкових трансформацій та євроінтеграційного курсу України держава виконує комплекс взаємопов'язаних функцій, спрямованих на формування прозорого та конкурентного середовища.

Розкрито теоретико-правові основи функцій держави у сфері закупівель, які поєднують регуляторну, контрольну, захисну, стимулюючу, освітню та інформаційну складові. Показано, що нормативно-правове забезпечення публічних закупівель в Україні ґрунтується на конституційних принципах, Законі України «Про публічні закупівлі», Законі України «Про захист економічної конкуренції» та підзаконних актах, що регламентують порядок проведення торгів і процедури оскарження. Особливо акцентовано увагу на ролі ключових інституцій, зокрема Міністерства економіки України як органу формування політики, Антимонопольного комітету України як органу оскарження та захисту конкуренції, а також Державної аудиторської служби України, яка здійснює моніторинг і аудит процедур. Важливе місце відведено електронній системі Prozorro, що стала інструментом забезпечення прозорості та відкритого доступу до інформації про закупівлі.

Зазначено, що сучасні виклики, зокрема цифровізація економіки, необхідність гармонізації законодавства з правом ЄС, а також вплив воєнного стану на організацію закупівель, вимагають посилення координації державних органів, розвитку автоматизованих інструментів контролю та впровадження кращих європейських практик. Підкреслено стратегічну роль держави у створенні сприятливих умов для участі малого та середнього бізнесу, розвитку інноваційних і «зелених» закупівель, а також підвищенні рівня професійної підготовки замовників і постачальників.

У результаті зроблено висновок, що ефективне забезпечення конкуренції у сфері публічних закупівель можливе лише за умови чіткого визначення функцій держави, налагодженої інституційної взаємодії та системної реалізації політики, спрямованої на формування конкурентного середовища. Запропоновано напрями удосконалення механізмів контролю, цифровізації процедур та стимулювання участі широкого кола суб'єктів господарювання у торгах, що сприятиме економічному розвитку та підвищенню довіри до публічних закупівель.

Ключові слова: публічні закупівлі, конкуренція, функції держави, антимонопольне регулювання, інституційне забезпечення, цифровізація, європейська інтеграція.

The article is devoted to the analysis of institutional and functional aspects of the role of the state in ensuring competitive principles in the field of public procurement. Public procurement is considered an important instrument of state economic regulation, ensuring the rational use of budget funds and creating equal conditions for all market participants. In the context of market transformations and Ukraine's European integration course, the state performs a set of interrelated functions aimed at establishing a transparent and competitive environment.

The article reveals the theoretical and legal foundations of state functions in the field of procurement, which include regulatory, control, protective, stimulating, educational, and informational components. It is shown that the regulatory framework for public procurement in Ukraine is based on constitutional principles, the Law of Ukraine "On Public Procurement," the Law of Ukraine "On Protection of Economic Competition," and subordinate acts governing bidding procedures and appeals. Special attention is paid to the role of key institutions, including the Ministry of Economy of Ukraine as the policy-making body, the Antimonopoly Committee of Ukraine as the complaint review and competition protection authority, and the State Audit Service of Ukraine, which conducts monitoring and auditing of procurement procedures. The electronic system Prozorro is highlighted as an important tool ensuring transparency and open access to procurement information.

It is noted that current challenges, including the digitalization of the economy, the need to harmonize legislation with EU law, and the impact of martial law on procurement organization, require strengthening interagency coordination, developing automated control tools, and implementing best European practices. The strategic role of the state in creating favorable conditions for SME participation, developing innovative and "green" procurement, and improving the professional training of contracting authorities and suppliers is emphasized.

The article concludes that effective competition in public procurement can only be ensured through clearly defined state functions, well-established institutional interaction, and systematic implementation of policies aimed at building a competitive environment. The proposed directions for improving control mechanisms, digitalizing procedures, and encouraging wider participation of economic operators in tenders will promote economic development and enhance public trust in public procurement.

Key words: public procurement, competition, state functions, antitrust regulation, institutional framework, digitalization, European integration.

Постановка проблеми. Публічні закупівлі посідають ключове місце у системі державного регулювання економіки, оскільки забезпечують реалізацію публічних інтересів, раціональне використання бюджетних коштів і створюють умови для розвитку конкурентного середовища. Водночас ця сфера характеризується підвищеними ризиками корупційних зловживань, антиконкурентних узгоджених дій та монополізації ринку, що знижує ефективність державної політики та підриває довіру до органів влади.

Забезпечення добросовісної конкуренції в публічних закупівлях вимагає не лише якісного законодавчого регулювання, а й чіткої реалізації функцій держави, які охоплюють регуляторну, контрольну, захисну, стимулюючу, освітню та інформаційну складові. У сучасних умовах цифрової трансформації та євроінтеграційних процесів

особливої актуальності набуває вивчення інституційних і функціональних аспектів ролі держави, адже саме від їх ефективності залежить рівень прозорості процедур закупівель, розвиток добросовісної конкуренції, залучення малого та середнього бізнесу, а також запобігання корупційним ризикам.

Недостатня координація між органами державного управління, недосконалість механізмів моніторингу та контролю, а також необхідність адаптації до стандартів ЄС формують комплекс проблем, що потребують наукового дослідження та вироблення практичних пропозицій щодо вдосконалення ролі держави у сфері конкурентних публічних закупівель.

Метою статті є дослідження інституційних та функціональних аспектів ролі держави у забезпеченні конкуренції

в сфері публічних закупівель, зокрема аналіз нормативно-правових засад, інституційного забезпечення та ключових функцій держави, спрямованих на формування прозорого та конкурентного середовища, а також визначення основних проблем і перспектив удосконалення державної політики в цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика публічних закупівель та їх роль у забезпеченні економічної конкуренції активно досліджується в сучасній науковій літературі. Значний внесок у розвиток цього напрямку зробили українські науковці, зокрема Оврамець Ю. О., Критенко О. О., Железняк Є. В., Петруненко Я. В. та Олєфір А. О. та інші. Загалом проведені дослідження підтверджують, що публічні закупівлі мають комплексну природу, поєднуючи економічні, правові та управлінські аспекти, а їх ефективність значною мірою залежить від якості нормативного регулювання, інституційного забезпечення та рівня дотримання принципів конкуренції.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах формування ринкової економіки та становлення ефективної моделі публічного управління ключовим завданням держави є створення та підтримання умов для добросовісної конкуренції, що виступає фундаментальною основою розвитку національної економіки. Конкуренція забезпечує підвищення якості товарів і послуг, зниження цін, стимулює інноваційний розвиток та ефективне використання ресурсів. Особливої актуальності це завдання набуває у сфері публічних закупівель, яка поєднує в собі ринкові механізми з реалізацією публічних інтересів, адже через державні та муніципальні замовлення щорічно витрачаються значні обсяги бюджетних коштів. Наявність прозорих і рівних умов участі у закупівлях не лише сприяє розвитку підприємництва, а й формує довіру бізнесу та суспільства до органів державної влади. Натомість відсутність належного контролю й ефективних запобіжників призводить до корупційних ризиків, антиконкурентних узгоджених дій, монополізації ринку окремими гравцями та, як наслідок, до неефективного використання фінансових ресурсів. Це знижує ефективність державної політики, гальмує економічне зростання та підриває принципи доброчесності й справедливості у взаєминах між державою та бізнесом. Тому формування дієвої системи забезпечення конкуренції у сфері публічних закупівель має розглядатися не лише як елемент економічної стратегії, але й як складова захисту національних інтересів та гарантія стабільного розвитку країни.

Публічні закупівлі відіграють ключову роль у функціонуванні державної економіки, оскільки безпосередньо пов'язані з витратами бюджетних коштів, що формуються за рахунок податків громадян і бізнесу. Через механізми закупівель реалізуються державні та муніципальні програми, забезпечується функціонування соціальної сфери, інфраструктурних об'єктів, систем охорони здоров'я та оборони. У такому контексті особливого значення набуває забезпечення економічної конкуренції, адже саме вона створює умови для ефективного використання фінансових ресурсів, підвищення якості товарів, робіт і послуг, запобігання монополізації ринків і формуванню штучно завищених цін. Наявність конкурентного середовища у публічних закупівлях виступає гарантією того, що за державні кошти закуповуються найкращі пропозиції з урахуванням як вартості, так і якості, а сама процедура витрачання коштів відбувається прозоро й підзвітно суспільству. Таким чином, економічна конкуренція у сфері закупівель є не лише технічним аспектом організації тендерів, а стратегічним інструментом реалізації державної політики, спрямованої на економічну стабільність, розвиток підприємництва та підвищення довіри до влади.

Як зазначає Оврамець Ю. О., здійснення публічних закупівель державою дає змогу сформувати оптимальний,

з погляду співвідношення ціни та якості, набір товарів, робіт і послуг, необхідних для задоволення потреб населення та виконання функцій публічного управління. Ефективність реалізації цього завдання можлива лише за умови проведення відкритого та неупередженого конкурсного відбору постачальників, що забезпечує рівні можливості для учасників і запобігає проявам корупції чи дискримінації [3].

Не можна не погодитися з позицією Критенко О. О., яка справедливо зазначає, що здійснення державних закупівель переслідує головну мету забезпечення безперервного функціонування держави, реалізації стратегічних напрямів її соціально-економічного розвитку та виконання соціально значущих функцій [4]. Система публічних закупівель виступає інструментом формування економічної стабільності, задоволення базових потреб суспільства та стимулювання розвитку пріоритетних галузей економіки. Вона забезпечує ефективний розподіл бюджетних ресурсів, спрямованих на підтримку інфраструктурних проєктів, охорони здоров'я, освіти, оборони та інших сфер, які визначають рівень соціальної безпеки та добробуту громадян. У цьому контексті публічні закупівлі слід розглядати не лише як технічний процес придбання товарів, робіт і послуг, але і як стратегічний інструмент державного управління, що безпосередньо впливає на якість державних послуг та рівень конкурентоспроможності національної економіки.

На думку Железняка Є. В., публічні закупівлі є одним із фундаментальних інструментів державної економічної політики, який забезпечує відновлення рівноваги між попитом і пропозицією на національному ринку певних видів продукції. Сутність публічних закупівель як інструменту економічного регулювання проявляється в механізмі повернення до суб'єктів господарювання частини акумульованих державою фінансових ресурсів: податків та зборів, сплачених населенням і бізнесом, що формують Державний бюджет України та бюджети замовників. Ці кошти надходять переважно за процедур закупівель як оплата за поставлені товари, виконані роботи чи надані послуги. У результаті реалізації такого механізму держава не лише задовольняє власні функціональні потреби, а й стимулює ділову активність, підтримує виробництво, створює робочі місця та забезпечує розвиток внутрішнього ринку. Водночас суспільство отримує суспільно значущі блага – від інфраструктурних об'єктів і медичних послуг до освітніх програм і систем соціального захисту, що безпосередньо впливає на рівень соціальної стабільності та добробуту громадян [5]. Таким чином, публічні закупівлі виступають не лише інструментом забезпечення державних потреб, а й важливим чинником економічного розвитку та підтримання соціально-економічної рівноваги.

Функції держави у сфері забезпечення конкуренції визначаються її роллю як організатора, регулятора і гаранта рівних умов господарської діяльності. В економіці перехідного типу, де одночасно присутні ринкові та адміністративні механізми управління, держава виконує подвійне завдання: з одного боку, формує правові правила поведінки суб'єктів ринку, а з іншого – безпосередньо виступає учасником договірних відносин у ролі замовника.

У сфері публічних закупівель ця подвійність проявляється особливо яскраво, адже держава виступає найбільшим замовником товарів, робіт і послуг. Саме через це виникає потреба у створенні таких механізмів, що дозволяють поєднати публічні інтереси із ринковими принципами конкуренції, забезпечуючи баланс між ефективністю використання бюджетних коштів та рівними можливостями для всіх учасників ринку. Ці механізми мають не лише регулювати процедури проведення закупівель, а й створювати умови для запобігання корупційним проявам, недопущення дискримінаційних вимог і сприяння максималь-

ній участі бізнесу, у тому числі малого та середнього. Вони включають законодавчо визначені прозорі правила, сучасні електронні платформи, такі як система Prozorro, механізми оскарження рішень замовників, а також інституційну спроможність контролюючих органів. Ефективне функціонування таких механізмів дає змогу гармонізувати публічний інтерес – забезпечення суспільних потреб – із приватними економічними інтересами бізнесу, що стимулює конкуренцію, інновації та підвищення якості товарів і послуг, закуплених за державні кошти.

Функції держави в цій площині мають комплексний і багаторівневий характер, адже охоплюють широкий спектр діяльності, спрямованої на забезпечення стабільності та добросовісної конкуренції у сфері публічних закупівель. Вони реалізуються через поєднання правотворчої діяльності, що передбачає розробку та ухвалення нормативно-правових актів, які визначають принципи і правила проведення закупівель; регуляторної функції, що забезпечує впровадження цих правил у практику та створює передумови для відкритого і конкурентного ринку; контрольної функції, яка здійснюється шляхом моніторингу процедур, аналізу дотримання замовниками і учасниками встановлених вимог та застосування відповідних санкцій у разі їх порушення; забезпечувальної функції, спрямованої на створення інституційних та організаційних умов для ефективної роботи системи закупівель, зокрема розвиток електронних платформ і механізмів оскарження; а також правоохоронної функції, що передбачає виявлення, запобігання та припинення правопорушень у цій сфері. Такий комплексний підхід дозволяє державі одночасно формувати правила гри, забезпечувати їх виконання та захищати публічні інтереси, сприяючи сталому розвитку конкурентного середовища.

Правотворча функція держави у сфері публічних закупівель є базовою та визначальною, адже саме від якості нормативно-правового регулювання залежить ефективність усього механізму забезпечення конкуренції. Ця функція полягає у розробленні, ухваленні та вдосконаленні законів, підзаконних нормативних актів, методичних рекомендацій і стандартів, що визначають правила та процедури проведення закупівель.

У контексті публічних закупівель правотворча діяльність охоплює: **прийняття базових законів** (зокрема Закону України «Про публічні закупівлі»), які встановлюють основні принципи конкурентності, відкритості та недискримінації; **розробку підзаконних актів і методичних документів**, що деталізують процедури проведення тендерів, критерії відбору учасників, порядок оскарження та контролю; **гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами**, зокрема директивами Європейського Союзу, що особливо актуально в умовах євроінтеграційного курсу України; **врахування практики та рекомендацій міжнародних організацій** (ОЕСД, Світового банку, Transparency International) для запровадження кращих світових практик.

Правотворча функція не обмежується лише прийняттям нових актів, а передбачає їх постійний аналіз та адаптацію до динамічних умов ринку, впровадження цифрових інновацій, протидію корупційним ризикам і реагування на виклики кризових періодів (зокрема воєнного стану). Таким чином, правотворча функція створює нормативну основу для реалізації інших функцій держави – регуляторної, контрольної та правоохоронної – і забезпечує системність та передбачуваність закупівельних процедур.

Регуляторна функція держави у сфері публічних закупівель полягає у створенні дієвого механізму впровадження правових норм і процедур, що забезпечують прозорість, рівність умов для учасників та ефективне витрачання бюджетних коштів. Якщо правотворча діяльність формує нормативну базу, то регуляторна функція забезпечує її практичне застосування на всіх рівнях державного управління та господарської діяльності.

Регуляторна діяльність держави у цій сфері охоплює: **встановлення процедур закупівель** (відкритих торгів, переговорних процедур, конкурентного діалогу тощо) та правил їх застосування залежно від очікуваної вартості закупівлі, категорії замовника та специфіки предмета закупівлі; **визначення критеріїв відбору та оцінки пропозицій**, які гарантують добросовісну конкуренцію та запобігають дискримінаційним умовам; **впровадження електронних інструментів регулювання** (зокрема системи Prozorro, яка забезпечує рівний доступ до інформації та можливість електронної подачі пропозицій); **розроблення та затвердження типових тендерних документів і методичних рекомендацій**, які уніфікують вимоги та спрощують підготовку пропозицій; **координацію діяльності замовників і контрольних органів** для забезпечення належного дотримання встановлених процедур.

Завдяки реалізації регуляторної функції формується передбачуване та стабільне конкурентне середовище, в якому постачальники можуть планувати свою участь у тендерах, а держава отримує найкращі пропозиції за співвідношенням ціни та якості. Ця функція також сприяє підвищенню довіри до системи закупівель, залученню малого та середнього бізнесу та розвитку добросовісної конкуренції як базового принципу економічної політики.

Контрольна функція держави у сфері публічних закупівель має ключове значення для забезпечення добросовісної конкуренції та прозорості процесів витрачання бюджетних коштів. Вона полягає у постійному нагляді за дотриманням встановлених правил, запобіганні порушенням та застосуванні заходів відповідальності у випадках зловживань або недобросовісної поведінки учасників чи замовників.

Реалізація контрольної функції здійснюється за такими основними напрямками як **моніторинг закупівельних процедур**, який дозволяє оперативно виявляти ризикові закупівлі, дискримінаційні умови, ознаки антиконкурентних узгоджених дій або нераціонального використання бюджетних коштів; **проведення аудитів та перевірок** органами державного фінансового контролю, зокрема Державною аудиторською службою України (ДАСУ), яка аналізує відповідність проведених закупівель вимогам законодавства; **розгляд скарг учасників** та прийняття рішень уповноваженим органом оскарження – Антимонопольним комітетом України (АМКУ), що забезпечує поновлення порушених прав та відновлення конкурентних умов; **застосування заходів впливу**, включно з накладенням штрафів, скасуванням результатів процедур або зобов'язанням усунути виявлені порушення; **публічний контроль** через відкриті електронні дані системи Prozorro, яка дозволяє громадськості, журналістам і громадським організаціям відстежувати дії замовників і учасників.

Забезпечувальна функція держави у сфері публічних закупівель полягає у створенні та підтриманні організаційних, технічних та інституційних умов, необхідних для ефективного функціонування системи закупівель та забезпечення добросовісної конкуренції. Ця функція виступає практичним підґрунтям для реалізації інших державних функцій – правотворчої, регуляторної, контрольної та правоохоронної.

Завдяки забезпечувальній функції держави створюється комплекс умов, за яких реалізація принципів відкритості, прозорості та рівності учасників у публічних закупівлях стає реальною і дієвою. Вона дозволяє перетворити нормативні вимоги на практичний інструмент розвитку конкуренції та ефективного управління бюджетними коштами.

Правоохоронна функція держави у сфері публічних закупівель спрямована на виявлення, запобігання та припинення правопорушень, пов'язаних із проведенням закупівель, а також на притягнення винних осіб до відповідальності. Її зміст полягає у забезпеченні дотримання вимог законодавства всіма суб'єктами процесу – як замовниками, так і учасниками.

Ключові аспекти реалізації правоохоронної функції проявляються у виявленні порушень, зокрема у вигляді перевірок, розслідувань та аналітичних процедур, спрямованих на встановлення фактів змови учасників, зловживань з боку замовників або нецільового використання коштів. Також **притягнення до відповідальності**, що реалізується через механізми адміністративних штрафів, анулювання результатів тендерів, відсторонення учасників від участі у процедурах на певний строк або, у випадку серйозних зловживань, кримінальне переслідування. **Запобіжна діяльність** охоплює заходи щодо недопущення повторення порушень, удосконалення нормативної бази, використання електронних інструментів і відкритих даних, що ускладнюють приховані домовленості та маніпуляції. **Співпраця з правоохоронними органами**. Так, Національна поліція, прокуратура та антикорупційні структури (НАБУ, САП) взаємодіють із контролюючими органами у випадках складних та системних порушень.

Правоохоронна функція має не лише каральний, а й превентивний характер: саме ризик невідворотності покарання виступає важливим чинником стримування потенційних зловживань і забезпечення добросовісної конкуренції.

Висновки

1. Функції держави у сфері публічних закупівель є взаємопов'язаними та формують єдину систему забезпечення добросовісної конкуренції, прозорості та ефективного використання бюджетних коштів.

2. Правотворча функція створює нормативну основу закупівель; регуляторна забезпечує практичне впровадження правил; контрольна спрямована на моніторинг і виявлення порушень; забезпечувальна формує інституційні та технічні умови; правоохоронна гарантує невідворотність відповідальності.

3. Комплексна реалізація цих функцій сприяє формуванню конкурентного середовища, запобігає корупційним і дискримінаційним практикам та підвищує рівень довіри до системи закупівель.

4. Функціональна роль держави виходить за межі управлінської діяльності та має стратегічне значення для економічного розвитку, підтримки підприємництва і євроінтеграції України.

5. Ефективність реалізації функцій залежить від узгодженості дій органів влади, розвитку цифрових інструментів, вдосконалення законодавства та посилення інституційної спроможності системи закупівель.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. No 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text> (дата звернення: 24.07.2025)
2. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01. 2001 р. № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 24.07.2025)
3. Оврамець Ю. О. Адміністративно-правові процедури публічних закупівель в Україні. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, 2023. 282 с. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u145/dis_ovramec.pdf (дата звернення: 24.07.2025)
4. Критенко О. О. Теоретичні підходи до визначення поняття «державні закупівлі». *Вісник Академії митної служби України*. 2014. № 1. С. 19–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamcudu_2014_1_5 (дата звернення: 24.07.2025)
5. Железняк Є.В. Визначення сутності поняття публічних закупівель в Україні: адміністративно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5. 2024. С. 619-621 URL: http://lsej.org.ua/5_2024/156.pdf (дата звернення: 24.07.2025)
6. Петруненко Я.В. Проблеми забезпечення ефективного використання державних коштів: господарсько-правовий аспект: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 416 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/0107f1b4-f6b4-4233-bb70-ac21874050c6> (дата звернення: 24.07.2025)
7. Сайт електронної системи публічних закупівель Prozorro. URL: <https://prozorro.gov.ua>
8. Сайт DOZORRO – громадський моніторинг закупівель. URL: <https://dozorro.org>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВОРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

LEGAL REGULATION OF ECONOMIC CONTRACTS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE IN UKRAINE

Юлдашев О.Х., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри господарського та трудового права
Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Джунь В.О., д.ю.н.,
професор кафедри господарського та трудового права
Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

У статті розглянуто особливості правового регулювання господарсько-правових відносин під час воєнного стану в Україні. Проаналізовано становище договорів, які були укладені до настання воєнного стану, що тягнуть за собою негативні наслідки для сторін договорів та після воєнного стану, положення яких передбачали обставини сьогодення та настання форс-мажорних обставин. Визначено поняття договору та господарсько-договірних правовідносин. Проведено аналіз між положеннями Цивільного кодексу України щодо поняття договору та Господарського кодексу України. Проаналізовані визначення форс-мажорних обставин, як у чинному законодавстві України, законодавстві зарубіжних країн, так і на думку науковців. Також, враховано судову практику та судові рішення, аналіз яких дає чітке розуміння що лише наявність воєнного стану в Україні не є підставою вважати, що ухилення сторони виконувати умови договору є форс-мажорними обставинами. Для того, щоб довести форс-мажорність обставин потрібно мати причинно-наслідковий зв'язок. Через це на практиці виникають складнощі та розбіжності.

До того ж, форс-мажорні обставини не виключають виконання стороною умов договору, а лише призупиняє строк його виконання на момент існування таких обставин. Після спливу таких обставин, суб'єкт господарювання зобов'язаний належно виконати умови договору.

Вході наукового вивчення використовувалися загальнонаукові способи пізнання: аналіз для дослідження нормативно-правових актів, синтез для поєднання окремих аспектів у цілісну картину, системний метод для розуміння взаємодії правових норм у договірному регулюванні, а також порівняльно-правовий спосіб для аналізу змін у регулюванні договорів до та після запровадження воєнного стану.

Результати дослідження показують, що запровадження воєнного стану в Україні спричинило до значних імперативних змін у регулюванні договірних відносин. Зокрема, договори, укладені після початку воєнного стану, містять більш виразні положення про форс-мажор, що дозволяє сторонам враховувати ризики та адаптувати договірні зобов'язання до нових умов.

Натомість договори, укладені до воєнного стану, часто не містять відповідних положень, що створює правову невизначеність. Практичне значення вивчення полягає у визначенні рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання договірних відносин в умовах воєнного стану, впровадження яких сприятиме зниженню правових ризиків, підвищенню стабільності договірних зобов'язань та адаптації судової практики до кризових умов.

Ключові слова: договір, форс-мажор, непереборна сила, господарські правовідносини, сторони договору, воєнний стан.

The article examines the features of the legal regulation of economic and legal relations during martial law in Ukraine. The situation of contracts concluded before the onset of martial law, which entail negative consequences for the parties to the contracts and after martial law, the provisions of which provided for current circumstances and the onset of force majeure, is analyzed. The concepts of a contract and economic and contractual legal relations are defined. An analysis is conducted between the provisions of the Civil Code of Ukraine regarding the concept of a contract and the Economic Code of Ukraine. The definitions of force majeure, both in the current legislation of Ukraine and in the opinion of scientists, are analyzed. Also, judicial practice and court decisions are taken into account, the analysis of which gives a clear understanding that the mere presence of martial law in Ukraine is not a reason to believe that the party's evasion of the terms of the contract is force majeure. In order to prove force majeure, it is necessary to have a causal relationship. Because of this, in practice, difficulties and disagreements arise.

In addition, force majeure circumstances do not exclude the fulfillment by a party of the terms of the contract, but only suspend the term of its fulfillment at the time of the existence of such circumstances. After the expiration of such circumstances, the business entity is obliged to properly fulfill the terms of the contract.

The scientific study used general scientific methods of cognition: analysis for the study of regulatory legal acts, synthesis for combining individual aspects into a holistic picture, a systemic method for understanding the interaction of legal norms in contractual regulation, as well as a comparative legal method for analyzing changes in the regulation of contracts before and after the introduction of martial law.

The results of the study show that the introduction of martial law in Ukraine led to significant imperative changes in the regulation of contractual relations. In particular, contracts concluded after the beginning of martial law contain more explicit provisions on force majeure, which allows the parties to take into account risks and adapt contractual obligations to new conditions.

In contrast, contracts concluded before martial law often do not contain relevant provisions, which creates legal uncertainty. The practical significance of the study lies in identifying recommendations for improving the legal regulation of contractual relations under martial law, the implementation of which will contribute to reducing legal risks, increasing the stability of contractual obligations, and adapting judicial practice to crisis conditions.

Key words: contract, force majeure, force majeure, economic legal relations, parties to the contract, martial law.

Постановка проблеми. Воєнний стан в Україні було запроваджено через військову агресію РФ проти України, який створив нові реалії та виклики для регулювання господарсько-правових відносин.

На сьогоднішній день правове регулювання договорів є надзвичайно актуальною тематикою. В умовах воєнного стану виникає низка проблемних питань, які потребують особливої уваги та дослідження серед науковців та практиків у галузі господарського права. Одним з таких є зміна

правових умов складання та регулювання договірних відносин між партнерами для належного захисту та дотримання прав, та інтересів сторін договірному процесу.

Зміни в договірному праві спрямовані на адаптацію чинного законодавства до обмежень, які пов'язані безпосередньо із виконання умов договору суб'єктами господарювання, таких як збройні конфлікти, руйнування інфраструктури та інші.

Значним викликом під час воєнного стану у регулюванні договірних відносин є виникнення так званих форс-

мажорних обставин. Адже, такі фактори як мобілізація, військові дії, економічні санкції можуть бути підставою для несення стороною відповідальності у зв'язку з порушення умов договору. Тому особливо важливим є аналіз та чітке визначення поняття форс-мажорні обставини з метою захисту прав сторін у разі їх виникнення. Саме тому, дане питання потребує як теоретичного, так і практичного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема тити дослідженню господарсько-правових відносин в умовах сучасності присвячено ряд праць. Такі науковці як В. Мілаш, М. Петрук, І. Товкун, А. Шевченко приділили свою наукові роботи аналізу господарсько-правових договорів. Проте, достатнього дослідження господарських договорів в умовах воєнного стану не проводилось. А це в свою чергу може нести негативні наслідки для сторін договірних відносин у зв'язку з недотриманням або неналежним дотриманням умов договору не за власною волею.

Мета статті. Метою статті є всебічний та узагальнений аналіз господарсько-правових відносин в призмі викликів сьогодення для суб'єктів господарювання пов'язаних із воєнним станом на всій території України. Дослідження правозастосовної практики щодо форс-мажорних обставин, умов звільнення від господарсько-правової відповідальності. У статті також поставлено завдання запропонувати напрями вдосконалення договірної політики підприємств з урахуванням ризиків, пов'язаних із військовими діями, для забезпечення стабільності господарської діяльності та правової визначеності у договірних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан в Україні може розуміється як ведення особливого режиму під час якого органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування з метою усунення загроз для національної безпеки та цілісності нашої держави.

Щодо регулювання договірної діяльності в Україні, то вона поділилась на два типи договорів.

- Ті, що були укладені до воєнного стану.
- Ті, що були укладені після воєнного стану.

Договори, що були укладені до воєнного стану, зазвичай, не містять спеціальних умов щодо настання форс-мажорних обставин. Такі умови, можуть привести до конфліктних ситуацій між сторонами договору щодо його виконання. Сторони, які не були обізнані щодо ведення воєнного стану можуть мати юридичні складнощі щодо розірвання та внесення змін до договору у разі неможливості виконання вимог.

У свою чергу, договори, що укладені після настання воєнного стану містять умови, які передбачають настання форс-мажорних обставин. У таких умовах форс-мажор не лише визначається як воєнний стан, але й має деталізацію з урахуванням обставин, які можуть виникнути під час збройного конфлікту.

В першу чергу, слід визначити два основних поняття, які будуть фігурувати у статті. До них відносяться господарсько-договірні відносини та господарський договір.

Господарсько-договірні відносини – це правовідносини, які виникають на підставі укладення договору між суб'єктами господарювання з метою регулювання, зміни та припинення господарських відносин, спрямованих на забезпечення комерційно-виробничої діяльності.

Статтями 179-180 ГК України регулюється правове визначення поняття договір. Так, зазначено, що це юридичний факт на основі якого виникають господарсько-правові відносини, у другій нормі, договір ототожнюється саме з господарськими зобов'язаннями, які впливають з цього [1].

У статті 626 ЦК України викладено розуміння поняття договір. Так, договором є домовленість двох або більше сторін, який створює, змінює або припиняє цивільні права та обов'язки [2].

Отже, визначення поняття договору є загальним та регулює всі договірні правовідносини, у свою чергу ГК України визначає поняття спрямоване саме на господарсько-правові відносини, які виникають між суб'єктами господарювання.

Таким чином, господарський договір є різновидом цивільного договору, але зі спеціальним статусом, предметним складом та метою.

Враховуючи воєнний стан на території України та ризики, які можуть виникнути у зв'язку з цими подіями, такі відносини потребують більш конкретного регулювання законодавства та аналізу господарських договорів без відсилки на спеціальні нормативно-правові акти.

На законодавчому рівні в Україні форс-мажорні обставини регулюються Цивільним кодексом України (далі-ЦК України) та Господарським кодексом України (ГК України). Так, у статті 617 ЦК України зазначено, що сторона договірних відносин звільняється від відповідальності у випадку, якщо вона доведе, що невиконання або неналежне виконання умов договору відбулось у разі непереборної сили або випадку [2].

У свою чергу, в частині 2 статті 218 ГК України встановлено, що суб'єкт господарювання за порушення умов господарського договору буде нести господарсько-правову відповідальність, окрім випадків якщо сторона доведе, що невиконання зазначених договором зобов'язань відбулося внаслідок дії непереборної сили, тобто таких обставин, які неможливо було оминути або відвернути за даних умов здійснення господарської діяльності [1].

Таким чином, ознаками форс-мажорних обставин є:

1. Винятковість – наявність таких обставин, які є виключними та нестандартними, такими яку не може оминути людина, оскільки виходить за межі звичайного,
2. Неминучість – такі обставини, які наступають ззовні та невідвласні волі людини.

Також, серед науковців думки щодо поняття форс-мажорні обставини розділились. На думку, О. Мельник, під форс-мажорними обставинами варто розуміти саме звільнення від відповідальності суб'єкта господарювання за не виконання умов договору, у свою чергу, під непереборною силою на думку автора варто розуміти саме порушення умов недоговірних зобов'язань [3]. Тобто, автор розділяє два поняття, які схожі за значенням, але мають різну сферу регулювання, а саме договірні та недоговірні зобов'язання між сторонами.

Дане поняття ще використовувалося у римському праві. Форс мажорними обставинами вважалась непереборна сила ззовні, але насамперед це стосувалося стихійних лих, наприклад буря, торнадо, бандитські набіги тощо. Основним розрізненням було те, що за таких обставин ніхто не несе відповідальність.

На сучасному етапі, закон передбачає важливу умову виключення відповідальності при настанні форс-мажорних обставин. Сторона договору має негайно повідомити іншу сторону договору про неможливість виконання умов договору. Ця умова дозволяє уникнути негативних наслідків для обох суб'єктів господарювання та своєчасно реагувати на такі обставини.

Аналізуючи законодавство Європейського Союзу (далі-ЄС), яке на сьогоднішній день є актуальним для нашої держави, так як багато років Україна має намір та бажання вступити до ЄС, а тому, повинна гармонізувати законодавство у відповідність до законодавства союзу.

У Цивільному кодексі Румунії у статті 1351, що визначає форс-мажорні обставини як зовнішні, непереборні, абсолютно не від кого незалежні події, якщо інше не передбачено договором або домовленістю сторін. За винятком останнього, сторона не несе відповідальності [4].

Цивільний кодекс Нідерландів, має зовсім інше тлумачення даного поняття. Стаття 6:75 BW неналежне виконання зобов'язання не може бути покладене на боржника,

окрім випадків, коли воно сталося з його вини та не є його відповідальністю згідно із законом, договором або звичайною громадською думкою [5].

Також, важливим є те, що на практиці виникнення форс-мажорних обставин підлягає судовому розгляду.

Торгово-промислова Палата України опублікувала лист № 1.2024/02-7.1 від 28.02.2022, де зазначено що російська агресія проти України є форс-мажорною обставиною [6].

Однак, дану позицію суб'єкти господарювання сприймають буквально і вважають, що лише наявність воєнного стану в Україні є підставою для виправдання невиконання або неналежного виконання умов договору.

До того ж, наявність форс-мажорної обставини не звільняє від виконання своїх договірних зобов'язань, а лише дає відстрочку від його виконання на певний строк, після спливу сторона договору як найшвидше має виконати його умови.

Так, Вищий Господарський суд у Постанові від 25.11.2021 року № 905/55/21, встановив, що під поняттям непереборна сила слід розуміти лише ті події та обставини, які дійсно передбачають неможливість виконання умов договору, що має бути обумовлено причинно-наслідковим зв'язком [7].

Суб'єкти господарювання також можуть отримати сертифікат у Торгово-промисловій Палаті України про форс-мажор. Цим сертифікатом засвідчуються форс-мажорні обставини. Тарифи залежать від суб'єкта подання та види заяви, термінової чи в загальному порядку. Але, як показує практика наявність воєнного стану, що підтверджується сертифікатом, як наявність непереборної сили, не може застосовуватись як виключне право доказу, суб'єкт господарювання не міг належним чином виконати умови зобов'язання.

Яскравим прикладом підтвердження зазначеної вище позиції є аналіз судової практики.

Так, Господарським судом Харківської області у справі № 922/4131/24 від 28.01.2025, було винесено рішення на користь позивача, так як відповідач не довів фактами

наявність форс-мажорних обставин конкретно у своєму випадку, а посилався на те, що він не зміг виконати умови договору через агресію РФ проти України. Суд, наголосив, що сам факт настання воєнного стану ні в якому разі не можна вважати форс-мажорною обставиною. Для визнання таких обставин дійсними потрібно щоб був наявний зв'язок між конкретною обставиною та конкретною подією. Тобто, навіть наявність сертифікату не підтверджує того, що саме ці обставини є форс-мажорними та спричинили не можливість виконання зобов'язань, якщо відсутній причинно-наслідковий зв'язок [8].

Аналізуючи практику українських судів, ми дійшли до висновку, що важливою умовою звільнення сторони від відповідальності є надання доказів, які дійсно підтверджують, що сторона договору не могла належно виконати умови договору.

Висновки. Проаналізувавши чинне національне законодавство та законодавство Європейського Союзу, ми дійшли до єдиного визначення поняття форс-мажорні обставини. Так, під форс-мажорними обставинами варто розуміти виняткову подію, яка не залежить від волі людини та відбувається ззовні.

Воєнний стан в Україні дійсно є форс-мажорною обставиною, однак аналізуючи судову практику, ми дійшли до висновку, що цього не достатньо щоб довести що сторона договору дійсно не могла виконати його умови, а для цього важливою є наявність причинно-наслідкового зв'язку. Навіть сертифікат, який видає Торгово-Промислова палата не є підставою для точного доведення форс-мажорної обставини.

Чинне законодавство потребує додаткових змін, які б конкретизували ознаки форс-мажорних обставин та чітко визначення цьому поняттю. Адже, на практиці через це виникають труднощі і сторони договору мають складнощі та конфліктні ситуації. Також, важливо відмітити, що форс-мажорна обставина не виключає обов'язку виконати умови договору. Форс -мажорна обставина є умовою для відтягування строку такого виконання до моменту виключення такої обставини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Текст> (дата звернення 22.07.2025).
2. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Текст> (дата звернення 22.07.2025).
3. Мельник, О.О. Поняття «форс-мажор» у цивільному праві України. *Юридичний вісник*. Київ, 2016. № 1. С. 205-209.
4. Codul Civil al Romaniei. URL: <https://www.codulcivil.ro/> (дата звернення 22.07.2025).
5. Burgerlijk Wetboek = Цивільний кодекс Нідерландів URL: <https://www.dutchcivillaw.com/civilcode.htm> (дата звернення 22.07.2025).
6. Торгово-промислова палата України: Лист від 28.02.2022 р. № 2024/2.0-7.1. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621f7b0c7d97f275399291.pdf> (дата звернення 22.07.2025).
7. Постанова Вищого господарського суду України у справі № 905/55/21 від 25 листопада 2021 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101234441> (дата звернення 22.07.2025).
8. Рішення Господарського суду Харківської області у справі № 922/4131/24 від 28 січня 2025 р URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124754203> (дата звернення 22.07.2025).

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/24>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОСТІ ПРАВ І НЕДИСКРИМІНАЦІЇ У СФЕРІ ПРАЦІ

ENSURING EQUAL RIGHTS AND NON-DISCRIMINATION IN THE FIELD OF LABOUR

Зубрицький М.І., д.ю.н., директор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права
Навчально-науковий інститут права імені князя Володимира Великого

Швець В.О., д.ю.н.,
професор кафедри господарського та трудового права
Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

У статті здійснено комплексне дослідження правової природи та механізмів реалізації принципу рівності прав і заборони дискримінації у сфері праці як одного з ключових засадничих принципів правової, соціальної та демократичної держави. Визначено, що цей принцип охоплює не лише формальну рівність працівників перед законом, але й вимагає від держави активної політики усунення фактичної нерівності шляхом створення рівних можливостей доступу до праці, оплати, умов праці, просування по службі та правового захисту. У цьому контексті розкрито зміст поняття дискримінації в трудових правовідносинах, її правове регулювання в українському законодавстві, а також доктринальні підходи до класифікації форм дискримінації – прямої, непрямої, множинної, структурної та позитивної.

Також увагу приділено аналізу міжнародно-правових стандартів, зокрема конвенцій МОП, актів ООН, практики ЄСПЛ та директив ЄС, які формують зобов'язання держав у сфері забезпечення рівності у праці. Проаналізовано національні механізми протидії дискримінації в Україні, включаючи діяльність Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Державної служби з питань праці, судової влади, а також окреслено їхні повноваження та обмеження. Зроблено висновок, що попри розвинену нормативну базу, правозастосовна практика залишається фрагментарною, а виявлення та доведення дискримінації – ускладненим. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення правозахисної інфраструктури, запровадження корпоративної політики рівності, підвищення кваліфікації правозастосовців і використання цифрових інструментів для протидії дискримінаційним практикам.

З урахуванням викладеного, особливу увагу приділено проблемам прихованої та структурної дискримінації, що закріплюється у внутрішніх кадрових політиках, системах оплати праці та просування по службі. Автор підкреслює, що такі форми нерівності часто залишаються поза межами формального правового регулювання, але суттєво впливають на фактичну реалізацію трудових прав. Вказано на необхідність подолання соціокультурних стереотипів, які транслиуються у сферу праці, та формування стійкої культури нетерпимості до дискримінації.

Ключові слова: принцип рівності, заборона дискримінації, трудові правовідносини, зобов'язання держави, міжнародно-правові стандарти, антидискримінаційна політика, захист трудових прав.

The article provides a comprehensive study of the legal nature and mechanisms for implementing the principle of equal rights and prohibition of discrimination in the field of labour as one of the key fundamental principles of a legal, social and democratic state. It is determined that this principle encompasses not only formal equality of workers before the law, but also requires the state to pursue an active policy of eliminating actual inequality by creating equal opportunities for access to employment, remuneration, working conditions, promotion and legal protection. In this context, the concept of discrimination in labour relations, its legal regulation in Ukrainian legislation, as well as doctrinal approaches to the classification of forms of discrimination – direct, indirect, multiple, structural and positive – are revealed.

Attention is also paid to the analysis of international legal standards, in particular ILO conventions, UN acts, ECHR practice and EU directives, which shape the obligations of states in the field of ensuring equality in employment. National mechanisms for combating discrimination in Ukraine are analysed, including the activities of the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights, the State Labour Service, and the judiciary, and their powers and limitations are outlined. It concludes that despite the developed regulatory framework, law enforcement practice remains fragmented and the identification and proving of discrimination is difficult. Proposals were formulated to improve the human rights infrastructure, introduce corporate equality policies, enhance the skills of law enforcement officials and use digital tools to combat discriminatory practices.

In light of the above, particular attention is paid to the problems of hidden and structural discrimination enshrined in internal personnel policies, remuneration systems and promotion. The author emphasises that such forms of inequality often remain outside the scope of formal legal regulation but have a significant impact on the actual realisation of labour rights. The need to overcome socio-cultural stereotypes that are transmitted into the sphere of labour and to foster a sustainable culture of intolerance towards discrimination is highlighted.

Key words: principle of equality, prohibition of discrimination, labour relations, state obligations, international legal standards, anti-discrimination policy, protection of labour rights.

Принцип рівності прав і заборони дискримінації у сфері праці є однією з базових засад демократичної правової держави, що втілює ідею справедливості, соціального діалогу та поваги до людської гідності. У контексті трудових правовідносин цей принцип означає надання всім працівникам рівних можливостей щодо доступу до праці, її умов, оплати, просування по службі, а також рівного захисту у разі порушення прав, незалежно від будь-яких ознак, що не пов'язані з професійними якостями чи результатами праці особи.

Поняття рівності у трудовому праві полягає не лише у формальній рівності всіх перед законом, а й у створенні таких умов, за яких особи, що перебувають у різному ста-

новіщі, мали б рівні можливості реалізації своїх трудових прав. Таке вимагає визнання як «рівного ставлення», так і «позитивних зобов'язань» держави для усунення фактичної нерівності, зокрема через політику рівних можливостей.

Дискримінація в трудових правовідносинах визначається як будь-яке пряме або непряме обмеження прав або надання переваг працівникові чи кандидатові на роботу за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних або інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного чи соціального походження, громадянства, сімейного стану, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності тощо [1, с. 152-153]. Відповідно до законодавства України, дис-

кримінація у сфері праці заборонена, зокрема, статтею 2¹ Кодексу законів про працю України [2], а також Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [3].

Юридична наука розрізняє низку форм і видів дискримінації у сфері праці залежно від змісту дій, їх спрямованості, суб'єкта дискримінаційного впливу та способу вираження нерівного ставлення. У межах цієї класифікації прийнято виділяти такі основні форми дискримінації: пряму, непряму, системну (структурну), множинну, а також позитивну (дискримінацію в зворотному напрямі, як складову політики рівних можливостей).

Пряма дискримінація полягає у відкритому, очевидному та безпосередньому обмеженні прав особи порівняно з іншими особами у подібному становищі [4, с. 14-15]. Наприклад, відмова в прийнятті на роботу через вік, стать чи етнічне походження без жодного обґрунтованого критерію. Непряма дискримінація, навпаки, полягає у формально нейтральних вимогах або правилах, які фактично ставлять у гірше становище певну групу осіб [4, с. 15]. Така форма дискримінації особливо складна для виявлення, оскільки може маскуватися під об'єктивні критерії.

Системна або структурна дискримінація виникає внаслідок усталених практик, політик чи інституційної культури, які непропорційно негативно впливають на певні соціальні групи [5]. Вона часто вкорінена у самій організації ринку праці, кадровій політиці чи системі внутрішньої комунікації. Множинна дискримінація передбачає ситуацію, коли особа зазнає дискримінації з кількох ознак одночасно (наприклад, жінка з інвалідністю чи літній представник етнічної меншини), що посилює уразливість потерпілого [6].

Позитивна дискримінація, у свою чергу, є винятком, який допускається з метою подолання фактичної нерівності [7]. Такі заходи можуть включати, наприклад, квоти для представників певних груп (жінок, ветеранів, осіб з інвалідністю), програми підтримки чи преференції в наймі. Проте навіть позитивна дискримінація має бути пропорційною та відповідати легітимній меті.

У системі забезпечення рівності прав та заборони дискримінації у сфері праці міжнародно-правові стандарти не лише формулюють правові орієнтири для держав, а й слугують підґрунтям для побудови ефективної моделі правозахисту на внутрішньому рівні, зокрема через інституційні механізми та судову практику.

Центральне місце у формуванні відповідних міжнародних стандартів належить Міжнародній організації праці (МОП), яка протягом понад ста років виробляє універсальні нормативи у сфері праці, включаючи ті, що стосуються недискримінації та рівності можливостей. Зокрема, Конвенція № 111 «Про дискримінацію в галузі праці та занять» 1958 року [8] визначає дискримінацію як будь-яке розрізнення, виключення або перевагу, що має наслідком знищення чи порушення рівності можливостей або поведінки в сфері праці й занять, на підставі раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, національного чи соціального походження. Її положення зобов'язують держави проводити політику, спрямовану на усунення дискримінації у праці та забезпечення рівного доступу до зайнятості.

Іншою ключовою конвенцією є Конвенція № 100 «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» 1951 року [9], яка передбачає принцип рівної оплати за однакову або рівноцінну працю без дискримінації за ознакою статі. Практична реалізація цієї норми передбачає проведення гендерно-чутливого аналізу систем оплати праці та усунення структурних бар'єрів для жінок.

Окрім конвенцій МОП, значення мають документи Організації Об'єднаних Націй, насамперед Загальна декларація прав людини (стаття 23) [10] та Міжнародний пакт

про економічні, соціальні і культурні права (статті 2 та 7) [11]. Вони закріплюють право кожного на працю в умовах, які не містять дискримінаційних обмежень, а також гарантують право на справедливі та сприятливі умови праці, включаючи рівну оплату за рівноцінну працю.

Особливу увагу у сфері протидії дискримінації в праці приділяє Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) [12], яка зобов'язує держави-учасниці забезпечити рівноправний доступ жінок до всіх аспектів трудової діяльності, включаючи найм, просування по службі, умови праці та соціальне забезпечення. Подібні положення містить також Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю [13], яка формулює принципи рівності та інклюзивності в зайнятості осіб з інвалідністю.

У регіональному вимірі виняткове значення має практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), яка надає змістовне тлумачення положень статті 14 Європейської конвенції з прав людини [14] та статті 1 Протоколу № 12 щодо недискримінації [14]. Суд неодноразово підкреслював, що рівність і заборона дискримінації охоплюють не лише приватно-правові відносини, а й зобов'язують державу втручатися у випадках порушення прав у сфері праці, навіть якщо дискримінація походить від приватного роботодавця (наприклад, справа *Eweida and Others v. the United Kingdom* [15]).

У правовому полі Європейського Союзу діють численні директиви, що становлять цілісну антидискримінаційну політику. Зокрема, Директива 2000/78/ЄС [16] встановлює загальні рамки рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності, забороняючи дискримінацію з огляду на релігію, переконання, інвалідність, вік та сексуальну орієнтацію. Директива 2006/54/ЄС [17] спрямована на реалізацію принципу рівних можливостей і рівного ставлення чоловіків і жінок у питаннях працевлаштування та професійної діяльності.

Система національних механізмів протидії дискримінації у сфері праці в Україні ґрунтується на поєднанні конституційних засад, спеціального законодавства, інституційного забезпечення та правозастосовної практики. Попри формальне закріплення принципу рівності, ефективність його реалізації на практиці залежить від здатності держави створити комплексну інфраструктуру правового захисту, що забезпечує не лише формальну, а й фактичну рівність працівників у трудових правовідносинах.

Конституція України у статті 24 [18] закріплює загальну заборону будь-яких форм дискримінації, зокрема у сфері праці, гарантуючи рівність прав громадян незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак.

Ключовим галузевим актом, що регулює питання недискримінації у трудовій сфері, є Кодекс законів про працю України (КЗпП). У статті 2¹ КЗпП прямо передбачено заборону дискримінації у сфері праці та занять, включаючи порушення принципу рівності прав і можливостей. Законодавець надає розширене визначення дискримінації, що охоплює як пряму, так і непряму дискримінацію, а також закріплює право особи, яка вважає себе дискримінованою, на звернення до суду.

Важливу функцію у регулюванні антисегрегаційних стандартів відіграє Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Закон уперше закріпив дефініцію дискримінації, принципи державної політики у цій сфері, а також передбачив спеціальні механізми захисту, включаючи право на подання скарг до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Він також увів поняття позитивних дій – заходів, спрямованих на подолання фактичної нерівності.

Суттєвим елементом національного механізму є інституційна інфраструктура захисту прав. Центральним орга-

ном у цьому контексті виступає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, наділений повноваженнями здійснювати моніторинг дотримання принципу недискримінації, розглядати індивідуальні скарги, проводити перевірки на підприємствах, а також ініціювати подання до суду. Іншим елементом є Державна служба України з питань праці, що здійснює нагляд за дотриманням законодавства про працю, у тому числі щодо недопущення дискримінації під час найму, звільнення чи визначення умов праці.

Хоча практика розгляду трудових спорів з елементами дискримінації в Україні ще не є системною, окремі рішення судів вказують на готовність судової системи визнавати факт порушення прав на рівне ставлення, зокрема у випадках необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу або приниження гідності працівника за ознаками статі чи віку. При цьому відбувається перехід тягаря доказування, що покладає на роботодавця обов'язок спростувати ознаки дискримінаційного впливу, якщо працівник довів наявність дискримінаційного мотиву.

Поряд із судовим захистом важливими залишаються альтернативні способи вирішення спорів, зокрема звернення до комісій з трудових спорів, профспілок, а також до ЗМІ чи громадських організацій, що спеціалізуються на правозахисній діяльності. Формування культури нетерпимості до дискримінації також підтримується через просвітницькі кампанії та навчальні програми у сфері прав людини, зокрема за підтримки міжнародних партнерів.

Забезпечення рівності прав у трудових правовідносинах є не лише декларативним положенням законодавства, а й показником ефективності реалізації фундаментальних прав людини в соціальній площині. Проте попри наявність конституційних гарантій, міжнародних зобов'язань та розвиненої нормативної бази, реальний стан дотримання принципу недискримінації у сфері праці в Україні виявляє низку суттєвих проблем, що гальмують утвердження правової рівності як засадничого елементу соціальної справедливості.

Однією з головних проблем залишається недостатня дієвість механізмів виявлення та доведення дискримінації. Практика свідчить, що потерпілі особи рідко звертаються до суду, через складність процесуального доведення дискримінаційного мотиву або страх перед наслідками конфлікту з роботодавцем. Хоча українське законодавство передбачає перехід тягаря доказування у таких справах, на практиці суди не завжди належним чином тлумачать ці положення, що знижує доступність правового захисту.

Також системним викликом є формальний характер виконання роботодавцями своїх обов'язків щодо дотримання принципу рівності. Більшість суб'єктів господарювання не впроваджують внутрішніх політик з недискримінації, не здійснюють навчання персоналу щодо запобігання дискримінаційним практикам, а механізми внутрішнього реагування на випадки дискримінації або мобінгу в колективах залишаються нерозвиненими.

Також, окрему проблему становить структурна або прихована дискримінація, яка закріплюється в практиках кадрової політики (наприклад, відбір працівників за віковими чи статевими ознаками), в особливостях системи оплати праці (заниження оплати в «жіночих» професіях), а також у практиці просування по службі. Такі явища залишаються малопомітними в межах формального права, але суттєво впливають на фактичну нерівність можливостей.

Суттєвим бар'єром для досягнення рівності є також соціокультурні стереотипи, що зберігаються у суспільстві й транслиуються на сферу праці. Поширені уявлення про «жіночі» та «чоловічі» професії, упереджене ставлення до осіб з інвалідністю, етнічних меншин чи представників ЛГБТК+ спільноти спричиняють недовіру до політики рівних можливостей і ускладнюють її реалізацію навіть за наявності прогресивних законів.

У перспективному контексті вирішення зазначених проблем передбачає поетапне вдосконалення правозастосовної практики, зокрема шляхом підвищення кваліфікації суддів, державних інспекторів праці та юристів щодо виявлення і кваліфікації проявів дискримінації. Крім того, необхідним є запровадження обов'язкових стандартів корпоративної політики рівності для великих роботодавців, з механізмами моніторингу та звітності, що відповідатимуть міжнародним підходам.

Важливим елементом перспективного розвитку є інституціоналізація антисегрегаційної політики у сфері освіти, професійної підготовки та перепідготовки кадрів, що дозволить долати глибинні форми структурної дискримінації. Особливої уваги потребує розширення повноважень Уповноваженого з прав людини та органів Державної служби з питань праці, включаючи надання їм інструментів для проведення проактивного моніторингу і застосування санкцій до роботодавців, які систематично порушують принцип рівного ставлення.

Крім того, впровадження електронних інструментів (наприклад, гендерно-чутливого аналізу зарплат, цифрових механізмів подання скарг) може сприяти прозорості ринку праці та зменшенню можливостей для неформальних дискримінаційних практик.

Узагальнюючи викладене, слід констатувати, що принцип рівності прав і заборони дискримінації у сфері праці є не лише юридично закріпленим, а й концептуально значущим для формування соціально відповідального та демократичного трудового середовища. Його ефективна реалізація вимагає не лише наявності нормативних гарантій, що відповідають міжнародним стандартам, а й створення цілісної системи правозастосування, здатної виявляти приховані форми дискримінації, забезпечувати доступ до правосуддя та змінювати стереотипне сприйняття соціальної і професійної ролі особи. Відтак, забезпечення рівності у трудових правовідносинах має стати результатом скоординованої дії правових, інституційних, освітніх і культурних чинників, спрямованих на утвердження гідності кожної людини як фундаментальної цінності сучасної правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вапнярчук Н.М. До питання дискримінації у сфері трудових відносин в умовах сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 73: частина 1. 2022. С. 151-156. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/11/28.pdf>
2. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n63>
3. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>
4. Федорович І. Посібник із запобігання та протидії дискримінації для державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування й надавачів адміністративних послуг. Рада Європи. 2024. 36 с. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/guide-to-preventing-discrimination19082024-1.pdf>
5. Systemic discrimination. Pelago. URL: <https://www.pelagohealth.com/resources/hr-glossary/systemic-discrimination/>
6. Множинна дискримінація жінок з уразливих груп. Про що говорили на парламентських слуханнях? Zmina. 2018. URL: https://zmina.info/news/u_parlamenti_prohodijat_sluhanhja_shhodo_diskriminaciji_zhinok_pro_shho_govorijat_aktivistki_ta_deputatki/
7. Tackling gender discrimination in employment relations through positive action. PwC. URL: <https://www.pwc.com/ua/en/services/legal/legal-publications/gender-discrimination.html>

8. Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять N 111 Міжнародної Організації Праці: Конвенція, Міжнародний документ від 25.06.1958 № 111. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text
9. Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності N 100 Міжнародної Організації Праці: Конвенція, Міжнародний документ від 29.06.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002#Text
10. Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text
13. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
15. Case of Eweida and Others v. the United Kingdom from 15 January 2013. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-115881%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-115881%22]})
16. Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року про встановлення загальних рамок для однакового ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-00#Text
17. Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast). EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/54/oj/eng>
18. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 636:343.9:342.9(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/25>

ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НИХ ЗГІДНО З ЧИННИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

OFFENCES IN THE FIELD OF VETERINARY MEDICINE AND LIABILITY FOR THEM IN ACCORDANCE WITH CURRENT LEGISLATION

Бегас В.Л., к.вет.н., доцент,
доцент кафедри ветеринарної епідеміології
Поліський національний університет

Романишина Т.О., к.вет.н., доцент,
доцент кафедри ветеринарної епідеміології
Поліський національний університет

Лахман А.Р., д. філос. (PhD),
асистент кафедри ветеринарної епідеміології
Поліський національний університет

У статті проаналізовано спектр правопорушень, які можуть бути пов'язані з діяльністю у ветеринарній сфері, а також охарактеризовано наявну нормативно-правову базу, що регламентує відповідальність за такі порушення. Зазначено, що правопорушення можна умовно поділити на дві основні групи: ті, яких ветеринарні спеціалісти мають запобігати (жорстоке поводження з тваринами, порушення правил утримання, розповсюдження хвороб, обіг фальсифікованих препаратів тощо), і ті, які можуть бути скоєні самими представниками галузі (порушення вимог до ідентифікації тварин, обігу ліків, недбале ставлення до профілактики, невиконання приписів інспекторів). Детально розглянуто низку статей Кодексу України про адміністративні правопорушення, серед яких ключовими є жорстоке поводження з тваринами, порушення законодавства про благополуччя тварин, ідентифікація та реєстрація тварин, порушення правил утримання собак і котів, невиконання приписів інспекторів. Окрема частина присвячена кримінальній відповідальності за порушення ветеринарного законодавства, яка викладена у статті 251 Кримінального кодексу України, а також іншим статтям, що стосуються обігу наркотичних засобів, порушення санітарних норм, поширення епізоотій. Зазначено, що порушення ветеринарних правил може спричинити не лише шкоду здоров'ю тварин, але й тяжкі наслідки для людей, у зв'язку з чим законодавець передбачає реальне позбавлення волі та інші суворі санкції. Проаналізовано положення Закону України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин», який системно визначає відповідальність суб'єктів господарювання за порушення у сфері обігу кормів, продуктів харчування, ветеринарної практики. Перелік штрафів охоплює як технічні порушення, так і суттєві відхилення від вимог безпечності та гігієни, які можуть створювати загрозу для здоров'я населення. У роботі наведено норми Закону України «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною», який запроваджує відповідальність за невиконання вимог щодо утилізації, маркування, транспортування таких продуктів.

Ключові слова: правопорушення, ветеринарна медицина, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, ветеринарне законодавство.

The article analyzes the range of offenses that may be associated with activities in the veterinary field, and also characterizes the existing regulatory framework regulating liability for such violations. It is noted that offenses can be conditionally divided into two main groups: those that veterinary specialists must prevent (cruel treatment of animals, violation of the rules of keeping, spread of diseases, circulation of falsified drugs, etc.), and those that can be committed by representatives of the industry themselves (violation of requirements for animal identification, circulation of drugs, negligent attitude to prevention, failure to comply with inspectors' instructions). A number of articles of the Code of Ukraine on administrative offenses are considered in detail, among which the key ones are cruelty to animals, violation of legislation on animal welfare, identification and registration of animals, violation of the rules for keeping dogs and cats, failure to comply with inspectors' instructions. A separate part is devoted to criminal liability for violation of veterinary legislation, which is set out in Article 251 of the Criminal Code of Ukraine, as well as other articles relating to the circulation of narcotic drugs, violation of sanitary standards, and the spread of epizootics. It is noted that violation of veterinary rules can cause not only harm to animal health, but also serious consequences for people, in connection with which the legislator provides for real imprisonment and other severe sanctions. The provisions of the Law of Ukraine "On State Control over Compliance with Legislation on Food Products, Feed, Animal By-Products, Animal Health and Welfare" are analyzed, which systematically determines the liability of business entities for violations in the field of feed, food, and veterinary practice. The list of fines covers both technical violations and significant deviations from safety and hygiene requirements that may pose a threat to public health. The paper presents the provisions of the Law of Ukraine "On Animal By-Products Not Intended for Human Consumption", which introduces liability for failure to comply with the requirements for the disposal, labeling, and transportation of such products.

Key words: offenses, veterinary medicine, administrative liability, criminal liability, veterinary legislation.

Актуальність проблеми. У ветеринарній медицині з дотичними до неї галузями можуть зустрічатись різні види правопорушень, які можуть мати суттєві негативні наслідки: поширення заразних хвороб як серед тварин так і людей, контрабанду або нелегальний обіг ветеринарних

препаратів, порушення правил утримання та лікування тварин, жорстоке поводження з тваринами, підробку ветеринарних документів тощо.

Дане питання вивчено нерівномірно. Правопорушення, що стосуються захисту тварин в Україні і відповідальність

щодо цього, дуже добре вивчена, зокрема Яценко І. В. [8]. Майстро Д. М. проаналізувала дані офіційної статистичної звітності судів щодо стану розслідування справ, що стосуються жорстокого поводження з тваринами. Зокрема авторка відмічає занадто гуманні вироки щодо винних у таких правопорушеннях осіб, небажання правоохоронних органів відкривати справи [с. 176, 3]. Нерівномірність вивчення даного питання зумовлено швидким розвитком законодавчої бази в зв'язку з інтеграцією України до ЄС.

Тому дослідження питань правопорушень у сфері ветеринарної медицини, їхньої правової кваліфікації, відповідальності осіб, а також аналіз прогалин у нормативно-правовій базі є надзвичайно актуальним. Такий аналіз сприятиме посиленню правозастосовчої практики, підвищенню фахової обізнаності працівників галузі та формуванню ефективного механізму превенції правопорушень у ветеринарній сфері.

Об'єктом дослідження є класифікація правопорушень у сфері ветеринарної медицини. **Предметом** – норми вітчизняного законодавства в тому числі в сфері ветеринарної медицини. **Метою роботи** було проаналізувати нормативно-правове регулювання і класифікацію правопорушень у сфері ветеринарної медицини, з'ясувати міру відповідальності щодо них.

Результати дослідження. Правопорушення у сфері ветеринарної медицини умовно поділяються на ті, які фахівці ветеринарної галузі зобов'язані попереджувати, та ті, що можуть бути скоєні самими представниками цієї професії. Наявність ґрунтовних знань про характер таких правопорушень і види юридичної відповідальності за їх вчинення є необхідною складовою професійної компетентності ветеринарних лікарів. Це не лише сприяє уникненню ними порушень законодавства у власній діяльності, але й дає змогу ефективно здійснювати профілактично-роз'яснювальну роботу серед власників тварин та інших суб'єктів господарювання, що перебувають у сфері їх професійного обслуговування. Нормативно-правове регулювання відповідальності за правопорушення у ветеринарній сфері закріплено в ряді чинних законодавчих актів України, які можна розподілити на загального та галузевого спрямування.

У Кодексі України про адміністративні правопорушення (КУпАП) [1] правові підстави настання адміністративної відповідальності при жорстокому поводженні з тваринами викладені в гл. 7, яка регулює правопорушення у сфері використання природних ресурсів, охорони природи і збереження культурної спадщини. Зокрема, ст. 89 передбачає адміністративну відповідальність при жорстокому поводженні з тваринами, у тому числі безпритульними, яке спричинило їм фізичний біль, страждання, мучення, але не призвело до каліцтва, загибелі або тілесних ушкоджень. До таких діянь також відносять порушення встановлених правил поводження та утримання тварин, а також залишення їх напризволяще. У разі встановлення зазначених правопорушень законодавством передбачено штраф у розмірі від 200 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (НМДГ) з можливістю конфіскації тварини, якщо її подальше перебування у власника становить загрозу для життя або здоров'я. Повторне вчинення подібних дій протягом року, скоєння їх стосовно двох і більше тварин, а також вчинення групою осіб тягне за собою накладення штрафу в межах від 300 до 500 НМДГ або застосування адміністративного арешту строком до 15 діб із конфіскацією тварини за аналогічних обставин. У межах зазначеної статті також встановлено відповідальність за недотримання встановлених правил транспортування тварин. За таке правопорушення передбачено накладення адміністративного штрафу в розмірі від 200 до 350 НМДГ. У разі повторного вчинення аналогічного правопорушення особою, яка вже була піддана адміністративному стягненню за подібні дії, розмір

штрафних санкцій збільшується і становить від 300 до 500 НМДГ.

Згідно зі ст. 107, порушення законодавства у сфері забезпечення благополуччя тварин призводить до накладення адміністративного штрафу в розмірі від 20 до 50 НМДГ. У випадку повторного правопорушення протягом року, за яке особа вже була піддана адміністративному стягненню, передбачено підвищення розміру штрафу – від 50 до 80 НМДГ. Окремо визначено відповідальність за порушення законодавчих вимог, що стосуються здійснення ветеринарної практики, обігу, виробництва й застосування ветеринарних лікарських засобів, поводження з побічними продуктами тваринного походження, переміщення тварин, репродуктивного матеріалу, біологічних препаратів, а також за порушення карантинних вимог і рішень державних надзвичайних протиепізоотичних комісій. За такі дії передбачено накладення штрафу: на посадових осіб – у розмірі від 80 до 120 НМДГ, а на фізичних осіб – від 50 до 100 НМДГ. У разі повторного вчинення аналогічних порушень протягом року, коли особа вже була притягнута до адміністративної відповідальності, розмір штрафу зростає: для посадових осіб – від 120 до 180, а для громадян – від 100 до 150 НМДГ.

Ст. 107-1. «Порушення законодавства про племінну справу у тваринництві» ветеринарних лікарів буде стосуватись в тому випадку, якщо вони цим займаються, але це скоріше виняток ніж правило.

У ст. 107-2 КУпАП передбачено відповідальність за недотримання вимог законодавства у сфері ідентифікації та реєстрації тварин. Зокрема, до таких порушень належать: переміщення тварин без належних ідентифікаційних документів; невчасне або повне неподання інформації для державної реєстрації щодо ідентифікованих тварин, їх переміщення, утримання, розведення, забою, загибелі, падежу чи утилізації; відсутність подання даних про суб'єктів господарювання, що здійснюють утилізацію або забій тварин; здійснення таких процедур щодо тварин, які не зареєстровані або не ідентифіковані. Окремим порушенням вважається проведення виставок, продаж або штучне осіменіння тварин без реєстрації та належної ідентифікації, а також невнесення до реєстру інформації про господарства, які займаються продажем, осіменінням чи організацією виставкових заходів. За вказані порушення встановлено адміністративні стягнення у вигляді штрафів: для уповноважених осіб та фізичних осіб – підприємців у розмірі від 5 до 10 НМДГ, для громадян – від 3 до 5 НМДГ. Крім того, статтею передбачена відповідальність за порушення строків внесення інформації до Єдиного державного реєстру тварин, що має здійснюватися адміністратором цього реєстру згідно з вимогами законодавства. У такому випадку на уповноважених осіб може накладатися штраф у розмірі від 10 до 15 НМДГ. Такий же розмір штрафу передбачено за вимагання документів або даних, які не передбачені нормативно-правовими актами, як підстава для внесення інформації до реєстру. У разі повторного вчинення зазначених дій протягом року особою, яку вже було притягнуто до адміністративної відповідальності за аналогічні правопорушення, передбачено підвищення санкцій: для уповноважених осіб і фізичних осіб – підприємців – від 10 до 20 НМДГ, а для громадян – від 5 до 10 НМДГ.

Відповідно до ст. 154 КУпАП встановлено відповідальність за порушення встановлених правил утримання собак і котів. Зокрема, адміністративне правопорушення полягає в утриманні незареєстрованих собак, триманні тварин у заборонених для цього місцях, вигулі собак без повідка та намордника (за винятком порід, які не включено до «Переліку небезпечних порід»), перебуванні з тваринами у громадських місцях у спосіб, що порушує вимоги чинного законодавства, а також у відмові власника приборати екскременти свого домашнього улюбленця в громадському

просторі (окрім випадків вигулу в спеціально відведених для цього місцях). За вчинення зазначених дій передбачено санкції у вигляді попередження або накладення адміністративного штрафу: для громадян – у розмірі від 10 до 20 НМДГ, для посадових осіб – від 20 до 50 НМДГ. У разі повторного порушення протягом одного року, якщо особа вже була піддана адміністративному стягненню за аналогічне діяння, розмір штрафу зростає: для громадян – від 20 до 30 НМДГ, для посадових осіб – від 30 до 60 НМДГ. У ситуаціях, коли наслідком правопорушення є заподіяння шкоди здоров'ю людини або її майну, передбачено більш суворе покарання. Так, на громадян накладається штраф у розмірі від 100 до 200 НМДГ, на посадових осіб – від 200 до 300, із застосуванням додаткового заходу у вигляді конфіскації тварини в обох випадках.

Згідно зі ст. 188-22 КУпАП, передбачено відповідальність за невиконання або несвочасне виконання законних вимог (приписів) державних ветеринарних інспекторів, що стосуються усунення порушень вимог законодавства щодо харчових продуктів, кормів, побічних продуктів тваринного походження, ветеринарної практики та забезпечення благополуччя тварин. А також надання їм завідомо неправдивих відомостей або відмову у наданні інформації, необхідної для виконання службових обов'язків зазначеними посадовими особами, а також створення перешкод у здійсненні ними контролюючих функцій. За такі порушення передбачено накладення адміністративного штрафу в розмірі від 100 до 200 НМДГ для посадових осіб, та від 50 до 100 – для громадян.

У Кримінальному кодексі України [2] відповідальність за порушення ветеринарної законодавства передбачена у розділі VIII, що стосується кримінальних правопорушень проти довкілля. Зокрема, у ст. 251 зазначено, що порушення встановлених ветеринарних правил, яке призвело до виникнення або поширення епізоотії, або стало причиною інших тяжких наслідків, тягне за собою кримінальну відповідальність у вигляді накладення штрафу в розмірі від 1 до 4 тисяч НМДГ, позбавлення права займатися певною діяльністю чи обіймати відповідні посади строком до 5 років, обмеження волі на строк до 3 років або позбавлення волі на той самий строк.

Ветеринарні лікарі можуть нести відповідальність за правопорушення, які викладені в розд. 13 «Кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення» оскільки можуть стикатися з ними у своїй роботі (ст. 309, 311, 319, 320, 325, 326).

Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» [5] комплексно регламентує питання відповідальності за правопорушення у сферах, що безпосередньо пов'язані з ветеринарною медициною. Зокрема, у розд. IX «Відповідальність за порушення цього Закону, законодавства про харчові продукти та корми» детально викладено перелік порушень, що тягнуть за собою адміністративну відповідальність. Зокрема в ст. 65 визначено, що недотримання гігієнічних стандартів під час виробництва або обігу продуктів харчування чи кормів, що може створювати загрозу для життя чи здоров'я людей або тварин, карається накладенням штрафу: 6 мінімальних заробітних плат (МЗП) – для ФОП, 10 МЗП – для юридичних осіб. Здійснення діяльності без необхідного експлуатаційного дозволу, якщо вимога щодо його наявності передбачена чинним законодавством, тягне за собою штраф: 20 МЗП – для ФОП, 30 МЗП – для юридичних осіб. Функціонування незареєстрованих потужностей, за умови обов'язкової державної реєстрації, передбачає накладення штрафу в розмірі 11 МЗП для ФОП та 20 МЗП для юридичних осіб. Не впровадження процедур, засно-

ваних на принципах системи НАССР, на відповідних виробничих об'єктах, розцінюється як порушення, за яке передбачено штраф: 15 МЗП – для ФОП та 30 МЗП – для юридичних осіб. Недотримання норм щодо ведення документації та забезпечення простежуваності, що визначені законодавством про корми, харчові та побічні продукти тваринного походження, а також про благополуччя та здоров'я тварин, призводить до накладення штрафу в розмірі 5 МЗП для ФОП і 8 МЗП – для юридичних осіб. Порушення порядку повідомлення щодо наміру введення в обіг спеціалізованих харчових продуктів, таких як дитяче харчування, продукти для спеціального медичного призначення або для контролю маси тіла, карається штрафом: 5 МЗП – для ФОП, 8 МЗП – для юридичних осіб. Реалізація харчових продуктів або кормів із порушенням вимог маркування, що створює загрозу життю чи здоров'ю людей або тварин, тягне за собою штраф у розмірі 20 МЗП (ФОП) та 30 МЗП (юридичні особи). Ігнорування вимог щодо вилучення або відкликання небезпечної продукції з обігу, передбачає накладення штрафу у розмірі 30 МЗП для ФОП та 35 МЗП – для юридичних осіб. Реалізація або пропозиція до реалізації продуктів харчування чи кормів, непридатних до споживання, карається штрафом: 17 МЗП для ФОП, 25 МЗП – для юридичних осіб. Порушення вимог до складу та вмісту інгредієнтів у дитячому харчуванні, зокрема відхилення від затверджених законодавством норм, передбачає відповідальність у вигляді штрафу в розмірі 17 МЗП (ФОП) та 25 МЗП (юридичні особи). У випадку реалізації або використання незареєстрованих кормових добавок чи об'єктів санітарних заходів, якщо їх державна реєстрація є обов'язковою згідно з чинним законодавством, передбачено адміністративну відповідальність у вигляді штрафних санкцій: для фізичних осіб-підприємців – у розмірі 12 МЗП, для юридичних осіб – 18 МЗП. Реалізація або пропозиція до неї кормів чи харчових продуктів, які становлять небезпеку для здоров'я тварини або людини, карається накладенням штрафу на юридичних осіб – 40 МЗП, а на фізичних осіб-підприємців у розмірі 25 МЗП. У випадку обігу або пропозиції до обігу дитячого харчування, що містить інгредієнти чи речовини, заборонені відповідно до вимог харчового законодавства, також передбачена відповідальність: для ФОП – 25 МЗП, для юридичних осіб – 40 МЗП. Пропозиція або реалізація харчових продуктів чи кормів із закінченням мінімальним терміном зберігання, які не є швидкопсувними і не становлять ризику для здоров'я тварин або людей, тягне за собою накладення штрафу: 3 МЗП – для ФОП, 5 МЗП – для юридичних осіб. Реалізація або пропозиція до реалізації швидкопсувної продукції, у якій закінчився строк придатності, навіть якщо вона не становить небезпеки для здоров'я споживачів, карається штрафом: 8 МЗП для ФОП та 12 МЗП – для юридичних осіб. Порушення встановлених законодавством показників безпечності для кормів або об'єктів санітарних заходів, які застосовуються в ланцюгу виробництва харчових продуктів, тягне за собою штраф у розмірі 5 МЗП – для ФОП та 10 МЗП – для юридичних осіб. У разі порушення правил поводження з продукцією, ввезеною на територію України як об'єкти наукових досліджень або торговельні зразки (зокрема, невиконання вимог щодо її знищення, реекспорту або іншого використання відповідно до чинного законодавства), накладається штраф: 15 МЗП – для фізичних осіб-підприємців та 20 МЗП – для юридичних осіб. Ігнорування рішень посадових осіб Держпродспоживслужби або її територіальних підрозділів, що стосуються знищення небезпечних харчових продуктів, кормових добавок, кормів або допоміжних матеріалів для їх переробки, карається штрафом: 10 МЗП – для ФОП, 18 МЗП – для юридичних осіб. У разі ненадання, надання з порушенням строків або подання недостовірної інформації на запит посадової особи Держпродспоживслужби

чи її територіального органу, передбачено штраф: для фізичних осіб-підприємців – у розмірі 3 МЗП, для юридичних осіб – 5 МЗП. Порухення вимог щодо своєчасного виконання або повне ігнорування рішень головного державного ветеринарного інспектора щодо тимчасового призупинення обігу чи виробництва кормів або харчових продуктів призводить до накладення штрафу: на фізичних осіб-підприємців – 40 МЗП, на юридичних осіб – 50 МЗП. Недопущення посадової особи Держпродспоживслужби або її територіального підрозділу до проведення державного контролю без законних підстав або створення перешкод для виконання службових обов'язків є підставою для адміністративної відповідальності у вигляді штрафу в розмірі 7 МЗП – для фізичних осіб-підприємців та 10 МЗП – для юридичних осіб. Несвоєчасне або повне невиконання приписів (законних вимог) посадових осіб Держпродспоживслужби або її територіальних підрозділів, що стосуються усунення порушень у сфері обігу харчових продуктів або кормів, карається штрафом: 5 МЗП – для ФОП, 8 МЗП – для юридичних осіб. У випадку надання споживачам інформації щодо харчових продуктів, яка суперечить чинним законодавчим вимогам, зокрема якщо вона є недостовірною, нечіткою або неправильно, передбачається штраф: 10 МЗП – для фізичних осіб-підприємців, 15 МЗП – для юридичних осіб. Реалізація або пропозиція до реалізації харчових продуктів чи кормів із порушенням вимог до маркування, якщо таке порушення не становить загрози здоров'ю та життю тварини або людини, призводить до накладення штрафу в розмірі 3 МЗП – для ФОП, 5 МЗП – для юридичних осіб. Коли оператор ринку харчових продуктів змінює інформацію, яка супроводжує товар і підлягає обов'язковому зазначенню відповідно до положень ст. 5 ЗУ "Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів", передбачає штраф: 10 МЗП – для ФОП, 15 МЗП – для юридичних осіб. Недотримання вимог законодавства у сфері матеріалів і предметів, що призначені для контакту з харчовими продуктами, спричиняє адміністративну відповідальність: 10 МЗП – для фізичних осіб-підприємців, 15 МЗП – для юридичних осіб. Неповідомлення споживача про наявність у харчовому продукті речовин або інгредієнтів, що можуть спричинити алергічні реакції чи непереносимість, передбачає накладення штрафу в розмірі 20 МЗП для ФОП і 30 МЗП – для юридичних осіб.

Порядок провадження у справах про порушення вимог законодавства у сфері обігу харчових продуктів і кормів, вчинених фізичними особами – підприємцями або юридичними особами, регламентується положеннями ст. 66 вищевказаного закону. Розгляд таких справ здійснюється Держпродспоживслужбою, а також її територіальними підрозділами. Повноваження щодо розгляду справ про відповідні правопорушення від імені зазначеного органу надано головним державним ветеринарним інспекторам та їх заступникам [4, ст. 105, п. 2].

Питання, що стосується тимчасового призупинення виробництва чи обігу кормів або харчових продуктів, врегульовано положеннями ст. 67. Рішення щодо тимчасового призупинення обігу або виробництва харчових продуктів чи кормів набуває чинності з моменту його вручення суб'єкту господарювання та одночасного оприлюднення на офіційному інтернет-ресурсі Держпродспоживслужби. Таке рішення діє протягом строку, визначеного в його змісті, однак не може перевищувати 10 робочих днів. У випадках, коли для усунення порушень вимог законодавства у сфері обігу харчових продуктів та кормів необхідне припинення діяльності оператора ринку на строк понад 10 днів, головний державний ветеринарний інспектор звертається до суду з позовною заявою про зобов'язання щодо тимчасового припинення виробництва або обігу.

У ЗУ «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [6], у розділі XI «Відпові-

дальність», ст. 66 присвячена питанню відшкодування шкоди. У цій нормі вказано, що оператори ринку несуть відповідальність за заподіяну шкоду, яка підлягає відшкодуванню відповідно до положень Цивільного та Господарського кодексів України, а також згідно із Законом України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» та іншими чинними нормативно-правовими актами.

У ЗУ «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною» [7], в ст. 25, розд. V викладено юридичну відповідальність за порушення вимог у сфері обігу таких продуктів. Зокрема, у разі здійснення обробки побічних продуктів тваринного походження без наявності відповідного експлуатаційного дозволу, якщо він є обов'язковим згідно з чинним законодавством, накладаються штрафи в розмірі від 23 до 30 МЗП для фізичних осіб – підприємців і від 30 до 38 МЗП – для юридичних осіб. Порушення порядку утилізації або видалення побічних продуктів чи продуктів їх обробки всупереч встановленим вимогам тягне за собою накладення штрафів: для фізичних осіб – підприємців – від 8 до 15 МЗП, для юридичних осіб – від 23 до 30 МЗП. У разі відсутності на виробничих потужностях впроваджених постійно діючих процедур, заснованих на принципах НАССР, передбачається накладення штрафів у межах від 3 до 15 МЗП для фізичних осіб – підприємців, та від 30 до 75 – для юридичних осіб. Недотримання вимог щодо ведення документації та забезпечення простежуваності тягне за собою штраф у розмірі від 2 до 3 МЗП (для ФОП) і від 3 до 5 – для юридичних осіб. Виявлення у продажу неправильно маркованої продукції обробки або переробки побічних продуктів тваринного походження передбачає накладення штрафів: для фізичних осіб – підприємців – від 3 до 5, для юридичних осіб – від 5 до 8 МЗП, із обов'язковим вилученням або відкликанням такої продукції з обігу. Якщо оператор ринку не надав органам місцевого самоврядування або Держпродспоживслужби інформації про небезпечні продукти, що вже були введені в обіг, на нього може бути накладений штраф: для ФОП – від 23 до 30, для юридичних осіб – від 30 до 38 МЗП, із супутнім відкликанням або вилученням таких продуктів. Невиконання приписів уповноважених осіб Держпродспоживслужби щодо усунення виявлених порушень тягне за собою відповідальність у вигляді штрафів: від 3 до 5 МЗП для ФОП та від 5 до 8 – для юридичних осіб. У разі, якщо побічні продукти перебувають у відкритому доступі для тварин, птахів або гризунів, або використовуються контейнери без можливості належного очищення і дезінфекції, а також при транспортуванні без герметичних ємностей, що унеможливають витік рідин, передбачено штрафи для ФОП у межах від 5 до 8, а для юридичних осіб – від 8 до 12 МЗП. Ненадання або надання недостовірної інформації посадовим особам контролюючого органу також карається штрафами: від 3 до 5 МЗП для ФОП та від 5 до 8 – для юридичних осіб. При визначенні розміру штрафних санкцій береться до уваги ступінь потенційної загрози для здоров'я тварин і людей, зумовленої виявленими порушеннями.

Висновки. Правопорушення у сфері ветеринарної медицини охоплюють широкий спектр діянь, що можуть завдавати шкоди здоров'ю тварин, людей і навколишньому середовищу, а також негативно впливати на безпечність та якість продукції тваринного походження. Проведений аналіз свідчить, що правове регулювання відповідальності за такі порушення є розгалуженим і включає як адміністративні, так і кримінальні санкції. Нормативно-правова база передбачає диференційовану відповідальність залежно від характеру порушення, суб'єкта правопорушення та наслідків, до яких призвело правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Документ № 80731-X від 07.12.1984. Дата оновлення: 14.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 10.07.2025).
2. Кримінальний кодекс України : Документ № 2341-III від 05.04.2001. Дата оновлення: 07.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 11.07.2025).
3. Майстро Д. М. Відповідальність за кримінальне правопорушення «жорстоке поводження з тваринами» (ст. 299 КК України): розгляд судової практики. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2021. Т. 3, № 60. С. 175 – 182. <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/53551>
4. Про ветеринарну медицину : Закон України від 25.06.1992. № 2498-XII. Дата оновлення: 18.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-12#top> (дата звернення: 10.07.2025).
5. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин : Закон України від 18.05.2017. № 2042-VIII. Дата оновлення: 19.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19#Text> (дата звернення: 11.07.2025).
6. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997. № 771/97-ВР. Дата оновлення: 18.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення: 15.07.2025).
7. Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною : Закон України від 7.04.2015. № 287-VIII. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19#top> (дата звернення: 11.07.2025).
8. YATSENKO, Ivan V. et al. Animal Rights and Protection against Cruelty in Ukraine. *Journal of Environmental Management and Tourism*, [S.l.], v. 11, n. 1, p. 91-103, apr. 2020. ISSN 2068-7729. Available at: <<https://journals.aserspublishing.eu/jemt/article/view/4584>>. Date accessed: 10 July 2025. doi: [https://doi.org/10.14505/jemt.11.1\(41\).11](https://doi.org/10.14505/jemt.11.1(41).11).

АДАПТИВНІ ФОРМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК АГРАРНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

ADAPTIVE FORMS OF AGRICULTURAL PRODUCTION AS AN AGRARIAN-LEGAL CATEGORY

Осадча А.О., аспірантка кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню правової природи адаптивних форм аграрного виробництва як нової аграрно-правової категорії. Авторка аналізує наукові та правові підходи вітчизняних і зарубіжних науковців до категорії «адаптивні форми аграрного виробництва» та суміжних понять. Особливу увагу приділено дослідженню зарубіжного досвіду правового регулювання, зокрема використання в актах ЄС таких термінів як: «climate-resilient agriculture» (кліматично-стійке сільське господарство), «resilient agriculture» (стійке сільське господарство), «climate adaptation in agriculture» (кліматична адаптація в сільському господарстві) та «climate-adapted crops and livestock» (кліматично-адаптовані культури та тваринництво). Проаналізовано стратегічні документи ЄС: Європейський зелений курс, Стратегію "Від ферми до виделки", Стратегію з біорізноманіття та Спільну аграрну політику ЄС. У роботі проведено порівняльний аналіз адаптивних форм з альтернативними та інтегрованими формами аграрного виробництва. Авторкою аналізуються сучасні підходи до ведення сільськогосподарського виробництва: кліматично-орієнтоване сільське господарство (Climate-smart agriculture), агроєкологія (Agroecology), конвенційне сільське господарство (Conventional agriculture), природоорієнтовані рішення (Nature-based solutions) тощо. Встановлено, що адаптивні форми становлять самостійну правову категорію, яка відрізняється специфічними юридичними ознаками та правовим режимом здійснення. Констатовано, що чинне законодавство України не містить поняття «адаптивні форми аграрного виробництва». На підставі комплексного аналізу розроблено авторську дефініцію адаптивних форм аграрного виробництва як аграрно-правової категорії та визначено основні правові ознаки адаптивних форм аграрного виробництва. Обґрунтовано необхідність законодавчої імплементації поняття «адаптивні форми аграрного виробництва» та формування комплексного правового механізму їх регулювання як пріоритетного завдання гармонізації національного аграрного законодавства з європейськими стандартами в контексті євроінтеграційних процесів України та забезпечення продовольчої безпеки в умовах глобальних кліматичних викликів.

Ключові слова: адаптивні форми аграрного виробництва, адаптивне рослинництво, аграрне виробництво, сільськогосподарське виробництво, агросфера, сталий розвиток, продовольча безпека, альтернативні форми аграрного виробництва, кліматично-орієнтоване сільське господарство, кліматичні зміни, органічне сільськогосподарське виробництво.

The article is devoted to the study of the legal nature of adaptive forms of agricultural production as a new agrarian-legal category. The author analyzes scientific and legal approaches of domestic and foreign scholars to the category "adaptive forms of agricultural production" and related concepts. Particular attention is paid to the study of foreign experience in legal regulation, specifically the use of such terms in EU acts as: "climate-resilient agriculture," "resilient agriculture," "climate adaptation in agriculture," and "climate-adapted crops and livestock." The strategic documents of the EU are analyzed: the European Green Deal, the Farm to Fork Strategy, the Biodiversity Strategy, and the Common Agricultural Policy of the EU. The work conducts a comparative analysis of adaptive forms with alternative and integrated forms of agricultural production. The author analyzes contemporary approaches to agricultural production: Climate-smart agriculture, Agroecology, Conventional agriculture, Nature-based solutions, etc. It is established that adaptive forms constitute an independent legal category distinguished by specific legal characteristics and a legal regime of implementation. It is stated that the current legislation of Ukraine does not contain the concept of "adaptive forms of agricultural production." Based on comprehensive analysis, an original definition of adaptive forms of agricultural production as an agrarian-legal category has been developed, and the main legal characteristics of adaptive forms of agricultural production have been determined. The necessity of legislative implementation of the concept "adaptive forms of agricultural production" and the formation of a comprehensive legal mechanism for their regulation as a priority task of harmonizing national agrarian legislation with European standards in the context of Ukraine's European integration processes and ensuring food security under global climate challenges is substantiated.

Key words: adaptive forms of agricultural production, adaptive agriculture, agricultural production, agrosphere, sustainable development, sustainable development, food security, alternative forms of agricultural production, climate-smart agriculture, climate change, organic agricultural production.

Постановка проблеми. Питання переосмислення традиційних методів аграрного виробництва набуло актуальності ще в 20-х роках минулого століття на тлі наукових досліджень екологічних наслідків інтенсивного землеробства. Концептуальне оформлення відбулося під час Стокгольмської конференції ООН з проблем навколишнього середовища (1972 р.) та Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), де було закладено правові основи для формування нових підходів до аграрного виробництва. У сучасних умовах актуальність проблеми адаптивного аграрного виробництва обумовлена необхідністю реалізації права на продовольство та права на безпечне довілля. Ці права знайшли імплементацію в правовій системі ЄС через стратегічні документи: Європейський зелений курс (The European Green Deal) [1], Стратегію «Від ферми до виделки» (Farm to Fork Strategy) [2], Стратегію ЄС з біорізноманіття (EU Biodiversity Strategy for 2030) [3] та Спільну аграрну політику ЄС (2023–2027) [4], які інтегрують принципи сталого розвитку та кліматичної адаптації.

Центральною проблемою сучасного аграрного права України є відсутність комплексного правового регулю-

вання адаптивних форм аграрного виробництва, що створює системний правовий вакуум у цій стратегічно важливій сфері. Поняття «адаптивні форми аграрного виробництва» досі несформоване в аграрно-правовій доктрині України та не має нормативного закріплення в чинному законодавстві. Брак відповідного категоріально-понятійного апарату у вказаній сфері зумовлює використання у спеціальній літературі різноманітних суміжних понять, які не є тотожними за змістом: «альтернативні форми ведення сільськогосподарського виробництва», «інтегроване агровиробництво», «кліматично-орієнтоване сільське господарство» (climate-smart agriculture), «агроєкологія» (agroecology), «конвенційне сільське господарство» (conventional agriculture), «природоорієнтовані рішення» (nature-based solutions).

Формулювання категоріально-понятійного апарату є одним з найважливіших завдань аграрного права як галузі юридичної науки. Водночас, в аграрно-правовій науці України категорія «адаптивні форми аграрного виробництва» досі не була предметом окремих наукових досліджень, що зумовлює актуальність дослідження пра-

вової природи цього явища й формулювання дефініції цього поняття.

Відсутність чіткого правового визначення поняття «адаптивні форми аграрного виробництва» створює й певні практичні проблеми: неможливість ефективного державного регулювання цієї сфери через відсутність правових критеріїв ідентифікації; перешкоди для розробки цільових програм державної підтримки суб'єктів адаптивного аграрного виробництва; правову невизначеність для аграрних товаровиробників щодо вимог та стандартів адаптивного виробництва.

З огляду на євроінтеграційні зобов'язання України, необхідність виконання вимог Європейського зеленого курсу й підготовку до імплементації Спільної аграрної політики ЄС, визначення правової дефініції категорії «адаптивні форми аграрного виробництва» є актуальним завданням, що потребує окремого наукового дослідження та спеціального законодавчого врегулювання. Розв'язання цієї проблеми має стратегічне значення для забезпечення продовольчої безпеки, охорони довкілля й сталого розвитку аграрного сектору України в умовах євроінтеграції та глобальних кліматичних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті використано праці провідних українських вчених у галузі аграрного й екологічного права: І. В. Ігнатенко, Т. В. Курман, Н. Р. Малишевої, В. В. Носіка, М. В. Шульги, а також дослідження науковців з інших галузей науки: Т. В. Ковальова (економічні науки), М. І. Кобець (біологічні науки) та інших. Предметом окремого правового дослідження категорія «адаптивні форми аграрного виробництва» досі не була. Саме цим і зумовлюється вибір теми даної статті та її актуальність.

Мета дослідження. Комплексний аналіз правової природи адаптивних форм аграрного виробництва як аграрно-правової категорії, розробка їх науково обґрунтованого правового визначення та формулювання пропозицій щодо удосконалення нормативно-правового регулювання цієї сфери в контексті євроінтеграційних процесів України.

Виклад основного матеріалу. Аналіз чинного законодавства України свідчить про відсутність сформованої дефініції поняття «адаптивні форми аграрного виробництва». Водночас у нормативно-правових актах Європейського Союзу застосовуються концептуально споріднені терміни, зокрема: «climate-resilient agriculture» (кліматично-стійке сільське господарство), що визначається як система, яка має базуватися на політиках, адаптованих до місцевих, регіональних та національних потреб і підтримувати сільськогосподарські практики та заходи, які забезпечують відповідність місцевого сільськогосподарського виробництва майбутнім кліматичним умовам [5; 6]; «resilient agriculture» (стійке сільське господарство), спрямоване на перетворення й інноваційне осучаснення сільськогосподарського виробництва, підвищення якості та екологічної безпечності сільськогосподарської продукції, а також заохочення співробітництва фермерів у ланцюгу поставок продовольства [7]; а також «climate adaptation in agriculture» (кліматична адаптація в сільському господарстві) [8] та «climate-adapted crops and livestock» (кліматично-адаптовані культури та тваринництво) [8]. Спільною концептуальною основою зазначених термінів є принцип адаптивності, що характеризується здатністю сільськогосподарських систем до структурних і функціональних трансформацій відповідно до зовнішніх викликів при збереженні продуктивності та функціональної стабільності.

Повертаючись до дослідження змісту і поняття «адаптивні форми аграрного виробництва» варто зауважити, що в цілому поява адаптивних форм аграрного виробництва у широких масштабах у 1960-х роках пов'язана із занепокоєнням фермерів та споживачів тим, що масове використання хімікатів у рослинництві та тваринництві може

негативно позначитися як на здоров'ї людей, так і довкілля в цілому. Саме в цей період започатковано організований рух за зміни й перетворення у сільському господарстві, що існує невіддільно від його правового регулювання [9, с. 166].

У Кембриджському словнику зазначається, що слово «adaptive» означає «having an ability to change to suit changing conditions» – «здатність змінюватися, щоб відповідати змінюваним умовам» [10]. Зарубіжні вчені (Мейнке Г., Хауден С. М., Струйк П. С., Нельсон Р., Родрігес Д., Чапман С. С.) пропонують поняття «adaptation science», тобто адаптивна наука, що означає спеціалізовану форму науки про сталій розвиток, процес виявлення та оцінки загроз, ризиків, невизначеностей та можливостей, що генерує інформацію, знання та розуміння, необхідні для здійснення змін у системах для підвищення їх адаптивної спроможності та продуктивності [11, с. 69-70].

У свою чергу, адаптивна здатність агроєкосистеми визначається саме її пристосовуваністю до зміни умов середовища. Розширює і доповнює принцип адаптації положення про екологічну надійність агроєкосистеми, під якою розуміють її здатність виконувати енергопродукційну роботу упродовж усього еволюційного і техногенно обумовленого періоду її існування. Адаптивний комплекс конкретної агроєкосистеми ґрунтується на адаптивно-ландшафтній системі землеробства, обов'язковими складовими якої є адаптивне рослинництво [12, с. 39]. А. Жученко зазначає, що адаптивне рослинництво (англ.: adaptive plant-growing) – новий перспективний етап розвитку рослинництва, що базується на використанні адаптивного потенціалу всіх біологічних компонентів агроєкосистем для забезпечення високого рівня утилізації сонячної та інших відновлюваних й невичерпних ресурсів природного середовища в інтересах людини [13, с. 9].

Головними цілями адаптації систем землеробства є: виробництво продуктів харчування високої якості у достатній кількості; конструктивна взаємодія із природними системами і кругообігом речовин та енергії зі збереженням і покращанням різноманіття форм життя; врахування зростаючого соціального та екологічного значення технологій виробництва й переробки продукції органічного землеробства; інтенсифікація біологічних циклів у межах господарства із залученням у них мікроорганізмів, ґрунтової флори і фауни, рослин і тварин; збереження і підвищення родючості ґрунтів; збереження природної різноманітності; максимальне використання відновлюваних ресурсів агроєкосистем [12, с. 40].

Як зазначає Л. П. Коломієць адаптивне землеробство – землеробство, яке пристосоване до кліматичних, геоморфологічних, ґрунтово-екологічних, біологічних та інших природних умов, що дає можливість зберегти обсяги виробництва та якості продукції, зменшивши технологічне навантаження на середовище. Позитивний результат досягається завдяки глибокому аналізу системних зв'язків природного середовища та біологічних потреб сільськогосподарських культур, залученню біологічних чинників для досягнення балансу в агроценозах шляхом впровадження новітніх продуктивних сортів рослин, прогресивних ґрунтозахисних енергоощадних технологій їх вирощування [14, с. 7]. Рисін Л. М., Волох П. В. зазначають, що адаптивне землеробство – це концепція біологічно інтенсивних малоенергетичних агроприймів підвищення продуктивності ландшафтів шляхом інтенсифікації всіх основних ланок біогеоценологічного колообігу енергії і речовин в аграрних системах [15, с. 123].

На нашу думку, адаптивне землеробство становить лише одну з адаптивних форм аграрного виробництва, що зумовлено концептуально ширшим правовим змістом останньої категорії. З погляду доктринального аналізу, адаптивні форми аграрного виробництва як аграрно-правова категорія охоплюють комплекс правовідносин у різ-

них галузях сільськогосподарського виробництва: рослинництві, тваринництві, аквакультури, агролісництві тощо. Натомість адаптивне землеробство обмежується правовим регулюванням виключно агротехнічних процесів у рослинництві. Правова природа адаптивних форм аграрного виробництва також передбачає нормативне закріплення інноваційних технологій (точного землеробства, цифрових агротехнологій, біотехнологічних методів), що виходить за межі традиційного правового регулювання землеробської діяльності.

При систематизації суміжних правових категорій слід зазначити, що в доктринальних дослідженнях вітчизняних науковців найбільш поширеним є застосування терміна «альтернативні методи/форми ведення сільського господарства». Так, Кобець М. І. вказує, що альтернативні методи ведення сільського господарства ґрунтуються на глибокому розумінні процесів, що відбуваються в природі, спрямовані на поліпшення структури ґрунтів, відтворення їх природної родючості та сприяють утворенню екологічно стійких агроландшафтів [16, с. 6].

Я. М. Гадзало та В. Ф. Камінський зазначають, що альтернативне землеробство передбачає відмову від застосування швидкодіючих мінеральних добрив та синтетичних хімічних засобів захисту рослин. Метою альтернативного землеробства є одержання продукції, що не містить залишків хімікатів, збереження родючості ґрунту і, головне, охорона довкілля [17, с. 230].

Ковальова О. В. вказує адаптивне землеробство серед переліку альтернативних, відносячи до альтернативних також біологічні та біодинамічні системи [18, с. 183].

Як зазначає Т. В. Курман, сутність альтернативного землеробства полягає у повній або частковій відмові від синтетичних добрив, пестицидів, регуляторів росту рослин, кормових добавок для тварин, інших хімічних речовин, гормонів тощо. Категорія «альтернативне землеробство» не повною мірою охоплює всі види діяльності, що здійснюються в рамках ведення сільськогосподарського виробництва. Разом з цим, на думку Т. В. Курман, цей термін більше пов'язаний із веденням сільськогосподарської діяльності у сфері рослинництва, безпосередньо з землеробством, а також з обробітком землі. Проте залишаються осторонь питання ведення тваринництва, аквакультури тощо. Тому доцільно оперувати іншою, більш ширшою за обсягом конструкцією, такою як «альтернативні форми ведення сільськогосподарського виробництва» [19, с. 234]. До альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва у рослинництві при цьому, можна віднести: органічне сільське господарство, біодинамічне землеробство, органіобіологічне землеробство, систему ANOG, метод вермикюльтури та ін. [19, с. 236]. І. В. Ігнатенко зауважує на позитивних наслідках розвитку альтернативного сільського господарства у вигляді економічних, соціальних, екологічних переваг [20, с. 39].

Також науковці виділяють поняття «інтегроване агро-виробництво», яке на думку М. В. Шульги, Н. Р. Малишевої, В. В. Носіка, є методом, що поєднує переваги інтенсивного та органічного сільськогосподарського виробництва, одночасно уникаючи їх недоліків. Іншими словами, такий підхід дозволяє в оптимальний спосіб, тобто шляхом раціонального використання усіх природних умов і досягнень науково-технічного прогресу, отримати бажаний результат [21, с. 19].

У цьому контексті слушно видається думка польського вченого Г. Нідера, який, розкриваючи суть інтегрованого виробництва рослинницької продукції, найважливішими його елементами назвавши «планування та організацію сільськогосподарського виробництва, формування просторової структури полів, якість насіннєвого матеріалу, своєчасну сортозаміну, обробіток ґрунту, раціональне удобрення, різноманітну охорону та захист рослин» [21, с. 19].

Отже, на підставі аналізу зазначених досліджень можна виокремити традиційні, альтернативні та інтегровані форми аграрного виробництва як усталені аграрно-правові категорії. Водночас, у науковій літературі спостерігається неоднозначність у класифікаційних підходах, зокрема окремі дослідники включають адаптивне землеробство до складу альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва.

Проте, виходячи з проведеного компаративного аналізу правової природи зазначених категорій, обґрунтованою є позиція щодо самостійного статусу адаптивних форм аграрного виробництва як окремої аграрно-правової категорії. Адаптивні форми аграрного виробництва не підлягають включенню до жодної з вищезазначених класифікаційних груп, що зумовлено їх специфічними правовими ознаками та відмінним правовим режимом здійснення.

Окрім цього, у спеціальній літературі неодноразово зустрічаються також підходи до ведення аграрного виробництва:

1. **Кліматично-орієнтоване сільське господарство (Climate-smart agriculture – CSA)** спрямоване на забезпечення сумісності продовольчої безпеки з адаптацією до змін клімату та пом'якшенням їх наслідків. У п. 3.1. Повідомленні Комісії ЄС «Майбутнє продовольства та сільського господарства» від 29.11.2017 р. зазначається, що кліматично-орієнтоване сільське господарство зменшує екологічний/кліматичний вплив землеробства, підвищує стійкість та здоров'я ґрунтів і знижує витрати для фермерів [22].

До напрямів розвитку кліматично орієнтованого сільського господарства належать наступні: органічне землеробство, циркулярна біоекономіка, біоенергетика, сучасні технології зрошування [23, с. 31-33].

2. **Агроекологія (agroecology)**. Найбільш повним, на нашу думку, є поняття, яке пропонується П.Є. Ардановим: «Агроекологія – це одночасно наука, суспільний рух та сільськогосподарська практика, яка застосовує екологічні принципи до функціонування та розвитку агропродовольчих систем громад. Мета агроекології – розвинути більш стійкі продовольчі системи, в яких економічна вигода, соціальна справедливість та безпека для довкілля знаходяться в балансі» [24, с. 89].

3. **Конвенційне сільське господарство (Conventional agriculture – CA)** стало основною сільськогосподарською моделлю, що просувалася з 1960-х років. CA полягає в модифікації та штучному перетворенні середовища, інтенсивному використанні праці, капіталу або вхідних ресурсів для підвищення сільськогосподарської продуктивності. Ця система була основою підвищення врожайності, досягнутого в ході зеленої революції. Вона вимагає значних фінансових інвестицій та передбачає швидке поширення технологічних інновацій. Однак у сучасному контексті кліматичних змін конвенційне сільське господарство переосмислюється через його значну залежність від палива, роль у викидах парникових газів та забрудненні пестицидами, а також низьку стійкість до екстремальних погодних явищ та атак шкідників [25]. У законодавстві ЄС акценти зміщуються на необхідність підтримки переходу від конвенційного до органічного землеробства для досягнення цілей Європейського зеленого курсу [26].

4) **Природоорієнтовані рішення (nature-based solutions)**. Міжнародний союз охорони природи (International Union for Conservation of Nature) на Всесвітньому конгресі з охорони природи 2016 року надав визначення природоорієнтованим рішенням як діям щодо захисту, сталого управління та відновлення природних або модифікованих екосистем, які ефективно та адаптивно вирішують суспільні виклики, одночасно забезпечуючи добробут людства і захист біорізноманіття [27, с. 5].

З огляду на зазначене також варто звернути на дослідження Ковальової О. В., яка пропонує використовувати

вати поняття «еколого-спрямоване сільськогосподарське виробництво» – господарська діяльність, мета якої (отримання прибутку) досягається через задоволення попиту на ринку продовольства і сировини за одночасного зменшення негативного тиску на довкілля та сприяння сталому розвитку сільських територій [18, с. 11]. На нашу думку, це поняття є подібним до поняття «кліматично орієнтованого сільського господарства», про що зазначено вище.

Підсумовуючи зазначене вище, необхідно зазначити, що на відміну від досліджуваних підходів, які визначають переважно цільові орієнтири та концептуальні принципи ведення виробництва, адаптивні форми аграрного виробництва забезпечують правовий механізм динамічного пристосування виробничих процесів до мінливих умов зовнішнього середовища. Таким чином, співвідношення між зазначеними підходами та адаптивними формами аграрного виробництва характеризується комплементарністю: перші визначають стратегічні напрями та принципи організації сільськогосподарської діяльності, тоді як адаптивні форми створюють правову основу для гнучкої реалізації цих принципів через здатність суб'єктів правовідносин оперативно коригувати виробничі процеси з метою одночасного забезпечення продуктивності, екологічності та стійкості аграрного виробництва в умовах невизначеності та змін клімату.

З урахуванням викладеного можна сформулювати визначення адаптивних форм аграрного виробництва – це система правовідносин у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, що характеризується здатністю його суб'єктів пристосовуватися до змін умов середовища та коригувати виробничі процеси відповідно до вказаних змін з метою одночасного забезпечення продуктивності, екологічності та стійкості аграрного виробництва, включаючи його адаптацію до змін клімату, з метою забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку агросфери.

Як вбачається, можна виділити наступні ознаки адаптивних форм аграрного виробництва: комплексне правове регулювання нормами аграрного, екологічного, земельного права; особливий правовий режим здійснення сільськогосподарської діяльності з підвищеними вимогами до адаптивності; спеціальна правосуб'єктність аграрних виробників з розширеними правомочностями щодо

вибору технологій та управлінських рішень; правові механізми стимулювання гнучкого пристосування виробничих процесів до зовнішніх змінюваних умов; нормативне забезпечення балансу приватних інтересів аграрних товаровиробників та публічних інтересів держави й територіальних громад у сфері продовольчої безпеки й охорони довкілля; особливий порядок державного регулювання та контролю з урахуванням специфіки адаптивних технологій; правові гарантії державної підтримки суб'єктів адаптивного аграрного виробництва.

Висновки.

– Аналіз чинного законодавства України засвідчує відсутність нормативно закріпленої дефініції поняття «адаптивні форми аграрного виробництва», що зумовлює формування прогалини в даній стратегічно значущій сфері аграрних правовідносин.

– На підставі здійсненого доктринального аналізу встановлено, що адаптивні форми аграрного виробництва становлять самостійну аграрно-правову категорію, яка за своєю правовою природою та юридичними ознаками відрізняється від альтернативних, інтегрованих та традиційних форм аграрного виробництва.

– Розроблено авторську дефініцію адаптивних форм аграрного виробництва як системи правовідносин у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, що характеризується здатністю його суб'єктів пристосовуватися до змін умов середовища та коригувати виробничі процеси відповідно до вказаних змін з метою одночасного забезпечення продуктивності, екологічності та стійкості аграрного виробництва, включаючи його адаптацію до змін клімату, з метою забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку агросфери.

– Виокремлено основні юридичні ознаки адаптивних форм аграрного виробництва, що дозволяють відмежувати їх від інших форм організації сільськогосподарського виробництва.

– Обґрунтовано необхідність законодавчої імплементації поняття «адаптивні форми аграрного виробництва» та формування комплексного правового механізму їх регулювання як пріоритетного завдання гармонізації національного аграрного законодавства з європейськими стандартами в контексті євроінтеграційних процесів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. The European Green Deal: Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on December 11, 2019, № COM(2019) 640 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52019DC0640> (дата звернення: 26.06.2025).
2. A farm to fork strategy for a fair, healthy and environmentally-friendly food system: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on May 20, 2020, № COM(2020) 381 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0381> (дата звернення: 26.06.2025).
3. EU biodiversity strategy for 2030: Bringing nature back into our lives: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on May 20, 2020, № COM(2020) 380 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0380> (дата звернення: 26.06.2025).
4. Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans). Official Journal of the European Union. L 435. P. 1–186. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/2115/oj/eng> (дата звернення: 26.06.2025).
5. A vision for agriculture and food: Shaping together an attractive farming and agri-food sector for future generations: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on February 15, 2025, № COM(2025) 75 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52025DC0075> (дата звернення: 26.06.2025).
6. Forging a climate-resilient Europe – The new EU strategy on adaptation to climate change: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on February 24, 2021, № COM(2021) 82 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52021DC0082> (дата звернення: 26.06.2025).
7. Recommendations to the Member States as regards their strategic plan for the Common Agricultural Policy: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on December 18, 2020, № COM(2020) 846 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0846> (дата звернення: 26.06.2025).
8. Summary of CAP Strategic Plans for 2023–2027: Joint effort and collective ambition: Report from the Commission to the European Parliament and the Council on December 12, 2023, №COM(2023) 707 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52023DC0707> (дата звернення: 26.06.2025).
9. Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. Європейське право навколишнього середовища : навчальний посібник. Львів, 2004. 256 с.
10. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english> (дата звернення: 26.06.2025).
11. Meinke, H., Howden, S. M., Struik, P. C., Nelson, R., Rodriguez, D., & Chapman, S. C. Adaptation science for agriculture and natural resource management—Urgency and theoretical basis. Current Opinion in Environmental Sustainability. 2009. Vol. 1, №1. P. 69–76. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2009.07.007>.

12. Цицюра Я. Г. Методичні рекомендації з дисципліни «Адаптивні системи землеробства» для виконання практичних робіт студентами другого магістерського освітнього рівня денної та заочної форми навчання факультету агрономії та лісівництва з галузі знань 20 – «Аграрні науки та продовольство» спеціальності 201 «Агрономія». Вінниця : ВНАУ, 2021. 122 с.
13. Жарінов В. І., Довгань С. В. Агроекологія: термінологічний та довідковий матеріал : навчальний посібник. Київ : Аграрна освіта, 2009. 328 с.
14. Науково-практичні рекомендації щодо проєктування та впровадження адаптивної системи землеробства для сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств лісостепової зони України / Л. П. Коломієць та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2024. 40 с.
15. Рисін Л. М., Волох П. Адаптивне землеробство : навчальний. посібник. Дніпро : Свидлер А. Л., 2011. 190 с.
16. Кобець М. Органічне землеробство в контексті сталого розвитку : Проект «Аграрна політика для людського розвитку». Київ, 2004. 22 с.
17. Гадзала Я. М., Камінський В. Ф. *Наукові основи виробництва органічної продукції в Україні* : монографія. Київ : Аграрна наука, 2016. 592 с.
18. Ковальова О. В. Організація управління еколого-спрямованим сільськогосподарським виробництвом : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / Ін-т аграр. економіки. Київ, 2008. 240 с.
19. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення : монографія. Харків : Юрайт, 2018. 376 с.
20. Ігнатенко І.В. Правові аспекти розвитку органічного сільського господарства: світові тенденції, проблеми і перспективи. *Приватне та публічне право*. 2021. № 3. С. 38–43.
21. Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні: правові засади ведення : монографія / М. В. Шульга та ін. Харків : Юрайт, 2020. 308 с.
22. The future of food and farming: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on 17, №COM(2017) 713 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52017DC0713> (дата звернення: 26.06.2025).
23. Перспективи розвитку аграрного сектора України в умовах кліматичних змін : аналіт. доп. / В.М. Русан та ін. Київ : НІСД, 2024. 47 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.09>.
24. Агроекологія та пермакультура: продовольча безпека, повоєнне відновлення, нульове забруднення, сталий розвиток : підручник / П. Арданов та ін. Київ : Талком, 2023. 240 с.
25. Belmin, R., Paulin, M., Malézieux, E. Adapting agriculture to climate change: Which pathways behind policy initiatives? *Agronomy for Sustainable Development*. 2023. Vol. 43, Article № 59. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13593-023-00910-y>
26. Commission recommendations for Slovakia's CAP strategic plan: Commission Staff Working Document on 2020 № SWD(2020) 392 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020SC0392> (дата звернення: 26.06.2025).
27. Miles, L., Agra, R., Sengupta, S., Vidal, A., Dickson, B. Nature-based solutions for climate change mitigation. 2021. URL: <https://wedocs.unep.org/xmlui/bitstream/handle/20.500.11822/37318/NBSCCM.pdf> (дата звернення: 26.06.2025).

**ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УПРАВЛІННІ
ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ СТРУКТУРНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ НААН УКРАЇНИ****LEGAL MECHANISMS FOR PREVENTING CORRUPTION IN THE MANAGEMENT
OF LAND RESOURCES BY STRUCTURAL SUBDIVISIONS OF THE NAAS OF UKRAINE**

Покальчук М.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Корольова М.А., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Поповиченко Д.В., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено аналіз сучасного стану та правових проблем функціонування державних підприємств дослідних господарств (ДП ДГ) Національної академії аграрних наук України (НААН).

З урахуванням сучасного законодавства, окреслено правовий статус НААН України та її майнового комплексу. Автори проаналізували специфіку визначення судом земель науково-дослідних установ як особливо цінних, яка проявляється у врахуванні таких обставин, як: наявність у ДП ДГ статусу наукової установи, використання земельних ділянок як дослідне поле має відповідати основній діяльності науково-дослідної установи та підтвердження віднесення спірних земельних ділянок за їх якісними показниками до дослідних полів.

На основі прикладів з судової практики та наукових досліджень висвітлено основні корупційні ризики в управлінні ДП ДГ та земельними ресурсами НААН: незаконне відчуження земель, зловживання службовим становищем керівниками ДП ДГ, недоліки в процедурі призначення керівників ДП ДГ та неефективний контроль за використанням земельних ресурсів. В рамках висвітлення кожного з основних корупційних ризиків, наведена неврегульованість, яка, своєю чергою, дозволяє обходити законодавчі обмеження, та відповідна судової практика, яка це демонструє.

У процесі дослідження запропоновано правові механізми запобігання корупції в управлінні ДП ДГ та земельними ресурсами НААН: впровадження прозорих конкурсних процедур призначення керівників ДП ДГ, посилення контролю за використанням земельних ресурсів, забезпечення прозорості в управлінні державним майном. Розглянуто роль державної реєстрації у запобіганні корупційним ризикам, а також запропоновано перелік заходів, які допоможуть підвищити ефективність системи державної реєстрації як механізму запобігання корупції.

Ключові слова: аграрне право, запобігання корупції, Національна академія аграрних наук України, державні підприємства дослідні господарства, земельні ресурси, державне майно, антикорупційні механізми, управління державною власністю, правовий режим земель.

This article analyzes the current state and legal issues concerning the functioning of state enterprises of research farms (SE RF) under the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (NAAS).

Considering current legislation, the legal status of the NAAS of Ukraine and its property complex is outlined. The authors analyzed the specifics of courts designating land of research institutions as particularly valuable. This designation considers circumstances such as the SE RF's status as a scientific institution, the use of land plots as experimental fields aligning with the research institution's core activities, and confirmation that the disputed land plots, based on their qualitative indicators, qualify as experimental fields.

Based on examples from judicial practice and scientific research, the article highlights the main corruption risks in the management of SE RF and NAAS land resources. These include illegal alienation of land, abuse of official position by SE RF heads, shortcomings in the procedure for appointing SE RF heads, and ineffective control over land resource use. For each identified corruption risk, the article details regulatory gaps that allow circumvention of legislative restrictions and presents relevant judicial practice demonstrating these issues.

The study proposes legal mechanisms for preventing corruption in the management of SE RF and NAAS land resources, such as implementing transparent competitive procedures for appointing SE RF heads, strengthening control over land resource use, and ensuring transparency in state property management. The role of state registration in preventing corruption risks is also examined, and a list of measures is proposed to enhance the effectiveness of the state registration system as an anti-corruption mechanism.

Key words: agricultural law, corruption prevention, National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, state enterprises research farms, land assets, state property, anti-corruption mechanisms, management of state property, legal regime of land.

Вступ. Національна академія аграрних наук України (НААН) є важливим компонентом аграрного сектору економіки держави, що здійснює наукове забезпечення розвитку галузей агропромислового комплексу. До сфери управління НААН належать численні державні підприємства дослідні господарства (ДП ДГ), які володіють значними земельними ресурсами. Статус НААН як національної наукової установи визначено Указом Президента України від 06.01.2010 № 8/2010 [1].

Однак, управління цими ресурсами супроводжується значними корупційними ризиками, про що свідчать численні судові справи, пов'язані з незаконним відчуженням земель, зловживанням службовим становищем керівниками ДП ДГ та іншими правопорушеннями. Аналіз судової практики, зокрема ухвал та вироків, представлених у Єдиному державному реєстрі судових рішень, підтверджує актуальність проблеми та необхідність розробки ефективних аграрно-правових механізмів запобігання корупції у цій сфері.

Правовий статус НААН України та її майнового комплексу. НААН функціонує відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII [2] та Закону України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу» від 07.02.2002 № 3065-III [3]. Згідно зі Статутом НААН, затвердженим наказом Мініюсту від 20.08.2021 № 2947/5 [4], Академія є самоврядною науковою організацією, заснованою на державній власності.

До структури НААН входять наукові установи та державні підприємства дослідні господарства (ДП ДГ), перелік яких затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28.04.2021 № 421 [5]. Станом на 2023 рік у віданні НААН знаходяться понад 100 ДП ДГ, які користуються земельними ділянками загальною площею близько 400 тис. га.

Правовий режим майна НААН визначається Законом України «Про управління об'єктами державної власності» від 21.09.2006 № 185-V [6], відповідно до якого майно, закріплене за ДП ДГ, є державною власністю і належить їм на праві господарського відання.

Враховуючи, закріплену п. «в» ч. 1 ст. 150 Земельного кодексу України від 25.10.2001 № 2768-III, норму щодо земель дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів, які відносяться до особливо цінних земель, в процесі реалізації цієї норми КГС ВС в постанові по справі № 922/1341/22 від 04.03.2025 року доходить висновку, що «дослідне поле – це ділянка землі призначена для науково-дослідних та освітніх цілей» [7].

У наведеній постанові прокурор оскаржував рішення першої та апеляційної інстанцій, з огляду на те, що спірні земельні ділянки, які перебували на праві постійного користування у ДП ДГ «Кутизівка» були особливо цінними землями, але були передані в оренду Харківською РВА до Приватного сільськогосподарського підприємства «Деметра». Доводи прокурора ґрунтувались на тому, що сама по собі належність земель науково-дослідній установі свідчить про те, що ці землі є особливо цінними, а отже, було порушення порядку надання такої земельної ділянки, але суд касаційної інстанції не погодився з наданими висновками прокурора та залишив скаргу без задоволення.

При віднесенні земель науково-дослідних установ до особливо цінних, суд звертає увагу на такі обставини в сукупності:

- Наявність у ДП ДГ статусу наукової установи;
- Використання земельних ділянок як дослідне поле має відповідати основній діяльності науково-дослідної установи;
- Підтвердження віднесення спірних земельних ділянок за їх якісними показниками до дослідних полів;

Корупційні ризики в управлінні ДП ДГ та земельними ресурсами НААН. Аналіз матеріалів судової практики та наукових досліджень дозволяє виділити наступні основні корупційні ризики в управлінні ДП ДГ та земельними ресурсами НААН:

Незаконне відчуження земель. Одним з найпоширеніших корупційних проявів є незаконне відчуження земель ДП ДГ шляхом укладання договорів оренди, емфітевзису або купівлі-продажу з порушенням встановленого порядку. Як зазначено у дослідженні Центру проблем імплементації європейського соціального права [8], непоодинокими є випадки, коли керівники ДП ДГ укладають договори оренди на невідгдних для держави умовах або відчужують землі сільськогосподарського призначення в обхід встановлених законодавством обмежень.

Типові зловживання в управлінні ДП ДГ містять:

- Укладання низки договорів, для заволодіння державним майном та його збут;

Як приклад можна навести вирок ВАКС у справі № 991/493/22 від 06.03.2024 року, щодо заволодіння майном, шляхом використання службового становища та легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, уповноважена особа ДП «Червоний землероб», завдаючи шкоди державним інтересам, передав на зберігання зерно приватній компанії, а інша приватна компанія продавала це зерно під виглядом власного виробництва [9]. Ухвалою АП ВАКС від 17.09.2024 року [10] у цій справі частково задоволена апеляційна скарга прокурора у частині виключення з додаткового покарання обвинуваченого конфіскації ¼ належного майна, з цим погодився і ККС ВС, залишивши вирок та ухвалу АП ВАКС без змін, а касаційну скаргу без задоволення [11].

- Укладання удаваних правочинів, вчинених з метою приховати інші правочини;

Це зловживання охоплює випадки, коли ДП здійснює розпорядження земельною ділянкою, хоча, як постійний користувач земельної ділянки, такої правомочності не має. У справі № 905/20/23 від 15.11.2024 року ДП «Центр сертифікації та експертизи насіння і садивного матері-

алу» передав ТОВ «Агропрод-Донбас» земельну ділянку за договором на виконання сільськогосподарських робіт та договором на поставку зерна майбутнього врожаю. Як постановила ОП КГС ВС, за своєю суттю в сукупності ці договори є договором оренди земельної ділянки, «оскільки за їх змістом вони виражають волю його сторін на укладання саме договору оренди землі, а неналежне оформлення договору та відносин оренди у цьому випадку є тим способом, завдяки якому досягається прихована мета передачі в користування земельної ділянки» [12, п. 8.84]. Тобто, ДП як постійний користувач земельної ділянки, передає право розпорядження земельною ділянкою у вигляді удаваного договору оренди, але з тріади правомочностей має лише користування і володіння, що суперечить правилу римського права «*in potest plurimum in rem*» (ніхто не може передати іншому більше прав на річ, ніж має сам) [13, п. 7.7].

Зловживання службовим становищем керівниками ДП ДГ. Керівники ДП ДГ нерідко зловживають своїм службовим становищем, приймаючи рішення в особистих інтересах або в інтересах третіх осіб. Зокрема, поширеними є випадки:

- Укладання договорів з афілійованими компаніями;
- Нецільове використання коштів підприємства;
- Приховування реальних доходів від господарської діяльності;
- Фіктивні закупівлі товарів та послуг.

Як приклад з судової практики щодо фіктивних закупівель послуг можна навести вирок ВАКС у справі № 405/9164/18 від 10.03.2025 року, в якому обвинувачена особа, яка виконувала обов'язки директора ДП ДГ «Червоний землероб» (на той момент ухвалою господарського суду щодо підприємства було порушено провадження про банкрутство та введено мораторій на задоволення вимог кредиторів) залучила колишнього юриста вищезгаданого підприємства до здійснення фіктивних правочинів (цивільно-правових договорів про надання юридичних послуг), а також він звернувся до господарського суду з заявою про визнання та включення до реєстру кредиторів грошових вимог до ДП на суму понад 3,5 млн грн [14]. Таким чином, екс-директор ДП вчинила закінчений замах на заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем, вчиненому за попередньою змовою групою осіб в особливо великих розмірах та службове підроблення.

Дослідження науковців Білоцерківського національного аграрного університету [15] виявило, що у період 2018–2022 років правоохоронними органами було відкрито понад 50 кримінальних проваджень щодо керівників ДП ДГ НААН за ознаками злочинів, передбачених статтями 191, 364, 366 Кримінального кодексу України.

Недоліки в процедурі призначення керівників ДП ДГ. Відсутність прозорих конкурсних процедур призначення керівників ДП ДГ створює підґрунтя для корупційних проявів. Попри те, що постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2008 № 777 [16] передбачено проведення конкурсного відбору керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки, на практиці ці процедури часто порушуються або мають формальний характер.

Як приклад з судової практики, можна навести рішення Херсонського окружного адміністративного суду у справі № 540/5482/21 від 19.11.2021 року в якому, НААН при оголошенні проведення конкурсу на посаду директора підприємства мало б утворити нову комісію, враховуючи п. 3 Порядку № 6, а фактично НААН наділило постійну діючу комісію, повноваженнями передбаченими п. 4 постанови КМУ № 777 та п. 5 Порядку проведення конкурсного відбору керівників державних підприємств, установ та організацій мережі Національної академії аграрних наук України, затверджений постановою Президії НААН від 23.04.2019 року № 6 для нової комісії [17]. Також, Конкурсний відбір на посаду директора ДП «Дослідне господарство Інституту рису Національної

академії аграрних наук України» був проведений Конкурсною комісією одного складу, створеною згідно наказу НААН від 14.04.2021 № 155-к, а Конкурсний відбір, здійснював інший склад Комісії, створеної 30.08.2021 року № 82. Крім того, переможець за конкурсом подав декларацію «кандидата на посаду» з порушенням Закону України «Про запобігання корупції» (за позаминулий рік). До того ж, наказ про призначення переможця конкурсу, виданий без пропозиції погодження призначення з місцевою державною адміністрацією, що є порушенням п. 2 постанови КМУ «Про затвердження Порядку погодження з Головою ради міністрів Автономної республіки Крим, головами місцевих державних адміністрацій призначення на посади та звільнення з посад керівників підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління міністерств, інших центральних органів виконавчої влади» від 09.10.2013 р. № 818.

У вищенаведеному рішенні суд звертає увагу на те, що Конкурсна комісія діяла не у спосіб, передбачений постановою КМУ № 777, постановою КМУ № 818 та рішення Конкурсної комісії не відповідає вимогам ч. 2 ст. 2 КАС України.

Неефективний контроль за використанням земельних ресурсів. Недостатній контроль з боку НААН та відповідних державних органів за використанням земельних ресурсів ДП ДГ призводить до нецільового використання земель сільськогосподарського призначення, їх деградації та виснаження. В контексті неефективного контролю щодо передачі особливо цінних земель варто навести судову практику, а саме вирок ВАКС у справі № 991/2930/19 від 13.12.2024 року, в якому 9 осіб (співробітник СБУ, посадові особи НААН, ГУ Держзагемтства, ДП ДГ «Чабани») в порушення, встановленої на той час законодавством процедури припинення права користування земельними ділянками особливо цінних земель, фактично вилучили з власності держави особливо цінні землі ДП ДГ «Чабани» загальною площею 15,12 га на користь заздалегідь визначених 144 осіб, серед яких були обвинувачені, їх родичі та інші особи [18]. За своєю суттю, обвинувачені використали загальний механізм приватизації, попередньо узгодивши порядок дій між собою та співпрацюючи для реалізації злочинної мети – отримання земельних ділянок у власність без здійснення витрат на придбання цього майна, чим завдали збитки державі на понад 42 млн грн.

Наведена судова практика свідчить про те, що механізми контролю за використанням земельних ресурсів ДП ДГ, які діяли на той час та дозволяли посадовим особам відчужувати в приватну власність особливо цінні землі, всупереч чітко встановленій законодавством процедури припинення права постійного користування, були неефективними: наявні на той момент запобіжники на практиці не призводили до запобігання вчиненню цих правопорушень.

Правові механізми запобігання корупції. На основі аналізу нормативно-правової бази та науково-практичних досліджень можна запропонувати наступні правові механізми запобігання корупції в управлінні ДП ДГ та земельними ресурсами НААН:

Авторське бачення вдосконалення нормативно-правової бази. Розглядається необхідність внесення змін до законодавства, спрямованих на:

- Посилення захисту земель наукових установ від незаконного відчуження;
- Впровадження прозорих процедур прийняття рішень щодо розпорядження земельними ділянками;
- Встановлення чітких критеріїв ефективності використання земельних ресурсів ДП ДГ.

Зокрема, доцільно доповнити Закон України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу» від 07.02.2002 № 3065-III [3] положеннями щодо особливостей управління земельними ресурсами НААН та її підприємств.

Впровадження прозорих конкурсних процедур призначення керівників ДП ДГ. Необхідно забезпечити неухильне дотримання вимог постанови Кабінету Міністрів України від 03.09.2008 № 777 [16] щодо проведення конкурсного відбору керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки. Конкурсні процедури мають бути прозорими та передбачати участь представників громадськості та антикорупційних органів.

Позитивним прикладом є впровадження з 2018 року конкурсних процедур для призначення керівників наукових установ відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26.07.2018 № 589 [19]. Аналогічний підхід доцільно застосувати і для керівників ДП ДГ.

Посилення контролю за використанням земельних ресурсів. Для ефективного контролю за використанням земельних ресурсів ДП ДГ пропонується:

- Впровадити систему моніторингу використання земель з використанням ГІС-технологій;
- Забезпечити регулярне проведення аудиту ефективності використання земельних ресурсів;
- Створити відкриту базу даних земельних ділянок, які перебувають у користуванні ДП ДГ, з можливістю громадського контролю.

Забезпечення прозорості в управлінні державним майном. Прозорість є основою запобігання корупції. Для підвищення прозорості в управлінні ДП ДГ та земельними ресурсами НААН пропонується:

- Регулярно оприлюднювати інформацію про фінансово-господарську діяльність ДП ДГ;
- Забезпечити публічний доступ до інформації про використання земельних ресурсів;
- Впровадити електронні аукціони для передачі в оренду майна та земельних ділянок.

Роль державної реєстрації у запобіганні корупційним проявам. Важливу роль у запобіганні незаконному відчуженню земель та майна ДП ДГ відіграє система державної реєстрації. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 № 755-IV [20] та Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 № 1952-IV [21] встановлюють правові засади державної реєстрації.

Для підвищення ефективності системи державної реєстрації як механізму запобігання корупції пропонується:

- Встановити особливий порядок державної реєстрації правочинів щодо земельних ділянок ДП ДГ, який передбачатиме обов'язкове погодження з НААН;
- Впровадити електронну взаємодію між Державним реєстром речових прав на нерухоме майно та інформаційними системами НААН;
- Забезпечити моніторинг реєстраційних дій щодо земельних ділянок та нерухомого майна ДП ДГ.

Висновки. Здійснене дослідження сучасного стану управління ДП ДГ та земельними ресурсами НААН свідчить про наявність значних корупційних ризиків у цій сфері. Для їх мінімізації необхідно впровадити комплекс правових механізмів, спрямованих на:

1. Вдосконалення нормативно-правової бази, яка регулює діяльність НААН та її підприємств;
2. Впровадження прозорих конкурсних процедур призначення керівників ДП ДГ;
3. Посилення контролю за використанням земельних ресурсів;
4. Забезпечення прозорості в управлінні державним майном;
5. Вдосконалення системи державної реєстрації як механізму запобігання незаконному відчуженню земель.

Реалізація запропонованих заходів дозволить підвищити ефективність використання земельних ресурсів ДП ДГ, мінімізувати корупційні ризики та забезпечити збереження земельних активів НААН для виконання статутних завдань наукових установ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Указ Президента України «Про надання Українській академії аграрних наук статусу національної» від 06.01.2010 № 8/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8/2010#Text>.
2. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.
3. Закон України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу» від 07.02.2002 № 3065-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3065-14#Text>.
4. Статут Національної академії аграрних наук України, зареєстрований наказом Мініюсту від 20.08.2021 №2947/5. URL: http://naas.gov.ua/test/123_files/iblock/статут%20наан%202021.pdf.
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку установ, організацій та підприємств, що перебувають у віданні Національної академії аграрних наук» від 28.04.2021 № 421. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/421-2021-п#Text>.
6. Закон України «Про управління об'єктами державної власності» від 21.09.2006 № 185-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>.
7. Постанова КГС ВС від 04.03.2025 у справі № 922/1341/22. URL: <https://opendatobot.ua/court/125709895-b176915e53be74622bf5508b4c853c12>.
8. Запобігання корупційним ризикам в процесі використання земельних активів НААН України: монографія / за ред. О.М. Світличного. Біла Церква, 2021. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNANU/13890/1/Zapobihannia_str.pdf.
9. Вирок ВАКС від 06.03.2024 у справі № 991/493/22. URL: <https://hacc-decided.ti-ukraine.org/uk/documents/117558949>.
10. Ухвала АП ВАКС від 17.09.2024 у справі № 991/493/22. URL: <https://hacc-decided.ti-ukraine.org/uk/documents/121865412>.
11. Постанова ККС ВС від 22.05.2025 у справі № 991/493/22. URL: <https://hacc-decided.ti-ukraine.org/uk/documents/127702617>.
12. Постанова ОП КГС ВС від 15.11.2024 у справі № 905/20/23. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/123426534>.
13. Постанова ВП ВС від 05.04.2023 у справі № 911/1278/20. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=110208958&red=1000036a7e139b851839eeb4a5398b92fe9cb1&d=5>.
14. Вирок ВАКС від 10.03.2025 у справі № 405/9164/18. URL: <https://opendatobot.ua/court/125728756-073a1f910bc167f851639b79825e0815>.
15. Проблемні питання управління земельними ресурсами ДП ДГ НААН України / за ред. С.І. Мельничука. Біла Церква, 2022. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNANU/12748/1/Problemni_pytan.pdf.
16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про проведення конкурсного відбору керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки» від 03.09.2008 № 777. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/777-2008-п#Text>.
17. Рішення Херсонського окружного адміністративного суду від 19.11.2021 у справі № 540/5482/21. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/101450043/>.
18. Вирок ВАКС від 13.12.2024 у справі № 991/2930/19. URL: <https://hacc-decided.ti-ukraine.org/uk/documents/123750557>.
19. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання наукових установ (організацій, підприємств), що перебувають у віданні Національної академії наук, національних галузевих академій наук» від 26.07.2018 №589. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/589-2018-п#Text>.
20. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>.
21. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>.

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/28>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL FOUNDATIONS OF INTERACTION BETWEEN NATIONAL POLICE AND OTHER ENTITIES ENSURING NATIONAL SECURITY

Ващенко С.С., д.ю.н., доцент,
заступник директора

Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті на основі аналізу нормативних та наукових джерел досліджено зміст та особливості взаємодії органів Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки. Взаємодію суб'єктів забезпечення національної безпеки визначено як регламентовану чинним законодавством, узгоджену за цілями, завданнями, місцем, часом та засобами спільну діяльність сил безпеки та оборони, спрямовану на захист життя і здоров'я, прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, суспільних інтересів та цінностей, конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності, навколишнього природного середовища від будь-яких протиправних посягань. Виокремлено завдання взаємодії органів поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки, які реалізуються за двома основними напрямками: зовнішнім, тобто таким, що безпосередньо пов'язаний із захистом життя і здоров'я, прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, суспільних інтересів та цінностей, конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності, навколишнього природного середовища від будь-яких протиправних посягань; внутрішнім, що проявляється у спільному вирішенні питань організації взаємодії, забезпеченні досягнення її мети, координації дій суб'єктів та контролі за їх роботою. Визначено основні форми взаємодії Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки, а саме: розробка та прийняття спільних нормативно-правових актів та управлінських рішень; обмін інформацією між суб'єктами взаємодії; розробка та прийняття спільних управлінських рішень; розробка та реалізація спільних планів, програм; розробка та проведення спільних заходів; аналіз поточного стану забезпечення національної безпеки; створення спільних інституцій (оперативних штабів, координаційних центрів, тощо). Зроблено висновок щодо необхідності нормативного закріплення основних завдань, напрямків, форм взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки, порядку їх реалізації та повноважень суб'єктів взаємодії. Вказано на важливість визначення координаторів такої взаємодії та їх компетенції як суб'єктів, які забезпечують спільну злагоджену роботу та управляють нею.

Ключові слова: взаємодія, суб'єкти забезпечення національної безпеки, Національна поліція, завдання взаємодії, напрямки взаємодії, форми взаємодії.

Based on an analysis of regulatory and scientific sources the article examines the content and specifics of interaction between National Police bodies and other entities ensuring national security. The interaction of national security entities is defined as a coordinated activity of security and defense forces, regulated by current legislation and aligned in terms of goals, tasks, place, time, and means, aimed at protecting the life and health, rights, freedoms, and legitimate interests of individuals and citizens, societal interests and values, the constitutional order, state sovereignty, territorial integrity, and the natural environment from any unlawful encroachments.

We identify the tasks of interaction between police bodies and other national security entities. These tasks implement in two main directions: external, which is directly related to protecting the life and health, rights, freedoms, and legitimate interests of individuals and citizens, societal interests and values, the constitutional order, state sovereignty, territorial integrity, and the natural environment from any unlawful encroachments; and internal, which manifests in the joint resolution of issues related to organizing interaction, ensuring the achievement of its goals, coordinating the actions of entities, and overseeing their work.

The main forms of interaction between the National Police and other national security entities are: the development and adoption of joint regulatory and legal acts and managerial decisions; information exchange between interacting entities; the development and adoption of joint managerial decisions; the development and implementation of joint plans and programs; the development and conduct of joint measures; the analysis of the current state of national security; and the creation of joint institutions (such as operational headquarters, coordination centers, etc.).

The article concludes that it is necessary to establish the main tasks, directions, and forms of interaction among national security entities, the procedures for their implementation, and the powers of the interacting entities. The importance of designating coordinators for such interactions and defining their competencies as entities responsible for ensuring coordinated joint work and managing it is emphasized.

Key words: interaction, national security entities, National Police, tasks of interaction, directions of interaction, forms of interaction.

Постановка проблеми. Забезпечення національної безпеки, захист державного суверенітету та територіальної цілісності, охорона життя та здоров'я громадян є обов'язком держави, виконання якого покладається на спеціально утворені державні органи та їх посадових осіб. В умовах воєнного стану реалізація даних завдань набуває особливої актуальності та зобов'язує всіх уповноважених суб'єктів об'єднатися для спільної ефективної роботи в напрямку забезпечення безпеки держави та суспільства. У зв'язку з цим важливого значення набуває питання правових та організаційних засад взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Стан дослідження проблеми. Дослідженням теоретичних та практичних аспектів взаємодії поліції з іншими

органами державної влади приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як Д. С. Афонін, Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. Ю. Дрозд, В. О. Заросило, А. В. Коваленко, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, О.М. Коропатова, О. В. Крижановська, О. В. Кузьменко, В. І. Курило, М. В. Лошицький, В. В. Майоров, Р. С. Мельник, В. І. Олефір, О. І. Остапенко, А. А. Русецький, В. А. Сягровець, Х. П. Ярмакі та ін. У той же час, питанням взаємодії Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки належна увага не приділялася, що й обумовило вибір теми дослідження.

Мета і завдання дослідження. Мета статті полягає в розкритті змісту адміністративно-правових засад вза-

ємодії органів Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: визначити зміст такої взаємодії; дослідити основні завдання та напрямки спільної діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки; визначити основні форми взаємодії органів Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки; проаналізувати чинне законодавство з досліджуваного питання та надати ґрунтовні пропозиції щодо його вдосконалення.

Методологія дослідження. Методологічну основу роботи становлять загальнонаукові і спеціальні методи та прийоми наукового пізнання. Гносеологічний метод було використано під час з'ясування змісту взаємодії Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки. Структурно-логічний та системно-функціональний методи використовувались з метою визначення завдань та форм взаємодії поліції з указаними суб'єктами.

Наукова новизна полягає в розвитку комплексного дослідження адміністративно-правових засад взаємодії органів Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Національна поліція України як суб'єкт забезпечення національної безпеки виконує свої завдання з охорони державного суверенітету та територіальної цілісності, забезпечення законності та правопорядку, захисту життя і здоров'я громадян у тісній взаємодії з іншими, визначеними Законом України «Про національну безпеку», суб'єктами. Дослідження адміністративно-правових засад такої взаємодії доцільно розпочати з визначення її змісту та особливостей.

Зміст взаємодії органів Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки включає в себе як загальні засади взаємодії суб'єктів публічної адміністрації, так і специфіку діяльності із забезпечення національної безпеки.

В науці адміністративного права існує досить багато точок зору на зміст взаємодії суб'єктів публічного адміністрування, у тому числі у правоохоронній та оборонній сферах. Так, Ю. С. Назар під взаємодією розуміє управлінський процес, який полягає у діяльності кількох (не менше двох) суб'єктів, які впливають один на одного та на об'єкт засобами і методами, що властиві кожному учаснику, для досягнення спільної мети [1, с. 158]. Така діяльність має спільну мету та завдання для всіх суб'єктів взаємодії, а також спрямована на досягнення спільного результату.

Корж В.П., досліджуючи питання взаємодії правоохоронних і державних органів, доходить до висновку, що це передбачена законами, іншими підзаконними актами, узгоджена за цілями, завданнями, силами, засобами, місцем і часом їх спільна діяльність, яка сприяє розкриттю, розслідуванню і запобіганню злочинам, та об'єднує зусилля у вирішенні загальних питань боротьби зі злочинністю; їх діловий контакт, який може виникнути при розслідуванні обставин, що підлягають встановленню й доказуванню [2, с. 65]. В. О. Бурбика, досліджуючи взаємодію органів місцевого самоврядування з правоохоронними органами, визначив її як сумісну, погоджену за рядом умов (факторів) діяльність зазначених органів, здійснювану у порядку та межах, визначених чинним законодавством України, спрямовану на забезпечення публічного порядку та безпеки, протидію порушенням, захист прав і законних інтересів індивідуальних та колективних суб'єктів, а також вирішення інших суспільно значущих справ місцевого характеру [3, с. 38].

Це безпосередньо організаційна форма системної та консолідованої діяльності правоохоронних органів, які утворено та наділено нормами чинного законодавства України відповідними повноваженнями, в межах території окремого регіону, яка проявляється у обміні інформацією

між правоохоронними органами; сумісному виконанні спеціальних операцій, направлених на досягнення спільних завдань; спільному вирішенні питань, щодо конкретних методів, засобів та способів, які в процесі зазначеної діяльності будуть використовуватись тощо [4, с. 47].

До особливостей взаємодії можна віднести те, що вона регулюється в основному нормами адміністративного права та передбачає наступне: узгодженість дій (зокрема, під час планування спільних заходів) щодо забезпечення громадського порядку на місцях; характер взаємодії визначається потребами, інтересами та цілями сторін; наявність відповідальності керівників зазначених органів за винесене і погоджене рішення; безперервність взаємодії у організації діяльності щодо забезпечення громадського порядку та безпеки; неухильне дотримання чинного законодавства України; орієнтація на підвищення рівня правової культури суспільства в цілому та правосвідомості окремих громадян; спільна діяльність, також спрямована на покращення зовнішнього та внутрішнього іміджу як правоохоронних органів, так і органів місцевого самоврядування [3, с. 38].

Проаналізувавши вказані точки зору, можна визначити основні ознаки взаємодії, у тому числі суб'єктів забезпечення національної безпеки, а саме: це узгоджена за метою, завданнями, місцем, часом та засобами спільна діяльність уповноважених суб'єктів; реалізується за напрямками, у порядку та межах, визначених законодавством; визначається завданнями взаємодіючих суб'єктів; спрямована на досягнення спільного результату; передбачає спільне обрання форм та методів діяльності всіх суб'єктів взаємодії; передбачає наявність координатора (відповідального керівника) спільних дій. У той же час кожен керівник несе відповідальність за роботу свого підрозділу.

Метою взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки є захист: людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій [5].

Враховуючи вищевикладене, взаємодію суб'єктів забезпечення національної безпеки можна визначити як регламентовану чинним законодавством, узгоджену за цілями, завданнями, місцем, часом та засобами спільну діяльність сил безпеки та оборони, спрямовану на захист життя, здоров'я, прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, суспільних інтересів та цінностей, конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності, навколишнього природного середовища від будь-яких протиправних посягань.

Сектор безпеки і оборони України, який забезпечує національну безпеку України, складається з чотирьох взаємопов'язаних складових: сили безпеки; сили оборони; оборонно-промисловий комплекс; громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки. Функції та повноваження складових сектору безпеки і оборони визначаються законодавством України. До складу сектору безпеки і оборони входять: Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Антитерористичний центр при Службі безпеки України, Служба судової охорони, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну

військово-промислову політику [5]. Кожен з указаних суб'єктів реалізує визначені для нього чинним законодавством завдання у сфері захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, конституційного ладу, інтересів суспільства, життя і здоров'я громадян.

Важливим суб'єктом забезпечення національної безпеки є Національна поліція України, яка відповідно до Закону України «Про національну безпеку» є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує громадську безпеку і порядок, охорону прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидію злочинності, а також надає визначені законом послуги з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [5]. Виконуючи ці завдання, поліцейські тісно взаємодіють з іншими суб'єктами сил безпеки та оборони. Особливого значення така взаємодія набула у зв'язку з введенням на території України воєнного стану та посяганнями країни-агресора на суверенітет, територіальну цілісність нашої держави, завданням шкоди життю та здоров'ю людей, посяганням на суспільні інтереси.

Взаємодія суб'єктів забезпечення національної безпеки, як і будь-який управлінський процес має свої мету та завдання.

Русецький А. А., досліджуючи питання взаємодії правоохоронних органів, визначив, що вона покликана вирішити наступні завдання: визначення ключових напрямів правоохоронної діяльності, з урахуванням особливостей регіону, стану правопорядку в межах його території, рівня злочинності тощо; системного проведення нарад між керівництвом регіональних підрозділів правоохоронних органів та територіальних органів виконавчої влади і місцевого самоврядування з питань підвищення ефективності роботи в сфері протидії, попередження та припинення правопорушень; визначення та прийняття спільних планів взаємодії; формування колегіального органу, який би здійснював контроль та забезпечував ефективну взаємодію діяльності правоохоронних відомств; розробку та представлення пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового регламенту координації діяльності правоохоронних органів на регіональному рівні [4]. Автор досить детально проаналізував завдання взаємодії правоохоронних органів, які цілком відображають і зміст організації взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки. У той же час варто зазначити, що такі завдання мають також відображати й безпосередню діяльність із досягнення поставленої мети. Тобто завдання взаємодії досліджуваних суб'єктів випливають з мети їх спільної діяльності та з необхідних для її реалізації організаційних засад. Таким чином, завданнями взаємодії Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки є наступні:

- визначення ключових напрямів досягнення мети взаємодії, а саме захисту життя і здоров'я, прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, суспільних інтересів та цінностей, конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності, навколишнього природного середовища;
- проведення спільних операцій сил безпеки та оборони;
- розробка та забезпечення виконання нормативно-правових актів, що регулюють вказану спільну діяльність;
- систематичне проведення нарад керівників сил безпеки та оборони з питань підвищення ефективності роботи як поліцейських, так інших суб'єктів такої взаємодії;
- розробка спільних планів по досягненню мети взаємодії та виконанню її завдань;
- обмін інформацією щодо стану забезпечення національної безпеки між усіма учасниками взаємодії;
- визначення координуючого суб'єкта або створення колегіального органу з метою узгодження рішень, контр-

олію за виконанням завдань та підвищення ефективності роботи суб'єктів взаємодії;

- проведення спільних навчань суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Вказані завдання взаємодії органів поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки реалізуються за двома основними напрямками: зовнішнім, тобто таким, що безпосередньо пов'язаний із захистом життя і здоров'я, прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, суспільних інтересів та цінностей, конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності, навколишнього природного середовища від будь-яких протиправних посягань; внутрішнім, що проявляється у спільному вирішенні питань організації взаємодії, забезпеченні досягнення її мети, координації дій суб'єктів та контролі за їх роботою.

Взаємодія органів Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки, як і будь-яка діяльність з публічного адміністрування, реалізується у певних формах. На сьогоднішній день вони чітко не закріплені в законодавстві, але можуть бути виокремлені з урахуванням наукових поглядів на дане питання та завдань указаних суб'єктів.

А. А. Русецький, досліджуючи адміністративно-правові форми взаємодії та координації діяльності правоохоронних органів на регіональному рівні, визначив, що основними з них є наступні: 1) нормотворчість; 2) укладення адміністративних договорів; 3) прийняття індивідуальних нормативно-правових актів; 4) обмін інформацією між суб'єктами взаємодії; 5) розроблення й реалізація спільних регіональних програм, планів щодо взаємодії та координації діяльності правоохоронних органів у певному напрямку; 6) створення робочих груп для підготовки законопроектів, пропозицій про зміни й доповнення до законодавства; 7) підготовка та проведення спільних заходів [4, с. 249-253].

Крім основних, вчений виокремлює також додаткові (факультативні) форми взаємодії, зокрема: а) проведення спільних колегій та науково-практичних конференцій, семінарів, тощо, які присвячуються питанням взаємодії правоохоронним органам; б) розроблення навчальних програм та проведення спільних занять для представників правоохоронних органів, що взаємодіють між собою; в) прийняття участі у міжнародному співробітництві правоохоронних органів [4, с. 254].

Науменко С. М., досліджуючи форми взаємодії експертних установ з правоохоронними органами, запропонував поділяти їх на процесуальні та організаційні та класифікував їх наступним чином: 1) процесуальні: надання експертних висновків; надання консультацій та роз'яснень з питань, на яких вони спеціалізуються; 2) організаційні: а) правові: нормотворчість; прийняття індивідуальних нормативно-правових актів; укладення адміністративних договорів; б) неправові: ведення обліків; обмін інформацією; розробка та виконання спільних планів та програм; проведення спільних навчань, заходів наукового чи методичного характеру; розробка спільних методичних матеріалів; проведення спільних нарад, колегій тощо [6].

Враховуючи дані точки зору, а також основні завдання та напрямки взаємодії Національної поліції з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки, до основних форм такої спільної діяльності варто віднести:

- розробка та прийняття спільних нормативно-правових актів та управлінських рішень;
- обмін інформацією між суб'єктами взаємодії;
- розробка та прийняття спільних управлінських рішень;
- розробка та реалізація спільних планів, програм;
- розробка та проведення спільних заходів;
- аналіз поточного стану забезпечення національної безпеки;

– створення спільних інституцій (оперативних штабів, координаційних центрів, тощо).

Варто зазначити, що даний перелік не є вичерпним та може бути доповнений іншими адміністративно-правовими формами, покликаними забезпечити виконання завдань із забезпечення національної безпеки.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, можемо зробити висновок, що Національна поліція взаємодіє з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки за різними напрямками правоохоронної та організаційно-управлінської

діяльності. Однак чинне законодавство чітко не визначає правових засад такої взаємодії, її завдання та форми реалізації, що негативно може відобразитися на ефективності такої спільної діяльності. У зв'язку з цим на сьогоднішній день існує нагальна потреба в закріпленні основних завдань, напрямків, форм взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки, порядку її реалізації та повноважень суб'єктів взаємодії. При цьому також важливо визначити координаторів такої взаємодії та їх компетенцію як суб'єктів, які забезпечують спільну злагоджену роботу таких суб'єктів та управляють нею.

ЛІТЕРАТУРА

1. Назар Ю. С. Взаємодія територіальних органів внутрішніх справ із місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у профілактиці адміністративних правопорушень : дис.... канд. юрид. наук 12.00.07. Львів, 2006. 210 с.
2. Корж В. П. Деякі проблеми взаємодії слідчого з учасниками розкриття та розслідування економічних організованих злочинів. *Вісник прокуратури*. 2000. № 1 (13). С. 60–65.
3. Бурбика В. О. Адміністративно-правові засади взаємодії органів місцевого самоврядування з правоохоронними органами: дис... канд. юрид. наук 12.00.07. Суми, 2017. 245 с.
4. Русецький А. А. Адміністративно-правове забезпечення взаємодії та координації діяльності правоохоронних органів на регіональному рівні в Україні: дис... д-ра юрид. наук 12.00.07. Харків, 2019. 442 с.
5. Про національну безпеку: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018, № 31. Ст. 241.
6. Науменко С. М. Адміністративно-правові засади взаємодії експертних установ з правоохоронними органами: дис... канд. юрид. наук 12.00.07. Суми, 2019. 197 с.

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS IN THE MODERN LEGAL SYSTEM OF UKRAINE: TRENDS, CHALLENGES AND PROSPECTS****Волкова Ю.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри права***Вищий навчальний заклад «Київський університет ринкових відносин»*

У статті розглядаються ключові принципи адміністративного права та процесу, їхнє нормативно-правове закріплення та роль у сучасній правовій системі України. Вказано, що у сучасних умовах трансформації публічного управління в Україні принципи адміністративного права та процесу набувають особливої ваги як інструмент впорядкування взаємодії між державою та приватними особами. Формування ефективної, прозорої та підзвітної системи адміністративного провадження безпосередньо залежить від чіткого визначення і належного впровадження таких принципів, як законність, неупередженість, пропорційність, добросовісність, право бути вислуханим тощо. Особлива увага приділяється новелам, запровадженим Законом України «Про адміністративну процедуру», які сприяють підвищенню прозорості, ефективності та підзвітності публічного управління. Здійснено критичний аналіз прогалин і викликів, пов'язаних із неповним чи нечітким визначенням деяких принципів, а також відсутністю механізмів їх практичної реалізації. У статті акцентується важливість імплементації європейських стандартів належного врядування, зокрема положень Кодексу належної адміністративної поведінки ЄС, для забезпечення гармонізації національного адміністративного права з міжнародними нормами. Наголошується на необхідності подальшого вдосконалення адміністративно-правового регулювання, розвитку адміністративної культури та підвищення кваліфікації посадових осіб як умов ефективного функціонування системи публічного адміністрування в Україні. Вказано, що у сучасних умовах трансформації публічного управління в Україні принципи адміністративного права та процесу набувають особливої ваги як інструмент впорядкування взаємодії між державою та приватними особами.

Ключові слова: принципи права, принципи адміністративного права, принципи адміністративного процесу, адміністративне судочинство, публічне адміністрування, належне врядування, публічний інтерес.

The article examines the fundamental principles of administrative law and procedure, their normative legal consolidation, and their role within the contemporary legal system of Ukraine. It is indicated that in the current context of transformation of public administration in Ukraine, the principles of administrative law and procedure are of particular importance as a tool for streamlining the interaction between the State and individuals. The formation of an effective, transparent and accountable system of administrative proceedings directly depends on a clear definition and proper implementation of such principles as legality, impartiality, proportionality. Particular attention is given to innovations introduced by the Law of Ukraine «On Administrative Procedure», which enhance transparency, efficiency, and accountability in public administration. The author provides a critical analysis of existing gaps and challenges related to the incomplete or vague definition of certain principles and the lack of mechanisms for their practical implementation. The article emphasizes the importance of integrating European standards of good governance, including the provisions of the EU Code of Good Administrative Behaviour, to harmonize national administrative law with international norms. The necessity for further improvement of administrative legal regulation, development of administrative culture, and professional training of officials is highlighted as essential for the effective functioning of the public administration system in Ukraine. It is indicated that in the current context of public administration transformation in Ukraine, the principles of administrative law and procedure acquire particular significance as a tool for organizing the interaction between the state and private individuals.

Key words: principles of law, principles of administrative law, principles of administrative procedure, administrative justice, public administration, good governance, public interest.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації публічного управління в Україні принципи адміністративного права та процесу набувають особливої ваги як інструмент впорядкування взаємодії між державою та приватними особами. Формування ефективної, прозорої та підзвітної системи адміністративного провадження безпосередньо залежить від чіткого визначення і належного впровадження таких принципів, як законність, неупередженість, пропорційність, добросовісність, право бути вислуханим тощо. Ці засади слугують не лише орієнтирами для правозастосування, а й засобами забезпечення балансу між публічним інтересом і правами людини.

Крім того у зв'язку з наближенням українського правопорядку до стандартів Європейського Союзу, зокрема через євроінтеграційні зобов'язання, питання трансформації та гармонізації принципів адміністративного процесу набуває першочергового значення.

У той же час в умовах реформування публічного сектору, цифровізації управління, децентралізації та зростання суспільного запиту на якісні адміністративні послуги, на перший план виходять проблеми правозастосування, колізійності норм, відсутності усталеної практики інтерпретації принципів, а також низької правової культури окремих суб'єктів владних повноважень. Саме тому комплексне дослідження природи, класифікації, еволюції та механізмів реалізації принципів адміністратив-

ного права є важливою умовою забезпечення верховенства права та правової визначеності в діяльності публічної адміністрації.

Метою статті є комплексне дослідження змісту, еволюції та ролі принципів адміністративного права та адміністративного процесу в сучасній правовій системі України.

Виклад основного матеріалу. Аналіз нормативно-правового закріплення принципів адміністративного права та процесу в Україні свідчить про поступову еволюцію національного законодавства в напрямі його наближення до європейських стандартів. Принципи адміністративного права є фундаментальними засадами, що визначають зміст, спрямованість і межі діяльності публічної адміністрації, а також забезпечують реалізацію прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у відносинах з органами державної влади та місцевого самоврядування.

Конституція України закріплює базові публічно-правові принципи, які опосередковано впливають на сферу адміністративного права. Зокрема, ст. 19 встановлює, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Це положення фактично закладає основу принципу законності, який є одним із ключових у сфері адміністративного регулювання. Також у Конституції (зокрема, ст. 6, 8, 55, 64) можна про-

стежити такі принципи, як верховенство права, поділ влади, судовий захист прав і свобод, пропорційність обмежень прав [1].

Суттєвим етапом у формалізації принципів адміністративного процесу стало прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» [2]. У цьому нормативному акті вперше системно закріплено перелік основоположних принципів адміністративного провадження: законність, офіційність, неупередженість, пропорційність, добросовісність, право бути вислуханим, доступність процедур, врахування обставин кожної справи, ведення провадження державною мовою, обґрунтованість рішень тощо. Більшість із них відповідає європейським стандартам, зокрема положенням Кодексу належної адміністративної поведінки ЄС та практиці Європейського суду з прав людини.

Цей закон також деталізує механізми реалізації принципів через конкретні процедурні елементи: обов'язок органу пояснювати підстави прийнятого рішення, встановлювати всі обставини справи, забезпечувати участь заінтересованих осіб, дотримання строків розгляду тощо. У цьому контексті впроваджуються вимоги, які раніше мали рекомендаційний або фрагментарний характер, наприклад, щодо права на участь у провадженні, вимог до мотивованості адміністративного акта, стандартів належного повідомлення.

Паралельно, положення про принципи простежуються в інших нормативно-правових актах: Кодекс адміністративного судочинства України [3], зокрема, принципи офіційного з'ясування всіх обставин, змагальності, рівності, відкритості судового процесу тощо, які забезпечують реалізацію процесуальних прав у справах, де оскаржуються дії або рішення органів публічної влади; Закон України «Про звернення громадян» фактично реалізує такі принципи, як доступність, неупередженість, об'єктивність, своєчасність розгляду звернень тощо.

Разом з тим, слід відзначити низку проблем нормативного закріплення. По-перше, у багатьох галузевих законах відсутня чітка кореляція з принципами, визначеними Законом «Про адміністративну процедуру», що може викликати правову невизначеність. По-друге, досі бракує єдиної термінологічної бази – поняття «адміністративна процедура», «публічна адміністрація», «принцип належного врядування» часто не розкриваються або трактуються неоднаково. По-третє, у практиці не завжди є належна узгодженість між адміністративно-процедурними та судовими стандартами, що утруднює реалізацію права на ефективний захист [4].

Таким чином, нормативно-правове закріплення принципів адміністративного права та процесу в Україні демонструє значний поступ у напрямі формування єдиної, зрозумілої та прогнозованої правової основи для взаємодії громадян з публічною адміністрацією [5]. Водночас ефективна реалізація цих принципів вимагає подальшого вдосконалення законодавства, узгодження термінології, посилення інституційної спроможності суб'єктів владних повноважень і розвиток єдиної практики правозастосування [6].

Аналіз принципів адміністративного права та процесу в контексті євроінтеграції України набуває особливого значення, оскільки адаптація національного адміністративно-правового середовища до стандартів Європейського Союзу є однією з ключових вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Принципи належного врядування, прозорості, підзвітності, правової визначеності та верховенства права є невід'ємною частиною європейського адміністративного простору й повинні бути впроваджені в українську правову систему не тільки формально, а й у практичній площині [7].

Європейський адміністративний простір ґрунтується на спільних правових засадах, сформульованих у Кодексі

належної адміністративної поведінки Європейського Союзу, актах Ради Європи, практиці Європейського суду з прав людини та рекомендаціях SIGMA (спільна ініціатива ЄС і ОЕСР). Зокрема, такі принципи як неупередженість, обґрунтованість рішень, пропорційність, право бути вислуханим, а також презумпція невинуватості в адміністративному процесі, стали обов'язковими елементами ефективної моделі публічного адміністрування.

Крім того варто, у цьому контексті, згадати й про принцип розумності та добросовісності [8; 9]. Зокрема принципи розумності та добросовісності набувають особливого значення в контексті євроінтеграції України, оскільки відповідають стандартам належного врядування, закріпленим у документах ЄС та практиці Європейського суду з прав людини. Розумність вимагає прийняття виважених, пропорційних рішень, які враховують інтереси усіх сторін адміністративного провадження. Добросовісність передбачає сумлінне, неупереджене виконання посадових обов'язків та сприяє зміцненню довіри громадян до публічної адміністрації.

У цьому контексті прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» є значним досягненням у напрямку євроінтеграції. Закон значною мірою відображає європейські цінності адміністративного процесу, формалізуючи принципи, що раніше мали лише доктринальне або фрагментарне значення. Проте варто зазначити, що формальне закріплення є лише першим кроком. Актуальним залишається завдання інституційної реалізації цих принципів у щоденній діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Однією з головних проблем у цьому аспекті є низький рівень практичної імплементації європейських адміністративних стандартів, що пояснюється інституційною інерцією, відсутністю належної підготовки публічних службовців та суддів, а також нестачею внутрішньої нормативної узгодженості. Зокрема, частина принципів, таких як адміністративна ефективність, швидкість процедур та сервісна орієнтація, ще не має реального нормативного втілення в секторальному законодавстві. Це створює прогалини в правозастосуванні та знижує довіру громадян до органів публічної влади.

Крім того, українське законодавство поки що недостатньо враховує вимоги щодо відкритості та участі громадськості в адміністративному процесі, що прямо суперечить європейським принципам інклюзивного управління. Наприклад, механізми попереднього консультативного обговорення адміністративних актів, які мають значення для широкого кола осіб, реалізуються слабо або формально. Це суперечить вимогам статті 6 Конвенції Ради Європи № 205 (про доступ до офіційних документів) та іншим стандартам належного врядування.

У сфері судового контролю над адміністративними діями також наявна прогалина: попри формальну можливість оскарження, принципи ефективного засобу захисту, як передбачено статтею 13 Європейської конвенції з прав людини, на практиці не завжди реалізуються повною мірою через надмірну тривалість процесу, складність доказування порушення принципів або вузьке тлумачення судом ролі адміністративних принципів у справі [10].

Отже, у площині євроінтеграції, критичним викликом для України залишається перехід від номінального відображення європейських принципів у законодавстві до їх дієвого впровадження в адміністративну практику. Це передбачає розробку підзаконних нормативних актів, які конкретизують механізми реалізації принципів; широке навчання державних службовців стандартам публічного управління; проведення правового аудиту всього секторального законодавства на предмет відповідності новим принципам; а також розвиток правової культури в частині дотримання прав людини у взаємодії з державою.

Висновково, успішна євроінтеграція в адміністративно-правовій сфері можлива лише за умови системної

трансформації внутрішнього правопорядку, глибокої правосвідомості суб'єктів владних повноважень і наявності політичної волі реалізувати європейські стандарти не декларативно, а в реальному управлінні.

Критичний аналіз сучасного стану нормативно-правового закріплення принципів адміністративного права і процесу в Україні дозволяє окреслити низку концептуальних і прикладних недоліків, які стримують повноцінну реалізацію закладених у законодавстві стандартів публічного адміністрування.

По-перше, незважаючи на систематизацію принципів у Законі України «Про адміністративну процедуру», відсутня чітка узгодженість цього акта з іншими нормативно-правовими джерелами [11]. Багато галузевих законів (наприклад, у сферах архітектурно-будівельної, дозвільної, санітарної, природоохоронної, міграційної діяльності) містять норми, що суперечать або не відповідають оновленим адміністративно-процедурним стандартам. Це створює колізії, які унеможливають послідовне застосування принципів, таких як неупередженість, добросовісність, право бути вислуханим [12].

По-друге, існує проблема декларативності: хоча законодавство містить широкий перелік принципів, значна частина з них не підкріплена чіткими юридичними механізмами реалізації. Наприклад, принцип добросовісності формально закріплений, але ні сам закон, ні підзаконні акти не пояснюють, як саме вимірювати чи оцінювати недобросовісність адміністративного органу, які наслідки це має для дійсності адміністративного акта, або які санкції можуть бути застосовані.

По-третє, у чинному законодавстві відсутня ієрархізація принципів, що призводить до складнощів у випадках їх конкуренції. Наприклад, коли реалізація принципу оперативності входить у конфлікт із принципом повного і всебічного з'ясування обставин, відсутній законодавчо закріплений механізм пріоритетності або балансування цих положень. Це створює можливості для зловживань або неоднакової судової практики.

По-четверте, проблема термінологічної невизначеності також суттєво знижує ефективність нормативного регулювання. У різних нормативно-правових актах вживаються різні формулювання, іноді – без належного роз'яснення (наприклад, «публічна адміністрація», «прозорість», «розумний строк»). Відсутність єдиних легальних дефініцій знижує передбачуваність правозастосування та ускладнює формування сталої адміністративної практики.

По-п'яте, чинне законодавство майже не регламентує питання контролю та відповідальності за порушення принципів адміністративного процесу. Фактично, реалізація принципів віддана на розсуд посадових осіб, без реальних санкцій за їх ігнорування. У більшості випадків, якщо суб'єкт владних повноважень не дотримується певного принципу (наприклад, права бути вислуханим), особа змушена звертатися до суду, що потребує часу, ресурсів та юридичної обізнаності, яких часто бракує. Відповідно, відсутній запобіжний механізм порушення прав ще на адміністративному етапі.

По-шосте, судова практика поки що не напрацювала єдиних підходів до тлумачення і застосування нових принципів, що призводить до фрагментарності правозастосування. У більшості рішень суди обмежуються посиланням на формальні порушення норм, без глибокого аналізу, як саме були порушені принципи належного врядування, добросовісності чи пропорційності. Це вказує на необхідність подальшої методичної та освітньої підтримки судової системи в частині використання принципів як матеріально-правових та процесуальних інструментів.

Таким чином, сучасна модель закріплення принципів адміністративного права і процесу в Україні, попри суттєві кроки вперед, характеризується низкою концепту-

альних недоліків: від нормативної розбалансованості до інституційної інерції. Для повноцінного функціонування принципів як дієвих гарантій прав людини і ефективності публічної адміністрації необхідні додаткові кроки: гармонізація законодавства, інституційне забезпечення реалізації принципів, унормування відповідальності за їх порушення, методологічна підтримка органів влади та судів. Тільки за умови подолання цих викликів можливо перейти від формального проголошення до практичного втілення принципів адміністративного права в українській правовій системі.

У контексті реформування публічного адміністрування та імплементації європейських стандартів в адміністративному праві України особливого значення набуває проблема повноти нормативного закріплення основоположних принципів адміністративного права і процесу. Закон України «Про адміністративну процедуру» безперечно став прогресивним кроком на шляху уніфікації та кодифікації процедурної діяльності органів публічної адміністрації. Утім детальний аналіз його змісту дозволяє виявити низку принципів, які залишилися поза сферою безпосереднього правового регулювання, хоча їх імплементація є важливою умовою побудови демократичного, сервісного та орієнтованого на права людини публічного управління.

Зокрема, йдеться про такі принципи, як принцип сервісної орієнтації діяльності адміністративних органів, що передбачає перехід від владарюючого до партнерського типу взаємодії з особою, визнання пріоритету інтересів заявника при вирішенні адміністративної справи. У національному законодавстві цей принцип не має окремої регламентації, хоча він прямо кореспондує з концепцією публічної служби як функції задоволення публічних потреб громадян.

Аналогічна ситуація спостерігається щодо принципу захисту обгрунтованих очікувань, що є похідним від принципів правової визначеності та легітимності. Цей принцип широко застосовується у праві Європейського Союзу та практиці Суду ЄС, де визнається, що особа, яка діяла на підставі усталених практик або запевнень публічного органу, має право на збереження попереднього правового становища або на компенсацію у разі його зміни.

Суттєвим також є брак системної реалізації принципу ефективного правового захисту, який передбачає не лише можливість судового або адміністративного оскарження, але й обов'язок держави створити інституційну спроможність для попереднього вирішення спорів, забезпечення рівності сторін та доступу до правової допомоги. Відсутність цього принципу у нормативному полі України знижує гарантії належного захисту прав особи у взаєминах з органами влади.

Окремої уваги заслуговує принцип превентивності, який має на меті не допустити порушення прав чи завдання шкоди особі шляхом раннього виявлення ризиків, що супроводжують ухвалення адміністративного рішення. У вітчизняному законодавстві превентивний підхід практично не застосовується, хоча він відіграє ключову роль у практиці держав ЄС, особливо в питаннях екологічного права, соціального захисту та регулювання бізнесу.

Крім того, в українському правовому полі ще не знайшов свого належного відображення принцип врахування соціальної, гендерної та культурної чутливості адміністративної процедури, який активно розвивається в рамках сучасних європейських підходів до належного врядування та реалізації принципу рівності [7]. Врахування потреб вразливих груп населення, зокрема осіб з інвалідністю, представників меншин, внутрішньо переміщених осіб, має стати інституційним стандартом діяльності публічної адміністрації, а не лише декларативною нормою.

В умовах євроінтеграції та поглиблення співпраці з інституціями ЄС впровадження зазначених принци-

пів набуває не лише внутрішнього правового значення, а й виконує міжнародну зобов'язальну функцію. Зокрема, згідно з висновками SIGMA (спільної ініціативи ЄС і ОЕСР), серед ключових орієнтирів реформи адміністративного права фігурують саме ті принципи, які нині не охоплені українським законодавством або потребують нормативної деталізації.

Таким чином, наукове та практичне обґрунтування необхідності закріплення вказаних принципів, зокрема шляхом внесення змін до Закону України «Про адміністративну процедуру» та супутніх нормативно-правових актів, становить актуальний напрям доктринального розвитку адміністративного права. Така кодифікація не лише узгодить національну систему публічного управління з європейськими цінностями, але й посилить правові гарантії особи, забезпечивши баланс між владним повноваженням адміністрації та правом на справедливую процедуру.

Висновки. Узагальнюючи наведене, слід констатувати, що принципи адміністративного права й процесу є фундаментальними орієнтирами для функціонування публічної адміністрації в демократичній, правовій державі. Вони виконують роль методологічного й нормативного підґрунтя, що забезпечує законність, справедливість, ефективність і публічну легітимність адміністративної діяльності.

Прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» стало визначальним етапом у розвитку адміністративно-правової системи, з огляду на закріплення базових принципів належного врядування (неупередженість, пропорційність, добросовісність, право бути вислуханим тощо). Разом з тим, детальний аналіз нормативного поля

засвідчує як позитивні зрушення, так і наявні прогалини, що вимагають доктринального осмислення та законодавчого вдосконалення.

До числа нерегульованих або недостатньо виражених принципів, які потребують імплементації або нормативної деталізації, належать: принцип сервісної орієнтації, захисту обґрунтованих очікувань, превентивності, соціальної чутливості та ефективного правового захисту. Відсутність чіткого механізму реалізації низки вже закріплених принципів також створює ризики їх декларативності, що негативно впливає на довіру до органів публічної влади та ефективність публічного адміністрування.

У контексті європейської інтеграції України нагальною є потреба у приведенні принципів адміністративного права у відповідність до стандартів ЄС, зокрема, Кодексу належної адміністративної поведінки, практики Суду ЄС та Європейського суду з прав людини. Це передбачає не лише формальне закріплення принципів, а й формування відповідної адміністративної культури, освітніх програм для службовців, незалежного контролю за дотриманням процедурних гарантій.

Таким чином, подальше дослідження та розвиток принципів адміністративного права й процесу має здійснюватися як у сфері нормативного регулювання, так і на рівні інституційного впровадження та практичної правозастосовчої діяльності. Лише за умови синергії юридичної доктрини, практики і державно-правової політики можна досягти гармонізації національної адміністративної юрисдикції з європейськими правовими традиціями та забезпечити реальну ефективність захисту прав особи в адміністративних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-ІХ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.
3. Кодекс адміністративного судочинства України Кодекс України; Кодекс, Закон від 06.07.2005 № 2747-ІV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
4. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text>
5. Horbalinskiy V., Markova O., Volkova Yu., Litoshko V., Hlukhoveria K. Modalities of protection of the rights of individuals according to the administrative-procedural order and in legal-administrative procedures *Cuestiones Políticas*, 41(78), p. 94-103. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4178.06>
6. Volkova Yu. The principle of proportionality the rule of law in the regulation of tax relations and relations related to environmental pollution *Правова позиція*, № 2 (39), 2023 с. 89-93 <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-2.18>
7. Volkova Yu. The principle of equality in legal regulation during public service. *Law. State. Technology*, 1, 44–51, doi: 10.32782/LST/2024-1-7
8. Volkova Yu. Реалізація принципу розумності в процесі взаємодії з міжнародними фінансовими організаціями щодо питань фінансування сфери містобудування в Україні у повоєнний час *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1 С. 615-618 DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/143>
9. Volkova Yu. Застосування принципу розумності в процесі реалізації державної політики США у сфері охорони навколишнього середовища *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 627-632 DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.88>
10. Волкова Ю.А. Судовий контроль в адміністративному судочинстві: від теорії до практики Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика: колективна монографія за заг. ред. П. Діхтєвського, В. Пашинського. Рига, Латвія : «Baltija Publishing», 2022. 986 с., с. 288-313
11. Ткачова В.С., Лаврик П.Ю. Закон України «Про адміністративну процедуру». Перші критичні зауваження URL: https://elar.navs.edu.ua/items/e24dd401-4609-446b-8ca0-02ccf827c247?utm_source=chatgpt.com
12. Миколенко О. І. Практичне значення положень Закону України «Про адміністративну процедуру» (критичний аналіз) *Правова держава*. 2022. № 47. С. 40-48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2022_47_6

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ОСКАРЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ІСПИТІВ ЧЛЕНАМИ ЕКІПАЖІВ

LEGAL GROUNDS FOR APPEALING THE RESULTS OF QUALIFICATION EXAMS BY CREW MEMBERS

Волковинський О.А., аспірант

*Навчально-науковий інститут управління, технологій та правових наук
Національного транспортного університету*

Статтю присвячено дослідженню порядку, підстав та способів оскарження результатів кваліфікаційних іспитів. Обґрунтовується позиція, відповідно до якої право на оскарження є важливою гарантією забезпечення законності та дотримання прав та інтересів усіх осіб, які складають кваліфікаційні іспити, оскільки проведення кваліфікаційних іспитів забезпечується спеціально уповноваженими суб'єктами, які здійснюють владні повноваження.

Встановлено, що оскарження результатів кваліфікаційних іспитів на міжнародному рівні не регулюється, у зв'язку з чим, визначення способів, порядку, підстав та інших умов оскарження результатів кваліфікаційних іспитів залишається на розсуд держав і встановлюється в їх національному законодавстві. З'ясовано, що у національному законодавстві право на оскарження результатів кваліфікаційних іспитів передбачається на підзаконному рівні в два способи: адміністративний і судовий.

Проаналізовано адміністративне оскарження результатів кваліфікаційних іспитів. Акцентовано увагу на тому, що розгляд скарг здійснюється постійно діючою апеляційною комісією Адміністрації судноплавства у електронному вигляді з використанням електронної системи, що підвищує об'єктивність її розгляду та неможливість втручання інших осіб. Визначено особливості застосування до відносин, що виникають з приводу оскарження результатів кваліфікаційних іспитів положень Закону України «Про адміністративну процедуру». Судове оскарження результатів кваліфікаційних іспитів відбувається після адміністративного оскарження. Обґрунтовано, що спори, які виникають у зв'язку з проведенням кваліфікаційних іспитів та їх результатів є публічно-правовими, а тому мають вирішуватися у порядку адміністративного судочинства.

Обґрунтовано, що впровадження технологій на основі штучного інтелекту у процедуру проведення кваліфікаційних іспитів мінімізує кількість порушень процедури складання кваліфікаційних іспитів та спорів, що виникатимуть з приводу оскарження результатів кваліфікаційних іспитів.

Ключові слова: іспит, кваліфікаційний іспит, кваліфікаційні документи, члені екіпажу, моряк, оскарження, адміністративне оскарження, адміністративна процедура, судове оскарження, штучний інтелект.

The article is devoted to the study of the procedure, grounds and methods of appealing the results of qualification exams. The position is defended, according to which the right to appeal is an important guarantee of ensuring legality and respecting the rights and interests of all persons taking qualification exams, since the conduct of qualification exams is ensured by specially authorized entities that exercise authority.

It has been established that the right to appeal the results of qualification examinations is not regulated by the provisions of relevant international acts, and therefore, the determination of the methods, procedure, grounds and other conditions for appealing the results of qualification examinations remains at the discretion of the states and is established in their national legislation. It has been found that in national legislation the right to appeal the results of qualification examinations is provided for at the subordinate legal level in two ways: administrative and judicial.

The administrative appeal of the results of qualification examinations is described. Attention is drawn to the fact that the consideration of complaints is carried out by the permanent appeal commission of the Shipping Administration in electronic form using an electronic system, which increases the objectivity of its consideration and the impossibility of interference by other persons. The peculiarities of the application of the provisions of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" to relations arising from the appeal of the results of qualification examinations are determined. Judicial appeal of the results of qualification examinations occurs after the administrative appeal. It is substantiated that disputes arising in connection with the conduct of qualification examinations and their results are public law, and therefore must be resolved in administrative proceedings.

It is substantiated that the introduction of technologies based on artificial intelligence into the procedure for conducting qualification examinations minimizes the number of violations of the procedure for passing qualification examinations and disputes that will arise regarding the appeal of the results of qualification examinations.

Key words: examination, qualification examination, qualification documents, crew members, seafarer, appeal, administrative appeal, administrative procedure, judicial appeal, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Забезпечення перевірки відповідності знань членів екіпажів визначеним стандартам компетентностей у системі підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації здійснюється за допомогою складання кваліфікаційних іспитів. При цьому, організаційно-процедурні аспекти проведення таких іспитів покладаються на спеціально уповноважених суб'єктів. Крім того, законодавством детально визначається не тільки порядок проведення кваліфікаційних іспитів, а й права та обов'язки осіб, які забезпечують проведення та складання відповідних кваліфікаційних іспитів.

Враховуючи це, забезпечення максимально ефективної реалізації прав осіб, які складають відповідні кваліфікаційні іспити, без встановлення права оскаржувати їх результати неможливо, оскільки саме це право одночасно гарантує захист та відновлення порушених прав особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання пов'язані з оскарженням рішень, дій або без-

діяльності різних суб'єктів на високому рівні розроблені у наці адміністративного права. Серед великої кількості публікацій необхідно відмітити праці В. Авер'янова, О. Андрійко, І. Бойко, В. Бевзенко, Т. Коломоєць, В. Колпакова, Я. Лазура, Д. Лученка, Р. Мельника, О. Миколенка, Я. Рябченко, В. Тимошука, О. Харитонові, А. Школика та ін. Проте, проблематика оскарження у сфері підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації членів екіпажів залишається поза увагою досліджень. У зв'язку з цим, метою цієї статті є визначення порядку, підстав та способів оскарження результатів кваліфікаційних іспитів.

Виклад основного матеріалу. Право на оскарження є невід'ємним правом громадян, що гарантовано положеннями Конституції України [1], міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (до прикладу, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від

04.11.1950 [2] та іншими актами чинного законодавства України. У зв'язку з цим, ефективна реалізація зазначеного права вимагає належної правової регламентації не тільки його закріплення як такого у спеціальних законодавчих актах, присвячених регулювання окремих сфер суспільного життя, а й встановленню порядку, підстав та інших вимог, дотримання яких дозволяє відповідному суб'єкту своєчасно захистити та/або відновити свої права. Іншими словами, реалізація права на оскарження потребує законодавчого встановлення процесуально-процедурної форми здійснення.

Відповідно до традиційного підходу в науці адміністративного права оскарження у залежності від способу здійснення поділяється на два основні види – адміністративне і судове. Як слушно відзначає Д. Лученко адміністративне і судове оскарження у найбільш загальному вигляді розрізняються за суб'єктами розгляду скарг, процесуальною формою оскарження і принципами організації відповідних процедур оскарження [3, с. 156]. Виділяють й інші підстави для розмежування адміністративного і судового оскарження, зокрема строк звернення (адміністративне оскарження – як правило встановлюється незначний строк, протягом якого може бути застосовано, а судове – більш тривалий строк звернення до суду), складність (адміністративне – вважається спрощеним, а судове – ускладненим суворими процесуальними вимогами), строк розгляду (адміністративне – вважається більш швидким, а судове – вимагає більшого часу), платність (адміністративне є безоплатним, а судове – оплатним, оскільки вимагає сплати судового збору) тощо. Існування усіх цих відмінностей між адміністративним та судовим оскарженням не заперечує їх взаємозв'язку, що виявляється, по-перше, у тому, що і адміністративне, і судове оскарження виступають формою реалізації права на оскарження, та, по-друге, законодавчо визначеній послідовності, що допускає спочатку звернення до адміністративного оскарження, а потім до судового оскарження або одразу до судового оскарження, що виключає подальше адміністративне оскарження.

Не є виключенням і сфера підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації членів екіпажів, в якій забезпечення права на оскарження, як адміністративного, так і судового, є важливою гарантією забезпечення законності та додержання прав та інтересів усіх зацікавлених суб'єктів. Це пояснюється, насамперед тим, що проведення кваліфікаційних іспитів забезпечується спеціально уповноваженими суб'єктами, а тому потенційно можуть порушуватися права та інтереси приватних суб'єктів, оскільки мають більше можливостей для цього. Крім того, під час кваліфікаційних іспитів, як будь-яких інших іспитів, є можуть порушуватись права осіб, які їх складають, а також порушуватись порядок їх складання, що може вплинути на їх результат.

З урахуванням цього, слід визначити положення профільного законодавства, яким передбачено право на оскарження результатів кваліфікаційних іспитів.

Розпочати слід з Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 р. [4] (далі – Конвенція ПДНВ), до якої Україна приєдналась відповідно до Закону України від 01.11.1996 № 464/96-ВР [5], яка є ключовим міжнародним документом, що передбачає мінімальні кваліфікаційні вимоги до членів екіпажів та встановлює перелік кваліфікаційних документів, що підтверджують відповідність їм. Разом з цим, процедурних питань проведення кваліфікаційних іспитів, у тому числі оскарження їх результатів особами, якими їх було складено, положеннями Конвенції ПДНВ не встановлено. Манільські поправки до додатка до Конвенції ПДНВ [6] також не містять положень, якими б визначались вимоги щодо оскарження результатів кваліфікаційних іспитів. Про оскарження йдеться лише у п. 9 розділу A-I/9 у контексті оскарження результатів медичного огляду та відпо-

відності вимог до стану здоров'я, зокрема встановлення обмежень працездатності, зокрема щодо часу, характеру роботи чи району плавання судна.

Аналогічним чином відсутні положення щодо оскарження результатів кваліфікаційних іспитів і у положеннях Міжнародної конвенції про стандарти підготовки, сертифікації персоналу риболовних суден та несення вахти 1995 р. [7], до якої Україна приєдналась відповідно до Закону України від 17.01.2002 № 2993-III [8].

У зв'язку з цим, зважаючи на неврегульованість питання оскарження результатів кваліфікаційних іспитів, слід констатувати, що визначення способів, порядку, підстав та інших умов оскарження результатів кваліфікаційних іспитів залишається на розсуд держав і встановлюється в їх національному законодавстві.

На законодавчому рівні, зокрема у положення Кодексу торговельного мореплавства України [9] та Закон України «Про внутрішній водний транспорт» [10], право на оскарження результатів кваліфікаційних іспитів не врегульовано. У свою чергу, відповідні положення, які гарантують можливість оскарження результатів кваліфікаційних іспитів містяться у профільних підзаконних актах, а саме Положенні про звання осіб командного складу морських суден та порядок їх присвоєння, яке затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1499 про «Деякі питання присвоєння звань особам командного складу морських суден» [11] (далі – Постанова № 1499) та Положенні про присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання, затверджене наказом Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 29.03.2024 № 265 [12] (далі – Наказ № 265).

З урахуванням цього, охарактеризуємо адміністративне і судове оскарження результатів кваліфікаційних іспитів.

Адміністративне оскарження. У Постанові № 1499 та Наказі № 265 передбачається можливість оскарження в адміністративному порядку процедури проведення комп'ютерного іспиту, протягом тридцяти календарних днів з дня проведення комп'ютерного іспиту (п. 113 Постанови № 1499 та п. 1 розділу XII Наказу № 265) [11, 12].

У контексті адміністративного оскарження неможливо не звернути увагу на Закон України «Про адміністративну процедуру» [13], який був прийнятий 17.02.2022, а набрав чинності 15.12.2023. В першу чергу слід визначитись із поширенням сфери дії зазначеного Закону на відносини, що виникають під час складання кваліфікаційних іспитів та оскарження їх результатів, оскільки цей законодавчий акт є ключовим/загальним законом, що визначає повноваження адміністративних органів процедурного характеру, і спосіб реалізації повноважень органів публічної адміністрації [14, с. 44], тобто первісно ним охоплюється максимальна кількість відносин, у яких реалізуються «функції публічної адміністрації».

Аналіз положень ч. 2 ст. 1 Закону України «Про адміністративну процедуру», у якій визначено відносини, на які не поширюється дія цього Закону, вказує на те, що до відносин, що виникають під час складання кваліфікаційних іспитів, положення Закону України «Про адміністративну процедуру» мають застосовуватися. Підтверджується це твердження тим, що постановою Кабінету Міністрів України від 30.08.2024 № 1000 [15] було внесено зміни до Постанови № 1499 в частині доповнення нормами про необхідність врахування положень Закону України «Про адміністративну процедуру», а Положення № 265, у зв'язку з тим, що розроблялось та було прийнято вже під час дії Закону України «Про адміністративну процедуру», у своєму тексті міститься відповідні посилання на норми зазначеного Закону.

Крім того, слід звернути увагу на положення ч. 2 ст. 3 Закону України «Про адміністративну проце-

дуру», у якому передбачено, що законом можуть бути встановлені особливості адміністративного провадження для окремих категорій адміністративних справ (наприклад, проведення кваліфікаційних іспитів), але такі особливості повинні відповідати принципам адміністративної процедури, визначеним цим Законом [13]. Отже, під час адміністративного оскарження результатів кваліфікаційних іспитів доцільно керуватись принципами адміністративної процедури, що передбачені положеннями ст. ст. 4-18 Закону України «Про адміністративну процедуру».

Примітно, що скарга може бути подана як у електронній, так і у паперовій формі, але у будь-якому разі вноситься до електронної системи та розглядається виключно з використанням такої електронної системи, що вочевидь підвищує об'єктивність її розгляду та неможливість втручання інших осіб.

Розгляд скарг здійснюється постійно діючою апеляційною комісією Державної служби морського і внутрішнього водного транспорту та судноплавства України (Адміністрації судноплавства), до складу якою входять не тільки посадові особи Адміністрації судноплавства, а й наприклад члени громадської ради при Адміністрації судноплавства з правом дорадчого голосу. Це має сприяти об'єктивному та неупередженому розгляду скарг та ефективному захисту приватних осіб, але надання членам громадської ради при Адміністрації лише права дорадчого голосу не здатне належним чином забезпечувати захист та відновлення прав моряків.

Під час розгляду скарги апеляційна комісія головним чином встановлює дотримання процедури проведення комп'ютерного іспиту та приймає шляхом відкритого поіменного голосування одне з таких рішень: про задоволення скарги; про відмову в задоволенні скарги; про залишення скарги без розгляду (за заявою моряка) (абз. 2 п. 119 Постанови № 1499, абз. 19-21 Наказу № 265 [11, 12]). При цьому, уточняється, що у разі задоволення скарги моряка стосовно результатів комп'ютерного іспиту протягом двох робочих днів оформлюється новий сертифікат про результати комп'ютерного іспиту, який автоматично завантажується в електронній формі до електронної системи (абз. 2 п. 120 Постанови № 1499, абз. 27 Наказу № 265 [11, 12]).

Судове оскарження. Відповідно до п. 122 Постанови № 1499 у разі незадоволення моряка результатами розгляду скарги апеляційною комісією питання може бути оскаржене моряком у суді в установленому законодавством порядку [11]. Повністю аналогічне за змістом положення міститься і у абз. 31 п. 2 розділу XII Наказу № 265 [12]. При цьому, у наведеному положенні відсутнє уточнення щодо виду судочинства, у якому може оскаржуватись моряком результати кваліфікаційного іспиту, а вживається звичайне відсилальне положення. З урахуванням цього, судове оскарження результатів кваліфікаційних іспитів здійснюється у загальному порядку, встановленого для відповідного виду судочинства.

Аналіз суб'єктного складу та характеру відносин, що виникають під час складання кваліфікаційних іспитів, свідчить про те, що спори, які стосуються їх проведення та результатів є публічно-правовими, а тому мають вирішуватись у порядку адміністративного судочинства, що визначається положеннями Кодексу адміністративного судочинства України [16] (далі – КАС України). По-перше, забезпечення організації та проведення кваліфікаційних іспитів покладається на Адміністрацію судноплавства, яка є суб'єктом владних повноважень у розумінні положень п. 7 ч. 1 ст. 4 КАС України [16], та утвореним нею спеціальним суб'єктом, зокрема державною кваліфікаційною комісією, яка також підпадає під визначення суб'єкта владних повноважень. По-друге, у відносинах, що виникають під час складання кваліфікаційних іспитів Адміністрація

судноплавства та утворена нею державна кваліфікаційна комісія здійснюють публічно-владні управлінські функції на підставі законодавства.

Охарактеризувавши адміністративне і судове оскарження результатів кваліфікаційних іспитів необхідно визначитись із послідовністю визначених способів оскарження. Вирішення цього питання є важливим з огляду на те, що відповідно до положень п. 4 ч. 4 ст. 169 КАС України позовна заява повертається позивачеві, якщо позивач не надав доказів звернення до відповідача для досудового врегулювання спору у випадках, в яких законом визначено обов'язковість досудового врегулювання [16].

На перший погляд адміністративне і судове оскарження є альтернативними способами оскарження результатів кваліфікаційних іспитів. Але, дослівне тлумачення положень п. 122 Постанови № 1499 та абз. 31 п. 2 розділу XII Наказу № 265 [11, 12] вказує на те, що адміністративне оскарження є обов'язковим, оскільки у суді може бути оскаржене питання лише після розгляду скарги апеляційною комісією. У певній мірі підтвердження висновку щодо обов'язковості звернення до адміністративного оскарження і тільки потім судового оскарження є відсутність у Постанові № 1499 та у Наказі № 265 норм, які б визначали правові наслідки у разі одночасного застосування і адміністративного, і судового способів оскарження. Слід зазначити, що у випадку коли адміністративне оскарження є не обов'язковим і особа на власний розсуд може одразу звертатися до суду передбачаються запобіжники для одночасного оскарження і в адміністративному, і в судовому порядку. Наприклад, у ч. 10 ст. 263 Митного кодексу України передбачено, що у разі якщо рішення, дії або бездіяльність митного органу одночасно оскаржуються до митного органу вищого рівня та до суду і суд відкриває провадження у справі, розгляд скарги митним органом вищого рівня припиняється.

Наостанок необхідно зазначити, що у відповідності до положень чинного законодавства оскарження результатів кваліфікаційних іспитів здійснюється з підстав порушення процедури проведення кваліфікаційних іспитів. З огляду на це, є очевидним, що мінімізація або взагалі унеможливлення допущення процедурних порушень під час проведення кваліфікаційних іспитів безпосередньо позначиться на статистичних даних кількості справ, що розглядаються за скаргами або позовними заявами апеляційною комісією Адміністрації судноплавства та адміністративними судами.

Досягати цього видається можливим за допомогою максимального впровадження технологій на основі штучного інтелекту у процедуру проведення кваліфікаційних іспитів, оскільки лише таким чином вдасться усунути людський фактор та суб'єктивний вплив на процедуру складання кваліфікаційних іспитів, якими, зазвичай, і зумовлюється більшість порушень. У такому випадку усі суперечки та спори, що можуть виникати під час проведення кваліфікаційних іспитів, будуть пояснюватись технічними алгоритмами та звітами, втрутитись у які буде неможливо.

Висновки. Підсумовуючи викладене слід зазначити, що право на оскарження є важливою гарантією забезпечення законності та додержання прав та інтересів усіх осіб, які складають кваліфікаційні іспити, оскільки проведення кваліфікаційних іспитів забезпечується спеціально уповноваженими суб'єктами, які здійснюють владні повноваження.

Встановлено, що право на оскарження результатів кваліфікаційних іспитів положеннями профільних міжнародних актів не регулюється, у зв'язку з чим, визначення способів, порядку, підстав та інших умов оскарження результатів кваліфікаційних іспитів залишається на розсуд держав і встановлюється в їх національному законодавстві. Необхідно зазначити, що у національному законо-

давстві право на оскарження результатів кваліфікаційних іспитів передбачається на підзаконному рівні у двох способах: адміністративному і судовому.

Таким чином, надаючи аналізуючи адміністративне оскарження результатів кваліфікаційних іспитів, акцентовано увагу на тому, що розгляд скарг здійснюється постійно діючою апеляційною комісією Адміністрації судноплавства у електронному вигляді з використанням електронної системи, що підвищує об'єктивність її розгляду та неможливість втручання інших осіб. Визначено особливості застосування до відносин, що виникають з приводу оскарження результатів кваліфікаційних іспитів

положень Закону України «Про адміністративну процедуру». Судове оскарження результатів кваліфікаційних іспитів відбувається після адміністративного оскарження і спори, які виникають у зв'язку з проведенні кваліфікаційних іспитів та їх результатів є публічно-правовими, а тому мають вирішуватися у порядку адміністративного судочинства.

Вважаємо, що впровадження технологій на основі штучного інтелекту у процедуру проведення кваліфікаційних іспитів мінімізує кількість порушень процедури складання кваліфікаційних іспитів та спорів, що виникатимуть з приводу оскарження результатів кваліфікаційних іспитів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення 15.04.2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 15.04.2025).
3. Лученко Д.В. Про види оскарження рішень, дій і бездіяльності суб'єктів владних повноважень в адміністративному праві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Економічна теорія та право: зб. наук. пр. Харків: Право. 2012. № 1 (8). С. 154-164. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/1895> (дата звернення 15.04.2025).
4. Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року від 07.07.1978. Дата оновлення: 25.06.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_053#Text (дата звернення 15.04.2025).
5. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року: Закон України від 01.11.1996 № 464/96-ВР. Дата оновлення: 01.11.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/464/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 15.04.2025).
6. Манільські поправки до додатка до Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти (ПДНВ) 1978 року (Резолюція 1 Конференції Сторін Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року) від 25.06.2010. Дата оновлення: 25.06.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_052#top (дата звернення 15.04.2025).
7. Міжнародна конвенція про стандарти підготовки, сертифікації персоналу риболовних суден та несення вахти 1995 року від 07.07.1995. Дата оновлення: 17.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_707#top (дата звернення 15.04.2025).
8. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про стандарти підготовки, сертифікації персоналу риболовних суден та несення вахти 1995 року: Закон України від 17.01.2002 № 2993-III. Дата оновлення: 17.01.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2993-14#Text> (дата звернення 15.04.2025).
9. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995 № 176/95-ВР. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення 15.04.2025).
10. Про внутрішній водний транспорт: Закон України від 03.12.2020 № 1054-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1054-20#top> (дата звернення 15.04.2025).
11. Деякі питання присвоєння звань особам командного складу морських суден: постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1499. Дата оновлення: 13.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1499-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.04.2025).
12. Про затвердження Положення про присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання: наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 29.03.2024 № 265. Дата оновлення: 29.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0657-24#Text> (дата звернення 15.04.2025).
13. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#top> (дата звернення 15.04.2025).
14. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. колектив: Андрійко О.Ф., Бевзенко В.М. та ін.; за заг. ред. Тимощука В.П. Київ, 2023 545 с. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/74413.pdf> (дата звернення 01.03.2025).
15. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 30 червня 2015 р. № 460 і від 30 грудня 2022 р. № 1499: постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2024 № 1000. Дата оновлення: 30.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.04.2025).
16. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. Дата оновлення: 09.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#top> (дата звернення 15.04.2025).

**ВИКОНАВЕЦЬ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРАВА
НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД****THE ENFORCEMENT OFFICER IN THE CONTEXT OF EUROPEAN STANDARDS
OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL****Клюєва Є.М., д.ю.н., професор,****завідувач кафедри господарського та транспортного права***Навчально-науковий інститут управління, технологій та правових наук**Національного транспортного університету*

У статті досліджується правовий статус виконавця в контексті європейських стандартів забезпечення права на справедливий судовий розгляд, закріпленого у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Основна увага зосереджена на аналізі виконання судових рішень як обов'язкового елементу ефективного правосуддя та практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), яка визнає невиконання рішень національних судів порушенням прав людини.

Розглянуто ключові положення Рекомендації Rec(2003)17 Комітету Міністрів Ради Європи, яка окреслює принципи ефективності, прозорості, підзвітності та рівності сторін у сфері примусового виконання рішень, та зроблено спробу оцінити рівень їх впровадження в українське законодавство. Особливу увагу приділено пілотному рішенню у справі *Ivanov v. Ukraine*, яке стало каталізатором реформ у сфері примусового виконання, зокрема запровадження інституту приватних виконавців.

Проаналізовано реформу виконавчої служби в Україні, започатковану Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», що передбачає змішану модель примусового виконання з участю державних та приватних виконавців.

У контексті цифровізації розглянуто перспективи впровадження електронних інструментів у виконавче провадження як засобу забезпечення більшої прозорості, оперативності та підзвітності виконавців, водночас підкреслено необхідність забезпечення судового контролю для дотримання стандартів прав людини. В статті розглядаються основні напрямки цифрової трансформації, їхній вплив на захист процесуальних прав сторін та мінімізацію корупційних ризиків. Зроблено висновок, що подальше вдосконалення системи виконання судових рішень в Україні можливе лише за умови гармонізації з європейськими стандартами, підвищення професіоналізму виконавців, належного нагляду та широкого застосування цифрових технологій.

Ключові слова: виконавче провадження, права людини, Європейський суд з прав людини, виконання рішень судів, приватний виконавець, державний виконавець.

The article examines the legal status of enforcement officers in the context of European standards for ensuring the right to a fair trial, as enshrined in Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Particular attention is paid to the execution of court decisions as an essential component of effective justice and to the case-law of the European Court of Human Rights (ECHR), which recognizes the non-enforcement of domestic judicial decisions as a violation of human rights.

The paper analyzes the key provisions of Recommendation Rec(2003)17 of the Committee of Ministers of the Council of Europe, which outlines the principles of efficiency, transparency, accountability, and equality of the parties in enforcement proceedings, and assesses the extent of their implementation in Ukrainian legislation. Special emphasis is placed on the pilot judgment in *Ivanov v. Ukraine*, which acted as a catalyst for reforms in the field of enforcement, particularly the introduction of the institution of private enforcement officers.

The study also examines the reform of the enforcement system in Ukraine, launched by the Law of Ukraine "On Bodies and Persons Authorized to Enforce Court Decisions and Decisions of Other Authorities", which introduced a mixed model of enforcement involving both public and private bailiffs.

In the context of digital transformation, the article explores the prospects for introducing electronic tools into enforcement proceedings as a means of increasing transparency, efficiency, and accountability, while stressing the need for effective judicial oversight to ensure compliance with human rights standards. The main directions of digitalization are considered, along with their impact on safeguarding procedural rights and minimizing corruption risks. It is concluded that further improvement of the enforcement system in Ukraine is possible only through alignment with European standards, enhancement of professional competence, adequate supervision, and the extensive application of digital technologies.

Key words: enforcement proceedings, human rights, European Court of Human Rights, execution of court decisions, private bailiff, public enforcement officer.

Одним із ключових елементів гарантування верховенства права є забезпечення не лише доступу до суду та ухвалення справедливого рішення, а й його ефективного виконання. Забезпечення реального виконання судових рішень є ключовою ознакою ефективного правосуддя та необхідною умовою дотримання принципу верховенства права. У світлі євроінтеграційного курсу України особливої ваги набуває питання адаптації національного законодавства та інституційної практики до стандартів, визначених ст. 6 Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» (далі – Конвенція), а також практикою Європейського суду з прав людини. У статті Конвенції визначено право на справедливий суд як право особи на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безсторонним судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо цивільних прав та обов'язків особи або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти особи кримінального обвинувачення. Але, необхідно наголосити на тому, що

право кожного на справедливий судовий розгляд включає не тільки право на звернення до суду, а й право на виконання рішення суду. Без реального виконання судового не можна говорити про ефективну систему правосуддя.

Україна, як правова держава, перебуваючи перебуває на шляху інтеграції до європейського правового простору, потребує гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, зокрема у сфері забезпечення права на справедливий судовий розгляд. Слід погодитись з твердженням, що правильне та швидке виконання судових рішень, а також інших прийнятих рішень, розглядається, як підлягає безпосередньому виконанню в будь-якій національній судовій системі, сьогодні визнається проблемою, має центральне значення для верховенства права [1]. Виконавче провадження є завершальним етапом судового процесу, який безпосередньо впливає на реалізацію судових рішень і, відповідно, на гарантії захисту прав і свобод учасників справи. Відтак, правовий статус виконавця, його незалежність, професіоналізм і відповідальність

мають відповідати високим європейським стандартам, щоб забезпечити ефективність і справедливість виконання судових рішень.

Як було зазначено, виконання рішення – завершальний етап судочинства, в рамках якого стягувач звертається до уповноважених законодавством органів та осіб із виконавчим документом із метою його примусового виконання. Належне виконання судових рішень є вагомим критерієм ефективного функціонування не лише судової системи, а й державної влади загалом.

Принцип обов'язковості виконання судових рішень, закріплений у Конституції України, знаходить своє відображення у ст. 13 Конвенції, яка передбачає право кожного на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі

Відповідно до ст. 129¹ Конституції України вказано, що «суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення є обов'язковим до виконання, вони є обов'язковими процесуальними актами, які виражають державну волю щодо захисту прав, свобод та обов'язків учасників процесу. Вони повинні бути виконані на всій території України [2]. Класифікація судових рішень може проводитися за різними ознаками, в залежності від підстав, на яких ґрунтується класифікація. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд». Виконання судових рішень розглядається як невід'ємна частина судового розгляду в розумінні ст. 6 Конвенції, що передбачає право на справедливий суд. Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово доходить до висновку, що невиконання судового рішення призводить до ситуації, несумісної з принципом верховенства права, негативно впливає на авторитет органів законодавчої, виконавчої та судової влади, оскільки в цьому разі не досягається кінцева мета правосуддя – захист інтересів громадян і реальне поновлення їхніх порушених прав [3]. Бездіяльність виконавця або неефективність дорівнює порушенню прав людини, а саме права на судовий захист.

Реформа примусового виконання рішень, що відбулась в Україні в 2016 році у зв'язку з прийняттям Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», яким запроваджено змішану систему примусового виконання та введено інститут приватних виконавців, викликала нагальну потребу в реформуванні державної системи примусового виконання, основних засад та процесу виконавчого провадження. Цим Законом визначаються основні організації та діяльності з примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб) органами державної виконавчої служби та приватними виконавцями, їхні завдання та правовий статус.

Державний виконавець є представником влади, діє від імені держави і перебуває під її захистом та уповноважений державою здійснювати діяльність з примусового виконання рішень у порядку, передбаченому законом.

Приватний виконавець, на відміну від державного виконавця, не матиме статусу державного службовця. Приватним виконавцем, згідно з Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» може бути громадянин України, який досяг 25 років, має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у галузі права після отримання відповідного диплома не менше двох років та склав кваліфікаційний іспит [4].

Як зазначає Дарина Старовойтова на теперішній час в Україні діє змішана модель організації примусового виконання рішень, яка передбачає можливість звернутися до Державної виконавчої служби або приватного виконавця – на відміну від більшості європейських країн, де рішення судів виконують державні або приватні виконавці [5].

Запровадження інституту приватних виконавців в Україні у 2016 році стало відповіддю на системні проблеми невиконання судових рішень, які ЄСПЛ визнав у справах, таких як *Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine* в 2009 р. В рішення щодо цієї справи ЄСПЛ визнав, що невиконання рішень національних судових органів є в Україні структурною проблемою, яка залишається невирішеною [6].

Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» створив змішану модель виконання, де приватні виконавці доповнюють державну виконавчу службу.

Радою Європи була розроблена Рекомендація (2003)17, як була ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003 року, підкреслює принципи ефективності, прозорості, доступності та підзвітності виконавчої системи. Ці стандарти є орієнтиром для країн, що прагнуть гармонізувати свої системи з європейськими нормами, і мають особливе значення для України. Вона підкреслює важливість забезпечення права на справедливий судовий розгляд, закріпленого у ст. 6 Конвенції, через своєчасне та належне виконання судових рішень [7].

Рекомендація Rec (2003)17 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосується стандартів та принципів примусового виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах. Серед ключових акцентів Рекомендації можна виділити наступне: гарантії ефективного виконання судових рішень; забезпечення справедливості та рівності сторін під час виконання; окреслення чітких повноважень виконавчих органів та їхньої підзвітності; прозорість і доступність процедури виконання; використання інформаційних технологій для підвищення ефективності виконання рішень [8].

Україна, як держава-член Ради Європи, зобов'язана імплементувати рекомендації Rec(2003)17 у своє законодавство, особливо з огляду на системні проблеми з виконанням судових рішень, які ЄСПЛ визнав у низці справ (*Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine*, *Zhovner v. Ukraine*). В одному з перших рішень проти України – *Zhovner v. Ukraine*, заява № 56848/00, рішення від 29 червня 2004 року, ЄСПЛ зазначив, що той факт, що рішення, винесене на користь заявника, залишалось невиконаним протягом тривалого часу, становить порушення права на справедливий судовий розгляд, це чітко фіксує системну бездіяльність виконавчих органів. В пілотному рішенні ЄСПЛ по справі *Ivanov v. Ukraine*, заява № 40450/04, рішення від 15.10.2009, суд офіційно визнав, що невиконання судових рішень в Україні має системний характер. ЄСПЛ зобов'язав державу вжити заходів загального характеру, зокрема щодо створення ефективного засобу захисту та удосконалення інституційних механізмів примусового виконання. Цей кейс слугував основою для подальших реформ, включаючи запровадження приватних виконавців. Пілотне рішення у справі *Ivanov v. Ukraine* стало каталізатором глибоких законодавчих та інституційних змін у сфері виконання судових рішень. Реформи, проведені після 2016 року, були частково спрямовані на поліпшення ситуації [6].

Як було зазначено вище, з прийняттям Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» розпочалась реформа системи виконання судових рішень. З'явився інститут приватних виконавців, що відповідає підходам багатьох держав-членів Ради Європи (зокрема, Франції, Польщі, Німеччини). Приватні виконавці значно підвищили ефективність виконання судових рішень. Вважається, що приватні виконавці діють як незалежні професіонали, що зменшує ризик політичного чи адміністративного тиску, як це часто відбувалося з Державною виконавчою службою. Законодавство вимагає від приват-

них виконавців дотримуватися чітких процедур, а їхні дії підлягають перевірці Міністерством юстиції України – ст. 34 Закону.

Відповідно до рекомендації Rec(2003)17 та її преамбули, де згадується про важливість ІТ, в Україні активно ведуться обговорення щодо урядового законопроекту № 9363 «Про внесення змін до деяких законів України щодо цифровізації виконавчого провадження». Законопроект спрямований на осучаснення і цифровізацію деяких етапів виконавчого провадження та оптимізацію процесів звернення стягнення на майно боржника [9]. У контексті виконавчого провадження цифрові інструменти не лише підвищують ефективність процесів, а й забезпечують прозорість дій виконавців, контрольованість процедур, захист прав учасників провадження та публічну довіру до системи правосуддя. Впровадження таких рішень в Україні є частиною реалізації принципів належного врядування, а також наближення до стандартів Європейського Союзу та Ради Європи. Цифрові інструменти знижують ризики зловживань, забезпечують контрольованість дій виконавців і підвищують рівень довіри громадян до правової системи. Однак лише поєднання цифрових інструментів з ефективним судовим наглядом забезпечує баланс між оперативністю виконавчого провадження і дотриманням прав людини.

Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював у своїх рішеннях, що ефективне та своєчасне виконання судового рішення є невід'ємною частиною права на справедливий судовий розгляд (ст.6 Конвенції). Порушення цього права трактується ЄСПЛ як самостійне порушення Конвенції, навіть якщо всі попередні етапи судового процесу були бездоганними. Особливо це стосується затягування виконання судових рішень, бездіяльності органів примусового виконання, а також неналежних дій виконавців, що призводять до порушення балансу прав сторін провадження. Як слушно зазначає Н. Шелевер: «метою реалізації принципу справедливості суди повинні під час здійснення правосуддя застосовувати Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод і практику Європейського суду з прав людини. Пріоритетним під час здійснення правосуддя має бути саме принцип справедливості» [10].

Судова практика ЄСПЛ стала підґрунтям для введення в національне законодавство права осіб на оскарження як дій, так і бездіяльності виконавців у судовому порядку. Завдяки цьому учасники виконавчого провадження отримали дієвий інструмент захисту своїх прав на всіх стадіях виконання рішення (Ст. 36 Закону України «Про органи

та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»).

З позицій ЄСПЛ невиконання судового рішення прирівнюється до порушення прав людини, що стимулює посилення контролю за діяльністю державних та приватних виконавців і впровадження додаткових механізмів притягнення їх до відповідальності. Практика Європейського суду з прав людини залишається ключовим орієнтиром для України в реформуванні системи виконання судових рішень, сприяючи зміцненню верховенства права та захисту прав людини.

Погоджуюсь з думкою Т. Б. Вільчик, що доцільно сприяти практиці, закріплену у законодавстві більшістю країн Європейського Союзу, відповідно до якої приватні виконавці зобов'язані періодично подавати звіти про свою діяльність, у яких може бути зазначено загальну кількість розглянутих справ; загальну кількість закритих справ або загальну кількість нерозглянутих справ на кінець року [1].

Так важливо відмітити, що в 2023 році законопроект про цифровізацію виконавчого провадження було розроблено на виконання п. 486 Плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.03.2023 № 221-р. Згідно з цим Планом від реалізації законопроекту очікується удосконалення порядку примусового виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб) шляхом цифровізації деяких етапів виконавчого провадження, зокрема забезпечення взаємодії виконавців з державними органами, банками та іншими фінансовими установами; запровадження автоматизованого арешту коштів боржників на банківських рахунках; запровадження взаємодії між Єдиним реєстром боржників та іншими реєстрами з метою недопущення відчуження боржником майна [11]. Активне впровадження цифрових інструментів у виконавче провадження значною мірою сприяє реалізації європейських стандартів, однак, попри суттєві досягнення у цифровізації, потребують вирішення питання кібербезпеки та конфіденційності даних.

Україна, інтегруючись до європейського правового простору, зробила низку кроків із гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Серед важливих результатів реформ – створення змішаної моделі примусового виконання з інститутом приватних виконавців. Всі кроки щодо реформування інституту виконавців дозволяють не лише зміцнити механізми правового захисту, а й посилити довіру громадян до системи правосуддя й забезпечити реалізацію верховенства права на практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вільчик Т.Б. Європейські стандарти виконавчого провадження. *Форум права*. 2023. № 75(2). С. 6-18. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.7699510> (дата звернення: 20.07.2025).
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996.
3. Урядовий портал. Прес-реліз: Реформування системи виконання судових рішень. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/verhovenstvo-prava-ta-borotba-z-korupciyeu/reformuvannya-sistemi-vikonannya-sudovih-rishen> (Дата звернення: 19.07.2025)
4. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України від 02 червня 2016 № 1403-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text> (Дата звернення: 23.07.2025)
5. Дарина Старовойтова. Що роблять виконавці для реалізації судових рішень. *Веб-сайт: «Юридична газета online»*. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/shcho-roblyat-vikonavci-dlya-realizatsiyi-sudovih-rishen.html> (Дата звернення: 20.07.2025)
6. Справа "Юрій Миколайович Іванов проти України" (Заява N 40450/04). Рішення ЄСПЛ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text (Дата звернення: 19.07.2025)
7. Рекомендація Rec (2003) 17 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо примусового виконання Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи 9 вересня 2003 року.
8. Liudmyla Ostafichuk. Principles of enforcement proceedings. *Theoretical and practical aspects of the development of the European Research Area: collective monograph* / edited by authors. – 3rd ed. – Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2020 DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-53-2-40> (Дата звернення: 19.07.2025)
9. Надія Гришанова. Цифровізація виконавчого провадження: профільний комітет рекомендує ухвалити в цілому урядовий законопроект. *Веб-сайт: ЛІГА*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/236112_tsifrovizatsiya-vikonavchogo-provadhennya-profilnyy-komitet-rekomendu-ukhvaliti-v-tslomu-uryadoviy-zakonoproekt (Дата звернення: 20.07.2025)
10. Н. Шелевер DOI: конституційне право на справедливий суд у контексті статті 6 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. *Юридичний вісник*, 2020/5 URL: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2004> (Дата звернення: 20.07.2025)
11. Олексій Соломко. Секрети цифровізації виконавчого провадження. Веб-сайт: «Юридична газета online». URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/shcho-roblyat-vikonavci-dlya-realizatsiyi-sudovih-rishen.html> (Дата звернення: 20.07.2025)

СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ФОРМ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗІ СТРУКТУРОЮ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ

CORRELATION AND INTERRELATION OF PROCEDURAL FORMS OF JUDICIAL CONTROL WITH THE STRUCTURE OF THE LEGAL MECHANISM OF JUDICIAL CONTROL

Ладиченко В.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Потьомкін С.О., аспірант кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті здійснено комплексне теоретико-методологічне дослідження процесуальних форм судового контролю в адміністративному судочинстві, їх співвідношення та взаємозв'язку зі структурою правового механізму судового контролю та окремими його елементами. Актуальність теми зумовлена відсутністю теоретико-правового визначення поняття процесуальних форм судового контролю, попри широкий вжиток даного терміну в науковій юридичній літературі, динамічним розвитком адміністративного процесуального законодавства України, відсутністю єдиного погляду щодо розуміння суті та змісту даного правового явища як в наукових дослідженнях, так і в правозастосовній практиці. Окрім того, беручи до уваги те, що судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративному процесі може розглядатись в тому числі, і як правовий механізм забезпечення виконання судових рішень, вбачається потреба з'ясувати місце і роль процесуальних форм у структурі правового механізму судового контролю та дослідити взаємозв'язок процесуальних форм з іншими елементами даного правового механізму. Методи дослідження було обрано з урахуванням мети та завдань дослідження. Використовувались, серед іншого, діалектичний, формально-логічний, герменевтичний, дедуктивний, порівняльний методи. В статті запропоновано авторське розуміння поняття процесуальних форм судового контролю, що ґрунтується на підходах до розуміння загально-теоретичного терміну процесуальна форма. Окрім того, в статті досліджено зміст, місце і значення процесуальних форм у структурі правового механізму судового контролю. Встановлено, що взаємозв'язок між процесуальними формами і правовим механізмом судового контролю простежується, в першу чергу, через мету і завдання судового контролю. З'ясовано види процесуальних форм судового контролю в адміністративному судочинстві. Матеріали дослідження можуть стати у нагоді при подальшому дослідженні теми судового контролю як правового механізму, а також при формуванні пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання правовідносин у сфері виконання судових рішень.

Ключові слова: судовий контроль, виконання судових рішень, правосуддя, правовий механізм, структура правового механізму, правозастосування, процесуальні форми, забезпечення виконання рішень.

The article provides a comprehensive theoretical and methodological study of procedural forms of judicial control in administrative proceedings, their relation and interrelation with the structure of the legal mechanism of judicial control and its individual elements. The topic is relevant due to the lack of a theoretical and legal definition of the concept of procedural forms of judicial control, despite the widespread use of this term in the scientific legal literature, the dynamic development of administrative procedure legislation of Ukraine, and the lack of a common view on the essence and content of this legal phenomenon both in scientific research and in law application practice. In addition, given that judicial control over the enforcement of court decisions in administrative proceedings may be considered, among other things, as a legal mechanism for ensuring the enforcement of court decisions, there is a need to clarify the place and role of procedural forms in the structure of the legal mechanism of judicial control and to study the interrelation of procedural forms with other elements of this legal mechanism. The research methods were chosen taking into account the purpose and objectives of the study. The author used, inter alia, dialectical, formal and logical, hermeneutical, deductive, and comparative methods. The article offers the author's vision of the definition of the concept of procedural forms of judicial control based on the approaches to understanding the general theoretical term procedural form. In addition, the article examines the content, place and importance of procedural forms in the structure of the legal mechanism of judicial control. The author establishes that the relationship between procedural forms and the legal mechanism of judicial control is traced, first of all, through the purpose and tasks of judicial control. The author identifies the types of procedural forms of judicial control in administrative proceedings. The research materials may be useful for further study of the topic of judicial control as a legal mechanism, and also for formulating proposals for improving the legal regulation of legal relations in the area of enforcement of court decisions.

Key words: judicial control, enforcement of court decisions, justice, legal mechanism, structure of the legal mechanism, law enforcement, procedural forms, enforcement of decisions.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі судовий контроль прийнято розглядати не лише як процес (процедуру), правовий інститут, функцію правосуддя чи форму її реалізації. Авторами даної статті було запропоновано розглядати судовий контроль як правовий механізм діяльності судової влади, направлений на забезпечення обов'язковості виконання судового рішення як конституційної засади правосуддя, який реалізовується за допомогою комплексу нормативно визначених правових засобів та процедур у межах окремих форм судочинства [1, с. 193]. В подальшому зазначений підхід був підтриманий і іншими науковцями, зокрема, Задиракою Н. Ю. та Великовим С. Г. [2, с. 556].

В юридичній літературі значна увага приділяється дослідженню правового механізму [3; 4; 5, с. 14]. Якщо уніфікувати запропоновані дослідниками дефініції то право-

вий механізм (чи механізм правового регулювання) можна визначити як комплекс (чи систему) взаємопов'язаних юридичних засобів (способів, методів тощо), необхідних і достатніх для досягнення певної мети (цілі), зокрема – регулювання суспільних відносин, з дотриманням відповідної процедури.

Попри наявність значної кількості досліджень, присвячених даному питанню, єдності поглядів в наукових колах щодо структури правового механізму у науковій літературі не досягнуто. Прийнято виділяти вузький та широкий підходи до визначення елементів правового механізму [6, с. 105; 7, с. 337]. За широкого підходу структура правового механізму включає значну кількість елементів, що беруть участь у процесі регулювання: 1) норми права; 2) нормативно-правові акти; 3) юридичні факти; 4) правовідносини; 5) тлумачення; 6) реалізацію права;

7) законність; 8) правосвідомість; 9) правову культуру; 10) правомірну поведінку; 11) юридичну відповідальність; 12) протиправну поведінку тощо. В той же час, прихильниками вузького підходу виокремлюються лише ті складові, що формують основу регулятивної функції права, зокрема: 1) норми права; нормативно-правові акти; 3) правовідносини; 4) правозастосування (реалізація права) тощо. Розглядаючи структуру правового механізму судового контролю, на нашу думку, слід виходити з вузького підходу до визначення структури правового механізму.

При цьому прихильники обох зазначених підходів, зазвичай, не виділяють процесуальні форми як структурний елемент правового механізму. У зв'язку з цим виникає питання щодо взаємозв'язку понять процесуальна форма судового контролю та структура правового механізму судового контролю.

Також неформульованим наразі залишаються поняття та зміст форми судового контролю як правової категорії попри те, що дане поняття широко використовується дослідниками у наукових працях, присвячених темі судового контролю.

Розходяться думки авторів і в питанні щодо визначення переліку процесуальних форм, в яких здійснюється судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративному процесі.

Зокрема, на думку Остафійчук Л. А., Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАС України) передбачено лише одну процесуальну форму контролю суду за виконанням судового рішення, що набрало законної сили, або яке підлягає негайному виконанню: зобов'язання судом суб'єкта владних повноважень, не на користь якого ухвалено судові рішення, подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення (частини 1–7 статті 382 КАС України) [8, с. 410].

На противагу викладеній позиції Смотрич Д.В. відносить до процесуальних форм судового контролю: 1) зобов'язання суб'єкта владних повноважень подати до суду звіт про виконання судового рішення (ч. 1 ст. 382 КАС України), 2) накладення штрафу на керівника суб'єкта владних повноважень – боржника у справі за результатом розгляду такого звіту або його неподання у встановлений судом строк (ч. 2–7 ст. 382 КАС України); 3) визнання протиправними дій або бездіяльності суб'єкта владних повноважень, допущених ним у зв'язку з виконанням (невиконанням) судового рішення (ст. 383 КАС України). Окрім того, науковець виділяє інші процесуальні засоби забезпечення виконання судового рішення, що можуть застосовуватися судом, а саме: роз'яснення судового рішення, встановлення строку, способу та порядку виконання такого рішення, допущення заміни сторони виконавчого провадження [9].

Зеленов А.С. також виділяє три, проте інші форми судового контролю в адміністративному процесі. Зокрема, на його думку, КАС України передбачає три процесуальні форми контролю суду за виконанням рішень, що, відповідно, передбачені: статтею 382 КАС України, статтею 383 КАС України та статтею 287 КАС України [10, с. 15].

За твердженням Фокіної А. О. процесуальними формами судового контролю за виконанням рішень в адміністративних справах відповідно до КАС України є: 1) зобов'язання суб'єкта владних повноважень, не на користь якого ухвалено судові рішення, подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення (ст. 382 КАС України); 2) оскарження рішень, дій або бездіяльності виконавців та посадових осіб органів державної виконавчої служби ст. 287 КАС України); 3) визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності, вчинених суб'єктом владних повноважень – відповідачем на виконання рішення суду (ст. 383 КАС України) [11, с. 263].

Капинос О. В. виділяє чотири напрямки дій у випадках необхідності виконання судового рішення відповід-

ним суб'єктом влади, який намагається уникнути такого виконання: зобов'язати суб'єкта влади здійснити подання звіту про виконання судового рішення (ч. 1-2 ст. 382 КАС України); накласти штраф за невиконання рішення суду (ч. 2. ст. 382 КАС України); визнати протиправним рішення, дію чи бездіяльність, які вчинив суб'єкт владних повноважень-відповідач на виконання рішення суду (ст. 383 КАС України); визнати протиправним рішення, дію чи бездіяльність органу виконавчої служби, приватного виконавця в порядку виконавчого провадження (ст. 287 КАС України) [12]. Проте, науковець не вважає це процесуальними формами судового контролю.

Волкова Ю. А. до форм (видів) судового контролю в адміністративному процесі відносить:

- подання до суду звіту про виконання судового рішення (ч. ч. 1, 2 ст. 382 КАС України);
- накладення штрафу (ч. ч. 2-7 ст. 382 КАС України);
- провадження у справах з проваду рішень, дій або бездіяльності органу ДВС, приватного виконавця (ст. 287 КАС України) [13, с. 300].

Кравчук В. М. поділяє форми судового контролю на загальні та спеціальні. На його думку, загальні способи судового контролю мають усі суди, незалежно від спеціалізації, і вони полягають у розгляді скарг на рішення, дії чи бездіяльність державних виконавців. Загальний судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративних справах здійснюється в порядку, установленому ст. 181 КАС України. Слід зазначити, що наразі цю форму закріплено у ст. 287 КАС України.

Спеціальними способами судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративних справах є: зобов'язання суб'єкта владних повноважень надати звіт про виконання судового рішення; штраф за невиконання судового рішення; визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності, що вчинені суб'єктом владних повноважень – відповідачем на виконання такої постанови або на порушення прав позивача, підтверджених такою постановою [14].

Велика Палата Верховного суду у Постанові від 20.05.2021 № 9901/598/19 вказала, що поряд із формою судового контролю, визначеною ст. 382 КАС України, іншою формою судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративних справах передбачено статтею 383 КАС України [15].

Варто зауважити, що розбіжності у позиціях науковців щодо виокремлення окремих форм судового контролю були зумовлені тим, що законодавцем у редакціях Кодексу адміністративного судочинства України до 21.11.2024 року не було чітко визначено перелік форм судового контролю. Більше того, стаття 382 КАС України називалась «Судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративних справах». Тож виходячи з назви статті були наявні підстави припускати, що процедури, передбачені іншими статтями КАС України (зокрема ст.ст. 287 та 383) формами судового контролю не є. В той же час, у ч. 8 ст. 382 КАС було зазначено, що судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративних справах здійснюється також у порядку, встановленому статтею 287 цього Кодексу. Тобто вбачається, що допущені законодавцем певний правовий вакуум та неузгодженість між собою зазначених норм зумовлювали плуралізм думок науковців та суб'єктів правозастосування у детермінації форм судового контролю.

Із прийняттям Закону України № 4094-IX від 21.11.2024 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень» [16] законодавцем мало б бути знято дискусію з цього питання. Кодекс адміністративного судочинства України було доповнено статтею 381¹. Відповідно до частини другої даної статті судовий контроль за виконанням судового рішення

може здійснюватися судом у порядку, встановленому статтями 287, 382-382³ та 383 КАС України. Однак навіть попри зазначені зміни в законодавстві, деякі науковці продовжують публікувати думки, що йдуть в розріз із положеннями Кодексу. Тому, на нашу думку, слід наголосити, що судовий контроль в адміністративному процесі здійснюється в трьох законодавчо закріплених процесуальних формах, визначених у ч. 2 ст. 381¹ КАС України.

Як вже зазначалося, наразі поняття та зміст процесуальної форми судового контролю як правової категорії залишається невизначеним. Тому, вважаємо за доцільне, виокремити це визначення із загальнотеоретичного терміну процесуальна форма.

Скакун О. Ф. визначає процесуальну форму як систему однорідних юридичних засобів, дій та операцій, визначених у процесуальному законодавстві і пропонованих учасникам юридичної діяльності для вирішення всіх питань, що виникають в юридичному процесі. При цьому на думку авторки, саме через процесуальну форму відбувається впорядкування юридичної діяльності та реалізація юридичного процесу, що становлять зміст процесуальної форми. Із ознак процесуальної форми Скакун О. Ф. наводить наступні: 1) встановлюється для впорядкування процесуальної діяльності; 2) регулюється нормами процесуального права; 3) залежить від принципів процесуального права; 4) надає процесуальні гарантії учасникам процесу [17, с. 520].

Вчені-цивілісти під процесуальною формою мають на увазі сукупність певних правил, які визначають зміст поведінки суду та учасників справи, порядок та послідовність такої поведінки, що здійснюється у рамках процесуальних відносин; визначення місця і строків реалізації процесуальних прав і обов'язків; визначення доказової бази; визначення логічності та послідовності процесуальних дій; фіксацію процесуальних дій та руху цивільного процесу [18, с. 870].

Процесуальна форма являє собою зовнішнє вираження кожної цивільної справи, яка розглядається судом із застосуванням свого, тільки йому притаманного змісту із застосуванням законодавства та внутрішнім судженням суду [19, с. 214].

У свою чергу, у кримінальному процесі вчені надають наступне визначення поняття процесуальної форми для своєї галузі: кримінальна процесуальна форма – це визначений законом порядок кримінального провадження загалом, порядок виконання окремих процесуальних дій і порядок прийняття процесуальних рішень [20, с. 15].

Сімонович Д. В. визначає кримінальну процесуальну форму як визначений законом порядок проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні, їх відповідне оформлення у процесуальних документах. При цьому автор вказує на необхідність виокремлення 1) галузевих процесуальних форм (цивільна процесуальна форма, кримінальна процесуальна форма, адміністративна процесуальна форма тощо); 2) внутрішньогалузевих процесуальних форм; 3) процесуальних форм окремих процесуальних дій [21, с. 234].

Висновок Сімоновича Д. В. щодо доцільності поділу процесуальних форм на галузеві, внутрішньогалузеві форми та форми окремих процесуальних дій узгоджується з раніше висловленим авторами в даній статті припущенням, що поняття процесуальної форми судового контролю є частиною більш загального поняття – процесуальна форма.

Вовк П.В. відзначає наявність двох підходів до визначення процесуальної форми – як нормативно встановленого порядку відправлення правосуддя та як сукупності правил відправлення правосуддя. Об'єднуючи два підходи, автор пропонує під адміністративною правовою формою порядок та правила відправлення правосуддя у публічно-правових спорах в адміністративних судах, відзначаючи При цьому Вовк П. В. вказує, що адміністра-

тивно процесуальна форма є зовнішнім виразом, способом організації та існування адміністративного процесу, і в той же час є частиною встановлених процесуальним законом правил, що відрізняють правосуддя від інших сфер державної діяльності [22, с. 308].

Миколенко О. І. пропонує визначати адміністративну процесуальну форму як встановлений адміністративно-процесуальними нормами порядок (лад, стан), в межах якого здійснюється послідовна діяльність суб'єктів адміністративного процесу та інших його учасників. При цьому автор серед елементів змісту процесуальної форми називає: порядок ведення адміністративного процесу, зв'язки між суб'єктами та учасниками адміністративного процесу на його стадіях (етапах), форму прояву окремих дій та актів суб'єктів і учасників процесу [23, с. 55].

Узагальнюючи наведені погляди, можна відзначити, що в основу розуміння правової природи процесуальної форми дослідники ставлять або динамічний аспект, розуміючи форму як певну процедуру, порядок, процес, діяльність тощо, або статичний (нормативний) аспект, сприймаючи форму як певну сукупність правових норм, правил здійснення правосуддя чи окремих його стадій, етапів, дій. Вважаємо, процедурний підхід до визначення процесуальної форми є більш коректним. Натомість, нормативний підхід призводить до певного змішування поняття процесуальної форми з деякими структурними елементами системи права (галузь, підгалузь, інститут, субінститут права), оскільки саме ці поняття використовуються для позначення певної сукупності (системи) правових норм, що регулюють ті чи інші правовідносини. Для прикладу, якщо визначати процесуальну форму здійснення представництва в адміністративному процесі як сукупність правил (норм), що регулюють порядок здійснення представництва в адміністративному процесі, то таке визначення за своїм змістом фактично дублюватиме зміст поняття «інститут представництва в адміністративному процесі».

Окрім того, з аналізу зазначених думок вбачається зовнішній (формальний) характер природи процесуальної форми. Процесуальна форма розуміється як фактичне вираження, закріплення, здійснення правовідносин, явищ, процесів тощо, що в цілому збігається із загальним розумінням слова «форма» як зовнішнього вияву, обрисів, контурів, меж певного явища, речі, предмета [24].

Нарешті, в цілому науковці сходяться на тому, що поняття «процесуальна форма» може застосовуватись як в цілому до провадження в межах певного судочинства, так і до окремих його стадій, етапів, процесуальних дій чи правозастосовчих актів тощо.

Враховуючи викладене, процесуальну форму судового контролю в адміністративному процесі можна визначити як встановлені адміністративно-процесуальними нормами порядок та послідовність здійснення судом та іншими учасниками провадження процесуальних дій, прийняття та оформлення правозастосовчих та процесуальних актів, направлених на реалізацію правового механізму судового контролю з метою забезпечення обов'язковості виконання судового рішення. При цьому вбачається, що процесуальні форми судового контролю відносяться до внутрішньогалузевих форм, оскільки реалізуються в межах одного правового інституту адміністративного процесуального права.

Повертаючись до питання взаємозв'язку між процесуальними формами та структурою правового механізму судового контролю слід відзначити, що на наявність такого зв'язку опосередковано вказує визначення правового механізму, запропоноване Скакун О. Ф. На її думку, механізм правового регулювання – це процес переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин, здійснюваний суб'єктами правового регулювання за допомогою системи правових засобів, способів та форм, що має на меті задоволення інтересів учасників правовідносин, а також забезпечення правопорядку [25, с. 424].

Із наведеного визначення вбачається, що форми також мають вплив на реалізацію правового механізму.

Гнатюк М. Д. виділяє у межах механізму правового регулювання механізм реалізації права як окрему правову підсистему, що складається з регулятивних та правоохоронних засобів, направлених на втіленні у об'єктивного та суб'єктивного права у фактичній поведінці суб'єктів з метою досягнення відповідного правового результату [26].

Розвиваючи зазначену думку, Тарахонич Т. І. пропонує поділяти юридичні засоби механізму правового регулювання на нормативні та правореалізаційні (правозастосовчі). Авторка вказує, що за допомогою юридичних засобів правореалізаційної практики забезпечується практичне використання юридичних засобів нормативного характеру та фактичне здійснення суб'єктами правовідносин своїх прав та обов'язків. Правореалізаційні засоби, мають регулятивний характер, виступають елементами юридичної практики, формами діяльності суб'єктів права, існують на нормативному, модельному рівні, оскільки передбачені на нормативному рівні, та знаходяться в нерозривному зв'язку з юридичними інструментами нормативного характеру [5, с. 16].

Вбачається, що процесуальні форми судового контролю як раз і є тими формами діяльності суб'єктів права, про які пише Тарахонич Т. І. За такого підходу процесуальні форми фактично є складовою правозастосування, яке, у свою чергу, є елементом структури правового механізму.

В цілому ж можна стверджувати, що ці поняття співвідносяться як форма і зміст правового явища. Якщо правовий механізм судового контролю є системою юридично визначених способів і засобів забезпечення обов'язковості виконання судових рішень, то форми судового контролю є процесуально-правовим інструментарієм реалізації цього механізму.

Окрім того вбачається, що процесуальні форми судового контролю мають прямий змістовний зв'язок не лише зі структурою правового механізму судового контролю в цілому, а і з його основними структурними елементами, зокрема, такими як: норми права, інші складові правозастосування (зокрема, правозастосовчі акти), правовідносини. Так, норми права безпосередньо закріплюють форми судового контролю в адміністративному процесі, в першу чергу, через статті 287, 381-382³ 383 КАС України, виступаючи правовим підґрунтям для їх реалізації; правозастосовчі акти реалізуються (приймаються) у процесі та в результаті реалізації процесуальних форм судового контролю; процесуальні правовідносини як елемент правового механізму судового контролю відбуваються (виникають, змінюються, припиняються) в межах реалізації процесуальних форм судового контролю; тощо.

На підтвердження цієї позиції доречно навести думку Вовка П. В., який відзначає нормативний характер процесуальної форми, що надає їй можливість служити конструктивною основою для моделювання системи адміністративного судочинства і дозволяє таким чином упорядкувати адміністративно-процесуальні відносини. В той же час, відзначає автор, не регламентована модель поведінки та діяльності учасників адміністративного судового процесу не може визначатися як адміністративна процесуальна форма [22, с. 307].

Нарешті, зв'язок між процесуальними формами та правовим механізмом простежується через мету і завдання судового контролю. Одним з авторів даної статті в попередніх дослідженнях визначено, що метою (тобто, запланованим законодавцем результатом впровадження) правового механізму судового контролю у адміністративному судочинстві є забезпечення обов'язковості судового рішення, і що мета судового контролю є спільною та єдиною для усіх його законодавчо визначених форм. Натомість, завдання судового контролю для кожної з форм судового контролю є різними, з огляду на їх відмінність між собою за предметом регулювання, предметом та суб'єктом звернення, правовими засобами, процедурою та послідовністю реалізації, підставами та наслідками застосування [27, с. 111]. Очевидно, що саме через процесуальні форми судового контролю досягається його мета та виконуються його завдання.

Висновки. За результатами дослідження запропоновано авторське визначення процесуальних форм судового контролю в адміністративному судочинстві. Визначено, що процесуальні форми судового контролю – це встановлені адміністративно-процесуальними нормами порядок та послідовність здійснення судом та іншими учасниками провадження процесуальних дій, прийняття та оформлення правозастосовчих та процесуальних актів, направлених на реалізацію правового механізму судового контролю з метою забезпечення обов'язковості виконання судового рішення.

Встановлено, що процесуальні форми судового контролю є юридичними засобами правореалізаційної практики, одним із правозастосовчих елементів правового механізму судового контролю, є нерозривно пов'язаним з його структурою в цілому та окремими структурними елементами зокрема, через мету і завдання судового контролю. За допомогою форм судового контролю як складової правозастосування забезпечується реалізація юридичних засобів нормативного характеру.

З'ясовано, що до процесуальних форм судового контролю в адміністративному судочинстві слід відносити форми, передбачені ст. 287, 382-382³ та 383 КАС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ладиченко В. В., Потьомкін С. О. Поняття і суть судового контролю за виконанням судових рішень. *Часопис Київського університету права*. 2023, (3). С. 190-198. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2023.39>
2. Задирака Н. Ю., Великов С. Г. Розвиток правничої думки щодо здійснення судового контролю в сфері містобудування. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*, Випуск № 02, 2025. С. 553-558.
3. Рогова О. Г. Механізми правові. Енциклопедія держ. упр.: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук. ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 2: Методологія державного управління. наук.ред. колегія: Ю.П. Сурмін (співголова), П.І. Надолішній (співголова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. С. 378.
4. Корженко В. В. (2009). Теоретико-методологічні засади державного управління: формування понятійного апарату: метод. рек. / В.В. Корженко та ін.; за заг. ред. В.В. Корженка. Київ: НАДУ. С.26.
5. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право*, Випуск 50, С. 12-18.
6. Тарахонич Т. І. Механізм правового регулювання: теоретико-правові аспекти. *Правова держава*. Вип. 13. К.: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 105-106.
7. Осадчий В. І. Механізм правового регулювання. *Митна справа*. 2013. № 5 (2.2.). С. 336-340.
8. Остафійчук Л. А. Судовий контроль в адміністративному судочинстві і дискреція судів першої інстанції щодо його встановлення. Новітні досягнення та вектори розвитку сучасної юриспруденції: колективна монографія / За заг. ред. Т. О. Коломєць. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2021. Ч. 1. 448 с.
9. Смортьч Д. В. Процесуально-правові засади виконання судових рішень в адміністративних справах: дисертація. 2021. С. 183.
10. Зеленов А. С. Виконання судових рішень в адміністративних справах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2018. 20 с.
11. Фокіна А. Удосконалення форм судового контролю в адміністративному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 263

12. Капинос О. В. Теоретико-правові засади функціонування адміністративного судочинства в Україні: дисертація. 2021. 220 с.
13. Волкова Ю. А. Судовий контроль в адміністративному судочинстві: від теорії до практики. *Baltija Publishing*. URL : <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/256/7167/14922-1?inline=1> (дата звернення: 10.07.2025)
14. Кравчук В. М. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України. Х. : Фактор, 2011. С. 784-785.
15. Постанова Великої Палати Верховного суду від 20.05.2021 № 9901/598/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97286356> (дата звернення: 10.07.2025)
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень: Закон України № 4094-IX від 21.11.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4094-20#n233> (дата звернення: 10.07.2025)
17. Скакун О. Ф. Теорія права і держави. 4-те видання, стереотипне. Підручник. Київ: Алерта, 2021. 528 с. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/70179-4-forma-yuridichnogo-protsesu-protsesualna-forma.html> (дата звернення: 11.07.2025)
18. Перунова О. М., Леонтьєва Л. В. (2020) Поняття, значення та складники процесуальної форми цивільного судочинства. *Modern researches: progress of the legislation of Ukraine and experience of the European Union : collective monograph*. Part 2. Р. 2020. С. 868-886.
19. Перунова О. М. (2022) Загальна характеристика процесуальної форми цивільного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5/2022. С. 213-216. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/49>
20. Лобойко Л. М. Кримінальний процес: підручник. К.: Істина, 2012. 432 с.
21. Сімонович Д. В. Кримінальна процесуальна форма. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 5-2. Том 3. 2014. С. 233-235.
22. Вовк П. В. Процесуальна форма як гарантія дотримання прав учасників адміністративного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5/2020. С. 307-309. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-5/74>
23. Миколенко О. І. Процесуальна форма в адміністративному судочинстві та проблеми законотворчості в Україні. *Правова держава*, 29'2018, С. 50-57.
24. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL <https://1531.slovaronline.com> (дата звернення: 12.07.2025)
25. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
26. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права.: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук., Київ. 2007.
27. Потьомкін С. О. Мета і завдання правового механізму судового контролю за виконанням судових рішень у адміністративному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2023, (4). С. 108-115. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2023.20>

ДОКТРИНАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

DOCTRINAL AND LEGAL PRINCIPLES OF INFORMATION SECURITY OF THE STATE: MODERN APPROACHES AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Мазепа С.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Західноукраїнський національний університет,
міжнародний дослідник
Оснабрюцький університет

Стаття присвячена комплексному дослідженню доктринально-правових засад інформаційної безпеки держави у контексті сучасних викликів цифрової трансформації та глобалізації інформаційного простору. Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення традиційних підходів до забезпечення інформаційної безпеки в умовах стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, виникнення нових типів загроз та зміни характеру міжнародних відносин у кіберпросторі. У роботі аналізуються теоретичні концепції інформаційної безпеки, їхня еволюція та сучасний стан доктринальних підходів різних держав до захисту національного інформаційного простору.

Методологічну основу дослідження становлять порівняльно-правовий аналіз, системний підхід, а також методи доктринального тлумачення та формально-юридичного аналізу нормативних актів. Автором проведено детальний аналіз доктринальних документів провідних країн світу у сфері інформаційної безпеки, включаючи стратегії кібербезпеки США, Європейського Союзу, Китаю, Росії та інших держав. Особливу увагу приділено вивченню механізмів імплементації доктринальних принципів у національному законодавстві та практиці правозастосування, а також аналізу ефективності різних моделей правового регулювання інформаційної сфери.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному дослідженні сучасних тенденцій розвитку доктринально-правових засад інформаційної безпеки з урахуванням впливу технологічних інновацій, таких як штучний інтелект, інтернет речей, блокчейн-технології та квантові обчислення. Вперше проведено системний аналіз взаємодії між національними доктринами інформаційної безпеки та міжнародними стандартами, виявлено основні протиріччя та точки дотику у підходах різних держав. Автором запропоновано типологію сучасних моделей доктринального регулювання інформаційної безпеки та визначено критерії їх ефективності.

Практична значущість дослідження полягає у розробці конкретних рекомендацій щодо вдосконалення доктринально-правових засад інформаційної безпеки держави з урахуванням міжнародного досвіду та національних особливостей. Результати роботи можуть бути використані при розробці стратегічних документів у сфері національної безпеки, удосконаленні законодавства про захист інформації, а також під час підготовки міжнародних угод у сфері кібербезпеки. Особливу практичну цінність становлять пропозиції щодо створення ефективних механізмів координації між різними державними органами у сфері забезпечення інформаційної безпеки.

Основні висновки дослідження свідчать про необхідність формування нового покоління доктринально-правових засад інформаційної безпеки, які б враховували специфіку цифрової доби та забезпечували баланс між захистом національних інтересів та дотриманням міжнародних зобов'язань. Автором обґрунтовано концепцію адаптивного правового регулювання, яка передбачає створення гнучких механізмів реагування на нові загрози та технологічні виклики. Особливу увагу приділено ролі міжнародного співробітництва у формуванні універсальних принципів та стандартів інформаційної безпеки.

Результати дослідження роблять значний внесок у розвиток теорії інформаційного права та доктрини національної безпеки, а також формують наукову основу для подальших досліджень у галузі правового регулювання цифрового простору. Робота буде корисною для вчених-правознавців, фахівців у галузі інформаційної безпеки, державних службовців, а також усіх зацікавлених у вивченні сучасних підходів до забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері. Перспективи подальших досліджень пов'язані з необхідністю постійного моніторингу розвитку технологій та адаптації правових механізмів до нових викликів цифрової трансформації.

Ключові слова: інформаційна безпека, правоохоронна сфера, кібербезпека, правове забезпечення, адміністративно-правовий аспект, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, євроінтеграція, гармонізація законодавства, міжнародні стандарти, НАТО, Європейський Союз (ЄС), державна інформаційна політика, загрози інформаційній безпеці, імплементація права, суб'єкти інформаційної безпеки, юридична відповідальність, інформаційні правопорушення, пропаганда, штучний інтелект.

The article is devoted to a comprehensive study of the doctrinal and legal foundations of information security of the state in the context of modern challenges of digital transformation and globalization of the information space. The relevance of the topic is due to the need to rethink traditional approaches to ensuring information security in the context of the rapid development of information and communication technologies, the emergence of new types of threats and changes in the nature of international relations in cyberspace. The paper analyzes theoretical concepts of information security, their evolution and the current state of doctrinal approaches of different states to protecting the national information space.

The methodological basis of the study is comparative legal analysis, a systemic approach, as well as methods of doctrinal interpretation and formal legal analysis of regulatory acts. The author conducted a detailed analysis of doctrinal documents of the world's leading countries in the field of information security, including cybersecurity strategies of the USA, the European Union, China, Russia and other states. Particular attention is paid to the study of the mechanisms for implementing doctrinal principles in national legislation and law enforcement practice, as well as the analysis of the effectiveness of various models of legal regulation of the information sphere.

The scientific novelty of the work lies in the comprehensive study of modern trends in the development of doctrinal and legal principles of information security, taking into account the impact of technological innovations, such as artificial intelligence, the Internet of Things, blockchain technologies and quantum computing. For the first time, a systematic analysis of the interaction between national doctrines of information security and international standards was carried out, the main contradictions and points of contact in the approaches of different states were identified. The author proposed a typology of modern models of doctrinal regulation of information security and determined the criteria for their effectiveness.

The practical significance of the study lies in the development of specific recommendations for improving the doctrinal and legal principles of information security of the state, taking into account international experience and national characteristics. The results of the work can be used in the development of strategic documents in the field of national security, improving legislation on information protection, as well as in the preparation of international agreements in the field of cybersecurity. Of particular practical value are the proposals for the creation of effective coordination mechanisms between various state bodies in the field of ensuring information security.

The main conclusions of the study indicate the need to form a new generation of doctrinal and legal principles of information security, which would take into account the specifics of the digital age and ensure a balance between the protection of national interests and compliance with international obligations. The author substantiates the concept of adaptive legal regulation, which involves the creation of flexible mechanisms for responding to new threats and technological challenges. Particular attention is paid to the role of international cooperation in the formation of universal principles and standards of information security.

The results of the study make a significant contribution to the development of the theory of information law and the doctrine of national security, and also form a scientific basis for further research in the field of legal regulation of the digital space. The work will be useful for legal scholars, information security specialists, civil servants, as well as all those interested in studying modern approaches to ensuring national security in the information sphere. Prospects for further research are related to the need for constant monitoring of technological developments and adaptation of legal mechanisms to new challenges of digital transformation.

Key words: information security, law enforcement, cybersecurity, legal support, administrative-legal aspect, criminal liability, administrative liability, European integration, harmonization of legislation, international standards, NATO, European Union (EU), state information policy, information security threats, implementation of law, subjects of information security, legal liability, information offenses, propaganda, artificial intelligence.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Загальна постановка завдань дослідження доктринально-правових засад інформаційної безпеки держави полягає у формуванні комплексного наукового підходу до вирішення фундаментальних проблем захисту національного інформаційного простору в умовах глобальної цифровізації. Основне завдання полягає у розробці теоретико-методологічних засад сучасної доктрини інформаційної безпеки, яка б урахувала динаміку технологічного розвитку, еволюцію загроз у кіберпросторі та необхідність гармонізації національних підходів із міжнародними стандартами. Дане завдання тісно пов'язане зі стратегічними цілями розбудови цифрової держави та забезпечення технологічного суверенітету України в контексті її європейської інтеграції.

Центральним науковим завданням є дослідження механізмів трансформації доктринальних принципів інформаційної безпеки у дієві правові норми та інституційні рішення, що забезпечують ефективну захист національних інтересів у цифровому просторі. Це завдання безпосередньо корелює із практичними потребами модернізації системи національної безпеки України, зокрема з необхідністю удосконалення законодавчої бази у сфері кібербезпеки, захисту персональних даних та протидії інформаційним загрозам. Актуальність цього завдання посилюється необхідністю адаптації вітчизняного правового поля до стандартів ЄС та НАТО у контексті реалізації євроатлантичних прагнень України.

Важливим аспектом дослідження є аналіз міжнародного досвіду формування доктринально-правових засад інформаційної безпеки з метою виявлення універсальних принципів та національних особливостей їх імплементації. Це завдання тісно пов'язане із практичними потребами розробки ефективної стратегії міжнародного співробітництва України у сфері кібербезпеки, включаючи участь у глобальних ініціативах проти кіберзагроз, гармонізацію підходів до розслідування кіберзлочинів та створення механізмів взаємодопомоги в надзвичайних ситуаціях. Особливе значення має вивчення досвіду країн, які успішно поєднують забезпечення національної безпеки з дотриманням демократичних цінностей та захистом прав людини.

Дослідження спрямоване на вирішення практичного завдання розробки рекомендацій щодо удосконалення системи державного управління у сфері інформаційної безпеки, включаючи оптимізацію розподілу повноважень між різними відомствами, створення ефективних механізмів координації та контролю, а також підвищення рівня кваліфікації кадрів у цій сфері. Це завдання безпосередньо пов'язане з реформуванням сектору безпеки та оборони України, зокрема з необхідністю створення спеціалізованих підрозділів з кібербезпеки, розвитком національних технологічних компетенцій та формуванням культури інформаційної безпеки в суспільстві.

Практична значимість дослідження полягає у розробці конкретних рекомендацій щодо вдосконалення доктринально-правових засад інформаційної безпеки держави з урахуванням міжнародного досвіду та національних особливостей. Результати роботи можуть бути використані при розробці стратегічних документів у сфері національної безпеки, удосконаленні законодавства про захист

інформації, а також під час підготовки міжнародних угод у сфері кібербезпеки. Особливу практичну цінність становлять пропозиції щодо створення ефективних механізмів координації між різними державними органами у сфері забезпечення інформаційної безпеки.

Основні висновки дослідження свідчать про необхідність формування нового покоління доктринально-правових засад інформаційної безпеки, які б враховували специфіку цифрової доби та забезпечували баланс між захистом національних інтересів та дотриманням міжнародних зобов'язань. Автором обґрунтовано концепцію адаптивного правового регулювання, яка передбачає створення гнучких механізмів реагування на нові загрози та технологічні виклики. Особливу увагу приділено ролі міжнародного співробітництва у формуванні універсальних принципів та стандартів інформаційної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Фундаментальні дослідження доктринально-правових засад інформаційної безпеки держави отримали розвиток у роботах провідних вітчизняних та зарубіжних учених, які заклали теоретичні засади розуміння цієї проблематики. Значний внесок у формування концептуальних підходів зробили праці Белай С. В., Корнієнко Д. М., які обґрунтували необхідність комплексного підходу до забезпечення інформаційної безпеки на рівні доктринальних документів [1]. Зарубіжні дослідники, такі як (*Sopilko, I., & Rapatska, L. (2023)*), зосередили увагу на аналізі трансформації характеру загроз в інформаційному просторі та необхідності адаптації національних доктрин до нових реалій цифрової доби [9]. Їхні роботи створили міцну основу для розуміння еволюції доктринальних підходів різних держав до захисту національного інформаційного простору.

Сучасні дослідження Біленчука П. Д., Борисової Л. В., наголошують на порівняльному аналізі доктринальних документів різних країн у сфері інформаційної безпеки [3]. Автори детально проаналізували стратегії кібербезпеки США, країн ЄС, Китаю та інших провідних держав, виявивши загальні тенденції та національні особливості у підходах до формування правових засад захисту інформаційного простору [8]. Особливу цінність мають дослідження європейських фахівців (*Admass, W. S., Munaye, Y. Y., & Diro, A. A. (2024)*), які провели комплексний аналіз еволюції доктринальних підходів НАТО та ЄС щодо забезпечення кібербезпеки [11]. Їхні роботи продемонстрували важливість координації національних доктрин з міжнародними стандартами та принципами колективної безпеки.

Значну увагу у науковій літературі приділено аналізу механізмів імплементації доктринальних засад у національному законодавстві. Дослідження (*Horulko, V. (2022)*) показали, що процес трансформації доктринальних положень у правові норми потребує створення ефективних інституційних механізмів та координації діяльності різних державних органів [10]. Зарубіжні вчені (*Jang-Jaccard, J., & Nepal, S. (2014)*) зосередили увагу на проблемах застосування міжнародного права у кіберпросторі та необхідності гармонізації національних доктрин із принципами міжнародного публічного права. Їхні роботи виявили суттєві протиріччя між суверенними підходами держав

та вимогами міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки [12].

Аналіз наукової літератури свідчить у тому, більшість дослідників концентрувалися на вивченні окремих аспектів доктринального регулювання, не приділяючи достатньої уваги системному аналізу взаємозв'язку між доктринальними принципами та його практичної реалізацією різних правових системах. Недостатньо вивченими залишаються питання впливу технологічних інновацій на трансформацію доктринальних підходів та проблеми адаптації традиційних правових концепцій до реалій цифрової трансформації. Крім того, у науковій літературі відсутній комплексний аналіз ефективності різних моделей доктринального регулювання та їх відповідності сучасним викликам інформаційної безпеки.

Незважаючи на значну кількість публікацій, залишаються не вирішеними питання щодо розробки універсальних критеріїв оцінки ефективності доктринально-правових засад інформаційної безпеки різних держав. Відсутні дослідження, які б систематизували міжнародний досвід формування доктринальних підходів з урахуванням регіональних особливостей та рівня технологічного розвитку країн. Вимагають подальшого вивчення проблеми балансування між забезпеченням національної безпеки та дотриманням міжнародних зобов'язань у галузі захисту прав людини у цифровому середовищі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цього дослідження є комплексний аналіз доктринально-правових засад інформаційної безпеки держави через призму сучасних теоретичних підходів та міжнародної практики правового регулювання. Дослідження спрямоване на виявлення закономірностей розвитку національних систем забезпечення інформаційної безпеки, визначення ефективних правових механізмів захисту інформаційного суверенітету та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правової бази у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Інформаційна безпека держави в сучасних умовах стає одним з ключових елементів національної безпеки, що потребує комплексного доктринально-правового регулювання. Доктринальні засади інформаційної безпеки формують теоретичний фундамент для розробки практичних механізмів захисту національного інформаційного простору від зовнішніх і внутрішніх загроз. У контексті глобальної цифровізації та інформаційних викликів сучасності, держави змушені переглядати свої підходи до забезпечення інформаційної безпеки, враховуючи міжнародний досвід та адаптуючи його до національних особливостей.

Правова основа інформаційної безпеки України ґрунтується на Доктрині інформаційної безпеки України, затвердженій Указом Президента у 2017 році [13]. Документ визначає основні принципи, цілі та завдання державної політики у сфері інформаційної безпеки, встановлюючи

пріоритети протидії інформаційним загрозам. Доктрина розглядає інформаційну безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, за якого запобігається нанесення шкоди через неповноту, невчасність і недостовірність інформації. Цей документ став відповіддю на сучасні виклики гібридної війни та інформаційної агресії.

Стратегічне планування у сфері інформаційної безпеки отримало подальший розвиток з прийняттям урядом Стратегії інформаційної безпеки України до 2025 року [14]. Документ визначає довгострокові цілі та завдання державної політики, спрямовані на забезпечення захисту інформаційного суверенітету України. Стратегія передбачає розвиток системи інформаційної безпеки, що здатна ефективно протидіяти сучасним загрозам у кіберпросторі та медіасфері. Особлива увага приділяється координації діяльності різних державних органів та взаємодії з громадянським суспільством у забезпеченні інформаційної безпеки.

Концептуальні засади інформаційної безпеки включають три основні рівні захисту: особистісний, суспільний та державний (Таблиця 1).

На рівні особи забезпечується формування раціонального критичного мислення на основі принципів свободи вибору та доступу до достовірної інформації. Суспільний рівень передбачає захист колективних інтересів та збереження соціальної стабільності через протидію дезінформації та маніпулятивним технологіям. Державний рівень охоплює захист національних інтересів, суверенітету та територіальної цілісності від інформаційних загроз зовнішнього походження [7].

Правові механізми забезпечення інформаційної безпеки в умовах повномасштабного вторгнення набули особливої актуальності та специфіки. Інформаційна війна як складова гібридної агресії вимагає адаптації існуючої правової системи до умов воєнного стану [2]. Держава стикається з необхідністю балансування між забезпеченням інформаційної безпеки та дотриманням демократичних принципів свободи слова та доступу до інформації. Особливого значення набуває протидія фейковим новинам, дезінформації та ворожій пропаганді, спрямованій на дестабілізацію суспільства.

Міжнародний досвід правового регулювання інформаційної безпеки демонструє різноманітність підходів до вирішення цієї проблематики. Європейський Союз розробив комплексну стратегію кібербезпеки, що включає правові, технічні та організаційні заходи захисту цифрового простору [4]. Особливу увагу приділено створенню механізмів співробітництва між державами-членами та координації дій у сфері боротьби з кіберзлочинністю. Американський підхід характеризується акцентом на приватно-державному партнерстві та розвитку технологічних рішень для забезпечення інформаційної безпеки.

Міжнародно-правове регулювання забезпечення інформаційної безпеки в рамках ООН відіграє важливу роль у формуванні глобальних стандартів захисту інфор-

Таблиця 1

Концептуальні засади інформаційної безпеки: рівні захисту

Рівень	Основні цілі	Загрози	Механізми захисту
Особистісний	Формування критичного мислення, захист приватності, свобода інформаційного вибору.	Фішинг, маніпуляція, дезінформація, кіберзлочинність.	– Цифрова грамотність. – Використання захищених технологій (VPN, антивіруси). – Верифікація джерел інформації.
Суспільний	Збереження соціальної стабільності, захист колективних цінностей.	Масові дезінформаційні кампанії, пропаганда, соціальні маніпуляції.	– Медіаосвіта. – Регулювання соцмереж. – Громадські ініціативи з фактчекінгу.
Державний	Захист національної безпеки, суверенітету, територіальної цілісності.	Кібератаки, інформаційні війни, зовнішнє втручання, хактивізм.	– Стратегії кібербезпеки. – Державні органи з реагування (CERT-UA). – Міжнародне співробітництво (НАТО, ЄС).

Джерело: Складено автором за матеріалами: <https://destcert.com/resources/five-pillars-information-security/>

маційного простору [5]. Організація Об'єднаних Націй працює над розробкою універсальних принципів та норм поведінки держав у кіберпросторі. Особливе значення має координація зусиль міжнародного співтовариства у боротьбі з транснаціональними інформаційними загрозами, включаючи кібертероризм, розповсюдження екстремістської ідеології та захист критичної інфраструктури (Таблиця 2).

Досвід країн Східної Європи у забезпеченні інформаційної безпеки характеризується спільними викликами та подібними підходами до їх вирішення. Країни регіону стикаються з інформаційною агресією з боку авторитарних режимів, що вимагає розробки спеціальних механізмів захисту. Польща, Чехія та країни Балтії активно розвивають системи стратегічних комунікацій та медіаграмотності населення. Створення спеціальних підрозділів з протидії дезінформації стало стандартною практикою в регіоні.

Інституційні механізми забезпечення інформаційної безпеки потребують постійного вдосконалення відповідно до еволюції інформаційних загроз. Створення спеціалізованих органів державного управління у сфері інформаційної безпеки стало необхідною умовою ефективної протидії сучасним викликам. Координація діяльності різних відомств та забезпечення оперативного реагування на інформаційні загрози вимагають чіткого розподілу повноважень та відповідальності між державними органами.

Правове регулювання захисту неповнолітніх в інформаційному просторі становить окремий напрям міжнародного співробітництва у сфері інформаційної безпеки. Захист дітей від шкідливого контенту, кібербулінгу та онлайн-експлуатації потребує спеціальних правових механізмів та міжнародної координації. Європейська практика включає створення спеціальних органів нагляду за дотриманням прав дитини в цифровому середовищі та розробку стандартів безпечного використання інтернет-технологій.

Технологічні виклики штучного інтелекту та автоматизації інформаційних процесів створюють нові виміри інформаційної безпеки, що потребують адекватного правового регулювання. Використання алгоритмів для маніпулювання громадською думкою, створення дипфейків та автоматизована дезінформація вимагають розробки нових правових інструментів протидії. Міжнародне співробітництво у сфері етичного використання штучного інтелекту стає критично важливим для забезпечення глобальної інформаційної безпеки.

Перспективи розвитку доктринально-правових засад інформаційної безпеки пов'язані з необхідністю адаптації правових систем до швидкозмінних технологічних

реалій та нових форм інформаційних загроз. Інтеграція національних систем інформаційної безпеки у глобальні мережі захисту кіберпростору потребує гармонізації законодавства та стандартизації процедур міжнародного співробітництва. Майбутній розвиток правового регулювання повинен забезпечити баланс між ефективним захистом від інформаційних загроз та збереженням фундаментальних демократичних принципів свободи інформації та плюралізму думок, створюючи надійну основу для сталого розвитку інформаційного суспільства.

Висновки. Аналіз доктринально-правових засад інформаційної безпеки держави в сучасних умовах свідчить про формування якісно нової парадигми національної безпеки, в якій інформаційна складова набуває першорядного значення. Трансформація загроз у кіберпросторі, розширення спектру інформаційних впливів та ускладнення технологічних процесів зумовлюють необхідність перегляду традиційних підходів до забезпечення державної безпеки та вироблення комплексних механізмів захисту інформаційного суверенітету.

Порівняльний аналіз міжнародного досвіду демонструє відсутність універсальної моделі правового регулювання інформаційної безпеки, що пояснюється відмінностями у політичних системах, рівні технологічного розвитку та національних пріоритетів держав. Водночас спостерігається конвергенція підходів щодо визнання критичної важливості захисту критичної інформаційної інфраструктури, необхідності міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки та формування адекватних інституційних механізмів реагування на інформаційні загрози.

Правове регулювання інформаційної безпеки на етапі характеризується фрагментарністю і недостатньою системністю, що з динамічним розвитком інформаційних технологій і відставанням законодавчої бази від практичних потреб. Актуалізується необхідність створення комплексної нормативно-правової системи, що забезпечує ефективну взаємодію різних органів державної влади, приватного сектору та громадянського суспільства у питаннях інформаційної безпеки.

Перспективи розвитку доктринально-правових основ інформаційної безпеки пов'язані з формуванням інтегрованого підходу, що враховує глобальний характер інформаційних загроз та необхідність міжнародної координації зусиль щодо їх нейтралізації. Критично важливим є розвиток механізмів оперативного реагування на нові види загроз, удосконалення системи підготовки кадрів у сфері інформаційної безпеки та створення ефективних інструментів державно-приватного партнерства для забезпечення комплексного захисту національного інформаційного простору.

Таблиця 2

Міжнародно-правове регулювання інформаційної безпеки (ООН) та досвід країн Східної Європи

Категорія	ООН: Глобальні стандарти	Східна Європа: Регіональний досвід
Основні документи	– Резолюції ГА ООН (напр., A/RES/73/27 про кібербезпеку). – Доклади Групи експертів ООН (GGE).	– Директиви ЄС (напр., NIS2). – Національні стратегії (напр., Польща «Cyber Security Strategy»).
Ключові принципи	– Відповідальність держав у кіберпросторі. – Заборона кібератак на критичну інфраструктуру.	– Координація з НАТО. – Інтеграція з ЄС у сфері кіберзахисту.
Загрози	– Кібертероризм. – Міждержавні хакерські атаки. – Екстремістська пропаганда.	– Інформаційна агресія РФ (дезінформація, кібератаки). – Гібридні війни.
Механізми протидії	– Міжнародні переговори (ОБСЄ, Робочі групи ООН). – Санкції за кіберзлочинність.	– Центри реагування (напр., CERT-PL, CERT-LV). – Платформи фактчекінгу (напр., EUvsDisinfo).
Приклади реалізації	– Глобальна кіберплатформа ООН (UNGGE). – Конвенція про кіберзлочинність (Будапештська).	– Польська програма «Cyber.mil». – Естонський центр Excellence in Cyber Defence (CCDCOE).

Джерело: Складено автором за матеріалами: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-un-cooperation/>

ЛІТЕРАТУРА

1. Бєлай С. В., Корнієнко Д. М. Інформаційна безпека сьогодення – невід’ємна складова воєнної безпеки. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Київ : НА СБ України, 2018. С. 15–18.
2. Пугачов О. І. Зарубіжний досвід забезпечення інформаційної безпеки держави. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № 13. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-13-02-07>
3. Біленчук П. Д., Борисова Л. В., Неклонський І. М., Собина В. О. Правові засади інформаційної безпеки України : монографія / за ред. П. Д. Біленчука. Харків : Право, 2018. 289 с.
4. Шевчук О., Ментух Н. Ф. Реалізація політики державної інформаційної безпеки України в контексті запобігання корупції: адміністративно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 64. С. 282–287. URL: http://visnyk-juris-uzhnu-uz.com/wp-content/uploads/2021/06/NVUzhNU_64.pdf (дата звернення: 15.11.2024).
5. Логінова Н. І. Кібернетична безпека держави: теоретико-правовий аспект : монографія. Харків : Право, 2023. 224 с.
6. Марущак А. І. Стратегія кібербезпеки України: правові засади та механізми реалізації. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2024. № 2 (38). С. 112–119.
7. Остапенко О. В., Берназ П. С. Кіберзлочинність як загроза національній безпеці України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2024. № 1 (130). С. 78–86.
8. Мазєпа С. Небезпечне поєднання пропаганди та інтернету в умовах російсько-української війни. *Право України*. 2024. № 1. С. 125–140.
9. Sopilko I., Rapatska L. Social-legal foundations of information security of the state, society and individual in Ukraine. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2023. Vol. 28, № 1. P. 44–54. DOI: <https://doi.org/10.56215/naia-herald/1.2023.44>
10. Horulko V. The role and place of information security in the overall system of the state's national security. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Law*. 2022. № 34. P. 103–108. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-12>
11. Admass W. S., Munaye Y. Y., Diro A. A. Cyber security: State of the art, challenges and future directions. *Cyber Security and Applications*. 2024. Vol. 2. Article 100031. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.csa.2023.100031>
12. Jang-Jaccard J., Nepal S. A survey of emerging threats in cybersecurity. *Journal of Computer and System Sciences*. 2014. Vol. 80, № 5. P. 973–993.
13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25 лют. 2017 р. № 47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 15.11.2024).
14. Стратегія інформаційної безпеки України до 2025 року : затв. Указом Президента України від 11 серп. 2021 р. № 96/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/962021-37645> (дата звернення: 15.11.2024).

ОЦІНКА МОЖЛИВОСТІ І ДОЦІЛЬНОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ КРАЩИХ ПРАКТИК ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У ВІТЧИЗНЯНЕ ЗАКОНОДАВСТВО¹

ASSESSMENT OF THE POSSIBILITY AND FEASIBILITY OF IMPLEMENTING THE BEST PRACTICES OF FOREIGN COUNTRIES IN THE FIELD OF COMBATING CORRUPTION INTO DOMESTIC LEGISLATION

Малетова О.С., д.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Сумський державний університет

Тимошенко О.О., аспірантка адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Сумський державний університет

У статті досліджено актуальну проблему адаптації та імплементації кращих зарубіжних практик у сфері протидії корупції до національного законодавства України. Здійснено порівняльний аналіз підходів, що застосовуються в успішних антикорупційних стратегіях провідних країн – Сінгапуру, Грузії, Румунії, Швеції, Південної Кореї та держав Північної Європи. Розкрито особливості інституційного дизайну, цифрових трансформацій, публічної підзвітності, прозорості бюджетного процесу, механізмів контролю за доброчесністю публічних службовців, а також ефективності правоохоронних структур. Особливу увагу приділено тому, як зазначені моделі корелюють із українськими правовими, управлінськими та політичними реаліями. Висвітлено ключові критерії оцінки доцільності імплементації іноземного досвіду: нормативна сумісність, інституційна здатність до прийняття змін, рівень суспільної довіри, політична воля та стратегічна сталість. Узагальнено сильні сторони таких практик, а також проаналізовано ризики механічного запозичення без урахування локального контексту. Обґрунтовано, що результативна імплементація потребує синтезу системного, компаративного та правотворчого підходів. Автор наголошує на необхідності критичного та гнучкого ставлення до запозичень, з урахуванням особливостей вітчизняної правової доктрини, управлінської культури та рівня розвитку громадянського суспільства. Зроблено висновок, що ефективне протидіяння корупції потребує не лише технічного перенесення успішних інструментів, а й глибокої рефлексії над умовами їхньої реалізації в українських реаліях.

Також підкреслено важливість забезпечення дієвого зворотного зв'язку між антикорупційною політикою, практикою її реалізації та науково-експертною оцінкою, що дозволить формувати динамічну модель правового реагування на новітні виклики у сфері доброчесності. Такий зв'язок має базуватись не лише на кількісних показниках, а й на якісних характеристиках – довірі громадян до інституцій, здатності контролюючих органів до незалежного нагляду, стабільності правозастосування. У цьому контексті особливе значення мають неформальні чинники, зокрема культура відповідальності в публічному секторі, громадянська активність та участь аналітичних центрів у формуванні антикорупційної повістки. Оцінка ефективності повинна охоплювати як наявні нормативні механізми, так і здатність системи до інституційного навчання та виправлення виявлених вад. У підсумку, імплементація зарубіжних практик розглядається не як разова трансформація, а як поетапний, стратегічно обґрунтований процес, що потребує міждисциплінарного супроводу та постійного переосмислення цілей, засобів і наслідків антикорупційної політики в контексті сталого демократичного розвитку.

Ключові слова: протидія корупції, антикорупційна політика, кращі практики зарубіжних країн, імплементація норм, міжнародний досвід, антикорупційне законодавство, інституційна спроможність, адаптація правових моделей, система стримувань і противаг, доброчесність публічної служби, цифровізація управління, оцінка ефективності реформ.

The article explores the pressing issue of adapting and implementing best international practices in the field of anti-corruption into the national legal framework of Ukraine. A comparative analysis is conducted of the approaches employed in successful anti-corruption strategies of leading countries – Singapore, Georgia, Romania, Sweden, South Korea, and the Nordic states. The study reveals the specific features of institutional design, digital transformations, public accountability, budget transparency, mechanisms for monitoring the integrity of public officials, and the effectiveness of law enforcement institutions. Particular attention is given to how these models correlate with Ukrainian legal, administrative, and political realities. Key criteria for evaluating the feasibility of implementation are highlighted, including normative compatibility, institutional capacity for change, the level of public trust, political will, and strategic sustainability. The strengths of these practices are summarized, while risks associated with their mechanical transfer without contextual adaptation are also analyzed. It is argued that effective implementation requires a synthesis of systemic, comparative, and regulatory approaches. The author emphasizes the necessity of a critical and flexible attitude toward foreign models, considering the specificities of the national legal doctrine, administrative culture, and the level of development of civil society. The conclusion asserts that effective anti-corruption efforts involve not only technical transfer of successful tools but also a deep reflection on the conditions for their realization within the Ukrainian context.

The article also stresses the importance of ensuring effective feedback between anti-corruption policy, its practical implementation, and academic-expert evaluation, enabling the formation of a dynamic legal response model to emerging integrity-related challenges. This feedback should be based not only on quantitative indicators but also on qualitative parameters – citizens' trust in institutions, the ability of oversight bodies to conduct independent monitoring, and the consistency of legal enforcement. In this context, informal factors play a key role, such as a culture of responsibility in the public sector, civic engagement, and the involvement of analytical centers in shaping the anti-corruption agenda. The evaluation of effectiveness should encompass both the current legal mechanisms and the system's capacity for institutional learning and correction of identified shortcomings. Ultimately, the implementation of foreign practices should not be perceived as a one-time transformation but as a gradual, strategically justified process requiring interdisciplinary support and continuous reassessment of the goals, instruments, and consequences of anti-corruption policy within the framework of sustainable democratic development.

Key words: anti-corruption policy, combating corruption, best practices of foreign countries, implementation of legal norms, international experience, anti-corruption legislation, institutional capacity, adaptation of legal models, system of checks and balances, integrity of public service, digital governance, reform effectiveness assessment.

¹ Стаття написана в рамках проекту «Корупція в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови: оптимальна модель протидії» (номер державної реєстрації 0124U000556) та проекту «Інституційна консолідація через правову синергію: забезпечення національної безпеки в кризових умовах» (номер державної реєстрації 0125U001542).

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації публічної влади та утвердження принципів відкритості, доброчесності й правовладдя, протидія корупції постає одним із ключових викликів для державної політики в Україні. Системна корупція, що проникла в усі рівні управління, зумовлює дефіцит суспільної довіри, уповільнює інституційний розвиток та гальмує інтеграцію в європейський правовий простір. У зв'язку з цим усе більш актуальною стає оцінка можливості та доцільності імплементації перевірених зарубіжних моделей, які довели свою ефективність в інших юрисдикціях.

Країни з різними правовими системами та інституційними передумовами, як Сінгапур, Грузія, Румунія, Швеція та ширше – держави Північної Європи, а також Південна Корея – продемонстрували альтернативні, але результативні способи побудови інфраструктури доброчесності. Їхній досвід включає правові та культурно-організаційні чинники запозичення стратегії антикорупції.

У цьому контексті постає потреба в не лише технічному аналізі інструментів і практик, але й у розробці методологічної основи для порівняльного аналізу та адаптації антикорупційних рішень, що забезпечуватимуть інституційно сталу інтеграцію в українське законодавче поле. Саме цим питанням присвячено основний виклад статті.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Питання оцінки можливостей та доцільності імплементації кращих практик зарубіжних держав у сфері протидії корупції у вітчизняне законодавство розглядалося переважно українськими науковцями.

Виділяємо праці таких вчених, як Д. Швець, Я. Швидкий, К. Ростовська, К. Юртаєва, Т. Супрун-Ковальчук, О. Калітенко, Д. Калмиков, І. Коліушко та ін. Тут розглянуті актуальні питання рецепції європейських практик запобігання корупції в український інституційно-правовий механізм, проаналізовано ключові аспекти протидії корупції в Україні на сучасному етапі, запропоновано моделі запобігання та протидії корупції в Україні в умовах демократизації публічного управління та суспільства, визначено порядок та специфіку імплементації міжнародних стандартів протидії корупції у вітчизняне правове, інституційне, соціальне, політичне поле.

Метою статті є комплексна оцінка можливості та доцільності імплементації найефективніших антикорупційних практик зарубіжних держав (Сінгапуру, Грузії, Румунії, Швеції та країн Північної Європи, а також – Південної Кореї) у вітчизняне законодавство з урахуванням правових, інституційних і культурно-соціальних особливостей українського контексту.

Виклад основного матеріалу. Однією з ключових тенденцій сучасної антикорупційної політики, як на рівні наукової теорії, так і на рівні практики державного управління, виступає оцінка можливостей та доцільності імплементації кращих зарубіжних практик у сфері протидії корупції. У науковій літературі ця дефініція трактується як складний

міждисциплінарний процес, що поєднує правову адаптацію, інституційну відповідність та соціокультурну прийнятність управлінських рішень, успішно апробованих в інших державах, з метою їх інтеграції у національне середовище. Дослідники антикорупційної політики (Т. Андерс, Р. Дженкінс, К. Роуз-Акерман) [1, с. 133; 2, с. 19; 3, с. 21] вважають, що така оцінка не є механічним процесом запозичення, а потребує критичного порівняльного аналізу ефективності, структурної відповідності й імовірності реалізації. У межах політичної науки, зокрема в працях І. Дженкінса [2, с. 20] та С. Осборна [4, с. 312], імплементація кращих практик визначається як елемент політичної адаптації, що забезпечує динамічну модернізацію інституцій через запозичення успішних моделей з урахуванням національного контексту.

Водночас в Україні актуальність такого підходу зумовлюється низкою чинників, серед яких домінують високий рівень суспільного запиту на ефективну протидію корупції, потреба у підвищенні довіри до органів державної влади, євроінтеграційний курс держави, зобов'язання в межах міжнародних антикорупційних ініціатив, а також незадовільна результативність чинних внутрішніх антикорупційних механізмів. В свою чергу Україна, як держава з перехідною економікою та складною політичною історією, виявилася особливо вразливою до системної корупції, яка суттєво гальмує процеси інституційного розвитку, економічного зростання та національної безпеки. Зазначеним створюється об'єктивна потреба у дослідженні тих іноземних підходів, що довели свою ефективність у подоланні аналогічних викликів. У даному контексті досвід таких країн, як Сінгапур, Грузія, Румунія, Швеція та інші північноєвропейські держави, Південна Корея може бути цінним джерелом практик, орієнтованих на досягнення прозорості, підзвітності та нульової толерантності до корупції.

З огляду на зазначене, стає очевидною необхідність концептуалізованого порівняльного аналізу механізмів антикорупційної політики у вибраних країнах. Такий аналіз дозволяє виявити не лише інституційні подібності та відмінності, а й соціальні та культурні передумови, що обумовлюють успішність імплементації окремих управлінських рішень. Завданням нашої наукової розвідки, таким чином, є не лише систематизація ключових елементів зарубіжного досвіду, але й формування аналітичного підґрунтя для його легіслативної імплементації.

У табл. 1 ми відобразили прецедентність інтеграції іноземних антикорупційних практик в українське законодавство, ураховуючи доктрину.

Надалі пропонуємо зосередитися безпосередньо на проблематичному аспекті можливості та доцільності імплементації кращих практик зарубіжних держав у сфері протидії корупції у вітчизняне законодавство.

На наше переконання, становлення ефективної антикорупційної політики в Україні вимагає не лише розбудови внутрішніх інституцій, але й активного залучення зовніш-

Таблиця 1

Інтеграція іноземних антикорупційних практик в Україні, розроблено авторами на основі аналізу матеріалів [1, с. 133; 2, с. 19; 3, с. 21]

Концепція доктрини	Практичне упровадження
Оцінка доцільності імплементації іноземних антикорупційних підходів	Проведення національного аудитування корупційних ризиків
Правова та інституційна адаптація управлінських рішень	Адаптація моделей антикорупційних органів за зразком Сінгапуру чи Грузії
Критичний порівняльний аналіз ефективності та структурної відповідності	Вибірково-пілотне сегментоване задіяння перевірених практик секторально
Політична адаптація моделей у межах національного контексту	Локалізація скандинавських принципів прозорості в державному управлінні
Орієнтація на соціокультурну прийнятність механізмів боротьби з корупцією	Враховування ментальних особливостей у процесі впровадження норм

нього досвіду, який довів свою результативність у країнах із подібними викликами. Поруч із тим, імплементація іноземних антикорупційних практик не може бути механічною, адже потребує критичного аналізу структурної відповідності, правової інтегрованості, політичної доцільності й соціокультурної адаптивності [5, с. 32; 6, с. 103; 7, с. 77]. Серед держав, чий досвід привертає особливу увагу, вирізняється Сінгапур із моделлю *Corrupt Practices Investigation Bureau* (CPIB), що поєднує функції превенції та переслідування корупційних правопорушень, діє автономно і підпорядковується безпосередньо прем'єр-міністру. Попри обмеження імплементації повного функціонального обсягу CPIB в українську правову систему (з огляду на конституційний принцип поділу влади та демократичні гарантії), можливим є запозичення окремих елементів цієї моделі, таких як організаційна незалежність, стабільне фінансування та стратегічна орієнтація на запобігання корупції.

Грузинська антикорупційна трансформація початку 2000-х рр. відзначалася дерегуляцією, цифровізацією послуг, повною заміною кадрового складу в силових органах та радикальним демонтажем корупційних практик у публічному адмініструванні [8, с. 31]. Український контекст передбачає обмежену можливість реалізації настільки ж рішучих заходів через складну адміністративну структуру, політичну фрагментованість та наявність глибоко вкорінених мереж впливу. Водночас елементи моделі Грузії – такі як цифровізація сервісів, спрощення регуляторних процедур, зменшення дозвільного тиску – можуть бути імplementовані шляхом внесення змін до чинного законодавства про адміністративні послуги, державну службу та поліцію.

Румунський досвід демонструє високу ефективність інституційної автономії в межах прокуратурної моделі: створений Національний антикорупційний директорат (DNA) функціонує в межах Генеральної прокуратури, однак має високий рівень самостійності. Завдяки цьому стало можливим переслідування високопосадовців, зокрема з парламенту та уряду, що позитивно вплинуло на сприйняття верховенства права серед населення [7, с. 79]. В Україні вже функціонують аналогічні за призначенням органи – Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) і Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), однак їхня автономність є меншою, а інституційні процедури формування керівного складу та взаємодії з Офісом Генерального прокурора викликають питання щодо незалежності. З цієї точки зору доцільним видається внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» № 1697-VII та інших суміжних актів з метою забезпечення повної процесуальної автономії антикорупційних органів, а також запровадження механізмів громадського й міжнародного нагляду.

Своєю чергою країни Скандинавії, як-от Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія характеризуються мінімальним рівнем корупції, що забезпечується через глибоко вкорінену культуру прозорості, низький рівень дискрецій, високий рівень довіри до інституцій та ефективні механізми суспільного контролю [6, с. 130]. У шведському випадку, дієвим виявився Закон про доступ до публічної інформації, ухвалений ще у XVIII ст. (*Tryckfrihetsförordningen 1766*) [9], що покладає на органи публічної влади обов'язок відкритого оприлюднення більшості управлінських документів. Натомість, в Україні, не дивлячись на факт ухвалення Закону «Про доступ до публічної інформації» № 2939-VI, його реалізація ускладнюється відсутністю ефективних санкцій, формальним характером звітності та недостатнім захистом викривачів. Імплементація скандинавських елементів можлива за умови посилення практичної дії чинного законодавства, зокрема – через підвищення ролі НАЗК, запровадження кримінальної відповідальності за перешкоджання доступу до інформації, а також розширення системи державного аудиту та моніторингу.

Натомість, у Південній Кореї функціонує гібридна антикорупційна модель, що поєднує цифровий контроль, відкритість реєстрів, високий рівень електронного врядування та інституційну автономність антикорупційних органів. Впровадження *Corruption Investigation Office for High-ranking Officials* (CIO) у 2021 р. відокремило антикорупційну юрисдикцію щодо чиновників найвищого рангу від звичайної прокуратури, що дозволило мінімізувати конфлікт інтересів [10, с. 81]. В українських реаліях такий підхід може бути відтворений шляхом технологічного посилення системи е-декларування, автоматизованого обміну між державними реєстрами, запровадження AI-аналітики ризиків та забезпечення прозорості електронних транзакцій державних суб'єктів. Паралельно, необхідним є також перегляд процедури формування керівництва антикорупційних інституцій з урахуванням міжнародного досвіду і критеріїв об'єктивного конкурсного відбору.

Отже, виходячи із сукупності вищепроаналізованого інформаційного масиву, власне імплементація іноземного антикорупційного досвіду має відбуватись не через просте копіювання моделей, а через критичний добір структурно й нормативно сумісних рішень. Так, Україна потребує інтеграції елементів, що відповідають її правовій системі, політичному устрою та соціальній структурі. Серед найбільш реалістичних напрямів інтеграції – посилення інституційної незалежності антикорупційних органів, розвиток цифрових інструментів, антикорупційна просвіта та закріплення принципу невідворотності покарання для чиновників найвищого рангу.

Необхідність критичного аналізу можливостей імплементації зарубіжного досвіду у сфері протидії корупції обумовлюється як практичними викликами, що постають перед українською правовою системою, так і стратегічними пріоритетами держави на міжнародному рівні. У світлі курсу на євроінтеграцію, адаптацію до стандартів доброго врядування та дотримання принципів верховенства права, особливої актуальності набуває завдання вивчення юрисдикційно ефективних правових і управлінських механізмів. Також, постає потреба врахування інституційної сумісності, політичної волі, правової традиції та рівня суспільної довіри вимагає оцінки характеристик зарубіжних моделей та особливостей їхнього потенційного вбудовування нормативне поле України. Відтак, доцільно окреслити ключові особливості такого впровадження у формі узагальнюючої табл. 2.

Аналіз потенціалу імплементації зарубіжного досвіду протидії корупції в українське нормативне поле неможливий без урахування особливостей дії правового режиму воєнного стану. Відповідно до Указу Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні» [11], запроваджено комплекс обмежень у сфері прав людини, повноважень органів державної влади та адміністративного регулювання, що значно ускладнює процеси законодавчої реформи. Водночас, саме воєнний стан підсилює необхідність посилення підзвітності та прозорості у функціонуванні публічних інституцій, що логічно актуалізує дискурс антикорупційної трансформації.

Водночас, правовий режим воєнного стану передбачає можливість відступу від низки конституційних гарантій, зокрема щодо свободи доступу до публічної інформації, функціонування інститутів громадського контролю та відкритості публічних закупівель, що зумовлює загрозу інституційної стагнації у сфері добросовісного врядування, водночас відкриваючи простір для нормативного маневру, коли за рахунок обмеження звичайної процедурної складності може бути забезпечене пришвидшене впровадження окремих реформаторських положень (ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII) [12].

На цьому тлі важливо підкреслити, що імплементація окремих іноземних моделей, як показано в попередньому

Впровадження зарубіжного антикорупційного досвіду в Україні, розроблено авторами на основі аналізу матеріалів [5, с. 32; 6, с. 103; 7, с. 77,9]

Заходи	Особливості реалізації	Ризики (регуляція)
Створення автономного антикорупційного органу (Сінгапур)	Передача широким повноважень новоствореному органу, підпорядкування безпосередньо вищому керівництву держави	Інституційна перевірка незалежності та баланс влади; аудит ефективності та бюджетна збалансованість
Підвищення оплати праці державних службовців	Запровадження конкурентної винагороди з прив'язкою до ефективності	
Масштабне кадрове оновлення правоохоронної системи (Грузія)	Набір нових кадрів за відкритими процедурами з ліквідацією старих корумпованих структур	Правові гарантії та інституційний контроль
Дерегуляція та спрощення адміністративних процедур	Оптимізація надання послуг, скорочення точок контакту громадянина з чиновником	Контроль за формуванням нових корупційних «лазівок», правовий аудит процедур
Поетапна цифровізація державних сервісів	Використання єдиних електронних платформ, підвищення прозорості процедур	Нормативний супровід цифровізації, незалежний технічний аудит
Запровадження автономного антикорупційного прокурорського органу (Румунія)	Надання прокуратурі спеціалізованих функцій із процесуальною автономією	Запровадження парламентського контролю; процедурний захист і недопущення політичного переслідування; контроль за формуванням нових корупційних «лазівок», правовий аудит процедур
Публічні розслідування справ проти високопосадовців	Формування довіри шляхом прозорості процесів	
Утвердження культури прозорості (Швеція, Північна Європа)	Законодавче забезпечення доступу до інформації, розвиток механізмів громадського контролю	
Підтримка викривачів	Юридичні гарантії, розробка анонімних каналів повідомлення	
Делегування частини розслідувальних повноважень незалежному органу (Південна Корея)	Створення нової інституції (CIO) для розслідування злочинів посадовців	

аналізі, потребує системного підходу до юридичної адаптації, насамперед шляхом кодифікації змін у підзаконні нормативно-правові акти або внесенням змін до спеціального антикорупційного законодавства. В умовах дії правового режиму воєнного стану, водночас, вказані дії можуть бути нормативно закріплені урядовими постановами чи актами Президента України з наступним доопрацюванням після завершення режиму обмежень.

Також викликає занепокоєння проблема балансування між антикорупційною активністю та концентрацією владних повноважень. З одного боку, централізація управлінських рішень в умовах загрози національній безпеці є обґрунтованою, проте саме в такий період зростає ризик корупційних зловживань з боку окремих органів влади, особливо в сферах оборонних закупівель, гуманітарної допомоги та відновлення інфраструктури. Враховуючи вищезазначене, постає необхідність у нормативному закріпленні дієвих запобіжників, які можуть бути адаптовані з міжнародної практики – зокрема, у сфері розмежування компетенцій, прозорості звітності та формування механізмів незалежного моніторингу.

У цьому контексті концепція впровадження зарубіжного досвіду потребує як інституційної реалістичності, так і нормативної гнучкості, що можливо лише за умов поетапного переходу від воєнного режиму до посткризового управління. При цьому слід враховувати не лише юридичну, а й політичну динаміку, що визначає реальні можливості трансформації нормативного середовища.

Висновки. Аналіз оцінки можливостей та доцільності імплементації кращих практик зарубіжних держав у сфері протидії корупції у законодавство України дозволить дійти наступних умовиводів.

По-перше, досвід таких держав, як Сінгапур, Грузія, Румунія, Швеція та Південна Корея, демонструє, що ефективна антикорупційна політика можлива лише за умови одночасного впровадження інституційної автономії, політичної волі, належного правозастосування та соціального

консенсусу. В умовах України найбільш релевантними виглядають елементи, пов'язані з цифровізацією послуг, створенням незалежних органів із спеціалізованими повноваженнями та поступовим формуванням культури доброчесності через освіту та просвітництво. Проте сліпе копіювання моделей без врахування українського соціально-правового контексту, зокрема рівня правової культури, інституційної спроможності та стану судової системи, є неприйнятним.

По-друге, правовий режим воєнного стану, введений на території України Указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. та регламентований Законом України «Про правовий режим воєнного стану», передбачає тимчасові обмеження низки конституційних гарантій (ст. 8 нормативного документу), що, з одного боку, створює ризики для функціонування механізмів публічного контролю, доступу до інформації, прозорості діяльності державних органів, а з іншого – відкриває опціональний кластер можливостей для нормативної модернізації та прискореного реформування у сфері доброчесного врядування. Відтак, за рахунок звуження процедурної складності та переорієнтації законодавчого процесу на оперативні пріоритети, можлива поетапна імплементація реформ, які за умов звичайного функціонування держави потребували б значно довшого часу та суспільного консенсусу.

По-третє, імплементаційна придатність зарубіжного досвіду має оцінюватися не лише з погляду його результативності в первинній країні застосування, а й за критеріями адаптивності до чинного правопорядку, відповідності Конституції України, узгодженості з європейським правовим простором, а також здатності мінімізувати ризики правового нігілізму та надмірної концентрації владних повноважень. Особливо важливо забезпечити, щоб процес адаптації позитивних практик не перетворився на декоративну формалізацію або ж на інструмент вибіркового правозастосування в інтересах вузьких політичних груп. Імплемента-

ція має відбуватися за принципами правової визначеності, підзвітності та відкритого суспільного діалогу.

Таким чином, зважений, критично-орієнтований підхід до імплементації антикорупційного досвіду інших держав може суттєво посилити нормативну ефективність

українського законодавства у сфері запобігання корупції, за умови дотримання вимог верховенства права, процедурної легітимності та обов'язкового урахування особливостей воєнного стану як тимчасового, але визначального контексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anders, T. Exporting Anti-Corruption Norms: The Role of the OECD and the United Nations. Berlin: Nomos, 2014. 267 p.
2. Jenkins, R. Institutionalizing Accountability: The Role of Anticorruption Agencies and Institutions in Development. Brighton: IDS Working Paper. № 78. 2007. 29 p.
3. Rose-Ackerman, S. Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 320 p.
4. Osborne S. P. The New Public Governance? London: Routledge, 2010. 416 p.
5. Klitgaard, R. Controlling Corruption. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1988. 225 p.
6. Rothstein, B., Varraich, A. Making Sense of Corruption. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 192 p.
7. Mungiu-Pippidi, A. The Quest for Good Governance: How Societies Develop Control of Corruption. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 298 p.
8. Kupatadze, A. Explaining Georgia's anti-corruption drive. European Security. Vol. 21 (1). 2012. P. 16–36.
9. Riksdag of Sweden. Tryckfrihetsförordningen (Freedom of the Press Act). 2023. 18 p.
10. Lee, J.H., Suh, J. Decentralisation and government trust in South Korea: Distinguishing local government trust from national government trust. Wiley Online Library: Asia Pac Policy Stud. 2021. Vol. 8. P. 68–93.
11. Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні». Офіційний веб-портал Президента України. Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
12. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 р. (поточна ред. від 14.05.2025 р.). Офіційний веб-портал Верховної Ради. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

ДОЗВІЛЬНА СИСТЕМА: ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗМІСТ СУЧАСНОГО ПОНЯТТЯ

PERMIT SYSTEM: ORIGIN AND CONTENT OF THE MODERN CONCEPT

Мартинівський В.В., к.ю.н.,

доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Дозвільна система одна із найважливіших адміністративних інститутів правопорядку. У статті досліджуються поняття, призначення та підстава запровадження дозвільної системи, поняття адміністративного дозволу та його форми, наводиться класифікація дозволів; окреслюються основоположні принципи дозвільної системи та тенденції її розвитку.

Дозволи визначено як інтегруючий початок у регламентації відповідних видів діяльності. Саме адміністративні дозволи визначають сутність та зміст юридичного режиму провадження відповідної діяльності, що включає: особливі правила для територій, об'єктів, предметів; спеціальний статус суб'єкта; спеціальні вимоги та умови провадження діяльності або використання об'єкта; постійний контроль за виконанням режимних вимог.

В роботі наголошено, що дозвіл має всі якості адміністративного акту. Поряд з цим, вони є індивідуальним правовим актом уповноваженого органу про визнання чи підтвердження державою виникнення, обмеження, припинення прав на об'єкти дозвільної системи чи здійснення певної діяльності. Сутність дозволу полягає не у наданні права фізичній чи юридичній особі вчиняти заборонені дії, а у забезпеченні кваліфікованого, технічно та технологічно обґрунтованого, безпечного провадження відповідної діяльності. Під дозволом розуміється надання права відповідної дії, на підставі документа, що засвідчує таке право. Аналіз нормативних правових актів дає підстави розуміти термін «дозвіл» як допуск, з яким пов'язується початок та провадження дозвільної діяльності. Оформляється такий дозвіл за допомогою прийняття уповноваженим органом виконавчої влади – дозвільним органом за клопотанням претендента (фізичної або юридичної особи) дозволу – індивідуального правозастосовного акту, що наділяє цю особу спеціальною правоздатністю або надає їй персональне суб'єктивне право.

В статті зауважено, що дозволи мають бути класифіковані залежно від ступеня небезпеки регульованої діяльності. Усі дозволи мають бути поділені за групами залежно від ступеня небезпеки об'єктів регулювання. Така класифікація дозволяє визначати ступінь жорсткості державного регулювання в залежності від ступеня небезпеки регульованої діяльності та об'єктів.

Ключові слова: дозвільна система, дозвіл, документ дозвільного характеру, дозвільний спосіб регулювання, правові форми дозволів.

The permit system is one of the most important administrative institutions of law and order. The article examines the concept, purpose and basis for the introduction of the permit system, the concept of an administrative permit and its form, provides a classification of permits; outlines the fundamental principles of the permit system and trends in its development.

Permits are defined as an integrating principle in the regulation of relevant types of activity. It is administrative permits that determine the essence and content of the legal regime for the implementation of the relevant activity, which includes: special rules for territories, objects, subjects; special status of the subject; special requirements and conditions for the implementation of the activity or use of the object; constant control over the implementation of regime requirements.

The work emphasizes that the permit has all the qualities of an administrative act. Along with this, they are an individual legal act of the authorized executive body on the recognition or confirmation by the state of the emergence, restriction, termination of rights to objects of the permit system or the implementation of a certain activity. The essence of a permit is not to grant the right to an individual or legal entity to commit prohibited actions, but to ensure qualified, technically and technologically justified, safe conduct of the relevant activity. A permit is understood as granting the right to perform a relevant action, based on a document certifying such a right. An analysis of regulatory legal acts gives grounds to understand the term "permit" as an admission, which is associated with the beginning and conduct of the permitted activity. Such a permit is issued by adopting an authorized executive body – the permitting body at the request of the applicant (individual or legal entity) a permit – an individual law enforcement act, which grants this person special legal capacity or grants him a personal subjective right.

The article notes that permits should be divided into classes depending on the degree of danger of the regulated activity. All permits should be classified into groups depending on the degree of danger of the regulated objects. This classification allows you to determine the degree of strictness of state regulation depending on the degree of danger of regulated activities and objects.

Key words: permit system, permit, permit document, permit method of regulation, legal forms of permits.

Постановка проблеми. Дозвільна система один з найважливіших адміністративних інститутів правопорядку. З її допомогою забезпечується безпека суспільства, держави, охорона права і свободи, моральності, здоров'я населення та довкілля, регулювання сфер господарської та підприємницької діяльності, захист зовнішньоекономічних інтересів. В сфері державного управління фізичні та юридичні особи не мають права здійснювати свої дії на свій розсуд, особливо при веденні потенційно небезпечної діяльності або використанні потенційно небезпечних об'єктів і обмежених державних ресурсів. Такою діяльністю чи використанням об'єктів займаються суб'єкти належної кваліфікації, професійних якостей та відповідальності за суворо встановленими правилами та при здійсненні державного контролю.

Таким чином, державне, суспільне, економічне та політичне значення, а також соціальна цінність дозвільної системи видаються досить зрозумілими та однозначними. Однак, юридична природа, місце, функції та межі цього найважливішого юридичного інституту сьогодні залишаються недостатньо дослідженими.

У чинному законодавстві немає визначення таких понять, як «дозвільний орган», «адміністративний дозвіл», «адміністративна дозвільна система», «адміністративна дозвільна діяльність», «дозвільний адміністративно-правовий режим», «адміністративно-дозвільні процедури» та ін.

Різноманітні адміністративні дозволи, що широко застосовуються у всіх галузях і сферах економічної, соціальної, адміністративно-політичної діяльності, загалом утворюють розгалужену дозвільну систему.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Адміністративні дозволи є новелою сучасного адміністративного права та адміністративної практики. Вони мають глибоке історичне коріння і безпосередньо не пов'язані з введенням ринкової економіки. Проте, перетворення економічного, соціального та політичного устрою країни, свобода підприємницької діяльності, технічний та технологічний, інформаційний розвиток дали потужний імпульс сучасному багатогранному розвитку адміністративної дозвільної системи. Історичний досвід формування дозвільної системи висвітлювався в роботах вчених-адміністративі-

тів В. Б. Авер'янова [1], Ю. П. Битяка [2], В. В. Галуцька [3], О. Ф. Андрійко [4].

Мета статті. Метою статті є дослідження правової природи дозвільної системи, а також походження та змісту сучасного поняття дозвільної системи.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах стає все більш відчутною необхідність ще більшого затвердження, зміцнення регулятивних засад дозволів, які забезпечують єдність правового регулювання відносин, пов'язаних із певними видами діяльності.

Дозволи на здійснення конкретних видів діяльності надаються з метою запобігання шкоди правам, законним інтересам, життю або здоров'ю громадян, навколишньому середовищу, об'єктам культурної спадщини, оборони та безпеці держави, можливість провадження якої пов'язана із здійсненням юридичними особами та індивідуальними підприємствами відповідної діяльності.

Дозвільний порядок не повинен дублювати інші регулюючі процедури діяльності суб'єктів, встановлені законодавством для виділення та використання обмежених державних ресурсів або для забезпечення дотримання спеціальних умов та вимог з метою забезпечення безпеки. Відповідно, з формальної точки зору дозволи потрібні лише у випадках встановлення державою спеціальних адміністративно-правових режимів щодо провадження відповідної діяльності або використання певних об'єктів. На нашу думку, помилковим є твердження, відповідно до якого змістом таких режимів є заборона, що вводиться, як правило, з метою забезпечення безпеки.

Сутність дозволу полягає не у наданні права фізичній чи юридичній особі вчиняти заборонені дії, а у забезпеченні кваліфікованого, технічно та технологічно обґрунтованого, безпечного провадження відповідної діяльності.

Для яких видів діяльності слід встановлювати спеціальні режими (умови та вимоги). Це питання перебуває поза межами юриспруденції: у сферах техніки, технології, інформатики, гідрології, медицини, вимог різних видів безпеки.

Під дозволом розуміється надання права відповідної дії, на підставі документа, що засвідчує таке право.

Аналіз нормативних правових актів дає підстави розуміти термін «дозвіл» як допуск, з яким пов'язується початок та провадження дозвільної діяльності. Оформляється такий дозвіл за допомогою прийняття уповноваженим органом виконавчої влади – дозвільним органом за клопотанням претендента (фізичної або юридичної особи) дозволу – індивідуального правозастосовчого акту, що наділяє цю особу спеціальною правоздатністю або надає їй персональне суб'єктивне право.

У соціальному розумінні дозвіл означає офіційне визнання уповноваженим органом компетентності претендента на дозвіл (фізичної або юридичної особи) здійснювати певну діяльність або використовувати певні об'єкти.

З юридичної точки зору дозвіл має всі якості адміністративного акту. Дозвіл є індивідуальним правовим актом уповноваженого органу про визнання чи підтвердження державою виникнення, обмеження, переходу чи припинення прав на об'єкти дозвільної системи чи здійснення певної діяльності.

Незважаючи на найрізноманітніші форми та найменування, кожен дозвіл має якості індивідуального адміністративного акту: видається уповноваженим органом перед початком діяльності або користування об'єктами; його одержувачами є фізичні та юридичні особи; умовою для ініціювання є здійснення чи припинення діяльності або користування об'єктами; діяльність або використання об'єктів без його отримання тягнуть за собою юридичну відповідальність; кваліфікує, підтверджує або засвідчує професійні навички фізичної особи або працівників, найнятих юридичною особою, для здійснення відповідної діяльності чи використання дозвільних об'єктів; передбачає право уповноважених органів здійснювати перевірку

відповідності діяльності вимогам, встановленим законодавством, та відмовляти у видачі дозволу; дія дозволу може бути припинена, відкликана або анульована відповідно до законодавства.

Теоретично дозвіл може бути адміністративним актом, згідно з яким юридична або фізична особа набуває права на провадження відповідної діяльності або використання об'єктів за умови подання в установленому порядку заяви та документів у повному обсязі, але у встановлений строк дозвіл або рішення про відмову в його видачі не видано чи не направлено.

У зв'язку з цим дозвіл слід розуміти не просто як правонаділяючий акт індивідуальної дії, а як особливий юридичний акт визнання та зміцнення державою прав фізичних чи юридичних осіб на провадження діяльності, вчинення дій, використання об'єктів, що підлягають державному контролю.

Незважаючи на імперативну основу, набуття статусу суб'єкта дозвільних правовідносин ґрунтується на засадах диспозитивності. Зверненням до уповноваженого державного органу за дозволом є актом вільного волевиявлення особи.

Правовим наслідком отримання дозволу є новий статус претендента на дозвіл, що включає юридичні обов'язки, які в свою чергу реалізуються в адміністративно-правових відносинах (підтверджують відповідність встановленим вимогам, підлягають контролю та нагляду). Припинення дозвільних правовідносин також може бути пов'язане з добровільним волевиявленням.

Дозвільні акти мають деякі особливості, що відрізняють їх від інших індивідуальних адміністративних актів, а саме: приймаються виключно органом, уповноваженим надавати документи дозвільного характеру; регулюють конкретні індивідуальні дозвільні відносини у вигляді застосування норм права; адресуються конкретним непідпорядкованим суб'єктам – фізичним та юридичним особам, а також невизначеному колу третіх осіб, з якими власники дозволів взаємодіють; приймаються на основі та на виконання законів та інших нормативних правових актів; приймаються виключно під час дозвільних процедур, що є сукупністю дій, що здійснюються здобувачами дозволів та дозвільними органами під час розгляду, оформлення, видачі або відмови у видачі, переоформленні, видачі дублікатів, анулювання документів дозвільного характеру; тягнуть за собою юридичні наслідки (виникнення, зміна або припинення конкретних дозвільних правовідносин); приймаються виключно в односторонньому порядку та не можуть мати двохстороннього характеру; мають умовну обов'язковість (якщо особа, яка отримала дозвіл, не скористається наданим їй правом, то жодний державний орган не може примусити його до цього); можуть мати інші особливості, зумовлені специфікою компетенції дозвільних органів.

Види дозволів не закріплені в єдиному нормативному акті та відрізняються широкою різноманітністю: ліцензія, дозвіл, сертифікат, висновок, затвердження, погодження, віза, свідоцтво, атестат, посвідчення, акт оцінки, акредитація та інші види документів.

Дозвіл може мати форму декларації. Така форма дозвільного документа застосовується, наприклад, до учасників зовнішньоекономічної діяльності. Декларація в даному випадку є заявою до митного органу в установленій та затвердженій формі, що містить відомості про товари та транспортні засоби, про митний режим та інші відомості. В інших випадках це повідомлення претендента на дозвіл уповноваженому органу про відповідність своєї матеріально-технічної бази вимогам законодавства про провадження відповідної діяльності. Таким чином, претендент дозволу набуває право на провадження діяльності та використання об'єктів без отримання спеціального документа дозвільного характеру.

Всі дозволи, що являють собою самостійний документ, друкуються на бланку встановленої форми. Дозволи,

оформлені на бланках, повинні задовольняти низку вимог: надання прав, передбачених законом; ухвалення рішення уповноваженим органом; дотримання вимог до бланку документа та його оформлення.

Письмова форма дозволу може мати вигляд напису, запису в документі. Така форма застосовується під час проведення погодження, розгляду, оформлення, подання висновків, що передують отриманню документа дозвільного характеру. Ця форма у дозвільній практиці позначається терміном «узгодження».

Рішення дозвільних органів про відмову у наданні дозволів також мають різноманітні форми. У деяких випадках передбачається оформлення таких рішень у вигляді ухвал, листів на офіційних бланках, написи на заяві про видачу дозвільного документа тощо.

В адміністративній дозвільній практиці може застосовуватись усні адміністративні дозволи. Наприклад, контролери, які забезпечують пропускний режим на режимні об'єкти, щоразу приймають рішення про допуск фізичної особи на територію такого об'єкта або випуск з території, що охороняється. Підставою для допуску фізичної особи на територію, що охороняється, є належним чином оформлений дозвіл. Однак для того, щоб особа, яка має перепустку, могла реалізувати своє право проходу на режимний об'єкт, необхідний усний дозвіл контролера, який повинен переконатися, що перепустка виписана саме цій фізичній особі.

Узагальнюючи перелічені ознаки можна запропонувати таке визначення дозволу: це адміністративний акт, прийнятий уповноваженим органом, який здійснює функції у дозвільній сфері в межах наданої компетенції, адресований конкретним фізичним або юридичним особам – суб'єктам дозвільних правовідносин і тягне за собою їх виникнення або припинення, що виражає волю осіб, які його прийняли, прийнятий в ході встановлених дозвільних процедур з дотриманням спеціальної форми і відповідає вимогам закону.

Розмаїття дозвільних правовідносин породжує і багато видів адміністративних дозволів. У вітчизняних дослідженнях як спеціальний вид дозволу виділяються ліцензії, яким присвячено безліч наукових досліджень. З юридичної точки зору, при вживанні термінів «дозвіл» та «ліцензія» виправданим є поділ на родові (дозвіл) і видові (ліцензія) поняття. Ця думка відповідає чинному законодавству про дозвільну систему.

Класифікацію дозволів слід проводити за найбільш загальним критерієм, передбаченим відповідними законами. Відповідно до цього принципу найбільш загальною, що має пізнавальне значення, буде класифікація дозволів за «адресатами» – особами, об'єктами та простором.

Дозволи, які видаються фізичним чи юридичним особам, є *персональними*. Такий дозвіл дійсний лише щодо даної конкретної особи. Правонаступник особи повинен отримати новий персональний дозвіл, який ґрунтуватиметься на особистих якостях особи – фізичної чи юридичної, яка задовольняє встановленим законодавством дозвільним вимогам та умовам.

Предметні дозволи санкціонують об'єкт як такий (наприклад, спорудження та експлуатація установки, озеленення дороги, випуск фармацевтичних засобів тощо). Дія дозволу поширюється лише на конкретний предмет, установку, місце розташування земельної ділянки, дороги, структуру виробничих ділянок тощо.

Просторові дозволи ґрунтуються на двох критеріях: особистих якостей особи та предметних властивостях.

Запропонована класифікація видів дозволів має пізнавальне значення, оскільки дозволяє виявити специфіку спрямованості дозвільного регулювання.

Також цінність мають інші класифікації дозволів, які пропонуються зазвичай у навчальній літературі: за термінами дії – безстрокові, довгострокові та короткострокові; обсягу повноважень, що надаються – спеціальні та правозобов'язуючі.

Однак усі запропоновані вище класифікації навряд чи можуть бути обрані як практичний інструмент реального впорядкування існуючої системи дозволів. Вони не дозволяють провести обґрунтованого зв'язку виявлених видів дозволів з типовими формами дозволів.

Для класифікації дозволів з метою упорядкування дозвільної системи та вдосконалення правозастосовної практики слід використовувати функціональний критерій, який дозволяє згрупувати типи дозволів залежно від об'єктів регулювання. Відповідно до цього критерію можна виділити дозволи, що видаються: на провадження діяльності, професійну діяльність, використання державних ресурсів, рухомі та нерухомі індивідуальні об'єкти, разові дії, випуск продукції.

Класифікація дозволів за їхньою функціональною належністю дозволяє визначити для кожного виду дозволів певні види форм дозвільних документів, до яких можна застосовувати єдині підходи та характеристики. Наприклад, для дозволів на здійснення будь-якої діяльності як типової форми може бути визначена ліцензія, для професійної діяльності фізичних осіб як типова форма дозволу можуть бути обрані, наприклад, патент, атестат.

Для інших типів дозволів також можуть бути визначені типи форм дозволів. Хоча слід визнати, що подібний підхід все ж таки не виключає повністю використання одних і тих же найменувань дозволів у різних видах дозволів. В даному випадку слід враховувати практику, що склалася. Так, сертифікат є типовою формою дозволу продукції. Однак згідно з міжнародною практикою регулювання цивільної авіації традиційно використовується сертифікат льотної придатності, сертифікат аеропорту, сертифікат аеронавігаційного обладнання.

Важливим завданням, яке стоїть сьогодні перед дозвільною системою, є впровадження системи управління ризиками. З цією метою у законодавстві має бути визначено класифікацію дозволів за ступенем небезпеки (ризиків).

Усі дозволи мають бути поділені на класи залежно від ступеня небезпеки регульованої діяльності. Дозволи мають бути класифіковані за групами залежно від ступеня небезпеки об'єктів регулювання. Така класифікація дозволяє визначати ступінь жорсткості державного регулювання в залежності від ступеня небезпеки регульованої діяльності та об'єктів. Наприклад, всі дозволи залежно від рівня небезпеки діяльності, що санкціонується, можуть бути розділені на категорії, наприклад: дозволи на право здійснення найбільш небезпечних видів діяльності; дозволи на право здійснення небезпечних видів діяльності; дозволи на всі інші види діяльності.

В результаті такої класифікації може бути сформований вичерпний перелік дозволів за видами та категоріями, що стане важливим кроком на шляху вдосконалення дозвільної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. Загальна частина. Київ : Юрид. думка, 2007. 592 с.
2. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), І.М. Балакарева, І.В. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2021. 392 с.
3. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галуцько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко, С. Стеценко та ін. – Вид. 2-ге. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 520 с.
4. Адміністративно-правове забезпечення прав людини органами публічної адміністрації в Україні : зб. наук. пр. / за заг. ред. О.Ф. Андрійко. – Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. 199 с.

ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПЛАТНИКА ЕКОЛОГІЧНОГО ПОДАТКУ У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ

PROBLEMS OF LEGISLATIVE DEFINITION OF THE PAYER OF ENVIRONMENTAL TAX IN THE FIELD OF WASTE MANAGEMENT

Нога П.П., аспірант кафедри податкового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено законодавчі проблеми дефінітування платника екологічного податку у сфері поводження з відходами, зокрема щодо небезпечних відходів (люмінесцентні лампи та інші ртутьвмісні відходи, відпрацьовані батарейки та акумулятори, відпрацьовані картриджі для принтерів, електронні та електричні відходи та ін.), що можуть утворюватися в процесі діяльності органів публічної влади (судів, органів виконавчої влади, прокуратури, органів місцевого самоврядування тощо).

Проаналізовано норми чинного вітчизняного законодавства, передусім Податкового кодексу України та Закону України «Про управління відходами», з метою визначення правового статусу органів публічної влади як потенційних платників екологічного податку.

Зроблено висновок, що органи публічної влади, які здійснюють тимчасове зберігання небезпечних відходів (до передачі їх ліцензованим суб'єктам), не можуть вважатися платниками екологічного податку, оскільки їх діяльність не підпадає під визначення «розміщення відходів» у розумінні податкового законодавства.

Досліджено законодавчі прогалини та колізійність Податкового кодексу України та Закону України «Про управління відходами» щодо визначення термінів «розміщення відходів», «захоронення відходів» та «зберігання відходів».

У статті проаналізовано питання зберігання та захоронення відходів, а також їх вплив на виникнення податкових зобов'язань щодо сплати екологічного податку.

З'ясовано, що норми Податкового кодексу України кореспондуються не з нормами чинного Закону України «Про управління відходами», а з нормами Закону України «Про відходи», який втратив чинність ще у 2023 році. Зокрема, це стосується визначення таких дефініцій як: «розміщення відходів», «зберігання відходів», «захоронення», «утилізація», «вторинна сировина» та ін.

Окреслено проблему відсутності ліцензованих суб'єктів господарювання, які мають право здійснювати управління небезпечними відходами, що в свою чергу унеможливорює укладення договорів про їх утилізацію.

Ключові слова: податкове законодавство, екологічний податок, платник екологічного податку, об'єкт та база екологічного податку, поводження з відходами.

The article examines legislative issues related to the definition of the environmental tax payer in the field of waste management, particularly concerning hazardous waste (fluorescent lamps and other mercury-containing waste, used batteries and accumulators, used printer cartridges, electronic and electrical waste, etc.) that may be generated during the activities of public authorities (courts, executive bodies, prosecution offices, local self-government bodies, and others).

The article analyzes the provisions of the current national legislation, primarily the Tax Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Waste Management," in order to determine the legal status of public authorities as potential payers of the environmental tax.

It concludes that public authorities that temporarily store hazardous waste (prior to transferring it to licensed entities) cannot be considered environmental tax payers, as their activities do not fall under the definition of "waste disposal" as understood in tax legislation.

The article explores legislative gaps and inconsistencies between the Tax Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Waste Management" regarding the definitions of "waste disposal," "waste burial," and "waste storage."

It also analyzes the issues of waste storage and burial, as well as their impact on the emergence of tax obligations for the payment of environmental tax. It was found that the provisions of the Tax Code of Ukraine correspond not with the current Law of Ukraine "On Waste Management," but with the norms of the now-repealed Law of Ukraine "On Waste," which ceased to be in force in 2023. This concerns, in particular, definitions such as: "waste disposal," "waste storage," "burial," "utilization," "secondary raw materials," and others.

The article highlights the issue of the lack of licensed economic entities authorized to manage hazardous waste, which, in turn, makes it impossible to conclude contracts for its utilization.

Key words: tax legislation, environmental tax, environmental tax payer, object and base of environmental tax, waste management.

Постановка проблеми. В процесі діяльності органів публічної влади утворюються небезпечні відходи: а) відпрацьовані люмінесцентні лампи, які включено до Національного переліку відходів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2023 р. № 1102 [1], за кодом 16 12 37*; б) Люмінесцентні лампи та інші ртутьвмісні відходи, 16 06 01*, 16 06 04*; в) Відпрацьовані батарейки та акумулятори, 08 03 18*; г) Відпрацьовані картриджі для принтерів 16 02 13*, 16 02 14; д) Електронні та електричні відходи тощо.

Відповідно до частини 3 статті 13 Закону України «Про управління відходами» [2] утворювачі або власники відходів, які не є суб'єктами господарювання у цій сфері, зобов'язані забезпечувати зберігання відходів у спосіб, що є безпечним для здоров'я людини та навколишнього природного середовища, та передавати відходи суб'єктам господарювання у сфері управління відходами протягом одного року з моменту їх утворення.

Водночас пунктом 14 частини 1 статті 1 цього ж Закону визначено, що зберігання відходів – утримання відходів на об'єктах збирання, у тому числі до їх оброблення, протягом не більше одного року з моменту їх утворення, що

є безпечним для здоров'я людей та навколишнього природного середовища відповідно до екологічних та санітарно-епідеміологічних вимог.

Частина 2 статті 27 зазначеного Закону містить перелік обов'язків, що покладаються на утворювачів та власників небезпечних відходів. Так вони зобов'язані: а) зберігати небезпечні відходи окремо від інших видів відходів у спосіб, що не становить загрози для здоров'я людини та навколишнього природного середовища; б) забезпечувати збирання, перевезення, оброблення відходів самостійно, за наявності дозволу на здійснення операцій з оброблення відходів та ліцензії на здійснення господарської діяльності з управління небезпечними відходами, або шляхом укладення договору з суб'єктом господарювання у сфері управління відходами; в) не допускати передачі небезпечних відходів суб'єктам господарювання, які не мають дозволу на здійснення операцій з оброблення відходів та ліцензії на здійснення господарської діяльності з управління небезпечними відходами [2]. Задля цього щорічно органами публічної влади укладались договори про надання послуг зі збирання з подальшою утилізацією небезпечних відходів,

зокрема, ламп люмінесцентних, із суб'єктами господарювання, які мають відповідну ліцензію.

Однак, 09 липня 2023 року набрав чинності Закон України «Про управління відходами» [2], пунктом 4 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення», якого встановлює вимогу діючим суб'єктам господарювання (що мають ліцензію на провадження господарської діяльності з поводження з небезпечними відходами) у сфері управління небезпечними відходами, що здійснюють збирання та оброблення небезпечних відходів, отримати ліцензію на здійснення господарської діяльності з управління небезпечними відходами протягом шести місяців з моменту набрання чинності цим Законом (тобто до 09 січня 2024 року).

Проте, в Реєстрі ліцензій (на момент написання статті) на здійснення господарської діяльності з управління небезпечними відходами, який розміщений на вебсайті Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України відсутні суб'єкти господарювання, що отримали ліцензію на управління небезпечними відходами за кодом Національного переліку відходів 16 12 37* – «Люмінесцентні лампи та інші ртутьвмісні відходи».

В зв'язку із цим органи публічної влади позбавлені можливості укласти відповідні договори із належним суб'єктом господарювання та вимушений розміщувати відпрацьовані люмінесцентні лампи в приміщеннях у спосіб, що є безпечним для здоров'я людини та навколишнього природного середовища.

Разом з тим, за логікою законодавця, розміщення відходів на своїй території за певних умов є підставою для сплати екологічного податку.

Мета дослідження полягає в аналізі законодавчого регулювання екологічного оподаткування у сфері поводження з відходами, зокрема визначення правового статусу органів публічної влади як потенційних платників екологічного податку. Особливу увагу приділено проблематиці узгодженості норм податкового та екологічного законодавства з окреслених питань, а також правовим колізіям, що виникають у процесі адміністрування податку на розміщення небезпечних відходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на існування ґрунтовних досліджень економістів щодо механізмів, проблем та перспектив розвитку екологічного оподаткування (Канонішена-Коваленко К. Шевченко Л. [3], Новіков В. М. [4], Найдено О. Є. [5]), правовий аспект цієї тематики залишається недостатньо розробленим. В науковій сфері аналізу екологічного оподаткування присвячені роботи таких вчених-юристів, як: Веклич О. О. [6], Мандрик В. О., Новак У. П. [7], Шульга Т. М. [8]. Разом з цим, більшість правових досліджень предметом, яких є різноманітні аспекти справляння екологічного податку здійснювалися ще до прийняття нового Податкового кодексу України, тобто до 2010 року. Наведений факт також додатково підтверджує нагальність та актуальність наукового пошуку у сфері екологічного оподаткування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до підпункту 240.1.3 пункту 240.1 статті 240 Податкового кодексу України (далі – ПК України) платниками екологічного податку є суб'єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи та організації, постійні представництва нерезидентів, включаючи тих, які виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони здійснюються, зокрема, розміщення відходів (крім розміщення окремих видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання) [9].

Водночас, профільний кодекс містить і дефініцію «розміщення відходів». Окреслена категорія визначається

як постійне (остаточне) перебування або заховання відходів у спеціально відведених для цього місцях чи об'єктах (місцях розміщення відходів, сховищах, полігонах, комплексах, спорудах, ділянках надр тощо), на використання яких отримано дозволу уповноважених органів (підпункт 14.1.223 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України) [9]. Чинний Закон України «Про управління відходами» дефініції терміну «розміщення відходів» не містить. Разом з тим, Закон України «Про відходи», який був чинний до 09.07.2023, визначав «розміщення відходів» як зберігання та заховання відходів у спеціально відведених для цього місцях чи об'єктах (ст. 1 Закону) [10]. В свою чергу «зберігання відходів» цією ж нормою визначалось як тимчасове розміщення відходів у спеціально відведених місцях чи об'єктах (до їх утилізації чи видалення). А от заховання відходів визначалось як остаточне розміщення відходів при їх видаленні у спеціально відведених місцях чи на об'єктах таким чином, щоб довгостроковий шкідливий вплив відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини не перевищував установлених нормативів. Також, у наведеному законі здійснено дефінітування відведених місць чи об'єктів як місць чи об'єктів (місць розміщення відходів, сховища, полігони, комплекси, споруди, ділянки надр тощо), на використання яких отримано дозволу на здійснення операцій у сфері поводження з відходами.

Тобто, норми Податкового кодексу України кореспондуються з нормами Закону України «Про відходи», який наразі втратив чинність, але співставлення їх навіть з нечинним законом дає змогу зробити висновок, що під розміщенням відходів, за яке сплачується екологічний податок, розуміється заховання відходів, оскільки саме воно визначалось як остаточне розміщення відходів при їх видаленні у спеціально відведених місцях чи на об'єктах, на використання яких отримано дозволу на здійснення операцій у сфері поводження з відходами.

Чинний Закон України «Про управління відходами» (пункт 13 частина 1 стаття 1) визначає, що заховання відходів – розміщення відходів на поверхні чи під поверхнею (підземне) землі у спосіб, що не становить загрози здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу і не передбачає подальше оброблення відходів [2]. Тобто, зазначена норма також отождолює терміни «заховання» і «розміщення» відходів. Тоді як до тимчасового утримання відходів строком до 1 року застосовується термін «зберігання».

Далі, Податковий кодекс України передбачає, що не є платниками податку за розміщення відходів суб'єкти господарювання, які розміщують на власних територіях (об'єктах) виключно відходи як вторинну сировину (пункт 240.5 стаття 240 ПК України) [9]. Знову ж, чинний Закон України «Про управління відходами» не містить визначення «вторинної сировини». Закон України «Про відходи» [10], що втратив чинність в 2023 році, визначав, що відходи як вторинна сировина – відходи, для утилізації та переробки яких в Україні існують відповідні технології та виробничо-технологічні і/або економічні передумови. Відтак, вважалось, що, наприклад, відпрацьовані люмінесцентні лампи є вторинною сировиною, оскільки вони на договірних засадах передавались саме на утилізацію. Терміну «утилізація» Закон наразі також не містить. Замість нього введено термін «відновлення», а також «відновлення або видалення».

Об'єктом та базою оподаткування екологічного податку є, зокрема, обсяги та види (класи) розміщених відходів, крім обсягів та видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання (підпункт 242.1.3 пункту 242.1 статті 242 Податкового кодексу України) [9]. При цьому, згідно з консультацією Державної податкової служби України 117.01, яка розміщена в Загальнодоступному інформаційно-довідковому ресурсі [11] суб'єкти господарювання, які здійснюють тимчасове розміщення (зберігання) відходів, в тому числі

небезпечних (акумулятори, шини, люмінесцентні лампи тощо) до їх передачі на утилізацію та захоронення, не є платниками екологічного податку з 01.01.2013 року за умови наявності у них договору на видалення та утилізацію відходів з суб'єктами господарювання (комунальними або спеціалізованими підприємствами тощо).

Суб'єкти господарювання, які здійснюють тимчасове розміщення (зберігання) відходів, в тому числі небезпечних (акумулятори, шини, люмінесцентні лампи тощо), є платниками екологічного податку у разі відсутності у них договору на видалення та утилізацію відходів, в якому визначаються терміни передачі відходів на утилізацію та захоронення. Отже, згідно з позицією Державної податкової служби України, за відсутності чинного договору на видалення та утилізацію відходів, в якому визначаються терміни передачі відходів на утилізацію та захоронення, тимчасовий зберігач відходів набуває статусу платника екологічного податку.

Така позиція не підкріплена нормами законодавства (ні ПК України, ні інші нормативно-правові акти не містять вимог про обов'язкову наявність договору до спливу річного строку зберігання відходів), а також суперечить вже згадуваним нормам: а) підпункту 14.1.223 пункту 14.1 статті 14 ПК України, згідно з яким розміщення відходів – постійне (остаточне) перебування або захоронення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи об'єктах (місцях розміщення відходів, сховищах, полігонах, комплексах, спорудах, ділянках надр тощо), на використання яких отримано дозволу уповноважених органів [9]; б) частини 3 статті 13 Закону України «Про управління відходами», згідно з якою утворювачі або власники відходів, які не є суб'єктами господарювання у сфері управління відходами, зобов'язані забезпечувати зберігання відходів у спосіб, що є безпечним для здоров'я людини та навколишнього природного середовища, та передавати відходи суб'єктам господарювання у сфері управління відходами протягом одного року з моменту їх утворення [2]. Системний аналіз цих норм вказує на те, що протягом одного року з моменту утворення відходів утворювач відходів може здійснювати зберігання відходів (після спливу річного строку зберігач зобов'язаний отримати відповідний дозвіл уповноваженого органу (що, втім, передбачено тільки для суб'єктів господарювання у сфері управління відходами – пункт 9 частина 2 статті 17 Закону України «Про управління відходами», яким не є органи публічної влади) або передати відходи суб'єктам господарювання у сфері управління відходами). Тобто до спливу річного строку зберігання відходів не є постійним, не потребує отримання дозволу, а отже не підпадає під визначення підпункту 14.1.223 пункту 14.1 статті 14 ПК України.

Слід також зазначити, що пункт 1 частини 1 статті 56 Закону України «Про управління відходами» встановлює, що для стимулювання дотримання ієрархії управління відходами, забезпечення повного відшкодування витрат утворювачів та власників відходів та забезпечення фінансування заходів у сфері управління відходами уповноваженими органами впроваджуються такі економічні інструменти як встановлення ставок екологічного податку, що справляється за захоронення відходів на полігонах, залежно від виду відходів та класу полігону.

Ця норма Закону України «Про управління відходами» визначає екологічний податок як один із ключових економічних інструментів державної політики у сфері поводження з відходами. Основна мета цього податку – стимулювання скорочення кількості відходів, що підлягають захороненню, та заохочення альтернативних методів їх утилізації чи відновлення.

Водночас законодавство встановлює, що екологічний податок справляється саме за захоронення відходів на полігонах, а не за їх тимчасове зберігання. Це є важливим аспектом у визначенні кола платників податку, адже, згідно з чинними нормами, органи публічної влади, які здійснюють зберігання небезпечних відходів до їх утилізації, не можуть розглядатися як платники екологічного податку.

Отже, правильне тлумачення понять «захоронення» та «зберігання» відіграє ключову роль у визначенні обов'язку зі сплати екологічного податку, що є однією з основних проблем правозастосування у цій сфері.

Висновки. Таким чином, на підставі викладеного можна зробити висновок, що до укладення договору про видалення небезпечних відходів із ліцензованим суб'єктом господарювання у сфері управління відходами (інформація про який буде наявна у Реєстрі ліцензій на здійснення господарської діяльності з управління небезпечними відходами, який розміщений на веб-сайті Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України) органи публічної влади зобов'язані забезпечувати зберігання відходів у спосіб, що є безпечним для здоров'я людини та навколишнього природного середовища, протягом одного року з моменту утворення відходів (очевидно моментом утворення відходів буде вважатись дата відпрацювання/заміни, зокрема, відповідної лампи/ламп).

При цьому органи публічної влади не належать до платників екологічного податку за розміщення відходів (незалежно від наявності чи відсутності договору про надання послуг із видалення відходів), оскільки не здійснюють розміщення відходів у розумінні підпункту 14.1.223 пункту 14.1 статті 14 ПК України, а також не здійснює захоронення відходів на полігонах (пункт 1 частина 1 статті 56 Закону України «Про управління відходами»).

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Порядку класифікації відходів та Національного переліку відходів: постанова Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2023 р. № 1102. *Офіційний вісник України*. 2023. № 97. Ст. 5820.
2. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 № 2320-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 17. Ст. 75.
3. Канонішена-Коваленко К. Шевченко Л. Екологічний податок в Україні від А до Я. Київ: Фондація «Відкрите Суспільство», 2017. 105 с.
4. Новіков В. М. Екологічне оподаткування в Україні: перспективи удосконалення на основі зарубіжного досвіду. *Вісник СумДУ. Серія Економіка*. 2020. № 4. С. 121-130.
5. Найдено О. Є. Проблеми екологічного оподаткування та шляхи їх вирішення. *Економіка та суспільство*. 2017. № 8. С. 627-633.
6. Веклич О.О. Екологічне оподаткування в Україні: реалії та напрями вдосконалення з урахуванням світового досвіду: монографія. Київ: Вид-во «Либідь», 2001. 47 с.
7. Мандрик В.О. Новак У.П. Новий екологічний податок в Україні: стан і напрями удосконалення. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. № 219. С. 93-99.
8. Шульга Т. М. Становлення і розвиток екологічного оподаткування в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Одеса, 2013. № 6-3, т. 2. С. 67-69.
9. Податковий кодекс України: Закон України від 19.05.2011 р. № 3393-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 48-49. Ст. 536.
10. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 36-37. Ст. 242.
11. Податкова консультація Державної податкової служби України від 06.05.2024 № 117.01. URL: <https://zir.tax.gov.ua/main/bz/view/?src=ques&id=27737> (дата звернення: 28.11.2024).

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ВИМОГ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ НА ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ

ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR VIOLATION OF REQUIREMENTS FOR PREVENTION AND REGULATION OF CONFLICTS OF INTEREST IN PUBLIC SERVICE

Тихонова Д.С., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права

Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз адміністративної відповідальності за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів на публічній службі. Актуальність теми обґрунтовується фундаментальною роллю інституту конфлікту інтересів у системі протидії корупції, а також зобов'язаннями України в межах європейської інтеграції щодо імплементації ефективних механізмів доброчесності. Метою роботи є дослідження складу адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172-7 КУпАП, виявлення проблем правозастосування та формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

У статті детально проаналізовано дихотомію понять «потенційний» та «реальний» конфлікт інтересів, закріплених у Законі України «Про запобігання корупції», та вказано на практичні труднощі їх розмежування в судовій практиці. Розкрито об'єктивні ознаки двох складів правопорушення за ст. 172-7 КУпАП: неповідомлення про наявність реального конфлікту інтересів (формальний склад) та вчинення дій чи прийняття рішень в умовах такого конфлікту (матеріальний склад). Особливу увагу приділено аналізу суб'єктивної сторони, яка характеризується виною у формі умислу. Наголошено, що саме складність доведення внутрішнього ставлення особи до вчиненого діяння є однією з ключових причин закриття значної кількості проваджень у судах.

Дослідження включає порівняльно-правовий аналіз зарубіжного досвіду, зокрема стандартів GRECO, OECD, а також моделей регулювання у країнах ЄС (Франція, Італія) та США. Висвітлено, що в розвинених юрисдикціях превалює превентивний підхід, який підкріплюється незалежними наглядовими органами, обов'язковим навчанням та чіткими етичними стандартами.

На основі проведеного аналізу сформульовано низку пропозицій: законодавчо унормувати процедуру «добровільного самоусунення» за американським зразком; надати методичним рекомендаціям НАЗК обов'язкову юридичну силу; запровадити єдину публічну базу судових рішень у справах цієї категорії; розширити можливості громадського моніторингу. Зроблено висновок, що підвищення ефективності адміністративної відповідальності за конфлікт інтересів є необхідною умовою для зміцнення довіри до влади та успішної євроінтеграції України.

Ключові слова: конфлікт інтересів, адміністративна відповідальність, публічна служба, доброчесність, стаття 172-7 КУпАП, склад правопорушення, суб'єктивна сторона, правозастосування, запобігання корупції, НАЗК.

This article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of administrative liability for violations of requirements on the prevention and settlement of conflicts of interest in public service. The relevance of the topic is substantiated by the fundamental role of the institution of conflict of interest in the anti-corruption system, as well as Ukraine's commitments within the framework of European integration to implement effective integrity mechanisms. The aim of the work is to study the constituent elements of the administrative offense under Article 172-7 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, identify law enforcement problems, and formulate proposals for improving legislation.

The article analyzes in detail the dichotomy of the concepts of "potential" and "real" conflict of interest, as enshrined in the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption," and points out the practical difficulties of distinguishing between them in judicial practice. The objective elements of the two offenses under Art. 172-7 are revealed: failure to report a real conflict of interest (a formal offense) and committing acts or making decisions under conditions of such a conflict (a material offense). Special attention is paid to the analysis of the subjective side, which is characterized by guilt in the form of intent. It is emphasized that the complexity of proving the individual's internal attitude towards the committed act is one of the key reasons for the closure of a significant number of proceedings in courts.

The research includes a comparative legal analysis of foreign experience, particularly the standards of GRECO, the OECD, as well as regulatory models in EU countries (France, Italy) and the USA. It is highlighted that in developed jurisdictions, a preventive approach prevails, supported by independent supervisory bodies, mandatory training, and clear ethical standards.

Based on the analysis, a number of proposals are formulated: to legislate a procedure for "voluntary recusal" following the American model; to grant mandatory legal force to the methodological recommendations of the NACP; to introduce a single public database of court decisions in cases of this category; and to expand the possibilities for public monitoring. It is concluded that increasing the effectiveness of administrative liability for conflicts of interest is a necessary condition for strengthening public trust in government and for Ukraine's successful European integration.

Key words: conflict of interest, administrative liability, public service, integrity, Article 172-7 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, constituent elements of an offense, subjective side, law enforcement, corruption prevention, NACP.

Ефективна протидія корупції, зокрема в частині конфлікту інтересів, є одним із фундаментальних чинників стабільного функціонування демократичної держави та важливою умовою для забезпечення доброчесності публічної служби. Конфлікт інтересів – це правове явище, яке виникає внаслідок зіткнення приватного інтересу особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, з її службовими повноваженнями. У разі невжиття належних заходів щодо його врегулювання, конфлікт інтересів може призвести до зловживання владою, сприяти виникненню корупційних проявів, а також зруйнувати довіру суспільства до органів влади [1, с. 12].

Актуальність теми зумовлена як внутрішніми потребами держави у реформуванні публічної служби на засадах прозорості й підзвітності, так і зовнішніми зобов'язаннями

перед міжнародними партнерами. У межах імплементації Угоди про асоціацію з ЄС, Україна зобов'язалася забезпечити ефективну реалізацію антикорупційних механізмів, зокрема, щодо запобігання конфлікту інтересів, згідно з європейськими стандартами доброчесності публічного управління [2, с. 47].

Питання адміністративної відповідальності за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів є предметом активного наукового аналізу. Серед дослідників, які зробили вагомий внесок у теоретичне осмислення цієї проблематики, слід назвати В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, О. М. Ярмиша, Ю. В. Зарембського, В. В. Трепака, С. С. Харитонova. Утім, попри наявний теоретичний доробок, в реальній правозастосовній практиці досі спостерігається низка суттєвих труднощів: неоднозначність тлумачення норм, ускладнене доведення

суб'єктивної сторони правопорушення, надмірна формалізація процедур.

Метою цієї наукової статті є здійснення комплексного теоретико-правового аналізу складу адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 172-7 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), виявлення правозастосовних проблем, а також окреслення шляхів вдосконалення нормативного регулювання та практики застосування відповідних санкцій.

У національному правовому полі конфлікт інтересів вперше отримав чітке нормативне визначення з ухваленням Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» 2011 року. У сучасній редакції закону «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII, конфлікт інтересів поділяється на реальний та потенційний [3]. Потенційний конфлікт інтересів – це наявність приватного інтересу у сфері, в якій особа виконує свої повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття рішень. Реальний конфлікт інтересів – це вже існуюча суперечність між приватним інтересом і службовими повноваженнями, яка впливає на неупередженість рішень.

Ці поняття мають суттєве значення для кваліфікації відповідного адміністративного правопорушення. Оскільки неповідомлення про потенційний конфлікт не тягне за собою адміністративну відповідальність, межа між «потенційним» і «реальним» має бути чітко визначеною [4, с. 85]. Проте у судовій практиці ця межа часто розмивається, що ускладнює кваліфікацію діяння. Деякі суди вимагають не лише формальної наявності суперечності, а й доказів впливу конфлікту на рішення особи [5, с. 42].

На думку Ярмиша О. М., конфлікт інтересів – це не лише юридичний, а й етико-правовий інститут, що передбачає внутрішню дилему між особистим інтересом та суспільним обов'язком [6, с. 91]. Такий підхід дозволяє виводити концепцію запобігання конфлікту інтересів за межі формального права та розглядати її в контексті правової культури публічних службовців.

Адміністративна відповідальність за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів передбачена статтею 172-7 КУпАП. Ця норма охоплює два склади правопорушення: 1) неповідомлення про наявність реального конфлікту інтересів (ч. 1); 2) вчинення дій чи прийняття рішень в умовах реального конфлікту інтересів (ч. 2).

Об'єктивна сторона першого складу полягає у бездіяльності – невиконанні особою обов'язку повідомити безпосереднього керівника або НАЗК про реальний конфлікт інтересів не пізніше наступного робочого дня з моменту, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про його існування. Цей склад має формальний характер і вважається закінченим з моменту настання бездіяльності [3, ст. 28; 7, с. 112].

Другий склад є матеріальним і передбачає активні дії в умовах реального конфлікту інтересів: голосування, прийняття управлінських або розпорядчих рішень тощо. При цьому важливо довести наявність фактичного впливу приватного інтересу на службову діяльність особи [8, с. 59].

Суб'єкт правопорушення – спеціальний, тобто лише особи, на яких поширюється дія Закону України «Про запобігання корупції», зокрема, державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування, депутати місцевих рад, судді, військові службовці тощо [3].

Суб'єктивна сторона передбачає наявність вини у формі умислу. Особа повинна усвідомлювати наявність конфлікту інтересів, розуміти його можливі наслідки і свідомо діяти чи бездіяти. Саме суб'єктивна сторона часто становить складність при кваліфікації діяння, оскільки потребує доведення внутрішнього ставлення особи до вчиненого [4, с. 94; 9, с. 139].

Як наголошує В.К. Колпаков, необхідною умовою для складу правопорушення є наявність реального конфлікту

інтересів, а не лише формальної суперечності. Зазначене підкреслює важливість детального збору доказів та належної мотивації рішень НАЗК щодо складання протоколів [10, с. 47].

У зв'язку з цим варто звернути увагу на узагальнення судової практики, яке свідчить, що значна частина проваджень за ст. 172-7 КУпАП закривається через недоведеність умислу або відсутність достатніх доказів на підтвердження наявності реального конфлікту інтересів [11, с. 122–124].

Також на практиці виникають труднощі у розмежуванні адміністративного та дисциплінарного проступку. Зокрема, неповідомлення про потенційний конфлікт інтересів (а не реальний) не утворює складу адміністративного правопорушення, проте тягне за собою дисциплінарну відповідальність [6, с. 95]. Водночас, деякі органи намагаються притягнути особу до адміністративної відповідальності і в разі неповідомлення про потенційний конфлікт, що є юридично некоректним та веде до порушення принципу законності.

Таким чином, чинна редакція ст. 172-7 КУпАП, попри свою чіткість на нормативному рівні, створює труднощі у правозастосуванні через розмитість окремих понять, складність доведення умислу та відсутність єдиних стандартів доказування. Це зумовлює необхідність оновлення методичних рекомендацій НАЗК і розробки практики Верховного Суду для уніфікації правозастосування.

Зарубіжний досвід демонструє різноманіття підходів до врегулювання конфлікту інтересів та притягнення до відповідальності. Одним із провідних міжнародних механізмів є Група держав проти корупції Ради Європи (GRECO), яка надає державам-членам рекомендації щодо впровадження ефективних інструментів доброчесності. У своєму Четвертому раунді оцінювання GRECO надала Україні 31 рекомендацію, з яких значна частина стосується прозорості діяльності публічних службовців, декларування інтересів і запобігання конфліктам [12, с. 5].

GRECO наголошує на необхідності впровадження кодексів поведінки, етичних стандартів, обов'язкового навчання посадових осіб, а також ефективного нагляду за дотриманням вимог щодо уникнення конфлікту інтересів. Аналіз звітів цієї організації свідчить, що в країнах ЄС домінує підхід, за якого превенція є домінуючим елементом антикорупційної політики, а притягнення до відповідальності слугує гарантією її ефективності [13, с. 91–94].

У Європейському Союзі врегулювання конфлікту інтересів є обов'язковою умовою здійснення публічної служби. У низці країн (Франція, Італія, Нідерланди) існують незалежні органи нагляду за дотриманням стандартів доброчесності (наприклад, французький Високий орган за прозорістю у публічному житті), які здійснюють не лише контроль, але й консультативну діяльність [14, с. 117–120]. У більшості юрисдикцій невиконання вимог щодо врегулювання конфлікту інтересів тягне за собою не лише адміністративну, а й кримінальну або дисциплінарну відповідальність залежно від тяжкості наслідків [15, с. 103].

У США правове регулювання запобігання конфлікту інтересів значно деталізоване. Ще в 1978 році ухвалено Ethics in Government Act, який встановив вимоги до фінансового розкриття для федеральних посадовців та створив незалежний Управлінський офіс з питань урядової етики (Office of Government Ethics). Згідно з § 208 Кримінального кодексу США, участь урядовця у прийнятті рішень, якщо в нього є фінансовий інтерес, прямо забороняється і передбачає кримінальну відповідальність [16, с. 66–68].

Крім того, у США працює механізм добровільного самоусунення, коли посадовець офіційно заявляє про конфлікт інтересів і відмовляється від участі в розгляді справи. Це фіксується документально, з метою уникнення будь-яких претензій у майбутньому [17, с. 151]. Водночас, дієвою є система дисциплінарної відповідальності

у вигляді доган, переведення, пониження у посаді, що часто застосовується у разі неетичної поведінки посадовців навіть без адміністративного чи кримінального переслідування.

Міжнародні організації, зокрема ОЕСР, також наполягають на запровадженні ефективних інституційних запобіжників проти конфлікту інтересів. У звітах ОЕСР (2021, 2023) акцентовано на потребі впровадження комплексної політики доброчесності, яка включає попереднє оцінювання ризиків, постійний моніторинг, навчання службовців і незалежний аудит [18, с. 22–25].

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що в країнах із розвинутою антикорупційною культурою діє не лише каральний, а насамперед запобіжний механізм. Його ефективність забезпечується чітким правовим регулюванням, розвитком правової культури, незалежністю органів контролю та активною участю громадськості у процесі моніторингу.

Проведене дослідження засвідчує, що правовий механізм запобігання конфлікту інтересів в Україні спирається на розгалужену нормативно-правову базу, яка значною мірою формується з урахуванням передових міжнародних стандартів та практик. Незважаючи на це, аналіз правозастосовної діяльності виявляє низку системних недоліків, що суттєво знижують ефективність інституту адміністративної відповідальності за порушення відповідних вимог. Це вказує на нагальну потребу подальшого вдосконалення як чинного законодавства, так і підходів до його практичної реалізації.

До ключових проблем, що перешкоджають дієвості механізму, належить насамперед складність доведення суб'єктивної сторони правопорушення, зокрема умислу. Правозастосовні органи та суди стикаються з високим доказовим бар'єром, оскільки необхідно підтвердити, що посадова особа не просто діяла в умовах конфлікту інтересів, а й усвідомлювала це та свідомо ігнорувала встановлені законом обмеження. Також суттєвою вадою є відсутність чіткої межі між реальним і потенційним конфліктом

інтересів у практичному застосуванні, що створює плутанину та призводить до неоднакової кваліфікації дій. Разом з тим, недостатня інституційна спроможність Національного агентства з питань запобігання корупції унеможливує формування єдиної та сталої практики застосування статті 172-7 КУпАП. На довершення, слабо розвинені просвітницькі та консультативні механізми призводять до того, що значна частина публічних службовців просто не володіє необхідними знаннями для своєчасного виявлення та належного врегулювання конфлікту інтересів.

З урахуванням виявлених проблем та позитивного зарубіжного досвіду, пропонується низка комплексних заходів. По-перше, доцільно законодавчо унормувати чітку та прозору процедуру «добровільного самоусунення» посадової особи від участі у прийнятті рішення за наявності конфлікту інтересів. По-друге, необхідно надати обов'язкову юридичну силу методичним рекомендаціям НАЗК, що перетворить їх із дорадчих документів на імперативні норми та забезпечить єдність правозастосування. По-третє, важливим кроком стане запровадження єдиної публічної електронної бази судових рішень у справах про адміністративну відповідальність за ст. 172-7 КУпАП для підвищення прозорості та прогнозованості судової практики. Крім того, слід суттєво підвищити рівень професійної підготовки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування у сфері етики та доброчесності, а також розширити можливості громадського моніторингу через створення незалежних платформ за прикладом іноземних офісів урядової етики.

Таким чином, підвищення ефективності механізму адміністративної відповідальності за порушення, пов'язані з конфліктом інтересів, є необхідною умовою для формування культури доброчесності в державному управлінні та відновлення довіри громадян до влади. Реалізація вищезазначених рекомендацій стане важливим кроком на шляху до утвердження принципу верховенства права, зміцнення інституту державної служби та повноцінної інтеграції України до європейського правового простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колпаков В. К. Адміністративна відповідальність: теорія, законодавство, практика: монографія. Харків: Право, 2020. 448 с. (дата звернення: 08.07.2025).
2. Яриш О. М. Конфлікт інтересів на публічній службі: доктринальні та прикладні аспекти. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 51–58. (дата звернення: 08.07.2025).
3. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 08.07.2025).
4. Кузьменко О. В. Проблеми реалізації адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері запобігання корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 91–96. (дата звернення: 08.07.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 17.03.2023 у справі № 826/2021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 09.07.2025).
6. Харитонов С. С. Правовий аналіз механізмів запобігання конфлікту інтересів. *Вісник НАПРН України*. 2023. № 2. С. 87–97. (дата звернення: 09.07.2025).
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10> (дата звернення: 09.07.2025).
8. Мельник О. В. Правові засади запобігання і протидії корупції: монографія. Харків: Право, 2018. 456 с. (дата звернення: 10.07.2025).
9. Зарембський Ю. В. Особливості складу адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією. *Науковий вісник УжНУ*. Серія: Право. 2021. Вип. 68. Т. 2. С. 138–142. (дата звернення: 10.07.2025).
10. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративна відповідальність в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 384 с. (дата звернення: 10.07.2025).
11. Узагальнення судової практики застосування ст. 172-7 КУпАП (НАЗК, 2023). URL: <https://nazk.gov.ua/uk/> (дата звернення: 11.07.2025).
12. GRECO. Fourth Evaluation Round. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Evaluation Report – Ukraine. Strasbourg, 2017. 65 p. URL: <https://rm.coe.int/16806c7b9d> (дата звернення: 11.07.2025).
13. Transparency International Ukraine. Розділ «Боротьба з корупцією» у Тіньовому звіті для Єврокомісії. 2024. URL: <https://ti-ukraine.org> (дата звернення: 11.07.2025).
14. OECD. Integrity and Anti-Corruption Review of Ukraine. Paris: OECD Publishing, 2023. URL: <https://www.oecd.org/gov/ukraine-integrity-review.htm> (дата звернення: 12.07.2025).
15. European Commission. 2023 Rule of Law Report. Country Chapter on the rule of law situation in France. Brussels, 2023. URL: <https://commission.europa.eu> (дата звернення: 12.07.2025).
16. United States Code, Title 18, § 208 (Conflicts of Interest). URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/208> (дата звернення: 12.07.2025).
17. Office of Government Ethics (USA). Standards of Ethical Conduct for Employees of the Executive Branch. 2023. URL: <https://www.oge.gov> (дата звернення: 12.07.2025).
18. OECD. Managing Conflict of Interest in the Public Sector: A Toolkit. Paris: OECD Publishing, 2005. URL: <https://www.oecd.org/gov/ethics/48994419.pdf> (дата звернення: 12.07.2025).

АКСІОЛОГІЧНА ПРИРОДА ПРИНЦИПУ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

THE AXIOLOGICAL NATURE OF THE PRINCIPLE OF TRANSPARENCY IN THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES

Троцький О.О., аспірант кафедри теорії та публічного права
Національний транспортний університет

У статті досліджено аксіологічну природу принципу транспарентності у контексті адміністративно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів України. У науковій роботі обґрунтовується визначення транспарентності як основоположної правової цінності, котра забезпечує легітимність публічної влади, зокрема у сфері правоохоронної діяльності. Автор розкриває глибинну аксіологічну сутність цього принципу як багатовимірного правового явища, що охоплює етичний, соціальний, інституційний і нормативний рівні та зазначає, що витoki принципу транспарентності слід шукати не лише у нормах позитивного права, а й у морально-етичних імперативах, котрі визначають межі доброчесності та обґрунтованості владних рішень. Окремо розглянуто значення транспарентності для превенції зловживань владними повноваженнями та формування суспільної довіри до правоохоронних органів.

У статті також висвітлено значимість внутрішньо-особистісного сприйняття принципу транспарентності самими працівниками правоохоронних органів як одного з чинників його дієвої реалізації. Аргументовано, що транспарентність не повинна розглядатися лише як формально-нормативна вимога, а має стати складовою управлінської культури, професійної доброчесності та демократичного публічного служіння. Окреслено основні виклики, пов'язані із реалізацією транспарентності у правоохоронній діяльності, зокрема: необхідність балансування між відкритістю та захистом службової інформації; гарантування національної безпеки; дотримання прав і свобод людини та дотримання демократичних принципів.

У статті автор підкреслює, як аксіологічний підхід до розуміння транспарентності дозволяє цілісно осмислити її роль, забезпечити стійкий баланс між відкритістю і безпекою, та сприяти формуванню ефективної, легітимної й підзвітної системи правоохоронної діяльності в Україні.

Ключові слова: транспарентність; аксіологічна природа; публічне управління; адміністративне право; правова цінність; правоохоронні органи; доступ до публічної інформації; суспільна довіра; легітимність публічної влади; демократичний устрій.

This article investigates the axiological nature of the principle of transparency within the framework of administrative and legal regulation of law enforcement in Ukraine. Transparency is substantiated as a fundamental legal value that underlies the legitimacy of public authority, particularly in the field of law enforcement. The author conceptualizes transparency as a multidimensional phenomenon encompassing ethical, social, institutional, and normative dimensions. The study highlights its crucial role in building public trust, preventing abuses of power, and institutionalizing accountability. The article identifies key challenges in implementing transparency in law enforcement, including the need to balance openness with the protection of sensitive information, national security considerations, human rights guarantees, and adherence to democratic norms. It is argued that the origins of the transparency principle extend beyond positive law, being grounded in moral and ethical imperatives that define the boundaries of integrity and reasonableness in public decision-making. Particular attention is given to how transparency is perceived by law enforcement personnel, as this internal attitude significantly influences its practical implementation. The author emphasizes that transparency should not be treated merely as a formal legal requirement, but rather as an integral component of administrative culture, professional ethics, and democratic public service. The article concludes that an axiological perspective provides a holistic analytical framework for understanding transparency, enabling a sustainable balance between openness and security. Such an approach contributes to the development of an effective, legitimate, and accountable law enforcement system aligned with the principles of democratic governance and the rule of law in Ukraine.

Key words: transparency; axiological nature; public administration; administrative law; legal value; law enforcement agencies; access to public information; public trust; legitimacy of public authority; democratic order.

Постановка проблеми. В умовах соціально-політичних викликів та динамічних реформ державного механізму, принцип транспарентності набуває особливої ваги як ключовий елемент легітимності та ефективності публічного управління. Проте його реалізація у діяльності правоохоронних органів стикається з низкою складних проблем, пов'язаних із балансуванням між відкритістю інформації та необхідністю збереження службової таємниці, забезпеченням національної безпеки та дотриманням прав людини. Формалізм у практиках розкриття інформації, а також потенційне зловживання режимами обмеженого доступу створюють ризики для довіри суспільства до правоохоронних структур та підтримують принципи демократичного врядування. Водночас, сучасна адміністративно-правова доктрина потребує не лише нормативного, а й глибокого аксіологічного осмислення транспарентності як багатовимірного правового феномену, що включає етичні, соціальні та інституційні аспекти. Вирішення цих проблем є актуальними для формування ефективної, підзвітної та легітимної правоохоронної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розробку теоретичних та методологічних основ реалізації принципу транспарентності, а також його ціннісних аспектів у діяльності правоохоронних органів зро-

били такі вітчизняні науковці, як Гоптарев О., Терещук Г., Романенко Є., Голодник Ю., Пашковська М., Сачко О., Громовенко К., Тицька Я., Кудіна О., Васирина М., Цимбалюк М. та Слинко Т. та інші.

Втім, незважаючи на наявний ґрунтовний науковий доробок, аксіологічна природа принципу транспарентності в контексті адміністративно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів досі потребує подальших напрацювань для комплексного дослідження.

Це обумовлює необхідність здійснення аналізу реалізації принципу транспарентності у діяльності правоохоронних органів для формування теоретичного підґрунтя будови ефективної, підзвітної та легітимної системи влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. Принцип транспарентності дедалі стійкіше утверджується у якості невід'ємного компонента легітимності публічного управління та правового порядку демократичної держави. Посилення функціонального навантаження на державу та зростання вимог з боку громадянського суспільства щодо прозорості діяльності та підзвітності органів державного управління зумовлюють необхідність поглибленого аналізу транспарентності як важливого та багаторівневого правового явища.

Сучасна доктрина адміністративного права охоплює поняття транспарентності як один із правових критеріїв ефективності, правомірності та суспільно-орієнтованої спрямованості державного управління. Це своєю чергою вимагає не лише нормативного, але й філософсько-правового осмислення принципу транспарентності з урахуванням його аксіологічних витоків, інституційної логіки та взаємодії із суміжними правовими принципами. Аксіологічний вияв транспарентності дозволяє аналізувати не зовнішні прояви, а призначення та мотиваційну сутність цього принципу як одного з основних компонентів належного публічного врядування.

З огляду на аксіологічну природу принципу, транспарентність як правова категорія не вичерпується рамками позитивного права. Джерела транспарентності слід вбачати не лише у нормативному врегулюванні, що відображається в загальнонаціональних нормативно-правових актах і внутрішньовідомчих організаційно-розпорядчих документах, а й у філософсько-правовому осмисленні природи публічної влади, її функцій і меж у взаємодії з суспільством. Аксіологічний аспект транспарентності має витoki у первинних мотивах створення демократичного устрою з делегуванням владних повноважень та потреби у врегулюванні прозорого, прогнозованого і стійкого суспільного порядку. Як правова цінність, транспарентність постає складовою аксіологічного фундаменту громадсько-орієнтованої держави, що спирається на ідеї публічного блага, відкритості управлінських процесів і обґрунтованості владних рішень. Як зазначає О. Гоптарев, встановлення дієвого демократичного громадського контролю за діяльністю судових та правоохоронних органів є надзвичайно важливим завданням для нинішнього етапу розвитку України – з огляду на потребу реального забезпечення визначеного Конституцією статусу демократичної, соціальної, правової держави та зважаючи на задекларований її політичним керівництвом стратегічний курс на інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур [1]. Терещук Г. підкреслює, що у демократичній державі реалізація принципу транспарентності органів публічної адміністрації є однією з важливих і невід'ємних складових державної інформаційної політики, стратегічна мета якої полягає в побудові відкритого інформаційного суспільства [2].

У сучасному розумінні публічна влада в демократичному суспільстві функціонує на основі соціального контракту, що передбачає взаємну довіру та відповідальність між владою і суспільством. Принцип транспарентності є механізмом, за допомогою якого цей контракт зберігає свою актуальність і дієвість, відповідно з одного боку, транспарентність забезпечує право громадян на прозорість та громадський контроль за діяльністю органів державної влади, з іншого – стимулює саму владу до самоконтролю, відкритості й професійної доброчесності. Відповідно транспарентність має значно ширшу природу, ніж технологічний засіб доступу до інформації або інструмент комунікації між владою та громадянським суспільством. Аксіологічна природа принципу передбачає не лише доступ до інформації, а й формування передумов довіри до влади як легітимної сили, що діє в інтересах суспільного ладу.

Особливої актуальності питання транспарентності набуває у контексті діяльності правоохоронних органів. Як зазначає Ю. Голодник, через правоохоронні органи реалізується правовий механізм гарантування захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, а також реалізації права на охорону та захист порушених суб'єктивних прав в судовому або адміністративному порядку [3]. Як зазначає К. Громовенко та Я. Тицька, виконання правоохоронними органами покладених на них обов'язків є основною умовою захисту прав та свобод людини та громадянина, але, результати цієї діяльності залежать не лише від рівня

професіоналізму правоохоронців, але й ступеня довіри до них з боку населення. Саме тому, одним з ключових напрямів реформування правоохоронних органів має бути нове бачення взаємодії правоохоронних органів з населенням [4]. Відповідно правоохоронні органи, як носії публічної влади, не можуть залишатися внутрішньо-інституційно замкненими утвореннями. Їх легітимність значною мірою залежить від сприйняття суспільством їхньої діяльності як об'єктивної, справедливої, ефективної та доброчесної. Ціннісний аспект транспарентності у цьому випадку відіграє роль соціальної категорії, без якої публічна влада втрачає стійкість і дієвість. Транспарентність у цьому випадку не лише регламентує відкритість владної діяльності, але й визначає її моральну правомірність. Вона виконує функцію етичної верифікації легітимності владних дій та виступає не як альтернатива праву, а як його ціннісне продовження.

У процесі дослідження реалізації принципу транспарентності у діяльності правоохоронних органів важливо виокремити виклики, що виникають при її практичній імплементації. Зокрема, оперативно-розшукова діяльність за своєю природою передбачає режим обмеженого доступу до інформації, що обґрунтовано таємницею слідства, завданнями забезпечення національної безпеки та ефективністю виконання покладених на правоохоронні органи функцій. Проте необхідно зазначити, що наявні обмеження у доступі до інформації часто супроводжуються ризиками порушення балансу між необхідністю забезпечення правопорядку та дотриманням прав і свобод людини. Попри наявні ризики, принцип транспарентності не втрачає своєї актуальності, адже його реалізація передбачає пошук оптимального балансу між необхідністю збереження таємниці та гарантуванням відкритості, підзвітності та довіри з боку суспільства до діяльності державних інституцій. Як зазначає Сачко О., правоохоронні органи повинні надавати громадськості інформацію про хід розслідування кримінальних справ. Це є важливим для забезпечення суспільного контролю, безпеки громадян та розкриття протиправних діянь. Однак і медіа, і поліцейські повинні бути обережні у виборі обсягу та характеру інформації, що розголошується, з урахуванням правових обмежень і прав осіб, залучених до справи [5]. В свою чергу Слинко Т. наголошує, що стан забезпечення доступу громадян до публічної інформації свідчить про те, що сьогодні все ще існує багато труднощів у сфері дотримання цього права, а також про відсутність будь-яких зрушень у бік більшої інформаційної відкритості української влади [6].

Особливого значення транспарентність набуває у питаннях внутрішньо-організаційної діяльності правоохоронних органів, що включає: порядок прийняття адміністративних рішень; процедури кадрового просування; механізми дисциплінарної відповідальності; публічність критеріїв оцінювання ефективності їх діяльності. Відсутність якісної реалізації принципів транспарентності у цих процесах створює ризики приховування ієрархічних впливів, конфлікту інтересів, корупційних практик і загального зниження суспільної довіри до системи правопорядку. Саме тому адміністративно-правове забезпечення інституційної відкритості є не факультативною умовою, а основоположною вимогою до організації діяльності правоохоронних органів. У цьому контексті транспарентність нерозривно зв'язана з принципом юридичної визначеності, який передбачає підконтрольність будь-якого владного втручання конкретним юридичним процедурам та стандартам доброчесності. Адміністративне право, будучи формальною оболонкою реалізації цих процедур, стає носієм змісту, що формуються саме через аксіологічний вимір права.

Варто зазначити, що транспарентність у діяльності правоохоронних органів як ціннісно-нормативний орієн-

тир, також направлена на забезпечення превенції владного свавілля. Вона функціонує як своєрідний механізм стримування зловживання владними повноваженнями через публічність процедур прийняття рішень, встановлення зовнішнього контролю та нормативне обмеження дискреційності. Транспарентність не лише формує зовнішні рамки контролю, а й сприяє внутрішній системі саморегуляції правоохоронних органів. Вона стимулює створення чітких процедур та стандартів, які мінімізують можливості для свавільних дій та забезпечують передбачуваність результатів діяльності.

Окрім цього, транспарентність у контексті правоохоронної діяльності виступає як засіб підзвітності посадових осіб, що не лише підвищує ефективність контролю з боку суспільства, але й активізує професійний самоконтроль і відповідальність усередині органів влади. Такий дуальний вплив транспарентності зокрема сприяє мінімізації корупційних ризиків та забезпечує превенцію порушень прав людини. Як зазначає Кудіна О., поняття транспарентності пов'язане з діяльністю по боротьбі з корупцією як фактора, що негативно впливає на рівень відкритості та прозорості функціонування системи державного управління [7]. Зміст транспарентності в цьому контексті трансформується із формальної відкритості інформації в принцип етичного правозастосування, де пріоритет надається публічному інтересу, який вимагає від правоохоронного органу пояснювати, мотивувати та обґрунтовувати свої дії навіть у межах обмеженого доступу до інформації.

Разом з тим, повноцінне розкриття принципу транспарентності у сфері правоохоронної діяльності неможливе без урахування особливостей його сприйняття безпосередніми суб'єктами реалізації владних повноважень – працівниками правоохоронних органів. Як зазначає М. Цимбалюк, мораль як один із основних чинників регуляції суспільних відносин є основою права, гарантом, що втілює правову культуру працівників правоохоронних органів. Лише внутрішнє, духовне, морально зумовлене прагнення працівника правоохоронних органів до утвердження в суспільстві добра може призвести до вагомих професійних успіхів в утвердженні правових відносин у суспільстві [8]. Адже саме внутрішнє сприйняття змісту цього принципу значною мірою детермінує реальну ефективність його впровадження на практиці. Як зазначає М. Василина: у світогляді співробітників правоохоронних органів розрізняють фахові, військові, етичні, соціально-психологічні, естетичні, політичні, правові, філософські

та інші погляди [9]. Ці погляди формують унікальний комплекс особистісних установок, що впливають на їх ставлення до впровадження відкритості підзвітності та прозорості в межах щоденної діяльності.

В свою чергу етична складова реалізації принципу транспарентності охоплює практики внутрішньої відповідності та послідовності у дотриманні стандартів поведінки. У цьому сенсі вона є формою внутрішнього права, що існує не тільки на рівні законів, а й на рівні цінностей. Її наявність вказує на здатність правоохоронного органу функціонувати не лише в межах закону, але й у відповідності до духу права та його метафізичного значення – до тих неписаних усталених моральних норм, які утверджують гідність, справедливості та відкритість як універсальні орієнтири правового порядку.

Висновки. З огляду на викладене, принцип транспарентності постає як багатовимірною соціально-правова та політична конструкція, що базується на визнанні демократичних засад, відкритості та підзвітності як ключових орієнтирів публічного управління. Обґрунтування обмеження принципу транспарентності в свою чергу не повинно мати формальний характер, а навпаки – містити чіткі межі з урахуванням демократичних принципів публічного урядування. В іншому випадку держава ризикує втратити довіру з боку громадян, що є критичним фактором у легітимації владних повноважень.

Аксіологічна природа транспарентності виявляється у здатності формувати суспільну довіру, забезпечувати етичну легітимність владних рішень та сприяти реалізації запиту громадськості. Вона має інституційну, нормативну та моральну сторони, які в своєму комплексі формують простір відкритого, підзвітного та доброчесного державного устрою.

Досліджуючи аксіологічну природу транспарентності в діяльності правоохоронних органів вбачається за необхідне слідувати моделі динамічного балансу, в межах якої кожне обмеження права на доступ до інформації має підлягати незалежній оцінці з позицій значущості та співмірності. Такий принцип не лише забезпечує інституційну легітимність державної влади, а й формує ідеологічне підґрунтя функціонування держави, в межах якого правоохоронні органи виступають не лише виконавцями, а й суб'єктами публічного служіння – як Державі, так і її громадянам. У цьому контексті транспарентність набуває статусу не просто організаційної вимоги, а ціннісного імперативу, що визначає якість взаємодії між владою та суспільством.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоптарев О. І. Генезис та сутність транспарентності в діяльності судової влади. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvduvs_2018_4_14 (дата звернення: 01.07.2025).
2. Терещук Г. А. Транспарентність в діяльності органів публічної адміністрації як один із ключових принципів. *Правова держава*. 2018. № 30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2018_30_22 (дата звернення 04.07.2025).
3. Голодник Ю. А. Правоохоронні органи в механізмі забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34(73), № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2023_34%2873%29_3_10 (дата звернення 04.07.2025).
4. Громовенко К. В., Тицька Я. О. Роль правоохоронних органів у забезпеченні прав людини: теоретико-правовий аспект. *Держава та регіони. Сер. Право*. 2021. № 2 (72). URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2021/2_2021.pdf (дата звернення 04.07.2025).
5. Сачко О. В. Взаємодія між журналістами, правоохоронними органами та громадськістю в контексті запобігання та розслідування справ про перешкоджання журналістської діяльності. *Приватне та публічне право*. 2023. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prgulaw_2023_4_9 (дата звернення 06.07.2025).
6. Слинько Т. М. Транспарентність влади та політико-правова культура громадян. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 3. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/5358?locale> (дата звернення 06.07.2025).
7. Кудіна О. А. Принцип транспарентності в публічному адмініструванні: теоретико-правові засади. *Вісник ВДУ. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2013. Т. 21 № 23 (4). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2013_21_23%284%29_8 (дата звернення 06.07.2025).
8. Цимбалюк М. М. Вплив світоглядних орієнтирів сучасного правоохоронця на реформування правоохоронної системи в українському соціокультурному просторі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvduvs_2016_4_39 (дата звернення 08.07.2025).
9. Василина М. М. Виховання співробітників правоохоронних органів до виконання завдань оперативно-службової діяльності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvppr_2022_5_34 (дата звернення 08.07.2025).

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ПОГЛЯД НА СУЧАСНІ НОРМАТИВНІ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ГАБАРИТНО-ВАГОВОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ****ADMINISTRATIVE AND LEGAL VIEW OF MODERN REGULATORY CHARACTERISTICS
OF OVERALL AND WEIGHT CONTROL IN UKRAINE**

Фесенко С.В., аспірант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено адміністративно-правові засади сучасного нормативного регулювання габаритно-вагового контролю (ГВК) в Україні в контексті трансформацій правової системи та необхідності приведення її у відповідність до європейських стандартів. Обґрунтовано теоретико-правові підходи до розуміння нормативної природи ГВК як складової механізму забезпечення безпеки дорожнього руху та захисту транспортної інфраструктури. Проведено аналіз наукових позицій щодо адміністративно-правового змісту нормативних характеристик ГВК, їх функціонального призначення та системного місця у загальній структурі правового регулювання дорожнього руху.

У роботі класифіковано нормативно-правову базу у сфері ГВК в Україні, встановлено її ієрархічну структуру, функціональні компоненти та співвідношення з підзаконними актами, галузевими регламентами, внутрішньовідомчими документами. Розкрито правовий статус та повноваження основних суб'єктів нормативного регулювання: центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, що забезпечують технічну реалізацію ГВК. Значну увагу приділено аналізу правового статусу Укртрансбезпеки, Національної поліції, Укравтодору, органів місцевої влади, а також процедури залучення приватних суб'єктів до технічного забезпечення контрольних функцій.

Окремо розглянуто питання адміністративної відповідальності за порушення вагових та габаритних нормативів згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення, зокрема з урахуванням особливостей притягнення до відповідальності юридичних осіб, перевізників та посадових осіб. Досліджено специфіку нормативного регулювання ГВК в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуацій, що зумовлює адаптацію правових норм до нових викликів. У підсумку проаналізовано ключові проблеми та перспективи вдосконалення нормативного поля у цій сфері, з акцентом на необхідності систематизації, цифровізації контрольних процедур, посилення ролі місцевих органів влади, а також уніфікації з нормами Європейського Союзу.

Ключові слова: нормативне регулювання, законодавство України, контроль за перевезеннями, адміністративна відповідальність, транспортна політика, правозастосування, надзвичайні ситуації, воєнний стан, державний нагляд.

The article examines the administrative and legal foundations of modern regulatory regulation of dimensional and weight control (DWC) in Ukraine in the context of transformations of the legal system and the need to bring it into line with European standards. Theoretical and legal approaches to understanding the regulatory nature of DWC as a component of the mechanism for ensuring road safety and protecting transport infrastructure are substantiated. An analysis of scientific positions on the administrative and legal content of the regulatory characteristics of DWC, their functional purpose and systemic place in the general structure of legal regulation of road traffic is carried out. The work classifies the regulatory and legal framework in the field of DWC in Ukraine, establishes its hierarchical structure, functional components and correlation with subordinate acts, industry regulations, internal departmental documents. The legal status and powers of the main subjects of regulatory regulation are disclosed: central executive bodies, local self-government bodies, as well as enterprises that ensure the technical implementation of DWC. Considerable attention is paid to the analysis of the legal status of Ukrtransbezpeka, the National Police, Ukravtodor, local authorities, as well as the procedure for involving private entities in the technical support of control functions.

The issue of administrative liability for violation of weight and dimensional standards in accordance with the Code of Ukraine on Administrative Offenses is separately considered, in particular, taking into account the peculiarities of holding legal entities, carriers and officials accountable. The specifics of regulatory regulation of the State Transport and Logistics Service under martial law and emergency situations are studied, which necessitates the adaptation of legal norms to new challenges. As a result, key problems and prospects for improving the regulatory field in this area are analyzed, with an emphasis on the need for regulatory systematization, digitalization of control procedures, strengthening the role of local authorities, as well as unification with European Union norms.

Key words: regulatory regulation, legislation of Ukraine, transportation control, administrative responsibility, transport policy, law enforcement, emergencies, martial law, state supervision.

В Україні майже 74% доріг розраховані на ося з навантаженням до 6 т, загальною масою не більше 24 т., перевантаження щорічно призводить до знищення дорожнього покриття та втрат ВВП на 3–4%. З огляду на ці факти, посилення нормативного регулювання ГВК є правовою необхідністю [1].

Відповідно до статті 1 Закону України «Про автомобільний транспорт» габаритно-ваговий контроль – це контроль за проїздом великовагових та/або великогабаритних транспортних засобів, що включає перевірку на відповідність встановленим законодавством нормативам вагових або габаритних параметрів таких транспортних засобів, наявності дозволу на рух за визначеними маршрутами, а також дотримання визначених у дозволі умов та режиму руху транспортних засобів [2].

Проте, на нашу думку, це поняття необхідно трактувати в дещо іншій інтерпретації, а саме габаритно-ваговий контроль – це система превентивно-контрольних адміністративно-правових заходів, що здійснюються уповноваженими органами публічної влади у формі технічного та документального контролю, спрямована на забезпе-

чення відповідності транспортних засобів та вантажів установленим законодавством параметрам маси, навантаження на вісь та габаритів, з метою гарантування безпеки дорожнього руху, охорони транспортної інфраструктури, реалізації принципу належного управління автотранспортом та мінімізації екологічного навантаження.

Це визначення: а) підкреслює системний і адміністративно-правовий характер ГВК; б) включає форми здійснення контролю, як технічні (автоматизовані WiM), так і документальні перевірки; в) розкриває функціональне призначення ГВК у системі публічного управління; г) вказує на зв'язок із загальнонаціональними цілями (безпека, інфраструктурна цілісність, охорона довкілля).

У контексті адміністративного права, нормативно-правова природа ГВК полягає в сукупності встановлених державою правових норм, що регулюють порядок здійснення контрольних заходів щодо дотримання габаритно-вагових параметрів транспортних засобів, визначають статус уповноважених органів, процедури, права, обов'язки учасників відносин у сфері вантажоперевезень, а також санкції за порушення встановлених вимог.

З точки зору адміністративного права, ГВК є формою державного контролю у галузі автомобільного транспорту, який виконується через уповноважені суб'єкти виконавчої влади. В адміністративно-правовій доктрині контроль розглядається як один із базових способів реалізації публічної влади, пов'язаний з перевіркою дотримання вимог нормативно-правових актів у визначених сферах. правова природа. На нашу думку, ГВК полягає в адміністративному нормуванні владних процедур, що мають ознаки публічного інтересу, юридичної відповідальності та є частиною системи державного управління.

До основних ознак, які розкривають нормативно-правову природу ГВК можна віднести: 1) Юридична формалізованість – здійснення ГВК регламентується виключно нормами права, що передбачають стандартизовані процедури контролю, їх суб'єктів, об'єкти, інструменти та способи фіксації результатів; 2) Імперативність норм – положення щодо ГВК мають обов'язковий характер і підлягають виконанню без альтернативної поведінки з боку суб'єктів перевезень (принцип обов'язковості адміністративного припису); 3) Превентивно-наглядова функція – контроль реалізує функцію недопущення порушень норм вантажоперевезення та захисту транспортної інфраструктури; 4) Публічно-владний характер – органи, що здійснюють ГВК, реалізують владні повноваження, спрямовані на захист публічного порядку та інтересів держави.

Виходячи із цього ми вважаємо, що ГВК є складовою правового механізму забезпечення транспортної безпеки, що функціонує в рамках адміністративно-правового регулювання і характеризується імперативністю, системністю, пріоритетом публічного інтересу та процесуальною визначеністю.

У свою чергу варто відзначити, що у вітчизняній адміністративно-правовій науці сформувалося декілька підходів до розуміння нормативної природи ГВК, які базуються на аналізі його функціонального призначення, змісту контрольних процедур та організаційно-правових форм реалізації публічної влади, зокрема:

1. Функціональний підхід – зосереджується на розгляді ГВК як частини інструментарію адміністративного примусу, який не лише фіксує порушення, а й запобігає їм через формування правослухняної поведінки суб'єктів господарювання у сфері вантажоперевезень. ГВК у цьому контексті – це форма превентивного нагляду, що має нормативну прив'язку до: а) публічного інтересу (інфраструктурна безпека); б) законодавчого імперативу (обов'язок дотримання норм ваги/габаритів); в) відповідальності за порушення (штрафи, примусове усунення порушень) [3, с. 393].

2. Інституційно-нормативний підхід – базується на аналізі ГВК як частини адміністративно-правового режиму, в межах якого встановлюються: а) спеціальний суб'єктний склад (Укртрансбезпека, Нацполіція, балансоутримувачі); б) правовий режим функціонування контрольних пунктів (стаціонарних і мобільних); в) процедурні регламенти (правила зважування, обробки даних, оформлення результатів контролю); г) юридичні наслідки порушення встановлених норм.

Згідно з позицією В.Б. Авер'янова, адміністративно-правові режими є специфічним способом юридичного впорядкування діяльності органів виконавчої влади, що поєднує нормотворчість і контроль у межах однієї управлінської процедури [4, с. 135]. ГВК у цьому контексті – це юридичний режим, в основі якого лежить система норм, що врегульовують допустимі параметри вантажоперевезень і процедуру контролю за їх дотриманням.

3. Системно-правовий підхід – у рамках цього підходу дослідники вказують на те, що ГВК слід розглядати не ізольовано, а як елемент системи транспортного регулювання, в якій адміністративне право виконує координуючу роль. Відтак нормативна природа ГВК проявля-

ється в його інтегративності: він є одночасно предметом правового регулювання (через закони й підзаконні акти), інструментом реалізації публічного контролю, підставою юридичної відповідальності та складником стратегічної політики у сфері транспортної безпеки.

Загалом, наукове осмислення нормативно-правової природи ГВК у контексті адміністративного права дозволяє зробити висновок про його комплексний характер. ГВК є елементом адміністративно-правового режиму, який поєднує нормотворчість, контроль, санкціонування та превенцію в межах публічного управління, регламентований нормами імперативного типу та підпорядкований інтересам держави, безпеки та інфраструктурної цілісності.

ГВК реалізується у межах нормативно врегульованої послідовності дій: 1) первинна перевірка – наявність дозволів, маршрутного листа, сертифіката відповідності; 2) технічна перевірка – зважування у русі чи на платформі; 3) адміністративне оформлення – акт перевірки, припис про усунення порушення, складання протоколу; 4) реактивна фаза – заборона руху до усунення порушення або стягнення штрафу. Ця структура підпорядковується загальним принципам адміністративного провадження, викладеним у законодавстві України, зокрема в КУпАП та законі «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [5].

Крім того, варто відзначити, що ГВК спрямований також на досягнення стратегічної мети держави – безпеки дорожнього руху, яка в Україні є пріоритетною в рамках реалізації транспортної політики відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС. Відповідно до Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху на період до 2024 року, затвердженої розпорядженням КМУ № 1360-р від 21.10.2014 р., одним із основних завдань є удосконалення процедур контролю за дотриманням вагових параметрів транспортних засобів.

У свою чергу варто відзначити, що нормативне регулювання ГВК має базуватися на адміністративно-правових принципах, що визначають структуру, зміст і процедуру контролю за відповідністю транспортних засобів ваговим, габаритним параметрам та наявності дозволів, зокрема: 1) принцип законності; 2) принцип правової визначеності; 3) принцип належної процедури в адміністративному праві; 4) принцип балансу приватного і публічного інтересів; 5) принцип пропорційності; 6) принцип інституційної розмежованості; 7) принцип євроінтеграції.

Загалом на нашу думку, принципи нормативного регулювання габаритно-вагового контролю в Україні забезпечують: узгодженість національного законодавства з європейськими стандартами; дотримання процедурних гарантій; справедливості і пропорційності відповідальності; забезпечення балансу між економічними інтересами і публічним добром.

У свою чергу, нормативно-правова база ГВК в Україні має багаторівневу структуру, що відповідає загальній ієрархії джерел права у сфері адміністративного регулювання. Вона охоплює акти різної юридичної сили – від Конституції до технічних регламентів та локальних адміністративних документів. Така структура дозволяє встановити чітку вертикаль правового регулювання у сфері здійснення державного контролю за дотриманням вагових і габаритних параметрів транспортних засобів.

На верхньому рівні ієрархії знаходиться Конституція України, яка визначає загальні засади публічного управління, включаючи гарантії безпеки громадян, захист інфраструктури та екологічної безпеки. Зокрема, відповідно до статті 16 Конституції, охорона довкілля є обов'язком держави, що прямо корелює з метою ГВК – мінімізацією руйнування доріг через перевантаження [6].

Другий рівень становлять закони України, зокрема:

1. Закон України «Про автомобільний транспорт» від 05.04.2001 № 2344-III, який закріплює обов'язок дотри-

мання нормативів маси та габаритів, визначає категорії великогазових і великогабаритних транспортних засобів та встановлює засади видачі дозволів на їх рух [2].

2. Закон України № 1534-IX від 03.06.2021, визначає поняття «зона ГВК», «відмова від контролю» та запроваджує електронний реєстр ТТН та яким було запроваджено систему плати за проїзд великогазовим транспортом [7].

3. Закон України від 11.09.2019 № 54-IX вніс зміни до КУпАП, зокрема доповнивши статтю 14-3. Згідно з нею, відповідальність за перевантаження нести будуть не лише водії, а й керівники, власники транспортних засобів або уповноважені особи [8]. Це наслідок принципу розширеної адміністративної відповідальності та їх системної підтримки ефективного контролю.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення (ст. 132–1) – визначає відповідальність за перевищення габаритно-вагових параметрів. Ця норма має імперативний характер і слугує правовою підставою для застосування заходів адміністративного примусу [9].

На третьому рівні знаходяться підзаконні нормативно-правові акти, зокрема:

1. Постанова Кабінету Міністрів України № 879 від 27.06.2007 «Про затвердження Порядку здійснення габаритно-вагового контролю» – є головним підзаконним актом, що виконує системоутворюючу роль для ГВК, зокрема: а) вона визначає зони контролю, технічну структуру пунктів (стаціонарних, пересувних), організацію дорожнього руху навколо них і обладнання, що підлягає метрологічній атестації; б) чітко фіксує суб'єктів – Укртрансбезпеку, Нацполіцію, балансоутримувачів пунктів із зазначенням їхніх повноважень і обов'язків у проведенні контролю; в) регламентує процедуру – зупинка ТЗ, зважування, документальне підтвердження порушень, оформлення довідок про перевірки; г) встановлює санкції – тимчасове зупинення руху, стягнення плати за проїзд, оформлення приписів, що виконують функцію превентивного адміністрування [10].

2. Постанова КМУ № 671 від 30.08.2017 – внесла суттєві оновлення ГВК, зокрема: а) виключила положення про необхідність методики для Укртрансбезпеки, перекинувши акцент на більш гнучкі технічні вимоги; активізувала автоматизовану систему WiM, зобов'язавши балансоутримувачів пунктів супроводжувати процедури моніторингу ґрунтовно і метрологічно обґрунтовано; в) переглянула систему інформаційного обміну та правового фреймворку взаємодії між органами контролю, зокрема Нацполіцією та Укртрансбезпекою [11]. Ці зміни наблизили систему контролю до міжнародних стандартів, поєднавши технічну чіткість із процедурною простотою.

Четвертий рівень становлять накази, технічні регламенти, методики та інструкції, зокрема затверджені Міністерством інфраструктури й Державною службою України з безпеки на транспорті методики: щодо метрологічного забезпечення систем WiM; щодо правил пломбування, обробки інформації та передачі даних про результати контролю; щодо облаштування та утримання пунктів зважування.

Зокрема, наказ № 255 від 28 липня 2016 р. «Про затвердження Вимог до облаштування та технічного оснащення зон габаритно-вагового контролю» встановлює вимоги до облаштування і технічного оснащення зон контролю: а) регламентує вимоги до майданчиків пересувних пунктів ГВК: дорожнє покриття, ширина, освітлення, обладнання; б) визначає перелік вимірювального обладнання: ваги, датчики висоти/ширини, комп'ютерна техніка, автономне живлення, документ про повірку; в) задає вимоги до стаціонарних пунктів: характеристики покриття, парковок, електропостачання, стандарти вагових платформ із точністю до $\pm 2\%$ [12]. Цей наказ деталізує інженерно-правову складову ГВК.

П'ятий рівень утворюють судові акти, які формують практику тлумачення нормативних положень і є джере-

лом правових позицій щодо застосування процедур ГВК. Наприклад, рішення Одеського окружного адміністративного суду у справі № 640/2424/21, яке уточнило, що результат зважування без сертифікованого обладнання не може бути підставою для притягнення до відповідальності [13].

Крім того, нормативно-правові акти у сфері ГВК можна класифікувати за такими критеріями:

1. За юридичною силою: а) основні закони (Конституція України, Закон «Про автомобільний транспорт», КУпАП); б) законодавчі акти спеціального характеру (Закони № 1534-IX, № 1582-IX); в) підзаконні акти (постанови КМУ № 879, № 671); г) інструкції, методики, стандарти (документи Мінінфраструктури, Укртрансбезпеки); г) судова практика (рішення судів, які мають нормативно-орієнтуюче значення).

2. За предметом регулювання: а) загальні принципи державного контролю – стосуються концепцій нагляду та превенції; б) технічні нормативи – фіксують допустимі вагові й габаритні параметри; в) процедурні акти – визначають порядок дій суб'єктів ГВК; г) санкційні норми – регулюють відповідальність, порядок оскарження, плату за проїзд.

3. За органом прийняття: а) парламентські акти (закони України); б) урядові документи (постанови КМУ); в) міністерські інструкції (накази Мінінфраструктури, ДСБТ); г) рішення судів (акти адміністративної юрисдикції, які мають тлумачний характер).

4. За рівнем деталізації: а) концептуальні акти (Конституція України, стратегія безпеки дорожнього руху); б) нормативно-процедурні (закони, постанови); в) операційно-метрологічні (методики, технічні регламенти).

Функціонально нормативно-правова база ГВК виконує низку взаємопов'язаних функцій: 1) Регулятивна функція – формує правила, яких повинні дотримуватись учасники дорожнього руху: суб'єкти перевезень, органи контролю, балансоутримувачі доріг; 2) Організаційна функція – визначає порядок дій при перевірці, зважуванні, затриманні ТЗ, оформленні результатів перевірки, інформуванні про порушення; 3) Правоохоронна функція – спрямована на виявлення та припинення правопорушень, застосування адміністративної відповідальності за перевантаження та порушення процедури руху без дозволу; 4) Превентивна функція – завдяки системності та прозорості процедур, норми стимулюють суб'єктів дотримуватись законодавства заздалегідь; 5) Координаційна функція – дозволяє узгоджувати взаємодію між Укртрансбезпекою, поліцією, місцевими органами влади, службами метрології; 6) Гармонізаційна функція – забезпечує відповідність норм ГВК міжнародним стандартам, насамперед у межах євроінтеграційних зобов'язань України.

Серед характерних рис нормативної бази ГВК в Україні варто виокремити: 1) Комплексний характер – вона охоплює законодавчі, виконавчі, технічні й судові джерела регулювання; 2) Багаторівневність – акти різної юридичної сили взаємодіють між собою, при цьому закони мають пріоритет над підзаконними актами, а методики деталізують реалізацію норм; 3) Висока ступінь формалізації – нормативна база визначає не лише права й обов'язки, а й конкретні технічні вимоги до пунктів зважування, допустимі похибки, строки фіксації та оформлення; 4) Динамізм розвитку – у зв'язку з цифровізацією транспортного сектору (WiM, GPS-нагляд) та євроінтеграційними процесами, нормативна база ГВК постійно оновлюється; 5) Технічна складність – нормативи у сфері ГВК часто переплітаються з технічними регламентами, що вимагає інтеграції правового та інженерного підходів; 6) Судова актуалізація – значна роль практики адміністративних судів як джерела тлумачення нечітких або конфліктних норм.

Зазначені акти визначають: а) суб'єктів контролю: Укртрансбезпеку, власники пунктів, поліція; б) механізм

функціонування систем контролю: автоматичний WiM, ручний контроль на платформах; в) обладнання, порядок дій, зупинки; г) алгоритм санкцій, потенціал оскарження рішень. Вони закладають повну структуру системи: дозвільність, контроль, технічні процедури, санкційний механізм.

У свою чергу ГВК в Україні забезпечується низкою суб'єктів державної влади, які мають чітко визначений правовий статус та обсяги повноважень. Ці суб'єкти реалізують норми як законів, так і підзаконних актів у сфері безпеки дорожнього руху та збереження транспортної інфраструктури. До таких суб'єктів реалізації нормативного регулювання ГВК в Україні можна віднести:

1. Укртрансбезпека – центральний орган виконавчої влади, який співвідповідає за реалізацію державної політики у сфері наземного транспорту та ГВК, що визначено у Положенні, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України ідент. номер 103 від 11.02.2015 р. Цей орган озброєний правом на проведення перевірок транспортних засобів щодо дотримання вагових та габаритних норм. Окрім традиційного ручного контролю, відомство використовує системи WiM (Weigh-in-Motion), що дозволяє автоматично фіксувати перевагання та габаритні порушення [14].

Окрім цього, Укртрансбезпека виступає ініціатором запровадження нових технічних рішень у сфері контролю за перевантаженням транспорту, бере участь у розробці нормативно-правових актів і забезпечує взаємодію з іншими суб'єктами контролю. Її функціональні повноваження поширюються також на доступ до баз даних державних реєстрів, у тому числі для верифікації відомостей, зазначених у товарно-транспортних накладних.

2. Національна поліція – діючи в межах Закону України «Про Національну поліцію», виконує допоміжну, але вкрай важливу роль у системі реалізації ГВК. Поліцейські мають право зупиняти транспортні засоби у випадках підозри на порушення вагових чи габаритних норм, а також здійснювати супровід транспортного засобу до найближчого пункту ГВК. У випадках виявлення опору з боку водія або небезпеки для громадської безпеки поліція забезпечує примусове виконання вимог контролю [15].

Крім того, поліцейські органи взаємодіють із Укртрансбезпекою під час спільних рейдів, перевірок та забезпечують порядок на пунктах контролю. У разі виявлення порушень вони фіксують факти правопорушення, забезпечують збір доказів і мають повноваження для складання протоколів про адміністративні правопорушення у передбачених законом випадках.

3. Укравтодор (балансоутримувачі) та дорожні служби – Державне агентство автомобільних доріг України (Укравтодор) відповідає за утримання автомобільних доріг державного значення та є балансоутримувачем більшості пунктів габаритно-вагового контролю. У межах своїх повноважень Укравтодор забезпечує будівництво, технічне облаштування та модернізацію пунктів ГВК, включаючи встановлення та обслуговування автоматизованих систем зважування у русі (WiM).

Також агентство відповідає за забезпечення відповідності встановлених технічних засобів чинним нормативам, організацію метрологічної повірки обладнання, розробку технічних вимог до об'єктів контролю. У межах своїх компетенцій Укравтодор координує роботу з підрядниками та іншими учасниками дорожнього господарства, з метою забезпечення безперервного функціонування пунктів ГВК.

4. Автомобільні перевізники, власники та користувачі транспортних засобів – виступають не лише об'єктами адміністративного контролю, а й активними суб'єктами правовідносин у сфері ГВК. Вони зобов'язані дотримуватись встановлених габаритно-вагових нормативів, передбачених Законом України «Про автомобільний тран-

спорт», іншими нормативно-правовими актами та міжнародними договорами України.

На цих суб'єктів покладається відповідальність за точність вантажних документів, правильне оформлення товарно-транспортних накладних, а також за технічний стан транспортних засобів. У разі фіксації перевищення допустимих параметрів, відповідальність може покладатися не лише на водія, а й на перевізника або вантажовідправника, залежно від обставин перевезення та оформлених документів. Крім того, користувачі транспортних засобів мають право фіксувати дії посадових осіб контролюючих органів, оскаржувати рішення щодо адміністративної відповідальності, а також ініціювати перегляд результатів перевірки.

5. Судові органи – суди адміністративної юрисдикції відіграють ключову роль у забезпеченні правової визначеності та справедливості у правовідносинах, що виникають у зв'язку із застосуванням ГВК. Вони здійснюють контроль за дотриманням процедур адміністративного провадження, розглядають скарги суб'єктів господарювання на дії або бездіяльність органів Укртрансбезпеки, поліції, а також перевіряють законність винесених постанов про накладення адміністративних стягнень.

Судова практика у сфері ГВК свідчить про наявність складних правових питань, зокрема щодо ідентифікації відповідального суб'єкта, законності дій контролюючих органів у разі автоматичної фіксації порушення, достовірності даних, зафіксованих технічними засобами, а також щодо процедури оскарження. Рішення судів створюють прецеденти та формують орієнтири для практичного застосування адміністративного законодавства у сфері габаритно-вагового контролю.

Також варто відзначити, що адміністративно-правова політика у сфері ГВК формується на стику інтересів центральної й місцевої влади. Центральні органи задають загальні параметри регулювання, тоді як місцеві адаптують норми відповідно до інфраструктурних реалій регіонів. Ефективність ГВК забезпечується правильною інтеграцією цих двох рівнів влади.

Що стосується ролі центральних органів влади, то Кабінет Міністрів України розробляє ключові підзаконні документи: постанови № 879 (2007) та № 671 (2017). Окрім поточного регулювання, у грудні 2024 року КМУ схвалив Національну транспортну стратегію до 2030 року, визначивши цифровізацію й гармонізацію технічних стандартів ГВК як пріоритет [16].

Міністерство інфраструктури України (МОІТ) розробляє технічні регламенти й накази (№ 255, № 512), що визначають умови облаштування пунктів, метрологію WiM-систем, порядок автоматичної фіксації. МОІТ бере участь у міжвідомчих нарадах, формуючи експертні рекомендації щодо розбудови пунктів в регіонах, у тому числі спільно з Асоціацією міст та регіональними адміністраціями [17]. Центральні органи, з одного боку, формують нормативний каркас для ГВК, а з іншого, стимулюють місцеві влади до розвитку інфраструктури.

У свою чергу, місцеві органи влади (облдержадміністрації, районні ДПС Укравтодору, ОТГ) діють у межах делегованих прав й співфінансують будівництво, облаштування й ремонт пунктів ГВК. Наприклад, Укратдодор узгоджує місця розташування пунктів з поліцією та місцевою адміністрацією, а регіональні служби Укртрансбезпеки отримують підтримку в облашуванні процедур.

Основними механізмами координації та регуляторними інструментами такої взаємодії є: 1) Міжвідомчі наради – МОІТ запроваджує збори з представниками ОДА, Асоціації міст і Укртрансбезпеки для обговорення нормативних змін; 2) Узгодження графіків та маршрутів здійснюється між місцевими підрозділами Укратдодору, поліції та Укртрансбезпеки згідно до Порядку № 879 [10]; 3) Фінансування будівництва майданчиків – балансоутри-

мувачі (регіональні підрозділи Укравтодору) отримують технічні вказівки від МОІТ та фінансову підтримку місцевих бюджетів; 4) Автоматичний WiM-контроль – місцеві влади за сприяння Укртрансбезпеки встановлюють WiM-комплекси, підключені до центрального ЦОД у Києві, що забезпечує оперативну обробку даних.

Загалом, взаємодія центральних і місцевих органів являє собою багаторівневий процес, де центральний рівень формує нормативну основу, а місцевий, забезпечує її трансформацію в реальні процедури.

Також варто акцентувати увагу, що адміністративно-правові процедури реалізації ГВК передбачають участь спеціалізованих підприємств – виробників, постачальників, підрядників з монтажу та обслуговування WiM-комплексів і стаціонарних пунктів. Ці суб'єкти не лише виконують господарську діяльність, але й відіграють роль виконавців державного завдання в межах правового поля. До переліку цих суб'єктів можна віднести:

1) "SEA" (Smart Engineering Alliance) – впроваджує WiM-системи в рамках Smart Cities і бере участь у національних тендерах з автоматизації контролю [18]; 2) Winncom – постачає дистанційно керовані WiM-комплекси, інтегровані з онлайн інтерфейсом [19]; 3) ДП «Фінінпро» – за державними підрядом розгорнуло до 20 майданчиків WiM, здійснювало «проектуй–будуй» [20]; 4) ТОВ «Компанія "Ваговимірювальні системи" (BIC) – виготовляє, постачає платформні ваги та обслуговує їх для пунктів контролю [21].

Крім того, підприємства, що функціонують у системі ГВК, мають комплексний правовий статус, що випливає з низки нормативних підстав: 1) Договори державних закупівель або державно-приватного партнерства на відповідні роботи щодо монтажу, введення в експлуатацію та сервісного обслуговування WiM-комплексів укладаються відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі» [22]; 2) Метрологічна сертифікація й перевірка обладнання, регламентовані технічними стандартами (наказ МОІТ № 255, Постанова КМУ № 879). Бездоганна цифрова точність є обов'язковою для правомірності фіксації порушень; 3) Ліцензії на монтаж та інженерні роботи необхідні для монтажу електронної, вагової та програмної складової пунктів ГВК, згідно з вимогами відповідних технічних регламентів. Ці юридичні підстави дозволяють підприємствам законно виконувати державне завдання щодо технічного забезпечення контролю й гарантовано нести відповідальність за якість тієї роботи.

Наведені підприємства виконують функції, що забезпечують реалізацію формальної державної політики через інфраструктурні рішення, зокрема: 1) Проектування та монтаж технічних комплексів, включаючи фундаментні роботи, встановлення датчиків, камер та мережевого обладнання («проектуй–будуй») через ДП «Фінінпро»; 2) Налагодження, тестування та підключення обладнання до Центру обробки даних Укртрансбезпеки через МОІТ; 3) Сервісне обслуговування й метрологічна перевірка – регулярна перевірка точності, ремонт, заміна датчиків; компанії надають своїх інженерів (приклад: компанія BIC); 4) Навчання персоналу інспекторів та технік – навчальні курси для операторів WiM-систем, включно з передачею досвіду компаній-постачальників; 5) Цифрова інтеграція систем – підтримка передачі даних до центру обробки даних і в «електронний кабінет» користувачів громад, згідно з повідомленнями Auto24, та інтеграція з реєстрами та бухгалтерськими платформами компаній [23].

На нашу думку підприємства, що забезпечують технічну реалізацію ГВК, виконують фундаментальні функції, які поєднують виконавську інфраструктуру і державний контроль. Їхній правовий статус включає держзакупівлі, метрологічне обґрунтування, ліцензії та контрактну відповідальність. Функції, від проектування до навчання й цифрової інтеграції, забезпечують цілісність системи.

Приклади реалізації – кейси Укравтодору, ДП «Фінінпро», BIC та результати фіскалізації порушень – ілюструють практичну ефективність, обґрунтованість і потенціал подальшого розвитку цієї галузі в умовах цифровізації та адміністративного регулювання.

Виходячи із цього, ми вважаємо, що адміністративно-правові процедури реалізації габаритно-вагового контролю – це сукупність юридично визначених, нормативно врегульованих і послідовно упорядкованих дій суб'єктів владних повноважень, спрямованих на організацію, здійснення та документування процесу перевірки дотримання встановлених габаритно-вагових норм у сфері автомобільних перевезень, що відбувається в межах адміністративного провадження з дотриманням принципів законності, об'єктивності, належного процесуального оформлення та гарантування прав учасників.

Також, вважається за необхідне більш детально розглянути питання щодо особливостей притягнення юридичних, фізичних осіб та посадовців до адміністративної відповідальності за порушення ГВК відповідно до КУпАП. Загалом, адміністративна відповідальність за порушення габаритно-вагових норм це важливий інструмент реалізації державного контролю та захисту дорожньої інфраструктури. Кодекс України про адміністративні правопорушення встановлює механізми притягнення до відповідальності різних суб'єктів юридичних осіб, перевізників, посадових осіб. Аналіз правових норм та практики застосування дозволяє виявити специфіку відповідальності кожного.

Згідно зі статтею 132-1 КУпАП, перевищення встановлених габаритно-вагових норм карається штрафом залежно від ступеня перевантаження: – у разі перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм від 5% до 10% включно; однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – у разі перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм понад 10%, але не більше 20%; двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – у разі перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм понад 20%, але не більше 30%; трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – у разі перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм понад 30% [9].

Також карається відмова від проходження контролю або неспівпраця з інспектором, що тягнуть за собою накладення штрафу в розмірі трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Примітка до статті передбачає можливість звільнення від відповідальності при наявності дозволу на рух перевантаженого ТЗ.

У свою чергу перевізники та власники автотранспортних підприємств несуть відповідальність за перевантаження їхніх ТЗ під своєю відповідальністю. Якщо порушення сталося без дозволу або при перевищенні більше ніж на 5%, застосовуються штрафи тієї ж шкали, що й до водіїв, згідно зі ст. 60 Закону України «Про автомобільний транспорт» [2]. Рішення, виносяться на підставі автоматичної фіксації (WiM), підтверджує в судовій практиці, а власник підприємства може оскаржити збір, але відсутність дозволу або невиконання приписів виключає можливість звільнення від відповідальності.

До посадових осіб, що відповідальні за допуск ТЗ до руху перевантаженим чи недотримання порядку контролю, застосовуються такі механізми: 1) Комбінована відповідальність, коли керівник і його посадовець є суб'єктами відповідальності. Судова практика визнає можливість притягнення обох, зокрема, коли службовець умисно дозволив перевищення або ухилився від контролю [24]; 2) При автоматичній фіксації посадова особа також відповідальна за збереження точності системи WiM – недоліки можуть призвести до штрафів чи дисциплінарних санкцій за внутрішнім розслідуванням підприємства.

Загалом ми вважаємо, що адміністративна відповідальність за порушення габаритно-вагових норм в Україні має багаторівневу структуру, що спрямована на комплексну відповідальність, зокрема: а) фізичні особи несуть основне навантаження – штрафи за перевантаження або ухилення; б) юридичні особи (перевізники) – незалежно від того, хто сидів за кермом, штрафуються за організацію перевезення; в) посадові особи – можуть бути притягнуті разом із перевізниками, якщо діяли з порушенням внутрішніх процедур або умисно.

У свою чергу, варто відзначити що, нормативне регулювання ГВК в Україні зазнає суттєвих адаптаційних змін під час воєнного стану або надзвичайних ситуацій. Це обумовлено необхідністю забезпечення логістичної мобільності, екстреного реагування на загрози безпеці, одночасно збереження основних принципів адміністративного права.

Воєнний стан в Україні був оголошений Указом Президента № 64 від 24 лютого 2022 року та неодноразово продовжувався [25]. Постанова КМУ № 303 від 13 березня 2022 року встановила загальне правило, а саме заборону на планові контролю в умовах воєнного стану [26]. Проте пункт 2 виключає галузі, критичні для державної безпеки й критичної інфраструктури, до яких віднесено і ГВК, що дозволяє проводити позапланові заходи контролю, за рішенням компетентного центрального органу. Таким чином, нормативна схема забезпечує можливість оперативного реагування на позаштатні логістичні виклики (наприклад, перевантаження, затори, збереження доріг) навіть у умовах воєнного режиму.

Крім того, ГВК під час воєнного стану виконує такі функції: 1) Контроль за військовими та цивільними вантажами, що рухаються критичними дорогами; 2) Попередження руйнування доріг, які мають стратегічне значення; 3) Боротьба з контрабандою та порушеннями габаритно-вагових норм, що можуть порушити логістичні ланцюги. Процедура проведення контролю зберігається та застосовуються стаціонарні, мобільні й автоматизовані комплекси WiM. Водночас документальні процеси можуть спрощуватися, але не можуть суперечити Конституції та загальним принципам адміністративного права.

Наприклад у 2023 р. штрафи за ГВК на стратегічних трасах досягли більше 700 тис. грн, що демонструє активну роботу інспекторів у надзвичайних умовах. При цьому у Київській області в 2024 р. затверджено новий Порядок супроводження авто із порушеннями до пунктів контролю (Постанова КМУ № 513 від 19 травня 2023) [27]. Цей порядок важливий, оскільки дозволяє утримувати логістичний потік навіть під час воєнного стану.

Незважаючи на важливість ГВК для збереження дорожньої інфраструктури та безпеки перевезень, система нормативного регулювання цього контролю має суттєві прогалини. Ці виклики включають як відставання законодавства від практичних потреб, так і недоліки правозастосування, які створюють юридичну невизначеність для суб'єктів господарювання, зокрема, до них можна віднести:

1. Невідповідність законодавчих норм сучасним викликам: 1) Адаптація нормативів до сучасного транспорту – законодавчі акти, такі як Закон України «Про автомобільний транспорт», Постанова № 879 та оновлення 2021 року (Закони № 1534-IX, № 1582-IX), створили базу, однак не всі інноваційні зміни були враховані в оновленнях. Залишається проблемою відсутність чітких норм для рідких, сипучих вантажів або транспорту, обладнаного новими технологічними рішеннями, що підвищує ризик нерівності в застосуванні норм між різними типами перевезення [28]; 2) Проблеми місцевого самоврядування – це проблеми недостатньої участі ОТГ у регулюванні та зборі плати за проїзд. Місцеві громади не мають інститутів узгодження того, яка частина штрафу має надходити до міс-

цевого бюджету. У наслідок, спільне фінансування потреб інфраструктури залишається мінімальним.

2. Недоліки процедур та їх правозастосування: 1) Переадміністрування ГВК – наразі перевізники змушені супроводжувати ТЗ до пункту зважування, що може бути розташований на значній відстані (20–70 км), без компенсації часу чи витрат. Це створює правову невизначеність та зловживання повноваженнями [29]; 2) Стандартизація обладнання – залишається неврегульованим чіткий стандарт метометричної повірки для WiM-комплексів. Відсутність єдиного реєстру сертифікованого обладнання підриває довіру до автоматичної фіксації і дозволяє оскаржувати штрафи, що створює прецеденти для недосконалого правозастосування.

3. Юридична невизначеність та правова захищеність: 1) Підсудність та оскарження – відсутність єдиного алгоритму для розгляду оскаржень протоколів ГВК призводить до нерівномірності в судових рішеннях. Підприємці стикаються зі складним процесом доказування, особливо коли WiM-дані є єдиним джерелом доказів; 2) Відповідальність посадових осіб – правозастосування часто не захищає посадовців і водіїв, коли вони аргументують інформування про небезпеку чи відмову від перевірки з об'єктивною підставою, наприклад, погодні умови чи військовий стан.

4. Інституційні та нормативно-адміністративні виклики: 1) Бюрократичний тягар – складність процедур отримання дозволів на перевантаження (рекордна кількість документів і актів) стримує суб'єктів господарювання. Для малого бізнесу це створює бар'єр входу; 2) Наявність прав та відповідальності – складність транспортних ланцюгів (перевізник – вантажовідправник – власник ТЗ) створює труднощі в ідентифікації відповідальної особи, що призводить до нерозумних санкцій.

Виходячи із цього, ми вважаємо, що перспективним напрямками вдосконалення нормативної системи габаритно-вагового контролю можуть стати:

1. Уніфікація процедур – це розробка детальних інструкцій для інспекторів та суб'єктів контролю;
2. Створення загальнодержавного реєстру WiM-систем, з відкритим доступом для перевірки їх сертифікації;
3. Перегляд моделі фінансування плати за обслуговування – частина штрафів повинна зараховуватись до місцевих бюджетів;
4. Осучаснення правил супроводу ТЗ – обмеження відстані до пунктів ГВК і компенсація витрат учасникам процесу.
5. Запровадження електронних протоколів з метою підвищення прозорості та оперативності.

Загалом, мтан нормативного регулювання ГВК в Україні потребує системного підходу для усунення процедурних недоліків і юридичної невизначеності. Першочерговими кроками є стандартизація технічної бази, захист прав суб'єктів ГВК, районне фінансування інфраструктури та цифровізація контролю, що відповідає принципам верховенства права та адміністративної ефективності.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що ГВК в Україні є важливим елементом адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху та захисту транспортної інфраструктури. Його нормативні характеристики формуються на основі багаторівневої системи джерел, що охоплюють як законодавчі, так і підзаконні акти, а також технічні регламенти й внутрішньоорганізаційні документи.

Обґрунтовано, що правова природа ГВК пов'язана з реалізацією функцій державного нагляду і контролю, а принципи правової визначеності, пропорційності та верховенства права мають бути покладені в основу формування нормативної політики у цій сфері. Визначено ключову роль Укртрансбезпеки, Укравтодору, Національ-

ної поліції, центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, що забезпечують технічну реалізацію ГВК.

Зроблено висновок про наявність проблем, пов'язаних з фрагментарністю нормативної бази, недостатньою уніфікацією правозастосування, процедурними вадами притягнення до адміністративної відповідальності та нечітким статусом підприємств, що забезпечують технічну реалізацію ГВК. Окреслено необхідність перегляду окремих норм КУпАП, удосконалення адміністративних про-

цедур і запровадження сучасних цифрових інструментів контролю.

Особливу увагу приділено викликам, що постають у сфері ГВК в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуацій, що вимагає адаптивного підходу до нормативного регулювання з урахуванням публічного інтересу та гнучкості адміністративних рішень. Перспективи вдосконалення нормативної системи пов'язані з гармонізацією національного законодавства з європейськими стандартами, систематизацією норм і розширенням процесуальних гарантій учасників перевезень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новели закону про посилення габаритно-вагового контролю • АРМАДА. АРМАДА. URL: <https://armada.law/blog/novely-zakonu-pro-posylennya-gabarytno-vagovogo-kontrolyu/>
2. Про автомобільний транспорт : Закон України від 05.04.2001 № 2344-III : станом на 19 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14#Text>
3. Мельник Р. С., Мосьондз С. О. Адміністративне право України (у схемах та коментарях): навч. посіб. / за ред. Р. С. Мельника: 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 412 с.
4. Адміністративне право України. Том 1. Загальна частина – Вадим Авер'янов – Тека авторів – Читиво. Читиво. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Averianov_Vadym/Administratyvne_pravo_Ukrainy_Tom_1_Zahalna_chastyna/
5. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 05.04.2007 № 877-V : станом на 9 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>
6. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
7. Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих питань здійснення габаритно-вагового контролю : Закон України від 03.06.2021 № 1534-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1534-20#Text>
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань здійснення габаритно-вагового контролю : Закон України від 11.09.2019 № 54-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/54-20#Text>
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24) : Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X : станом на 14 черв. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
10. Про заходи щодо збереження автомобільних доріг: Постанова Каб. Міністрів України від 27.06.2007 № 879 : станом на 26 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2007-п#Text>
11. Про внесення змін до Порядку здійснення габаритно-вагового контролю та справляння плати за проїзд автомобільними дорогами загального користування транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, вагові та/або габаритні параметри яких перевищують нормативні : Постанова Каб. Міністрів України від 30.08.2017 № 671. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2017-п#Text>
12. Про затвердження Вимог до облаштування та технічного оснащення пунктів габаритно-вагового контролю на автомобільних дорогах загального користування : Наказ М-ва інфраструктури України від 28.07.2016 № 255 : станом на 12 жовт. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1171-16#Text>
13. Рішення Одеського окружного адміністративного суду у справі № 640/2424/21. URL: <https://youcontrol.com.ua/en/catalog/court-document/127265240/>
14. Про затвердження Положення про Державну службу України з безпеки на транспорті : Постанова Каб. Міністрів України від 11.02.2015 № 103 : станом на 13 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103-2015-п#Text>
15. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII : станом на 16 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
16. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Постанова Каб. Міністрів України від 27.12.2024 № 1550 : станом на 13 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-2024-п#Text>
17. Асоціація міст України. URL: <https://auc.org.ua/>
18. Компанія CEA | Виробництво електроніки, електронні компоненти, електротехніка | Компанія CEA. URL: https://www.sea.com.ua/ua/weight-in-motion/news/wim-ak-perspektivnij-instrument-dla-smart-cities/?srltid=AfmBOorjPG0InQlwwPyfGgqLcv5re-2_xFP6jSV3o8sJM0XqctITWM3
19. WIM – СИСТЕМИ МОНИТОРИНГУ ВАГИ ВАНТАЖНОГО ТРАНСПОРТУ У РУСІ. Winncom Technologies. URL: <https://winncom.ua/solutions/wim-systemy-monitorynga-vesa-gruzovogo-transporta-v-dvyzheny/>
20. Державне підприємство фінансування інфраструктурних проєктів. FININPRO | ДП "ФІНІНПРО". URL: <https://fininpro.com/budivnicztva-majdanchikiv-dlya-gabarytno-vagovogo-kontrolyu-weigh-in-motion-wim-na-avtoshlyaxah-ukraini>
21. ТОВ «Компанія «Ваговимірювальні системи» (БІС). URL: <https://vis.ua/catalog/avtomatizaciya-vzveshivaniy/>
22. Мухін Д. Вантажівки стали легшими: в Україні різко зменшилась кількість штрафів за перевантаження. URL: <https://thepage.ua/ua/news/wim-sistemi-viyavili-menshe-porushen-shtrafi-vpali-na-tretinu>
23. Валентин Ожго. На дорогах України запровадять нову систему вагового контролю WIM. URL: https://auto.24tv.ua/na_dorohakh_ukrainy_zaprovadiat_novu_systemu_vahovoho_kontroliu_wim_n60127
24. Габаритно-ваговий контроль та відповідальність власників ТЗ. «Дебет-Кредит» – Бухгалтерські новини. URL: <https://news.dtki.ua/law/liability/74511-gabarytno-vagovii-kontrol-ta-vidpovidalnist-vlasnikov-tz>
25. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 : станом на 19 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
26. Про припинення заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду в умовах воєнного стану : Постанова Каб. Міністрів України від 13.03.2022 № 303 : станом на 20 черв. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-п#Text>
27. Про затвердження Порядку супроводження автомобільного транспортного засобу, що має ознаки порушення нормативів вагових або габаритних параметрів, до найближчого місця зважування для здійснення габаритно-вагового контролю, а також заборони подальшого руху такого автомобільного транспортного засобу : Постанова Каб. Міністрів України від 19.05.2023 № 513 : станом на 18 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/513-2023-п#Text>
28. О.Слобжан на нараді в Мінінфраструктури: Габаритно-ваговий контроль має сприяти збереженню дорожньої інфраструктури муніципалітетів | Асоціація міст України. Новини | Асоціація міст України. URL: <https://www.auc.org.ua/novyna/oslobozhan-na-naradi-v-mininfrastruktury-gabarytno-vagovyy-kontrol-maye-spruyaty-zberezhennyu>
29. Чи законні вимоги Укртрансбезпеки направляти водіїв до пунктів вагового контролю. ДОРОЖНИЙ АДВОКАТ. URL: <https://doradvokat.com.ua/chy-zakonni-vymogy-ukrtransbezpeky-napravlyaty-vodiyiv-do-punktiv-vagovogo-kontrolyu/>

**ПОМИЛКИ ПРИ СКЛАДАННІ ПРОТОКОЛІВ
ПРО АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА СТ. 130 КОДЕКСУ УКРАЇНИ
ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ**

**ERRORS IN DRAFTING THE MINUTES ON ADMINISTRATIVE OFFENCES
UNDER ART. 130 OF THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES**

Худа В.В., магістр права

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджено актуальні проблеми правозастосування статті 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення, що стосується керування транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного або іншого сп'яніння. Актуальність теми зумовлена високим рівнем суспільної небезпеки таких правопорушень, адже значна частина дорожньо-транспортних пригод із тяжкими наслідками відбувається саме через дії водіїв у стані сп'яніння. Водночас судова практика демонструє наявність суттєвих труднощів у реалізації положень ст. 130 КУпАП, зумовлених формальними та змістовими помилками при оформленні адміністративних матеріалів працівниками поліції. Проаналізовано причини низької ефективності притягнення до відповідальності за ці правопорушення, зокрема поширені помилки під час складання адміністративних протоколів працівниками поліції. Закцентовано увагу на системні недоліки, пов'язані з процедурними порушеннями, технічними похибками, відсутністю належної кваліфікації правоохоронців та недотриманням європейських стандартів фіксації доказів.

Особлива увага приділена аналізу судової практики, включаючи приклади з рішень національних судів та Європейського суду з прав людини, де розкривається вплив неправильно складених процесуальних документів на допустимість доказів. Розглянуто застосування доктрини «отруєного дерева» як інструменту захисту прав особи та гарантії правової визначеності. Також порушено питання правової визначеності у формулюваннях протоколів та неприпустимості судового виходу за межі обставин, викладених у процесуальних документах. Зазначається, що неправильне формулювання, наприклад «ознаки сп'яніння» замість «стан сп'яніння», не є лише технічною помилкою, а має суттєве значення для визначення складу правопорушення і, відповідно, можливості притягнення до відповідальності.

Підкреслено необхідність комплексного підходу до вдосконалення правозастосування: удосконалення нормативної бази, впровадження чітких інструкцій для працівників поліції, підвищення їхньої кваліфікації та дотримання принципів верховенства права. Зроблено висновки щодо важливості забезпечення юридичної точності оформлення протоколів як передумови ефективного правосуддя та безпеки дорожнього руху.

Ключові слова: КУпАП, адміністративне правопорушення, протокол, судова практика, проблемні аспекти, правозастосування, процесуальні порушення, адміністративна відповідальність.

The article examines the current problems of law enforcement of Article 130 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, which concerns driving vehicles while under the influence of alcohol, drugs or other drugs. The topicality of the topic is due to the high level of public danger of such offenses, because a significant part of traffic accidents with serious consequences occurs precisely because of the actions of drivers in a state of intoxication. At the same time, jurisprudence demonstrates that there are substantial difficulties in implementing the provisions of art. 130 of the Code of Administrative Offenses caused by formal and substantive errors in the registration of administrative materials by police officers. The reasons for the low effectiveness of prosecution for these offenses were analyzed, in particular, common mistakes during the preparation of administrative protocols by police officers. Attention was focused on systemic shortcomings related to procedural violations, technical errors, lack of proper qualification of law enforcement officers and non-compliance with European standards for recording evidence.

Special attention is paid to the analysis of judicial practice, including examples from decisions of national courts and the European Court of Human Rights, which reveal the impact of incorrectly drawn procedural documents on the admissibility of evidence. The application of the doctrine of «poisoned tree» as a tool for protecting individual rights and guaranteeing legal certainty is considered. The issue of legal certainty in the wording of the protocols and the inadmissibility of judicial departure from the circumstances set forth in the procedural documents was also raised. It is noted that incorrect wording, such as «signs of intoxication» instead of «state of intoxication», is not only a technical error, but is essential for determining the composition of the offense and, accordingly, the possibility of prosecution.

The need for a comprehensive approach to improving law enforcement is emphasized: improving the regulatory framework, implementing clear instructions for police officers, improving their qualifications and observing the principles of the rule of law. Conclusions were made regarding the importance of ensuring the legal accuracy of the preparation of protocols as a prerequisite for effective justice and road safety.

Key words: KUPAP, administrative offense, protocol, judicial practice, problematic aspects, law enforcement, procedural violations, administrative responsibility.

Актуальність теми. Керування транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння залишається одним із найбільш небезпечних факторів, що впливають на безпеку дорожнього руху в Україні. Згідно зі статистичними даними, значна частина дорожньо-транспортних пригод із тяжкими наслідками, включаючи загибель і травмування учасників руху, стається через порушення правил водія у стані сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що погіршують їх концентрацію та швидкість реакції. У цьому контексті ефективне застосування положень статті 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) є надзвичайно важливим не лише як правозастосовний інструмент, але й як ефективний механізм профілактики ризиків для суспільства.

Проблеми, пов'язані зі складанням протоколів за ст. 130 КУпАП, висвітлюють недоліки, які суттєво впли-

вають на результативність правозастосування. Зокрема, це стосується процедурних порушень, які можуть призводити до визнання доказів недопустимими, а також недостатньої технічної та методичної підготовки працівників поліції. Актуальність цих питань зростає з огляду на підвищений суспільний запит щодо забезпечення безпеки дорожнього руху та посилення відповідальності за порушення. Ефективна реалізація положень ст. 130 КУпАП потребує всебічного вдосконалення правового регулювання, що включає оновлення нормативної бази, запровадження чітких інструкцій для поліцейських, покращення їхньої професійної підготовки, а також забезпечення сучасними засобами фіксації правопорушень.

Крім того, ця тема має важливий аспект у контексті євроінтеграції України. Гармонізація національного законодавства із європейськими стандартами передбачає не лише посилення відповідальності за керування

транспортними засобами у стані сп'яніння, але й запровадження ефективних профілактичних та правозастосовних механізмів, які відповідають найкращим практикам Європейського Союзу. Одним із таких механізмів є чітка процедура збору, фіксації та оцінки доказів, яка унеможливає порушення прав людини та забезпечує правову визначеність.

Отже, питання вдосконалення правозастосування ст. 130 КУпАП України має значний вплив як на безпеку дорожнього руху, так і на утвердження принципу верховенства права. Дослідження проблемних аспектів цієї статті є важливим для підвищення правосвідомості громадян, удосконалення процедур складання протоколів і досягнення стратегічних цілей у сфері реформування правоохоронної діяльності.

Метою статті є аналіз проблемних аспектів складання протоколів за ст. 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення, визначення причин недоліків у правозастосовній практиці та розробка рекомендацій щодо їх усунення для підвищення ефективності притягнення до відповідальності правопорушників.

Аналіз наукових досліджень свідчить про значний науковий інтерес вітчизняних науковців щодо правильності складання процесуальних документів працівниками правоохоронних органів. Зокрема, В. М. Когут, М. В. Романенко, А. В. Свиш та інші досліджували наслідки неправильного складання протоколів працівниками правоохоронних органів про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 130 КУпАП.

Разом з тим, у науковій площині лишається недостатня кількість праць, які систематизували б типові помилки в оформленні адміністративних матеріалів саме за результатами аналізу судової практики та надали б узагальнені рекомендації щодо їх уникнення.

Виклад основного матеріалу. У період із 1 січня по 31 серпня 2020 року Вишгородським районним судом Київської області було повернуто 68,2% адміністративних матеріалів, складених за ст. 130 КУпАП, для належного оформлення. Цей високий показник повернень свідчить про серйозні проблеми в процесі оформлення протоколів працівниками поліції [1].

До основних причин повернення матеріалів для доопрацювання належать наступні: відсутність інформації про притягнення особи до адміністративної відповідальності та наявність у неї посвідчення водія; брак підпису поліцейського у свідченнях свідків; неповнота документів, зокрема відсутність підтвердженнь направлення особи на огляд стану сп'яніння. Додатковими недоліками є помилкова кваліфікація санкції статті, неправильне зазначення адреси проживання водія, некоректна юридична оцінка дій чи необхідність уточнення осіб, згаданих у поясненнях. Також часто виявляється відсутність у протоколі конкретного пункту Правил дорожнього руху, який порушено, або наявність довідок, що суперечать матеріалам (наприклад, про відсутність ознак сп'яніння). Серед інших проблем: порушення правил визначення підсудності; відсутність фіксації додатків у протоколі; ненадання документів, що підтверджують право керування водними транспортними засобами; відсутність відеозаписів, які б підтверджували факт правопорушення. Часто матеріали надходять до суду після закінчення строків притягнення до адміністративної відповідальності. Інші недоліки включають наявність виправлень у протоколах, відсутність часу правопорушення, використання латинських літер всупереч вимогам Інструкції, а також помилки в персональних даних особи (наприклад, у прізвищі) [1].

Безперечно, такий стан речей свідчить про системні проблеми в організації роботи правоохоронних органів, зокрема у підготовці та підвищенні кваліфікації працівників, відповідальних за складання адміністративних матеріалів. Як бачимо, високий відсоток повернення адміні-

стративних матеріалів за ст. 130 КУпАП, який становить 68,2%, є серйозною загрозою для суспільства та підриває довіру до системи правозастосування. Це явище небезпечне тим, що значна кількість осіб, які вчинили правопорушення, фактично уникають відповідальності через формальні недоліки в оформленні документів. Зокрема, така ситуація створює умови для відчуття безкарності у водіїв, які дозволяють собі сідати за кермо у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, що прямо загрожує життю та здоров'ю інших учасників дорожнього руху. Неефективне притягнення до відповідальності осіб за цією статтею ставить під сумнів профілактичну функцію адміністративного законодавства. Якщо порушники бачать, що значна частина протоколів визнається судами недійсними через процедурні або технічні помилки, це знижує стримувальний вплив норм права. Водночас, такий стан речей дискредитує роботу правоохоронних органів, демонструючи низький рівень підготовки працівників, їхню нездатність дотримуватись встановлених процедур або свідоме нехтування ними.

В цьому контексті важливо проаналізувати судову практику задля розуміння важливості правильного оформлення протоколів працівниками правоохоронних органів. До прикладу, у Справі №587/1532/22 суддя Сумського апеляційного суду Рунов В. Ю. констатував важливі принципи положення, які стосуються оцінки протоколу у справах про адміністративні правопорушення. Суддя наголосив, що у випадку недотримання встановленого порядку складання протоколу, що спричинило істотне порушення прав та законних інтересів осіб, такий документ має визнаватися недопустимим доказом. Це, у свою чергу, призводить до визнання недопустимими всіх інших доказів у справі, які базуються на ньому. Ця позиція узгоджується з чисельними рішеннями Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), зокрема у справах «Гефген проти Німеччини» (Gafgen v. Germany, від 30.06.2008) та «Яременко проти України» (Yaremenko v. Ukraine, від 30.04.2015). У цих рішеннях ЄСПЛ сформулював концепцію, згідно з якою визнання одного доказу недопустимим автоматично виключає можливість визнання доказами усіх даних, отриманих на його підставі. Цей принцип, відомий як доктрина «отруєного дерева» («отруєне дерево дає отруйні плоди»), означає, що матеріали, отримані внаслідок використання недопустимого доказу, також є недопустимими [2].

Таким чином, у своїх висновках суддя Рунов В. Ю. підкреслив важливість дотримання процесуальних норм при складанні протоколу та використанні доказів у справах про адміністративні правопорушення. Звернемо увагу, що це забезпечує не лише дотримання прав і свобод осіб, але й відповідає загальноприйнятим європейським стандартам правосуддя. Європейські стандарти ґрунтуються на принципах справедливості, пропорційності та захисту процесуальних прав, які мають бути дотримані на всіх етапах адміністративного провадження.

Одним із основоположних аспектів цих стандартів є забезпечення належної якості складання процесуальних документів, зокрема протоколів, які виконують роль ключового доказу у справі. Ми переконані, протокол, що складений із порушеннями, не лише підриває довіру до органів, які здійснюють адміністративне переслідування, але й створює передумови для правового нігілізму.

Особливої уваги заслуговує роль осіб, які складають такі протоколи, оскільки саме на цьому етапі формується основа для подальшого судового розгляду. Працівники поліції та інші уповноважені особи мають діяти в межах чітко визначених процедур і відповідно до міжнародних стандартів, щоб забезпечити законність і достовірність отриманих доказів. Недотримання цих вимог може призвести до визнання матеріалів недопустимими, що ставить під загрозу ефективність адміністративного переслідування та реалізацію правосуддя в цілому.

Застосування принципу «отруєного дерева» на практиці також слугує інструментом попередження процесуальних порушень на стадії складання протоколу. Це стимулює уповноважених осіб до більш ретельного дотримання процесуальних правил і мінімізує ризики використання недопустимих доказів. Таким чином, забезпечення відповідності дій посадових осіб європейським стандартам має вирішальне значення для забезпечення правопорядку, оскільки закладені на початковому етапі недоліки можуть суттєво вплинути на кінцевий результат справи.

У контексті юридичної науки ми погоджуємося з позицією Когута В. М. щодо недопустимості виходу суду за межі, встановлені протоколом про адміністративне правопорушення, має вагомий теоретичний та практичний значення. Протокол як процесуальний документ виконує функцію основного джерела інформації про склад правопорушення, що визначає рамки судового розгляду. Відповідно, зміна судом опису фактичних обставин чи юридичної кваліфікації правопорушення виходить за межі його повноважень і порушує принципи правової визначеності, рівності сторін та змагальності процесу [3].

Так, наприклад, у справі щодо протоколу про адміністративне правопорушення від 03.07.2022, складеного стосовно водія, який, згідно з підозрою поліцейських, керував транспортним засобом у стані наркотичного сп'яніння, виникла суттєва юридична помилка, що стосується некоректного формулювання складу правопорушення в протоколі. Це розглядається як порушення принципів правової визначеності та точності, що є ключовими у сфері правосуддя. Згідно з частиною 1 статті 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), складу адміністративного правопорушення, пов'язаного з керуванням транспортними засобами в стані сп'яніння, має відповідати чітке формулювання, яке визначає не лише сам стан сп'яніння, але й його наслідки для поведінки водія. Відповідно до цієї статті, правопорушення полягає в керуванні транспортними засобами особою, що перебуває в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, або під впливом лікарських препаратів, що знижують її увагу та швидкість реакції. Це правове визначення є вичерпним і не передбачає будь-якої гнучкості в трактуванні ознак стану сп'яніння. У даному випадку, у протоколі було зазначено, що водій керував автомобілем з «ознаками наркотичного сп'яніння», що суттєво відрізняється від формулювання, яке є обов'язковим для визначення правопорушення в статті 130 КУпАП, а саме – «в стані наркотичного сп'яніння». Це відхилення не є лише процедурною помилкою, а суттєво змінює юридичну кваліфікацію діяння, яке інкримінується особі [4].

Така неточність у формулюванні призводить до змін у диспозиції правопорушення, оскільки згідно з правовими стандартами, встановленими КУпАП, ключовим є стан сп'яніння, а не його ознаки. Це має важливе значення, оскільки правова оцінка вчинку особи повинна базуватись на чітко визначеному складі правопорушення. Визначення «ознаки наркотичного сп'яніння» не є достатньо конкретним і не забезпечує необхідної юридичної визначеності, яка потрібна для обґрунтованої юридич-

ної відповідальності. Помилка у формулюванні складу правопорушення в протоколі мала далекосяжні наслідки для подальшої правової оцінки справи. Зокрема, зміна формулювання з «ознаки» на «стан» означала, що склад правопорушення не відповідав диспозиції ст. 130 КУпАП, що у свою чергу не дозволяло застосовувати відповідальність на підставі цієї норми. Відповідно до принципу «неправильний склад правопорушення – неможливість застосування відповідальності», суд не міг прийняти факт порушення як підставу для накладення адміністративного стягнення, що й стало підставою для виключення відповідальності водія.

Також хотілося б відзначити думку Берестенка Д. О., що обставини, які звільняють від адміністративної відповідальності (зокрема, крайня необхідність, необхідна оборона чи малозначність), не завжди враховуються поліцейськими. У своєму дослідженні він наводить досить показовий приклад, коли дії ОСОБИ_1 формально містили склад адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 130 КУпАП, застосування адміністративного стягнення було недоцільним. Це пояснюється тим, що правопорушення було вчинено в стані крайньої необхідності. ОСОБА_1 своїми діями запобіг значно більшій шкоді, рятуючи життя та здоров'я ОСОБА_3, яка через похилий вік і стан здоров'я потребувала невідкладної медичної допомоги. Незважаючи на стан алкогольного сп'яніння, ОСОБА_1 одразу повідомив поліцейських про обставини, що свідчили про наявність крайньої необхідності [5].

Висновки. Аналіз правозастосовної практики в Україні демонструє, що нерідко працівники поліції допускають суттєві помилки під час складання адміністративних протоколів, зокрема за ст. 130 КУпАП, що значно впливає на результати розгляду справ у судах. Помилки у формулюваннях, недотримання процесуальних вимог та неточності у визначенні складу правопорушення часто стають причиною повернення матеріалів на доопрацювання або закриття провадження через відсутність складу правопорушення.

Такі недоліки свідчать про недостатній рівень професійної підготовки поліцейських та недосконалість існуючих процедур. Важливість протоколу як ключового процесуального документа полягає не лише в його формальній відповідності, але й у здатності забезпечити точність і юридичну коректність, що напряду впливає на реалізацію принципу верховенства права та захист прав усіх учасників процесу. Ситуація, коли через неправильне оформлення документів винні особи уникають відповідальності, створює небезпечний прецедент і посилює відчуття безкарності серед правопорушників, що ставить під загрозу безпеку дорожнього руху. Для усунення цих проблем необхідний комплексний підхід, який включає вдосконалення нормативно-правової бази, посилення контролю за якістю оформлення протоколів, а також системне підвищення кваліфікації поліцейських.

Запровадження цих заходів сприятиме більш ефективному застосуванню адміністративного права, посиленню відповідальності водіїв та забезпеченню безпеки учасників дорожнього руху, що є одним із ключових завдань правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналіз причин повернення судом для належного оформлення матеріалів за статтею 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення. *Вишгородський районний суд Київської області*. URL: <https://vsh.ko.court.gov.ua/sud1009/presscenter/1/1020120>
2. Постанова Сумського апеляційного суду від 20 червня 2023 року у справі №587/1532/22; URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111864977>
3. Когут В. Недоліки протоколів про адміністративне правопорушення за статтею 130 КУпАП у контексті посилання на правила дорожнього руху. *Українська поліцейська: теорія, законодавство, практика*. 2024. Вип. 10, № 2. С. 36–40. URL: <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2024-2-10-6>
4. Постанова Сумського апеляційного суду від 15 грудня 2024 року у справі № 760/12920/22; URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108022566>
5. Берестенко Д. О. Проблеми документування адміністративного правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 130 КУПАП. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 391–395. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.66>

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ
ЗА ПОРУШЕННЯ РЕГУЛЯТОРНИХ ВИМОГ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄС ТА УКРАЇНИ**

**LIABILITY OF FINANCIAL INTERMEDIARIES FOR VIOLATION
OF REGULATORY REQUIREMENTS:
A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE EU AND UKRAINIAN PRACTICES**

Шевчук О.Р., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного права та судочинства
Західноукраїнський національний університет

Береза Р.М., аспірант кафедри адміністративного права та судочинства
Західноукраїнський національний університет

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю гармонізації українського фінансового законодавства з європейськими стандартами у контексті євроінтеграційних процесів. Сучасні виклики фінансового ринку потребують ефективних механізмів регулювання діяльності фінансових посередників та забезпечення адекватної відповідальності за порушення встановлених вимог.

Мета статті полягає у проведенні комплексного порівняльно-правового аналізу систем відповідальності фінансових посередників у Європейському Союзі та Україні, виявленні особливостей правового регулювання та визначенні перспектив удосконалення національного законодавства у цій сфері.

Методологічна основа дослідження включає застосування порівняльно-правового методу для аналізу нормативних актів ЄС та України, системного підходу для вивчення взаємозв'язків між різними елементами регуляторних механізмів та методу правового моделювання для розробки пропозицій щодо оптимізації існуючих правових конструкцій.

Основні результати дослідження демонструють суттєві відмінності у підходах до визначення відповідальності фінансових посередників у європейській та українській правових системах. Встановлено, що європейська модель характеризується більш детальною градацією санкцій, комплексним підходом до оцінки порушень та розвинутою системою досудового врегулювання спорів, тоді як українське законодавство потребує значної модернізації щодо уніфікації підходів до кваліфікації правопорушень.

Практична значимість роботи полягає у формулюванні конкретних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів відповідальності фінансових посередників в українському праві з урахуванням найкращих європейських практик. Запропоновані зміни спрямовані на підвищення ефективності наглядової діяльності регуляторів та зміцнення захисту прав учасників фінансового ринку.

Висновки дослідження підтверджують необхідність поетапної імплементації європейських стандартів відповідальності фінансових посередників в українському законодавстві з урахуванням національних особливостей правової системи. Це сприятиме підвищенню довіри до фінансового сектору та створенню сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій в економіку України.

Ключові слова: фінансові посередники, регуляторні вимоги, юридична відповідальність, порівняльно-правовий аналіз, європейське фінансове право, українське фінансове законодавство, фінансовий нагляд, санкції, правопорушення у фінансовій сфері, гармонізація законодавства, євроінтеграція, захист прав інвесторів.

The relevance of the study is due to the need to harmonise Ukrainian financial legislation with European standards in the context of European integration processes. Modern challenges of the financial market require effective mechanisms for regulating the activities of financial intermediaries and ensuring adequate liability for violation of the established requirements.

The purpose of the article is to carry out a comprehensive comparative legal analysis of the systems of liability of financial intermediaries in the European Union and Ukraine, to identify the specific features of legal regulation and to determine the prospects for improving national legislation in this area.

The methodological basis of the study includes the comparative legal method for analysing EU and Ukrainian regulations, a systematic approach for studying the interrelationships between various elements of regulatory mechanisms, and the legal modelling method for developing proposals for optimising existing legal structures.

The main results of the study demonstrate significant differences in the approaches to determining the liability of financial intermediaries in the European and Ukrainian legal systems. It is established that the European model is characterised by a more detailed gradation of sanctions, a comprehensive approach to assessing violations and a developed system of pre-trial dispute resolution, while Ukrainian legislation requires significant modernisation to unify approaches to the qualification of offences.

The practical significance of the work lies in the formulation of specific recommendations for improving the mechanisms of liability of financial intermediaries in Ukrainian law, taking into account the best European practices. The proposed changes are aimed at improving the effectiveness of regulators' supervisory activities and strengthening the protection of the rights of financial market participants.

The findings of the study confirm the need for a gradual implementation of European standards of liability of financial intermediaries in Ukrainian legislation, taking into account the national peculiarities of the legal system. This will help to increase confidence in the financial sector and create favourable conditions for attracting foreign investment into the Ukrainian economy.

Key words: financial intermediaries, regulatory requirements, legal liability, comparative legal analysis, European financial law, Ukrainian financial legislation, financial supervision, sanctions, financial offences, harmonisation of legislation, European integration, protection of investors' rights.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний розвиток світової фінансової системи характеризується ускладненням структури фінансових відносин та зростанням ролі фінансових посередників у забезпеченні стабільності економічних процесів. Глобалізація фінансових ринків та інтеграція національних економік до єдиного міжнародного простору зумовлюють необхідність створення ефективних правових механізмів

регулювання діяльності фінансових інститутів. Особливої ваги набуває питання встановлення адекватної відповідальності фінансових посередників за порушення регуляторних вимог, оскільки недоліки в правовому регулюванні можуть призвести до системних криз, що стосуються не лише окремих фінансових установ, а й економіки в цілому.

Процес європейської інтеграції України та прагнення до відповідності міжнародним стандартам фінансового регулювання актуалізують проблематику гармонізації

національного законодавства з нормами Європейського Союзу. Адаптація української правової системи до європейських вимог у сфері фінансових послуг потребує глибокого розуміння механізмів відповідальності, що діють у країнах ЄС, та їхньої ефективної імплементації з урахуванням особливостей вітчизняної правової традиції. Відсутність комплексного порівняльно-правового аналізу в цій галузі створює перешкоди для якісного реформування фінансового законодавства і може негативно вплинути на ефективність правозастосовної практики.

Трансформаційні процеси в українській економіці, що відбуваються в умовах воєнного часу та майбутнього повоєнного відновлення, висувають підвищені вимоги до надійності та прозорчості функціонування фінансових посередників. Розвиток цифрових технологій у фінансовій сфері, поява нових форм фінансового посередництва та розширення спектру фінансових послуг створюють додаткові виклики для регуляторних органів щодо забезпечення ефективного контролю та застосування пропорційних санкцій за правопорушення. Необхідність залучення міжнародних інвестицій для відновлення економіки також потребує створення правового середовища, що відповідає світовим стандартам захисту інтересів учасників фінансового ринку.

Науково-практична актуальність дослідження визначається потребою розробки теоретично обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення системи відповідальності фінансових посередників в українському праві на основі вивчення передового європейського досвіду. Недостатня вивченість механізмів відповідальності у порівняльно-правовому аспекті та відсутність системного підходу до аналізу правозастосовної практики створюють прогалини у науковому осмисленні проблематики та ускладнюють формування ефективної моделі правового регулювання. Комплексне дослідження даної тематики сприятиме виробленню концептуальних засад модернізації вітчизняного фінансового законодавства та підвищенню довіри до української фінансової системи з боку міжнародної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблематика відповідальності фінансових посередників останніми роками привертає значну увагу дослідників як в Україні, так і в європейських країнах. Зарубіжні вчені, зокрема (*Khaled, Ghassan & Adas, Noor. (2024)*), у своїх роботах наголошують на еволюції європейського підходу до регулювання фінансових послуг після фінансової кризи 2008 року [1]. Їх дослідження демонструють тенденцію до посилення вимог до фінансових посередників та розширення спектру санкцій за порушення регуляторних норм.

Українські правознавці також активно досліджують цю проблематику, проте їхні роботи здебільшого зосереджені на окремих аспектах правового регулювання. Так, Н. Ф. Ментух аналізує особливості адміністративної відповідальності банківських установ [6], а О. Р. Шевчук досліджує механізми цивільно-правової відповідальності страхових компаній [4]. А. В. Коваленко у своїх публікаціях розглядає питання корпоративного управління у фінансових інститутах та їх вплив на систему відповідальності [9].

Порівняльно-правові дослідження у цій галузі представлені роботами (*Akang, Akaninyene. (2024)*), що проводять аналіз європейських стандартів фінансового нагляду [2], та (*Yanan Zhang & Bing Zhu. (2021)*), який досліджує механізми захисту прав споживачів фінансових послуг у контексті європейської інтеграції [3]. Проте, ці роботи не охоплюють комплексного аналізу системи відповідальності фінансових посередників у порівняльному аспекті.

Міжнародні організації також приділяють значну увагу питанням регулювання фінансових ринків. Базель-

ський комітет із банківського нагляду регулярно публікує рекомендації щодо принципів ефективного нагляду [10], а Європейське банківське управління (ЕВА) розробляє технічні стандарти застосування санкцій [11]. Ці документи формують основу національного законодавства, проте вимагають адаптацію специфіки окремих правових систем.

Незважаючи на значний обсяг наукових публікацій, залишається недостатньо вивченим питання комплексного порівняльно-правового аналізу систем відповідальності фінансових посередників у ЄС та Україні. Відсутні роботи, які системно аналізували б механізми імплементації європейських стандартів в українське законодавство з урахуванням особливостей національної правової системи та сучасних викликів цифровізації фінансового сектора.

Мета статті. Метою цього дослідження є проведення комплексного порівняльно-правового аналізу інститутів відповідальності фінансових посередників за порушення регуляторних вимог у правових системах Європейського Союзу та України для визначення ступеня відповідності національного законодавства європейським стандартам фінансового регулювання.

Дослідження спрямоване на виявлення концептуальних підходів до правового регулювання відповідальності суб'єктів фінансового посередництва, систематизацію нормативних вимог та санкційних механізмів, що застосовуються у юрисдикціях, що розглядаються, а також аналіз правозастосовної практики в контексті забезпечення ефективності наглядової діяльності фінансових регуляторів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Правове регулювання відповідальності фінансових посередників у Європейському Союзі базується на комплексній системі директив та регламентів, що формують єдині стандарти для всіх держав-членів. Основним документом виступає Директива 2014/65/ЄУ щодо ринків фінансових інструментів (MiFID II), яка встановлює детальні вимоги до діяльності інвестиційних фірм та передбачає градацію санкцій залежно від тяжкості порушень [12]. Директива 2009/138/ЄС (Solvency II) регулює діяльність страхових компаній та встановлює принципи пропорційності при застосуванні санкцій [13]. Ці нормативні акти створюють правову основу для національних регуляторів щодо застосування відповідних заходів впливу.

Система відповідності фінансових посередників у ЄС характеризується диференційованим підходом до класифікації правопорушень. Європейське законодавство розрізняє адміністративні порушення, що тягнуть за собою штрафні санкції, та серйозні порушення, які можуть призвести до відгуку ліцензії або заборони на здійснення певних видів діяльності. Регламент (ЄУ) № 575/2013 (CRR) встановлює мінімальні вимоги до капіталу кредитних установ та передбачає автоматичне застосування корективних заходів під час їх порушення [14]. Така система забезпечує превентивний характер регулювання та дозволяє запобігати системним ризикам.

Процедурні аспекти притягнення до відповідальності в європейській практиці регламентуються принципами належної правової процедури та правом на захист. Директива 2013/36/ЄУ встановлює обов'язок регуляторних органів забезпечувати справедливе слухання перед прийняттям рішення щодо застосування санкцій [15]. Важливою особливістю є наявність розвиненої системи адміністративного оскарження та можливість звернення до спеціалізованих судових органів. Європейський суд справедливості у своїх рішеннях неодноразово наголошував на необхідності дотримання принципу пропорційності при визначенні розміру санкцій.

Українське законодавство у сфері фінансових послуг базується на Законі України «Про фінансові послуги

та фінансові компанії» та спеціальних законах, що регулюють діяльність окремих видів фінансових посередників [16]. Закон України «Про банки та банківську діяльність» встановлює систему заходів щодо впливу Національного банку України, включаючи попередження, штрафи, обмеження на здійснення банківських операцій та відгуки банківської ліцензії [17]. Проте українська система характеризується менш деталізованою градацією санкцій порівняно із європейськими стандартами.

Порівняльний аналіз свідчить про суттєві відмінності у підходах до визначення критеріїв застосування санкцій. Якщо європейське законодавство оперує поняттями «серййозного порушення» та «систематичного порушення» з чіткими кількісними та якісними критеріями, то українські нормативні акти часто містять оціночні поняття, що створює простір для суб'єктивного тлумачення. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку у своїх підзаконних актах намагається конкретизувати ці критерії, проте рівень деталізації залишається недостатнім.

Механізми досудового врегулювання спорів та альтернативного вирішення конфліктів розвинені в ЄС значно краще, ніж в Україні. Директива 2013/11/ЄУ щодо альтернативного вирішення спорів споживачів передбачає створення спеціалізованих органів для розгляду скарг на дії фінансових посередників [18]. В Україні функції розгляду скарг розосереджені між різними органами, що ускладнює процес захисту прав споживачів фінансових послуг та знижує ефективність контрольно-наглядової діяльності.

Особливої уваги заслуговує на аналіз санкцій за порушення вимог щодо протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму. Четверта Директива ЄС про протидію відмиванню коштів (2015/849/EU) встановлює мінімальні розміри штрафів для фізичних та юридичних осіб, які можуть сягати 5 мільйонів євро або 10% річного обороту [19]. Український Закон «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, здобутих злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення» передбачає значно менші розміри штрафів, що може не забезпечувати достатнього стримуючого ефекту [20].

Цифровізація фінансового сектору створює нові виклики для регулювання відповідальності фінансових посередників. Регламент ЄС про криптоактиви (MiCA) встановлює вимоги до постачальників послуг криптоактивів та передбачає специфічні санкції за їх порушення [21]. В Україні правове регулювання цифрових фінансових активів перебуває на стадії формування, що створює правову невизначеність для учасників ринку та ускладнює застосування адекватних заходів відповідальності.

Процедурні гарантії при застосуванні санкцій у європейській практиці включають право на юридичне представництво, доступ до матеріалів справи та оскарження рішень регулятора. Європейський суд з прав людини у справі "Janosevic v. Sweden" підтвердив застосовність статті 6 Європейської конвенції з прав людини до процедур застосування адміністративних санкцій у фінансовій сфері [22]. Законодавство України поступово адаптується до цих стандартів, однак рівень процедурних гарантій залишається нижчим.

Система оскарження рішень регуляторних органів в ЄС характеризується наявністю спеціалізованих судових інстанцій та можливістю звернення до Європейського суду справедливості. до неоднакового застосування норм права.

Превентивний характер європейської системи регулювання виявляється в механізмах раннього втручання та коригувальних заходів. Ефективність системи відповідності фінансових посередників значною мірою залежить від координації між різними регуляторними органами.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Проведений порівняльно-правовий аналіз свідчить про суттєві відмінності у підходах до регулювання відповідальності фінансових посередників у правових системах Європейського Союзу та України. У європейській практиці спостерігається розвиненіша система градації санкцій з чітко визначеними критеріями їх застосування, заснованими на принципах пропорційності та ефективності впливу. Українське законодавство демонструє фрагментарність регулювання та недостатню диференціацію заходів відповідальності залежно від характеру та ступеня суспільної небезпеки правопорушень фінансових посередників.

Аналіз правозастосовчої практики виявив значні розбіжності у процедурних аспектах притягнення до відповідальності фінансових посередників. Європейська модель характеризується високим рівнем процедурних гарантій для суб'єктів фінансового посередництва, включаючи деталізовані механізми оскарження рішень регуляторів та судового контролю за їх діяльністю. В українській практиці наголошується на недостатній опрацьованості процедурних норм, що створює передумови для порушення принципу правової визначеності та може негативно впливати на інвестиційну привабливість національного фінансового ринку.

Порівняльний аналіз санкційних механізмів продемонстрував перевагу європейської моделі щодо забезпечення превентивного впливу заходів відповідальності. Система адміністративних санкцій ЄС передбачає широкий спектр впливу – від попереджень та штрафів до позбавлення ліцензій та заборони на здійснення певних видів діяльності, що дозволяє забезпечити адекватну реакцію на різні типи порушень. Українська система санкцій характеризується обмеженістю інструментарію впливу та недостатнім зв'язком між тяжкістю правопорушення та вживаними заходами відповідальності.

Результати дослідження обґрунтовують необхідність комплексного реформування українського законодавства у сфері відповідальності фінансових посередників з урахуванням найкращих європейських практик. Пріоритетними напрямками вдосконалення мають стати: уніфікація підходів до визначення складів правопорушень, створення чіткої системи градації санкцій, удосконалення процедурних гарантій та механізмів судового захисту прав суб'єктів фінансового посередництва. Імплементация зазначених змін сприятиме підвищенню ефективності фінансового нагляду та створенню сприятливих умов для розвитку національного фінансового ринку відповідно до європейських стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Khaled, Ghassan & Adas, Noor. The Legal Regulation of the Intermediaries in the Stock Market, and Their Civil and Criminal Liability. 2024. DOI: 10.1007/978-3-031-56586-1_22.
2. Akang, Akaninyene. Regulatory compliance and access to finance: implications for business growth in developing economies. *Sciental Journal of Education Humanities and Social Sciences*. 2024. 1. P. 8-23. DOI:10.62536/sjehss.2023.v1.i2.pp8-23.
3. Yanan Zhang & Bing Zhu. Stock price contagion effects through investment banks. *Applied Economics*. 2021. Vol. 53(50), P. 5793-5811. DOI: 10.1080/00036846.2021.1931004.
4. Deneha, V., Chornyi, Y., Shevchuk, O., & Mentukh, N. (2023). Competence of state authorities and local self-government bodies in the public-private partnerships area. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 2023. Vol. 26, 10. URL: <https://www.abacademies.org/articles/competence-of-state-authorities-and-local-selfgovernment-bodies-in-the-publicprivate-partnerships-area.pdf> (Last accessed: July 10, 2025).
5. Ullrich, Carsten, Standards for Duty of Care? Debating Intermediary Liability from a Sectoral Perspective. JIPITEC 111, *University of Luxembourg Law Working Paper*. 2017. Vol. 18. No. 2017-010. URL: <https://ssrn.com/abstract=3037744> (Last accessed: July 11, 2025).

6. Шевчук О. Р., Ментух Н. Ф. Гармонізація законодавства України про фінансові послуги з правом Європейського Союзу в рамках Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1 С. 68–72.
7. Garry Gray, Jérôme Pélisse. Frontline Workers and the Role of Legal and Regulatory Intermediaries. 2019. HAL Id: hal-02316029.
8. Ящишак, О. Методологічні засади систематизації законодавства України про фінансові послуги. *Підприємництво, господарство і право*, 154(10), 2008, 22-26.
9. Коваленко А.В. Захист прав споживачів фінансових послуг: європейський досвід та українські реалії. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. Вип. 7. С. 67-73.
10. Basel Committee on Banking Supervision. Core Principles for Effective Banking Supervision. *Bank for International Settlements*. 2012. P. 54. URL: <https://www.bis.org/publ/bcbs230.pdf> (Last accessed: July 9, 2025).
11. European Banking Authority. Guidelines on the application of supervisory measures and penalties. EBA/GL/2018/01. 2018. P.89.
12. Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council on markets in financial instruments. Official Journal of the European Union. L 173/349. 2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0065> (Last accessed: July 13, 2025).
13. Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance. Official Journal of the European Union. L 335/1. 2009. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/138/oj> (Last accessed: July 13, 2025).
14. Regulation (EU) No 575/2013 of the European Parliament and of the Council on prudential requirements for credit institutions and investment firms. Official Journal of the European Union. L 176/1. 2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/575/oj/eng> (Last accessed: July 14, 2025).
15. Directive 2013/36/EU of the European Parliament and of the Council on access to the activity of credit institutions and the prudential supervision of credit institutions and investment firms. Official Journal of the European Union. L 176/338. 2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:176:0338:0436:En:PDF> (Last accessed: July 14, 2025).
16. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 12.07.2022 № 1953-IX. // *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 9. Ст. 1134.
17. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.
18. Directive 2013/11/EU of the European Parliament and of the Council on alternative dispute resolution for consumer disputes. Official Journal of the European Union. L 165/63. 2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:165:0063:0079:EN:PDF> (Last accessed: July 14, 2025).
19. Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing. Official Journal of the European Union. L 141/73. 2015. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2015/849/oj/eng> (Last accessed: July 14, 2025).
20. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 25. Ст. 171.
21. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council on markets in crypto-assets. Official Journal of the European Union. L 150/40. 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng> (Last accessed: July 15, 2025).
22. Janosevic v. Sweden, № 34619/97, ECHR 2002-VII.

ІНІЦІУВАННЯ, ПОЧАТОК ПРОВАДЖЕННЯ, А ТАКОЖ ПІДГОТОВКА ДО РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ФІНАНСОВУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

INITIATION, COMMENCEMENT OF PROCEEDINGS AND PREPARATION FOR THE CONSIDERATION OF FINANCIAL RESPONSIBILITY CASES

Шумейко І.П., д.філос.за спец. 081 Право,
докторант кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

У статті надається комплексна характеристика змісту та сутності таких стадій розгляду справ про фінансову відповідальність як ініціювання, початок провадження, а також підготовка справи до розгляду. Зокрема, встановлено, що провадження у справах про фінансову відповідальність ініціюється у зв'язку з виявленням ознак правопорушення. З'ясовано, що такі ознаки можуть бути виявлені: за результатами проведення заходів контролю чи у зв'язку з неможливістю їх проведення; з інформації, наданої іншими суб'єктами владних повноважень; з інформації, що міститься у зверненні фізичної чи юридичної особи; з фактів, встановлених в судовому рішенні; за результатами здійснення повноважень, відмінних від проведення заходів контролю. Визначено, що якщо ознаки правопорушення виявлені самим суб'єктом владних повноважень, то питання про початок провадження вирішується у спосіб: а) складання протоколу про правопорушення; б) прийняття процедурного рішення про початок розгляду справи; в) направлення повідомлення про намір застосувати фінансові санкції. Визначено, що стадія підготовки справи до розгляду починається з моменту вирішення питання про початок розгляду справи і закінчується моментом початку розгляду справи по суті. Встановлено, що на цій стадії приймаються такі процедурні рішення: 1) про повернення протоколу на доопрацювання; 2) про передачу справи за належністю; 3) про відвід чи самовідвід; 4) про об'єднання чи виділення справ; 5) про зупинення чи відновлення провадження; 6) про заміну учасника або залучення нового учасника; 7) про форму провадження; 8) про забезпечення доказів; 9) про вирішення заяв і клопотань; 10) про призначення дати і часу розгляду справи; 11) попереднє рішення. З'ясовано, що процедурні дії, які вчиняються на цій стадії, включають в себе: 1) інформування про початок провадження, час та місце розгляду справи та негативні наслідки пасивної поведінки; 2) надання можливості подати пояснення і докази та їх долучення до справи; 3) забезпечення можливості ознайомлення з матеріалами справи; 4) роз'яснення прав та обов'язків.

Ключові слова: адміністративна процедура, виявлення ознак правопорушення, ініціювання провадження, підготовка справи до розгляду, початок провадження, протокол про правопорушення, стадія провадження, фінансова відповідальність.

The article provides a comprehensive description of the content and essence of such stages of consideration of financial responsibility cases as initiation, commencement of proceedings, and preparation of a case for consideration. In particular, the author establishes that proceedings in financial responsibility cases are initiated in connection with the detection of signs of an offence. It is established that such signs may be identified: based on the results of control measures or due to the impossibility of their execution; from information provided by other public authorities; from information contained in an application of an individual or legal entity; from facts established in a court decision; based on the results of exercising powers other than control measures. It is determined that if the signs of an offence are detected by the authority itself, the issue of initiating proceedings is resolved by: a) drawing up a report on the offence; b) making a procedural decision to initiate proceedings; c) sending a notice of intention to impose financial sanctions. It is determined that the stage of preparing a case for consideration begins from the moment of deciding on the commencement of the case and ends at the moment of commencing the consideration of the case on the merits. It is established that the following procedural decisions are made at this stage: 1) return of the protocol for revision; 2) referral of the case for proper consideration; 3) recusal or self-recusal; 4) consolidation or separation of cases; 5) suspension or resumption of proceedings; 6) replacement of a participant or involvement of a new participant; 7) about the form of proceedings; 8) provision of evidence; 9) resolution of applications and motions; 10) setting the date and time of the case consideration; 11) preliminary decision. It is found that the procedural actions performed at this stage include: 1) informing about the commencement of proceedings, the time and place of the case hearing and the negative consequences of passive behaviour; 2) providing an opportunity to submit explanations and evidence and their attachment to the case file; 3) providing an opportunity to get acquainted with the case file; 4) explaining rights and obligations.

Key words: administrative procedure, commencement of proceedings, detection of signs of an offence, financial responsibility, initiation of proceedings, preparation of a case for consideration, protocol on an offence, stage of proceedings.

Постановка проблеми. Фінансова відповідальність, як вид юридичної відповідальності та інститут адміністративного права, в Україні врегульована багатьма законодавчими актами та неоднаково. Незважаючи на те, що процедурна її частина віднедавна була підпорядкована встановленим законодавцем загальним принципам адміністративної процедури, такі принципи і загальні процедурні норми не можуть повною мірою враховувати особливості розгляду справ саме про фінансову відповідальність. Однак глибинного і комплексного дослідження провадження у справах про фінансову відповідальність (не обмежуючись вузьким, «податковим» розумінням терміну «фінансова відповідальність») наразі не проводилося. В тому числі не було приділено належної уваги таким значущим для результату провадження стадіям як: ініціювання, початок провадження та підготовка справи про фінансову відповідальність до розгляду. Отже, ця тема в правовій науці недостатньо опрацьована, що свідчить про актуальність її дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стадії адміністративної процедури вже були предметом значної кількості досліджень вчених. Зокрема, Н. Губерська звер-

тає увагу на перелік ознак стадії адміністративної процедури [1, с. 14], Г. Манько висвітлює стадії адміністративної процедури у сфері захисту довкілля та природних ресурсів [2, с. 247], О. Закаленко, Д. Козачук та А. Осадчий приділяють увагу, в тому числі, стадіям відкриття адміністративного провадження і підготовки справи до розгляду [3, с. 15] тощо. Однак дослідження цих стадій саме в контексті процедури розгляду справ про фінансову відповідальність – наразі не проводилося, що лише підкреслює потребу в науковому опрацюванні місця перетину категорій «фінансова відповідальність» і «стадія адміністративної процедури».

Мета статті – надати комплексну характеристику змісту та сутності таких стадій розгляду справ про фінансову відповідальність як ініціювання, початок провадження, а також підготовка справи до розгляду.

Виклад основного матеріалу. Існує декілька способів ініціювання провадження у справах про фінансову відповідальність. Загальною підставою ініціювання такого провадження є виявлення ознак правопорушення. Джерелом виявлення таких ознак можуть бути:

1. **Результати проведення заходу контролю.** Найчастіше вони оформлюються у вигляді актів перевірок, але назва документа може бути й іншою, наприклад «звіт про інспектування» або «свідчення про інспектування» (п. 4 Порядку застосування Комісією з регулювання азартних ігор та лотерей фінансових санкцій (штрафів), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 9 лютого 2022 року № 101) [4].

2. **Неможливість проведення заходу контролю** з вини підконтрольного суб'єкта. В такому випадку ознаки правопорушення (такого як недопуск посадової особи контролюючого органу) також фіксуються документально, наприклад актом про неможливість проведення інспекційного відвідування / невідвідування інспектування (п. 2 Порядку накладення штрафів за порушення законодавства про працю та зайнятість населення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 року № 509, далі – Порядок № 509) [5].

3. **Обставини, повідомлені іншими суб'єктами владних повноважень**, які самі не уповноважені застосовувати заходи фінансової відповідальності. Наприклад, норма п. 3 Порядку накладення Державним комітетом телебачення і радіомовлення України адміністративно-господарських штрафів, затвердженого наказом Держкомтелерадіо України від 17 жовтня 2017 року № 384 встановлює, що рішення про накладення штрафу приймається, зокрема, на підставі звернень правоохоронних органів [6].

4. **Обставини, повідомлені у зверненні фізичної чи юридичної особи.** Зокрема, п. 4.25 і п. 1.3 Правил розгляду звернень споживачів щодо рішень, дій суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг, або суб'єктів, що належать до особливої групи споживачів, затверджених постановою НКРЕКП від 02 липня 2019 року № 1333, визначають, що рішення про накладення штрафу може бути прийнято за результатами розгляду скарги споживача або особа, яка має намір ним стати, користувача / замовника послуг [7].

5. **Факти, встановлені в судовому рішенні**, яке набрало законної сили. Таке джерело виявлення ознак правопорушення не є основним у фінансовій відповідальності. Воно згадане у п. 2 вже наведеного вище Порядку № 509 [5]. Крім того, ознаки правопорушення можуть бути виявлені внаслідок одержання суб'єктом владних повноважень окремої ухвали суду.

6. Інформація, яка стала відома внаслідок реалізації органом влади **повноважень, відмінних від проведення заходів контролю.** У такому випадку в нормативних актах зазначається про ініціювання провадження самим органом, до компетенції якого належить застосування фінансової санкції. Наприклад, у відповідності до ч. 1 ст. 36 Закону України «Про захист економічної конкуренції», органи Антимонопольного комітету України розпочинають розгляд справи про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, в тому числі, за власною ініціативою органів Антимонопольного комітету України [8].

З огляду на те, що у фінансовій відповідальності є всі підстави для застосування принципу презумпції невинуватості, саме по собі виявлення ознак правопорушення не дорівнює доведеному факту вчинення такого правопорушення. Цей факт підлягає доведенню під час провадження. В той же час, це не перешкоджає можливості зазначення в акті, складеному за результатами заходу контролю, всіх обставин стверджуваного правопорушення. У разі доведення цих обставин, зміст такого акту може замінити собою частину змісту мотивувальної частини рішення, а саме – посилання на фактичні обставини справи і результати дослідження доказів та інших матеріалів справи (ч. 3 ст. 72 Закону України «Про адміністративну процедуру») [9].

Виявивши ознаки правопорушення самостійно або отримавши інформацію, що може свідчити про наявність

ознак правопорушення, суб'єкт владних повноважень вирішує питання про **початок провадження** у справі про фінансову відповідальність. Разом з тим, в окремих сферах застосування фінансової відповідальності, самостійної стадії вирішення питання про початок провадження – не існує. Прикладом є податкові правовідносини, в яких складання акта за результатами податкової перевірки (тобто момент виявлення правопорушення) саме по собі розпочинає провадження. В податкових правовідносинах стадія розгляду заперечень проти акта податкової перевірки є розглядом справи по суті, оскільки після розгляду таких заперечень та складання висновку за результатами їх розгляду, контролюючий орган одразу, без заслуховування платника, виносить податкове повідомлення-рішення.

В тих випадках, коли існує стадія вирішення питання про початок провадження, форма вирішення цього питання залежить від джерела, з якого було виявлено інформацію про ознаки правопорушення. Так, якщо провадження було ініційовано фізичною чи юридичною особою, то перед вирішенням питання про початок провадження, суб'єкт владних повноважень з'ясовує, чи належить це питання до його компетенції, перевіряє дотримання вимог щодо форми і змісту заяви, з'ясовує наявність підстав для залишення її без руху, повернення чи відмови в прийнятті до розгляду. Ці питання детально врегульовані Законом України «Про адміністративну процедуру», окрім сфери захисту економічної конкуренції, на яку цей закон не поширюється та в якій існують особливі підстави для відмови в розгляді заяви. Зокрема, норми п. 1, 6, 7 розділу VI Порядку розгляду Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями заяв і справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, затвердженого розпорядженням Антимонопольного комітету України від 19 квітня 1994 року № 5 (далі – Порядок № 5), передбачають можливість відмови в розгляді заяви у разі: 1) недоведеності впливу імовірного порушення на права та / або діяльність заявника; 2) якщо питання, порушені у раніше поданій заяві того ж заявника, вже розглянуті по суті; 3) якщо потенційне порушення не справляє (не може справляти) відчутного впливу за умов конкуренції на ринку; 4) якщо потенційний порушник виконував рекомендації органів Антимонопольного комітету України і порушення не призвело до суттєвого обмеження чи створення конкуренції, не завдало значних збитків окремим особам чи суспільству та вжито відповідних заходів для усунення наслідків порушення [10; 8]. Отже, в якості винятку (застосовного лише до сфери захисту економічної конкуренції), на стадії початку провадження, ініційованого заявником, можливою є оцінка доведеності порушення прав та інтересів заявника, а також потенційних наслідків імовірного порушення.

У випадках, якщо провадження ініційовано не фізичною чи юридичною особою, а ознаки правопорушення виявлені самим суб'єктом владних повноважень, стадія початку провадження не передбачає необхідності додаткової перевірки ознак правопорушення, оскільки така перевірка, як правило, вже була здійснена в ході проведення заходу контролю чи здійснення інших владних повноважень, або ознаки правопорушення вбачаються зі змісту судового рішення, яке набрало законної сили. У цих випадках питання про початок провадження вирішується в одній з таких форм:

1. **Складання протоколу про правопорушення.** Такий протокол не є рішенням, однак дія по його складанню є першою процедурною дією в розумінні п. 2 ч. 1 ст. 46 Закону України «Про адміністративну процедуру», що дорівнює початку провадження. Як правило, складання такого документа не є одномоментною дією, а є «процедурою всередині процедури», що може передбачати, зокрема, такі дії як запрошення особи для складання протоколу, роз'яснення особі змісту ст. 63 Конституції України

(п. 9, 11 Порядку накладення Державним агентством України з питань кіно адміністративно-господарських штрафів за порушення вимог статті 15-1 Закону України «Про кінематографію», затвердженого наказом Міністерства культури України від 19 лютого 2016 року № 70) [11], роз'яснення суб'єкту, який притягається до відповідальності, його прав та обов'язків, одержання пояснень і зауважень до протоколу (п. 13, 14 Порядку накладення штрафів за правопорушення у сфері містобудівної діяльності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1995 року № 244, далі – Порядок № 244) [12], підписання протоколу суб'єктом, відносно якого він складений, чи проставлення відмітки про відмову від підписання, надання чи надсилання протоколу особі, відносно якої він складений, а в окремих випадках – оприлюднення оголошення про складення протоколу, який не вдалося вручити (п. 10 Порядку притягнення до відповідальності та порядку визначення розмірів штрафів за порушення у сфері державної реєстрації юридичних осіб, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 13 вересня 2023 року № 3258/5, далі – Порядок № 3258/5) [13], передача протоколу та інших зібраних матеріалів посадовій особі, уповноваженій розглядати справу.

2. **Прийняття рішення** (постанови, розпорядження) **про початок розгляду справи** (порушення справи): наприклад, винесення постанови про порушення справи передбачене п. 1 розділу IV Правил розгляду справ про порушення вимог законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення та застосування заходів впливу, затверджених рішенням НКЦПФР від 06 квітня 2021 року № 227 (далі – Правила № 227) [14].

3. **Направлення повідомлення** про зміст вчинених порушень і намір щодо застосування санкцій (п. 1 ч. 2 ст. 127 Закону України «Про електронні комунікації») [15], що теж є першою процедурною дією, яка розпочинає провадження.

Наступною стадією провадження у справах про фінансову відповідальність є **підготовка справи до розгляду**. Основними завданнями цієї стадії є створення умов для здійснення прав учасників провадження, а також збирання та приєднання до справи додаткових доказів з метою забезпечення суб'єкта владних повноважень повною інформацією про обставини, що мають значення для справи. Обов'язком адміністративного органу на цій стадії, як свідчать приписи ч. 1 ст. 47 Закону України «Про адміністративну процедуру», є встановлення наявності та достатності матеріалів у справі [9]. В межах цієї стадії, для реалізації її завдань, можуть прийматися процедурні рішення та вчинятися підготовчі дії. До **процедурних рішень**, які приймаються під час підготовки справи до розгляду, належать, зокрема, такі:

1) **про повернення протоколу** про правопорушення на доопрацювання. Наприклад, відповідно до п. 4.1 Порядку розгляду справ про порушення юридичними особами вимог законодавства в галузі державного експортного контролю, затвердженого наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 16 грудня 2013 року № 1490 (далі – Порядок № 1490), керівник під час підготовки справи до розгляду вирішує такі питання: зокрема, дотримання вимог законодавства під час складання протоколу [16], отже, якщо в ході підготовки справи до розгляду будуть виявлені суттєві помилки чи неточності в протоколі або факти порушення процедури його складання, посадова особа, до компетенції якої належить розгляд справи, вправі повернути такий протокол посадовій особі, яка його склала, для належного оформлення, після чого провадження у справі продовжується;

2) **про передачу справи за належністю**. Так, згідно з пп. 1 п. 20 Порядку № 244, посадова особа органу дер-

жавного архітектурно-будівельного контролю, до повноважень якої належить розгляд справ, під час підготовки справи до розгляду з'ясовує, зокрема, чи належить до її компетенції розгляд цієї справи [12], з чого можна зробити висновок, що якщо розгляд справи не належить до компетенції цієї посадової особи, справа підлягає передачі компетентній посадовій особі;

3) **про відвід (самовідвід)** посадової особи чи особи, яка сприяє розгляду справи. Підстави і порядок вирішення цих питань визначені приписами ст. ст. 23, 24, 30 Закону України «Про адміністративну процедуру» [9]. Завданням інституту відводів (самовідводів) є забезпечення неупередженості та об'єктивності як посадової особи, яка розглядає справу, так і осіб, які сприяють розгляду справи, врегулювання конфлікту інтересів, забезпечення довіри до дій органу, уповноваженого застосовувати заходи фінансової відповідальності;

4) **про об'єднання чи виділення справ**. Наприклад, у відповідності до п. 5 розділу VII Порядку № 5, органи Комітету, які розпочали або розглядають справу, можуть прийняти розпорядження про об'єднання кількох справ в одну або про виділення справи для окремого розгляду [10]. Таке процедурне рішення приймається в разі доцільності спільного розгляду декількох взаємопов'язаних справ або, навпаки, в разі якщо спільний розгляд декількох питань в межах однієї справи ускладнюватиме її швидке і правильне вирішення;

5) **про зупинення чи відновлення провадження** у справі. Так, у відповідності до п. 4 розділу III Правил № 227, провадження у справі про правопорушення зупиняється у випадках: перебування на розгляді в НКЦПФР, в судових органах або в інших органах державної влади іншої справи, рішення за якою матиме значення при вирішенні справи; необхідності проведення експертизи, додаткової перевірки або отримання відповідних висновків та додаткових доказів; у разі відсутності інформації про місцезнаходження юридичної особи, щодо якої порушено справу; у разі відсутності інформації, що підтверджує повідомлення особи належним чином про дату, місце та час розгляду справи про правопорушення [14]. Загальні для всіх адміністративних проваджень підстави його зупинення передбачені ст. 64 Закону України «Про адміністративну процедуру» [9]. Провадження зупиняється у разі виникнення обставин, які об'єктивно, але тимчасово, перешкоджають його завершенню, та відновлюється у разі усунення обставин, які призвели до його зупинення;

6) **про заміну учасника або залучення нового учасника**. Наприклад, відповідно до п. IV розділу VII Порядку № 5, установивши, що як відповідач до участі в справі повинна бути залучена інша особа, органами Комітету приймається розпорядження про заміну відповідача або про залучення до участі в справі співвідповідачів, про що повідомляються особи, які беруть участь у справі [10]. Крім того, в силу вимог ч. 1 ст. 29 Закону України «Про адміністративну процедуру», до участі у справі можуть бути залучені свідок, експерт, спеціаліст, перекладач [9], а крім того можливе залучення правонаступника в тому випадку, коли припинення юридичної особи внаслідок її реорганізації не визначено як підстава для закриття провадження у справі;

7) **про форму провадження** – усну чи письмову. Таке рішення може бути прийняте, зокрема, за клопотанням особи, яка притягається до фінансової відповідальності (наприклад, п. 14 – 17 Порядку № 3258/5) [13]. Підстави, за яких проводиться або не проводиться слухання, визначені ст. 66 Закону України «Про адміністративну процедуру» [9];

8) **про забезпечення доказів** у спосіб їх витребування, призначення експертизи, виклик свідків, одержання висновків спеціалістів. Наприклад, відповідно до п. 4.4 Порядку

№ 1490, за потреби керівник може витребувати додаткові матеріали, висновки та інші докази, необхідні для прийняття обґрунтованого рішення у справі [16]. З огляду на принцип офіційності, спільний для всіх адміністративних проваджень, рішення про забезпечення доказів може бути прийнято за власною ініціативою органу, який готує справу до розгляду, якщо матеріалів, наявних у справі (з урахуванням, в тому числі, позиції особи, яка притягається до відповідальності), недостатньо для ухвалення обґрунтованого і законного рішення. У виняткових випадках (лише у сфері захисту економічної конкуренції) при збиранні доказів допускається проведення втручальних заходів із забезпеченням попереднього судового контролю (таких як вилучення чи накладення арешту на майно, предмети, документи, інші носії інформації, які можуть свідчити про ознаки порушення законодавства про захист економічної конкуренції, бути доказами чи джерелом доказів у справі, проведення огляду приміщень та інших володінь суб'єктів господарювання, об'єднань, органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю, що перевіряються, опломбування (опечатування) приміщення, іншого володіння, систем електронних комунікацій чи місць зберігання інформації) [10];

9) **про вирішення заяв і клопотань** учасників провадження – як тих, що пов'язані із вирішенням питань, наведених в пунктах 1-8 цього переліку, так і щодо невичерпного переліку інших питань, які стосуються провадження. За правилами ч. 1 ст. 50 Закону України «Про адміністративну процедуру» клопотання повинні розглядатися невідкладно, а за наявності обґрунтованих причин – не пізніше трьох робочих днів [9];

10) **про призначення дати і часу розгляду справи.** За загальним правилом, винесення окремого процедурного рішення з цього питання не вимагається, замість цього може бути вчинена процедурна дія, яка полягає у повідомленні про дату, час та місце розгляду справи. Однак в окремих сферах це процедурне рішення має місце: наприклад, згідно з п. 4 розділу V Правил № 227, уповноважена особа визначає дату розгляду справи про правопорушення та вносить про це постанову, яку надсилає юридичній особі, щодо якої порушено справу, не менше ніж за п'ять робочих днів до дати розгляду справи [14];

11) **попереднє рішення.** Такий різновид процедурного рішення передбачений лише для справ про захист економічної конкуренції та полягає у тимчасовому, на час розгляду справи, вжитті за заявою суб'єкта господарювання заходів для відвернення негативних та непоправних наслідків для суб'єктів господарювання внаслідок порушення законодавства про захист економічної конкуренції, а саме: заборони особі, в діях якої вбачаються ознаки порушення, вчинити певні дії або обов'язкового вчинення певних дій (ст. 47 Закону України «Про захист економічної конкуренції») [8].

В окремих сферах застосування фінансової відповідальності законодавство передбачає можливість вирішення справи по суті шляхом прийняття сприятливого для особи адміністративного акта ще на стадії підготовки справи до розгляду. Так, у відповідності до п. 2 розділу V Правил № 227, якщо уповноваженою особою при підготовці справи до розгляду будуть встановлені підстави, передбачені в пункті 2 розділу III цих Правил, справа про правопорушення може бути закрыта до визначення дати її розгляду, про що вноситься відповідна постанова, яка протягом трьох робочих днів з дати її винесення надсилається особі, щодо якої закрыто справу [14]. Разом з тим, на нашу думку, закрыття справи на стадії підготовки її до розгляду можливе лише з реабілітуючих підстав, тобто з підстав відсутності події чи складу правопорушення. Якщо наявні підстави для закрыття справи з неабілітуючих підстав (наприклад, спливу строку давності), то таке

рішення може бути прийнято лише за наслідками розгляду справи по суті, якщо буде встановлено, що протиправне діяння дійсно мало місце та особа дійсно вчинила це діяння. Винятком є наявність згоди особи на закрыття провадження з неабілітуючих підстав; за таких обставин, закрыття провадження на стадії підготовки справи до розгляду не порушуватиме прав особи.

До **процедурних дій**, які вчиняються на стадії підготовки справи до розгляду, можуть належати такі дії:

1) **інформування про початок провадження**, а також про дату, час та місце розгляду справи **та про можливі негативні наслідки** неучасті особи у провадженні та ненадання пояснень та/або заперечень у справі. Здійснення такої процедурної дії є обов'язковим та повинно відбуватися з ініціативи органу, який розглядає справу. Праву знати про початок адміністративного провадження, передбаченому ч. 2 ст. 12 Закону України «Про адміністративну процедуру», кореспондує обов'язок адміністративного органу здійснити запрошення особи для надання пояснень і для участі у процедурних діях не пізніше ніж за 7 календарних днів до дня відповідної процедурної дії, визначений нормою ч. 2 ст. 32 того ж Закону; в свою чергу, обов'язок поінформувати про можливі негативні наслідки пасивної поведінки – випливає з ч. 1 ст. 63 цього ж Закону [9]. Разом з тим, строки письмового повідомлення про час та місце розгляду справи не завжди приведені у відповідність до наведеної вище норми: наприклад, згідно з ч. 11 ст. 63 Закону України «Про виноградарство», час і місце розгляду справи повідомляються особі, стосовно якої складено протокол, не пізніше ніж за 5 робочих днів до дня розгляду справи [17], що не завжди дорівнює семи календарним дням;

2) надання можливості особі, яка притягається до фінансової відповідальності, а в разі наявності – також заявнику, потерпілому – надати письмові **пояснення та додаткові докази** по справі, приймання таких письмових пояснень і долучення їх до матеріалів справи. На стадії підготовки справи до розгляду не здійснюється оцінка таких пояснень та доказів (за винятком закрыття провадження на цій стадії з реабілітуючих підстав), тому будь-які надані учасником провадження пояснення та докази мають бути долучені до матеріалів справи та збережені в них для забезпечення можливості їх дослідження на стадії розгляду справи по суті;

3) забезпечення права учасників провадження на **ознайомлення** з матеріалами справи в паперовій або електронній формі. Така процедурна дія, яку вбачається зі змісту ст. 51 Закону України «Про адміністративну процедуру», є обов'язковою в разі надходження запиту від учасника провадження [9];

4) на цій стадії може також здійснюватися **роз'яснення прав та обов'язків**. Так, нормою п. 11 Порядку накладення штрафів за порушення законодавства про рекламу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 року № 693, визначено, що до початку розгляду справи уповноважена особа, яка її розглядає, роз'яснює суб'єкту реклами або його представнику та у разі присутності особам, які сприяють розгляду справи, їх права та обов'язки [18]. Виходячи зі змісту ч. 2 ст. 17 Закону України «Про адміністративну процедуру» [9], а також п. 2 ч. 2 ст. 7, ст. 8, ч. 4, 5 ст. 10 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [19], на вимогу учасника провадження, надання йому інформації про його права та обов'язки, та за необхідності – роз'яснення такої інформації – є обов'язковим.

Стадія підготовки справи до розгляду закінчується в момент початку розгляду справи по суті. Законодавство не містить єдиного підходу до точного визначення моменту переходу між цими стадіями. В разі здійснення провадження в усній формі таким моментом доцільно вважати момент початку слухань. В разі письмового про-

вадження – слід вважати, що таким моментом є настання дати, яка була визначена як дата розгляду справи. Разом з тим, процедурні правила не можуть враховувати індивідуальних особливостей всіх справ, тому суб'єкт владних повноважень має дискрецію у визначенні моменту закінчення підготовки справи до розгляду, при цьому дотримуючись встановленого законом граничного строку. Для закінчення підготовки справи до розгляду суб'єкт владних повноважень має переконатися в тому, що: 1) він має повноваження розглядати справу; 2) відсутні підстави для відводів (самовідводів); 3) зміст і суть обвинувачення особи у вчиненні правопорушення є конкретними та доведеними до відома особи; 4) до участі у справі залучені всі особи, участь яких є необхідною; 5) зібрано достатній обсяг доказів для вирішення справи; 6) вирішено питання про форму провадження і про дату і час розгляду справи; 7) учасники провадження повідомлені про дату, час та місце розгляду справи, про їхні права та обов'язки, а також їм було надано можливість ознайомитися з матеріалами справи, подати свої пояснення та додаткові докази; 8) всі подані заяви і клопотання, що стосуються процедурних питань, вирішені, крім тих, які потребують вирішення під час проведення слухань; 9) немає інших перешкод для розгляду справи по суті. При цьому закінчення стадії підготовки до розгляду – не повинно мати незворотного характеру, адже якщо на стадії розгляду справи по суті виникне обґрунтована потреба у прийнятті процедурних рішень чи вчиненні процедурних дій, властивих лише підготовчій стадії – адміністративний орган повинен мати повноваження повернутися до такої стадії задля дотримання принципу законності та недопущення прав і законних інтересів учасників провадження.

Висновки. Провадження у справах про фінансову відповідальність ініціюється у зв'язку з виявленням ознак правопорушення. Такі ознаки можуть бути виявлені: за результатами проведення заходів контролю чи у зв'язку з неможливістю їх проведення; з інформації, наданої іншими суб'єктами владних повноважень; з інформації,

що міститься у зверненні фізичної чи юридичної особи; з фактів, встановлених в судовому рішенні; за результатами здійснення повноважень, відмінних від проведення заходів контролю. Вирішення питання про початок провадження у справах про фінансову відповідальність в певних випадках відсутнє як окрема стадія (податкові правовідносини). Якщо провадження ініційоване приватно-правовим суб'єктом, то перед початком провадження з'ясовується дотримання вимог щодо форми і змісту заяви, відсутність підстав для передання її за належністю, залишення без руху, повернення чи відмови в прийнятті до розгляду. Якщо ознаки правопорушення виявлені самим суб'єктом владних повноважень, то питання про початок провадження вирішується у спосіб: а) складання протоколу про правопорушення; б) прийняття процедурного рішення про початок розгляду справи; в) направлення повідомлення про намір застосувати фінансові санкції. Стадія підготовки справи до розгляду починається з моменту вирішення питання про початок розгляду справи і закінчується моментом початку розгляду справи по суті. Як правило, на цій стадії всі рішення і дії мають процедурний характер, однак можливим є дочасне прийняття рішення про закриття провадження з реабілітуючих підстав. На цій стадії приймаються такі процедурні рішення: 1) про повернення протоколу на доопрацювання; 2) про передачу справи за належністю; 3) про відвід чи самовідвід; 4) про об'єднання чи виділення справ; 5) про зупинення чи відновлення провадження; 6) про заміну учасника або залучення нового учасника; 7) про форму провадження; 8) про забезпечення доказів; 9) про вирішення заяв і клопотань; 10) про призначення дати і часу розгляду справи; 11) попереднє рішення. Процедурні дії, які вчиняються на цій стадії, включають в себе: 1) інформування про початок провадження, час та місце розгляду справи та негативні наслідки пасивної поведінки; 2) надання можливості подати пояснення і докази та їх долучення до справи; 3) забезпечення можливості ознайомлення з матеріалами справи; 4) роз'яснення прав та обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Губерська Н.Л. Стадії адміністративних процедур: поняття та види. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 32. Том 3. С. 11-15. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/4638/1/%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%94%D0%86%D0%87%D0%90%D0%94%D0%9C%D0%86%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%98%D0%A5%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A6%D0%95%D0%94%D0%A3%D0%A0%D0%9F%D0%9E%D0%9D%D0%AF%D0%A2%D0%AF%D0%A2%D0%A2%D0%90%D0%92%D0%98%D0%94%D0%98.pdf>
2. Манько Г.В. Стадії здійснення адміністративної процедури у сфері захисту довкілля та природних ресурсів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 242-247. DOI: 10.24144/2307-3322.2021.65.44. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/10/46.pdf>
3. Закаленко О.В. Адміністративні процедури: навчально-методичний посібник (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання) / О.В. Закаленко, Д.А. Козачук, А.Ю. Осадчий. Одеса : Фенікс, 2019. 48 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7087e07d-8248-46fd-a346-ae89e14731c4/content>
4. Про затвердження Порядку застосування Комісією з регулювання азартних ігор та лотерей фінансових санкцій (штрафів): постанов Кабінету Міністрів України від 9 лютого 2022 року № 101. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/101-2022-%D0%BF#Text>
5. Про затвердження Порядку накладення штрафів за порушення законодавства про працю та зайнятість населення: постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 року № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2013-%D0%BF#n8>
6. Про затвердження Порядку накладення Державним комітетом телебачення і радіомовлення України адміністративно-господарських штрафів: наказ Державного комітету телебачення і радіомовлення України від 17 жовтня 2017 року № 384. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1367-17#Text>
7. Про затвердження Правил розгляду звернень споживачів щодо дій суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг, або суб'єктів, що належать до особливої групи споживачів: постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 02 липня 2019 року № 1333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1333874-19#Text>
8. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#n338>
9. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#n475>
10. Про затвердження Порядку розгляду Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями заяв і справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції: розпорядження Антимонопольного комітету України від 19 квітня 1994 року № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0090-94#Text>
11. Про затвердження Порядку накладення Державним агентством України з питань кіно адміністративно-господарських штрафів за порушення вимог статті 15-1 Закону України «Про кінематографію»: наказ Міністерства культури України від 19 лютого 2016 року № 70. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0708-16#Text>
12. Про затвердження Порядку накладення штрафів за правопорушення у сфері містобудівної діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1995 року № 244. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-95-%D0%BF#n191>

13. Про затвердження Порядку притягнення до відповідальності та порядку визначення розмірів штрафів за порушення у сфері державної реєстрації юридичних осіб: наказ Міністерства юстиції України від 13 вересня 2023 року № 3258/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1614-23#Text>.

14. Про затвердження Правил розгляду справ про порушення вимог законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення та застосування заходів впливу: рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 06 квітня 2021 року № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-21#Text>.

15. Про електронні комунікації: Закон України від 16 грудня 2020 року № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#n1159>.

16. Про затвердження Порядку розгляду справ про порушення юридичними особами вимог законодавства в галузі державного експортного контролю: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 16 грудня 2013 року № 1490. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0101-14#Text>.

17. Про виноград, вино та продукти виноградарства: Закон України від 22 серпня 2024 року № 3928-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3928-20#Text>.

18. Про затвердження Порядку накладення штрафів за порушення законодавства про рекламу: постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 року № 693. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/693-2004-%D0%BF#Text>.

19. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n38>.

ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ РОЗГЛЯДУ ТА ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CONSIDERATION AND RESOLUTION OF PUBLIC LAW DISPUTES: FOREIGN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Яцуба В.В., аспірант кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджується значення та функціональне навантаження принципу добросовісності в контексті розгляду та вирішення публічно-правових спорів, зокрема в зарубіжній та міжнародній правозастосовній практиці. Встановлено, що добросовісність, як загальний правовий принцип, займає ключове місце не лише у приватноправовій, але й у публічно-правовій сфері, виступаючи важливим інструментом забезпечення законності, справедливості, рівності та належного адміністративного провадження. Вказано, що принцип добросовісності традиційно визнається фундаментальною засадою правового регулювання, що пронизує як приватне, так і публічне право. Його зміст охоплює повагу до закону, утримання від обману, а також переконання суб'єкта в законності власних дій. У більшості правових систем романо-германської традиції, а також у деяких юрисдикціях загального права, добросовісність виступає ключовим орієнтиром у регулюванні приватноправових відносин, покладаючи на учасників зобов'язання діяти чесно й сумлінно у взаємодії між собою.

На основі аналізу нормативно-правових актів та судової практики ряду країн ЄС (Франція, Німеччина, Італія), Великої Британії, Канади, США та практики Європейського суду з прав людини і Суду Європейського Союзу визначено основні підходи до закріплення та реалізації принципу добросовісності у публічному праві. Зокрема, добросовісність трактується як засіб обмеження дискреції органів влади, забезпечення прозорості процедур, захисту прав осіб у судових і адміністративних процесах, а також як метод тлумачення норм публічного права відповідно до принципу верховенства права.

Підкреслено, що в умовах правової невизначеності, притаманної воєнному стану або надзвичайним обставинам, добросовісність набуває додаткового значення як етична та правова категорія, здатна врівноважити інтереси особи й держави. Окремлено необхідність імплементації відповідних підходів у національну правову систему України з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду та рекомендацій міжнародних організацій у сфері прав людини.

Ключові слова: принципи права, доброчесність, принципи адміністративного процесу, адміністративне судочинство.

The article examines the significance and legal function of the principle of good faith in the context of the adjudication and resolution of public law disputes, with a particular focus on comparative and international perspectives. It is demonstrated that good faith, as a general legal principle, plays a fundamental role not only in private but also in public law, acting as a safeguard for legality, fairness, equality, and procedural integrity. The author notes that the principle of good faith is traditionally recognised as a fundamental principle of legal regulation which permeates both private and public law. Its content includes respect for the law, refraining from deception, and the subject's belief in the legitimacy of his/her own actions. In most legal systems of the Romano-Germanic tradition, as well as in some common law jurisdictions, good faith is a key guideline in the regulation of private law relations, imposing an obligation on the parties to act honestly and in good faith in their interactions with each other.

Based on the analysis of legal norms and judicial practices in various EU countries (France, Germany, Italy), the United Kingdom, Canada, the United States of America, and jurisprudence of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union, the article outlines the principal approaches to the establishment and implementation of the good faith principle in public administration and adjudication. Specifically, good faith is viewed as a means to constrain the discretionary powers of public authorities, to ensure transparency and accountability of administrative procedures, to protect individual rights in judicial and administrative processes, and as a hermeneutic tool for interpreting public law norms in light of the rule of law. The author highlights that in conditions of legal uncertainty, such as those associated with martial law or emergency governance, good faith assumes additional normative importance as both a moral and legal category that balances the interests of individuals and the state. The study emphasizes the importance of incorporating best practices from foreign jurisdictions and international human rights bodies into the Ukrainian legal framework to strengthen the procedural guarantees and legitimacy of state actions in public law disputes.

Key words: principles of law, integrity, principles of administrative process, administrative proceedings.

Постановка проблеми. Принцип добросовісності традиційно визнається фундаментальною засадою правового регулювання, що пронизує як приватне, так і публічне право. Його зміст охоплює повагу до закону, утримання від обману, а також переконання суб'єкта в законності власних дій [1].

У більшості правових систем романо-германської традиції, а також у деяких юрисдикціях загального права, добросовісність виступає ключовим орієнтиром у регулюванні приватноправових відносин, покладаючи на учасників зобов'язання діяти чесно й сумлінно у взаємодії між собою.

Аналогічно, у сфері міжнародного права принцип добросовісності визначає належну поведінку держав і міжнародних організацій. Разом з тим, дія цього принципу поширюється й на публічне право – зокрема, адміністративне та конституційне. Показовим прикладом є Швейцарія, де Конституція гарантує кожному право на сумлінне ставлення з боку держави, а також вимагає добросовісної поведінки як від громадян, так і від органів публічної влади у горизонтальних та вертикальних відносинах [2].

Метою статті є комплексне дослідження принципу добросовісності як одного з ключових засадничих принципів публічного права в контексті розгляду та вирішення публічно-правових спорів, з урахуванням зарубіжного та міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Принцип добросовісності є фундаментальним елементом сучасних правових систем, що відіграє ключову роль у забезпеченні справедливості та рівноваги у договірних правовідносинах. Він покладає на сторони обов'язок діяти чесно, неупереджено та з належною повагою до законних інтересів контрагента на всіх етапах процесу [3]. Така правова вимога сприяє зміцненню довіри між сторонами, знижує ризик виникнення конфліктів і підвищує загальну ефективність процесу.

Дотримання принципу добросовісності має не лише практичне значення, а й відіграє системоутворюючу роль у формуванні передбачуваного та стабільного правового середовища, що є необхідною передумовою для розвитку та зниження рівня правової невизначеності.

У юрисдикціях романо-германської правової традиції принцип добросовісності прямо закріплений у нор-

мативно-правових актах, зокрема у цивільних кодексах Франції, Німеччини та Італії. У цих державах добросовісність розглядається як провідний постулат договірного права, що зобов'язує сторони вести переговори, тлумачити та виконувати договір у дусі взаємної довіри, справедливості та сумлінності [4].

Натомість у системах загального (англосаксонського) права принцип добросовісності застосовується більш обмежено. Основна увага в цих юрисдикціях зосереджена на автономії волі сторін і суворому дотриманні умов договору, сформульованих у письмовій формі. На відміну від кодифікованих систем, загальне право, як правило, не визнає загального імперативу добросовісності, обмежуючи його застосування певними контекстами або галузями права.

Варто вказати, що у класичному розумінні добросовісність (лат. *bona fides*) втілює вимогу діяти чесно, відкрито, у відповідності до довіри іншої сторони. Вона передбачає уникнення зловживань правом, недопущення навмисного введення в оману, затягування розгляду справ, процесуального формалізму, що перешкоджає реалізації матеріального права. В сучасному праворозумінні добросовісність охоплює як суб'єктивну чесність (внутрішнє переконання у правомірності дій), так і об'єктивну правову обґрунтованість поведінки.

Принцип добросовісності (*good faith*) посідає центральне місце у правових системах країн Європейського Союзу (ЄС), будучи одним із фундаментальних принципів, що регулюють як приватноправові, так і публічно-правові відносини. Його роль важко переоцінити, оскільки він не лише забезпечує баланс інтересів між сторонами правовідносин, а й сприяє ефективності і справедливості правозастосування в цілому. У Європейському Союзі цей принцип тісно пов'язаний із загальними засадничими цінностями, закріпленими у первинному праві, і активно реалізується як на рівні національних систем країн-членів, так і у праві ЄС.

Принцип добросовісності закріплений у численних нормах первинного та вторинного права ЄС. Зокрема, у статті 4(3) Договору про Європейський Союз встановлено обов'язок держав-членів та інституцій ЄС діяти добросовісно у процесі виконання зобов'язань, взятих за договором. Це положення спрямоване на забезпечення ефективної взаємодії між державами, унеможливлення зловживання правом та підтримання довіри в рамках Союзу.

Поряд з цим, принцип добросовісності розглядається як один із загальних принципів права, який, хоч і не завжди прямо кодифікований у законодавстві, має обов'язкову силу для правозастосувачів. Європейський суд справедливості (ЕСІ) неодноразово підкреслював значення добросовісності при тлумаченні норм права ЄС, наприклад, у справах про конкуренцію, державну допомогу, захист прав споживачів тощо.

У країнах континентальної Європи принцип добросовісності набув вагомого значення в адміністративному праві. Наприклад §242 Цивільного кодексу (BGB) формує основу для застосування добросовісності, яка також впливає на адміністративну практику та судові процеси [5]. Федеральний адміністративний суд визнає, що органи влади зобов'язані діяти добросовісно, особливо у відносинах з громадянами.

Як вказано вище, Конституція Швейцарії прямо гарантує право громадян на добросовісне ставлення з боку держави (ст. 9), що тлумачиться судами як обов'язок публічної адміністрації діяти послідовно, передбачувано і справедливо.

За французьким законодавством (*Conseil d'État*) добросовісність реалізується через вимоги справедливого провадження, правової визначеності та заборони зловживань з боку адміністративних органів [6]. Цивільний кодекс

Італії також передбачає принцип добросовісності, який є невід'ємною частиною договірного права та загального права зобов'язань. Італійські суди активно застосовують цей принцип, вимагаючи від сторін чесності, лояльності та розумного виконання договірних зобов'язань.

В законодавстві Іспанії, Бельгії, Нідерландів та інших країнах ЄС закріплені подібні положення, де добросовісність виступає як загальний принцип договірного права, що забезпечує рівновагу інтересів сторін і запобігає зловживанням.

Варто зазначити, що в умовах різноманітності національних правових систем ЄС, принцип добросовісності виступає сполучною ланкою, що сприяє гармонізації договірного права та інших галузей права між країнами-членами. Він допомагає подолати правові бар'єри, створюючи спільні стандарти поведінки і тлумачення, що позитивно впливає на внутрішній ринок і забезпечує правову визначеність.

Зокрема, принцип добросовісності міститься у Директиві ЄС про захист прав споживачів, де він є основою для оцінки дій бізнесу щодо інформування, реклами та виконання договорів.

Так, Стаття 3(1) Директиви 93/13/ЕЕС «Про недобросовісні умови в споживчих договорах» [7] визначає, що умова, яка не була індивідуально обговорена, визнається недобросовісною, якщо вона «суперечить вимозі добросовісності» і спричиняє значний дисбаланс між правами й обов'язками сторін.

Директива 2005/29/ЕС «Про недобросовісні комерційні практики» (стаття 5(1–2)) [8] забороняє комерційні практики, які «суперечать вимогам професійної добросовісності» та можуть суттєво викривити поведінку середнього споживача.

Директива 2002/65/ЕС «Про дистанційний маркетинг фінансових послуг» у ст. 3 наголошує, що інформація повинна надаватися «з урахуванням принципу добросовісності в комерційних операціях» [9], захищаючи осіб, які не можуть надати згоду (наприклад, неповнолітніх).

Директиви 86/653/ЕЕС (про агентів) [10], 97/7/ЕС (споживацькі відносини) [11], 2000/31/ЕС (електронна комерція) [12] включають згадку, що комерційні учасники повинні діяти в «духу добросовісності» під час маркетингових, агентських діяльностей та у взаємодії із споживачами.

У США принцип доброчесності не є формально закріпленим у конституції, але широко застосовується через доктрину «доброчесної угоди» (*good faith*) у контрактному праві, адміністративному праві та праві захисту прав споживачів. В американському праві «доброчесна угода» означає поведінку без обману, зловживань або недобросовісних намірів. Судова практика США, зокрема Верховного суду, підкреслює важливість доброчесності в договірних відносинах та адміністративних процесах, зокрема у контексті захисту прав і інтересів сторін.

У Канаді принцип доброчесності є фундаментальним у системі права як у приватних, так і у публічних правовідносинах. Канадські суди визнають добросовісність як обов'язкову вимогу у виконанні контрактів і в адміністративних рішеннях. Зокрема, у контексті адміністративного права принцип добросовісності пов'язується з вимогою справедливого розгляду, прозорості та недопущення зловживань владою. Водночас, у договірних відносинах добросовісність розглядається як стандарт поведінки, що зобов'язує сторони діяти чесно і відповідально.

У справі *Knight v Indian Head School Division No 19* (1990) [13] Верховний суд Канади встановив, що при звільненні чиновника з посади за вимогою адміністрації виклик процедури справедливого розгляду необхідний. Це включає забезпечення «загального обов'язку добросовісності» в адміністративних процесах. Так само у справі *Nicholson v Haldimand-Norfolk Regional Police Commissioners* (1979) [14] Суд закріпив обов'язок адмі-

ністративних органів ставитися до особи «чесно та справедливо», навіть якщо рішення формально має статус дискреційного. Основною вимогою є повага до процедурної добросовісності. А також у справі *Congrégation des Témoins de Jéhovah de St-Jérôme-Lafontaine v Lafontaine* (2004) [15] Комісія муніципалітету зобов'язана застосовувати процедурну справедливість у питаннях зонування, що говорить про вимоги добросовісності в публічній адміністрації.

В цілому на міжнародному рівні добросовісність визнається одним із загальних принципів права відповідно до статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН [16]. Судова практика підтверджує його ключову роль у вирішенні міжнародних спорів, зокрема у справі Нікарагуа проти США (1986) Міжнародний суд вказав, що держави повинні утримуватися від дій, які суперечать духу та букві міжнародних зобов'язань, навіть якщо такі дії формально не заборонені. Принцип *pacta sunt servanda* («договори мають виконуватися») у міжнародному праві нерозривно пов'язаний із добросовісністю [17].

Доцільно зазначити, що Європейський суд справедливості (ЕСЈ) виконує ключову роль у тлумаченні і застосуванні принципу добросовісності у праві ЄС. Суд часто апелює до добросовісності як до підстави для врегулювання суперечностей між країнами-членами, між інститутами Союзу, а також між державами і приватними особами.

Відомі рішення ЄСЈ підтверджують, що добросовісність є критерієм, що визначає межі допустимої поведінки суб'єктів права у сферах конкуренції, внутрішнього ринку, захисту споживачів та інших.

Цей принцип допомагає забезпечити єдність правового поля та уникнути дискримінації або свавільного тлумачення норм. Зокрема, справа *Brusse v Jahani*, окреслює «недобросовісні» умови, аналізуючи дисбаланс у правах і тому підтверджує застосування принципу добросовісності.

У практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) добросовісність дедалі частіше використовується при оцінці пропорційності державного втручання та тлумаченні принципу верховенства права. Зокрема ЄСПЛ, принцип добросовісності застосовує при оцінці пропорційності державного втручання та тлумаченні принципу верховенства права.

У справі *Sunday Times v. United Kingdom* (1979) [18] Суд наголосив на важливості добросовісності у забезпеченні балансу між свободою вираження поглядів і захистом репутації, що є частиною принципу пропорційності.

У справі *Hatton and Others v. United Kingdom* (2003) [19] ЄСПЛ розглядав, чи було втручання держави у право на приватне життя пропорційним і добросовісним, оцінюючи дотримання принципу верховенства права.

У рішенні *Matheus v. France* (2014) [20] суд звернув увагу на необхідність добросовісності у застосуванні законів адміністрацією, що є частиною гарантій прав людини і верховенства права.

У справі *O'Halloran and Francis v. United Kingdom* (2007) [21] Суд підкреслив, що добросовісність має значення при оцінці того, чи відповідає державне втручання вимогам справедливості та пропорційності.

Наведені рішення демонструють, як ЄСПЛ використовує принцип добросовісності як один із критеріїв для забезпечення справедливого і пропорційного застосування права, а також для підтримки верховенства права у демократичних державах.

Хоча система загального права не передбачає прямого закріплення принципу добросовісності у національному публічному праві Великої Британії, зокрема, в адміністративному процесі, його елементи активно розвиваються через концепти *legitimate expectations* (законних очікувань), *procedural fairness* (процесуальної справедливості) та *abuse of power* (зловживання владними повноважен-

нями). Рішення у справі *Council of Civil Service Unions v Minister for the Civil Service* (1985) [22] заклало підґрунтя для визнання права осіб на послідовне та передбачуване управлінське рішення.

Крім того у справі *R v Secretary of State for the Home Department, ex parte Doody* [1994] 1 AC 531 Верховний суд Великої Британії підтвердив важливість справедливого та добросовісного розгляду адміністративних рішень, особливо щодо права на слухне провадження [23].

У справі *R (on the application of Begum) v Headteacher and Governors of Denbigh High School* [2006] UKHL 15 справедливість і добросовісність розглядалися в контексті балансу прав і свобод особи та інтересів держави, зокрема у питаннях релігійної свободи та дисципліни у школі [23].

Хоча справа *R (Miller) v Secretary of State for Exiting the European Union* [2017] UKSC 5 була сконцентрована на питанні про конституційні повноваження, суд звертав увагу на добросовісність і прозорість дій уряду у процесі виходу з ЄС [23].

У справі *R v Brent London Borough Council, ex parte Gunning* (1985) 84 LGR 168 встановлено принципи, які гарантують добросовісність та прозорість у процесі публічних консультацій, особливо щодо прийняття рішень органами місцевого самоврядування [23].

Незважаючи на очевидні переваги, застосування принципу добросовісності у країнах ЄС стикається з деякими складнощами. По-перше, існує певна різниця в розумінні і застосуванні цього принципу в різних юрисдикціях, що може ускладнювати уніфікацію правових норм. По-друге, оскільки принцип є загальним і в деяких випадках неконкретизованим, це створює певну правову невизначеність, що вимагає активної ролі судів у його тлумаченні.

Проте ця гнучкість і універсальність принципу добросовісності дають змогу адаптувати його до нових правових викликів, таких як цифрова економіка, нові форми комерційної діяльності, захист персональних даних тощо.

Таким чином принцип добросовісності у країнах Європейського Союзу є невід'ємною складовою правової системи як на національному, так і на європейському рівні. Його закріплення у договорах ЄС, національних цивільних кодексах та адміністративному праві створює основу для справедливих, прозорих і ефективних правовідносин. Завдяки активній судовій практиці, зокрема Європейського суду справедливості, цей принцип продовжує розвиватися, відповідаючи сучасним викликам і сприяючи гармонізації права в усьому Союзі.

У період глобальних криз, як-от пандемія COVID-19 або військові конфлікти, принцип добросовісності відіграє особливу роль у публічно-правових спорах, наприклад, у визнанні форс-мажорних обставин, адаптації регуляторних процедур, забезпеченні належного інформування громадян тощо.

У нашій державі, попри відсутність системного закріплення принципу добросовісності в публічно-правовій сфері, його елементи поступово інтегруються в судову практику адміністративних судів.

Зокрема, Кодекс адміністративного судочинства України містить вимоги до неупередженого та ефективного розгляду справ, а суди іноді апелюють до стандартів справедливості й передбачуваності. Водночас для гармонізації з європейським правовим простором доцільним є офіційне нормативне закріплення добросовісності як принципу дій суб'єктів публічної влади та процесуальної поведінки сторін у публічно-правовому спорі.

Висновки. Принцип добросовісності, хоча й походить із приватноправових відносин, дедалі активніше впроваджується у сферу публічного права, слугуючи ключовим елементом правової визначеності, законності, передбачуваності та пропорційності дій публічної влади. Міжнародна та зарубіжна практика демонструє, що добросовісність не лише

знижує рівень конфліктності у публічно-правових спорах, а й зміцнює довіру громадян до правової системи. Зокрема вітчизняному законодавцю та правозастосовувачу доцільно врахувати ці підходи в подальшій імплементації європейських стандартів публічного управління та правосуддя.

Принцип добросовісності у нормативній практиці ЄС постає не просто як етичний стандарт, а як юри-

дично зобов'язуючий критерій. Він використовується як юридичний термін, що дозволяє критично оцінювати чи доречні певні контрактні умови чи комерційні практики, забезпечувати захист споживачів і стабільність внутрішнього ринку, привносити культурно обґрунтовану вимогу добросовісної поведінки в правову систему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Erjon Marku The Principle of Good Faith in the Civil Law and Common Law Systems: The Albanian Legal System, Comparative Analysis Interdisciplinary Journal of Research and Development Vol 10 № 1. May 2023 p. 255-259.
2. Federal Constitution URL: https://www.parlament.ch/en/über-das-parlament/Pages/bundesverfassung.aspx?utm_source=chatgpt.com
3. Zimmermann R. The law of obligations: Roman foundations of the civilian tradition URL: <https://archive.org/details/lawofobligations0000zimm>
4. Christian von Bar, Stephen Swann. Response To The Action Plan On European Contract Law: A More Coherent European Contract Law (Com (2003) 63) *European Review Of Private Law*, 11, 2003, p. 595–622.
5. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_242.html
6. Conseil d'État URL: <https://www.conseil-etat.fr/>
7. Директива Ради 93/13/ЄЕС від 05 квітня 1993 року про несправедливі умови споживчих договорів ЄЕС; Директива, Міжнародний документ, Умови від 05.04.1993 № 93/13/ЄЕС URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_001-93#Text
8. Директива Європейського Парламенту і Ради 2005/29/ЄС URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/Директива%202005%2029%20ЄС.pdf>
9. Директива Європейського Парламенту і Ради 2002/65/ЄС від 23 вересня 2002 року про дистанційну реалізацію споживчих фінансових послуг та про внесення змін до [...] : Європарламент, Рада ЄС; Директива, Міжнародний документ від 23.09.2002 № 2002/65/ЄС https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b31#Text
10. Директива № 86/653/ЄЕС від 18.12.1986 Директива Ради № 86/653/ЄЕС Щодо зближення законодавств держав-членів ЄС відносно незалежних комерційних агентів URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158081_158081
11. Directive 97/7/EC of the European Parliament and of the Council and Regulation (EC) No 2006/2004 of the European Parliament and of the Council ('Unfair Commercial Practices Directive') URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2005/29/oj/eng>
12. Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради "Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку [...] : Європарламент, Рада ЄС; Директива, Міжнародний документ від 08.06.2000 № 2000/31/ЄС URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_224#Text
13. Knight v. Indian Head School Division № 19 URL: <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/586/index.do?q=c>
14. Nicholson v. Haldimand-Norfolk Regional Police Commissioners URL: <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/2644/index.do>
15. Congrégation des témoins de Jéhovah de St-Jérôme-Lafontaine v. Lafontaine (Village) URL: <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/fr/item/2163/index.do>
16. Statute Of The International Court Of Justice URL: <https://www.icj-cij.org/statute>
17. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Judgment of 27 June 1986, URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf>
18. Sunday Times v. United Kingdom (1979) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57584%22%7D>
19. Hatton and Others v. United Kingdom (2003) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-61188%22%7D>
20. Matheus v. France (2014) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-44966%22%7D>
21. O'Halloran and Francis v. United Kingdom (2007) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22002-2657%22%7D>
22. Council of Civil Service Unions v Minister for the Civil Service (1985) URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1984/9.html>
23. United Kingdom House of Lords Decisions URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1993/8.html>

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.3/7

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/44>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА: СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ

CRIMINAL LIABILITY FOR VIOLATION OF THE INVIOABILITY OF HOUSING: THE CURRENT STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON PROBLEMATIC ISSUES

Гритенко О.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану наукових досліджень проблемних питань щодо кримінальної відповідальності за порушення недоторканості житла. У статті здійснюється огляд та аналіз існуючих доктринальних позицій щодо кримінальної відповідальності за порушення недоторканості житла, на підставі яких здійснено формування тенденцій кримінально-правової охорони права на недоторканість житла. Визначено, що протягом всього існування законодавчого закріплення ст. 162 КК України, в доктрині кримінального права завжди поставали проблемні питання щодо кримінальної відповідальності порушення недоторканості житла. Серед причин, які породжували теоретичні та законодавчі дискусії були різні, політичні, економічні, соціальні умови в яких перебувала Україна, так і сьогодні, досліджувані суспільні відносини, потребують особливої уваги враховуючи зазначені передумови. Зазначено, що більшість досліджень сучасного стану проблемних питань щодо кримінальної відповідальності за порушення недоторканості житла здійснювалися науковцями у більш ранніх працях, в яких досліджувались такі питання: встановлення зв'язку із правом на недоторканість приватного житла; з'ясування соціально-правової обумовленості ст. 162 КК України; питання кваліфікації порушення недоторканості житла за ст. 162 КК України, зокрема відмежування ст. 162 КК України ст. ст. 364, 364-1, 365, 365-1, 182, 163, ч. 3 ст. ст. 185, 186, 187, 296, існуюча конкуренція статей суміжних статей та їх санкції; огляд форм кримінальної відповідальності, що передбачені за вчинення кримінального правопорушення за ст. 162 КК України. Доведено, що дослідження окремих ознак складу кримінального правопорушення передбаченого ст. 162 КК України як і у більш ранніх роках, так і на сьогодні має фрагментарний характер або залишається поза увагою науки кримінального права, що вимагає більш ґрунтовного їх дослідження.

Ключові слова: житло, кваліфікація, конкуренція, кримінальна відповідальність, кримінальні правопорушення, недоторканість.

The article is devoted to the study of the current state of scientific research on problematic issues of criminal liability for violation of the inviolability of housing. The article provides an overview and analysis of existing doctrinal positions on criminal liability for violation of the inviolability of housing, on the basis of which the formation of trends in criminal-legal protection of the right to inviolability of housing. It was established that throughout the existence of the legislative consolidation of Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine, problematic issues regarding criminal liability for violation of the inviolability of housing have always arisen in the doctrine of criminal law. Among the reasons that gave rise to theoretical and legislative discussions were different, political, economic, social conditions in which Ukraine found itself, and today, the social relations under study suggest particular interest given the above prerequisites. It is noted that most of the studies of the current state of problematic issues of criminal liability for violation of the inviolability of housing were carried out by scientists in earlier works, which examined the following issues: establishing a connection with the right to privacy; clarifying the social and legal determinacy of Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine; issues of qualification of violation of the inviolability of housing under Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine, in particular, the delimitation of Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine Art. Art. 364, 364-1, 365, 365-1, 182, 163, Part 3 of Art. Art. 185, 186, 187, 296, the existing competition of articles of related articles and their sanctions; an overview of the forms of criminal liability provided for the commission of a criminal offense under Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine. It has been proven that the study of individual signs of the criminal offense provided for by Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine, both in earlier years and today, is fragmentary or remains without attention of the science of criminal law, which requires a more thorough study.

Key words: housing, qualification, competition, criminal liability, criminal offenses, inviolability.

Постановка проблеми та її актуальність. Право на житло – одне з найважливіших конституційних прав людини, яке тісно пов'язане з її гідним життям в особистому, захищеному від зовнішнього втручання просторі. Отже, порушення недоторканості житла не лише посягає на особисту свободу, а й становить загрозу для суспільства, держави в цілому. В рамках кримінального права питання захисту права на житло виникає під час захисту житла особи від несанкціонованого проникнення інших осіб, що передбачає встановлення покарання за вчинення такого кримінального правопорушення. Слід зазначити, що протягом всього існування законодавчого закріплення ст. 162 КК України, в доктрині кримінального права завжди поставали проблемні питання щодо кримінальної відповідальності порушення недоторканості житла. Серед причин, які породжували відповідні теоретичні та законодавчі дискусії були різні, політичні, економічні, соціальні

умови в яких перебувала Україна. На сьогоднішній день досліджувані суспільні відносини також потребують особливої наукової уваги, враховуючи зазначені передумови їх формування.

Стан дослідження проблеми. Незважаючи на значну увагу до цієї проблематики з боку таких науковців, як: Жмур Ю. М., Моряк Д. А., Присяжнюк І. І., Пігович І. Д., Резніченко Г. С., Романюк М. А., Салій П. І., Садула Л. М., Тадика Є., Чекмарьова І. М., Чупринський Б. О. та інших, протягом останніх двадцяти років, існуючі дослідження охоплюють більшість проблемних питань за весь період існування ст. 162 КК України проте, не всі. Так, на сьогодні відсутні окремі роботи, які б аналізували стан наукових розробок у контексті сучасних викликів. Це і підкреслює актуальність подальшого поглибленого вивчення цього питання.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є огляд та аналіз існуючих доктринальних позицій щодо кримі-

нальної відповідальності за порушення недоторканості житла, на підставі, яких буде сформовано тенденції кримінально-правової охорони права на недоторканість житла.

Виклад основного матеріалу. Питання кримінальної відповідальності за порушення недоторканості житла завжди привертало увагу фахівців кримінально-правового блоку. Серед спірних питань, які стосуються кримінально-правової охорони права на недоторканість житла слід зазначити, ті, що пов'язані із встановленням зв'язку із правом на недоторканість приватного життя; з'ясуванням соціально-правової обумовленості ст. 162 КК України; питаннями кваліфікації порушення недоторканості житла за ст. 162 КК України, зокрема існуючою конкуренцією статей та їх санкції, аналізом кваліфікуючих ознак тощо. Так, досліджуючи житло та інше володіння, як предмет злочину при порушенні недоторканості житла, Морквін Д. А., акцентував увагу на тому, що право на недоторканість житла нерозривно пов'язане з правом на недоторканість приватного життя, що повинно знаходити своє відображення при визначенні предмета злочину. На його погляд, при формулюванні термінів «житло» та «інше володіння», слід урахувати встановлені потерпілим режими та обмеження, що стосуються вказаних предметів [6, с. 148–153]. Чупринський Б. О. аналізує (ототожнюючи), у своїй роботі, права на недоторканість житла особи із права на житло, дійшов висновку про те, що Конвенція та практика Європейського суду з прав людини передбачає, що право на недоторканість житла є елементом права на недоторканість особистого життя. Саме тому право на недоторканість житла не зводиться Європейським судом з прав людини до права на недоторканість приміщень, які призначені або фактично використовуються для проживання людини [16, с. 109–113].

Розкриваючи питання щодо кримінальної відповідальності за порушення недоторканості житла Салій П. І., стверджував, що суттєве значення на теоретичному, законодавчому і практичному рівнях має з'ясування питання соціально-правової обумовленості злочину, передбаченого ст. 162 КК України. На думку вченого, соціально-кримінологічні, конституційні, нормативно-правові, психологічні, історичні, міжнародно-правові чинники обумовлюють заборони, передбачені у ст. 162 КК України [13, с. 105–112]. І хоча вказана думка науковця не втрачає актуальності й на сьогодні, вважаємо, що зазначена позиція щодо сутнісних та змістових характеристик вказаних чинників, потребує перегляду та детального обґрунтування.

Окремо маємо визначити дослідження присвячені питанням кваліфікації порушення недоторканості житла за ст. 162 КК України. Так, Жмур Ю. М. у своїй публікації визначає проблемні питання щодо розмежування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 162 КК України від кримінальних правопорушень із суміжним складом, які утворюють конкуренцію норм (ст. ст. 270-1, 364, 364-1, 365, 365-1, КК України). Вчена звертає увагу на те, що за своїм змістом положення ч. 2 ст. 162 КК України є спеціальним видом зловживання та перевищення службовою особою своїх повноважень, оскільки з усіх можливих дій, які утворюють зловживання чи перевищення, криміналізує лише ті, що порушують недоторканість житла чи іншого володіння. На її думку вирішення цього питання повинно відбуватися таким чином, щоб перевага віддавалась саме цій нормі. Крім того, важливим на її думку є звернення уваги на сконструйовані складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 364, 364-1, 365 та 365-1 КК України та ст. 162 КК України. А саме ст. ст. 364, 364-1, 365 та 365-1 КК України сконструйовані як кримінальні правопорушення з матеріальним складом, в той час, як кримінальне правопорушення, передбачене ст. 162 КК України є кримінальним правопорушенням з формальним складом [3, с. 185–191]. Аналізуючи питання кваліфікації порушення недотор-

канності житла за ст. 162 КК України маємо зазначити й інші праці в яких піддається дослідженню питання відмежування ст. 162 КК України від злочинів із суміжним складом, які утворюють конкуренцію з положеннями ст. 162 КК України (ст. 182, 163, (ч. 3 ст. ст. 185, 186 та 187 КК України) [2, с. 171–177]. Інші вчені акцентують увагу на проблемах, що виникають при розмежуванні ст. 162 КК України з іншими правопорушеннями, такими як хуліганство або перевищення службових повноважень. Порівняння порушення недоторканості житла з іншими правопорушеннями, що мають схожі ознаки, допомагає краще зрозуміти специфіку цього кримінального правопорушення. Наприклад, хуліганство часто супроводжується агресивною поведінкою і може включати проникнення в чужий простір, але його мета – створення атмосфери страху або порушення громадського порядку. У разі незаконного проникнення ж основна мета – порушення права людини на недоторканість її житла, що є більш інтимним і особистим простором. З іншого боку, правопорушення, пов'язані з перевищенням службових повноважень, можуть бути схожими за ознаками, якщо державні посадовці незаконно входять у житло без належних підстав. У таких випадках важливо правильно встановлювати межі правомірності дій і наявність або відсутності дозволу на проникнення [5, с. 56–62; 4, с. 185–190; 15, с. 676–680].

Проте аналіз доктринальних джерел, які присвячені питанням кваліфікації порушення недоторканості житла за ст. 162 КК України, не обмежується тільки дослідженням питань відмежування ст. 162 КК України від кримінальних правопорушень із суміжним складом. Так, серед проблемних питань при кваліфікації ст. 162 КК України зазначаються й ті, що пов'язані із аналізом судової практики, зокрема існуюча конкуренція статей та їх санкції (необхідно відрізнити незакінчений замах на злочин, передбачений ч. 3 ст. 185 ККУ та окремо від нього виділяти добровільну відмову від такого злочину, що містить склад ст. 162 ККУ, оскільки замість покарання у виді позбавлення волі від 3 до 4 років за незакінчений замах на крадіжку з проникненням до чужого житла, вона буде покарана у межах санкції ст. 162 ККУ) [14]. Присяжнюк І. І. проаналізувавши окремі питання кваліфікації порушення недоторканості житла чи іншого володіння особи, визначає, що найбільш типовими помилками при кваліфікації є *неправильне встановлення співвідношення ст. 162 КК з іншими статтями Особливої частини КК; не врахування того, що після порушення недоторканості житла чи іншого володіння особи винний скоює ще й інший (інші) злочин (злочини)*. Це на думку автора зумовлює вільну кваліфікацію, а, отже, закономірно викликає призначене винуватому покарання, яке не буде необхідним та достатнім для його виправлення [9, с. 495–502]. Крім зазначеного, вчений під час аналізу судової практики щодо кваліфікації порушень недоторканості житла (ст. 162 КК України) виявив типові помилки, які стосуються встановлення предмета, суспільно небезпечного діяння, мети вчинення злочину, визначення моменту закінчення злочину, передбаченого ст. 162 КК України, співучасті у вчиненні цього злочину [7, с. 5–14].

Огляду форм кримінальної відповідальності, що передбачена за вчинення кримінального правопорушення за ст. 162 КК України, присвячена робота Присяжнюка І. І., який свого часу розглядав проблеми кримінально-правових санкцій за порушення недоторканості житла, за ст. 162 КК України, в тому числі аналізував покарання, передбачені ч. ч. 1 та 2 ст. 163 КК України та на підставі практики призначення покарання судами України за порушення недоторканості житла запропонував вдосконалення санкцій ст. 162 КК України [8, с. 503–509]. Враховуючи, що стан практики призначення покарання судами України за порушення недоторканості житла кожного року змінюється, а наведений аналіз автором був здійснений більше

15 років тому, існує потреба у з'ясуванні відповідної практики на сьогодні.

Фрагментарно у доктрині аналізують та досліджують ознаки складу кримінального правопорушення передбаченого ст. 162 КК [12, с. 82-103; 10, с. 49-53; 1, с. 127-132; 11, с. 122-126], проте ряд елементів відповідного складу кримінального правопорушення залишаються поза увагою науки кримінального права.

Вивчення існуючих доктринальних позицій щодо кримінальної відповідальності за порушення недоторканності житла виявив низку дискусійних питань. Серед них: зв'язок з правом на недоторканність приватного життя: підкреслюється нерозривний зв'язок права на недоторканність житла з правом на недоторканність приватного життя, що має враховуватись при визначенні предмета злочину та розумінні цього права Європейським судом з прав людини; соціально-правова обумовленість ст. 162 КК України: вказується на значну роль соціально-кримінологічних, конституційних, нормативно-правових, психологічних, історичних та міжнародно-правових чинників у формуванні заборони, передбаченої ст. 162 КК України. Ця позиція, хоч і актуальна, потребує перегляду та детального обґрунтування у сучасних реаліях; питання кваліфікації та конкуренції норм: Це один з найбільш проблемних аспектів. Звертається увагу на складність розмежування ст. 162 КК України від суміжних кримінальних правопорушень (зокрема, ст. ст. 270-1, 364, 364-1, 356, 365, 365-1, 182, 163, ч. 3 ст. ст. 185, 186 та 187 КК України), особливо

у випадках перевищення службових повноважень або хуліганства. Важливим є врахування різниці між формальним складом злочину за ст. 162 КК України та матеріальними складами злочинів, передбачених ст. ст. 364, 364-1, 365 та 365-1 КК України; судова практика та типові помилки: виявляються типові помилки у кваліфікації порушень недоторканності житла, пов'язані з неправильним встановленням співвідношення ст. 162 КК з іншими статтями, неврахуванням скоєння інших злочинів після порушення недоторканності житла, а також невірним встановленням предмета, суспільно небезпечного діяння, мети, моменту закінчення злочину та співучасті. Існує нагальна потреба в оновленому аналізі судової практики призначення покарань за ст. 162 КК України.

Висновки. Отже, кримінально-правова охорона права на недоторканність житла в Україні, незважаючи на її фундаментальне значення, стикається зі значними теоретичними та практичними викликами. Існуючі дослідження висвітлюють низку проблем, пов'язаних з тлумаченням, кваліфікацією та застосуванням ст. 162 КК України. Однак, з огляду на динамічні зміни в суспільстві, економіці та політиці, а також відсутність актуальних комплексних досліджень, що враховують сучасні реалії та судову практику, виникає потреба у подальшому поглибленому науковому аналізі та обґрунтуванні кримінально-правової охорони права на недоторканність житла. Це дозволить сформувати більш ефективні тенденції кримінально-правової охорони цього важливого конституційного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жмур Ю. М. Інші дії, що порушують недоторканність житла за ст. 162 КК України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2015. Вип. 29. С. 127-132. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2015_29_21;
2. Жмур Ю. М. Відмежування ст. 162 від злочинів із суміжним складом, які утворюють конкуренцію з положеннями ст. 162 КК України (ст. 182, 163, (ч. 3 ст. ст. 185, 186 та 187 КК України). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2013. Вип. 23. С. 171-177. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2013_23_26].
3. Жмур Ю. М. Розмежування злочину "Порушення недоторканності житла" від злочинів із суміжним складом, які утворюють конкуренцію норм (Ст. 270-1, 364, 364-1, 356, 365, 365-1, КК України). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2014. Вип. 26. С. 185-191. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2014_26_31].
4. Жмур Ю. М. Підстави криміналізації злочину порушення недоторканності житла за ст. 162 КК України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2012. Вип. 20. С. 185-190 (Серія 18 «Економіка і право»).
5. Лук'ячук В. О. Невідкладні слідчі дії: теорія та практика. Київ: Освіта України, 2022. 268 с.
6. Морквін, Д. А. Житло та інше володіння як предмет злочину при порушенні недоторканності житла. *Форум права*. 2015. № 5. С. 148-153. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/fp_index.htm_2015_5_27.pdf.
7. Присяжнюк І. Особливості кваліфікації порушення недоторканності житла (стаття 162 Кримінального кодексу України): огляд судової практики. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. – С. 5-14. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapr_2017_1_3.
8. Присяжнюк І. І. Кримінально-правові санкції за порушення недоторканності житла (стаття 162 Кримінального кодексу України). *Держава і право*. 2010. № 47. С. 503-509.
9. Присяжнюк І. І. Про окремі проблеми кваліфікації злочинів за ст. 162 кк України «порушення недоторканності житла або іншого володіння особи». *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 495-502.
10. Присяжнюк І. І. Проникнення як суспільно небезпечна дія у складі злочину, передбаченого ст. 162 Кримінального кодексу України. *Вісник національної академії прокуратури України*/ 4'2009. С. 49-53.
11. Садула Л. М., Пігович І. Д., Романюк М. А. Кримінальна відповідальність за недоторканість житла. *Право. ua*. № 4. 2022. С. 122-126
12. Салій П. І. Суб'єкт складу злочину порушення недоторканності житла та іншого володіння особи. *Юридична наука*. 2013. № 4. С. 82-103.
13. Салій П. І. Соціально-правова обумовленість заборони, передбаченої ст. 162 КК України. *Юридична наука*. № 3/2015. С. 105-112.
14. Тадика Є. Порушення недоторканності житла: проблеми кваліфікації та відповідальності. *Юридичні науки*. № 12 (64) (2018) <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2018-12-64-52>.
15. Чекмарьова І. М., Резніченко Г. С. Порушення недоторканності житла: проблеми кваліфікації. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск № 01, 2025. С. 676-680.
16. Чупринський Б. О. кримінальна відповідальність за порушення недоторканності житла або іншого володіння особи в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2(24) 2012. С. 109-113.

САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РІВНЯ, СТРУКТУРИ, ДИНАМІКИ

UNAUTHORIZED ABANDONMENT OF A MILITARY UNIT OR PLACE OF SERVICE: CRIMINOLOGY ANALYSIS OF LEVEL, STRUCTURE, DYNAMICS

Журавель В.В., аспірант

*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

Статтю присвячено викладенню основних результатів кримінологічного аналізу рівня, структури і динаміки самовільного залишення військової частини або місця служби насамперед в умовах запровадження в Україні режиму воєнного стану. Дослідженням констатовано пряму залежність цього явища від воєнно-політичної ситуації та геополітики. Відмічається, що число випадків СЗЧ, які були поодинокими до 2014 р., різко збільшилося з початком гібридної агресії та особливо – після повномасштабного вторгнення рф в Україну у лютому 2022 р. Таке зростання зумовлено кардинальною зміною умов несення військової служби. У статті для всебічної оцінки явища СЗЧ кількісно-якісні параметри запропоновано розглянути у трьох часових проекціях: до 2014 р., з лютого 2014 р. до лютого 2022 р. та у період повномасштабного вторгнення.

У статті зазначено, що проведенням аналізом виявлено значну розбіжність між кількістю зареєстрованих фактів СЗЧ та числом осіб, яким повідомлено про підозру. При цьому встановлено, що у загальній структурі військових правопорушень питома вага розглядуваного правопорушення зростає саме в період воєнної ескалації. До того ж під час дії режиму воєнного стану спостерігається тривожна тенденція до переважання тяжких форм СЗЧ. Попри поширену думку, офіційні дані свідчать про незначну питому вагу групового СЗЧ та рецидиву. Самовільне залишення військової частини або місця служби залишається переважно «чоловічим» злочином, а найбільша концентрація його випадків фіксується у прифронтових регіонах.

У статті так само відмічається, що у динаміці кількості випадків СЗЧ, а так само чисельності правопорушників відповідні показники не завжди корелюють один з одним, що може бути наслідком різних методологій обліку та складності правової оцінки цього явища. Загалом, динаміка СЗЧ характеризується як хвилеподібна.

Ключові слова: режим воєнного стану, військова злочинність, самовільне залишення військової частини або місця служби, кримінологічна характеристика, рівень, структура, динаміка, географія військових правопорушень.

The article is devoted to presenting the main results of criminological analysis of the level, structure, and dynamics of unauthorized abandonment of a military unit or place of service, primarily in the context of the introduction of martial law in Ukraine. The study found a direct dependence of this phenomenon on the military-political situation and geopolitics. It is noted that cases of voluntary abandonment of a military unit or place of service, which were isolated until 2014, increased sharply with the beginning of hybrid aggression and especially after the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation in February 2022. This growth is due to a radical change in the conditions of military service. In order to comprehensively assess the phenomenon of unauthorized abandonment of a military unit or place of service, the article proposes to consider quantitative and qualitative parameters in three time projections: until 2014, from February 2014 to February 2022, and during the period of a full-scale invasion.

The article states that the analysis revealed a significant discrepancy between the number of registered facts of unauthorized abandonment of a military unit or place of service and the number of persons who were notified of the suspicion. At the same time, it was established that in the general structure of military offenses, the proportion of the offense under consideration increased during the period of military escalation. During the martial law regime, there is a disturbing trend towards the prevalence of severe forms of unauthorized abandonment of a military unit or place of service. Despite popular belief, official data indicate a low proportion of group unauthorized abandonment of a military unit or place of service and recidivism. Desertion remains a predominantly "male" crime, and the highest concentration of its cases is recorded in front-line regions.

The article also notes that in the dynamics of the number of cases of unauthorized abandonment of a military unit or place of service, as well as the number of offenders, the corresponding indicators do not always correlate with each other, which may be a consequence of different accounting methodologies and the complexity of the legal assessment of this phenomenon. In general, the dynamics of unauthorized abandonment of a military unit or place of service is characterized as wave-like.

Key words: martial law regime, war crime, unauthorized abandonment of a military unit or place of service, criminological characteristics, level, structure, dynamics, geography of military offenses.

Постановка проблеми. Розпочата у 2014 р. військова агресія рф проти України, що призвела до окупації окремих регіонів Донецької й Луганської областей та анексії Автономної Республіки Крим, у лютому 2024 р. перетворилася на повномасштабне вторгнення, внаслідок чого у нашій країні проголошено режим воєнного стану. Це кардинально змінило життя українського суспільства, викликав так само кардинальні зміни й у структурі злочинності. Одна із таких змін, що вплинула на кримінально-правову статистику злочинності, пов'язується із динамікою військових правопорушень.

Від початку збройної агресії у загальній структурі злочинності цей вид правопорушень за своєю поширеністю перемістився із чотирнадцятої позиції на першу (!). Станом на 1 червня 2025 р. зареєстровано 110 318 військових правопорушень [1], лівова частка яких належить самовільному залишенню військової частини або місця служби (далі – СЗЧ), відповідальність за яке встановлено

у ст. 407 КК України. Один лише цей факт, що відбиває вкрай негативні тенденції в аналізованому сегменті кримінальної дійсності, змушує кримінологів звернутися до проблеми кримінологічного вивчення явища СЗЧ насамперед на сучасному етапі оборони нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кримінально-правовим та кримінологічним аспектам військових злочинності в цілому українськими вченими приділялося й приділяється (особливо останнім часом) багато уваги. Тут слід згадати про доробок таких науковців, як О. М. Артеменко, П. П. Богущкий, В. К. Гришук, Л. М. Демидова, С. Ф. Денисов, О. О. Дудоров, Д. В. Казначеева, С. М. Махончук, В. О. Навроцький, В. В. Назарчук, Т. Б. Ніколаєнко, М. І. Панов, О. М. Сарнавський, М. І. Хавронюк, С. О. Харитонов та ін. Однак у творчості перелічених науковців проблема СЗЧ розкривається в аспекті загального вивчення військової злочинності. При цьому монографічних досліджень, присвячених суто про-

блемі СЗЧ, в Україні не видавалося. Єдиною, близькою до розглядуваної проблематики роботою є колективне монографічне дослідження А. О. Кавунської, М. В. Корнієнка та О. О. Шкута під назвою «Дезертирство в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аспект» [2]. Проте й ця робота побудована на емпіричній базі, збір якої закінчено у 2021 році. Тобто вплив обстановки повномасштабного вторгнення рф в Україну в цій роботі на явище, близьке до самовільного залишення військової частини або місця служби, не врахований. Водночас діяння, передбачені ст. 407 КК України, набувають особливої суспільної небезпеки саме в період дії воєнного стану, що й зумовлює необхідність проведення поглибленого кримінологічного дослідження зазначеного явища, зокрема здійснення аналізу його кількісно-якісних характеристик – рівня, структури і динаміки.

Метою статті є кримінологічний аналіз СЗЧ насамперед в умовах воєнного стану з позиції кількісно-якісних показників цього правопорушення. За допомогою цих показників створюється інформаційна модель аналізованого явища, котра, у свою чергу, братиметься за основу під час розробки рекомендацій щодо запобігання діянням, кваліфікованим за ст. 407 КК України, та мінімізації їх негативних наслідків для національної безпеки нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Злочинність – соціальне явище, що піддається кількісно-якісному виміру й аналізу. Така оцінка параметрів злочинності є важливим інструментом для формування державної політики у галузі протидії деструктивному впливу останньої на суспільні відносини та розробки заходів із підвищення ефективності правоохоронної діяльності. Крім того, подібний аналіз, виявляючи тенденції сучасного стану й руху злочинності, стає підґрунтям для реалізації прогностичної функції кримінології. Зазначена кримінологічна функція виявляється вельми затребуваною сьогодні, адже з воєнним періодом пов'язується чимало негативних проєкцій подальшого стану криміногенної ситуації у країні.

Отже, проаналізуємо кількісно-якісні параметри явища СЗЧ, що охоплюються поняттям кримінологічної характеристики. Але для цього спочатку потрібно визначити ті часові проміжки, що складатимуть базу для кримінологічного аналізу статистичних даних.

Щоб виявити кримінологічні особливості СЗЧ, включаючи й період воєнного стану, аналіз цього явища доречно зробити з позиції кількох часових періодів. Йдеться про: а) базовий період порівняння, крайньою точкою якого є початок неоголошеної війни рф проти України у 2014 р.; б) період часу, що охоплює відомі події неоголошеної війни від лютого 2014 р. до 24 лютого 2022 р.; в) період повномасштабного вторгнення рф в Україну та введення режиму воєнного стану й дотепер. Таким чином, для порівняння нами обрано три проєкції динамічного розвитку СЗЧ у нашій країні. Причому тут доцільно зробити кілька зауважень методологічного характеру.

Насамперед зазначимо, що перелічені періоди є різними за тривалістю. Що стосується першого відносно спокійного, але, як ми зараз знаємо, латентного за своїм характером періоду – періоду підготовки рф до гібридної війни з Українською державою, то для кримінологічного дослідження інтерес представляє насамперед число випадків СЗЧ, яке фіксувалося до початку активних подій 2014 р. Вважаємо, що тут можна обмежитися навіть одним кількісним показником аналізованого правопорушення, зафіксованим напередодні настання періоду неоголошеної війни, оскільки за низку попередніх років стан військової злочинності в цілому і СЗЧ, зокрема, вирізнявся відносною стабільністю. Тобто цю цифру ми беремо за відправну точку аналізу проблеми, і вже з нею порівнюємо всі подальші показники.

Що стосується наступного періоду – другого за порядком відліку (періоду, що тривав від лютого 2014 р.

до 24 лютого 2022 р.), то відповідні кількісні показники доцільно розглядати у розрізі років із фіксацією змін по окремих роках, адже події, що мали місце, накладали неабиякий відбиток на стан цих показників.

У свою чергу, аналіз третього періоду – повномасштабного вторгнення та відсічі ворогу в умовах дії воєнного стану – передбачає так само розгляд відповідних показників щодо фіксації випадків СЗЧ по окремих роках. Таким чином, виходячи із цих міркувань, що визначають методологію прирощення нового наукового знання, ми будемо здійснювати кримінологічний аналіз рівня СЗЧ у суміжних, але різних за змістовним навантаженням періодах.

У 2013 р., напередодні гібридної агресії, Офісом Генерального прокурора було зареєстровано 369 злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів) у цілому. Із них зафіксовано 25 випадків СЗЧ [3], що складає 6,78% від кількості всіх зареєстрованих військових кримінальних правопорушень.

Початок гібридної фази війни позначився на кримінально-правовій статистиці військових злочинів. Рівень військових злочинів у 2014 р. збільшився в одинадцять разів і склав 4 163 діяння, а СЗЧ – у понад сімдесят разів, дорівнюючись 1 814 правопорушенням [3]. За рік, що минув від початку розв'язування проти України збройної агресії, питома частка СЗЧ у структурі військової злочинності збільшилася майже у шість з половиною разів, «причиною чому стала зміна воєнно-політичної ситуації у країні, яка до 2014 р. була порівняно стабільною» [2, с. 6].

Якщо проаналізувати період неоголошеної війни до повномасштабного вторгнення рф в Україну, то можна констатувати, що військова злочинність пройшла шлях динамічного, але разом із тим суперечливого розвитку. Так, у 2015 р. зафіксовано 3 927 випадків СЗЧ. Проте у наступному 2016 р. їх кількість знизилася майже удвічі, склавши 2 345 діянь. Це пояснюється, вочевидь, певною стабілізацією у ситуації із лінійною розмежування у зоні російсько-українського протистояння на Донбасі, тобто з частиною території України з особливим правовим режимом унаслідок бойових дій на Сході нашої держави, який був актуальним до початку повномасштабного вторгнення рф в Україну. До подій 2022 р. рівень СЗЧ зазнавав коливань, інколи відчутно зменшувачись порівняно із роком попереднім. Водночас цей рівень не досягав максимальної позначки, якою був відмічений початок гібридної фази війни у 2014 р. Отже, у 2017 р. кількість злочинів, передбачених ст. 407 КК України, дорівнювала 3 204 випадкам. У 2018 р. відмічається зниження числа цих діянь, коли зареєстровано 2 790 випадків СЗЧ. Ця ж тенденція продовжилася й у 2019 р. – правоохоронними органами зафіксовано 2 464 факти. У 2020 р. знов фіксується збільшення (2 890 правопорушень), а напередодні року повномасштабного вторгнення у 2021 р. знов відбувається помітне зменшення випадків СЗЧ (2 028 діянь). Однак все змінюється від 24 лютого 2022 р., коли стало спостерігатися небувале зростання кількості правопорушень, передбачених ст. 407 КК України, що сягнуло позначки у 6 183 зареєстровані діяння і що напряду обумовилося воєнно-політичною ситуацією та перебудовою життя нашої країни на воєнний формат. Співставлення даних за 2021 і 2022 рр. показує зростання рівня аналізованих діянь у 2022 р. у три рази.

У 2023 р., за відомостями Офісу Генерального прокурора, зареєстровано вже 16 515 фактів СЗЧ, що понад у два з половиною рази вище за рівень цих правопорушень у минулому році. Негативна тенденція продовжилася й у 2024 р.: СЗЧ досягло рекордної на той час відмітки – 66 240 фактів (без врахування латентної частини цього явища). Як бачимо, порівняно з 2021 р. кількість діянь, передбачених ст. 407 КК України, зросла майже у 33 рази, тим самим продемонструвавши надвеликий криміногенний потенціал розглядуваного феномену саме

під час активної фази воєнного протистояння [3]. За шість місяців 2025 р. ця цифра вже сягнула колосальної позначки – зареєстровано 94 317 правопорушень [1].

При цьому слід навести й відомості, що характеризують рівень реєстрації осіб, які вчинили ці кримінально карані правопорушення. Що стосується кількості зареєстрованих правопорушників-військовослужбовців, що залишили військові частини або місце служби, то ці показники абсолютно не ізоморфні кількості зафіксованих правопорушень. Цей висновок зумовлюється тим, що відмінності у кількісних показниках виявлених фактів СЗЧ і числі осіб, яким повідомлено про підозру, є досить значними, а, отже, такими, що не корелюють один з одним. Нагадаємо, що у 2016 р. зареєстровано 2 345 діянь, передбачених ст. 407 КК України, однак лише 1 876 особам повідомлено про підозру [4]. Від 2017 р. ця відмінність дається взнаки все виразніше. У згаданому році підозру оголошено 2 460 особам (проти 3 204 зареєстрованих діянь); у 2018 р. – 1 647 особам (проти 2 790 діянь); у 2019 р. – 1 551 особі (проти 2 464 діянь); у 2020 р. – 1 218 особам (проти 2 890 діянь); у 2021 р. – 977 (проти 2 028 діянь); у 2022 р. – 1 661 (проти 6 183 діянь); у 2023 р. – 2 199 (проти 16 515 діянь); у 2024 р. – 7 507 особам (проти 66 240 діянь) [4]. За 6 місяців 2025 р. підозру оголошено лише 3 310 особам [5] при зареєстрованій рекордній кількості діянь – 94 317 [1]. Із цього приводу, напевно, має рацію Є.В. Курінний, який розмірковуючи про причини розходження між дійсною кількісною вчинюваних військових злочинів та кількістю зареєстрованих фактів, відмітив: «... показник військових злочинів не об'єктивний, оскільки не охоплює великий прошарок прихованих (латентних) злочинів, що не відображаються у показниках кримінально-правової статистики через такі фактори, як замкнутість та автономність військової сфери, слабка доступність до неї з боку громадськості, високий рівень корпоративності й сталі традиції військовослужбовців» [6, с. 15].

Перехід до якісної характеристики СЗЧ потребує звернення до його відносних показників, котрі наближують дослідника до розуміння сутності цього явища та дають можливість встановити сучасні тренди в його розвитку. Показником, за допомогою якого створюється інформаційна модель відповідного протиправного феномену, є структура останнього.

Показовим є встановлення питомої ваги СЗЧ саме у структурі злочинності військовослужбовців, оскільки сьогодні це діяння визначає «образ» зазначеного виду злочинних проявів у цілому. Отже, питома вага СЗЧ за весь аналізований період ніколи не була такою низькою, як у 2013 р., тобто напередодні дій, пов'язаних із порушенням територіальної цілісності нашої країни. У 2013 р. частка цих правопорушень у структурі злочинів проти встановленого порядку несення військової служби складала, повторимося, 6,78%. Починаючи з року наступного питома вага правопорушень, передбачених ст. 407 КК України, дорівнювалася: у 2014 р. – 43,57%; у 2015 р. – 63,21%; у 2016 р. – 64,25%; у 2017 р. – 70,0%; у 2018 р. – 75,53%; у 2019 р. – 68,14%; у 2020 р. – 71,27%; у 2021 р. – 50,01%; у 2022 р. – 44,92%; у 2023 р. – 57,61%; у 2024 р. – 70,23% [4]. Як виявляється, питома вага СЗЧ у структурі військової злочинності зазнавала вагомих коливань. При цьому протягом всіх аналізованих років питома вага правопорушень, передбачених ст. 407 КК України, випереджає будь-які інші види військових правопорушень.

За ступенем тяжкості у структурі військової злочинності від часів повномасштабного вторгнення превалюють тяжкі та особливо тяжкі злочини. Їх питома вага; у 2022 р. складає 64,99% та 27,68% відповідно; у 2023 р. – 67,17% та 29,60%; у 2024 р. складає 73,6% та 25,57% [3]. У 2022 р., за матеріалами судової практики, 1,83% випадків СЗЧ належали до нетяжких злочинів; 98,17% – до тяж-

ких. У 2023 р. лише 0,63% діянь цих осіб набули характеру нетяжких, решта (99,37%) належали до тяжких злочинів. У 2024 р. ці пропорції поділилися у такий спосіб: 0,32% випадків СЗЧ кваліфіковані як нетяжкі і 99,68% – як тяжкі [7-9]. Отже, почастишали випадки вчинення діянь, передбачених ст. 407 КК України, що належать до тяжких злочинів. Це, з одного боку, свідчить про підвищений ступінь суспільної небезпечності аналізованої частини військової злочинності, що, у свою чергу, потребує розробки й застосування дієвих заходів запобігання, а, з другого боку, ще більше погіршує напружену криміногенну та морально-психологічну ситуацію в українському суспільстві. До того ж слід відмітити, що характер цієї злочинності вирізняється виключно умисною спрямованістю.

Цікавим питанням є структура військової злочинності в цілому та СЗЧ, зокрема, за гендерною ознакою, адже цей вид злочинності, по праву, вважається чоловічою злочинністю. Але спочатку слід зазначити, що серед усіх виявлених в Україні правопорушників у 2022 р. чоловіки становили 90,1%, а жінки – 9,9%; у 2023 р. – 89,2% та 10,8 % відповідно; у 2024 р. – 89,4% та 10,6% [4]. Напередодні війни абсолютну більшість виявлених правопорушників так само становили чоловіки: зазначені пропорції виглядали у такий спосіб: у 2020 р. – 88,6% чоловіки і 11,4% жінки; у 2021 р. – 88,5% чоловіки і 11,5% жінки [4]. За твердженням фахівців, таке співвідношення відсоткових показників чоловіків і жінок серед виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, є усталеним і майже незмінним протягом уже багатьох років [10, с. 107; 11, с. 71]. У свою чергу, питома вага жінок серед правопорушників, діяння яких кваліфікуються за ст. 407 КК України, вкрай незначна і складає лише 0,49%.

Хоча із повідомлень ЗМІ випливає, що СЗЧ і дезертирство набуває масового характеру [12], а значить, нерідко вчиняється у групі, проте вивчення офіційної статистики та матеріалів судової практики дозволяє констатувати, що протягом 2013–2024 рр. лише 14 діянь, кваліфікованих за ст. 407 КК України, вчинено у групі. Як бачимо, цей показник є набагато меншим за групові правопорушення у структурі загальної злочинності. До відома, частка групових злочинів в Україні з 2013 р. по 2022 р., за свідченнями кримінологів, скоротилася з 10,8% до 4,7% [10, с. 185]. У 2023 р. ці показники виявили ще меншими: всього 2,7% правопорушень вчинено в групі; у 2024 р. – 2,25% [3].

Цінне знання нам дає інформація про правопорушників, які раніше вже вчиняли будь-які кримінальні правопорушення. Вказаний показник серед осіб, які вчинили СЗЧ, у цілому є незначним, за виключенням 2021 р., коли 3,42% розглядуваних правопорушень вчинено раніше судимими військовослужбовцями. Для порівняння відмітимо, що протягом всього розглядуваного періоду кількість таких осіб складала здебільшого менше 1%, а в деякі роки взагалі дорівнювалася 0% (2013 р. – 0%; 2014 р. – 0,19%; 2015 р. – 0,70%; 2016 р. – 0,52%; 2017 р. – 1,77%; 2018 р. – 0%; 2019 р. – 0,53%; 2020 р. – 0%; 2021 р. – 3,42%; 2022 р. – 0,25%; 2023 р. – 0,12%; 2024 р. – 0,65%) [3].

Якщо проаналізувати географію військової злочинності за 2022–2024 рр. у цілому, то лідируючі позиції у ній посідають такі області, як: Донецька (2022 р. – 27,6%; 2023 р. – 26,8%; 2024 р. – 24,9%), Харківська (2022 р. – 8,3%; 2023 р. – 11,0%; 2024 р. – 12,7%), Запорізька (2022 р. – 5%; 2023 р. – 8,4%; 2024 р. – 9,1%) та Дніпропетровська (2022 р. – 7,0%; 2023 р. – 9,7%; 2024 р. – 7%). Слід відмітити, що у перший рік повномасштабної війни за кількістю військових злочинів Львівська область перевищувала число відповідних злочинів навіть у Запорізькій та Дніпропетровській областях (2022 р. – 8,1%). У 2022 р. у структурі всіх зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених розділом XIX КК України, так само превалювали ті кримінально карані діяння, що вчинялися

у м. Києві (5,3%) та Миколаївській області (4,8%) [13]. До речі, за даними ЗМІ, за 9 місяців 2024 р. найбільшу кількість справ за СЗЧ порушили в Запорізькій (6 144), Харківській (5 771) і Донецькій (5 318) областях [14].

Що стосується динаміки СЗЧ, то вважаємо за потрібне надати інформацію як стосовно руху цього явища у зафіксованих протиправних випадках, так й стосовно змін цього руху, виходячи із кількості осіб, що вчинили це протиправне діяння. Отже, у 2014 р. приріст СЗЧ до року попереднього відмічений на рівні 21 120% (!). У 2015 р. ситуація із динамікою СЗЧ дещо стабілізувалася практично на попередньому значенні: приріст правопорушень, передбачених ст. 407 КК України, склав 6,03% із позначкою «мінус». У 2016 р. динаміка СЗЧ помітно знизилася, склавши 61,23% (так само із позначкою «мінус»); у 2017 р. у динаміці СЗЧ знов відбувається доволі відчутний приріст, що сягнув 16,84%. І знов період інтенсивного приросту змінюється періодом значного падіння відповідної динаміки. У 2018 р. фіксується сповільнення приросту СЗЧ на 55,21%. У 2019 р. продовжилася лінія на сповільнення темпу приросту діянь, передбачених ст. 407 КК України. Приріст склав 6,44% (з негативною позначкою). У наступному 2020 р. спостерігається помітний у статистичному плані приріст аналізованих діянь на 14,29%. Як це не парадоксально, але у 2021 р. напередодні повномасштабного вторгнення щодо динаміки чисельності протиправних діянь аналізованих правопорушників слід відмітити покращення кількісних параметрів цього виду правопорушень, оскільки приріст останніх порівняно із роком попереднім склав 45,86% з негативною позначкою.

Російська агресія знов актуалізувала тему військової дисципліни в цілому та військових правопорушень, зокрема. Перебування наших військовослужбовців у найскладніших умовах воєнного стану не могло не позначитися на показниках динаміки цих правопорушень. Приріст СЗЧ в українській армії у 2022 р. склав 2 647%. Хоча цей показник динаміки й є нижчим за 2014 р., але у той самий час такі випадки стали вимірюватися тисячами, що і позначилося на безпрецедентному прирості кількісних показників. Динамічна лінія на збільшення подібних випадків продовжилася й у 2023 р., коли приріст сягнув позначки 141,79% у порівнянні з 2022 р. У 2024 р. динамічний розрив із попереднім роком став ще більш відчутним, сягнувши відмітки у 198,66%.

Що стосується динаміки чисельності правопорушників, що вчинили діяння, передбачені ст. 407 КК України, то тут ситуація не є однозначною. У 2017 р. (виходячи з доступності статистичних даних щодо цих правопорушників лише з 2016 р.), коли спостерігається приріст у динаміці випадків СЗЧ порівняно із минулим роком на 16,84%, у динаміці відомостей, що відбивають кількість зафіксованих правопорушників, спостерігається, навпаки, її зниження. Так, приріст у цьому році склав 17,13% із позначкою «мінус»; у 2018 р. – 75,0% (і також із мінусовим значенням), у той час як динаміка зафіксованих фактів СЗЧ продовжувала рух вгору. У 2019 р. показник динаміки склав 36,0%, але вже з позначкою «плюс»; у 2020 р. – динаміка осіб зросла на 19,61%. У 2021 р. знов спостерігається уповільнення темпів приросту кількості правопорушників, що вчинили СЗЧ (-15,57%). З початком повномасштабного вторгнення, природно, з усією очевидністю, починається погіршення динамічних показників правопорушників, що вчинили діяння, передбачене

ст. 407 КК України. Так, у 2022 р. приріст правопорушників склав 243,69%. Проте у 2023 р. офіційною статистикою знов фіксується відчутне зниження кількості військовослужбовців, що вчинили СЗЧ, на протигагу динаміці злочинних проявів. У цьому році динаміка щодо кількості правопорушників знижується принаймні наполовину, сягаючи відмітки 51,69% із позначкою «мінус». Нарешті, у 2024 р. приріст правопорушників сягнув 278,36%.

Висновки. Кримінологічний аналіз рівня, структури і динаміки самовільного залишення військової частини або місця служби в Україні дозволяє зробити принаймні кілька висновків.

1. Під час кримінологічної оцінки кількісно-якісних показників СЗЧ в Україні слід брати до уваги факт залежність цього явища від низки вагомих привхідних чинників, як-от: фаза воєнного протистояння, характер геополітики в цілому, морально-психологічний, воєнно-політичний, економічний та ін. стан суспільства тощо. Водночас у методологічному плані встановлення об'єктивної картини щодо криміногенного потенціалу діяння, передбаченого ст. 407 КК України, є можливим завдяки його розгляду з позиції трьох часових проєкцій. До них належать: а) базовий період порівняння – до 2014 р.; б) період часу, що охоплює події від лютого 2014 р. до 24 лютого 2022 р.; в) період повномасштабного вторгнення рф в Україну та введення режиму воєнного стану й дотепер.

2. Існує чітка залежність між рівнем СЗЧ та воєнно-політичною ситуацією в державі. Якщо до початку гібридної агресії у 2014 р. випадки СЗЧ залишалися поодиноким явищем, то від початку цієї агресії спостерігається різке зростання цього виду військових злочинів. Після умовної стабілізації ситуації у 2016–2021 рр. рівень СЗЧ з лютого 2022 р. знов різко збільшився. Це стало наслідком повномасштабного вторгнення рф в Україну та кардинальної зміни у цьому зв'язку умов несення військової служби. Крім того, зафіксовано значне розходження між кількістю зареєстрованих фактів СЗЧ та кількістю осіб, яким було повідомлено про підозру, що свідчить про високий рівень латентності цього явища.

3. Аналіз якісних характеристик СЗЧ в умовах воєнного стану виявив значні зміни в структурі та поширеності цього явища. Питома вага СЗЧ у структурі військових злочинів істотно зросла починаючи з 2014 р., досягнувши максимальної відмітки у 2017–2018, 2020 і 2024 рр. Разом із тим спостерігається тривожна тенденція до переважання тяжких форм СЗЧ. Однак незважаючи на уявлення про масовий характер таких правопорушень, офіційні дані вказують на вкрай низьку частку групового СЗЧ та незначний відсоток рецидиву. Гендерна структура СЗЧ залишилася стабільною, адже це діяння є «чоловічим» злочином. З огляду на географію поширення найбільша концентрація військових злочинів, у тому числі й СЗЧ, фіксується у прифронтових регіонах, що є цілком закономірним в умовах бойових дій.

4. Динаміку кількості випадків СЗЧ та динаміку чисельності правопорушників пояснити вкрай складно. До того ж ці величини не завжди корелюють одна з одною, що може свідчити про різні методології обліку, складність правової кваліфікації, наявність значної латентності цього явища тощо. В цілому динаміку СЗЧ можна охарактеризувати як хвилеподібну, адже часто періоди інтенсивного приросту змінюються періодами спаду або сповільнення, що може вказувати на різноманітні чинники впливу або реакцію правоохоронної системи на це явище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-червень 2025 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/prozareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
2. Дезертирство в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аспект: монографія / А. О. Кавунська, М. В. Корнієнко, О. О. Шкута. Одеса: Юридика, 2023. 212 с.
3. Єдині звіти про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2013-2024 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/prozareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

1. 4.Єдині звіти про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-грудень 2016-2024 років. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>.
4. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-червень 2025 р. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>.
5. Курінний Є. Перспективи створення військової поліції в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 13-20.
6. Звіт про склад засуджених за 2022 рік. Офіц. сайт «Судова влада України». URL: https://data.gov.ua/dataset/sudova-statistika-richni-zviti-pro-zdiysnennya-pravosuddya-miscevimi-ta-apelyacijnimi-suda_805.
7. Звіт про склад засуджених за 2023 рік. Офіц. сайт «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023.
8. Звіт про склад засуджених за 2024 рік. Офіц. сайт «Судова влада України». URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024/.
9. Кримінальна ситуація в Україні в умовах війни: основні тенденції. 2022 рік: монографія / авт. кол.: М.Г. Вербенський, О.Г. Кулик, І.В. Наумов та ін.; за заг. ред. М.Г. Вербенського. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 388 с.
10. Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 272 с.
11. Несчетна С. Масове СЗЧ і новий скандал у ЗСУ: чому воїни 155-ї бригади залишили фронт. <https://tsn.ua/exclusive/masove-szch-i-noviy-skandal-u-zsu-chomu-voyini-155-yi-brigadi-zalishili-front-2736819.html>.
12. Територіальна структура кримінальної протиправності за показником «Розділ XIX. Військові КП». URL: <https://erdr-map.gp.gov.ua/csp/map/index.html#/diagram>.
13. Гулійчук Д. Скільки справ щодо СЗЧ та дезертирства відкрили за час «повномасштабки» – дані ЗМІ. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/skilki-sprav-schodo-szch-ta-dezertirstva-vidkrili-za-chas-povnomasshtabki-dani-zmi-2681913.html>.

ІНСТИТУЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ЩОДО ЗЛОВЖИВАНЬ НА ОРГАНІЗОВАНИХ РИНКАХ

INSTITUTIONAL PROBLEMS OF FORENSIC EXPERT SUPPORT OF CRIMINAL PROCEEDINGS ON ABUSE IN ORGANIZED MARKETS

Кошовий О.Г., адвокат, аспірант кафедри адміністративного та кримінального права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті здійснено дослідження актуального стану інституційних можливостей судової експертизи в аспекті спроможності дослідження питань функціонування організованих ринків капіталу. Автор акцентує увагу на актуальному нерелевантному механізмі здійснення судової експертизи в сфері функціонування організованих ринків капіталу. Стверджується, що це відбувається на тлі швидкоплинних змін у цифровому середовищі та технологічних змінах, і не може забезпечити повноту досліджень. Автор звертає увагу на динамічність та різноманіття шахрайських практик в якості виклику інституційним вадам судової експертизи. Фактично автор вказує на виявлені інституційні недоліки – інституційну порожнечу – у питанні забезпечення судовою експертизою різних аспектів функціональної палітри правовідносин на ринках капіталу. В статті проаналізовано практику Європейського суду з прав людини щодо впливу на функціонал та інструментарій змагальності експертиз в рамках кримінальних проваджень. Акцентовано на ролі законодавства Європейського Союзу для якості інституційного підходу до захисту ринків від зловживань. Автор звертає увагу на інституційний підхід до захисту організованих ринків капіталу від зловживань. Пропонує розглянути питання захисту ринків саме в інституційному аспекті та в змагальному аспекті забезпечення можливості встановлення істини в кримінальних провадженнях щодо зловживань на організованих ринках капіталу. Стверджується необхідність своєчасно інституційно відповідати на виклики часу з метою недопущення шахрайства на організованих ринках, а також з метою захисту від безпідставних звинувачень у зловживаннях на організованих ринках капіталу. Автором запропоновано утворити в рамках чинного законодавства інститут за принципом *ad hoc* в судовій експертизі – для уможливлення забезпечення судовою експертизою різних аспектів ціноутворення на організованих ринках капіталу, економічних, організаційних, технічних аспектів, що витікають з правовідносин на організованих ринках капіталу. Запропоновані відповідні зміни до законодавства, яким врегульовано проведення судової експертизи.

Ключові слова: інституційний підхід, судово-економічна експертиза, організовані ринки капіталу, зловживання на організованих ринках капіталу, імплементація законодавства ЄС, принцип *«ad hoc»*, Конституція України, регулятор ринків капіталу, захист ринку від зловживань, маніпулювання ринком, незаконне використання інсайдерської інформації.

The article examines the current state of the institutional capabilities of forensic examination in terms of the ability to study the functioning of organized capital markets. The author focuses on the current irrelevant mechanism of forensic examination in the field of functioning of organized capital markets. It is argued that this is happening against the backdrop of rapid changes in the digital environment and technological changes, and in turn, cannot ensure the completeness of research. The author draws attention to the dynamism and diversity of fraudulent practices as a challenge to the institutional capacity of research. In fact, the author points to the identified institutional shortcomings – the institutional void – in the issue of ensuring that forensic expertise covers various aspects of the functional palette of legal relations in the capital markets. The article analyzes the case law of the European Court of Human Rights regarding the impact on the functionality and tools of adversarial examination in criminal proceedings. The author emphasizes the importance of the European Union legislation for the quality of the institutional approach to protecting markets from abuse. The author draws attention to the institutional approach to protecting organized capital markets from abuse. The author proposes to consider the issue of market protection in the institutional aspect and in the adversarial aspect of ensuring the possibility of establishing the truth in criminal proceedings on abuse of organized capital markets. The author argues that it is necessary to respond in a timely manner to the challenges of the times in order to prevent fraud in organized markets and to protect against unfounded accusations of abuse in organized capital markets. The author proposes to establish an institute within the framework of the current legislation based on the *ad hoc* principle in forensic examination – to enable forensic examination of various aspects of pricing in organized capital markets, economic, organizational, technical aspects arising from legal relations in organized capital markets. Relevant amendments to the legislation regulating the conduct of forensic examination are proposed.

Key words: institutional approach, forensic economic expertise, organized capital markets, abuse of organized capital markets, implementation of EU legislation, *«ad hoc»* principle, Constitution of Ukraine, capital markets regulator, market protection against abuse, market manipulation, insider dealing.

Постановка проблеми. Інституційні зміни в українському законодавстві наразі зосереджені на інтеграції до Європейського Союзу. Відповідні сфери змін в законодавстві України на шляху прагнення України до євроінтеграції та безпосереднього вступу до ЄС є наслідком законодавчих ініціатив спрямованих на наближення до європейських стандартів роботи інституцій інклюзивного типу. Зокрема це стосується законодавства, що врегульовує функціонування фінансових ринків та їхній захист від зловживань. Адже фінансові ринки Європейського Союзу є розвиненими та привабливими фінансовими центрами, що мають довіру інвесторів. Організовані фінансові ринки, ринки капіталу є рушіями інвестиційних потоків, майданчиками формування та обігу акціонерного та позикового капіталу. Функціональність ринків, заснованих на довірі має бути захищеною на рівні законодавства та інституцій. Станом на сьогодні в Україні в рамках Асоціації з ЄС [16] вже реалізовано імплементацію європейських директив та регламентів, що вплинули на якість як регуляцій

так і захисту ринків капіталу від зловживань [17; 18; 21]. Водночас інституційно ініційовані та впроваджені зміни тягнуть необхідність перегляду різних аспектів законодавства, інколи не охоплених змінами, та застосування більш широкого, інституційного, підходу до нововведень.

Основними актами законодавства Європейського Союзу в сфері захисту ринків капіталу від зловживань, які було імplementовано до законодавства України, стали Директива 2014/57/ЄС [17] та Регламент 596/2014/ЄС [21]. Ці акти законодавства ЄС покликані захищати фінансові ринки та спрямовані на формування системи протидії шахрайським практикам на ринках капіталу. За прийнятою в Європейському Союзі практикою на думку N. Ryder, E. Herlin-Karnell «поняття «зловживання ринком» – становить певний «парасольковий ярлик який використовується для визначення інсайдерської торгівлі та маніпулювання ринком» [1]. Введення в українське правове поле, нових, європейських, практик та правил дозволяє зменшити ризики зловживань на організованих ринках

за рахунок якості законодавчої складової. Водночас виявлення та доведення (чи спростування) фактів зловживань в сфері протидії є завданням роботи правоохоронних органів та судової експертизи. На цьому інституційному трекові наразі відсутні такі зими, які б забезпечили ефективність імплементації актів ЄС повною мірою. Адже зловживання ринком є шахрайською практикою, що знаходиться в динаміці та адаптації до ринкових умов, що змінюються з урахуванням появи нових, в тому числі, цифрових технологій. Отже завданням судової експертизи на нашу думку є забезпечення наявності в своєму арсеналі таких інструментів виявлення механізмів зловживання, які б були релевантними самим шахрайським практикам. Таким чином, інституційні зміни в законодавстві України в сфері захисту ринку від зловживань мають бути продовжені, їх метою повинна стати як глибша інтеграція з ЄС в розумінні інклюзивності інституцій, так і формування пластичних механізмів реагування на виклики ефективному функціонуванню організованих ринків капіталу.

Аналіз останніх досліджень. Слід зазначити, що різні аспекти захисту організованих ринків від зловживань були предметом ґрунтовних досліджень вчених та практиків як з правничої сфери знань, так і з суміжних галузей, що інституціалізують сам предмет захисту та відносини з предметної сфери знань. Це природно, адже функціонування ринків капіталу не може відбуватися в предметній порожнечі, і завжди тісно пов'язане зі змістовним наповненням ринкової інституції. Питанням становлення, функціонування та захисту ринків капіталу від зловживань присвячені роботи, зокрема, A. Błachnio-Parzych, N. Ryder, E. Herlin-Karnell, Д. Каменського, Р. Волинця, О. Дудорова, В. Гацелюка, В. Тертишника, Н. Шелудько, Т. Батраченко, С. Шишкова, інших. В аспекті інституційного підходу до суспільних відносин, акцент на які є предметом дослідження, правничий дослідницький ґрунт знаходимо у роботах таких вчених як Th. Veblen, J. Commons, D. Bromley, W.J. Samuels, F. Fukuyama, D. C. North, D. Acemoglu, J. A. Robinson, інших. Безпосередньо огляд публікацій останнього часу сфері судової експертизи та експертології [2–7] свідчить як про необхідність осучаснення методів та, в широкому сенсі, інструментарію здійснення судової експертизи, так і про намічені тенденції оновлення підходів та методів здійснення експертизи.

Метою роботи є дослідження актуального стану та інституційних можливостей судової експертизи в сфері функціонування організованих ринків капіталу та їх кримінально-правового захисту від зловживань. З урахуванням недоліків та гіпотези щодо інституційної поприжечі в інструментарії та спроможностях судової експертизи в зазначеній сфері знань та компетенцій, метою дослідження є віднайдення шляхів вдосконалення інструментарію судово-експертної діяльності в сфері забезпечення захисту ринків капіталу від зловживань. На нашу думку практичний сенс має необхідність оновлення та/або створення механізмів залучення осіб, які мають компетенцію та відповідні знання у сфері діяльності організованих ринків капіталу до проведення судових експертиз. Дослідження можливостей віднайдення механізмів застосування методик за принципом *ad hoc* (для проведення конкретної судово-економічної експертизи з питань ціноутворення на організованих ринках капіталу, інших економічних та організаційних аспектів, що витікають з правовідносин на організованому ринку капіталів). Окрім того, є на час вдосконалення механізму та порядку атестації судових експертів та допуску до проведення експертиз в сфері діяльності організованих ринків капіталу та експертизи відповідних аспектів відносин, що складаються на організованих ринках капіталу. Зрештою – метою дослідження є пропозиція певних правових кроків на шляху розширення меж законодавчих рамок застосування сучасних практик, методів, способів тощо дослідження

широкого кола об'єктів, притаманних організованим ринкам капіталу.

Виклад основного матеріалу. Організовані ринки капіталу є складними ринковими інституціями, які відтворюють багатопланові ринкові відносини між численними учасниками ринків капіталу з приводу обігу фінансових інструментів та з питань ціноутворення. Захист цих ринкових інституцій від зловживань потребує використання інтегрованих, спеціальних, комплексних знань у різних сферах компетенцій. Загалом інституційний підхід до захисту ринку на нашу думку має містити наступні складові: 1) інституційну спроможність регулятора ринку, 2) правову визначеність заборонних норм щодо зловживань ринком (заборона маніпулювання та інсайдерської торгівлі), 3) компетенції та обізнаність в предметі дослідження органів досудового слідства, експертів, загалом учасників кримінального процесу та суду, 4) інструментарій розслідувань та судових експертиз тощо. Спроможність регулятора в цьому питанні є запорукою унеможливлення самого умислу зловживати ринком, який підлягає постійному моніторингу та нагляду. Водночас, при виникненні підстав вважати, що на організованому ринку сталося кримінально каране зловживання (ст. ст. 222¹, 232¹ КК України [30]), необхідним є дослідження та з'ясування механізму зловживань, доведення збитків, загалом здобуття доказової бази в питанні доведення фактів. Якщо на треку – інспекції, перевірки та правозастосування в адміністративних провадженнях – повноваження належать провіднику регулятора ринку, то при виявленні ознак злочину – на питання правозастосування розповсюджується компетенція органу досудового розслідування.

Одним з доказів у кримінальному провадженні є висновок судового експерта, адже відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів [26]. Згідно до ст. 69 КПК України «експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України "Про судову експертизу" на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань.» [26].

Спеціальні знання та дослідження є технічно необхідними у випадках неоднозначного та оціночного розуміння механізму маніпулювання. Також незамінними є висновки судової експертизи для визначення збитків, механізмів та способів впливу, відповідних кореляцій тощо. Слід зазначити, що багато аспектів діяльності ринків капіталу апіорі є недослідженими на рівні методології та не вивчені в предметній області. Адже інституційно протидія зловживанням на ринках капіталу є відносно новою практикою в законодавстві України.

В цьому аспекті Директива 2014/57/ЄС як акт законодавства Європейського Союзу, імплементацію якого було проведено в Україні, встановлює наступні інституційні рамки: «Без шкоди для незалежності судових органів та відмінностей в організації судочинства в Союзі, держави-члени повинні просити тих, хто відповідає за підготовку суддів, прокурорів, поліцейських, судових співробітників та співробітників тих компетентних органів, що беруть участь у кримінальному судочинстві та розслідуваннях, щоб забезпечити відповідне навчання відповідно до цілей цієї Директиви.» [17]. В той же час довіра до інституцій є важливим аспектом інклюзивного статусу законодавства Європейського Союзу. Ст. 67 Директиви Європейського Парламенту і Ради 2014/65/ЄС встановлює: «Кожна держава-член повинна призначити компетентні органи для виконання кожного з обов'язків, передбачених різними положеннями Регламенту (ЄС) № 600/2014 та цієї

Директиви.» [18]. Водночас зважаючи на інституційний характер імплементації актів ЄС, в питанні кримінально-правового захисту ринку від зловживань, на нашу думку, утворилася певна інституційна дисфункція саме щодо судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень щодо зловживань ринком. Викриття маніпулювання ринком рівно як і доведення механізму здійснення незаконної інсайдерської торгівлі вимагає використання повністю релевантних методів дослідження шахрайських механізмів. Але в питанні з'ясування механізмів зловживання в чинній парадигмі судової експертизи в Україні не вистачає інструментарію. Загалом до інструментарію судової експертизи, що підлягає оновленню чи розширенню, віднесемо методики, коло, порядок підготовки і допуску фахівців до проведення експертизи, напрямки та інклюзивність дослідження тощо. Так, наприклад якщо в сегменті функціонування організованих ринків капіталу адаптація шахрайських практик до умов розвитку технологій є швидкою та динамічною, а технології впливу на різні аспекти діяльності ринків капіталу корелюють саме до розвитку засобів комунікації. І такий вплив, що може здійснюватися через мережу Інтернет та засоби масової інформації, є суттєвим та слабо контрольованим. Виявлення ж механіки шахрайства стає можливим лише в ефективному механізмі протидії та притягнення до відповідальності. Судова експертиза відіграє в цьому питанні ключову роль фіксації, аргументації, доведення вини. В контексті осучаснення інструментарію питанням, пов'язаним зі здійсненням судової експертизи аспектів діяльності організованого ринку капіталу не приділено достатньої уваги. Водночас це питання, з огляду на інституційний підхід до захисту ринку, потребує додаткового та глибокого дослідження. Адже діяльність організованих ринків, як складних ринкових механізмів за участю багатьох сторін, є багатогаровим, складним, водночас вузько спеціалізованим об'єктом дослідження. Такі дослідження на нашу думку потребують наявності відповідної методологічної бази, можливостей підготовки фахівців саме в сфері діяльності ринків капіталу, обізнаних не тільки з загальними економічними процесами, а й тих, що володіють специфікою діяльності ринків капіталу та, зокрема, діяльності організованих ринків капіталу, фондових бірж. Зокрема, в цьому аспекті В. Тертишник та Т. Батраченко акцентують увагу на міжгалузевому та прогресивному характері експертизи: *«З розвитком науково-технічних засобів пізнавальної діяльності в доказуванні все більшу роль відіграє судова експертиза, а її доктринальні основи формують нову правничу науку експертологію та міжгалузевий правовий інститут судової експертизи.»* [3].

Проблеми методичного забезпечення. Зауважимо, що на організаційному рівні сучасна та чинна в Україні концепція судово-експертного забезпечення не зазнавала принципових змін фактично з 1994 року, відколи на ідейних підвалинах пострадянського підходу було ухвалено Закон України «Про судову експертизу» [30]. У 1995 році наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5 було затверджено Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (наразі діє у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5) [27]. В аспекті методологічного забезпечення, наприклад, Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, затверджений постановою КМУ № 595 від 2 липня 2008 року [28]. Відносно новим є Порядок проведення Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Міністерстві юстиції України атестації судових експертів, що затверджено наказом Міністерства юстиції України від 06 травня 2025 року № 1224/5 [29]. Водночас, попри часткове оновлення зазначених актів вони не вирішують проблему експертного забезпечення кримінально-правового захисту ринків капіталу від зловживань.

В аспекті методологічного забезпечення акцентує на себе увагу не релевантний часові підхід, відображений як у Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, так і у Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз так, відповідно до п. 1.4. Інструкції *«Під час проведення експертиз (експертних досліджень) з метою виконання певного експертного завдання експертами застосовуються відповідні методи дослідження, методики проведення судових експертиз, а також нормативно-правові акти та нормативні документи (міжнародні, національні та галузеві стандарти, технічні умови, правила, норми, положення, інструкції, рекомендації, переліки, настановчі документи Держспоживстандарту України), а також чинні республіканські стандарти колишньої УРСР та державні класифікатори, галузеві стандарти та технічні умови колишнього СРСР, науково-технічна, довідкова література, програмні продукти тощо»* [27]. Таким чином, встановлена не релевантна часові правова рамка – підхід, з використання методик республіканських стандартів колишньої УРСР та державних класифікаторів, галузевих стандартів та технічних умов колишнього СРСР, з іншого боку – відсутність правових підстав використання за принципом *ad hoc* сучасних, новітніх методів дослідження. Відповідно ж до Порядку Координаційна рада з проблем судової експертизи при Мін'юсті (далі – Координаційна рада) не в змозі заповнити інституційну порожнечу в питаннях, які потребують швидкого реагування на виклики часу.

В п. 1.2. цієї Інструкції зазначено, що є *«Основними видами (підвидами) експертизи»* [27]. Водночас в аспекті економічного спрямування інструкція не містить згадування про ринки капіталу чи фондовий ринок як об'єкт дослідження. Економічна експертиза включає: експертизу бухгалтерського та податкового обліку, фінансово-господарської діяльності, фінансово-кредитних операцій. Слід зазначити, у доктринальному підході, що спирається на позитивістські принципи, відсутність згадувань та конкретних правових вказівок утворює інституційні пастки подальшого нехтування спеціалізацією в питаннях, що потребують дослідження.

Проблемою, в тому числі проблемою методологічного забезпечення, що потребує вирішення, є необхідність деталізації та виокремлення об'єктів судової експертизи щодо різних аспектів функціонування організованих ринків капіталу. Адже визначення правильного фокусу пізнання та дослідження складного ринкового механізму, що має за мету відтворення інформації про обставини, не відомі слідству та суду, також має ґрунтуватися на відповідних істинних посилках.

Ст. 16 Закону України «Про судову експертизу» передбачено вимога атестації експертів [30]. Натомість згаданий вище порядок атестації, який не має динамічного механізму адаптації під реалії часу, є перешкодою на шляху до спеціалізації та фаховості експертизи функціонування ринків капіталу. Шахрайські практики в економіці мають адаптивні механізми, які не гальмуються жодними інструкціями та атестаціями. Натомість методи експертних досліджень, які покликані досліджувати механізми зловживань, мають затверджуватися після тривалих апробацій. Атестація експертів, що здійснюється на підставі екзаменів, програма яких не може охоплювати всі аспекти економічних правовідносин, також не створює умов для вузькопрофесійного вдосконалення судових експертів в сфері функціонування організованих ринків капіталу. Водночас, як зазначають Abdelghani Rahmouni, Mohamed Mansouri, Cheklekbire Malainine *«Експоненціальне зростання методів аналізу даних і машинного навчання ще більше просунуло ці методи торгівлі в мейнстрім, трансформуючи традиційні ринкові операції»* [14]. Наразі ми маємо справу не з стабільним алгоритмом

будь-чого, а з динамічним змінюваним механізмом, який модифікує інструментарій відповідно до потреб. Судова експертиза має йти в ногу з часом на цьому трекові.

Слід також звернути увагу на певну контраверсійність законодавства про судову експертизу в аспекті статусу експерта. Так, згідно до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» *«Судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань»* [30]. На нашу думку критерій наявності необхідних знань є головним та достатнім. Адже він може бути повсякчас перевірений у змагальному процесові, в якому жодний експертний висновок не має заздалегідь встановленої сили. Отже, цей критерій проходить перевірку на стадії оцінки належності та допустимості доказу. Водночас, цей, законодавчий, широкий підхід до статусу експерта нівелюється іншими положеннями цього ж Закону (ч. 2, 3, 4 ст. 10, ст. 16), які значно маргіналізують автономні права експерта, применшують його незалежний статус. Адже увага акцентується на певній спеціальності судового експерта та підготовці, атестації, які в свою чергу інституційно не пристосовані під виклики та технології часу. Далі трек щодо звуження фахової самостійності експерта продовжено на рівні згаданого нормативного акту Міністерства юстиції України (Інструкція [27]). Водночас, фаховість експертів за своєю суттю не належить до відання та компетенції Міністерства юстиції, адже судова експертиза, власне, і призначена для того, щоб заповнювати прогалини у суто правових знаннях. Отже поза увагою може залишатися справжній та актуальний професійний досвід у сучасних практиках, галузях та аспектах, що потребують дослідження. Відповідно до п. 2.3. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень експертам забороняється вирішувати питання, що виходять за межі кваліфікації судового експерта за відповідною експертною спеціальністю, у тому числі з питань права [27]. Чинна до того редакція цього ж пункту апелювала до «меж спеціальних знань», що на нашу думку більш узгоджувалося з нормою ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», адже не містило позитивістського викривлення суті питання. Бо «знання» – це неформальна та сутнісна категорія, в той час, як поняття «кваліфікація» відображає суто формальний підхід, і може не розкривати суті питання, відповідаючи йому лише за формальними ознаками. Таким чином, фактично, законодавець не залишив можливості залучати в якості експертів осіб, які не пройшли атестації та не проходили підготовки відповідно до інструкції Міністерства юстиції, водночас є фахівцями, які володіють новітніми технологіями, знаннями в галузях, які не є стандартизованими, постійно змінюються.

Інший аспект справи – це контроль над методологією судової експертизи. Його, фактично, здійснює Міністерство юстиції України на підставі зазначеного Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз [28]. Цей порядок зі складною багатошаровою процедурою затвердження методики не в змозі забезпечити працюючий продукт у вигляді методики. В результаті Реєстр методик проведення судових експертиз [24] не містить релевантної методики для організованих ринків капіталу. Натомість містить застарілу з часом та неактуальну до викликів цифровізованих технологічних ринків Методику проведення судово-економічних експертиз при розгляді в господарських судах справ, пов'язаних з питаннями ціноутворення, розроблену в Харківському НДІСЕ, Писаревою І. Ю. у 2002 році [24].

Забезпечення принципу змагальності при врахуванні висновків судової експертизи. Конституція України встановлює, що однією з основних засад судочинства в Україні є принцип змагальності: *«змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості»* (п. 3 ч. 1 ст. 129)

[20]. Відповідно до ч. 1 ст. 22 Кримінального процесуального кодексу України «Кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом» [26]. Відповідно до ч. 2 ст. 22 Кримінального процесуального кодексу України: *«Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом»* [26].

Забезпечити дотримання принципу змагальності в кримінальному процесі при встановленні обставин кримінального провадження, доведенні або спростуванні вини, є непересічним завданням правосуддя. Принцип змагальності повною мірою має стосуватися доведення обставин з застосуванням судово-експертних висновків. На праві та можливості застосування інструментарію змагального правосуддя наголошується в рішенні Європейського суду з прав людини. Зокрема, ЄСПЛ наголошує на фактично необмеженому тлумаченні принципу змагальності, адже зазначає, що фактично цей принцип *«імплицитно існує в уставленій практиці Суду стосовно права на змагальне провадження, яке є складовою частиною права на справедливий суд»* [23]. При цьому ЄСПЛ не узалежнює це від того, чи передбачені певні аспекти регулювання змагального процесу в національному законодавстві. Це розширює погляд на інституційні можливості використання експертних висновків в кримінальному провадженні. На нашу думку принцип змагальності в кримінальному процесі має повною мірою інституційно розкриватися у праві, можливості та обов'язковості змагального підходу до експертних суджень, виражених у висновках експертів.

Питання діяльності організованих ринків капіталу, фондових бірж пронизані складною економічною павутиною ціноутворення. Самі рамки кримінально-правових норм, що захищають ринок від зловживань, містять певні метафізичні, філософські виміри на кшталт *«ціна, що суттєво відхиляється від поточної ціни»*, *«здійснення або намагання здійснити операції чи надсилання заявки ... які надають або можуть надавати уявлення щодо поставки»*, *«призводять до встановлення інших цін, ніж ті, що існували б за відсутності таких операцій»*, *«поширення через засоби масової інформації, у тому числі електронні засоби масової інформації, або будь-яким іншим способом інформації, що не відповідає дійсності»* тощо [22]. Виявлення в середині таких законодавчих конструкцій елементів механізмів маніпулювання або спростування звинувачень є задачею для усіх сторін кримінального процесу за для встановлення істини. Водночас існування метафізичних законодавчих конструкцій, позбавлених достатньою мірою правової визначеності понять, з однієї сторони становить ризик порушення принципу верховенства права, з іншої потребує, в першу чергу, забезпечення механізму захисту від викривлення висновків – за відсутності змагального процесу. В провадженні, яке стосується економічних сенсів та питань ціноутворення, край важливо забезпечити змагальність на рівні судових експертиз, та надати рівні права та можливості як стороні обвинувачення, так і стороні захисту доводити обставини, на які вона посиляється за допомогою судової експертизи. Нашу думку в питаннях кримінального провадження за статтями 222¹, 232¹ КК України обов'язково має стати забезпечення в рамках судового слідства принципу змагальності шляхом захисту та доведення висновків судової експертизи безпосередньо в судовому процесі.

Як зазначалося вище з плином часу та використовуючи нові технології шахрайські практики адаптивний характер динамічно змінюються під впливом середовища. З іншого боку експоненціальне зростання методів аналізу фактично

трансформує традиційні ринкові операції. [14]. Окрім того вплив чинять різні об'єктивні фактори функціонування суспільства, наприклад в цьому спискові факторів об'єктивно присутній COVID-19 [13], та дисфункції, що впливають на ціноутворення [15]. Завданням судової експертизи загалом є доведення чогось релевантними способом. Водночас на цьому шляху оновленню інструментарію протистоїть інституціонально застарілий механізм змін. Існуючий порядок проведення судових експертиз, як і загалом законодавство що регулює відносини щодо діяльності судових експертів сьогодні не здатні до адаптації змінам. Й навпаки – швидкоплинні шахрайські практики змінюються з ефективною швидкістю. Непластичний механізм законодавчого регулювання судово-експертної діяльності технічно не в змозі відповідати викликам часу. Адже за час, що теоретично може бути витрачений на апробацію методики та підготовку окремого спеціаліста, що виявить бажання стати судовим експертом (соціальний аспект), змінюється сам концепт кримінальної практики чи підходу. Іншими словами чинний порядок не є релевантним у протидії злочинності. З іншого боку чинний порядок зі своїм несучасним методологічним підходом становить ризики помилок чи зловживань при притягненні невинуватих осіб на основі використання недосконалих методик. Це шкодить справедливості. Не дозволяє здійснювати ефективний захист у випадках незаконного притягнення до відповідальності. Загалом це становить проблему як для слідства в тому числі досудового так і для сторін обвинувачення та захисту. В. Тертишник та Т. Батраченко, розмірковуючи над вдосконаленням інструментарію судової експертизи, зазначають: «Варто переорганізувати правове поле для використання досягнень штучного інтелекту в експертизі фондового ринку» [31]. З цим твердженням варто погодитися та доповнити його конкретним правовим механізмом. На нашу думку слід передбачити правові можливості та рамки для використання новітніх технологічних методів та засобів дослідження у поєднанні з принципом змагальності в судовому процесі. Це дозволить здійснювати більш транспарентне дослідження, ефективне використання експертами своїх знань на конкурентній, змагальній основі. Унеможливить спекуляції з використанням судової експертизи в якості заздалегідь домінуючого доказу. Треба надати експертові не тільки право визначати спосіб проведення експертизи з правом вибору певних методик, методів дослідження. Але й надати експертові право створювати певні методики для проведення певних видів досліджень за принципом *ad hoc*.

У питаннях, що стосуються діяльності ринків капіталу, організованих ринків капіталу, необхідно передбачити обов'язковість застосування принципу змагальності при встановленні даних на підставі судових експертиз.

Значення правової визначеності для експертного встановлення механізмів зловживань та практика ЄС. Українське законодавство в питаннях кримінально-правового захисту ринку від зловживань та заборони маніпулювання та інсайдерської торгівлі спирається на імплементовані в Україні (бодяй неточно, частково та поступово) акти законодавства Європейського Союзу [17; 18; 21].

Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [22] та Закон України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» [19], до яких імплементовано норми права ЄС, покладають певні необхідні функції щодо виявлення та закріплення фактів правопорушень на ринку. Національний комісії з цінних паперів та фондового ринку.

Окрім того, регулятор має повноваження щодо встановлення критеріїв суттєвого відхилення ціни від поточної ціни відповідного активу, допущеного до торгів на організованому ринку. Це повноваження в Європейському Союзі має Єврокомісія. Повноваження регулятора в Україні включають також здійснення інспекцій, розслідувань, правозастосування тощо [19].

В аспекті необхідності створення пластичного та водночас законного механізму притягнення до відповідальності важливим є наявність гнучкого законодавчого припису, який би не допустив зловживання правом з боку як правопорушників, так і правоохоронців. Таким на нашу думку в механізмі протидії маніпулюванню ринком є структура правової норми, що описує маніпулювання, а саме – ст. 12 Регламенту 596/2014/ЄС [21]. В ній поряд з переліком окремих релевантних випадків маніпулювання, присутній параграф 3 ст. 12, який передбачувано, з точки зору правової визначеності, розширює рамки диспозиції правової норми, посиляючись на додаток 1 Регламенту. Цей додаток містить індикатори маніпулятивної поведінки, пов'язаної з наданням хибних чи оманливих сигналів та з фіксуванням цін та індикатори маніпулятивної поведінки, пов'язані з використанням фіктивних механізмів або будь-яких інших форм обману чи махінацій.

Метою цієї роботи є, серед іншого, з'ясування з точки зору точності закону можливостей удосконалювати й закріплювати аргументи за допомогою експертизи. Водночас, на нашу думку, зазначені вище індикатори маніпулятивної поведінки, наприклад, мають ґрунтуватися на логіці ст. 12 Регламенту 596/2014/ЄС – у випадку права ЄС [21], а в випадку України – в логіці ст. 222¹ КК України [25; 19]. Тому важливою передумовою притягнення до відповідальності є виявлення на основі відомих законодавчо встановлених індикаторів тих фактів, які містять ознаки відповідних маніпулятивних сценаріїв. Й подальше доведення їх інструментами судової експертизи.

Якщо самі індикатори мають ґрунтуватися на відповідній правовій базі, то відповідні маніпулятивні дії, виявлені на підставі цих індикаторів, також мають кваліфікуватися як заборонена форма поведінки безпосередньо на підставі заборонних норм без шкоди для їх змісту та прав учасників ринку.

Враховуючи існування в акті ЄС невичерпного списку цих індикаторів, а також можливість та необхідність встановлення інших індикаторів, порівняно з Додатком 1 до Регламенту 596/2014, важливим питанням є реагування компетентного органу на прояви маніпулятивної поведінки. Адже далі на цьому буде зосереджено увагу експерта. Зокрема, можливі регуляції кількісних значень та показників, встановлених у Додатку I до Регламенту 596/2014, їхній характер та зміст.

В рамках цього дослідження було здійснено запит до регулятора BaFin щодо зазначеної проблематики виявлення швидкоплинних ознак маніпулювання на підставі пластичного механізму права ЄС. У відповідь регулятор зазначив: «Що стосується вашого запиту про встановлення додаткових індикаторів маніпулятивної поведінки на додаток до тих, що згадуються в Додатку 1 до Регламенту 596/2014 (MAR), BaFin перебуває в постійному діалозі з колегами з інших компетентних органів у групах ESMA, щоб обговорити розвиток ринку і те, як враховувати нові та еволюціонуючі види зловживань на ринку в рамках правового поля. Це може бути тривалим процесом, оскільки необхідно враховувати інтереси всіх 27 країн-членів ЄС.

Масштаби та частота спостережуваної нової маніпулятивної поведінки можуть розглядатися як один із факторів, що ініціює дискусію щодо індикаторів. Для деяких НКА питання правозастосування є життєво важливим для викладення всіх відповідних індикаторів у письмовому вигляді.

Однак, як ви вже зазначили, перелік, наведений у Додатку 1 до MAR, не є вичерпним. Для BaFin, навіть якщо новий зразок ще не викладений у письмовій формі, який може бути прийнятий відповідними європейськими органами відповідно до ст. 12(5) Угоди про асоціацію, ми вважаємо, що він має бути викладений у письмовій формі. 12(5) MAR, ми вважаємо, що підозріла торгівля підпадає під дію положень ст. 12(1) п. а) MAR.

Зверніть увагу, що ВаFin не використовує кількісні порози для індикаторів маніпулятивної поведінки, а застосовує лише індивідуальний підхід до кожного конкретного випадку.»

На нашу думку, ця позиція є важливою з точки зору практичного розуміння застосування законодавства про заборону маніпулювання ринком. Адже в той чи інший спосіб всі дії регулятора мають посылатися на ті або інші правові рамки. Навпаки відсутність цих меж застосування права утворила б несприятливі умови для правозастосування та його передумови – експертного висновку. Регулятор також вказує на наявність постійного діалогу в середовищі регуляторів ринків, що має утворювати сферу однакового застосування європейського законодавства кожною державою-членом.

Звернімо увагу на той факт, що німецький регулятор підтверджує мінливий характер ринку та практик маніпулювання – «нова маніпулятивна поведінка». Зазначає індивідуальний характер (на відміну від кількісних показників) виявлення цієї маніпулятивної поведінки в кожному конкретному випадку.

Висновки

1. Чинні підходи до порядку проведення судових експертиз, підготовки фахівців та створенню методичного забезпечення судово-експертної діяльності є недостатніми з точки зору інституційного підходу до кримінально-правового захисту організованих ринків від ринкових зловживань.

2. Ці аспекти потребують системного вдосконалення за рахунок введення поняття судового експерта за принципом *ad hoc*. З цією метою необхідним є внесення змін до Закону України «Про судову експертизу» в частині уточ-

нення підстав допуску осіб, що мають спеціальні знання, до виконання експертиз (надання їм відповідного статусу тощо), об'єктом дослідження яких є аспекти функціонування організованих ринків капіталу. В цьому аспекті пропонується внести зміни до статті 10 Закону України «Про судову експертизу», згідно з якими уможливити допуск до проведення судової експертизи фахівців, які мають відповідні знання та компетенції та можуть здійснювати експертизу за принципом «*ad hoc*».

3. Пропонується уточнити переліки питань, що можуть бути поставлені судовому експерту щодо об'єктів дослідження функціонування організованих ринків капіталу.

4. Одночасно з оптимізацією судової експертизи за принципом «*ad hoc*» пропонується спростити порядок атестації безпосередньо судових експертів, зосередивши увагу на змагальному аспекті кримінального процесу та застосуванні принципу змагальності у питанні проведення та застосування висновків експертів.

На нашу думку такий підхід має стати правовою рамкою до залучення фахівців вузької спеціалізації, не охоплених загальними вимогами до знань та компетенцій в сфері економічної експертизи.

5. Слід передбачити правові можливості та законодавчі рамки для використання новітніх технологічних методів та засобів дослідження у контексті принципу змагальності в судовому процесі. В цьому випадкові доведення обставин протиправних дій на організованих ринках капіталу за допомогою судової експертизи має здійснюватися на принципах змагальності. Це надасть змогу підвищити якість досліджень, які мають бути доведені та захищені судовими експертами в судовому процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. E. Herlin-Karnell, N. Ryder. Market Manipulation and Insider Trading Regulatory Challenges in the United States of America, the European Union and the United Kingdom. Hart publishing. Oxford. 2019.
2. Бачило Т. Межі компетенції експерта-економіста: сучасний стан та перспективи розширення. Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики: збірник Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 536 с. ISBN 978-617-8182-52-6
3. Тертишник В.М., Варавва В.В., Сачко О.В. Судова експертологія: курс лекцій для підготовки здобувачів освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 081 «Право» та 292 "Правоохоронна діяльність". За заг. ред. д.ю.н, професора В. М. Тертишника. Дніпро: ЛІРА, 2021, 208 с.
4. Кошовий О. Фондовий ринок: що відбувається з експертним забезпеченням? Юридична газета. №24-25 (626-627), 2018 р. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/cinni-paperi-ta-fondoviy-rinok/fondoviy-rinok-shcho-vidbuvaetsya-z-ekspertnim-zabezpechennyam.html>. (дата звернення: 12.05.2025).
5. Пиріг І.В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування: монографія. ДДУВС. Дніпропетровськ, 2015. 432 с.
6. Зловживання на ринку капіталів: економіко-правові аспекти. За редакцією О.Кошового, В. Тертишника, Н. Шелудько. Ліра, Дніпро 2019, 532 с.
7. Черемнова А. І., Белік Л. С. Цифрова інформації як об'єкт експертного дослідження в умовах діджиталізації: проблеми та перспективи розвитку. Криміналістика і судова експертиза. 2023. Випуск 68. С. 57-64. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2023.68.06>. (дата звернення: 23.05.2025)
8. Hodgson, G.M. John R. Commons and the foundations of institutional economics. J. Econ. Issues. URL: <https://doi.org/10.1080/00213624.2003.11506603>. (дата звернення: 23.05.2025)
9. Samuels, W.J. The legal-economic nexus. Geo. Wash. L. Rev., 57, 1556–1578.
10. Sabine Frerichs. The Place of Law In Political Economy. J.R.Commons' Legal Foundations of Capitalism at 100: A Retrospective Article URL: <https://doi.org/10.1093/cpe/bzad023>. (дата звернення: 23.05.2025)
11. Douglass C. North. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press. 1990
12. Дарон Аджемоґлу, Джеймс Робінсон. «Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності»/ Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty by Daron Acemoglu, James A. Robinson. Наш формат, 2016 р. 440 с.
13. Mona Omran. The Impact of the COVID-19 Pandemic on Trading in the Stock Market: A Legal Perspective. 2024, International Journal of Innovative Science and Research Technology <https://doi.org/10.38124/IJSRT/IJSRT24SEP1298>. (дата звернення: 12.05.2025).
14. Abdelghani Rahmouni, Mohamed Mansouri, Cheklebire Malainine. Evaluation of High-Frequency Prediction Approaches in Price Determination on Financial Markets. European Public and Social Innovation Review <https://epsir.net/index.php/epsir/article/view/1100>. (дата звернення: 12.05.2025).
15. Кошовий О. Проблеми застосування кримінально-правової відповідальності за маніпулювання на організованих ринках в умовах дисфункції ринку. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. №6/2023. с. 238-247. DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2023-6-37>. (дата звернення: 12.05.2025).
16. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A20214A0529%2801%29>. (дата звернення: 12.05.2025).
17. Directive 2014/57/EU of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on criminal sanctions for market abuse (market abuse directive). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/57/oj/eng>. (дата звернення: 23.05.2025).
18. Директива 2014/65/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів та внесення змін до Директиви 2002/92/ЄС та Директиви 2011/61/ЄС, Офіційний вісник Європейського Союзу L 173/349, 12.6.2014.
19. Закон України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80/ed20241115#Text> (дата звернення: 25.05.2025).

20. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 25.05.2025).
21. Regulation (EU) No 596/2014 of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on market abuse (market abuse regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/596/oj/eng>. (дата звернення: 25.05.2025).
22. Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> (дата звернення: 08.05.2025)
23. Vorotnikova v. Latvia (application no. 68188/13). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ohliad_ESPL_02_2021.pdf (дата звернення: 23.05.2025)
24. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <https://nais.gov.ua/m/reestr-metodik-provedennya-sudovih-ekspertiz-192>. (дата звернення: 01.05.2025)
25. Кримінальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (дата звернення: 10.05.2025)
26. Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. (дата звернення: 01.05.2025)
27. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>. (дата звернення: 23.05.2025)
28. Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, затверджений постановою КМУ №595 від 2 липня 2008 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 12.05.2025)
29. Порядок проведення Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Міністерстві юстиції України атестації судових експертів, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 06 травня 2025 року № 1224/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0694-25#Text>. (дата звернення: 25.05.2025)
30. Закон України «Про судову експертизу» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>. (дата звернення: 25.05.2025)
31. В. Тертишник Т. Батраченко. Розвиток правового інституту судової експертизи. Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики: збірник Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 536 с. ISBN 978-617-8182-52-6.

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ ПІДКУПУ В ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ПРИВАТНОГО ПРАВА

SPECIAL CRIMINOLOGY PREVENTION OF BRIBERY IN THE ACTIVITIES OF LEGAL ENTITIES UNDER PRIVATE LAW

Чехунов М.В., аспірант кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університету імені Ярослава Мудрого

У статті розкрито зміст та структуру спеціально-кримінологічного запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права, що розглядається як системне явище, спрямоване на протидію корупційним проявам у сфері приватного бізнесу. Автором обґрунтовано необхідність комплексного підходу до протидії підкупу, який включає нормативне, організаційне, управлінське та превентивне забезпечення доброчесності в приватному секторі.

Методологічну основу дослідження становлять порівняльно-правовий, формально-юридичний, логіко-юридичний, компаративістський, структурно-функціональний і герменевтичний методи, що дозволили всебічно проаналізувати природу спеціально-кримінологічних заходів запобігання корупції у діяльності приватних юридичних осіб.

У результаті дослідження запропоновано низку практико-орієнтованих механізмів запобігання підкупу, зокрема: впровадження ефективного антикорупційного комплаєнсу, забезпечення особистої участі керівництва в реалізації політики доброчесності (Tone at the Top), призначення уповноважених осіб з антикорупційних питань навіть за відсутності прямого законодавчого обов'язку, застосування антикорупційного due diligence, а також удосконалення інституту кримінально-правової відповідальності юридичних осіб відповідно до міжнародних стандартів.

Запропоновано низку додаткових заходів, які можуть бути ефективно реалізовані на практиці, зокрема: запровадження інституту звільнення від кримінальної відповідальності за сприяння розслідуванню, ведення відкритих реєстрів недоброчесних суб'єктів, посилення контролю за реалізацією антикорупційних програм.

Зроблено висновки, що подальше вдосконалення спеціально-кримінологічного запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права має спиратися на поєднання правових інновацій, управлінських рішень і практичних інструментів, здатних ефективно протидіяти корупційним загрозам у сучасному бізнес-середовищі.

Ключові слова: комерційний підкуп, юридичні особи приватного права, корупція в приватній сфері, корупційні правопорушення, запобігання злочинності, спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинності, корупція у бізнес-середовищі, корупційні схеми у сфері підприємництва, злочинні активи.

The article reveals the content and structure of special criminological prevention of bribery in the activities of legal entities of private law, which is considered as a systemic phenomenon aimed at counteracting corruption in the sphere of private business. The author substantiates the need for a comprehensive approach to combating bribery, which includes regulatory, organizational, managerial and preventive ensuring of integrity in the private sector.

The methodological basis of the study is comparative law, formal-legal, logical-legal, comparative, structural-functional and hermeneutic methods, which allowed a comprehensive analysis of the nature of special criminological measures to prevent corruption in the activities of private legal entities.

As a result of the study, a number of practice-oriented mechanisms for preventing bribery were proposed, in particular: the introduction of effective anti-corruption compliance, ensuring personal participation of management in the implementation of the integrity policy (Tone at the Top), the appointment of Authorized Persons for Anti-Corruption Issues even in the absence of a direct legislative obligation, the use of anti-corruption due diligence, as well as improving the institution of criminal liability of legal entities in accordance with international standards.

A number of additional measures were proposed that can be effectively implemented in practice, in particular: the introduction of the institution of exemption from criminal liability for assisting in the investigation, maintaining open registers of dishonest entities, and strengthening control over the implementation of anti-corruption programs.

The conclusions are drawn that further improvement of special criminological prevention of bribery in the activities of legal entities under private law should be based on a combination of legal innovations, management decisions and practical tools capable of effectively counteracting corruption threats in the modern business environment.

Key words: commercial bribery, legal entities under private law, corruption in the private sector, corruption offenses, crime prevention, special criminological measures to prevent crime, corruption in the business environment, corruption schemes in the field of entrepreneurship, criminal assets.

Корупція у приватному секторі економіки становить серйозну загрозу реалізації принципів доброчесності, прозорості та сталого розвитку підприємницької діяльності, а також ефективному функціонуванню ринкових механізмів і забезпеченню соціально-економічного добробуту населення. Корупційні практики суттєво знижують інвестиційну привабливість держави, підривають конкурентоспроможність національних суб'єктів господарювання та дестабілізують економічне середовище.

Низький рівень правопорядку й прозорості у сфері підприємництва, разом із високим рівнем поширення корупції в бізнес-середовищі, справляє деструктивний вплив на економічну стабільність: спричиняє недоотримання бюджетних надходжень, нерівномірний розподіл ресурсів, зростання тіньової економіки, викривлення конкурентного середовища, погіршення якості товарів і послуг, а також підвищення вартості ведення бізнесу.

Наслідком зазначених чинників є формування нерівних умов для діяльності суб'єктів господарювання, зни-

ження мотивації до дотримання правових норм і етичних стандартів підприємницької поведінки. Високий рівень корумпованості бізнес-процесів перешкоджає розвитку малого та середнього підприємництва, провокує зростання вартості товарів, робіт і послуг, а також знижує рівень довіри до приватного сектору з боку як внутрішніх, так і зовнішніх зацікавлених сторін.

Крім того, корупція у приватній сфері зумовлює зниження офіційних доходів працівників, управлінського персоналу та власників приватних підприємств, створює передумови для зловживань із боку керівництва та стимулює пошук нелегальних джерел прибутку.

У зв'язку з викладеним, наукове дослідження проблематики запобігання корупції у приватній сфері, зокрема у формі підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права, набуває особливої актуальності. З огляду на збройну агресію російської федерації проти України, проблема протидії корупції набула додаткового значення, оскільки її поширення створює безпосередні загрози

національній безпеці та державності. У цьому контексті розробка та впровадження ефективних спеціально-кримінологічних заходів запобігання кримінальним правопорушенням корупційного характеру в приватному секторі має визначальне значення як для розвитку кримінологічної науки, так і для вдосконалення правозастосовної практики й законодавства у відповідній сфері [1, с. 543].

Проблематика корупції є об'єктом широкого наукового інтересу серед українських дослідників, зокрема таких як О. І. Бойко, Б. М. Головкін [2; 3; 4; 5; 6], С. Ю. Лукін, О. Й. Окунєв, О. Ю. Бусол, О. О. Дудоров, В. М. Навроцький, М. І. Хавронюк, О. В. Новіков, В. Ф. Оболенцев, Ю. В. Луценко, Н. В. Сметаніна, В. М. Трепак та ін. Однак більшість наукових праць присвячено аналізу корупційних проявів переважно у публічному секторі.

Згідно з положеннями Термінологічного словника сучасної кримінології, спеціально-кримінологічне запобігання визначається як цілісна система заходів, що реалізуються правоохоронними органами, іншими державними інституціями, інституціями громадянського суспільства, а також окремими громадянами з метою усунення причин і умов злочинної поведінки та недопущення вчинення кримінальних правопорушень на всіх стадіях їх можливої реалізації [7, с. 159].

З урахуванням специфіки корупційних проявів у приватному секторі, правової природи підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права, а також детермінант вчинення таких правопорушень, обґрунтованим видається запровадження комплексу спеціально-кримінологічних заходів запобігання підкупу в діяльності суб'єктів господарювання приватної форми власності, зокрема:

- розроблення та впровадження ефективної системи антикорупційного комплаєнсу;
- формування та підтримання політичної волі керівництва підприємств у реалізації антикорупційної політики;
- запровадження дієвих механізмів кримінальної відповідальності юридичних осіб;
- здійснення систематичного антикорупційного аудиту контрагентів з метою виявлення та запобігання корупційним правопорушенням.

Одним із ключових напрямів спеціально-кримінологічного запобігання підкупу в діяльності суб'єктів приватного сектору є формування та імплементація ефективного механізму антикорупційного комплаєнсу.

Термін *compliance* (від англ. *to comply* – «дотримуватися», «відповідати вимогам») охоплює сукупність заходів, спрямованих на забезпечення відповідності діяльності організації чинним нормативно-правовим актам та етичним стандартам. У сфері корпоративного управління комплаєнс розглядається як складова системи управління ризиками та формування належної корпоративної культури [8, с. 12].

На нормативному рівні поняття «комплаєнс» закріплене, зокрема, в Методичних рекомендаціях щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України, затверджених постановою Правління Національного банку України від 28 березня 2007 року № 98 [9]. Згідно з цим документом, комплаєнс визнається одним із чотирьох базових елементів системи внутрішнього контролю, який має бути інтегрований в організаційну структуру банку для забезпечення відповідності його діяльності вимогам законодавства, регуляторних актів, а також внутрішніх політик і процедур.

У науковій літературі антикорупційний комплаєнс визначається як система організаційних, управлінських і правових заходів, спрямованих на запобігання вчиненню корупційних або пов'язаних із ними правопорушень з боку працівників чи керівництва суб'єкта господарювання, а також на забезпечення відповідності його діяльності положенням антикорупційного законодавства [10, с. 66].

Антикорупційний комплаєнс як система управління має багаторівневу структуру, що визначається специфікою господарської діяльності конкретного суб'єкта.

Обов'язковими елементами такої системи є: затверджена антикорупційна програма; призначення відповідальної (Уповноваженої) особи; функціонування механізмів оцінювання та моніторингу корупційних ризиків; розроблення внутрішніх нормативно-регламентних документів (політик, стандартів, процедур).

Водночас додаткові компоненти системи комплаєнсу формуються залежно від рівня властивих організації ризиків, галузевої специфіки та особливостей нормативно-правового середовища. До таких компонентів належать: корпоративні кодекси поведінки та етики; програми підвищення обізнаності працівників; механізми внутрішнього аудиту й зовнішнього моніторингу; канали анонімного інформування про порушення; санкційні заходи за недотримання комплаєнс-вимог; інтеграція політики відповідності в операційні процеси підприємства [5, с. 181].

Згідно з положеннями міжнародного стандарту ISO 37301:2021, комплаєнс-політика повинна визначати принципи, цілі та зобов'язання організації щодо дотримання законодавчих норм, етичних стандартів і внутрішніх регламентів [11]. Вона також має встановлювати очікувану модель поведінки персоналу, рівень відповідальності за порушення та критерії оцінювання ефективності комплаєнс-заходів.

Отже, антикорупційний комплаєнс доцільно розглядати як інструмент превентивного контролю за дотриманням положень національного антикорупційного законодавства, міжнародних стандартів і внутрішніх нормативів у межах господарської діяльності. Його основним завданням є мінімізація комплаєнс-ризиків, тобто ризиків настання юридичної відповідальності (кримінальної, адміністративної чи фінансової), матеріальних збитків або втрати ділової репутації внаслідок недотримання нормативних вимог.

Належне впровадження системи комплаєнсу сприяє зниженню ймовірності вчинення правопорушень, збереженню ділової репутації, формуванню корпоративної культури доброчесності, а також підвищенню загального рівня правової культури в бізнес-середовищі.

Наступним важливим напрямом у системі спеціально-кримінологічного запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права є посилення політичної волі вищого керівництва суб'єктів господарювання. Під політичною волею у сфері запобігання корупції слід розуміти свідоме прийняття антикорупційних цінностей, зобов'язання щодо їх дотримання, а також готовність керівництва особисто демонструвати нетерпимість до проявів корупційної поведінки.

Міжнародні рекомендації, зокрема ICC Guidelines on Whistleblowing, наголошують, що ефективність впровадження антикорупційної стратегії безпосередньо залежить від рівня залученості топменеджменту організації [12, с. 47]. Керівництво відіграє ключову роль у формуванні корпоративної культури доброчесності та створенні ефективної системи управління корупційними ризиками.

Відповідно до частин першої та другої статті 61 Закону України «Про запобігання корупції» [13], юридичні особи зобов'язані впроваджувати комплекс заходів із запобігання та протидії корупції, зокрема здійснювати регулярну оцінку корупційних ризиків. Виконання цих заходів покладається на керівника підприємства та його засновників (учасників), що свідчить про закріплення на законодавчому рівні персональної відповідальності управлінських органів за реалізацію антикорупційної політики.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує управлінська концепція *Tone at the Top* (у перекладі – «тон згори»), також відома як *Leader's Voice* («голос лідера»), що виникла в межах аудиторської практики у США. Ця концепція підкреслює визначальну роль керівництва у забезпеченні ефективності системи внутрішнього контролю та дотриманні етичних норм. Її значущість зросла після низки корпоративних скандалів, зокрема пов'язаних із компаніями *Enron* і *WorldCom*, що стали поштовхом до прийняття у 2002 році Закону Сарбейнса – Окслі (*Sarbanes-Oxley Act, SOX*).

Відповідно до положень цього закону, компанії зобов'язані визначати відповідальність керівництва за формування, впровадження та підтримку системи внутрішнього контролю, а також щорічно проводити оцінку ефективності процедур контролю, зокрема за підсумками фінансового періоду.

Цей підхід започаткував нову управлінську парадигму, що надалі знайшла відображення в міжнародних стандартах і нормативно-правових актах інших держав. Хоча у міжнародно-правових документах відсутнє детальне регламентування конкретних механізмів реалізації лідерської ролі в антикорупційному управлінні, акцент на політичній волі керівництва та його персональній відповідальності є наскрізною ідеєю сучасної антикорупційної політики [14, с. 4–5].

Аналіз сучасної української практики впровадження антикорупційної політики в приватному секторі дозволяє виокремити такі ключові підходи до реалізації концепції «Tone at the Top»: демонстрація лідерської позиції у впровадженні управління корупційними ризиками в усіх сферах діяльності організації; публічне декларування прихильності до принципів доброчесності та нульової толерантності до корупції – із використанням як внутрішніх, так і зовнішніх каналів комунікації; особиста участь керівництва у заходах антикорупційного спрямування; ухвалення розпорядчих документів з антикорупційних питань (зокрема антикорупційної програми та її оновлень); підтримка поширення інформації щодо важливості управління корупційними ризиками серед працівників; створення самостійного, функціонально незалежного підрозділу або призначення уповноваженої особи з питань запобігання корупції, наділення її відповідними повноваженнями та ресурсами; забезпечення організаційної незалежності та регулярного підвищення кваліфікації уповноваженої особи; контроль за ефективністю системи управління корупційними ризиками та ініціювання заходів з її вдосконалення; виділення достатнього фінансування і ресурсного забезпечення антикорупційної діяльності; своєчасне реагування на виявлені корупційні правопорушення та інші порушення антикорупційної політики [15].

Таким чином, ефективна реалізація концепції «Tone at the Top» потребує не лише формального ухвалення відповідних документів, а й активної, системної участі керівництва у формуванні та підтримці етичної культури організації. Лідерство, засноване на принципах відповідальності, відкритості та послідовності, виступає визначальним чинником сталого розвитку механізмів запобігання корупції, зміцнення корпоративної доброчесності та підвищення рівня довіри з боку контрагентів, працівників і суспільства загалом.

Крім того, важливим елементом реалізації антикорупційної політики в юридичних особах приватного права є функціонування інституту Уповноваженого з антикорупційної діяльності. Для суб'єктів господарювання, які відповідно до законодавства зобов'язані впроваджувати антикорупційну програму, передбачено також обов'язок призначення такої посадової особи. Правовий статус Уповноваженого визначено у статті 64 Закону України «Про запобігання корупції» [12].

Відповідно до цього Закону, Уповноважений призначається керівником або засновниками юридичної особи в порядку, передбаченому трудовим законодавством. На цю посаду може бути призначена особа, яка відповідає вимогам щодо: належної професійної підготовки; рівня доброчесності; стану здоров'я; спроможності ефективно реалізовувати заходи антикорупційної політики.

Інститут Уповноваженого відіграє ключову роль у забезпеченні інституційної спроможності організації до запобігання корупції. Основні функції цієї посадової особи включають: організацію виконання та моніторинг реалізації антикорупційної програми; надання методичної та консультативної підтримки працівникам; здійснення аналізу корупційних ризиків; підготовку пропозицій щодо вдосконалення внутрішніх процедур; координацію взаємодії з Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК) та правоохоронними органами тощо.

З огляду на високий рівень латентності корупційних правопорушень та потребу в системній профілактиці, доцільним є поширення практики призначення Уповноважених не лише на підприємства, для яких це прямо передбачено законом, а й на інші середні та великі компанії. Такий підхід сприятиме: підвищенню прозорості та підвітності; ефективному функціонуванню внутрішніх комплаєнс-систем; зниженню правових ризиків; зміцненню репутаційного капіталу організацій.

До того ж у контексті формування ефективної системи запобігання корупції в діяльності суб'єктів господарювання приватного сектору особливої уваги потребує запровадження дієвих механізмів притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. Це є ключовим елементом у створенні інституційного середовища, спроможного забезпечити реальну протидію практикам підкупу.

У цьому зв'язку слід відзначити, що у 2022 році Україна розпочала процес приєднання до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), що, зокрема, передбачає гармонізацію національного антикорупційного законодавства з вимогами Конвенції ОЕСР про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб у міжнародних ділових операціях. У межах виконання відповідних міжнародних зобов'язань, 26 грудня 2024 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав» № 4111-IX від 04.12.2024 р. [16].

Зазначений Закон започатковує важливі правові зміни у сфері корпоративної відповідальності за корупційні правопорушення. Водночас як зазначається в аналітичних висновках Transparency International Ukraine, чинне законодавство все ще потребує подальшого вдосконалення з огляду на труднощі його практичного застосування [17].

Зокрема, залишаються актуальними такі напрями правової модернізації:

- деталізація підстав для автономного застосування санкцій до юридичних осіб, зокрема з урахуванням відсутності ефективної системи комплаєнсу як обставини, що свідчить про наявність корпоративної відповідальності;
- розширення дії кримінального закону на правопорушення, вчинені не лише щодо іноземних, а й українських посадових осіб та представників приватного сектору (шляхом імплементації положень ст. 354 та 368-3 КК України);
- встановлення можливості застосування кримінально-правових заходів до правонаступників юридичних осіб, що дозволить унеможливити уникнення відповідальності через ліквідацію, злиття або інші форми реорганізації;
- усунення термінологічних колізій і неузгодженостей між положеннями кримінального, процесуального та господарського законодавства;
- внесення змін до суміжного законодавства з метою забезпечення ефективного та узгодженого функціонування механізмів, передбачених Законом № 4111-IX.

Отже, лише за умов належного правового супроводу, ефективних механізмів реалізації законодавчих положень і забезпечення принципу невідворотності відповідальності, корпоративний сектор зможе бути повноцінно інтегрованим у національну антикорупційну систему.

Додаткового значення в умовах підвищеної правової відповідальності набуває процедура розширеної перевірки контрагентів (due diligence), яка є одним із найефективніших інструментів запобігання корупційним та іншим комплаєнс-ризикам у діяльності суб'єктів господарювання.

На відміну від базового правового аналізу документів і загальної перевірки діяльності потенційного партнера, розширена процедура due diligence передбачає комплексну оцінку таких аспектів, як: наявність та ефективність внутрішніх антикорупційних політик; впроваджені механізми управління та мінімізації корупційних ризиків; рівень

добросовісності керівного складу та персоналу; ділова репутация та досвід виконання договірних зобов'язань тощо.

В Україні практика застосування due diligence почала активно розвиватися у 2006–2010 роках – передусім у відповідь на збільшення обсягів іноземних інвестицій у банківську сферу та зниження довіри до фінансових установ. Надалі поширення принципів корпоративного комплаєнсу, а також удосконалення антикорупційного законодавства сприяли трансформації due diligence на важливий інструмент управління ризиками в банківській, публічній та приватній сферах.

Антикорупційний due diligence ґрунтується на положеннях міжнародних стандартів, зокрема ISO 37001:2016 (Anti-bribery Management Systems), а також на рекомендаціях ОЕСР, Transparency International та інших авторитетних інституцій. Він охоплює: перевірку правочинів і проєктів договорів; аналіз операційної діяльності; оцінку добросовісності контрагентів і ключових співробітників.

Основною метою процедури є виявлення, оцінка та мінімізація корупційних ризиків на всіх етапах укладення та виконання договірних відносин. У разі виявлення серйозних ризиків результати due diligence можуть стати підставою для перегляду умов співпраці, її призупинення або повного припинення.

У межах функціонування системи антикорупційного комплаєнсу уповноважена особа виконує низку ключових функцій у сфері аналізу контрагентів, зокрема: проведення попереднього аналізу потенційних партнерів до укладення угод; моніторинг чинних договірних відносин з метою запобігання корупційним правопорушенням; виявлення можливих конфліктів інтересів; оцінка ризиків участі контрагентів у процедурах публічних закупівель; виявлення фактів подання недостовірної інформації; аналіз інших факторів, що можуть становити комплаєнс-ризик [18, с. 11–12].

Таким чином, антикорупційний due diligence є невід'ємною складовою системи корпоративної безпеки.

Його системне застосування дозволяє своєчасно виявляти індикатори потенційної недобросовісності контрагентів і, відповідно, мінімізувати ймовірність залучення компанії до корупційних схем чи інших правопорушень у процесі співпраці.

Окрім вищезазначених заходів, важливу роль у запобіганні корупційним правопорушенням відіграють кримінально-правові механізми, які можуть сприяти виявленню та припиненню корупційних схем. Серед них заслуговують на увагу:

- запровадження інституту звільнення від кримінальної відповідальності за умови добровільного сприяння розслідуванню (так звані привілейовані норми), що стимулює викриття злочинів зсередини організацій;

- створення та ведення публічних реєстрів суб'єктів, які порушили антикорупційне законодавство, що посилює прозорість і дисциплінує ринок.

Отже, запобігання підкупу в діяльності юридичних осіб приватного права є одним із ключових напрямів формування ефективної антикорупційної системи в Україні, особливо в контексті євроінтеграції та гармонізації з міжнародними стандартами.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що подальший розвиток спеціально-кримінологічного запобігання підкупу у приватному секторі має ґрунтуватися на таких взаємодоповнювальних елементах: ефективне нормативно-правове регулювання, орієнтоване на відповідальність юридичних осіб; інституційна спроможність компаній до саморегулювання та управління корупційними ризиками; лідерство керівництва в реалізації політики добросовісності (Tone at the Top); впровадження антикорупційних комплаєнс-інструментів (зокрема due diligence та внутрішніх аудитів); забезпечення невідворотності відповідальності за порушення антикорупційних зобов'язань.

Запропоновані заходи можуть бути покладені в основу подальших наукових досліджень і практичних рішень у сфері антикорупційного регулювання бізнесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Никифорова Н. А. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 543–546.
2. Головкин Б. М. Про корупцію в приватному секторі. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 4. С. 347–354.
3. Головкин Б. М. Тіньова зовнішня торгівля і корупція на митницях. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 218–230.
4. Головкин Б. М. Механізм запобігання корупції. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 254–260.
5. Запобігання корупції у приватному секторі : монографія / за заг. ред. Б. М. Головкина. Харків : Право, 2020. 286 с.
6. Головкин Б. М. Щодо добросовісності в бізнесі. *Протидія злочинності в умовах довготривалої війни: зб. матер. Весукраїнської науково-практичної конф. (м. Харків, 20 травня 2025 р.)*, 2025. С. 15–18.
7. Понятійний апарат сучасної кримінології. Термінологічний словник. / за ред. А. Г. Кальман, І. А. Христин. Харків : Гімназія, 2005. 273 с.
8. Окунев А., Бойко О., Лукин С. Антикорупційний комплаєнс: посіб. для програми з підготовки осіб, відповідальних за реалізацію антикорупційної програми. Київ, 2018. 177 с.
9. Методичні рекомендації щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України, що затверджені постановою Національного банку України від 28 березня 2007 р. № 98.
10. Новіков О. В. Комплаєнс-підхід до запобігання корупції у приватній сфері. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 34. С. 63–75.
11. Стандарту ISO 37301:2021 «Compliance management systems». URL: <https://www.iso.org/ru/standard/75080.html> (дата звернення: 25.04.2025).
12. ICC 2022 Guidelines on Whistleblowing. URL: <https://iccwbo.org/news-publications/policies-reports/icc-2022-guidelines-on-whistleblowing/> (дата звернення: 26.04.2025).
13. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 01.04.2025).
14. Аналітичне дослідження «Роль лідера у протидії корупції: аналітичний огляд впровадження концепції «Tone At The Top». URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/05/Rol_lidera_u_protydii_koruptsii_Analitychnyy_oglyad_vprovadzhennya.pdf (дата звернення: 01.04.2025).
15. Методологія управління корупційними ризиками, затверджена наказом Національного агентства з питань запобігання корупції від 28 грудня 2021 року №830/21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0219-22#n8> (дата звернення: 04.04.2025).
16. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав : Закон України № 4111-IX від 04.12.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4111-20#Text> (дата звернення: 06.04.2025).
17. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: що пропонують нардепи. Transparency International. URL: <https://ti-ukraine.org/news/kryminalna-vidpovidalnist-yurydychny-osib-za-koruptsiyu-shho-proponuyut-nardepy/> (дата звернення: 07.04.2025).
18. Настанова щодо здійснення уповноваженим аналізу контрагентів у публічних закупівлях. Національне агентство з запобігання корупції. URL: https://antycorportal.nazk.gov.ua/images/data/perevirka-kontragentiv/Nastanova_shchodo_%20zdiisnennia_analizu_%20kontrahentiv.pdf?fbclid=IwAR18bh1jB-YkVzR1-9xvM7fui3gzpOdRE4ScHOCybjTaz6uqLAREn7HjMGs (дата звернення: 08.04.2025).

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ СТОСОВНО ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

TOPICAL ISSUES OF ENSURING GUARANTEES OF LEGAL PROFESSIONAL ACTIVITY DURING THE CONDUCT OF COVERT INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS AGAINST DEFENSE ATTORNEYS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Шаповал О.В., адвокат,
аспірант кафедри кримінальної юстиції

Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ

У статті досліджено актуальні питання забезпечення гарантій адвокатської діяльності в умовах здійснення негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД) стосовно захисника у кримінальному провадженні. Адвокатська діяльність є складовою механізмом забезпечення права на захист, і її незалежність є обов'язковою умовою справедливого судового процесу. Проте в українській правозастосовній практиці все частіше трапляються випадки, коли захисники стають об'єктами оперативно-розшукових заходів, що викликає занепокоєння щодо дотримання принципів змагальності, адвокатської таємниці та презумпції невинуватості.

Автор аналізує законодавче регулювання порядку проведення НСРД, зокрема в контексті правового статусу адвоката, та звертає увагу на прогалини, які дозволяють слідчим органам порушувати встановлені процесуальні гарантії. Особливу увагу приділено висвітленню практики Конституційного Суду України та рішень Європейського суду з прав людини, які формують стандарти допустимості втручання у приватне та професійне життя захисника. У статті порушується проблема відсутності ефективного механізму контролю за ініціюванням НСРД щодо адвокатів, що створює ризик зловживань і перетворення інституту адвокатури на вразливий елемент системи правосуддя.

За результатами дослідження сформульовано низку пропозицій щодо удосконалення правового регулювання, зокрема введення спеціальної судової процедури з обов'язковою участю представника адвокатського самоврядування під час розгляду клопотання про дозвіл на проведення НСРД щодо адвоката. Автор також наголошує на необхідності законодавчого розмежування між професійною діяльністю захисника та особистими діями, які можуть бути об'єктом розслідування. Запропоновані заходи спрямовані на забезпечення балансу між інтересами слідства та дотриманням фундаментальних прав адвокатів у демократичному суспільстві.

Ключові слова: адвокат, захисник, негласні слідчі (розшукові) дії, практика ЄСПЛ, обшук, гарантії адвокатської діяльності, адвокатська таємниця, кримінальний процес.

The article explores the pressing issues related to the protection of guarantees of legal professional activity under the conditions of covert investigative (detective) actions (CIDA) against defense attorneys within criminal proceedings. Legal representation is an essential element of the right to defense, and the independence of the legal profession is a cornerstone of a fair trial. However, recent developments in Ukrainian law enforcement practices reveal an increasing trend of attorneys being subjected to CIDA, raising concerns about violations of adversarial principles, attorney-client privilege, and the presumption of innocence.

The author examines the current legal framework governing the conduct of CIDA, especially in the context of the special legal status of attorneys, and identifies legislative gaps that enable investigative bodies to bypass or undermine existing procedural safeguards. Particular attention is given to the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the case law of the European Court of Human Rights, which establish standards for permissible interference with private and professional activities of defense lawyers. The article highlights the absence of an effective control mechanism for initiating CIDA against attorneys, which poses a risk of abuse and weakens the institutional integrity of the legal profession.

Based on the findings, the article presents several proposals to improve legal regulation, including the introduction of a special judicial procedure requiring the participation of a representative of the bar self-government when considering motions to authorize CIDA against a lawyer. The author also stresses the importance of clearly distinguishing between professional legal activity and private conduct that may warrant investigation. The proposed measures aim to ensure a balance between the legitimate interests of the investigation and the protection of fundamental rights of attorneys in a democratic legal system.

Key words: lawyer, defense attorney, covert investigative (detective) actions, ECtHR practice, search, guarantees of legal professional activity, attorney-client privilege, criminal procedure.

У демократичному суспільстві адвокатура відіграє ключову роль у забезпеченні справедливого правосуддя, реалізації права на захист та дотриманні засад змагальності у кримінальному процесі. Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» гарантують адвокату особливий правовий статус та низку процесуальних гарантій, які забезпечують незалежність його професійної діяльності. Однак на практиці ці гарантії не завжди реалізуються належним чином, особливо в випадках застосування до адвоката негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД).

Останні роки в Україні спостерігається зростання кількості випадків, коли слідчі органи ініціюють проведення НСРД стосовно захисника, виправдовуючи такі дії потребами розслідування. Проте практика свідчить, що нерідко це відбувається з порушенням принципів верховенства права, адвокатської таємниці, а також процесуального статусу захисника, що ставить під загрозу не лише права конкретного адвоката, а й ефективність усього механізму правосуддя.

Актуальність теми. Актуальність дослідження зумовлена загостренням проблеми зловживання інструментами кримінального провадження щодо представників адвокатури, особливо в умовах посилення безпекового тиску, гібридної агресії та реформування сектору правосуддя в Україні. Зростання кількості випадків, коли адвокати стають об'єктами негласних слідчих дій, у тому числі без належного судового контролю, створює прецеденти, що підіривають довіру до системи правосуддя та суперечать європейським стандартам прав людини.

Крім того, в умовах воєнного стану та активного кримінального переслідування в справах, пов'язаних з державною зрадою, корупцією та економічними злочинами, виникає спокуса використовувати слідчі інструменти не лише для досягнення процесуальних цілей, а й для тиску на сторону захисту. Такі тенденції несуть загрозу перетворення адвокатури з незалежного елементу правової системи на підконтрольний або вразливий суб'єкт. Відсутність дієвих запобіжників у законодавстві щодо втручання в адвокатську діяльність через НСРД може призвести до масових порушень принципу рівності сторін і права на захист.

У цьому контексті системне наукове осмислення меж допустимості НСРД щодо адвоката, вивчення судової практики та формування чітких стандартів є не лише теоретично важливим, а й практично необхідним для забезпечення гарантій правового статусу захисника в умовах сучасного кримінального процесу.

Мета даної статті – дослідити наявні правові механізми захисту адвокатської діяльності під час проведення НСРД, виявити основні проблеми їх практичного застосування, а також запропонувати напрямки вдосконалення законодавчого регулювання та правозастосовної практики. Особливо увага приділяється аналізу рішень Конституційного Суду України, практиці Європейського суду з прав людини та висновкам ради адвокатів України.

Виклад основного матеріалу. Захист прав та свобод людини у кримінальному процесі покладено на інститут професійних юридичних захисників – адвокатуру. Через принципи рівності та змагальності сторін кримінального процесу, виникає ситуація при якій для проведення діяльності сторони захисту, вона потребує додаткових юридичних гарантій вільної діяльності поза впливом інших сторін та суб'єктів.

Варто зазначити, що з точки зору практичної слідчої діяльності, проведення НСРД стосовно адвоката є дуже цікавим та змістовним джерелом отримання інформації стосовно здійснених правопорушень різними особами. Тому завжди існує спокуса, щодо проведення негласних дій у різних формах, і на практиці – такі дії часто проводяться, незважаючи на те, що вони прямо порушують встановлені законодавством гарантії адвокатської діяльності. Більш того, часто виконання своїх обов'язків адвокатом трактується як протиправна діяльність в інтерпретації співробітників правоохоронних органів. Про це свідчить і зокрема позиція наприклад судді Вищого антикорупційного суду, яка зазначає «На жаль, трапляються випадки, коли діяльність адвокатів не обмежується лише допомогою, яка за своїм змістом є суто правовою, а чіткі межі між реальним захистом (представництвом) і протиправними діями осіб, з використанням наявного статусу адвоката, стираються. ... що під видом правової допомоги адвокат здійснює об'єктивно протиправну діяльність, зокрема, бере безпосередню участь у його вчиненні, забезпечує формальну законність протиправних дій клієнта, порадами, консультаціями допомагає вчинити або приховати кримінальне правопорушення» [1].

Зокрема, у рішенні Конституційного Суду України №13-рп/2019 від 16 жовтня 2019 року Суд наголосив, що адвокатська діяльність є складовою конституційного права на правову допомогу, а її реалізація вимагає ефективних гарантій, зокрема недоторканності адвокатської таємниці. Суд чітко зазначив, що втручання у спілкування адвоката з клієнтом (у тому числі шляхом негласного прослуховування) є допустимим лише за наявності виняткових обставин, та має бути обґрунтованим, пропорційним і санкціонованим незалежним судом [2].

Європейський суд з прав людини також неодноразово підкреслював важливість особливого статусу адвоката. У справі "Michaud v. France" (2012) [3] ЄСПЛ визнав, що держави повинні утримуватися від надмірного втручання у діяльність адвокатів, навіть у рамках боротьби з відмиванням грошей, оскільки це може поставити під загрозу довіру клієнтів та саму ефективність інституту адвокатури. У справі "Sallinen and Others v. Finland" (2005) [4] суд визнав порушення Конвенції, коли під час обшуку в офісі адвоката були вилучені документи, що не мали безпосереднього зв'язку з об'єктом кримінального провадження, і не були вжиті заходи для захисту професійної таємниці.

Щодо національної професійної спільноти, рада адвокатів України неодноразово у своїх висновках і зверненнях (зокрема, Висновок № 41 від 22.11.2019 р.) акцентувала на необхідності дотримання спеціального порядку про-

ведення слідчих дій щодо адвокатів. Зокрема, рада вимагає обов'язкової присутності представника органів адвокатського самоврядування під час обшуку, недопущення доступу до матеріалів, що містять адвокатську таємницю, без відповідної судової санкції.

Таким чином, практика вказаних інституцій формує єдиний орієнтир: адвокат не є "недоторканою особою", проте державне втручання в його професійну діяльність повинне відповідати найвищим стандартам прав людини та процедурної справедливості. Це особливо важливо у контексті зростаючої кількості випадків ініціювання негласних дій проти захисників, що становить серйозну загрозу незалежності адвокатури як інституту.

Проте у практичній діяльності, ми можемо спостерігати непоодинокі випадки, коли правоохоронні органи прямо зловживають використанням НСРД стосовно адвокатів.

В Кримінальному процесуальному кодексі України не міститься норм, які прямо та вичерпно регулювали б питання здійснення негласних слідчих (розшукових) дій щодо адвокатів. Проте аналізуючи та порівнюючи положення Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та КПК України, ми можемо дійти висновку що деякі з перерахованих НСРД, що передбачені в КПК України не можуть проводитися стосовно адвоката.

Відповідно до глави 21 КПК України, можуть проводити такі НСРД: аудіо-відеоконтроль особи, накладення арешту на кореспонденцію, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем, обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи, установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, спостереження за особою, аудіо-відеоконтроль місця, негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження.

Одночасно із тим, у частині 5 статті 258 КПК України визначено, що втручання у приватне спілкування захисника з підозрюваним, обвинуваченим, засудженим чи виправданим заборонено. Частина 4 цієї статті роз'яснено, що формами втручання в приватне спілкування є: 1) аудіо-відеоконтроль особи; 2) арешт, огляд і вилучення кореспонденції; 3) зняття інформації з електронних комунікаційних мереж; 4) зняття інформації з електронних інформаційних систем.

Відповідно до статті 260 КПК, аудіо-відеоконтроль за особою є формою втручання у приватне спілкування, яка здійснюється без її відома на підставі ухвали слідчого судді у випадках, коли існують достатні підстави вважати, що розмови даної особи чи інші звуки, рухи, дії, пов'язані з її діяльністю чи місцем перебування тощо, можуть містити інформацію, яка є важливою для досудового розслідування.

Аналогічні норми існують і щодо інших 3 пунктів – вони також визначаються як отримання певної інформації шляхом втручання до приватного життя. Отже із змісту частини 5 статті 258 КПК України можна зробити висновок, що забороняється проведення вказаних негласних слідчих (розшукових) заходів з метою втручання у приватне спілкування захисника з підозрюваним, обвинуваченим, засудженим чи виправданим.

Однак існує ряд реальних випадків із життя, та матеріалів кримінальних справ, в яких застосовуються НСРД щодо адвокатів у вказаних формах, а крім того використовуються їх результати як докази. Яскравими прикладами такого є порушення щодо адвокатів Логвинського Г. В., Шевкопляс М. П., Володимировської О. М., де в порушення принципів та гарантій адвокатської діяльності було здійснено таємне прослуховування особистого спілкування них із їхніми клієнтами, а в подальшому зміст їх спілкування було використано для ототожнення адвокатів із їх клієнтами, і на основі даного ототожнення обґрунтовували вину адвокатів [5].

Однією з важливих колізій у правових нормах нами вбачається той факт, що відповідно до ч. 2 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [7] вбачається обов'язкова присутність під час проведення обшуку у житлі або робочому приміщенні адвоката представника ради адвокатів, але при проведенні також ж обшуку, але у формі негласних слідчо-розшукових дій – вже немає даного обов'язку. Варто вказати, що представник ради адвокатів виконує роль спостерігача, по-перше – за правильністю та законністю проведення обшуку у адвоката, а по-друге – саме представник спостерігає за тим, щоб під час обшуку не було порушено адвокатську таємницю, зокрема не були вилучені документи, зміст яких містить адвокатську таємницю, а також принципово здійснює нагляд щодо відсутності порушення такої таємниці під час проведення слідчої дії.

Таким чином, на наш погляд, норма щодо обов'язкової присутності представника ради адвокатів має також поширюватися і у випадку проведення НСРД, для забезпечення законності та нагляду щодо недопустимості порушення адвокатської таємниці.

Варто зазначити, що позиція ЄСПЛ також підтримує цей момент: «Проведення обшуку в офісі адвоката чи іншому його володінні повинно відбуватися під наглядом та за участі кваліфікованого, незалежного юриста, пов'язаного з адвокатською таємницею, завданням якого є виявлення та попередження вилучення під час обшуку тих документів, які охороняються адвокатською таємницею, а також запобігання подальшим можливим втручанням в адвокатську таємницю» [6]. Фактично огляд практики свідчить, що ЄСПЛ позиціонує присутність незалежного представника від ради адвокатів, або іншого аналогічного органу, обов'язковою ознакою, за якою приймається рішення про законність здійснення слідчих дій, зокрема і негласних. Також важливою вимогою є рівень компетенції представника, для того, щоб він міг чітко визначити наявність в матеріалах адвокатської таємниці.

На наш погляд, при проведенні НСРД щодо адвоката, має бути залучений представник ради адвокатів регіону за загальними вимогами, які КПК України висуває до осіб які залучені до проведення НСРД, зокрема стосовно збе-

реження таємниці. Проте дана норма має бути закріплена в нормативно-правовому акті.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, ми можемо прийти до висновку, що в питанні забезпечення гарантій адвокатської діяльності наразі існує ряд проблемних питань та правових колізій.

На наш погляд необхідне додаткове правове регулювання та внесення ряду змін до існуючих нормативно-правових актів. Зокрема:

1) на наш погляд вбачається необхідність правового регулювання присутності представника Ради адвокатів регіону при проведенні НСРД стосовно адвокатів, зокрема і особливо важливо – коли йдеться про негласний обшук, проникнення в публічно недоступні житло та робочі приміщення адвоката, виїмки кореспонденції.

2) існує необхідність чіткого регулювання процедури доступу та ознайомлення до матеріалів, документів, електронних носіїв які можуть містити у собі інформацію, що має ознаки адвокатської таємниці.

3) необхідно розглянути можливості імплементації у правові норми українського законодавства, норм про імперативну заборону проведення НСРД щодо адвокатів, з можливими виключеннями. Бажане формулювання: «Забороняється провадження негласних слідчих (розшукових) дій щодо адвокатів, які здійснюють професійну діяльність, за винятком випадків, коли є підстави вважати, що ними готується чи скоєно тяжкий чи особливо тяжкий злочин» [6].

4) необхідно прямо закріпити норму про необхідність, при проведенні НСРД щодо адвоката, залучення представника ради адвокатів регіону за загальними вимогами, які КПК України висуває до осіб які залучені до проведення НСРД, зокрема стосовно збереження таємниці.

Важливість внесення змін у правовий режим регулювання НСРД стосовно адвокатів зумовлена тим, що наразі існують прогалини які нерідко використовуються для отримання конференційної інформації. Але такі дії правоохоронних органів спричиняють порушення базової довіри між клієнтом та захисником, через що спричиняється неможливість повноцінного захисту клієнту. Дані зловживання мають бути викоренені, так як несуть пряму шкоду судовій системі та порушують принцип Верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михайленко В. Спецсуб'єкти під контролем (окремі аспекти дозволу на проведення негласних заходів щодо суддів та адвокатів). Юридичний Вісник України. URL[^] <https://yvu.com.ua/spetssub-yekty-pid-kontrolem-okremi-aspekty-dozvolu-na-provedennya-neglasnyh-zahodiv-shhodo-suddiv-ta-advokativ/>
2. Конституційний Суд України. Рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 481 Кримінального процесуального кодексу України №13-рп/2019 від 16 жовтня 2019 року. URL: <https://ccu.gov.ua>
3. Michaud v. France. Judgment of the European Court of Human Rights, Application no. 12323/11, 6 December 2012. URL[^] <https://hudoc.echr.coe.int>
4. Sallinen and Others v. Finland. Judgment of the European Court of Human Rights, Application no. 50882/99, 27 September 2005. URL[^] <https://hudoc.echr.coe.int>
5. Штельмашенко О. Надії адвоката під час проведення НСРД. ІНФОРМАЦІЙНЕ АГЕНТСТВО Advokat Post 21.03.2021, URL: <https://advokatpost.com/harantii-advokatskoi-dialnosti-pid-chas-provedennia-nsrd/>
6. Огляд рішень Європейського суду з прав людини за статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (кримінальний процесуальний аспект: обшук) / Відпов. за вип.: науковий консультант відділу аналізу судової практики Верховного Суду, ЄСПЛ та Суду ЄС департаменту аналітичної та правової роботи Апарату Верховного Суду канд. юрид. Наук О. В. Саленко. Київ, 2023. 45 с.
7. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI / Відомості Верховної Ради України. 2013. № 27. Ст. 282.

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1: [343.102:341.45]

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/49>

ЩОДО МІЖНАРОДНОГО РОЗШУКУ ОСІБ В МЕЖАХ СПІВРОБІТНИЦТВА З МІЖНАРОДНОЮ КРИМІНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ – ІНТЕРПОЛ

ON THE INTERNATIONAL SEARCH OF PERSONS WITHIN THE LIMITS OF COOPERATION WITH THE INTERNATIONAL CRIMINAL POLICE – INTERPOL

Бабасва О.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Кумеда А.Ю., студентка III курсу факультету прокуратури

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті комплексно досліджено проблематику міжнародного розшуку осіб у контексті кримінального процесуального законодавства України та міжнародного співробітництва у сфері кримінальної юстиції. Увага зосереджена на аналізі теоретико-правових засад та практичних аспектів застосування інституту міжнародного розшуку осіб, які ухиляються від органів досудового розслідування, слідчого судді чи суду, особливо у випадках, коли особа переховується за межами території України. У статті обґрунтовано, що чинний Кримінальний процесуальний кодекс України регулює лише окремі аспекти порядку оголошення особи у міжнародний розшук, що створює правову невизначеність і породжує неоднозначність у правозастосуванні. Здійснено аналіз відповідних положень КПК України, підзаконних нормативно-правових актів, міжнародних договорів, а також документів Інтерполу, якими визначається процедура розшуку, взяття під варту та подальшої екстрадиції осіб. Досліджено класифікацію видів розшуку (регіональний, державний, міждержавний, міжнародний), правові основи їх здійснення, а також відмінності між міждержавним та міжнародним розшуком. Вказано, що через збройну агресію РФ та з огляду на делегування повноважень із формування централізованого масиву міждержавного розшуку саме Російській Федерації, Україна де-факто не має можливості реалізовувати положення багатьох раніше укладених угод у межах СНД, зокрема Договору про міждержавний розшук. Це, у свою чергу, актуалізує потребу перегляду механізмів міжнародної взаємодії та посилення кооперації з Інтерполом та іншими міжнародними структурами поза межами СНД. У роботі також проаналізовано наявну практику ініціювання міжнародного розшуку через Інтерпол, проблеми, пов'язані з порушенням прав людини, політичним зловживанням цим інструментом, відсутністю чітких і прозорих критеріїв оголошення у розшук. Зокрема, на прикладі української правозастосовної практики показано, що інституційні прогалини у законодавстві України щодо міжнародного розшуку обмежують ефективність екстрадиційної процедури та створюють ризики для дотримання принципу справедливості. Автором акцентовано увагу на тому, що такі прогалини мають системний характер і не можуть бути усунені лише практичним досвідом або індивідуальними рішеннями органів досудового розслідування. Необхідним є розроблення чітких нормативно закріплених процедур, критеріїв і підстав для ініціювання міжнародного розшуку, які відповідали б як міжнародним зобов'язанням захисту прав людини. Вказано на потребу створення єдиної бази судової практики та методичних рекомендацій щодо ініціювання та ведення міжнародного розшуку, що сприятиме правовій визначеності й уніфікації підходів серед правоохоронних органів.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, міжнародний розшук особи, органи кримінальної юстиції, правоохоронні органи, Інтерпол.

The article comprehensively examines the issues of international wanted persons in the context of the criminal procedural legislation of Ukraine and international cooperation in the field of criminal justice. Attention is focused on the analysis of the theoretical and legal principles and practical aspects of the application of the institution of international wanted persons who evade pre-trial investigation bodies, the investigating judge or the court, especially in cases where a person is hiding outside the territory of Ukraine. The article substantiates that the current Criminal Procedure Code of Ukraine regulates only certain aspects of the procedure for declaring a person internationally wanted, which creates legal uncertainty and generates ambiguity in law enforcement. The analysis of the relevant provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, subordinate regulatory legal acts, international treaties, as well as Interpol documents that determine the procedure for searching, taking into custody and subsequent extradition of persons is carried out. The classification of types of wanted persons (regional, state, interstate, international), the legal basis for their implementation, as well as the differences between interstate and international wanted persons are studied. It is indicated that due to the armed aggression of the Russian Federation and due to the delegation of powers to form a centralized array of interstate wanted persons to the Russian Federation, Ukraine de facto does not have the opportunity to implement the provisions of many previously concluded agreements within the CIS, in particular the Treaty on Interstate Wanted Persons. This, in turn, highlights the need to review the mechanisms of international interaction and strengthen cooperation with Interpol and other international structures outside the CIS. The paper also analyzes the existing practice of initiating international wanted persons through Interpol, problems related to human rights violations, political abuse of this instrument, and the lack of clear and transparent criteria for declaring a person wanted. In particular, the example of Ukrainian law enforcement practice shows that institutional gaps in the legislation of Ukraine on international wanted persons limit the effectiveness of the extradition procedure and create risks for compliance with the principle of justice. The author emphasizes that such gaps are systemic in nature and cannot be eliminated only by practical experience or individual decisions of pre-trial investigation bodies. It is necessary to develop clear regulatory procedures, criteria and grounds for initiating an international wanted person, which would meet both Ukraine's international obligations and the requirements of the rule of law. Based on the analysis of modern legal doctrine, provisions of international law and national legislation, a number of proposals aimed at improving the legal regulation of international wanted persons are formulated. In particular, it is proposed to specify the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the legal procedure for applying to Interpol, to establish regulatory safeguards against the abuse of search mechanisms for political or discriminatory purposes, and to harmonize Ukrainian legislation with international standards for the protection of human rights. It is indicated that there is a need to create a single base of judicial practice and methodological recommendations for initiating and conducting international searches, which will contribute to legal certainty and unification of approaches among law enforcement agencies.

Key words: criminal process, criminal proceedings, international wanted list, criminal justice bodies, law enforcement bodies, Interpol.

Постановка проблеми. Умовою виконання обов'язку держави щодо захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень є, зокрема, необхідність притягнення до кримінальної відповідальності кожного, хто його вчинив. Проте, ухилення особи, причетної до вчинення кримінального правопорушення від органу досудового розслідування та суду, стає на заваді реалізації окреслених завдань. Вирішити відповідну ситуацію можливо шляхом оголошення такої особи в розшук. Якщо ж у органів кримінальної юстиції наявна інформація, що особа перебуває за межами України – вона оголошується у міжнародний розшук, що дозволить, у випадку її встановлення здійснити екстрадицію. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) врегулює лише деякі аспекти оголошення особи у міжнародний розшук, що призводить до відсутності єдності у правозастосовній практиці з цього питання. Міжнародний розшук забезпечується як на двосторонньому рівні між державами, так і через міжнародні організації, зокрема Міжнародну організацію кримінальної поліції – Інтерпол (далі – Інтерпол), що в Україні унормовується відповідними нормативно-правовими актами. Водночас практика застосування інституту міжнародного розшуку виявляє низку правових колізій, суперечностей та проблем. Зокрема, йдеться про порушення прав людини при ініціюванні розшуку, зловживанні інструментами Інтерполу в політичних цілях, а також відсутність чітких критеріїв визнання особи такою, що перебуває у міжнародному розшуку. Наявність правових прогалин і відсутність єдиної судової практики у питанні міжнародного розшуку потребують комплексного наукового осмислення та вироблення чітких критеріїв, які б відповідали як національним інтересам, так і міжнародним зобов'язанням України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських науковців, які в тій чи іншій мірі досліджували це питання, варто згадати таких авторів, як О. М. Бандурка, В. С. Березняк, П. Д. Біленчук, О. В. Верхогляд-Герасименко, О. І. Виноградова, С. В. Давиденко, О. Н. Карпов, О. І. Леженін, М. А. Погорєцький, Г. І. Прокопенко, С. Т. Пуня, В. Б. Смелік, О. С. Старенький, Л. Д. Тимченко, Л. Д. Удалова та інші. Їхні наукові доробки внесли вагомий внесок у розвиток досліджень у галузі міжнародного права, кримінального процесу та криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, юридичної психології й адміністративного права, зокрема в аспекті функціонування Інтерполу. Проте, важливі сучасні аспекти співробітництва з системою Інтерпол щодо розшуку осіб з метою притягнення до кримінальної відповідальності потребують постійного ґрунтовного наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Однією з процесуальних функцій слідчого, прокурора відповідно до вимог чинного процесуального законодавства є розшук підозрюваного, що проводиться з метою встановлення місцезнаходження особи, яка переховується від органів досудового розслідування, слідчого судді чи суду. З огляду на конкретні обставини передбачена можливість здійснення регіонального, державного, міждержавного або міжнародного розшуку. Регіональний розшук являє собою комплекс розшукових заходів, а також заходів блокування з використанням централізованих обліків, які проводяться на рівні району, міста, області [1, с. 2].

Державний розшук є комплексом оперативно-розшукових, розшукових, інформаційно-довідкових, сигнальних та інших заходів, які здійснюються в місцях можливого перебування в Україні розшукуваних, проживання (реєстрації) встановлюваних невідомих осіб, у тому числі з використанням обліків Міністерства внутрішніх справ України, якщо є підстави вважати, що розшукувана (встановлювана) особа може чи могла перебувати (проживати) на території України. Міждержавний розшук – це комплекс оперативно-розшукових, розшукових, інформаційно-

довідкових, сигнальних та інших заходів, які здійснюються на території країн-учасниць СНД за ініціативою правоохоронних органів однієї із зазначених країн з метою встановлення, арешту та видачі (екстрадиції) осіб, які переховуються від дізнання, слідства, суду та виконання вироку суду, з'ясування місцезнаходження та долі безвісно зниклих людей, осіб, які втратили зв'язки з близькими родичами, встановлення місцезнаходження громадян, які ухиляються від виконання рішень судів за позовами, встановлення особи за невідомими трупами та невідомих людей. Міжнародний розшук є комплексом розшукових, інформаційно-довідкових, сигнальних та інших заходів, які здійснюються на території країн-учасниць Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол каналами НЦБ Інтерполу в Україні з метою встановлення, арешту та видачі (екстрадиції) осіб, які переховуються від дізнання, слідства, суду та вироку суду, з'ясування місцезнаходження та долі безвісно зниклих людей, осіб, які втратили зв'язки з близькими родичами, встановлення місцезнаходження громадян, які ухиляються від виконання рішень судів за позовами, встановлення особи за невідомими трупами та невідомих людей [2, с. 9-10].

КПК України унормовує загальні підстави та порядок оголошення особи у міждержавний та міжнародний розшук (ч. 5 ст. 139, ч. 6 ст. 193, ч. 2 ст. 297-1 та ін.). Пунктом 8 розділу VIII «Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні», затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07.07.2017 № 575, передбачено, що у кримінальних провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі злочини, в яких підозрюваного оголошено в розшук, у разі наявності достатніх підстав вважати, що особа може переховуватися за межами України, слідчий відповідно до законодавства вирішує питання про оголошення особи в міжнародний розшук [3].

Як зазначають науковці, міждержавний розшук осіб здійснюється на підставі багатосторонньої угоди («Договір держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав про міждержавний розшук» від 10.12.2010, «Конвенція Західно-Африканських країн» 1994 р. тощо) або двосторонніх угод. Законодавче визначення міждержавного розшуку закріплене в ст. 1 «Договору держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД) про міждержавний розшук осіб» від 10.12.2010 року № 997. Так «міждержавний розшук» визначався як комплекс оперативного-розшукових, пошукових, інформаційно-аналітичних та інших заходів, спрямованих на: – виявлення, затримання та взяття під варту з метою видачі або здійснення кримінального переслідування осіб, що переховуються від органів дізнання, слідства або суду та ухиляються від відбування кримінального покарання; – встановлення місцезнаходження осіб, що ухиляються від виконання рішення судів за позовами; – встановлення місцезнаходження осіб, зниклих безвісти, або тих, хто втратив зв'язок з родичами; – встановлення особи людини, яка не здатна повідомити про себе установчі дані; – встановлення особи людини за непізнаним трупом; – надання інформації про всі категорії осіб, що розшуковуються і встановлюються, які знаходяться за межами держави-ініціатора розшуку, але на територіях Сторін» [4, с. 253]. Проте, на сьогодні, у зв'язку із повномасштабною військовою агресією щодо України та враховуючи, що формування та ведення централізованого масиву міждержавного розшуку, передбаченого окресленою угодою здійснюється органами рф (ст. 7), використання такого виду розшуку відбуватися не може. До того ж, наша держава здійснила вихід з деяких міжнародних договорів, укладених у рамках СНД [5].

До правових актів, які регулюють питання міжнародного розшуку осіб слід віднести на міжнародному рівні:

міжнародні договори, зокрема: Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 року (служить основою для співпраці у видачі осіб, що скоїли злочини) та два протоколи: Додатковий протокол 1975 року та Другий Додатковий протокол 1978 року, які уточнюють умови екстрадиції та розширюють можливості для співпраці між державами, Конвенція про екстрадицію 1933 року, до якої Україна приєдналася 18 жовтня 2022 року, Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 року, ратифікованої Україною в 1994 році, Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року та інші багатосторонні та двосторонні угоди про співпрацю. Окрім того, щодо визначення діяльності Інтерполу: – Статут Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол (із змінами) від 13 червня 1956 року (далі – Статут Інтерполу), Статуту Комісії з контролю файлів Інтерполу, затвердженого Резолюцією 85-ї сесії Генеральної Асамблеї Інтерполу AG-2016-RES-06, Правила Інтерполу з обробки даних, затверджених Резолюцією 80-ї сесії Генеральної Асамблеї Інтерполу AG/2011/RES/07 (із змінами) (далі – Правила Інтерполу), та міжнародних договорів України у сфері міжнародно-правового співробітництва. На національному рівні – КПК України та Закони України: «Про Національну поліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво» тощо. Окрім того, після реформування, у тому числі й діяльності правоохоронних органів щодо міжнародного співробітництва [6, с. 111], важливо виокремити також наступні підзаконні нормативно-правові акти: Постанова Кабінету Міністрів України «Про Національне центральне бюро Інтерполу» від 25.03.1993 року № 220 (зі змінами), Положення про Національну поліцію, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877, «Положення про Департамент міжнародного співробітництва Міністерства внутрішніх справ України», затверджене наказом МВС від 21 серпня 2020 року, «Інструкція про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол» від 17.08.2020 року № 613/380/93/228/414/510/2801/5 (далі – Інструкція) [7] та ін.

Отже, особливого значення у сфері міжнародного співробітництва набуває діяльність Інтерполу та Агентства Європейського Союзу з питань співробітництва у сфері правоохоронних органів (далі – Європол). Саме через механізми цих інституцій здійснюється також практична реалізація міжнародного розшуку – ідентифікація, затримання, тимчасовий арешт та подальша екстрадиція осіб, які ухиляються від кримінальної відповідальності. Інтерпол, як найбільша міждержавна правоохоронна організація, виконує роль координатора у міжнародному розшуку, забезпечуючи ефективний обмін оперативною інформацією між національними правоохоронними органами. У свою чергу, Європол, як інституція Європейського Союзу (далі – ЄС), сприяє поглибленню аналітичної, оперативної та інформаційної взаємодії між державами ЄС, і, хоча не має повноважень на здійснення розшуку в класичному розумінні, активно підтримує процес ідентифікації, локалізації та документування транснаціональних злочинців.

Взаємодія України з Європолом здійснюється на підставі Угоди між Україною та Європолом про оперативне та стратегічне співробітництво від 14 грудня 2016 р. (набрала чинності 12 липня 2017 р.) [8]. Згідно з Угодою співробітництво включає як обмін інформацією, так і обмін спеціальними знаннями, загальними зведеннями, результатами стратегічного аналізу, інформацією щодо

процедур кримінальних розслідувань, інформацією про методи запобігання злочинності, участь у навчальних заходах, а також надання консультацій та підтримки в окремих кримінальних розслідуваннях (ст. 4). У рамках міжнародного співробітництва України з Європолом у 2015 році було ратифіковано Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку [9]. Завдяки встановленню захищеного каналу зв'язку SIENA інформаційний обмін між правоохоронними органами України та Європолом суттєво збільшився. Окрім того, у 2017 році підписано Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом стосовно конфіденційності та забезпечення збереження інформації [10]. У 2018-2019 роках Національною поліцією України опрацьовано методологію Європолу з оцінки загроз організованої злочинності SOCTA. На сьогодні розроблена методологія адаптована до українських реалій застосовується в практичній діяльності Національної поліції України [11, с. 4].

Специфіка ж розшуку в Інтерполі визначається, з одного боку, міжнародним характером його діяльності, а з іншого – внутрішніми правилами організації, які спрямовані на дотримання нейтральності, повагу до прав людини та забезпечення ефективного поліцейського співробітництва. Інтерпол не є наднаціональним органом, не має власних слідчих або арештних повноважень і не виконує функції суду. Його головне завдання – забезпечення комунікації та координації між правоохоронними органами держав-членів шляхом обміну інформацією, аналітичними матеріалами та розшуковими повідомленнями.

Інтерпол керує 19 поліцейськими базами даних (Criminal databases) з інформацією про злочини та злочинців, доступної для країн у режимі реального часу! Відповідні бази містять інформацію щодо: фізичних осіб, жорстокого поводження з дітьми, профілів ДНК, розпізнавання обличчя, викраденого майна, творів мистецтва та ін. Кожен пошук у 19 базах є потенційним проривом у справі для поліцейських усього світу. Так, наприклад, система розпізнавання обличчя INTERPOL Facial Recognition System (IFRS) містить зображення обличчя, отримані з більш ніж 179 країн, що робить її унікальною глобальною базою кримінальних даних. У поєднанні з автоматизованим біометричним програмним додатком ця система здатна ідентифікувати або верифікувати особу шляхом порівняння та аналізу візерунків, форм і пропорцій її рис обличчя та контурів. З моменту запуску системи розпізнавання обличчя Інтерполу наприкінці 2016 року, було ідентифіковано майже 1500 терористів, злочинців, втікачів, осіб, що представляють інтерес, або зниклих безвісти [12, с. 576].

Одним з ключових інструментів Інтерполу є система кольорових повідомлень (оповіщень) (notices). Повідомлення Інтерполу це міжнародні запити про співпрацю або сповіщення, які дозволяють поліції країн-членів ділитися важливою інформацією, пов'язаною зі злочинністю. Повідомлення публікуються Генеральним секретаріатом на запит Національного центрального бюро та надаються всім країнам-членам. У базі Інтерполу наявні вісім таких оповіщень: Червоне оповіщення (RED NOTICE); Синє оповіщення (BLUE NOTICE); Зелене оповіщення (GREENNOTICE); Жовте оповіщення (YELLOW NOTICE); Чорне оповіщення (BLACK NOTICE); Пурпурне оповіщення (PURPLE NOTICE); Помаранчеве оповіщення (ORANGE NOTICE) та Спеціальне повідомлення Інтерполу – Ради Безпеки ООН: видано для юридичних та фізичних осіб, які є об'єктами санкційних комітетів Ради Безпеки ООН [2].

Червоне повідомлення (червона картка) – це запит до правоохоронних органів усього світу знайти та тимчасово затримати особу з метою подальшої екстрадиції.

Вона видається Генеральним секретаріатом Інтерполу на підставі запиту держави-члена за умови дотримання певних критеріїв, зокрема – наявності судового рішення або ордеру на арешт, опису злочину, доказів вини, інформації про особу тощо. Водночас червона картка не є міжнародним ордером на арешт у правовому розумінні. Її правова сила залежить від внутрішнього законодавства тієї чи іншої держави, яка самостійно вирішує, чи затримувати особу на підставі червоного повідомлення. Процес публікації червоного повідомлення не є автоматичним. Перед розміщенням інформації про розшук Генеральний секретаріат Інтерполу перевіряє запит на відповідність Статуту організації, зокрема на предмет дотримання принципу нейтральності, заборони переслідування з політичних, расових, релігійних або військових мотивів (ст. 3 Статуту Інтерполу) [13]. Якщо ж розшук не відповідає вимогам, повідомлення може бути не опубліковане або видалене після звернення особи до Комісії з контролю за файлами (CCF).

Паралельно з червонною картою у практиці Інтерполу використовується червона дифузія (Red Diffusion), яка за своєю суттю виконує схожі функції – інформування про розшук особи, однак має іншу юридичну природу і порядок розповсюдження. Дифузія – це менш формалізоване повідомлення, яке надсилається однією країною безпосередньо до інших країн-членів через захищену мережу Інтерполу I-24/7, без обов'язкової попередньої перевірки з боку Генерального секретаріату. На практиці це дозволяє державам діяти швидше, оминаючи етап розгляду запиту на центральному рівні. Водночас така оперативність створює ризики для порушення прав особи, зокрема через можливість зловживання розшуком у політичних цілях, що є особливо актуальним для авторитарних режимів.

Відмінність червоної картки від червоної дифузії полягає у рівні перевірки та офіційності. Якщо червоне повідомлення проходить формальний розгляд та затверджується Генеральним секретаріатом Інтерполу, після чого інформація публікується в центральній базі даних і, за потреби, виноситься на загальний огляд (наприклад, на офіційному сайті), то дифузія є ініціативою окремої держави і поширюється лише між національними центральними бюро (далі – НЦБ) країн, які її отримали. Також важливо, що на момент подання дифузії не завжди вимагається ордер на арешт – іноді достатньо оперативної інформації або підстав, які надає національна держава. У зв'язку з цим, червону дифузію значно легше оскаржити та зупинити у разі виявлення порушень [13].

10 березня 2022 року Генеральний секретаріат Інтерполу оприлюднив заяву у зв'язку з конфліктом в Україні, згідно з якою для запобігання переслідування осіб, які беруть участь у конфлікті в Україні або за його межами, були запроваджені посилені заходи нагляду та моніторингу щодо росії [14]. Так звані дифузії більше не могли надсилатися безпосередньо з Національного центрального бюро москви до країн-членів. Увесь обмін інформацією з рф був організований через Генеральний секретаріат, який здійснював попередню перевірку. Очевидно через це зменшилася і загальна кількість опрацьованих в Україні звернень по лінії Інтерполу – з 81,3 тис. у 2021 році до 77,2 тис. у 2023 році [15].

Проте, це не вплинуло на попередні запити росії до Інтерполу щодо розшуку осіб, зокрема, громадян України. Адже з моменту окупації росією Криму та окремих регіонів Донецької і Луганської областей, вона залишалась партнером України по лінії Інтерполу. Так, 17 грудня 2021 року в аеропорту Неаполя було затримано українського режисера Євгена Лавренчука за запитом росії [7]. Втім, у березні 2022 року суд Неаполя випустив режисера з-під варті, зазначивши, що червона картка щодо Лавренчука була видана росією з політичних мотивів [16].

Як зазначає М. Пашковський, міжнародний розшук може здійснюватися не лише, наприклад, каналами Інтер-

полу, але й на договірній основі між двома чи декількома державами [17]. Також існують думки відносно продовження взаємодії деяких країн світу з росією щодо переслідування осіб. Так, у місті Паттайя 24 січня 2024 року відбувся концерт гурту «Би-2» після якого поліція затримала 7-х учасників гурту. Зокрема, мова йде про Шуру Би-2 (Олександр Уман) і Льову Би-2 (Єгор Бортник), а також Андрія Звонкова, Макса Лакмуса, Бориса Ліфшиця і Яна Ніколенка. Всіх учасників затримали та утримували у міграційному центрі у загальній камері на 80 осіб. Попередньою версією підстави затримання була підозра, що учасники гурту нелегально дали концерти, оскільки приїхали до країни по туристичній візі. Однак, також є твердження, що звернення про арешт музикантів надійшло від генерального консульства рф у Таїланді. Все тому, що гурт не підтримує політику російського президента та виступає за підтримку армії Збройних Сил України. Затриманих мали депортувати до росії, однак згодом всіх відправили до Ізраїлю [18].

Україна є членом Інтерполу, що дозволяє органам правопорядку звертатися до цієї організації із запитом про публікацію Червоного оповіщення, яке є запитом про затримання особи з метою її екстрадиції або передачі для притягнення до відповідальності. Водночас, важливо зазначити, що публікація Червоного оповіщення Інтерполу не є автоматичним підтвердженням того, що особа була оголошена у міжнародний розшук, оскільки це лише інструмент для поширення інформації серед правоохоронних органів країн-членів Інтерполу. Зокрема, ВАКС ухвалив від 11.01.2024 у справі № 991/6813/23 [19] зазначив, що моментом оголошення підозрюваного в міжнародний розшук вважається внесення його даних до бази Інтерполу. Однак, факт надсилання запиту до Генерального Секретаріату Інтерполу щодо публікації оповіщення ще не означає, що відповідні відомості були внесені в базу даних цієї організації, а отже, не є початком процесу розшуку особи. У такому випадку, подання клопотання Департаментом міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України про публікацію Червоного оповіщення ще не є підтвердженням його публікації, і не є фактичним запитом про розшук цієї особи серед інших країн-членів Інтерполу».

Порядок, за яким правоохоронні органи України використовують систему Інтерполу для міжнародного розшуку, регламентується рядом нормативних актів: це, зокрема, Правила Інтерполу з обробки даних, Інструкція № 3/1/2/5/2/2, Інструкція № 3дск, Інструкція № 575 тощо [20]. Відповідно до них, міжнародний розшук – це комплекс заходів, які проводить Національне центральне бюро Інтерполу (далі – НЦБІ) для виявлення та затримання осіб, що переховуються, або для встановлення особи невідомих трупів чи зниклих осіб.

Щоб оголосити особу в міжнародний розшук, правоохоронний орган має направити запит до НЦБІ з повним пакетом інформації. Після перевірки, НЦБІ може звернутися до Генерального секретаріату Інтерполу для публікації так званого повідомлення з «червоним кутом» (red notice). Таке повідомлення означає офіційний початок міжнародного розшуку. Ці повідомлення видаються лише в разі, якщо: злочин є тяжким загальнокримінальним (наприклад, не адміністративне правопорушення чи сімейна справа), максимальне покарання за вчинене діяння – щонайменше 2 роки позбавлення волі, або особа вже засуджена щонайменше до 6 місяців, є інтерес для міжнародного поліцейського співробітництва. Для того щоб публікація red notice була можливою, потрібно надати: ідентифікаційні дані особи (ПІБ, дата народження, фото, відбитки пальців, ДНК, документи); процесуальну інформацію: опис злочину, кваліфікацію, статтю закону, вирок, дані про ордер на арешт тощо. Варто зауважити, що ухвала слідчого судді про дозвіл на затримання з метою при-

воду не вважається ордером на арешт у розумінні Правил Інтерполу. КПК України також містить чіткі вимоги щодо того, коли може бути призначено спеціальне досудове розслідування або судовий розгляд за відсутності обвинуваченого – це можливо лише в разі, коли підозрюваного оголошено у міжнародний розшук. У свою чергу, обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою заочно можливе лише після такого оголошення.

Давиденко С.В. та Верховляд-Герасименко О.В. прийшли до висновку, що оголошення особи в міжнародний розшук є виключною компетенцією Інтерполу, і ні слідчий, ні прокурор не мають відповідних повноважень для цього [21]. Такий стан справ ускладнює дотримання засади розумних строків у кримінальному провадженні, оскільки це питання безпосередньо стосується прав і свобод людини, воно потребує чіткого врегулювання саме на рівні кримінального процесуального законодавства, адже його відсутність перешкоджає ефективній роботі уповноважених органів.

У постанові Вищого антикорупційного суду від 16 вересня 2021 року у справі № 991/5521/21 [22] зазначено, що трактування поняття «оголошення особи в міжнародний розшук» як моменту винесення відповідної постанови слідчим, на чому наполягає обвинувачення, фактично означає, що участь особи в кримінальному провадженні залежить від розсуду сторони обвинувачення. Інакше кажучи, за логікою прокурора, сам факт ухвалення постанови – навіть без її фактичного виконання – вже є достатньою підставою для проведення спеціального досудового розслідування або спеціального судового провадження, які можуть відбуватися за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого. Однак такий підхід суперечить основоположним принципам, зокрема верховенству права, праву на захист і справедливий суд, а також принципу змагальності сторін. Адже реалізація права на захист не може залежати від бажання сторони обвинувачення.

Як вже зазначалось, Правила Інтерполу не гарантують автоматичної публікації таких червоних оповіщень відповідно до статті 76, кожен запит підлягає перевірці Генеральним секретаріатом Інтерполу, і за певних умов у публікації може бути відмовлено. На сьогоднішнє спостерігається поширена практика, коли Комісія з контролю файлів Інтерполу відмовляє у розміщенні карток оповіщення або скасовує їх за зверненнями самих осіб чи їхніх адвокатів. Це відбувається, зокрема, через недотримання вимог, визначених у розділах 2 та 3 Правил Інтерполу щодо обробки інформації, які чітко регламентують умови публікації кожного типу карток. Українські правоохоронні органи не завжди виконують ці умови, що дає підстави для відмови у розміщенні або скасуванні вже опублікованих карток. Так, наприклад, у листі Генерального секретаріату Інтерполу до Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ) від 12 лютого 2021 року (вих. № 2020/69817/NDTF) [23] зазначено, що на основі наявної на той момент інформації запит викликає сумніви щодо його відповідності положенням статті 2(1) Конституції Інтерполу. У зв'язку з цим Генеральний секретаріат ухвалив рішення не публікувати відповідне повідомлення, а також вилучити інформацію про зазначену особу з бази даних Інтерполу.

Необхідність у скасуванні "червоної картки" може бути зумовлена тим, що в запиті або доданих до нього документах не вказано час і місце скоєння правопорушення, немає чіткого посилання на конкретні статті кримінального закону із зазначенням редакції, не зазначено максимальної санкції, а також відсутні докази ухвалення рішення про арешт особи, тобто рішення про тримання під вартою відповідно до положень КПК України. Разом з тим, обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою за відсутності особи можливе лише у разі наявності доказів її оголошення у міжнародний розшук. Єдиним підтвердженням цього факту є саме наяв-

ність «червоної картки» в базі даних Інтерполу. У зв'язку з цим виникає правова колізія між вимогами КПК України та нормами Інтерполу: для того щоб Інтерпол погодився на публікацію «червоної картки», необхідно подати до Комісії з контролю файлів відповідне судове рішення про арешт особи. Однак в українському кримінальному процесі таке рішення може бути ухвалене лише після того, як особа вже буде офіційно оголошена у міжнародний розшук, тобто після публікації тієї ж картки [24].

Проблема видалення інформації з бази даних Інтерполу є однією з найскладніших і водночас найактуальніших у контексті дотримання прав людини, законності та прозорості міжнародного розшуку. Внесення інформації до баз даних Інтерполу здійснюється через Національні центральні бюро, які діють у кожній країні, що є членом організації. Таке бюро, як правило, є окремим підрозділом поліції, відповідальним за взаємодію з Інтерполом та обмін інформацією. В Україні функції Національного центрального бюро Інтерполу виконує Національна поліція – відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 220 від 25 березня 1993 року «Про національне центральне бюро Інтерполу». Інтерпол, позиціонуючи себе як нейтральну поліцейську організацію, що не втручається в політичні, військові, релігійні чи расові конфлікти, зобов'язаний забезпечувати дотримання принципів правової держави і уникати використання своїх механізмів у спосіб, який суперечить міжнародному праву. Так, згідно зі ст. 3 Конституції Інтерполу, розповсюдження не буде зафіксовано в базі даних організації, якщо воно має політичний, військовий, релігійний або расовий характер. Втім, практика свідчить, що система червоних повідомлень і дифузій нерідко використовується авторитарними чи недемократичними режимами для політичного переслідування опонентів, активістів, журналістів, правозахисників або бізнесменів. У таких випадках особа, стосовно якої ініційовано міжнародний розшук, може тривалий час перебувати під загрозою затримання, обмеження свободи пересування, втрати віз, арешту майна або навіть екстрадиції до країни, де їй загрожує порушення прав і свобод.

Оскарження червоної картки або іншого повідомлення в Інтерполі є можливим лише через спеціалізований орган – Комісію з контролю за файлами (Commission for the Control of INTERPOL's Files, CCF). Цей орган діє на підставі власного Регламенту й уповноважений розглядати звернення осіб щодо неправомірного внесення даних до бази Інтерполу. Проте процедура оскарження має низку суттєвих недоліків, що ставлять під сумнів її ефективність і своєчасність [25].

Перш за все, процедура є закритою – розгляд звернення здійснюється без участі заявника, не передбачає відкритих слухань, а рішення Комісії є остаточними і не підлягають перегляду в інших органах Інтерполу. Заявник зазвичай не має доступу до повного обсягу матеріалів, на підставі яких було внесено червоне повідомлення, а тому фактично позбавлений можливості ефективного захисту. Попри те, що CCF іноді надсилає державі-заявнику уточнення або запит на додаткову інформацію, процес розгляду часто триває від кількох місяців до понад року, що є критично неприйнятним у випадках, коли мова йде про обмеження свободи особи.

Крім того, відсутній єдиний прозорий стандарт оцінки, що саме вважається політичним переслідуванням або порушенням прав людини. Комісія, хоч і керується принципами Статуту Інтерполу та міжнародного права, у практиці не завжди однаково тлумачить поняття «зловживання розшуком». Це створює ситуацію, коли схожі справи можуть мати різний результат, залежно від політичної чутливості справи, якості поданих документів або активності адвокатів.

Ще однією проблемою є повільна імплементація рішень CCF. Навіть після позитивного рішення Комісії щодо вида-

лення інформації з бази Інтерполу не всі країни-члени негайно оновлюють свої локальні бази даних. Це призводить до ситуацій, коли особу продовжують затримувати в аеропорту або прикордонному пункті інших держав, попри офіційне скасування розшуку. Нерідко країни, які ініціювали червоне повідомлення, повторно подають аналогічні запити, намагаючись обійти заборону через зміну формулювань або подачу нового пакету документів, що створює ефект «нескінченного переслідування», навіть після одного виграного оскарження.

Висновки. На сучасному етапі аналізу правового регулювання та практичного застосування інституту міжнародного розшуку, зазначимо, що недоліки, які констатувалися науковцями з моменту прийняття КПК України, залишаються й сьогодні, зокрема: відсутність у кримінальному процесуальному законодавстві України спеціальної процедури оголошення особи в міжнародний

розшук, моменту, з якого вважати особу такою, що оголошена у міжнародний розшук, невизначеність у підставах та порядку видалення інформації з бази розшуку Інтерпол, порядку продовження актуальності міжнародного розшуку, у випадку закінчення строку дії ухвали слідчого судді/суду щодо затримання особи, можливості деяких країн зловживати інструментами міжнародного розшуку, зокрема, щодо громадян інших держав та ін.

Таким чином, хоча міжнародний розшук є важливим аспектом у забезпеченні вирішення завдань кримінального провадження зокрема, та боротьби зі злочинністю загалом, він також потребує вдосконалення механізмів контролю за використанням та дотриманням прав людини. Це підкреслює необхідність більш ретельного моніторингу і удосконалення процедур, щоб запобігти зловживанням і забезпечити справедливість втручання у права людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Неклюдов В.М. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку із здійсненням спеціального досудового розслідування» № 2164 від 20.09.2019 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=66916&pf35401=50403> (дата звернення: 26.05.2025).
2. Удалова Л.Д. Фондова лекція з навчальної дисципліни «Судові та правоохоронні органи України». Тема № 10 «Міжнародна організація поліції – Інтерпол» / Національна академія внутрішніх справ. Київ. 2015 р. 38 с. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/kkp/lectures/spoy/LEK_10.doc (дата звернення: 26.05.2025).
3. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07.07.2017 № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text> (дата звернення: 26.05.2025).
4. Погорецький М.А., Старенький О.С. Науковий висновок щодо оголошення особи в міжнародний розшук / *Вісник кримінального судочинства*. № 3. 2018 р. С. 249-265. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstva/3_2019_POHORETSKYI_STARENKYI.pdf DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/249-265> (дата звернення: 26.05.2025).
5. Про вихід з деяких міжнародних договорів, укладених у рамках Співдружності Незалежних Держав: Закон України від 23.08.2023 р. № 3349-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3349-20#Text> (дата звернення: 26.05.2025).
6. Бабаєва О.В., Клименко А.А. Особливості нормативного регулювання діяльності Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва. С. 107-111. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16237675846929.pdf> DOI: 10.25313/2520-2308-2021-5-7213 (дата звернення: 26.05.2025).
7. Терещук Г. Затримання Євгена Лавренчука в Італії на запит Росії. Що кажуть рідні і друзі українського режисера? 4 січня 2022 – «Радіо свобода». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yevhen-lavrenchuk-italiyarosiya/31639171.html> (дата звернення: 26.05.2025).
8. Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво від 14.12.2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-16#Text (дата звернення: 26.05.2025).
9. Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку від 04.06.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a12#Text (дата звернення: 26.05.2025).
10. Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом стосовно конфіденційності та забезпечення збереження інформації від 21.10.2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1823-20#Text> (дата звернення: 26.05.2025).
11. Руденко М.М. Європейські засади і стандарти забезпечення організації та діяльності поліції. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8 2024 р. URL: http://lsej.org.ua/8_2024/8.pdf (дата звернення: 26.05.2025).
12. Babaieva O., Romantsova Ya., Zelinska O., Legal Framework for digitalization of Law Enforcement Agencies in Ukraine in the Field of criminal Justice // Електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету «Юридичний науковий журнал». 2024. № 4. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/137> URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/139.pdf (дата звернення: 26.05.2025).
13. Статут міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол від 13 червня 1956 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_142#n195 (дата звернення: 07.04.2025).
14. Ukraine: INTERPOL General Secretariat statement. 10 March 2022. URL: <https://www.interpol.int/News-and-Events/News/2022/Ukraine-INTERPOL-General-Secretariat-statement> (дата звернення: 26.05.2025).
15. Богатир В. Як воєнний стан в Україні вплинув на роботу Нацбюро Інтерполу. URL: <https://pravo.ua/iak-voiennyi-stan-v-ukraini-vplynuv-na-robotu-natsbiuro-interpolu-bloh-advokata-volodymyra-bohatyria/> (дата звернення: 26.05.2025).
16. Бальчінос А. Італійський суд заклав справу та відпустив ексрежисера Одеської опери Євгена Лавренчука / 25 березня 2022 р. – ІНТЕНТ. URL: <https://intent.press/publications/health/2025/naibilshii-strakh-likaria-shcho-patsient-ne-vidnovitsia-khirurg-ivan-beskovnii/> (дата звернення: 26.05.2025).
17. Пашковський М. Міжнародний розшук у кримінальному провадженні: виключити чи виключити? 17/02/2023 – HSA. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/miznarodnii-rozsuk-u-kriminalnomu-provazhenni-viznaciti-ci-viklyuciti> (дата звернення: 26.05.2025).
18. Копотій-Шматкова О. Стала відома подальша доля гурту Би-2, заарештованих у Таїланді / 1 лютого 2024 р. – «ФОКУС». URL: <https://focus.ua/uk/lifestyle/624025-uchasnikiv-gurtu-bi-2-deportuvali-z-tajlandu> (дата звернення: 26.05.2025).
19. Бандурка О. М. Інтерпол: Міжнародна організація кримінальної поліції: наук.-практ. посібник / О. М. Бандурка; Національний ун-т внутрішніх справ. Харків: Основа, 2003. 323 с.
20. Інструкція про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол: затв. Наказом Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора, Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, Державного бюро України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 17.08.2020 № 613/380/93/228/414/510/2801/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20#Text> (дата звернення: 26.05.2025).
21. Давиденко С. В., Верхогляд-Герасименко О.В. Проблеми вдосконалення правового регулювання процедури оголошення особи в міжнародний розшук. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 233-237. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2019/64.pdf (дата звернення: 26.05.2025).
22. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 11.01.2024 у справі № 991/6813/23. URL: <https://hacc-decided.ti-ukraine.org/> (дата звернення: 26.05.2025).
23. Лист Генерального секретаріату Інтерполу до Національного антикорупційного бюро України від 12 лютого 2021 року (вих. № 2020/69817/NDTF) <https://uba.ua/documents/%D0%9A%D0%BB%D1%8E> (дата звернення: 26.05.2025).
24. Постанова Вищого антикорупційного суду від 16 вересня 2021 року у справі № 991/5521/21. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/hcac/summons/991_5521_21_12.12.2024.pdf (дата звернення: 26.05.2025).
25. Офіційний сайт міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол. URL: <https://www.interpol.int/Who-we-are/What-is-INTERPOL> (дата звернення: 26.05.2025).

НАЙКРАЩІ ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ: ПРЕДМЕТНА ТА ІНСТРУМЕНТАЛЬНА СКЛАДОВІ

THE BEST INTERESTS OF THE CHILD AND THE SPECIFICS OF EVIDENCE IN PRE-TRIAL INVESTIGATIONS: CONTENT AND INSTRUMENTAL COMPONENTS

Зінковський І.П., д.філос. за спец. «право»,
адвокат

У статті розглянуто проблему предметної та інструментальної складової доказування у досудовому розслідуванні у контексті забезпечення найкращих інтересів дитини. Метою статті є виокремлення особливостей предметної та інструментальної складових доказування у досудовому розслідуванні у контексті найкращих інтересів дитини.

У аспекті предметної складової розкрито питання переліку обставин, які мають бути доведені у кримінальному провадженні. У аспекті інструментальної складової досліджено засоби, які можуть бути використані в найкращих інтересах дитини, відносяться: допит у порядку ст. 225 КПК України; допит у порядку ч. 11 ст. 615 КПК України; проведення допиту у режимі відеоконференції під час досудового розслідування (ст. 232 КПК України); мінімізація особистої участі у процесуальних діях.

Зроблено висновок, що предметна складова доказування у досудовому розслідуванні у контексті найкращих інтересів дитини має такі особливості: загальний предмет доказування (діти у конфлікті з законом); локальний предмет доказування (діти у контакті з законом).

Інструментальна складова доказування у досудовому розслідуванні у контексті найкращих інтересів дитини має такі особливості: обрання конкретних засобів збирання та перевірки доказів з урахуванням найкращих інтересів дитини щодо недопущення ретравматизації та віктимізації, урахування стану здоров'я, обмеження контакту дітей-свідків та дітей-потерпілих з підозрюваним, мінімізації процесуальних дій за участі дитини; депонування показань; допит у порядку ч. 11 ст. 615 КПК України. З метою дотримання міжнародного стандарту обмеження контакту дітей-свідків та дітей-потерпілих з підозрюваним необхідною є норма у ст. 232 КПК України щодо дистанційного проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, підозрюваного, дистанційного впізнання осіб чи речей, дистанційного проведення процесуальних дій за участі неповнолітнього у досудовому розслідуванні у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру.

Ключові слова: доказування, досудове розслідування, найкращі інтереси дитини, предмет доказування, засоби збирання та перевірки доказів, відеоконференція, допит, дитина.

The article examines the problem of the content and instrumental components of evidence in pre-trial investigations in the context of ensuring the best interests of the child. The purpose of this article is to highlight the specific features of the content and instrumental components of evidence in pre-trial investigations in the context of the best interests of the child.

In terms of the content component, the article discusses the list of circumstances that must be proven in criminal proceedings. In terms of the instrumental component, the article examines the means that can be used in the best interests of the child, including: interrogation in accordance with Article 225 of the Criminal Procedure Code of Ukraine; interrogation in accordance with Part 11 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine; conducting interrogations via videoconference during pre-trial investigations (Article 232 of the Criminal Procedure Code of Ukraine); minimisation of personal participation in procedural actions.

It is concluded that the substantive component of evidence in pre-trial investigation in the context of the best interests of the child has the following features: general scope of evidence (children in conflict with the law); local scope of evidence (children in contact with the law).

The instrumental component of evidence in pre-trial investigations in the context of the best interests of the child has the following features: selection of specific means of collecting and verifying evidence, taking into account the best interests of the child in order to prevent retraumatisation and revictimisation, taking into account the state of health, limiting contact between child witnesses and child victims with the suspect, minimising procedural actions involving the child; depositing testimony; interrogation in accordance with Part 11 of Article 615 of the CPC of Ukraine. In order to comply with the international standard of limiting contact between child witnesses and child victims with the suspect, the provision in Article 232 of the CPC of Ukraine regarding the remote interrogation of a minor or juvenile witness, victims, suspects, remote identification of persons or objects, and remote procedural actions involving minors in pre-trial investigations in criminal proceedings regarding the application of coercive educational measures.

Key words: evidence, pre-trial investigation, best interests of the child, subject of evidence, means of collecting and verifying of evidence, video conference, interrogation, child.

Постановка проблеми. Найкращі інтереси дитини, відображені у ст. 3 Конвенції про права дитини [1], є основою, на якій має базуватися доказування у кримінальному провадженні за участі дитини. Ця концепція має враховуватися незважаючи на статус дитини у кримінальному провадженні. Специфіка забезпечення найкращих інтересів дитини в силу кримінально-процесуальних процедур може мати місце залежно від статуту дитини у провадженні та індивідуальних особливостей та потреб дитини. Ця концепція, як підкреслюється у Загальному коментарі № 14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3), є триєдиною: матеріальне право; основоположний тлумачний правовий принцип; правило процедури [2]. Відповідно, правило процедури деталізується так: якщо належить ухвалити рішення, яке вплине на конкретну дитину, визначену групу дітей або дітей загалом, процес прийняття рішення повинен передбачати оцінку можливого впливу рішення (позитивного або негативного) на відповідну дитину або дітей. Для процесів оцінки та визначення найкращих інтересів дитини необхідні процедурні гарантії [2].

Важливість дотримання найкращих інтересів дитини підкреслюється і на національному рівні, зокрема, у Національній стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року [3]; Порядку реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність [4]; Порядку реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус) [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення найкращих інтересів дитини у кримінальному провадженні розглядалися І. Глов'юк, З. Дільною, О. Дроздовим, О. Дуфенюк, Н. Крестовською, О. Мельник, В. Мельченком, М. Менджул, П. Пархоменком, М. Попович, І. Ракіповою, Н. Устрицькою, Н. Хмелевською, М. Червінко, автором цієї статті [6] та ін. Утім, ці питання актуалізуються через затвердження Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року, наявних пілотних проєктів щодо дружнього до дитини провадження, та мають бути розглянуті з урахуванням предметної, інструментальної, суб'єктної та процедурної складових доказування. У цій статті увага буде

зосереджена на предметній та інструментальній складових доказування.

Метою статті є виокремлення особливостей предметної та інструментальної складових доказування у досудовому розслідуванні у контексті найкращих інтересів дитини.

Виклад основного матеріалу. У кримінальному процесуальному аспекті визначення надано у Порядку реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: забезпечення найкращих інтересів дитини – дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити [4]. Слід зазначити, що це визначення синхронізується з запропонованою у доктрині кримінального процесу структурою найкращих інтересів дитини, де розрізняються фізіологічний, соціальний, економічний, комунікаційний, психологічний та правовий компоненти [7, с. 55].

Предметна складова, як проявляється у переліку обставин, які мають бути доведені у кримінальному провадженні, має специфіку, зважаючи на перелік обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Ці обставини поєднують як загальний перелік, встановлений ст. 91 КПК України, так і спеціальний перелік ст. 485 КПК України. Специфічний предмет доказування є визнаною у доктрині ознакою провадження щодо неповнолітніх [8]. Цим, тим не менш, не вичерпуються особливості предметної складової доказування у кримінальних провадженнях за участі дітей, яке є ширшим за кримінальне провадження щодо неповнолітніх.

Зважаючи на різні статуси дитини, у аспекті локального предмета доказування слід розглядати обставини, які стосуються не лише дітей у конфлікті з законом, а й дітей у контакті з законом, бо це обумовлює провадження процесуальних дій з забезпеченням найкращих інтересів дитини. У першу чергу мається на увазі сам факт неповнолітності, адже він зумовлює оперативність строків згідно з ч. 4 ст. 28 КПК України, правила допиту (ч. 3 ст. 224, ст. 226 КПК України), залучення до участі у кримінальному провадженні законних представників, лікарів, педагогів, психологів, застосування «Зеленої кімнати», використання можливостей «Барнахус» тощо.

Інструментальна складова у контексті засобів збирання та перевірки доказів, на перший погляд, не має істотної специфіки, адже вона проявляється у обранні засобів збирання та перевірки доказів. Разом з тим, для забезпечення найкращих інтересів дитини вона має значення у аспекті обрання конкретних засобів з умовами: недопущення вторинної віктимізації дитини; урахування соматичного та психічного стану здоров'я дитини; мінімізації процесуальних дій; дотримання визнаного міжнародного стандарту щодо обмеження контактів дітей, які є свідками та потерпілими, з підозрюваним; застосування процедур, які уможливають дослідження показань дітей у суді без їх допиту у судовому розгляді; фіксування процесуальних дій за допомогою технічних засобів тощо.

До таких засобів, які можуть бути використані в найкращих інтересах дитини, відносяться: допит у порядку ст. 225 КПК України; допит у порядку ч. 11 ст. 615 КПК України; проведення допиту у режимі відеоконференції під час досудового розслідування (ст. 232 КПК України); мінімізація особистої участі у процесуальних діях (Стандарти 34, 52, 54 [4]), коли це є суворо необхідним.

Допит у порядку ст. 225 КПК України. Як відомо, ст. 225 КПК України у переліку підстав допиту не згадує вік свідка, потерпілого. Утім, рекомендація використати цей механізм слушно міститься у Стандартах 35, 51 [4]. Є пропозиції у доктрині щодо доповнень до ст. 225 такою підставою проведення допиту слідчим суддею, як «необхідність допиту неповнолітніх у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статеві свободи та статевої

недоторканості особи, а також щодо злочинів, вчинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування» [9, с. 26]. Утім, навіть враховуючи підвищену вразливість дітей-потерпілих та свідків у таких провадженнях, сумнівним є обмеження у законі кола дітей, які можуть бути допитані у такому порядку. Адже вторинна віктимізація можлива через специфіку кримінально-процесуальних процедур у кримінальному провадженні з будь-якою кваліфікацією кримінального правопорушення. Аналіз судової практики свідчить про те, що діти допитуються у порядку ст. 225 КПК України слідчими суддями.

ККС ВС визнає правомірність практики, коли досліджуються показання дитини, надані у порядку ст. 225 КПК України. Зокрема, у провадженні, де сторона захисту стверджувала, що місцевий суд не допитав у судовому засіданні потерпілу, а обмежився оголошенням її показань, наданих слідчому судді у порядку, передбаченому ст. 225 КПК, під час якого була відсутня сторона захисту, та позбавив сторону захисту права на перехресний допит, ККС ВС не встановив порушень. Аргументи наступні:

- 11 січня 2023 року потерпіла була допитана слідчим суддею в порядку, передбаченому ст. 225 КПК, і на той час ОСОБА_7 не було повідомлено про підозру, а тому, з урахуванням наведеного вище, її допит відбувся без сторони захисту правомірно;

- в судовому засіданні 20 квітня 2023 року на етапі визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження (ст. 349 КПК) прокурор запропонував встановити такий порядок дослідження доказів, а саме допитати свідків, дослідити письмові докази, зокрема відеозапис на якому зафіксовані показання, надані потерпілою слідчому судді у порядку, передбаченому ст. 225 КПК, допитати обвинуваченого та перейти до судових дебатів. Сторона захисту не заперечила проти такого порядку дослідження доказів, а також не заявила про необхідність визначення іншого обсягу доказів, які треба дослідити, зокрема щодо проведення допиту потерпілої (яка, до того ж, брала участь у судових засіданнях безпосередньо);

- Місцевий суд у судовому засіданні під час дослідження доказів відтворив відеозапис надання потерпілою показань слідчому судді. Після його прослуховування сторона захисту не ставила під сумнів їх достовірність і не заявляла клопотання про здійснення безпосереднього допиту потерпілої в судовому засіданні;

- сторона захисту ознайомлювалася з матеріалами кримінального провадження в ході досудового розслідування, зокрема з відеозаписом допиту потерпілої, а також з іншими письмовими доказами. Тому захисник і засуджений могли побудувати відповідну лінію захисту та заявити відповідні контраргументи проти цих доказів, чого вони не зробили [10].

Допит у порядку ч. 11 ст. 615 КПК України вже детально аналізувався автором у опублікованій праці [11]. При застосуванні цієї процедури у «старих» кримінальних провадженнях слід врахувати позицію ККС ВС: «згідно з положеннями ч. 11 ст. 615 КПК (у редакції Закону від 14 квітня 2022 року № 2201-ІХ, який набрав чинності 01 травня 2022 року) показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації. З оскаржуваних судових рішень вбачається, що свідка ОСОБА_15 було допитано 15 квітня 2020 року, тобто до набрання чинності вказаними вище приписами ч. 11 ст. 615 КПК. Ураховуючи викладене, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 5 КПК допустимість доказів визначається положеннями цього Кодексу, які були чинними на момент їх отримання, суди попередніх інстанцій, безпідставно посилаючись на положення ч. 11 ст. 615 КПК, визнали допустимим доказом позасудові показання свідка ОСОБА_15.» [12]

Стандарт 35 передбачає, що слід забезпечувати допит неповнолітнього під час досудового розслідування у судовому засіданні слідчим суддею у порядку, передбаченому статтею 225, частиною одинадцятою статті 615 КПК України [4], не уточнюючи, яка з цих процедур є доречною для забезпечення найкращих інтересів дитини. При цьому Стандарт 51 вже згадує лише ст. 225 КПК України [4]. Дослідивши це питання раніше у більш загальному контексті, зазначимо, що позиція про пріоритетність допиту ст. 225 КПК України, викладена у попередній публікації [13, с. 515], залишилась незмінною. Задля уникнення ризику констатації порушення права на перехресний допит та відсутності достатніх урівноважуючих факторів, що спричинить несправедливість судового розгляду, більш логічним є допит у порядку ст. 225 КПК України за участі сторони захисту з використанням методики «Зелена кімната» та можливостей «Барнахус».

Проведення допиту у режимі відеоконференції під час досудового розслідування (ст. 232 КПК України). Чинна редакція п. 3 ч. 1 ст. 232 КПК України передбачає, що «допит осіб, впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування можуть бути проведені у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у випадках: ... проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого». Це формулювання цілком відповідає, зокрема, положенню, що слід уникати прямого контакту, протистояння або спілкування між дитиною-жертвою або дитиною-свідком з підозрюваним, наскільки це можливо, якщо тільки дитина-жертва не вимагає цього, що передбачене п. 68 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей. У Стандарті 34 вказано на використання можливості здійснення дистанційного досудового розслідування [4]. Проте, дещо суперечливим виглядає формулювання, що загалом стаття регламентує і допит, і впізнання, утім, для дітей передбачені особливості: 1) йдеться лише про малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого; 2) не йдеться про впізнання за участі дитини. Як видається, на сучасному етапі діджиталізації суспільства та держави такі обмеження є штучними (за умови можливості забезпечення якісного зв'язку). Тому необхідно прямо передбачити у ст. 232 КПК України можливість проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, підозрюваного, впізнання осіб чи речей, а також прове-

дення процесуальних дій за участі неповнолітнього у досудовому розслідуванні у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру.

Мінімізація особистої участі у процесуальних діях (Стандарти 34, 52, 54 [4]), коли це є суворо необхідним. Відмітимо, що Стандарт 52 у частині «Надсилати на дослідження для проведення судових психологічних експертиз насамперед матеріали кримінального провадження, відеозаписи слідчих дій за участю дитини. Лише у разі неможливості проведення експертиз за наявними матеріалами направляти дитину», – пов'язаний з недопущенням ретравматизації дитини, що може мати місце при проведенні психологічної експертизи, бо і там можуть ставитися питання щодо травмуючої події. Утім, важливо зазначити, що у сторони захисту потім, вже у судовому розгляді можуть бути заперечення стосовно повноти дослідження експерта, якщо дитина не була направлена. Відповідно, для проведення експертизи має бути надана максимально можлива кількість відеоматеріалів, а експерт має бути готовий дати показання у суді, чому він вирішив, що за такими матеріалами можливо провести експертизу [6, с. 533].

Висновки. Отже, предметна складова доказування у досудовому розслідуванні у контексті найкращих інтересів дитини має такі особливості: загальний предмет доказування (діти у конфлікті з законом); локальний предмет доказування (діти у контакті з законом).

Інструментальна складова доказування у досудовому розслідуванні у контексті найкращих інтересів дитини має такі особливості: обрання конкретних засобів збирання та перевірки доказів з урахуванням найкращих інтересів дитини щодо недопущення ретравматизації та віктимізації, урахування стану здоров'я, обмеження контакту дітей-свідків та дітей-потерпілих з підозрюваним, мінімізації процесуальних дій за участі дитини; депонування показань; допит у порядку ч. 11 ст. 615 КПК України. З метою дотримання міжнародного стандарту обмеження контакту дітей-свідків та дітей-потерпілих з підозрюваним необхідною є норма у ст. 232 КПК України щодо дистанційного проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, підозрюваного, дистанційного впізнання осіб чи речей, дистанційного проведення процесуальних дій за участі неповнолітнього у досудовому розслідуванні у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
2. Комітет з прав дитини. Загальний коментар №14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3). URL: <https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf>
3. Національна стратегія захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 708-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text>
4. Порядок реалізації пілотного проекту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність (затверджено Наказом Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України 01 червня 2023 року № 150/445/2077/5/187). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>
5. Порядок реалізації пілотного проекту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус), затверджений Наказом Міністерства юстиції України, Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України 26 липня 2024 року № 2218/5/180/523/352-Н/1306. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1151-24#Text>
6. Зінковський І.П. Новелізація доказування у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх потерпілих та свідків. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. №3. С. 530-536. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.92>
7. Червінко М. В. Правове та організаційно-тактичне забезпечення кримінального провадження, дружнього до дитини : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 301 с.
8. Рябенко К. С. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. 224 с.
9. Гречана С. І. Тактика допиту під час досудового розслідування в судовому засіданні слідчим суддею: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» (081 – Право). Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2024. 255 с.
10. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 13 березня 2024 року, справа № 562/1192/23. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117721690>
11. Зінковський І.П. Забезпечення допустимості досудових показань, отриманих у порядку ч. 11 ст. 615 КПК України, та практика Касаційного кримінального суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 454-457 DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/104>
12. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14 травня 2025 року, справа № 462/6260/20. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127463901>
13. Зінковський І.П. Трансформація отримання вербальної інформації від особи у кримінальному провадженні під час воєнного стану. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. №1. С. 513-518. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.89>

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ

THEORETICAL AND PRAXEOLOGICAL PROBLEMS OF COUNTERING THE INVESTIGATION DURING PROCEDURAL ACTIONS

Лепей М.В., к.ю.н.,
докторант

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз імені Заслуженого професора М.С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України

У статті висвітлюються наукові підходи до трактування терміну «протидія розслідуванню кримінальних правопорушень». Акцентована увага на необхідності невідкладного реагування з боку органів досудового розслідування на протидію розслідуванню кримінальних правопорушень, у тому числі при підготовці та проведенні слідчих (розшукових) дій.

Наголошено, що всі криміналістичні засоби подолання протидії розслідуванню під час підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій можна розподілити на такі: 1) **технічні засоби**, що включають: сучасну криміналістичну техніку; застосування поліграфа для виявлення прихованої інформації (з урахуванням його орієнтовного, а не прямого доказового значення); використання відео- та аудіофіксації для документування слідчих (розшукових) дій та запобігання фальсифікації/відмові від показань; спеціальні засоби для виявлення прихованих камер і мікрофонів; 2) **тактичні засоби**, що включають систему тактичних прийомів, комбінацій та операцій, які застосовуються під час проведення конкретних слідчих (розшукових) дій; 3) **Методичні засоби** подолання протидії – передбачають системний підхід до організації та планування слідчих (розшукових) дій, що охоплює розробку різних сценаріїв подій, завчасне врахування можливих форм протидії при складанні плану слідчих (розшукових) дій, налагодження ефективної взаємодії між слідчими, оперативними підрозділами та експертами, прогнозування потенційної протидії на основі аналізу особистості злочинця, способу вчинення злочину та інших обставин, а також комплексне застосування слідчих та оперативно-розшукових заходів, використання інформації про способи приховування злочинів, нейтралізацію впливу на учасників процесу шляхом забезпечення безпеки свідків та потерпілих.

Ключові слова: протидія, кримінальні правопорушення, подолання протидії, способи протидії, тактичні засоби, слідчі (розшукові) дії.

The article highlights scientific approaches to the interpretation of the term "counteraction to the investigation of criminal offenses". The emphasis is on the need for immediate response by pre-trial investigation bodies to counteraction to the investigation of criminal offenses, including when preparing and conducting investigative (search) actions.

It is emphasized that all forensic means of overcoming resistance to the investigation during the preparation and conduct of investigative (detective) actions can be divided into the following: 1) *technical means*, which include: modern forensic equipment; use of a polygraph to detect hidden information (taking into account its indicative, not direct evidentiary value); use of video and audio recording to document investigative (detective) actions and prevent falsification/refusal of testimony; special means to detect hidden cameras and microphones; 2) *tactical means*, which include a system of tactical techniques, combinations and operations that are used during specific investigative (search) actions; 3) *Methodological means* of overcoming counteraction – provide for a systematic approach to the organization and planning of investigative (search) actions, which includes the development of various scenarios of events, early consideration of possible forms of counteraction when drawing up a plan of investigative (search) actions, and the establishment of effective interaction between investigators, operational units and experts, predicting potential countermeasures based on an analysis of the criminal's personality, the method of committing the crime, and other circumstances, as well as the comprehensive application of investigative and operational-search measures, the use of information about methods of concealing crimes, and the neutralization of the impact on the participants in the process by ensuring the safety of witnesses and victims.

Key words: counteraction, criminal offenses, overcoming counteraction, methods of counteraction, tactical means, investigative (search) actions.

Все частіше злочинці чинять серйозну протидію виявленню, розкриттю та розслідуванню, а також судовому розгляду кримінальних правопорушень. Вони приховують, маскують, фальсифікують достовірну криміналістично значущу інформацію та її джерела. У цьому процесі використовуються такі методи, як вигадані алібі, фальшиві докази, підкуп, шантаж, залякування, фізична ліквідація свідків, потерпілих, вплив на співробітників оперативних підрозділів, слідчих, прокурорів, суддів, дезінформуючі матеріали, а також відверта та цинічна брехня на допитах та у судових засіданнях. Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень з боку підозрюваних, їхніх родичів та близьких стала не лише поширеним явищем, а й тенденцією, що розширюється з ускладненням форм та методів негативного впливу [1, с. 319].

Вказане зумовлює застосування комплексу заходів, спрямованих на подолання протидії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми свідчить, що окремі положення відносно протидії розслідуванню у кримінальному судочинстві, досліджувалися такими вченими, як: В. М. Варцаба, М. О. Гелемей, М. М. Єфімов, В. А. Журавель, О. І. Козаченко, В. К. Лисиченко, Н. В. Павлова, Р. Л. Степанюк, О. І. Ромців, В. М. Плетенець, І. О. Теслюк, К. О. Чаплинський, Ю. М. Черноус, В. Ю. Шепітько та іншими дослідниками.

Проте, не дивлячись на достатню кількість досліджень у напрямку боротьби з такими проявами, деякі аспекти щодо протидії розслідуванню під час планування та проведення слідчих (розшукових) дій потребують додаткового висвітлення.

У науковій літературі активно триває дискусія щодо сутності поняття «протидія розслідуванню», що підтверджується розмаїттям запропонованих дефініцій. Так, етимологічне розуміння терміну «протидія» полягає у дії, котра спрямована проти іншої дії, перешкоджає їй [2]. На переконання І. В. Грицюка, протидія розслідуванню кримінальних правопорушень являє собою сукупність одиничних або структурованих протиправних та інших дій з боку осіб відносно інформації, що має доказове значення, спрямованих на перешкодження встановленню істини у справі [3, с. 10]. Б. В. Щур визначає її «як діяльність зацікавлених осіб, спрямована на перешкодження розкриттю і розслідуванню злочинів за допомогою створення перешкод на шляху встановлення об'єктивної істини по кримінальній справі» [4, с. 13]. В той час як А. В. Гребенюк вважає, що протидія розслідуванню є дією (бездіяльністю) або системою дій (бездіяльності) осіб, зацікавлених у певних результатах розслідування у кримінальному провадженні, вона чиниться з метою перешкодити встановленню істини та виконанню обов'язків осіб, які відповідають за розслідування кримінального правопорушення [1, с. 323].

А. Ф. Волобуєв визначає протидію розслідуванню як «оборання зацікавленими особами відповідної лінії поведінки, вживання заходів, спрямованих на створення перешкод у збиранні та використанні доказів із метою ухилення від відповідальності, які відбуваються після виявлення кримінального правопорушення й початку його розслідування» [5].

Проведений нами аналіз цих визначень дозволяє дійти висновку, що в їх основі лежить ідея умисних дій чи бездіяльності осіб, спрямованих на досягнення конкретних цілей, що перешкоджають встановленню істини у кримінальному провадженні.

Загалом, як наголошує Ю. П. Попельнюк, протидія розслідуванню – це проблема криміналістичної тактики, вирішення якої можливе завдяки одночасному використанню можливостей і досягнень усіх наук кримінально-правового циклу. Зміст «протидії розслідуванню» у кожній конкретній ситуації відрізняється, що зумовлено видом кримінального правопорушення, слідчої ситуації, що сформувалася, а також сукупністю слідчих (розшукових) дій, реалізованих як спосіб протидії розслідуванню [6, с. 352]. Водночас, на думку В. Ю. Шепітка, – протидію органам правосуддя необхідно розглядати дещо ширше. Це викликано тим, що протидія органам правосуддя (як законна, так і незаконна) вчинюється у всіх формах судочинства (кримінальному, адміністративному, цивільному, господарському), а також під час виконання судових рішень та покарань. Таким чином, можливість вчинення протидії органам правосуддя певним чином може залежати від процесуального статусу учасника судочинства/провадження або від стадії розслідування провадження, розгляду справи, виконання судового рішення або покарання. Особливістю злочинів проти правосуддя є те, що вони вчиняються тоді, коли наявна вказана обстановка [7, с. 346].

Втім, пропонуємо здійснити детальний розгляд протидії, яка виникає на досудовому розслідуванні, в тому числі безпосередньо в процесі проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Це дозволить проаналізувати конкретні форми та методи перешкоджання встановленню істини на етапі збору та перевірки доказів, а також розробити ефективніші стратегії їх подолання.

Досліджуючи питання протидії розслідуванню, М. М. Єфімов справедливо наголошує на тому, що таке явище постійно має місце у діяльності правоохоронних органів і має свої особливості, в залежності від ряду факторів [8, с. 26].

Зокрема, за результатами проведеного опитування фахівців, які спеціалізуються на розслідуванні багатоепізодних кримінальних проваджень, такими факторами визначено:

- відсутність у деяких територіальних підрозділах правоохоронних органів спеціалізованих відділень, що фокусуються на розкритті та розслідуванні конкретних категорій кримінальних правопорушень, що знижує ефективність протидії злочинності та складним злочинним схемам (23%);

- втручання зацікавлених осіб, які володіють впливом на відповідні рішення правоохоронних органів, що створює суттєві перешкоди для об'єктивного та неупередженого досудового розслідування (28%);

- недостатній рівень співпраці органів досудового розслідування зі спеціалістами, науковцями, підприємствами, установами, організаціями, громадськістю та ін.), що обмежує можливість всебічного збору та аналізу доказової бази (33%);

- вплив сторонніх осіб на ухвалення рішень про закриття кримінальних проваджень, навіть за відсутності повного комплексу необхідних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів (11%);

- активна протидія з боку суб'єктів злочинної діяльності тощо.

Як показали результати опитування респондентів, протидія розслідуванню здебільшого чиниться у формі:

- надання неправдивих показань учасниками кримінального процесу (67%);
- вплив корумпованих чиновників та керівників правоохоронних органів на прийняття рішень слідчим (52%);
- приховування вагомих фактів та подій учасниками кримінального процесу (48%);
- фальсифікація та знищення доказів (39%);
- фізичний та психологічний вплив на учасників процесу (35%) тощо.

З чого вбачаються цілеспрямовані умисні дії певних суб'єктів, спрямовані на перешкоджання розслідуванню.

Натомість, деякі науковці доходять висновку, що протидія може чинитися не тільки в умисній формі, а і мати навіть прояв у ненавмисних діях (бездіяльності), спрямованих на перешкоджання встановленню об'єктивної істини у кримінальному провадженні [9, с. 331]. Разом з тим, В. М. Плетенець з цього приводу пояснює, якщо кінцевою метою визначається ускладнення діяльності слідчого в цілому, наприклад, без особистої зацікавленості слідчого в результатах розслідування, поведінкові акти зазначеної особи не можуть оцінюватися протидією. Зазначене варто розглядати як прояви особистого ставлення (протест, внутрішнє неприйняття) до професійних та особистісних якостей відповідної особи, як представника правоохоронної системи в цілому, а не суб'єкту розслідування за окремим провадженням. Так скарги потерпілих на бездіяльність, спрямовані на зміну ставлення слідчого до організації розслідування, формуватимуть протистояння (конфронтацію), однак не мають оцінюватися протидією. Проте її настання є досить вірогідним у разі навмисного ненадання суб'єктами розслідування належної уваги ситуації, що сформувалась [10].

Разом з тим, протидія розслідуванню значно спрощується бездіяльністю або некваліфікованою діяльністю уповноваженої особи. Уміння своєчасно виявляти способи, об'єкти протидії досудовому розслідуванню дозволяє визначати суб'єктів цієї діяльності та відшукувати найбільш раціональні шляхи подолання зазначених проявів, прогнозувати напрямки можливого тиску з боку зацікавлених у відповідних результатах осіб [10, с. 118]. І навпаки, непрофесіоналізм особи, яка здійснює досудове розслідування (слідчого), дійсно може стати каталізатором протидії розслідуванню з боку найрізноманітніших суб'єктів. Це пояснюється тим, що непрофесійні дії підривають довіру до правоохоронної системи та створюють сприятливе середовище для маніпуляцій та перешкоджання правосуддю.

Зокрема, органи досудового розслідування, приймаючи процесуальні рішення, повинні знати низку галузей права: кримінальне, кримінальне процесуальне, адміністративне, цивільне та ін. У разі специфіки діяльності нерідко виникає необхідність знання й банківського, житлового, фінансового, податкового, трудового та ін. галузей права. При цьому, задача слідчого не тільки у загальному вигляді ознайомитися зі змістом законодавчих норм, а й вміти застосовувати їх у різних правових ситуаціях, при цьому професійно реагуючи на правові колізії, що нерідко виникають, а також застосовувати практику Верховного Суду України та Європейського Суду з прав людини. При цьому, саме на слідчому лежить відповідальність щодо правильності збирання доказів, які у подальшому покладатимуться в основу обвинувального акту [11, с. 194].

Якщо слідчий збирає докази з порушеннями процедури, вони можуть бути визнані недопустимими в суді. До того ж, неправильна кваліфікація може призвести до того, що справа буде повернена на доопрацювання або ж обвинувачення буде спростовано в суді. Це створює відчуття безкарності у підозрюваних.

Досвідчені адвокати можуть легко виявити непрофесіоналізм слідчого (наприклад, його низький рівень знань

законодавства, невміння формулювати питання, відсутність логіки у побудові версій) і використовувати це для дезорієнтації слідства, відведення слідчих, подачі численних скарг.

Поширеною є теза, що, відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства, в багатьох питаннях слідчий не є самостійним суб'єктом кримінального процесу: важливі його дії погоджуються прокурором, який може скасовувати рішення самого слідчого, в інших же, після погодження прокурором-процесуальним керівником – необхідно отримати ухвалу слідчого судді (майже в кожному випадку, коли йдеться про обмеження основних прав і свобод) [12, с. 29]. Втім, хоча чинне кримінальне процесуальне законодавство істотно і обмежує права слідчого, в той же час слідчий є центральною фігурою у процесі встановлення об'єктивної істини і саме на нього покладається відповідальність за ті рішення, які він приймає [11, с. 195]. Фахова компетенція слідчого має відповідати рівню кваліфікації адвоката, прокурора та судді. В іншому випадку це може призвести до негативних наслідків, зокрема до зниження якості збирання доказів та неефективності проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Більше того, некомпетентність суб'єкта досудового розслідування може бути використана злочинними елементами для посилення протидії розслідуванню.

Вказане свідчить про системні виклики у сфері розслідування кримінальних правопорушень, що потребує комплексних рішень для підвищення ефективності правоохоронної діяльності та подолання протидії як розслідуванню в цілому, так і якісному проведенню процесуальних дій.

Як зазначає В. Оргинський, засоби подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень за джерелом походження можна поділити на правові та криміналістичні. До правових засобів подолання протидії зараховують норми кримінального права (конкретні статті КК України), які встановлюють відповідальність за діяння, що перешкоджають розслідуванню, а також норми кримінально-процесуального права, які передбачають застосування слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій з виявлення та документування протидії, які здійснюють посадові особи та їх оточення. Застосування правових засобів щодо подолання протидії під час розслідування спрямовано на отримання та фіксацію інформації про таку протидію або створення умов щодо неможливості злочинцями здійснювати такі дії [13, с. 7].

Разом з тим, для подолання протидії розслідуванню, як гадає Б. В. Щур, потрібен комплекс цілеспрямованих і скоординованих дій за певними напрямками. Головними є такі:

- 1) встановлення певних правил дотримання слідчої таємниці;
- 2) нейтралізація причин масового виникнення слідчих помилок: кадрових, методичних, організаційних, процесуальних, психологічних
- 3) гарантування безпеки учасників кримінального процесу;

4) викриття неправдивих показань тощо [4].

Вчений навіть пропонує виокремлювати таку складову підгалузь криміналістичної тактики, як тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів [4]. А вже В. Ю. Шепітько, коментуючи таку позицію, вважає, що вказаний напрямок криміналістичної тактики може бути подано декількома блоками: 1) тактичні засоби подолання лжесвідчень і викриття неправдивих показань; 2) тактичні засоби, що сприяють дотриманню слідчої таємниці; 3) тактичні засоби, що сприяють захисту доказової інформації від її знищення та викривлення; 4) тактичні засоби, що забезпечують безпеку учасників кримінального процесу; 5) тактичні засоби, що сприяють попередженню виникнення слідчих (тактичних, організаційних, методичних) помилок [14, с. 137].

Отже, всі криміналістичні засоби подолання протидії розслідуванню під час підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій можна розподілити на такі: 1) **технічні засоби**, що включають: сучасну криміналістичну техніку; застосування поліграфа для виявлення приховуваної інформації (з урахуванням його орієнтовного, а не прямого доказового значення); використання відео- та аудіофіксації для документування слідчих (розшукових) дій та запобігання фальсифікації/відмові від показань; спеціальні засоби для виявлення прихованих камер і мікрофонів; 2) **тактичні засоби**, що включають систему тактичних прийомів, комбінацій та операцій, які застосовуються під час проведення конкретних слідчих (розшукових) дій; 3) **Методичні засоби** подолання протидії – передбачають системний підхід до організації та планування слідчих (розшукових) дій, що охоплює розробку різних сценаріїв подій (включно з тими, що враховують протидію), завчасне врахування можливих форм протидії при складанні плану слідчих (розшукових) дій, налагодження ефективної взаємодії між слідчими, оперативними підрозділами та експертами, прогнозування потенційної протидії на основі аналізу особистості злочинця, способу вчинення злочину та інших обставин, а також комплексне застосування слідчих та оперативно-розшукових заходів (із забезпеченням їх одночасного проведення та координації), використання інформації про способи приховування злочинів (з криміналістичних обліків та досвіду попередніх розслідувань), і, нарешті, нейтралізацію впливу на учасників процесу шляхом забезпечення безпеки свідків та потерпілих.

Таким чином, кожна слідча (розшукова) та процесуальна дія є потенційною зоною протидії. Завжди можуть виникати спроби спотворити істину, приховати докази або ввести слідство в оману. Водночас, подолання протидії в досудовому розслідуванні – це не випадковість, а результат системної, цілеспрямованої та професійної роботи слідчого. Це складний процес, що вимагає глибоких знань, досвіду та вміння застосовувати комплексний підхід, який об'єднує правові, організаційні, тактичні, технічні та психологічні засоби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гребенюк А. В. Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень: поняття, види, суб'єкти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9/2024. С. 318-323.
2. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР, Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: <https://sum.in.ua/s/protidyja> (дата звернення: 17.04.2025).
3. Грицюк І. В. Протидія розслідуванню злочинів у сфері оподаткування: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2012. 22 с.
4. Щур Б. В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами: монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Гриф, 2005. 176 с.
5. Волобуєв А. Ф. Подолання протидії організованих злочинних груп по розслідуванню економічних злочинів. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. Луганськ, 1999. Вип. 3. С. 202-209.
6. Попельнюк О. П. Особливості виявлення та подолання протидії розслідуванню на етапі виявлення ознак корисливо-насиленницьких злочинів. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. №3(33). С. 350-359.
7. Шепітько М. В. Спосіб вчинення злочину як ознака складу злочинів проти правосуддя. *Форум права*. 2015. № 4. С. 330–335. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_4_57 (дата звернення 10.06.25 р.)

8. Єфімов М. М. *Наукові диспути стосовно сутності протидії розслідуванню кримінальних правопорушень. Інновації в криміналістиці та судовій експертизі*: Матеріали міжвідомчої науково-практичної конференції (Київ, 25 листопада 2021 року) С. 26-28.
9. Єфімов М. М. Теоретичні та практичні засади методики розслідування кримінальних правопорушень проти моральності: дис. ... док-ра юридичних наук: 12.00.09. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, 2021. 514 с.
10. Плетенець В. М. Криміналістичне забезпечення подолання протидії досудовому розслідуванню: дис. ... док-ра юрид. наук /Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2021. 494 с.
11. Павлова Н. В. Роль і місце юридичної освіти в професійній діяльності слідчих. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3. С. 190-196.
12. Аналіз проекту Концепції реформування юридичної освіти в Україні в світлі отриманих відгуків за результатами регіональних презентацій проекту Концепції: URL: <https://newjustice.org.ua/> (дата звернення 10.12.2024 року).
13. Ортинський В. Засоби подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/aug/17830/3.pdf> (дата звернення 10.05.2025 року).
14. Шепитько В. Ю. Предмет криміналістичної тактики: історія формування, зміст і тенденції. *Теорія і практика судової експертизи та криміналістики*. Випуск 19. 2019. С. 8-20.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВАГИ ДО ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ ТА НЕДОПУЩЕННЯ НЕЛЮДСЬКОГО ПОВОДЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО УКРАЇНИ

ENSURING RESPECT FOR HUMAN DIGNITY AND PREVENTING INHUMAN TREATMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS REGARDING UKRAINE

Марочкін О.І., к.ю.н., доцент,
асистент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті аналізується практика Європейського суду з прав людини щодо України з питань забезпечення поваги до людської гідності та недопущення нелюдського поводження у кримінальному провадженні. Розглядаються найбільш актуальні питання у сфері кримінального судочинства у справах щодо України за статтею 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Серед таких питань виділено: 1) застосування засобів чи заходів обмеження можливості рухатись; 2) умови тримання під вартою; 3) медична допомога в місцях позбавлення волі; 4) примусові медичні втручання; 5) обов'язок розслідувати заяви про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження.

Щодо питання застосування засобів чи заходів обмеження можливості рухатись розглядаються аспекти необхідності, обсягу та пропорційності їх використання. Особливо звертається увага на правомірність застосування кайданок, а також обмеження свободи особи під час судового засідання. Стосовно питання умов тримання під вартою констатовано, що одним із розповсюджених порушень, які констатує Європейський суд з прав людини у справах щодо України за статтею 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є неналежні умови тримання під вартою. Особливо звертається увага на питання достатності простору у в'язничних камерах та особливостей тримання під вартою окремих категорій осіб.

Питання належного забезпечення надання медичної допомоги в місцях позбавлення волі розглядається в аспектах загального рівня медичної допомоги, а також її належності та своєчасності. В аспекті примусових медичних втручань за статтею 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейський суд з прав людини розглядає питання правомірності застосування примусового годування.

Щодо питань розслідування заяв про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, констатовано, що у справах щодо України Європейський суд з прав людини неодноразово розглядав питання ефективності розслідування скарг на жорстоке поводження, визнаючи системною проблемою неможливість його забезпечення. Наведено стандарти ефективності розслідування заяв про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, до яких відносяться незалежність, належність, оперативність, розумна швидкість, громадський контроль та участь потерпілого, а також розглянуто ці стандарти у контексті практики Європейського суду з прав людини у справах щодо України.

Ключові слова: практика Європейського суду з прав людини, кримінальне провадження, заборона катування, повага до людської гідності у кримінальному провадженні, недопущення нелюдського поводження у кримінальному провадженні.

The article analyzes the practice of the European Court of Human Rights regarding Ukraine concerning the respect for human dignity and the prohibition of inhuman treatment in criminal proceedings. It examines the most pressing issues in the field of criminal justice in cases concerning Ukraine under Article 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Among such issues are highlighted: 1) the use of means or measures limiting the possibility of movement; 2) conditions of detention; 3) medical assistance in places of detention; 4) forced medical interventions; 5) the obligation to investigate allegations of torture, inhuman or degrading treatment.

Regarding the issue of the application of means or measures to limit the ability to move, the necessity, extent, and proportionality of their use are being considered. Special attention is drawn to the legality of the use of handcuffs, as well as the restriction of an individual's freedom during court proceedings. Regarding the issue of detention conditions, it has been noted that one of the widespread violations identified by the European Court of Human Rights in cases concerning Ukraine under Article 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is inadequate detention conditions. Special attention is drawn to the issue of sufficient space in prison cells and the specifics of detention for certain categories of individuals.

The issue of ensuring adequate medical care in places of deprivation of liberty is considered in terms of the overall level of medical assistance, as well as its appropriateness and timeliness. In the context of forced medical interventions under Article 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the European Court of Human Rights examines the legality of the use of forced feeding. Regarding the issues of investigating allegations of torture, inhuman or degrading treatment, it has been established that in cases concerning Ukraine, the European Court of Human Rights has repeatedly addressed the effectiveness of investigating complaints of ill-treatment, recognizing the inability to ensure it as a systemic problem. The standards for the effectiveness of investigating allegations of torture, inhuman or degrading treatment include independence, relevance, timeliness, reasonable speed, public oversight, and the involvement of the victim. These standards have also been considered in the context of the practices of the European Court of Human Rights in cases concerning Ukraine.

Key words: practice of the European Court of Human Rights, criminal proceedings, prohibition of torture, respect for human dignity in criminal proceedings, prevention of inhuman treatment in criminal proceedings.

У справах щодо України за статтею 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) найбільш актуальними питаннями у сфері кримінального судочинства є такі: 1) застосування засобів чи заходів обмеження можливості рухатись; 2) умови тримання під вартою; 3) медична допомога в місцях позбавлення волі; 4) примусові медичні втручання; 5) обов'язок розслідувати заяви про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. Розглянемо їх детальніше.

1) *Застосування засобів чи заходів обмеження можливості рухатись.*

Розглядаючи питання щодо правомірності застосування певних засобів чи заходів обмежень можливості рухатись, перш за все, оцінці підлягає необхідність, обсяг та пропорційність їх використання.

Зокрема, у справі “Lukashov v. Ukraine” Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) нагадав, що будь-яке застосування фізичної сили, яке не викликано суворістю необхідністю внаслідок власної поведінки заявника, є порушенням права, передбаченого статтею 3 Конвенції. У цій справі Судом констатовано порушення статті 3 Конвенції у зв'язку із жорстоким поводженням із заявником в установі виконання покарань [1].

У іншій справі “Molokov v. Ukraine”, розглянувши скарги заявника та з огляду на матеріали справи, ЄСПЛ зауважив стосовно другого епізоду, що нанесення заявником собі тілесних ушкоджень вочевидь було умисною дією, яка передбачала серйозний ризик для фізичної недоторканості як ув'язнених, так і охоронців, а також могла підірвати безпеку та порядок в установі виконання покарань в цілому. Тому Суд погодився, що застосування сили було необхідним за таких обставин, однак, ані обсяг, ані пропорційність сили, застосованої до заявника, не були належним чином оцінені. ЄСПЛ вказав, що у зв'язку з обома епізодами держава належним чином не довела законність і абсолютну необхідність застосування сили до заявника, а також отримання ним тілесних ушкоджень інакше, а не внаслідок стверджуваного жорстокого поводження. З огляду на це ЄСПЛ дійшов висновку, що заявник був підданий жорсткому поводженню [2].

У практиці ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції у справах щодо України у контексті застосування певних засобів чи заходів обмеження можливості рухатись, Судом найчастіше оцінюється правомірність застосування кайданок, а також обмеження свободи особи під час судового засідання.

Правомірність застосування кайданок досліджується ЄСПЛ у різних ситуаціях та щодо різних категорій осіб. Так, у справі “Ponomarenko v. Ukraine”, розглянувши скарги другої заявниці за статтею 3 Конвенції, Суд зазначив, що фізичний стан першого заявника не вимагав спеціальних заходів безпеки, які виправдовували б застосування кайданків у лікарні, а спроби другої заявниці врятувати йому життя чи полегшити його страждання не розглядалися з необхідною ретельністю ні судом, ні адміністрацією установи виконання покарань. ЄСПЛ, посилаючись на свою попередню практику, констатував порушення статті 3 Конвенції [3].

У іншій справі “Korneykova and Korneykov v. Ukraine”, розглянувши скарги заявниці у зв'язку зі стверджуваним застосуванням до неї наручників у пологовому будинку, ЄСПЛ зазначив, на основі наявних доказів, що факт застосування до заявниці наручників у пологовому будинку є достатньо встановленим. Суд відзначив, що з огляду на її стан, будь-який ризик агресивної поведінки або спроби втечі було важко собі уявити. Крім того, ніколи не стверджувалося, що вона агресивно поводити себе з працівниками пологового будинку або з правоохоронцями, або що вона робила спроби втекти, або становила загрозу своїй власній безпеці. ЄСПЛ зазначив, що невинуватене застосування до заявниці наручників продовжувалося після пологів, коли вона була особливо чутливою. Суд дійшов висновку, що за обставин цієї справи, у випадку, коли оскаржуваний засіб було застосовано до жінки під час переходу та одразу після пологів, він становив нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження та констатував порушення статті 3 Конвенції [4].

У справі “Zherdev v. Ukraine” ЄСПЛ констатував порушення статті 3 Конвенції з огляду на те, що державні органи піддали неповнолітнього заявника такому, що принижує гідність, поводженню всупереч положенням статті 3 Конвенції. Зокрема, ЄСПЛ звернув увагу на те, що неповнолітній заявник залишався у спідній білизні та у наручниках протягом двох з половиною годин, та що у подальшому його на 3 дні було поміщено до камери, де трималися повнолітні затримані [5].

Обмеження свободи особи під час судового засідання оцінюється ЄСПЛ з огляду на статус особи та умови її перебування у залі судових засідань. Так, у справі Maksimenko v. Ukraine (№ 2), розглянувши скарги заявника, Суд вказав, що його перебування у скляній кабіні у наручниках під час відкритого судового засідання без обґрунтування, що такий засіб стримування був розумно необхідний для захисту громадської безпеки чи належного відправлення

правосуддя, становило таке, що принижує гідність, поводження та констатував порушення статті 3 Конвенції [6].

У іншій справі “Vadym Melnyk v. Ukraine”, розглянувши скаргу заявника, ЄСПЛ визнав встановленим фактом тримання його в металевій клітці під час судового засідання. Водночас, оскільки тримання підсудних у металевих клітках під час судового засідання було стандартною практикою в Україні, яка не передбачала здійснення оцінки існування будь-яких реальних і конкретних ризиків для безпеки у залі суду, Суд встановив порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з триманням заявника у металевій клітці під час судового засідання [7]. Водночас, у справі “Ivashchenko v. Ukraine” Суд звернув увагу на те, що тримання підсудних у металевих клітках під час судового засідання становить публічне приниження людської гідності та несумісне з нормами цивілізованої поведінки демократичного суспільства та констатував у зв'язку із цим порушення статті 3 Конвенції [8].

У справі “Korneykova and Korneykov v. Ukraine”, розглянувши скарги заявниці у зв'язку з її поміщенням до металеві клітки під час судового засідання, ЄСПЛ зазначив, що заявниця перебувала у металевій клітці впродовж усіх судових засідань у її справі. Під час перших двох засідань вона перебувала на найпізніших стадіях вагітності, а впродовж решти чотирьох судових засідань вона була годуючою матір'ю, відокремленою від своєї дитини металевими ґратами у судовій залі. Фактично, обґрунтування застосування такого запобіжного заходу ніколи не розглядалося, зважаючи на позицію судді, що надання заявниці дозволу на перебування за межами клітки було б рівнозначним її тимчасовому звільненню з-під варти, що суперечило б обраному їй запобіжному заходу у вигляді тримання під вартою. У зв'язку із наведеним Судом констатовано порушення статті 3 Конвенції [4].

2) Умови тримання під вартою.

Одним із розповсюджених порушень, які констатує ЄСПЛ у справах щодо України за статтею 3 Конвенції, є неналежні умови тримання під вартою. Характерною при цьому є справа “Borzykh and Others v. Ukraine”. У цій справі, розглядаючи скарги заявників за статтею 3 Конвенції, ЄСПЛ взяв до уваги надані заявниками описи умов тримання під вартою щодо проблем з особистим простором, освітленням, вентиляцією, опаленням, харчуванням та санітарно-побутовими умовами, а також висновки Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, який відвідав місця несвободи, де утримувалися заявники. ЄСПЛ у цій справі дійшов висновку, що умови тримання заявників під вартою становили нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження, та констатував порушення статті 3 Конвенції [9].

У справах, які розглядає ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції щодо умов тримання під вартою, актуальними є питання щодо достатності простору у в'язничних камерах, а також особливості тримання під вартою окремих категорій осіб. Розглянемо деякі справи щодо зазначених питань.

Достатність простору у в'язничних камерах.

У справі “Vasilenko and Others v. Ukraine”, розглянувши скарги заявників, ЄСПЛ нагадав, що під час встановлення, чи є умови тримання такими, що принижують гідність у розумінні статті 3 Конвенції, серйозний брак простору у в'язничних камерах вважається дуже впливовим чинником та може становити порушення як самою собою, так і в сукупності з іншими недоліками. Посилаючись на свою попередню практику у справах щодо України, ЄСПЛ дійшов висновку, що у цій справі умови тримання під вартою заявника були неналежними та констатував порушення статті 3 Конвенції [10].

У іншій справі “Komarov v. Ukraine”, розглянувши скаргу заявника за статтею 3 Конвенції, ЄСПЛ вказав на брак особистого простору заявника під час тримання його

під вартою та відсутність прогулянок, оскільки більшу частину дня заявнику не було забезпечено свободу пересування, і він увесь час тримався у камері. У зв'язку із зазначеним у цій справі констатовано порушення статті 3 Конвенції [11].

У справі “Tymchenko v. Ukraine”, посилаючись на свою попередню практику, ЄСПЛ вказав, що коли особистий простір ув'язненого складає менше 3 кв. м. житлової площі у густозаселеній тюрмній камері, відсутність особистого простору вважається настільки гострою, що виникає обґрунтована презумпція порушення та констатував порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з умовами тримання заявника під вартою [12].

Особливості тримання під вартою окремих категорій осіб.

У справі “Plachkov v. Ukraine” щодо скарг заявника на жорстоке поводження під час тримання під вартою та непроведення ефективного розслідування у зв'язку з цим, ЄСПЛ вказав, що органи державної влади не дотрималися вимоги законодавства щодо ізолювання під час тримання під вартою колишніх працівників правоохоронних органів від інших ув'язнених і тому несли відповідальність за жорстоке поводження з ним його співкамерників. У цій справі встановлено порушення статті 3 Конвенції у зв'язку із незабезпеченням заявнику безпеки в слідчому ізоляторі [13].

У іншій справі “Neshcheret v. Ukraine” ЄСПЛ досліджував особливості тримання під вартою матері з дитиною. Розглянувши скарги на неналежні побутові умови, Суд зазначив, що опалення в установі виконання покарань було недостатнім для задоволення потреб немовлят, а персонал за власний кошт купував дитяче харчування, щоб годувати дитину. ЄСПЛ дійшов висновку, що умови проживання та харчування в установі виконання покарань не могли вважатися задовільними для другого заявника [14].

3) Медична допомога в місцях позбавлення волі.

Одним із аспектів статті 3 Конвенції є належне забезпечення надання медичної допомоги в місцях позбавлення волі. Зазвичай, у справах за статтею 3 Конвенції ЄСПЛ оцінює рівень медичної допомоги; належність медичної допомоги; своєчасність медичної допомоги. Зокрема, досліджуються питання обстеження та лікування заявника та їх особливості у конкретних випадках. Розглянемо детальніше характерні рішення ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції у справах щодо України.

Рівень медичної допомоги в місцях позбавлення волі.

У справі “Kosko v. Ukraine”, розглянувши скаргу заявника та пославшись на свою попередню практику у справах щодо України, ЄСПЛ підкреслив, що медична допомога, яка надається в установах виконання покарань, має відповідати тому рівню допомоги, яку державні органи зобов'язалися надавати для всього населення. Проте, це не означає, що кожному ув'язненому має гарантуватися медичне лікування на тому самому рівні, що й у найкращих медичних закладах поза межами установи виконання покарань. Зважаючи на свою практику з цього питання, Суд дійшов висновку, що у цій справі заявник не отримав належної медичної допомоги під час тримання під вартою, і констатував порушення статті 3 Конвенції [15].

У іншій справі “Osipenkov v. Ukraine” ЄСПЛ зазначив, що під час тримання під вартою заявник не був цілком залишений без медичної допомоги, проте її рівень був недостатнім. Суд звернув увагу, що державні органи визнали недостатнє оснащення та забезпечення працівниками медичної частини установи виконання покарань для лікування хвороби серця заявника, а це доводить отримання ним лише симптоматичного лікування. У зв'язку із зазначеним у цій справі констатовано порушення статті 3 Конвенції [16].

Належність медичної допомоги в місцях позбавлення волі.

Як вказав ЄСПЛ у справі “Sergey Smirnov v. Ukraine”, «належність» медичної допомоги під час тримання під вартою залишається найбільш важким елементом для визначення і зауважив, що огляд ув'язненого лікарем та призначення певного виду лікування не свідчить про належний рівень медичної допомоги [17].

Вочевидь, питання належності медичної допомоги вирішується в кожній справі окремо з огляду на різні обставини. Так, у значній кількості справ щодо України ЄСПЛ констатував неналежний рівень медичної допомоги в місцях позбавлення волі. Розглянемо детальніше деякі із них.

Наприклад, у справі “Smilyanskaya v. Ukraine” Суд констатував порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з ненаданням заявниці належної медичної допомоги, зазначивши, що державним органам влади було відомо про стан здоров'я заявниці з моменту її затримання, а результати судово-медичної експертизи підтвердили необхідність надання їй лікування. ЄСПЛ дійшов висновку, що надана заявниці медична допомога була неналежною і не супроводжувалася комплексною терапевтичною стратегією. У зв'язку із цим заявниця зазнала труднощів, які перевищують невідворотний рівень страждання, а її гідність була принижена [18].

У іншій справі “Ponomarenko v. Ukraine” щодо скарги на ненадання заявнику належного догляду та допомоги під час тримання під вартою з огляду на його серйозну фізичну недієздатність, ЄСПЛ, пославшись на обов'язок держави піклуватися про хворих ув'язнених, зазначив, що ситуація спричинила першому заявнику непотрібні душевні та фізичні страждання, яких можна було уникнути; принизила його людську гідність і становила нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження і констатував порушення статті 3 Конвенції [3].

У справі “Nikolishen v. Ukraine” надана заявнику медична допомога не відповідала стану його здоров'я і не супроводжувалася планом терапевтичних заходів. У результаті неналежності наданої заявнику медичної допомоги він зазнав страждань або труднощів, які перевищують невідворотний рівень страждань, притаманний триманню під вартою, а його гідність була принижена. У зв'язку із зазначеним у цій справі констатовано порушення статті 3 Конвенції [19].

Розглянувши скарги заявника на відсутність медичної допомоги та лікування у справі “Temchenko v. Ukraine”, ЄСПЛ зазначив, що судово-медичні експерти у своїх висновках кілька разів зазначали, що лікування, надане заявникові під час тримання під вартою, було неналежним. Крім того, сама установа тримання під вартою визнала свою нездатність надати заявникові необхідне йому лікування. Однак органи влади не вжили жодних заходів у зв'язку з цим до застосування Судом тимчасового заходу відповідно до Правил 39 Регламенту. Відповідно, у цій справі констатовано порушення статті 3 Конвенції [20].

У справі “Kushch v. Ukraine” ЄСПЛ зазначив, що після того, як адміністрація установи виконання покарань визнала необхідність обстеження та лікування заявника у закладі охорони здоров'я Міністерства охорони здоров'я України, суду знадобилося близько місяця, щоб надати дозвіл на його госпіталізацію, через 2 тижні після цього адміністрація установи виконання покарань визнала існування труднощів з організацією переведення заявника, а ще через місяць лікарі установи виконання покарань змінили свою думку щодо необхідності госпіталізації заявника. У подальшому необхідне заявникові обстеження відбулося через півтора місяця після того, як його проведення було рекомендовано лікарем, та через 21 день після вказівки Уряду Судом про застосування тимчасового заходу за Правил 39 Регламенту ЄСПЛ [21].

Крім зазначених справ, варто звернути увагу на справу “Neshcheret v. Ukraine”, у якій ЄСПЛ досліджував особливості надання медичної допомоги у випадку тримання

під вартою матері із дитиною. Зокрема, щодо скарги другого заявника на ненадання належної медичної допомоги Суд зазначив, що другому заявнику в установі виконання покарань не було запропоновано належну медичну допомогу або спостереження. Установа виконання покарань також не забезпечувала його госпіталізації для будь-якого лікування не пов'язаного з безпосереднім ризиком для здоров'я. За цих обставин ЄСПЛ дійшов висновку, що було порушено статтю 3 Конвенції у зв'язку з побутовими умовами тримання другого заявника в камері та ненадання йому належної медичної допомоги під час його перебування в установі виконання покарань [14].

Своєчасність медичної допомоги в місцях позбавлення волі.

Своєчасність медичної допомоги в місцях позбавлення волі є однією з важливих умов її належності. Водночас, у деяких справах за статтею 3 Конвенції ЄСПЛ констатував несвоєчасність медичної допомоги. Так, наприклад, у справі “Vasiliy Ivashchenko v. Ukraine (№ 2)” Суд констатував порушення статті 3 Конвенції у зв'язку із ненаданням заявнику належної медичної допомоги. ЄСПЛ вказав, що надана медична допомога не може вважатися належною з огляду на необґрунтовану затримку щонайменше у п'ять років у проведенні заявнику операції та відсутності будь-якого задокументованого регулярного нагляду за станом його здоров'я [22].

У іншій справі “Chupryna v. Ukraine” щодо скарги заявника на ненадання належної медичної допомоги під час тримання під вартою, ЄСПЛ вказав, що необґрунтовані затримки у наданні державним органом заявнику медичної допомоги одразу після встановлення його діагнозу, незабезпечення його госпіталізації до лікарні для проведення операції та подальше погіршення стану його здоров'я є достатніми свідченнями серйозного порушення державою-відповідачем свого обов'язку щодо надання йому належної медичної допомоги під час тримання під вартою, що становило нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження у порушення статті 3 Конвенції [23].

У справі “Avgaamova v. Ukraine” щодо скарг заявниці на ненадання їй належної медичної допомоги ЄСПЛ зазначив, що невинуватна та тривала затримка органів державної влади в організації госпіталізації заявниці для комплексного медичного обстеження та надання їй лише симптоматичного лікування у відповідь на погіршення стану її здоров'я є достатніми ознаками серйозної неспроможності держави-відповідача надати заявниці належну медичну допомогу під час тримання під вартою, що становило нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження всупереч статті 3 Конвенції [24].

4) Примусові медичні втручання.

У справі “Yakovlyev v. Ukraine” ЄСПЛ розглядав питання примусового годування. Так, у цій справі, розглянувши скарги заявника за статтею 3 Конвенції, Суд зауважив, що, як стверджував заявник, справжній намір органів державної влади для застосування примусового годування, полягав у придушенні протестів у колонії. ЄСПЛ зазначив, що за відсутності будь-яких законодавчих норм щодо порядку, якого слід дотримуватися у випадках примусового годування, а також відсутності доказів, як фактично здійснювалося таке годування, є достатнім, щоб Суд прийняв виклад подій заявника, згідно з яким він зазнав надмірного фізичного впливу та болю. Також ЄСПЛ вказав, що годування, розпочате заявником разом з іншими ув'язненими, справді могло розглядатися як форма протесту і початок розслідування, спрямованого на з'ясування справжнього наміру та причин протесту ув'язнених, а також забезпечення обґрунтованої відповіді по суті їхніх скарг і вимог, мало б важливе значення для належного розгляду та врегулювання ситуації державою. Однак, таке розслідування, вочевидь, не проводилося, і єдиною реакцією на голодування ув'язнених було їхнє

примусове годування, яке могло бути фактично спрямовано на придушення протестів у виправній колонії. З огляду на це Суд дійшов висновку, що держава належним чином не врегулювала ситуацію, пов'язану з голодуванням заявника, і піддала його жорсткому поводженню, та констатував порушення статті 3 Конвенції [25].

5) Обов'язок розслідувати заяви про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження.

У справах щодо України ЄСПЛ неодноразово розглядав питання ефективності розслідування скарг на жорстоке поводження, визнаючи системною проблемою неможливість його забезпечення. Так, у справі “Petrakovsky and Leontyev v. Ukraine”, розглянувши скарги заявників за статтею 3 Конвенції, ЄСПЛ зазначив, що труднощі у встановленні поза розумним сумнівом, що заявники отримали тілесні ушкодження, перебуваючи під контролем працівників міліції, як вони стверджували, спричинені неповідомленням органами державної влади ефективного розслідування їхніх скарг. Крім того, посилюючись на рішення у справі “Kaverzin v. Ukraine”, Суд вказав, що небажання органів державної влади забезпечити оперативне та ретельне розслідування скарг на жорстоке поводження працівників правоохоронних органів становить системну проблему і констатував порушення статті 3 Конвенції [26].

Найбільш типовою у сенсі вищевказаного є справа “Yakovin and Others v. Ukraine”, у якій ЄСПЛ констатував низку характерних порушень у цій сфері. Так, у цій справі Суд вказав на такі суттєві недоліки досудового розслідування у справах заявників як: невжиття необхідних заходів для проведення ретельного розслідування справи, безпідставні постанови про закриття справи або зупинення досудового розслідування, загальний затяжний характер розслідування та провадження в суді, неодноразова безпідставна відмова у порушенні кримінальної справи / реєстрації скарги в Єдиному реєстрі досудових розслідувань, неодноразове повернення справи на додаткове розслідування, визнані самими національними органами влади, необґрунтовані та значні періоди бездіяльності. Посилаючись на свою попередню практику у справах щодо України, ЄСПЛ дійшов висновку що проведення у цих справах розслідування не відповідало критеріям ефективності та констатував порушення статті 3 Конвенції [27].

Варто зазначити, що обов'язок розслідування з'являється, серед іншого, у зв'язку із твердженням особи про застосування до неї катування, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, особливо, якщо йдеться про час, коли особа перебувала під контролем органів влади. У такому випадку органи влади зобов'язані надати правдоподібні пояснення щодо заяв особи. Так, у справі “Kardava v. Ukraine”, розглянувши скаргу заявника за статтею 3 Конвенції, ЄСПЛ вказав, що органи влади не навели жодного правдоподібного пояснення та не спростували твердження заявника щодо його тілесних ушкоджень. Враховуючи, що протягом усього відповідного періоду заявник знаходився під контролем органів влади, Суд дійшов висновку, що держава має нести відповідальність за стверджуване жорстоке поводження, яке слід кваліфікувати як нелюдське та таке, що принижує гідність, та констатував порушення статті 3 Конвенції [28].

У іншій справі “Yaroshovets and Others v. Ukraine” ЄСПЛ зазначив, що органи влади, заперечивши версію заявника стосовно перебігу подій, не спростували її обґрунтованими аргументами. За таких обставин та з огляду на обов'язок держави надати правдоподібні пояснення тілесних ушкоджень особи, яка перебуває під контролем міліції, Суд дійшов висновку, що органи влади належним чином не довели, що тілесних ушкоджень першому заявникові було загалом завдано за обставин, що виключають жорстоке поводження під час тримання під вартою в міліції. Відповідно, у цій справі було констатовано порушення статті 3 Конвенції [29].

Для забезпечення дотримання прав людини з одного боку, та ефективності можливого розслідування, з іншого, важливого значення набуває медичний огляд осіб, які перебувають під контролем влади. Так, у справі “Rudyak v. Ukraine” ЄСПЛ нагадав, що медичний огляд є одним із запобіжних механізмів проти жорстокого поводження із затриманими особами і повинен застосовуватися з самого початку позбавлення свободи незалежно від правового режиму такого затримання в правовій системі, про яку йдеться. Такий захід не тільки гарантує право заявника, але також надає змогу Урядові держави-відповідача зняти з себе тягар надання правдоподібного пояснення цим тілесним ушкодженням [30].

Водночас, слід звернути увагу на те, що медичний огляд осіб, які перебувають під контролем органів влади, має проводитися уповноваженим та компетентним лікарем, а також повинен бути спрямованим на фіксацію тілесних ушкоджень у разі їх виявлення. Так, у справі “Serikov v. Ukraine” аргумент Уряду про те, що скарги заявника є безпідставними, оскільки безпосередньо перед його звільненням фельдшер швидкої медичної допомоги не зафіксувала у заявника жодних тілесних ушкоджень, ЄСПЛ відхилив як неправдоподібне. Так, Суд вказав, що межі огляду фельдшером були обмеженими і метою огляду насамперед було надання заявникові невідкладної медичної допомоги, а не фіксація його тілесних ушкоджень [31].

Загалом, як було зазначено, у практиці ЄСПЛ *стандартами ефективності розслідування* заяв про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, є незалежність; належність; оперативність і розумна швидкість; громадський контроль та участь потерпілого. Розглянемо ці стандарти у контексті практики Суду у справах щодо України.

Незалежність розслідування заяв про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, пов’язується, перш за все, із відсутністю ієрархічних або відомчих зв’язків тих, хто, ймовірно, вчинив зазначені дії та осіб, які проводять розслідування. Наприклад, у справі “Zyakun v. Ukraine”, розглянувши скаргу заявника за статтею 3 Конвенції, ЄСПЛ визнав встановленим той факт, що заявник зазнав тілесних ушкоджень, перебуваючи під контролем органів влади та звернув увагу, що розслідування скарги заявника було проведено тим самим слідчим, у провадженні якого перебувала кримінальна справа заявника. Фактично, саме цей слідчий помістив заявника під варту та відібрав у нього показання, які, як стверджував заявник, були отримані від нього в результаті жорстокого поводження. З огляду на зазначене, у цій справі констатовано порушення статті 3 Конвенції [32].

У справі “Vitkovskiy v. Ukraine” ЄСПЛ вказав, що незважаючи на неодноразові клопотання заявника, його справу розглядали ті ж місцеві органи прокуратури та міліції, на жорстоке поводження зі сторони яких він скаржився. Таким чином, не було забезпечено право заявника на незалежне розслідування на національному рівні, що є системною проблемою [33].

У іншій справі “Antonyuk v. Ukraine”, розглянувши скарги заявника за статтею 3 Конвенції, ЄСПЛ зазначив, що прокуратура не порушила повноцінної кримінальної справи за скаргами заявника та, що початкова дослідча перевірка не була незалежною, оскільки її проведення було доручено тій самій слідчій, у провадженні якої знаходилася кримінальна справа заявника та яка працювала у тому самому відділенні міліції, що й працівники, причетні до стверджуваного жорстокого поводження. Посилаючись на свою попередню практику у справах щодо України, Суд вказав, що небажання органів державної влади забезпечити оперативне та ретельне розслідування скарг підозрюваних у вчиненні злочинів, на жорстоке поводження, становить системну проблему у розумінні статті 46 Конвенції та констатував порушення статті 3 Конвенції [34].

У справі “Barysheva v. Ukraine” ЄСПЛ зазначив, що кримінальна справа була порушена щодо «невстановленої групи працівників міліції», незважаючи на те, що імена чотирьох працівників міліції, яких зазначала заявниця, були відомі ще з початку провадження. ЄСПЛ також підкреслив, що на період проведення розслідування зазначених працівників міліції не було відсторонено від виконання службових обов’язків, у зв’язку з чим Суд ще раз наголосив на важливості відсторонення від виконання службових обов’язків працівника, щодо якого проводиться розслідування або триває судовий розгляд у зв’язку з обвинуваченням у жорстокому поводженні, а також його звільнення у разі засудження [35].

Розглядаючи справи щодо України, ЄСПЛ дійшов висновку, що у деяких із них бракує об’єктивності з огляду на недотримання стандарту незалежності. Так, у справі “Ogorodnik v. Ukraine” у відповідь на скарги заявника про неефективність розслідування, Суд зазначив, що спосіб, у який органи влади підходили до розслідування за скаргами заявника, як видається, спрямовувалися радше на виправдання підозрюваних працівників міліції, ніж на встановлення об’єктивних обставин, за яких заявник отримав тілесні ушкодження. ЄСПЛ зробив висновок, що небажання органів влади забезпечити проведення оперативного та ретельного розслідування скарг підозрюваних у вчиненні злочинів на жорстоке поводження, становить системну проблему у розумінні статті 46 Конвенції [36].

Належність розслідування.

Розглядаючи належність як стандарт ефективного розслідування, на початку варто навести найбільш типові релевантні справи, у яких ЄСПЛ констатував порушення статті 3 Конвенції.

Так, у справі “Trachuk v. Ukraine”, розглянувши скарги заявниці, ЄСПЛ зазначив, що органами державної влади не було докладено жодних зусиль для перевірки достовірності тверджень заявниці про жорстоке поводження з нею працівників міліції. Зокрема, первинній перевірці бракувало ретельності, оскільки твердження про жорстоке поводження працівників міліції були відхилені, по суті, з огляду на показання працівників міліції та поняття під час проведення затримання, без будь-яких спроб узгодити їх між собою та з показаннями заявниці, а також не звертаючись за отриманням висновку експерта щодо характеру та часу заподіяння тілесних ушкоджень або можливого способу їхнього нанесення. Під час подальшої перевірки, яка також довго тривала, жодних дій для усунення цих недоліків проведено не було. З огляду на це Суд дійшов висновку, що заявниця була піддана нелюдському та такому, що принижує гідність, поводженню, і констатував порушення статті 3 Конвенції [37].

У іншій справі “Demidetskiy v. Ukraine”, розглянувши скарги заявника, ЄСПЛ зауважив, що проведені на національному рівні розслідування не свідчили про серйозні спроби встановити відповідні факти жорстокого поводження працівників міліції і, зокрема, встановити походження тілесних ушкоджень заявника [38].

У свою чергу, належність розслідування становить окремий стандарт, який має комплексний характер та передбачає: (а) розгляд заяви у межах офіційного розслідування; (б) повноту розслідування; (в) прийняття обґрунтованого рішення за результатами розслідування; (г) належну взаємодію правоохоронних органів під час проведення розслідування; (д) особливу ретельність у розслідуванні окремих категорій справ. Розглянемо ці питання детальніше.

А. Розгляд заяви у межах офіційного розслідування.

У значній кількості справ щодо України ЄСПЛ вказував на необхідність проведення офіційного розслідування заяв про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, та недопустимість їх розгляду у межах дослідчих перевірок. Так, у справі “Lukashov v. Ukraine”,

розглянувши процесуальний аспект скарги заявника на жорстоке поводження в установі виконання покарань, Суд зауважив, що на національному рівні скарги заявника розглядалися в межах дослідчих перевірок, які відповідно до попередніх висновків ЄСПЛ не відповідали принципам ефективного засобу юридичного захисту, адже мали обмежений перелік процесуальних дій, не встановлювали офіційний статус потерпілого та позбавляли його можливості брати участь у зазначеній процедурі [1].

У іншій справі “Burlakov and Lysenko v. Ukraine”, розглянувши скарги заявників за статтею 3 Конвенції, ЄСПЛ зазначив, що твердження заявників про жорстоке поводження були перевірені без порушення повноцінної кримінальної справи, що обмежило обсяг можливих процесуальних дій, а також, що у цій справі не було вжито жодних серйозних спроб розслідувати відповідні твердження заявників. Посилаючись на свою попередню практику у справах щодо України, ЄСПЛ констатував порушення статті 3 Конвенції у зв’язку із жорстоким поводженням [39].

У справі “Grigoryan and Sergeyeva v. Ukraine”, розглянувши скаргу заявника за статтею 3 Конвенції щодо непроведення національними органами влади ефективного розслідування, ЄСПЛ зазначив, що не порушуючи кримінальну справу, органи влади не могли провести повну експертну оцінку з метою усунення суперечностей в медичних доказах, очну ставку між свідками та відтворення обстановки і обставин події. У зв’язку із зазначеним у цій справі констатовано порушення статті 3 Конвенції [40].

Б. Повнота розслідування.

Ефективне розслідування заяви про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, передбачає його повноту, тобто проведення необхідного кола процесуальних дій для всебічного встановлення обставин справи, перевірку різних версій, а також усунення протиріч. Разом із цим, констатація обмеженості кола проведених процесуальних дій є одним із типових порушень у справах за статтею 3 Конвенції. Наведемо різні аспекти порушень, встановлених ЄСПЛ.

Так, у справі “Suslov and Batikyan v. Ukraine” ЄСПЛ зазначив, що розслідування твердження про жорстоке поводження із заявником працівників міліції складалося, головним чином, тільки із допиту працівників міліції та беззаперечного прийняття їх показань, тоді як другого заявника допитано не було, будь-яких слідчих дій з метою перевірки його тверджень теж не було проведено. З огляду на це Суд констатував порушення статті 3 Конвенції [41].

У іншій справі “Chmil v. Ukraine” ЄСПЛ встановив, що під час досудового розслідування у справі було проведено різні слідчі дії, проте усі ці дії були поверхневими. Зокрема, пояснення та відповіді, надані працівниками міліції під час очних ставок із заявником, були ідентичними, а з неузгодженого формулювання їх показань у процесуальних документах випливає, що ці документи іноді складалися шляхом копіювання фрагментів тексту в одному документі і вставлення їх в інший [42].

У справі “Strogan v. Ukraine” ЄСПЛ констатував порушення статті 3 Конвенції у зв’язку з непроведенням ефективного розслідування подій. Зокрема, Суд вказав, що дослідча перевірка була обмежена медичним обстеженням заявника і допитом працівників міліції та інших причетних осіб, а жодних заходів для вирішення суперечностей у свідченнях працівників міліції та заявника щодо завданих тілесних ушкоджень і обставин події вжито не було [43].

У справі “Lukashov v. Ukraine” ЄСПЛ встановив, що прокурор належним чином не розглядав висновки медичного експерта, посилався на попередні свідчення свідків і працівників установи виконання покарань, а також припускався помилок при винесенні постанови про відмову

у порушенні кримінальної справи, яка неодноразово скасовувалася у зв’язку із низкою недоліків. З огляду на наведене, було констатовано порушення статті 3 Конвенції [1].

Розглянувши справу “A.N. v. Ukraine”, ЄСПЛ встановив, що протягом певного часу судово-медичні експертизи у цій справі обмежувалися виключно дослідженням результатів первісного освідчення заявника, а нове освідчення заявника було призначено із затримкою, яка в кінцевому підсумку призвела до втрати важливих медичних доказів [44].

У справі “Gordiyenko v. Ukraine” ЄСПЛ встановив порушення статті 3 Конвенції з огляду на те, що органами влади не було продемонстровано особливої старанності при розгляді скарг заявника. Так, органами влади не було усунуто невідповідність різних експертних висновків щодо походження тілесних ушкоджень заявника, не було здійснено спроб встановити можливих свідків подій та допитати їх, а єдиного відомого свідка було опитано тільки після неодноразового скасування вищестоящими органами постанов про відмову в порушенні кримінальної справи [45].

Розглянувши скарги заявників у справі “Kadura and Smaliy v. Ukraine”, ЄСПЛ зазначив, що заявники неодноразово зверталися до державних органів зі скаргами на жорстоке поводження працівників міліції з ними, додаючи усі належні медичні докази, однак належного розслідування цих подій проведено не було. І хоча державні органи провели низку слідчих дій щодо скарги другого заявника, встановили декількох підозрюваних, однак ефективного розслідування проведено не було з огляду на тривалі слідчі дії. У зв’язку із зазначеним було порушено статтю 3 Конвенції [46].

В. Прийняття обгрунтованого рішення за результатами розслідування.

Ефективне розслідування заяви про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, передбачає прийняття обгрунтованого рішення за результатами такого розслідування. При цьому обгрунтованість у даному випадку означатиме також і відсутність підстав для скасування такого рішення. Водночас, неналежне обгрунтування рішення за результатами розслідування констатовано ЄСПЛ у справах щодо України за статтею 3 Конвенції.

Так, у справі “Kozlovska v. Ukraine” щодо скарги заявниці на відсутність ефективного розслідування жорстокого поводження з нею, ЄСПЛ зазначив, що розслідування скарги заявниці за статтею 3 Конвенції на національному рівні не було достатньо ретельним у зв’язку із невстановленням національними органами фактів незаконного перебування заявниці у відділі міліції та жорстокого поводження, якому вона була піддана. Крім того, кримінальна справа за скаргами заявниці декілька разів закривалася, а потім відновлювалася після оскарження заявницею. Повторюване винесення таких постанов у межах одного провадження само собою свідчить про існування серйозних недоліків. З огляду на зазначене ЄСПЛ дійшов висновку, що було порушення статті 3 Конвенції [47].

У іншій справі “Vitkovskiy v. Ukraine” ЄСПЛ встановив порушення статті 3 Конвенції з огляду на непроведення ефективного розслідування скарг на жорстоке поводження. Зокрема, кожна з п’яти постанов прокуратури про відмову у порушенні кримінальної справи за фактом завдання заявникові тілесних ушкоджень скасовувалася як така, що ґрунтувалася на неналежному розслідуванні, однак наслідком було винесення нової, такої ж постанови [33].

Г. Належна взаємодія правоохоронних органів під час проведення розслідування.

Ефективність розслідування заяви про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, передбачає також налагоджену взаємодію між правоохоронними органами з цього приводу. Разом із цим, у окре-

мих справах за статтею 3 Конвенції ЄСПЛ констатовано порушення цих вимог.

Так, у справі “Mytsyk and Kravchuk v. Ukraine” щодо скарг за статтею 3 Конвенції ЄСПЛ зазначив, що хоча безпосередня причетність працівників Служби безпеки України до випадку із заявниками була беззаперечною, а наявний відеозапис вказував на можливі насильницькі наміри осіб, які, як вбачається, були її працівниками, Служба безпеки України відмовилася як співпрацювати з прокуратурою, так і провести будь-яке власне розслідування цього питання. За таких обставин розслідування навряд чи призвело б до точного встановлення фактів або встановлення та за потреби покарання винних осіб [48].

Д. Особлива ретельність у розслідуванні окремих категорій справ.

Під час розслідування заяви про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, особливу увагу необхідно приділяти захисту прав вразливих категорій людей, а також у справах підвищеної чутливості.

Так, у справі “Ivashkiv v. Ukraine”, розглянувши скаргу заявниці за статтею 3 Конвенції, ЄСПЛ вказав, що в контексті домашнього насильства органи державної влади завжди повинні добросовісно намагатися з’ясувати, що трапилося і не покладатися на поспішні або необґрунтовані висновки для закриття кримінальної справи. З огляду на те, що працівники міліції не провели серйозного та ретельного розслідування скарг заявниці на жорстоке поводження, ЄСПЛ дійшов висновку, що держава не виконала свого обов’язку стосовно проведення ефективного розслідування жорстокого поводження, якого зазнала заявниця, та констатував порушення статті 3 Конвенції [49].

Оперативність і розумна швидкість розслідування.

Оперативність і розумна швидкість розслідування заяви про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, має визначальне значення для захисту прав потерпілого, а також належної фіксації та збереження доказів. При цьому необхідно виділяти два аспекти цього стандарту: по-перше, оперативність початку розслідування та, по-друге, тривалість самого розслідування. Наведемо декілька прикладів справ, у яких ЄСПЛ звернув увагу на відсутність оперативності початку розслідування.

Так, у справі “Orlik v. Ukraine” ЄСПЛ зазначив, що хоча заявниця подала до міліції скаргу про напад наступного дня після події, справу за фактом нападу було порушено з певною затримкою – через півтора місяці. Крім того, досудове слідство кілька разів зупинялося у зв’язку з неможливістю встановити особу, яка вчинила злочин, суди кілька разів повертали справу на додаткове розслідування, і неодноразово у справі виносились постанови про відмову у порушенні кримінальної справи. З огляду на наведене, ЄСПЛ дійшов висновку, що у цій справі органи влади не провели оперативного розслідування тверджень заявниці про жорстоке поводження, що призвело до закінчення відповідного строку давності і унеможливило подальше кримінальне переслідування одного з ймовірних правопорушників. Отже, розслідування тверджень заявниці про жорстоке поводження не відповідало вимогам статті 3 Конвенції, а тому було порушення цієї статті [50].

У іншій справі “Strogan v. Ukraine”, розглянувши скаргу заявника за статтею 3 Конвенції, ЄСПЛ вказав, що розслідування, проведене за скаргою заявника відповідно до положень КПК державні органи розпочали із затримкою у три місяці. Пізніше кримінальне провадження було закрито без вжиття достатніх заходів для вивчення обставин справи [43].

Розглянувши скаргу заявниці у справі “Ignatkina v. Ukraine”, ЄСПЛ зазначив, що відповідну кримінальну справу було порушено лише через три місяці, справа

неодноразово поверталася на додаткове розслідування та новий розгляд судом першої інстанції, а внаслідок службової недбалості працівників міліції ймовірний підозрюваний виїхав до Німеччини, внаслідок чого провадження у кримінальній справі було надмірно тривалим. Суд також нагадав, що повторювані повернення справи на новий розгляд у межах одного провадження вказують на наявність серйозних недоліків судової системи. У зв’язку з вищезазначеним ЄСПЛ зробив висновок, що розслідування було неефективним, а його тривалість – невинновано довгою. Тому було констатовано порушення статті 3 Конвенції [51].

У справі “Kleutin v. Ukraine” ЄСПЛ констатував порушення статті 3 Конвенції у зв’язку із тим, що період подання заявником скарги на жорстоке поводження до початку проведення такого розслідування сягнув майже трьох років, а слідчими під час його проведення систематично не виконувалися вказівки суду щодо належної перевірки відповідних скарг [52]. У іншій справі “Dolganin v. Ukraine” ЄСПЛ зазначив, що заявникові як мінімум шість разів було відмовлено у порушенні кримінальної справи за фактом жорстокого поводження із ним працівників міліції, чотири постанови про відмову були скасовані як передчасні [53].

У свою чергу у низці справ ЄСПЛ констатував надмірну тривалість розслідування заяв про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. Так, у справі “Teslenko v. Ukraine” порушення статті 3 Конвенції було встановлено у зв’язку з неефективністю розслідування за скаргами заявника про погане поводження, зокрема, оскільки розслідування справи, що тривало більше семи років, не просунулось далі, аніж розгляд справи судом першої інстанції; справа неодноразово поверталася на додаткове розслідування; повнота та достовірність судово-медичних експертиз ставилася під сумнів слідчими, які неодноразово допитували експертів і призначали додаткові експертизи; протягом тривалого часу не забезпечувалася явка свідків у судові засідання, що негативно вплинуло на їх здатність пригадати події [54].

У іншій справі “Adnalarov v. Ukraine” ЄСПЛ констатував порушення статті 3 Конвенції у зв’язку із надмірною тривалістю розслідування (більше десяти років), та його суттєвими недоліками, що призводили до неодноразового повернення справи на додаткове розслідування [55].

У справі “Vasylichuk v. Ukraine” ЄСПЛ було встановлено порушення статті 3 Конвенції у зв’язку з неефективністю розслідування скарг заявниці у зв’язку із встановленням таких обставин. Так, після п’яти років розслідування скарг заявниці та неодноразового поновлення розслідування справи багато питань залишилися невирішеними, суперечливі версії подій не були узгоджені, а також з огляду на винесення двох постанов про відмову у порушенні кримінальної справи лише на підставі показань працівників міліції та одного свідка, що свідчить про непроведення аналізу та незібрання подальших доказів протягом всього цього часу [56].

У справі “Mytsyk and Kravchuk v. Ukraine” ЄСПЛ зауважив, що жодна слідча дія не була проведена в період із серпня 2015 до серпня 2019 року, а також відсутня інформація про дії, які проводилися після цього періоду. З огляду на зазначене, Суд дійшов висновку, що було порушено статтю 3 Конвенції [48].

Розглянувши справу “Molokov v. Ukraine” ЄСПЛ дійшов висновку, що проведене на національному рівні розслідування у цій справі було неефективним у зв’язку із тим, що низка важливих слідчих дій була проведена зі значною затримкою, розслідування неодноразово закривалося та відновлювалося, а неодноразові повернення справи на додаткове розслідування можуть свідчити про серйозні недоліки в національній системі здійснення слідства. Суд зазначив, що від нового розслідування, призначеного у справі,

навіть слід очікувати результатів не лише у зв'язку із тим, що в Україні триває війна, а й тому, що з моменту оскаржуваних подій минуло більше семи років. Тому розслідування не може вважатися ефективним [2].

Громадський контроль та участь потерпілого.

ЄСПЛ у своїх рішеннях наголошує на важливості надання постраждалій особі статусу потерпілого та її участі під час розслідування заяв про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. Водночас, у окремих справах за статтею 3 Конвенції ЄСПЛ констатував недотримання цього стандарту розслідування. Так, у справі “Kulayev and Others v. Ukraine” ЄСПЛ, розглянувши скарги заявників, зазначив, що заявникам не був наданий статус потерпілих у відповідних провадженнях, які неодноразово закривалися та відновлювалися у зв'язку з різними процесуальними недоліками, не було докладено зусиль для усунення розбіжностей між твердженнями заявників і працівників міліції. Натомість остаточні висновки ґрунтувалися на показаннях працівників міліції, які були прийняті беззаперечно [57].

Аналогічні порушення було констатовано ЄСПЛ також у інших справах. Наприклад, у справі “Vitkovskiy v. Ukraine” Суд встановив, що заявнику не було надано статус потерпілого та його не було допитано у встановленому законом порядку [33]. У іншій справі “Karustiyak v. Ukraine” ЄСПЛ звернув увагу на те, що більше п'яти років заявника не допитували щодо жорстокого з ним поводження, тобто до початку повного кримінального розслідування події. Також виявляється очевидним, що заявники чинилися перешкоди в отриманні інформації щодо розслідування його справи [58].

На додаток слід звернути увагу на те, що згідно із практикою ЄСПЛ, вимоги статті 3 Конвенції щодо ефективного реагування органів державної влади на заяви про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, розповсюджуються не тільки на досудове розслідування, але й на судовий розгляд та виконання покарань. Ілюстрацією сказаного можуть бути декілька рішень ЄСПЛ. Так, у справі “Lysenko and Others v. Ukraine”, розглядаючи скарги заявників, Суд зазначив, що стаття 3 Конвенції вимагає від органів державної влади не тільки проведення ефективного досудового розслідування стверджуваного жорстокого поводження, навіть якщо таке поводження було вчинено приватними особами, а і щоб національні суди за жодних обставин не допускали випадків, за яких завдані тілесні та моральні страждання залишаються безкарними. ЄСПЛ під час розгляду фактів справ заявників вказав, що органи державної влади, які були уповноважені порушити та розслідувати кримінальну

справу, насправді не намагалися оперативно та ретельно розслідувати їх, встановити факти та за потреби притягнути до відповідальності винних осіб [59].

У справі “Pylypchuk and Others v. Ukraine” ЄСПЛ звернув увагу, що процесуальні вимоги статті 3 Конвенції виходять за межі стадії досудового розслідування, тобто стадія судового розгляду беззаперечно має відповідати вимогам статті 3 Конвенції [60].

Щодо подальшої належної процедури розслідування та судового розгляду заяв про катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження ЄСПЛ висловився у справі “Meliksetyan v. Ukraine”. Так, у цій справі, розглянувши скарги заявника, Суд зауважив, що двоє працівників міліції були визнані винними у жорстокому поводженні із заявником. Цих міркувань достатньо для висновку ЄСПЛ, що держава несе відповідальність за жорстоке поводження з ним. З огляду на велику кількість тілесних ушкоджень, завданих заявнику, наявність їх в декількох місцях та обставин, за яких вони були отримані, у тому числі тривалість жорстокого поводження, його умисний характер, його мету та вразливість заявника vis-a-vis працівників міліції, які затримували та допитували його з грубим порушенням чинного законодавства – Суд вважає, що таке поводження досягло такого рівня суворості, аби кваліфікувати його як катування. Проте Апеляційний суд звільнив обох працівників міліції від відбування невідбутої частини покарання та скасував заборону обіймати посади в правоохоронних органах, встановивши, що вчинені ними кримінальні правопорушення «не включають насильство, що становило небезпеку для життя і здоров'я». Щодо третього працівника міліції ЄСПЛ звернув увагу, що на нього не було накладено жодних дисциплінарних стягнень чи притягнуто до будь-якої іншої відповідальності, хоча він брав участь у затриманні заявника та примусовому доставленні до відділу міліції, а також був присутній під час допиту заявника. З огляду на зазначені висновки Суд констатував порушення статті 3 Конвенції [61].

Крім того, варто звернути увагу також на справу “Ushakov and Ushakova v. Ukraine”. Розглянувши цю справу, ЄСПЛ вказав, що один з працівників міліції, на дії яких заявники скаржилися, – К., вже фігурував у справі “Savin v. Ukraine”, у якій Суд встановив порушення статті 3 Конвенції (так, у справі “Savin v. Ukraine” К. надзвичайно жорстоко повівся із заявником у 1999 році, але його було звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. ЄСПЛ також зауважив, що К., тим не менш, побудував успішну кар'єру в органах міліції з березня 2010 року) [62].

ЛІТЕРАТУРА

1. European Court of Human Rights. (2021, April 20). Case of Lukashov v. Ukraine (Application No. 35761/07) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-209316>
2. European Court of Human Rights. (2023, October 12). Case of Molokov v. Ukraine (Application No. 60865/16) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-228025>
3. European Court of Human Rights. (2023, June 1). Case of Ponomarenko v. Ukraine (Application No. 51456/17) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-224988>
4. European Court of Human Rights. (2016, March 24). Case of Korneykova and Korneykov v. Ukraine (Application No. 56660/12) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-161543>
5. European Court of Human Rights. (2017, April 27). Case of Zherdev v. Ukraine (Application No. 34015/07) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-173088>
6. European Court of Human Rights. (2022, September 29). Case of Maksimenko v. Ukraine (№ 2) (Application No. 45547/13) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-219733>
7. European Court of Human Rights. (2022, September 15). Case of Vadym Melnyk v. Ukraine (Applications Nos. 62209/17 and 50933/18) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-219199>
8. European Court of Human Rights. (2020, September 10). Case of Ivashchenko v. Ukraine (Application No. 41303/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-204194>
9. European Court of Human Rights. (2020, June 25). Case of Borzykh and Others v. Ukraine (Applications Nos. 5353/14 and 2 others) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-203162>
10. European Court of Human Rights. (2024, June 6). Case of Vasylenko and Others v. Ukraine (Application No. 3938/23 and 2 others) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-234020>
11. European Court of Human Rights. (2017, January 19). Case of Komarov v. Ukraine (Application No. 4772/06) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-170360>

12. European Court of Human Rights. (2021, May 27). Case of Tymchenko v. Ukraine (Application No. 28253/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-210084>
13. European Court of Human Rights. (2021, April 15). Case of Plachkov v. Ukraine (Application No. 76250/13) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-209150>
14. European Court of Human Rights. (2023, June 22). Case of Neshcheret v. Ukraine (Application No. 41395/19) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-225327>
15. European Court of Human Rights. (2023, July 6). Case of Kosko v. Ukraine (Application No. 41832/16) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-225665>
16. European Court of Human Rights. (2019, January 29). Case of Osipenkov v. Ukraine (Application No. 31283/17) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-189592>
17. European Court of Human Rights. (2018, December 18). Case of Sergey Smirnov v. Ukraine (Application No. 36853/09) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-188382>
18. European Court of Human Rights. (2019, November 21). Case of Smilyanskaya v. Ukraine (Application No. 46196/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-198470>
19. European Court of Human Rights. (2021, April 15). Case of Nikolishen v. Ukraine (Application No. 65544/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-209146>
20. European Court of Human Rights. (2015, July 16). Case of Temchenko v. Ukraine (Application No. 30579/10) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-156073>
21. European Court of Human Rights. (2015, December 3). Case of Kushch v. Ukraine (Application No. 53865/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-158963>
22. European Court of Human Rights. (2021, April 22). Case of Vasily Ivashchenko v. Ukraine (№ 2) (Application No. 1976/13) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-209479>
23. European Court of Human Rights. (2019, January 29). Case of Chupryna v. Ukraine (Application No. 876/16) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-189595>
24. European Court of Human Rights. (2022, September 20). Case of Avraamova v. Ukraine (Application No. 2718/12) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-219466>
25. European Court of Human Rights. (2022, December 8). Case of Yakovlyev v. Ukraine (Application No. 42010/18) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-221265>
26. European Court of Human Rights. (2024, March 21). Case of Petrakovskyy and Leontyev v. Ukraine (Applications Nos. 26815/16 and 43612/16) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-231612>
27. European Court of Human Rights. (2023, November 16). Case of Yakovin and Others v. Ukraine (Application No. 23361/14 and 6 others) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-228830>
28. European Court of Human Rights. (2019, December 17). Case of Kardava v. Ukraine (Application No. 19886/09) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-199168>
29. European Court of Human Rights. (2015, December 3). Case of Yaroshovets and Others v. Ukraine (Applications Nos. 74820/10, 71/11, 76/11, 83/11, and 332/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-158961>
30. European Court of Human Rights. (2014, September 4). Case of Rudyak v. Ukraine (Application No. 40514/06) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-146356>
31. European Court of Human Rights. (2015, July 23). Case of Serikov v. Ukraine (Application No. 42164/09) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-156247>
32. European Court of Human Rights. (2016, February 25). Case of Zyakun v. Ukraine (Application No. 34006/06) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-160823>
33. European Court of Human Rights. (2013, September 26). Case of Vitkovskiy v. Ukraine (Application No. 24938/06) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-126454>
34. European Court of Human Rights. (2020, May 7). Case of Antonyuk v. Ukraine (Application No. 48040/09) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202420>
35. European Court of Human Rights. (2017, March 14). Case of Barysheva v. Ukraine (Application No. 9505/12) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-172076>
36. European Court of Human Rights. (2015, February 5). Case of Ogorodnik v. Ukraine (Application No. 29644/10) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-150791>
37. European Court of Human Rights. (2023, March 2). Case of Trachuk v. Ukraine (Application No. 24413/13) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-223276>
38. European Court of Human Rights. (2022, October 6). Case of Demidetskiy v. Ukraine (Application No. 50829/09) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-219481>
39. European Court of Human Rights. (2019, December 17). Case of Burlakov and Lysenko v. Ukraine (Application No. 19103/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-199173>
40. European Court of Human Rights. (2017, March 28). Case of Grigoryan and Sergeyeva v. Ukraine (Application No. 63409/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-172323>
41. European Court of Human Rights. (2022, October 6). Case of Suslov and Batikyan v. Ukraine (Applications Nos. 56540/14 and 57252/14) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-219573>
42. European Court of Human Rights. (2015, October 29). Case of Chmil v. Ukraine (Application No. 20806/10) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-158139>
43. European Court of Human Rights. (2016, October 6). Case of Strogan v. Ukraine (Application No. 30198/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-166957>
44. European Court of Human Rights. (2015, January 29). Case of A.N. v. Ukraine (Application No. 13837/09) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-150651>
45. European Court of Human Rights. (2014, October 16). Case of Gordiyenko v. Ukraine (Application No. 27620/09) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-147039>
46. European Court of Human Rights. (2021, January 21). Case of Kadura and Smaliy v. Ukraine (Applications Nos. 42753/14 and 43860/14) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-207420>
47. European Court of Human Rights. (2023, October 5). Case of Kozlovskaya v. Ukraine (Application No. 52212/13) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-227727>
48. European Court of Human Rights. (2024, May 16). Case of Mytsyk and Kravchuk v. Ukraine (Application No. 51984/17) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-233620>
49. European Court of Human Rights. (2022, September 22). Case of Ivashkiv v. Ukraine (Application No. 59670/14) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-219257>
50. European Court of Human Rights. (2016, February 11). Case of Orlik v. Ukraine (Application No. 27454/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-160427>

51. European Court of Human Rights. (2015, May 21). *Case of Ignatkina v. Ukraine* (Application No. 70758/12) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-154534>
52. European Court of Human Rights. (2016, June 23). *Case of Kleutin v. Ukraine* (Application No. 5911/05) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163909>
53. European Court of Human Rights. (2017, February 16). *Case of Dolganin v. Ukraine* (Application No. 18404/07) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-171477>
54. European Court of Human Rights. (2011, December 20). *Case of Teslenko v. Ukraine* (Application No. 55528/08) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-108189>
55. European Court of Human Rights. (2014, November 27). *Case of Adnaralov v. Ukraine* (Application No. 10493/12) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-148227>
56. European Court of Human Rights. (2013, June 13). *Case of Vasylichuk v. Ukraine* (Application No. 24402/07) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-120516>
57. European Court of Human Rights. (2022, September 22). *Case of Kulayev and Others v. Ukraine* (Application No. 16495/13) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-219218>
58. European Court of Human Rights. (2016, March 3). *Case of Kapustyak v. Ukraine* (Application No. 26230/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-160991>
59. European Court of Human Rights. (2024, June 6). *Case of Lysenko and Others v. Ukraine* (Application No. 41399/15 and 2 others) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-233994>
60. European Court of Human Rights. (2023, December 14). *Case of Pylypchuk and Others v. Ukraine* (Applications Nos. 59255/14 and 2 others) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-229407>
61. European Court of Human Rights. (2022, September 22). *Case of Meliksetyan v. Ukraine* (Application No. 40057/11) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-219219>
62. European Court of Human Rights. (2015, June 18). *Case of Ushakov and Ushakova v. Ukraine* (Application No. 10705/12) [Judgment]. HUDOC. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-155199>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПОВІДОМЛЕНЬ ІНТЕРПОЛУ: ЧЕРВОНА КАРТКА ТА ДИФУЗІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТИ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

THE LEGAL STATUS OF INTERPOL NOTICES: RED NOTICE AND DIFFUSION AS ELEMENTS OF TRANSNATIONAL CRIMINAL PROSECUTION

Островська М.В., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Бабасва О.В., к.ю.н.,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено комплексний аналіз правового статусу повідомлень Інтерполу, зокрема червоного повідомлення (Red Notice) та дифузії (diffusion), у межах міжнародного кримінального процесу. Ці інструменти розглядаються як засоби транснаціонального кримінального переслідування, що активно використовуються в умовах глобалізації та зростання міжнародної мобільності. Розкрито функціональне призначення червоного повідомлення як офіційного запиту на встановлення місцезнаходження особи та її тимчасове затримання з метою подальшої екстрадиції. Визначено правові критерії, яким має відповідати Red Notice, зокрема обґрунтованість підстав для арешту, відповідність Статуту Інтерполу, а також недопущення його використання у справах політичного, військового, расового або релігійного характеру. Деталізовано категорії правопорушень, що виключають можливість публікації Red Notice.

Окремо розглянуто дифузії як інструмент оперативного обміну інформацією між національними правоохоронними органами, що надсилається без попередньої перевірки Генеральним секретаріатом. Підкреслено, що відсутність інституційного контролю над такими повідомленнями створює ризики зловживань і порушень фундаментальних прав людини. Зазначено, що дифузії часто використовуються для обходу обмежень, пов'язаних із Red Notice, особливо у справах, де наявний політичний підтекст. Прикладом правового зловживання дифузіїю розглянуто справу Білла Браудера, в якій продемонстровано обхід відмови Інтерполу в публікації Red Notice через політичну мотивацію запиту.

У статті обґрунтовано необхідність удосконалення регулювання діяльності Інтерполу, зокрема створення незалежного механізму контролю за правомірністю повідомлень, запровадження чітких процедур оскарження та забезпечення доступу осіб до інформації щодо власного статусу в системі. Підкреслюється, що лише суворе дотримання принципів законності, правової визначеності та поваги до прав людини дозволить уникнути політизації Інтерполу та зберегти його авторитет як нейтрального інструменту міжнародного правосуддя.

Ключові слова: Інтерпол, червоне повідомлення, дифузія, міжнародний розшук, кримінальний процес, права людини, зловживання Інтерполом, екстрадиція, міжнародна правова допомога.

The article examines the legal status of INTERPOL communications, specifically Red Notices and diffusions, within the framework of international criminal proceedings. A comprehensive analysis is conducted of the functions and legal nature of these tools of transnational criminal prosecution. The role of the Red Notice is revealed as a request to locate a person and provisionally arrest them with a view to possible extradition. The article details the requirements for the issuance of a Red Notice, including the existence of a national arrest warrant, compliance with the INTERPOL Constitution, and the prevention of human rights violations, particularly politically motivated prosecutions.

Special attention is given to diffusions as an alternative channel of information exchange between national law enforcement agencies that does not require approval by the General Secretariat. While this procedure allows for faster responses, it lacks an internal control mechanism, which increases the risk of abuse. The case of Bill Browder is used to illustrate how regulatory shortcomings enable certain states to exploit INTERPOL for political purposes. The analysis of varying responses by member states to diffusions demonstrates the absence of a unified approach to their legal significance.

The article substantiates the need to reform mechanisms for the oversight and review of INTERPOL communications. It proposes the establishment of an independent monitoring body, the introduction of transparency standards, appeal mechanisms, and mandatory legal assessments of requests. Emphasis is also placed on the need to strengthen safeguards for individual rights, including the right to access information regarding one's status in the INTERPOL system. The article underscores that ensuring a balance between the effectiveness of international criminal cooperation and the protection of human rights should be a priority in the future reform of INTERPOL as an international police organization.

Key words: INTERPOL, Red Notice, diffusion, international search, criminal procedure, human rights, misuse of INTERPOL, extradition, international legal assistance.

З огляду на сучасні умови глобалізації та зростання міжнародної мобільності населення, зусилля окремих держав щодо кримінального переслідування осіб втрачають ефективність без належного міжнародного співробітництва. Найвідомішим інструментом такої співпраці є Міжнародна організація кримінальної поліції – Інтерпол, що забезпечує комунікацію між країнами у сфері розшуку злочинців.

Перш за все, варто зазначити, що Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) – це міжнародна міждержавна організація, завданням якої є об'єднання зусиль усіх правоохоронних органів у рамках законодавства різних країн у боротьбі зі злочинністю. У цьому контексті потрібно звернути увагу на статтю 2 Статуту Інтерполу, у якій зазначається, що цілями організації є: 1) забезпечувати та підтримувати найширшу взаємну допомогу між усіма органами кримінальної поліції в межах законодавства різних країн та в дусі Загальної

декларації прав людини; 2) створювати та розвивати всі інституції, які можуть ефективно сприяти попередженню та припиненню загальнокримінальних злочинів [1].

Незважаючи на цілі, сформульовані вище, Інтерпол не має повноважень когось заарештовувати або розслідувати злочини. Основна задача Інтерполу полягає в сприянні обміну інформацією між національними поліцейськими силами країн [2; 3]. У кожній з країн, що входять в Інтерпол створені Національні центральні бюро (далі – НЦБ) у структурі правоохоронних органів для взаємодії з НЦБ Інтерполу інших країн і Генеральним секретаріатом [4].

Тому, для координації цієї співпраці Інтерпол розробив систему повідомлень, які дозволяє інформувати держави-члени про осіб, які перебувають у розшуку, зниклих безвісти, а також можливі загрози безпеці тощо. Одним із видів таких повідомлень є так зване червоне повідомлення (Red Notice) – це така форма сповіщення, яке становить собою запит до правоохоронних органів усіх держав-чле-

нів Інтерполу про встановлення місцезнаходження особи та її тимчасове затримання. Метою такого повідомлення є екстрадиція, передача або вжиття інших правових заходів згідно з законодавством країни, яка звертається з відповідним запитом.

Таке повідомлення публікується лише при наявності чинного національного ордеру на арешт або ж судового рішення. Проте, слід підкреслити, що розміщення червоного повідомлення не зобов'язує держави-члени автоматично затримувати особу – рішення про арешт залишається в компетенції національних органів і залежить від внутрішнього законодавства конкретної країни.

Червоне повідомлення містить в собі таку інформацію: по-перше, відомості, які уможливають ідентифікацію особи (наприклад, ім'я, дата народження, громадянство, фотографії, відбитки пальців і т.д.), і по-друге – обставини злочину, який вчинила ця особа і за який розшукується. У більшості випадків мова йдеться про тяжкі правопорушення, як-от вбивство, зґвалтування, або шахрайство [5].

Тут, також, важливо відрізнити осіб, які розшукуються для притягнення до кримінальної відповідальності, і тих, хто вже є засудженим. У першому випадку особа вважається невинуватою до моменту винесення обвинувального вироку судом, тобто тут можна говорити про наявність презумпції невинуватості. Щодо другого випадку, то тут мається на увазі виконання вироку, винесеного судом країни, яка надіслала запит. [5].

Окрему увагу треба звернути на виключення, тобто правопорушення, за які публікація Red Notice не допускається. Відповідно до статті 83(1)(a)(i) Правил обробки даних (Rules on the Processing of Data, RPD), червоне повідомлення може бути видане лише щодо тяжких злочинів загальнокримінального характеру. Тобто, заборонені публікації червоних повідомлень у зв'язку з проституцією, сурогатним материнством, зберіганням наркотиків для особистого вжитку, несплатою аліментів. До цього ж переліку входять і адміністративні порушення, такі як: порушення трудового законодавства, несплата штрафів і т.д. [6].

На мою думку, ці обмеження є досить важливими, особливо у контексті захисту прав людини та недопустимості зловживань ними, наприклад, у випадках, коли запити про розшук використовують для певного політичного тиску. у цьому контексті можна підкреслити і випадки, пов'язані з конфліктами юрисдикцій у справах про батьківські права чи сімейні суперечки, які, попри свій чутливий характер, не можуть становити підставу для інтернаціоналізації кримінального переслідування.

Таким чином, система винятків, закріплена у правилах Інтерполу, слугує забезпеченням певної рівноваги між ефективним міжнародним розшуком та дотриманням принципів законності, правової визначеності й фундаментальних прав людини.

Однак, наявність таких чітко визначених умов щодо публікації червоного повідомлення, не виключає й інші механізми, якими держави-члени Інтерполу можуть користуватись для ініціювання міжнародного розшуку. У практиці дедалі більшого поширення набуває дифузія (diffusion), яка, має подібну мету, що і Red Notice. Проте існують суттєві відмінності як за процедурою ініціювання, так і за ступенем контролю з боку Генерального секретаріату Інтерполу, що роблять цей інститут відмінним від червоного повідомлення.

На противагу червоному повідомленню, яке передбачає централізовану перевірку запиту Генеральним Секретаріатом на відповідність Статуту та правилам організації, дифузія може безпосередньо одразу бути направлена від НЦБ однієї країни до бюро інших країн. Таким чином держави-члени інтерполу оминають попередній аналіз з боку Секретаріату. Отже, така процедура є більш спрощеною, і з одного боку це дозволяє швидко та оперативно реагувати у невідкладних ситуаціях, але з іншого – може ство-

рювати певні ризики у контексті дотримання прав людини через наявність можливості зловживання цим інструментом [7].

Яскравим прикладом такого зловживання є справа Білла Браудера. Протягом тривалого часу Російська Федерація неодноразово намагалася домогтися видання червоного повідомлення через Інтерпол щодо його арешту. Однак Комісія з контролю за файлами Інтерполу (CCF) визнала ці спроби політично вмотивованими та відхилила відповідні запити. Тоді Росія вдалася до альтернативної тактики: опублікувала дифузію на ім'я Браудера, що дозволило обійти попередній контроль і направити запит без узгодження з Генеральним секретаріатом Інтерполу. У травні 2018 року, діючи на підставі такої дифузії, іспанська поліція затримала Браудера у Мадриді. Лише після кількох годин і особистого втручання Генерального секретаря Інтерполу його було звільнено. Отже, незважаючи на оперативність дифузії як засобу міжнародної поліцейської комунікації, її використання повинно супроводжуватися належними гарантіями захисту прав людини та механізмами запобігання політично мотивованому переслідуванню [8].

Загалом, Дифузія полягає у тому, що інформації прямо передається від одного Національного центрального бюро до інших, і як вже зазначалося така процедура не потребує попереднього затвердження Генерального секретаріату Інтерполу. Це дає можливість державам оперативно поширювати важливу інформацію, якщо наприклад, розшукується особа підозрювана у вчиненні тяжких злочинів, або, якщо ж існує загроза терористичного характеру. Таким чином, дифузія виступає засобом швидкого інформування, що дозволяє забезпечити ефективну координацію дій у невідкладних ситуаціях. Це безперечно є її вагомою перевагою [7].

Водночас треба зауважити, що дифузія не має обов'язкової юридичної сили для держав-одержувачів, і її виконання вже напряму залежить від законодавства країни, у якій вона запитується, та розсуду компетентних органів країни [7]. Тобто, виникає така ситуація, за якої особа, стосовно якої розіслано дифузію, може бути затримана в одній державі, але при цьому може залишатися недоторканою в іншій, яка, наприклад, не вважає надану інформацію достатньою підставою для правових дій. Наприклад, у випадку Білла Браудера, про якого вже згадано вище, країни, де він мав громадянство або проживав, не виконали подібних запитів. Великобританія, де Браудер є громадянином, та США, де він мав статус постійного резидента, публічно заявили, що запити Росії є політично мотивованими та не підлягають виконанню [8].

Крім того, на противагу червоному повідомленню, дифузія може бути конфіденційною і не оприлюднюється. Вона також не завжди містить вимогу щодо затримання особи і у більшості випадків її використовують для запитів про допомогу, обміну оперативною інформацією або координації дій між правоохоронними органами країн-членів Інтерполу. Така гнучкість є її перевагою в умовах, що вимагають негайного реагування. Проте, водночас це може виявитись і певним недоліком, оскільки відсутність централізованого контролю може потенційно призводити до зловживань дифузій [7].

Отже, дифузія є важливим, але недостатньо врегульованим інструментом, який потребує глибшого осмислення з точки зору захисту прав людини та забезпечення балансу між швидкістю реагування й дотриманням правових гарантій. Її природа як засобу інформаційного обміну, а не юридично зобов'язуючого документа, зумовлює необхідність критичного підходу до використання цього інструменту у міжнародному кримінальному процесі.

Дослідження правового статусу повідомлень Інтерполу, зокрема червоного повідомлення та дифузії, дозволяє зробити висновок про суттєві відмінності у процедурі

їх публікації, юридичній силі та наслідках для осіб, стосовно яких вони застосовуються. Червоне повідомлення є більш формалізованим інструментом, що передбачає попередню перевірку на відповідність основним стандартам Інтерполу та міжнародного права. Його публікація обмежена як за видами злочинів, так і з урахуванням вимог щодо недопущення політично вмотивованого переслідування.

Натомість дифузія, завдяки спрощеній процедурі та відсутності обов'язкової перевірки Генеральним секретаріатом Інтерполу, є більш гнучким, але водночас і більш вразливим до потенційних зловживань інструментом. Використання дифузії без належного контролю створює ризики порушення прав людини та правової безпеки, що

підтверджується конкретними прикладами із міжнародної практики.

У цьому контексті постає нагальна необхідність вдосконалення механізмів перевірки та моніторингу використання всіх видів повідомлень Інтерполу, включаючи дифузії. Забезпечення балансу між ефективністю міжнародної кримінальної співпраці та дотриманням прав людини повинно залишатися одним із пріоритетів у діяльності міжнародних організацій правоохоронного співробітництва.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на вдосконалення механізмів контролю за використанням дифузії та удосконалення системи моніторингу відповідності повідомлень Інтерполу міжнародним стандартам прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статут Міжнародної організації кримінальної поліції Інтерполу : Статут Міжнар. орг. кримін. поліції від 13.06.1956 : станом на 4 квіт. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_142#Text (дата звернення: 28.04.2025).
2. *Fair Trials | Fairness, equality, justice*. URL: <https://www.fairtrials.org/app/uploads/2022/01/Fair-Trials-International-INTERPOL-Note-of-Advice.pdf> (дата звернення: 28.04.2025).
3. FAQs about INTERPOL – Fair Trials. *Fair Trials*. URL: <https://www.fairtrials.org/articles/information-and-toolkits/faqs-about-interpol/> (дата звернення: 28.04.2025).
4. Міжнародна організація кримінальної поліції – Інтерпол: структура, управління та основні напрями діяльності *Харківський національний університет внутрішніх справ*. URL: <https://univd.edu.ua/uk/post/1748> (дата звернення: 28.04.2025).
5. About Red Notices. *INTERPOL | The International Criminal Police Organization*. URL: <https://www.interpol.int/How-we-work/Notices/Red-Notices> (дата звернення: 28.04.2025).
6. *INTERPOL | The International Criminal Police Organization*. URL: https://www.interpol.int/content/download/5694/file/27%20E%20RulesProcessingData_RPD_2024.pdf (дата звернення: 28.04.2025).
7. Interpol Diffusion Notice – Wanted Person Information. *Interpol*. URL: <https://interpollawfirm.com/services/diffusion/> (дата звернення: 28.04.2025).
8. Nemets Y. L. Bill Browder's Case Highlights Loopholes in Relief INTERPOL Grants Victims of Red Notice Abuse. *Medium*. URL: <https://medium.com/@ynemets/bill-browders-case-highlights-loopholes-in-relief-interpol-grants-victims-of-red-notice-abuse-c3c2510aa407> (дата звернення: 28.04.2025).
9. Міжнародний розшук Інтерполом Захист *Адвокатів* Інтерполу. *Interpol-Stop.com*. URL: <https://interpol-stop.com.ua/uk/servisi/mizhnarodnij-rozshuk/> (дата звернення: 28.04.2025).
10. Процедура оголошення особи в міжнародний розшук: етапи та інсайди – Юриджна Газета. *Юриджна газета – онлайн версія*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/procedura-ogoloshennya-osobi-v-mizhnarodnij-rozshuk-etapi-ta-insaydi.html> (дата звернення: 28.04.2025).
11. Як працює українське НЦБ Інтерполу – Юриджна Газета. *Юриджна газета – онлайн версія*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/yak-pracyue-ukrayinske-ncb-interpolu.html> (дата звернення: 28.04.2025).

**ОБШУК: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРИВАТНОСТІ
ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ****SEARCH: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS FOR THE PROTECTION
OF PRIVACY AND THEIR APPLICATION IN UKRAINE**

**Погорецький М.А., д.ю.н., професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
проректор з науково-педагогічної роботи**

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проведено комплексний аналіз положень статті 233 Кримінального процесуального кодексу України в аспекті забезпечення права особи на приватність під час проведення обшуку, з урахуванням практики його застосування у мирний час, в умовах воєнного стану та особливостей обшуку щодо адвокатів. Розкрито нормативні гарантії захисту від свавільного втручання в особисте й сімейне життя під час обшуку житла, іншого володіння, транспортного засобу та особи, акцентовано на їхніх недоліках і ризиках зловживання.

Основну увагу зосереджено на правових прогалинах української моделі: відсутності законодавчо визначених критеріїв «невідкладних випадків», неврегульованості строків подання матеріалів до суду, неможливості оскарження санкції на обшук, формальності та закритості постфактум-контролю, що суперечить статтям 8 і 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Виконано порівняльний аналіз законодавства Німеччини, Франції, Іспанії, Польщі та США, що дало змогу виокремити стандарти, побудовані на пріоритеті судового контролю, вузькому колі винятків і чітких процесуальних гарантіях, зокрема доктрини «плодів отруєного дерева» у праві США.

Узагальнено практику ЄСПЛ і національних судів, виявлено п'ять ключових проблем: відсутність критеріїв «невідкладності»; формальний характер постфактум-санкціонування без участі захисту; недостатнє обґрунтування обшуку та ігнорування принципу субсидіарності; правова невизначеність обшуку за ст. 166 КПК; відсутність кодифікації особистого обшуку. Запропоновано зміни до КПК: закріплення критеріїв «невідкладності», участі сторони захисту, права на апеляцію, уніфікації порядку обшуку за ст. 166, кодифікації особистого обшуку. Реалізація змін дозволить збалансувати інтереси слідства і права людини, наблизивши КПК до стандартів ЄСПЛ та практики держав ЄС і США.

Ключові слова: обшук, особистий обшук, обшук адвоката, право на приватність, КПК України, ст. 233, невідкладні випадки, судовий контроль, воєнний стан, стаття 8 Конвенції, ЄСПЛ, порівняльне право, докази, допустимість доказів.

The article provides a comprehensive analysis of the provisions of Article 233 of the Criminal Procedure Code of Ukraine in the context of ensuring an individual's right to privacy during searches, taking into account its application in peacetime, under martial law, and in relation to searches of lawyers. It examines the legal safeguards against arbitrary interference with private and family life during searches of a home, other property, vehicles, and individuals, with emphasis on their shortcomings and risks of abuse.

The focus is placed on the legal gaps in the Ukrainian model: the absence of statutory criteria for "urgent cases," the lack of regulation on deadlines for submitting search materials to court, the impossibility of appealing a search authorization, and the formal and closed nature of ex post control, which contradicts Articles 8 and 13 of the European Convention on Human Rights. A comparative analysis of the legislation of Germany, France, Spain, Poland, and the United States has been conducted, identifying standards based on the priority of judicial control, a narrow scope of exceptions, and clear procedural safeguards, including the "fruit of the poisonous tree" doctrine in U.S. law.

The case law of the ECtHR and national courts is summarized, revealing five key issues: absence of "urgent case" criteria; formal nature of ex post authorization without defense participation; insufficient justification for searches and disregard for the subsidiarity principle; legal uncertainty regarding searches under Article 166 of the CPC; and the absence of codification of personal search as a separate investigative action. Amendments to the CPC are proposed: establishing criteria for "urgent cases," ensuring defense participation, granting the right to appeal, unifying the procedure for searches under Article 166, and codifying personal search. Implementation of these changes will balance investigative needs and human rights, bringing the CPC closer to ECtHR standards and the practices of EU Member States and the United States.

Key words: search, personal search, search of a lawyer, right to privacy, Criminal Procedure Code of Ukraine, Article 233, urgent cases, judicial control, martial law, Article 8 of the Convention, ECtHR, comparative law, evidence, admissibility of evidence.

Постановка проблеми. Проблема забезпечення прав особи під час проведення обшуку перебуває в центрі уваги як національної доктрини кримінального процесуального права, так і практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд). Обшук становить одне з найглибших втручань держави в приватне життя людини, яке охоплює недоторканність житла, особисту недоторканність, конфіденційність особистих речей, засобів зв'язку, інформації та приватної документації. Особливо ця проблема загострилася в умовах воєнного стану. Саме тому законодавче регулювання підстав, порядку та меж проведення обшуку повинно бути чітким, передбачуваним, пропорційним меті й супроводжуватися ефективним судовим контролем. Проте чинна редакція статті 233 Кримінального процесуального кодексу України [1] (далі – КПК) містить низку прогалин, які породжують ризики свавілля, надмірного втручання в особисту сферу та порушення прав людини. Зокрема, норма не містить визначення «невідкладних випадків», допускає обшук без ухвали слідчого судді без встановленого строку подання протоколу до суду, не передбачає участі особи у процедурі постфактум-пере-

вірки та виключає можливість оскарження відповідних рішень. Це, в свою чергу, суперечить стандартам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2] (далі – Конвенція), що визнано в рішенні ЄСПЛ у справі «Korniyets and Others v. Ukraine» [3].

Постає необхідність системного перегляду підходів до правового регулювання інституту обшуку в кримінальному процесі України з урахуванням міжнародно-правових стандартів, вироблених як у правових системах держав – членів Європейського Союзу (насамперед Німеччини, Франції, Іспанії та Польщі, де чітко закріплені критерії допустимості обшуку без судового дозволу, обмежені винятки та передбачено ефективний судовий контроль за будь-якою формою втручання у приватність), так і в правовій системі Сполучених Штатів Америки, де напрацьовано розгалужений комплекс процесуальних гарантій, зокрема доктрину «плодів отруєного дерева» та вузьке тлумачення винятків із вимоги попереднього судового ордеру. Порівняльне дослідження положень КПК України і відповідних норм процесуального законодавства країн ЄС та США, здійснене на основі аналізу ст. 233 КПК

України, дозволяє не лише виявити розбіжності, а й сформулювати рекомендації щодо гармонізації національного законодавства з найкращими міжнародними підходами. У цьому контексті особливої ваги набуває питання нормативного визнання особистого обшуку як окремої слідчої (розшукової) дії з чітко визначеними підставами, процесуальною формою та гарантіями захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання втручання у приватну сферу особи при проведенні обшуку неодноразово ставали предметом дослідження у вітчизняній і зарубіжній науці кримінального процесу. В українській доктрині зусилля дослідників були зосереджені переважно на загальних характеристиках обшуку як слідчої (розшукової) дії, особливостях процесуального порядку його проведення, співвідношенні із заходами забезпечення кримінального провадження, а також окремих проблемах допустимості доказів, здобутих внаслідок порушення процесуального порядку (Ю. Аленін, О. Бобровник, І. Гловюк, Ю. Грошевий, О. Капліна, О. Кучинська, Д. Мірковець, В. Нор, Д. Сергеева, С. Стахівський, О. Старенький, О. Таран, О. Татаров, О. Тищенко, О. Торбас, А. Черняк, М. Цуцкеридзе, А. Шевчишен, О. Шило, Д. Шумейко, М. Шумило та ін.).

У межах української правової науки окремі автори наголошують на недопустимості підміни обшуку тимчасовим доступом до речей і документів, вказуючи, що це спотворює призначення слідчих (розшукових) дій та заходів забезпечення кримінального провадження, а також на підміні огляду обшуком. Увага також звертається на невизначеність правового статусу обшуку, що проводиться в порядку статті 166 КПК України, коли він виконує роль санкції за невиконання ухвали про тимчасовий доступ. Пропонується розглядати такий обшук не як автономну слідчу дію, а як допоміжну форму забезпечення доступу до доказів – що, своєю чергою, вимагає нормативного обмеження мети обшуку, переліку дозволених до вилучення об'єктів та посилення судового контролю (Л. Лобойко, Д. Сергеева, С. Стахівський, Л. Удалова, О. Яновська та ін.).

Окремі дискусійні аспекти зазначеної проблематики знайшли своє відображення у низці авторських публікацій [4–10], що слугували науково-методологічною основою для подальшого розвитку викладених у цій статті положень.

Водночас сучасні академічна та практична дискусії свідчать про зростаюче усвідомлення системних дефіцитів чинного правового регулювання обшуку в Україні, особливо в контексті захисту приватності особи та процесуального балансу. У цьому контексті нагальною є імплементація тих підходів, які апробовані в державах ЄС і схвалені практикою ЄСПЛ.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі системно-порівняльного аналізу положень статті 233 КПК України, вітчизняної правозастосовчої практики, а також законодавства країн Європейського Союзу та практики Європейського суду з прав людини визначити недоліки чинного регулювання порядку проведення обшуку в Україні та сформулювати концептуальні підходи до його удосконалення з метою забезпечення ефективного захисту права особи на приватність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право на повагу до приватного життя визнано одним із ключових елементів демократичного суспільства, що гарантується як національним, так і міжнародним правом. Відповідно до статті 30 Конституції України, кожному гарантується недоторканність житла, а проникнення до нього, інше втручання можливе лише на підставі вмотивованого судового рішення, за винятком невідкладних випадків, прямо передбачених законом [11]. Аналогічно, стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проголошує право кожного на повагу до приватного і сімей-

ного життя, житла та кореспонденції, встановлюючи, що втручання державної влади можливе лише у випадках, передбачених законом, і за умови необхідності в демократичному суспільстві [2].

Водночас у практиці застосування обшуків в Україні нерідко мають місце ситуації, коли державні органи проникають до житла без попереднього дозволу суду, прикриваючи свої дії посиланням на «невідкладність». Яскравою ілюстрацією таких порушень є справа *Korniyets and Others v. Ukraine*, у якій ЄСПЛ встановив, що законодавство України не забезпечує ефективного механізму захисту особи від свавільного втручання у приватне життя. Зокрема, обшуки, проведені без ухвали, надані формально санкціоновані судом без участі особи та її захисника, без можливості оскарження такого рішення, а судові ухвали здебільшого лише дублювали формулювання слідчого, не містячи реального аналізу обґрунтованості «невідкладних обставин». Суд наголосив, що відсутність попереднього судового контролю за обшуком має бути компенсована ефективним постфактум-контролем, який у випадку України виявився формальним, одностороннім (*ex parte*) і непрозорим [3].

Крім того, правова природа недоторканності житла включає не лише фізичний простір як такий, а й особисті дані, документи, засоби зв'язку, цифрові носії інформації та інші елементи приватної сфери. Це підтверджується усталеною практикою ЄСПЛ, відповідно до якої обшук у житлі, транспортному засобі або електронному пристрої є втручанням у приватне життя незалежно від його тривалості або інтенсивності. Таке втручання є виправданим лише за умови наявності чітко передбаченої законом процедури, пропорційності заходу, незалежного судового контролю та можливості ефективного захисту з боку особи.

У рішенні у справі *Korniyets and Others v. Ukraine* Суд дійшов висновку, що проведення обшуку без ухвали суду із подальшим автоматичним санкціонуванням таких дій за клопотанням слідчого, без надання можливості особі брати участь у розгляді та без права на оскарження, не відповідає вимогам «якості закону», як того вимагає стаття 8 Конвенції. У зв'язку з цим було встановлено порушення не лише статті 8, а й статті 13, оскільки особа не мала реального і доступного засобу правового захисту [3].

Отже, обшук як слідча дія, що найбільш інтенсивно обмежує приватність особи, потребує максимального рівня процесуальних гарантій. Їх відсутність трансформує обшук із правового інструменту у форму свавільного державного втручання, що суперечить як національній Конституції, так і зобов'язанням держави за Конвенцією.

Таким чином для забезпечення ефективного захисту прав людини у сфері кримінального провадження законодавство України має бути приведені у відповідність до практики ЄСПЛ: шляхом запровадження обов'язкового інформування особи про обшук, надання їй процесуального статусу на стадії судового розгляду питання про санкціонування проведеної слідчої дії, введення права на апеляційне оскарження та встановлення конкретних строків для розгляду таких питань. Без цих змін обшук залишатиметься джерелом системних порушень прав людини, як це зафіксовано ЄСПЛ у справі *Korniyets and Others v. Ukraine* [3].

У кримінальному процесуальному законодавстві України обшук визначається як слідча (розшукова) дія, що має на меті відшукування предметів, документів, осіб, які можуть мати доказове значення для досудового розслідування. Відповідно до статті 233 КПК України, проникнення до житла чи іншого володіння особи можливе лише за добровільною згодою або на підставі ухвали слідчого судді. Виняток становлять «невідкладні випадки», пов'язані з порятунком життя чи майна або затриманням підозрюваного на місці вчинення злочину. У будь-якому

разі після такого втручання слідчий зобов'язаний невідкладно подати клопотання до суду про надання дозволу на проведення обшуку з ретроспективною оцінкою підстав такої дії [1].

Стаття 234 КПК України деталізує процедуру отримання дозволу на обшук. Вона встановлює перелік обов'язкових відомостей, які має містити клопотання до слідчого судді, зокрема – про обставини вчинення злочину, правову кваліфікацію, місце, де планується обшук, і перелік об'єктів пошуку. Суддя, у свою чергу, має перевірити обґрунтованість кожного з трьох критеріїв: наявність злочину, релевантність об'єктів і ймовірність їх перебування у зазначеному місці. Без підтвердження хоча б одного з них ухвала винеситися не може.

Проаналізовані ухвали слідчих суддів системно фіксують стійкий масив процесуальних проблем, які супроводжують ініціювання та санкціонування обшуків у досудовому провадженні, і дозволяють систематизувати типові вади клопотань про обшук і матеріалів на їх підтвердження.

По-перше, найпоширенішою вагою є недоведеність локалізації предмета обшуку: суди відмовляють, коли зі змісту клопотання та додатків не випливає, що відшукувані речі/документи перебувають саме у вказаному приміщенні чи володінні, або коли така вірогідність не обґрунтована належними даними (справи № 761/19628/23, 761/33528/23, 759/14560/24) [12; 13; 14]. У низці випадків суд прямо констатує, що «не доведено ніяким чином», аби пов'язати місце обшуку з метою слідчої дії, що виключає можливість надання дозволу (справи № 761/19628/23, 761/19631/23) [12; 15].

По-друге, формальний характер обґрунтування клопотань без підтвердження викладених доводів належними та допустимими матеріалами (додані лише рапорти оперативних співробітників; відсутні допити, перевірка первинних відомостей; не встановлено ключові обставини злочину) кваліфікується судами як підстава для відмови (справа № 760/26461/22) [16]. До цієї ж групи належать процесуальні дефекти клопотань і матеріалів: відсутність обов'язкових реквізитів офіційного документа (гербової печатки, належного засвідчення підпису) ставить під сумнів належне оформлення й тягне відмову (справа № 757/12156/23-к) [17]; неподача матеріалів кримінального провадження до судового засідання позбавляє суд можливості перевірити «потрійний тест» (наявність події, релевантність об'єктів, імовірність місцезнаходження) і так само веде до відмови (справа № 757/14391/24-к) [18].

По-третє, процесуальна дисципліна сторони обвинувачення: неявка слідчого/прокурора без поважних причин судом розцінюється як фактичне неспідтримання клопотання і тягне відмову або закриття розгляду (справи № 757/27296/23-к, 757/6540/23-к, 991/3387/22) [19; 20; 21]; до цього блоку відноситься і добровільна відмова детектива від клопотання вже під час розгляду (справа № 991/3387/22) [21].

По-четверте, суди наголошують на засадах *equality of arms* та запобігання зловживанню повноваженнями: виявлені фактологічні протиріччя у клопотанні, непослідовність версій або спроби дублювати звернення без нових обставин визнаються неприпустимими; повторне звернення можливе лише за наявності нових, неоцінених раніше даних (справа № 758/3382/24) [22].

По-п'яте, у практиці чітко простежується матеріальний стандарт «обшук як *ultima ratio*»: суди відмовляють, коли слідство не доводить, що обшук є найбільш доцільним та ефективним способом досягнення мети і що цю мету не можна досягти менш інвазивними діями (тимчасовим доступом, вилученням тощо) (справа № 592/11911/25) [23].

Окремий пласт формує використання механізму обшуку за ст. 166 КПК за ініціативою сторони захисту.

Навіть коли суди формально погоджуються на таку логіку, вони часто не проводять повної перевірки критеріїв, притаманних звичайному обшуку за ст. 234 КПК (*локалізація, релевантність, неможливість здобуття іншим шляхом*), що відзначалося в ухвалі щодо клопотання адвоката; водночас інша практика підкреслює обмеженість процесуальної моделі – суди відмовляють, вказуючи, що адвокат не є суб'єктом виконання обшуку (обшук може бути доручено лише слідчому, прокурору або органу поліції), а також вимагають належної фіксації факту невиконання ухвали про тимчасовий доступ як передумови звернення за «санкційним» обшуком (справа № 991/6104/21) [24].

Нарешті, масив відмов не заперечує можливості санкціонування обшуку за наявності належного обґрунтування: наявність рішень про надання дозволу підтверджує, що за повного дотримання процесуальних вимог та переконливої доказової бази суд надає дозвіл на втручання у приватну сферу. Показовим є приклад, коли слідчий суддя, дослідивши матеріали та надані докази, визнав їх достатніми для санкціонування обшуку, надавши дозвіл саме на відшукування конкретно визначених речей і документів, які мають значення для кримінального провадження. При цьому суд частково обмежив обсяг задоволення клопотання, залишивши дозвіл у межах обґрунтованої та пропорційної мети, що ще раз підтверджує: навіть після значної кількості відмов суди санкціонують обшуки лише за наявності належного обґрунтування та дотримання вимог закону (справа № 759/14560/24) [25].

Однак навіть за умов належного обґрунтування та пропорційного звуження дозволу існують категорії обшуків, що потребують підвищеного стандарту виправдання і спеціальних запобіжників. Насамперед це стосується обшуків у *володіннях адвоката* – житлі, офісі, транспортних засобах, – який належить до виняткових слідчих дій і допускається лише за прямо визначених законом умов.

Особливий порядок проведення обшуку у приміщеннях чи майні, що належить адвокату, передбачає його ініціювання виключно керівниками органів прокуратури найвищого рівня. Ухвала слідчого судді у таких випадках повинна містити чіткий перелік предметів і документів, які підлягають відшукуванню, з урахуванням гарантій адвокатської таємниці.

До ключових процесуальних гарантій, які визначені частиною 2 статті 234 КПК [1] та статтею 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [26], належать: обов'язкова присутність представника Ради адвокатів відповідного регіону; заборона вилучення документів та носіїв, що містять захищену інформацію, крім випадків прямого зв'язку з предметом кримінального провадження; обмеження доступу до приміщень та відомостей, не пов'язаних зі справою; детальне документування вилучених речей і проведених дій у протоколі.

Попри законодавче закріплення цих вимог, практика засвідчує їхнє системне порушення. Типовими є випадки відсутності представника Ради адвокатів або його прибуття після фактичного вилучення майна; проведення обшуків без належної ухвали суду; формальні чи необґрунтовані посилання на «невідкладність»; вилучення адвокатських досьє та електронних пристроїв без належного захисту конфіденційної інформації. Ці порушення не лише підривають гарантії адвокатської діяльності, а й ставлять під сумнів допустимість отриманих доказів.

У цьому контексті показовою є практика Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду, яка в низці рішень скасувала арешт майна, вилученого з порушенням таких гарантій (справи № 991/5681/23, № 991/4337/23), наголошувши, що відсутність повідомлення Ради адвокатів та її представника під час проведення обшуку є істотним процесуальним порушенням, яке нівелює законність втручання та робить його результати неприйнятними у кримінальному провадженні [27-29].

Водночас, ЄСПЛ у справі *André and Another v. France* (заява № 18603/03) зазначив, що обшук в адвокатському бюро становить серйозне втручання у право на повагу до приватного життя та кореспонденції (стаття 8 Конвенції) і потребує наявності особливих процесуальних гарантій [30]. Аналогічна позиція висловлена у справах *Heino v. Finland* [31] та *Wieser and Bicos Beteiligungen GmbH v. Austria* [32], де Суд наголосив на необхідності суворого контролю та чіткого законодавчого регулювання таких дій, а також визнав порушення ст. 8 Конвенції через недотримання гарантій.

Особливу увагу вимагає питання доступу до інформації, що міститься на вилучених електронних пристроях. Апеляційна палата ВАКС у справі № 991/4899/24 встановила, що огляд таких даних може проводитися виключно за участі представника Ради адвокатів регіону для виокремлення відомостей, що становлять адвокатську таємницю, та недопущення ознайомлення слідства з нею [33].

Таким чином, проведення обшуку у володіннях адвоката без дотримання визначених законом гарантій є не лише порушенням професійних прав конкретної особи, а й загрозою незалежності адвокатури як інституту, що забезпечує право на захист. Отримані внаслідок таких порушень докази мають визнаватися недопустимими відповідно до ст. 86, п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК України.

У всіх наведених прикладах спільним є одне: процесуальні механізми захисту сторони захисту від свавільного втручання – або недосконалі, або формальні. Жодна з ухвал не передбачає фіксації дій на відео, жодна не аналізує, чи були вичерпані альтернативні способи отримання інформації, чи забезпечено право на оскарження дій органу розслідування.

Крім того, як свідчить справа *Korniyets and Others v. Ukraine*, формальні підстави для обшуку – за відсутності реального механізму судового перегляду – є порушенням статей 8 і 13 Конвенції [3]. Наведені приклади з національної практики лише підтверджують позицію ЄСПЛ щодо шаблонності рішень, обмеженості прав особи та фактичної дискреції сторони обвинувачення у втручанні у приватне життя.

Отже, реальні рішення слідчих суддів демонструють, що існуюча модель обшуку в Україні є процесуально незбалансованою, містить численні прогалини, не забезпечує рівність сторін і не відповідає стандартам ЄСПЛ. Це потребує комплексного перегляду нормативного регулювання й практики його застосування.

У цьому контексті слід зазначити, що ЄСПЛ у справі *Korniyets and Others v. Ukraine* встановив, що національні органи регулярно зловживали процедурою обшуку без ухвали, формально прикриваючи це посиланням на «urgency». Надалі такі обшуки, як правило, санкціонувалися судами без аналізу обґрунтованості та без участі сторони захисту [3]. Ця практика суперечить принципам, сформульованим у справі *Smirnov v. Russia*, де Суд наголосив: навіть у невідкладних випадках обов'язковою є чітка правова регламентація, обмеження дискреції правоохоронців та обов'язковий незалежний перегляд законності втручання [34].

Водночас, особливу проблему становить положення статті 309 КПК України, яка не передбачає можливості апеляційного оскарження ухвали слідчого судді про дозвіл на обшук. Таким чином, особа, в якій проведено обшук – навіть у незаконний спосіб – позбавлена ефективного засобу судового захисту. Це було визнано порушенням статті 13 Конвенції у рішенні ЄСПЛ у справі *Panteleyenko v. Ukraine* [35], а згодом підтверджено у справі *Korniyets and Others v. Ukraine*, де Суд прямо зазначив: за відсутності механізму оскарження жодна постфактум-оцінка не може бути ефективною [3].

Крім того, окремого розгляду потребує сфера *особистого обшуку та обшуку транспортних засобів*.

Хоча обшук житла чітко врегульовано на рівні статей 233–236 КПК, правове регулювання особистого обшуку залишається фрагментарним. Зокрема, не визначено, чи є особистий обшук самостійною слідчою дією, чи він здійснюється в межах інших процесуальних актів – огляду, затримання або поверхневої перевірки. Так само не врегульовано порядок, строки і підстави проведення обшуку транспортного засобу – хоча ЄСПЛ, зокрема у справі *Zhabo v. Ukraine*, прямо вказав, що втручання в автомобіль є еквівалентом обшуку житла і потребує такої ж судової санкції [3]. Відсутність чітких норм породжує ризики свавілля, а також створює проблеми для оцінки допустимості зібраних доказів у національному суді.

Отже, структура законодавчого регулювання обшуку в Україні формально відповідає стандартам правової визначеності, однак її застосування на практиці характеризується низкою істотних проблем. Відсутність дієвого судового контролю, механізмів апеляції та чіткого врегулювання особистого обшуку створюють системні загрози порушення прав людини, що потребує комплексного перегляду законодавства та судової практики.

Водночас, рішення ЄСПЛ у справі *Korniyets and Others v. Ukraine* стало принциповим прецедентом у контексті оцінки процедур обшуку в українському кримінальному процесі. Суд розглянув три консолідовані заяви щодо обшуків, проведених без попередньої санкції суду, за участю лише сторони обвинувачення, без будь-якої форми ефективного перегляду чи апеляційного оскарження. Обставини справи охоплюють широкий спектр ситуацій: обшук у будинку прокурора (*Корнійця*), у квартирі та автомобілі цивільної особи (*Жабо*), а також у помешканні правоохоронця і його дружини (*Яцишени*) [3].

У справі першого заявника, *Олександра Корнійця*, слідчі органи провели так званий «невідкладний» обшук житла без судового дозволу. Лише наступного дня слідчий звернувся до суду з клопотанням про його санкціонування. Розгляд відбувся за відсутності заявника та його захисника, рішення не підлягало оскарженню, а суд фактично повторив аргументи слідчого, не аналізуючи обґрунтованість дій [3]. У справі *Тетяни Жабо* ситуація була ще серйознішою – окрім порушення процедурних гарантій при обшуку її будинку та автомобіля, було зафіксовано жорстоке поводження з боку поліції, що призвело до госпіталізації. Незважаючи на тривалість розслідування (понад сім років), жодної особи не було притягнуто до відповідальності, а численні закриття кримінального провадження свідчили про відсутність реального наміру з'ясувати обставини події [3].

У своїх висновках Суд однозначно встановив порушення статті 8 Конвенції у зв'язку з тим, що обшуки були проведені без належної судової санкції, без участі особи, якої стосувалося втручання, і без можливості подати апеляцію. ЄСПЛ наголосив, що навіть якщо національне законодавство допускає проведення обшуку без попередньої ухвали суду, така дія має бути обов'язково піддана ретельному незалежному перегляду – з гарантованою участю особи, належною оцінкою обставин і можливістю оскарження [3]. Водночас українське законодавство не передбачає механізму апеляції щодо ухвали про санкціонування обшуку – ані на етапі до його проведення, ані після, що суперечить стандартам, встановленим практикою Суду у справах *Panteleyenko v. Ukraine* [36], *Kobiashvili v. Georgia* [37], *Smirnov v. Russia* [38].

У справі *Korniyets and Others v. Ukraine*, особливу увагу Суд приділив так званому «*ex post*» контролю – тобто санкціонуванню обшуку вже після його фактичного проведення. У теорії, це має бути форма незалежної перевірки дій органу досудового розслідування, але на практиці в Україні цей механізм має декларативний характер. Судді не викликають особу, не аналізують реальність «невідкладних обставин», а ухвали здебільшого копіюють

формулювання слідчого. ЄСПЛ прямо вказав, що така процедура не забезпечує захисту від свавільного втручання і є несумісною з принципами верховенства права [3].

Критика української моделі, висловлена у рішенні ЄСПЛ, охоплює декілька системних проблем: 1) надмірна широта трактування «невідкладних випадків»; 2) відсутність реального судового контролю – як попереднього, так і наступного; 3) відсутність права на апеляцію щодо ухвали про обшук; 4) формальність і шаблонність судових рішень про санкціонування вже здійсненого втручання [1]. На думку Суду, ця сукупність обставин порушує не лише статтю 8 Конвенції, а й статтю 13, яка гарантує ефективний засіб юридичного захисту.

Таким чином, справа *Korniyets and Others v. Ukraine* [3] продемонструвала системні порушення в практиці застосування обшуків в Україні та стала підставою для закликів до законодавчої реформи: введення реального механізму судового перегляду, обов'язкової участі сторони захисту при санкціонуванні обшуку, а також права на апеляційне оскарження відповідних рішень суду.

Правові орієнтири, сформульовані ЄСПЛ у справі *Korniyets and Others v. Ukraine*, зумовлюють необхідність чіткого та вичерпного визначення вузьких меж допустимості проникнення до житла чи іншого володіння особи без попереднього судового дозволу. У цьому контексті подальший аналіз зосереджується на правовій природі та змісті режиму «невідкладного обшуку», його процесуальних фільтрах і критеріях застосування, сформованих у практиці касаційної інстанції.

Слід зазначити, що «невідкладний обшук» є вузьким винятком із загального правила судового контролю: ч. 3 ст. 233 КПК України дозволяє проникнення до житла чи іншого володіння без ухвали лише за наявності реального, безпосереднього ризику (врятування життя/майна або безпосереднє переслідування), із обов'язком негайного звернення по постфактум-перевірку до слідчого судді; недотримання цих вимог тягне недопустимість отриманих доказів (ст. 86, п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК) [1]. Об'єднана палата ККС ВС у постанові від 07.10.2024 (справа № 466/525/22) підкреслила: має бути доведено реальність, а не гіпотетичність ризику; пояснено, чому отримання ухвали *ex ante* було неможливим; а постфактум-контроль не є «санкціонуванням на майбутнє», а перевіряє вже вчинене проникнення та його результати [39].

Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду виробив кілька робочих тестів. По-перше, ухвала, винесена після фактичного проникнення, повинна конкретно виявити вилучене; вона не може містити строк виконання і не може виглядати як дозвіл «на майбутнє». Якщо ж суддя формально «погоджує» подальший обшук, така ухвала не легалізує вже здійсненого проникнення; відповідні протоколи визнаються недопустимими (справа № 448/368/17, 07.10.2020) [40]. По-друге, «невідкладність» у динамічних ситуаціях, зокрема обшуку автомобіля під час затримання, може бути виправданою за умови негайного постфактум-звернення й пропорційності втручання (справа № 397/430/20, 28.03.2024) [41]. По-третє, добровільна, усвідомлена згода володільця житла/іншого володіння усуває потребу в ухвалі (ч. 1 ст. 233 КПК); однак за відсутності такої згоди будь-який «огляд» житла фактично є обшуком і потребує всіх гарантій обшуку (справа № 639/3154/18, 06.12.2023) [42]. По-четверте, ККС чітко відмежовує «огляд» і «обшук»: коли метою є перевірка повідомлення про подію (наприклад, виявлення трупа в житлі) і є згода володільця, це допустимий огляд; як тільки виняються примусові пошукові дії без згоди – це обшук із вимогами ст. 233–236 КПК (справи № 378/856/21, 29.08.2023; № 372/1529/21, 21.02.2024) [43, 44]. Нарешті, неприпустима «легалізація» особистого обшуку постфактум: якщо протокол прямо фіксує, що об'єктом була особа, це самостійна слідча дія зі своїми підставами; спроби заднім числом під-

вести її під інші дії призводять до недопустимості доказів (справа № 760/26347/18, 15.06.2023) [45].

Разом із цим, практика ККС ВС уточнює суміжні питання затримання, особистого обшуку та доступу до даних. По-перше, КПК не покладає на слідчого обов'язку відображати в протоколі затримання повідомлення уповноваженого органу про затримання чи зупиняти затримання/особистий обшук до прибуття захисника; різниця між часом фактичного затримання й часом, зафіксованим у протоколі, не є самостійною підставою недопустимості доказів (хоч може впливати на зарахування строку) [1]. По-друге, якщо телефон потрапив у володіння сторони обвинувачення внаслідок законного обшуку й немає підстав ставити під сумнів допустимість самого вилучення, огляд інформації в телефоні не становить НСРД і не потребує окремого дозволу в порядку тимчасового доступу [42]. По-третє, огляд предмета(ів) у приміщенні не ототожнюється з обшуком приміщення; якщо з відеозапису вбачається, що огляд у певній частині вийшов за межі предметів свідка, але речових доказів там не вилучено, недопустимість цієї частини не зумовлює недопустимість огляду особистих речей загалом [43; 44].

У період воєнного стану органи досудового розслідування значно частіше застосовують механізм обшуку без попередньої ухвали суду, посилаючись на «невідкладні випадки» (ст. 233 § 3 КПК України). Хоча закон передбачає обов'язок негайного подання матеріалів такої слідчої дії на судовий контроль, практика, підтверджена рішенням ЄСПЛ у справі *Korniyets and Others v. Ukraine* [3], засвідчує системні недоліки цього порядку: розгляд відбувається без участі особи та її захисника, відсутнє право на апеляційне оскарження, а судові ухвали нерідко формально дублюють доводи слідства без належної перевірки підстав «невідкладності». Суд наголосив, що навіть за умов збройного конфлікту необхідно забезпечувати процесуальні гарантії: чітке документування підстав, граничні строки подання матеріалів на розгляд (24–48 годин), змагальний характер провадження, право на оскарження та автоматичну недопустимість доказів, отриманих із порушенням процедури.

Окремої уваги потребують обшуки, що здійснюються як наслідок невиконання ухвали про тимчасовий доступ (ст. 166 КПК): під час воєнного стану вони так само вимагають доведення як факту невиконання ухвали, так і наявності підстав, визначених ст. 234 КПК України, а також суворого дотримання мети, визначеної судом. Аналогічно, особистий обшук, який ЄСПЛ визнає істотним втручанням у приватне життя, має бути врегульований окремою процедурою з фіксацією, правом на адвоката та судовим контролем.

Показовою для касаційного рівня є постанова ККС ВС від 24 квітня 2025 року у справі № 699/673/22, де Суд погодився з висновком місцевого суду про фактичний обшук житла без судового дозволу та без доведених невідкладних підстав, причому до внесення відомостей до ЄРДР; установлено відсутність підтвердженої добровільної згоди, перебування поліції у приміщенні до початку оформленої слідчої дії, нероз'яснення прав учасникам, відсутність підписів під протоколом і неналежну відеофіксацію – як сукупність істотних порушень, що виключають використання відповідних доказів [46]. Цей кейс кореспондує з зауваженою ЄСПЛ системною проблемою браку превентивного чи оперативного постфактум-контролю за обшуками без ухвали слідчого судді та недостатності процесуальних гарантій від свавілья, що потребує законодавчого уточнення «невідкладних випадків», уніфікації фіксації згоди та стандартів допустимості [3; 35].

Узагальнюючи наведені положення, можна констатувати, що в українській моделі кримінального процесу «невідкладний обшук» є винятковим засобом (*ultima ratio*), допустимим лише за наявності реального, підтвердженого ризику та за умови своєчасного, змістовного постфактум-

контролю суду. Неприпустимими є підміна обшуку «оглядом» без згоди володілця, формальний підхід до ухвал, винесених після втручання, або спроби їх використання як дозволу «на майбутнє» – такі дії зумовлюють процесуальне виключення здобутих доказів як отриманих з істотним порушенням закону.

Разом із тим, аналіз масиву локальної судової практики та правових позицій касаційної інстанції свідчить про існування єдиного «каркасу» контролю, що охоплює: належну локалізацію об'єкта та релевантність мети втручання; реальну, а не декларативну, невідкладність або доведення неможливості досягти мету менш інвазивними засобами; бездоганну процесуальну форму; прозору і повну відеофіксацію. Порушення будь-якого з цих елементів призводить або до відмови в наданні дозволу, або до визнання доказів недопустимими, тоді як їх дотримання виправдовує надання вузького, пропорційного дозволу, що відповідає стандарту *ultima ratio*.

Питання дотримання стандартів правової визначеності та ефективного судового контролю при обшуках у кримінальному провадженні є предметом детального правового регулювання у правових системах держав-членів Європейського Союзу. У контексті порівняльного аналізу положень статті 233 КПК України особливої уваги заслуговують норми кримінального процесуального законодавства Німеччини, Франції, Іспанії, Польщі та США, які встановлюють жорсткі гарантії захисту права на недоторканність житла та приватності особи.

Зокрема, у Німеччині §102 Кримінально-процесуального кодексу Німеччини (*Strafprozessordnung* – StPO), наприклад, дозволяє проведення обшуку без судового дозволу лише у випадках, коли ситуація не терпить зволікання, але із зобов'язанням негайного повідомлення суду – не пізніше ніж через 24 години. Положення StPO §102 регулює порядок проведення обшуку у підозрюваного. Загальним правилом є те, що обшук допускається лише за попереднім рішенням суду. Винятком із цього правила є ситуації, які не терплять зволікання (німецькою – «*Gefahr im Verzug*»), коли зволікання з отриманням судового дозволу може призвести до втрати доказів, втечі підозрюваного або унеможливлення ефективного втручання з боку правоохоронних органів. У такому випадку рішення про обшук може ухвалити прокурор, а в особливо термінових випадках – навіть поліцейський орган. Однак таке виключення дозволене лише у чітко визначених, документально підтверджених обставинах [47].

Водночас, поняття «ситуація, яка не терпить зволікання» у німецькому праві тлумачиться дуже вузько. Воно передбачає наявність реальної, безпосередньої та конкретної загрози, яка не дозволяє звернення до суду навіть у скорочені строки. Це, наприклад, може бути обґрунтований ризик знищення або переміщення доказів, втечі підозрюваного, або ситуація, коли об'єктивно немає можливості оперативно зв'язатися з суддею (наприклад, у нічний час, під час вихідних або святкових днів). Водночас загальні міркування про «ускладнення розслідування» або «необхідність термінової реакції» не визнаються достатніми. Німецьке законодавство й судова практика вимагають, щоб кожен випадок невідкладності був обґрунтований конкретними фактами, відображеними у протоколах дій.

Ключовою гарантією проти зловживань є обов'язок негайного повідомлення суду після проведення обшуку без ухвали. Згідно з приписами §102 StPO, протягом 24 годин з моменту обшуку прокурор або слідчий зобов'язаний передати суду всі матеріали щодо підстав обшуку, його хід і результати. Суд, у свою чергу, перевіряє, чи дійсно існували підстави для невідкладності та чи була дотримана пропорційність дій. Особа, в якій проводився обшук, має право оскаржити дії правоохоронних органів. У разі визнання судом порушення, всі зібрані докази підлягають визнанню недопустимими.

Німецький Федеральний конституційний суд неодноразово наголошував, що обмеження недоторканності житла є надзвичайно чутливим вторгненням у сферу основних прав, гарантованих статтею 13 Основного закону (*Grundgesetz*). Втручання можливе лише у суворій відповідності до закону, з обов'язковим контролем суду, навіть якщо дозвіл на обшук надавався постфактум. Судовий перегляд не є формальністю – він має бути швидким, змістовним і прозорим [48;49].

Порівняно з цим, чинна редакція статті 233 КПК України виглядає значно менш захищеною з точки зору прав особи. Хоча українське законодавство також визнає можливість обшуку без ухвали у «невідкладних випадках», воно не містить чіткого визначення цього поняття, не встановлює граничного строку для подання протоколу до суду, і не гарантує обов'язкового постфактум-перегляду законності дій слідчого. Це створює умови для зловживань з боку органів досудового розслідування, а особа, в житло якої вторглись без судового дозволу, не завжди має ефективний засіб захисту.

Таким чином, німецька модель є однією з найжорсткіших у Європі щодо захисту недоторканності житла та прав особи при обшуках. Вона допускає відступ від попереднього судового дозволу лише у виняткових випадках, вимагає негайного повідомлення суду, документального обґрунтування загрози та забезпечує ефективний контроль над правомірністю дій. Цей підхід цілком узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини (справи *Klass and Others v. Germany* [50], *Korniyets and Others v. Ukraine* [3].), який вимагає, щоб будь-яке втручання в права особи супроводжувалося незалежним, ефективним та швидким судовим контролем. Українське законодавство має бути приведене у відповідність до цих стандартів, шляхом законодавчого уточнення умов «невідкладності», встановлення чіткого строку для подання матеріалів обшуку до суду та запровадження автоматичного контролю судом.

Порівнюючи з німецькою правовою моделлю, слід зазначити, що французьке кримінальне процесуальне законодавство (*Code de procédure pénale*, далі – CPP) [51] містить не менш суворі гарантії захисту недоторканності житла. Загальним правилом, закріпленим у статтях 56–57 CPP, є те, що проведення обшуку можливе виключно на підставі дозволу *juge des libertés et de la détention* (судді з питань свобод і тримання під вартою).

Виняток становить лише ситуація флагагнтного злочину (*enquête de flagrance*) – тобто такого, що триває або щойно був вчинений і очевидний для органів влади. У межах цього винятку стаття 56 CPP уповноважує прокурора (*procureur de la République*) санкціонувати проведення обшуку лише у випадку наявності ознак флагагнтного злочину. При цьому встановлюється низка обов'язкових процесуальних вимог: фіксація всіх дій у протоколі; забезпечення присутності особи, у якій проводиться обшук, або, за її відсутності, двох понятних; дотримання визначених законом часових меж (з 6:00 до 21:00, за винятками); а також обов'язкове повідомлення суду про проведене втручання з наведенням його обґрунтування.

Поняття «флагагнтного злочину», закріплене у статті 53 CPP, має чітке нормативне визначення і охоплює випадки, коли злочин відбувається безпосередньо на очах правоохоронців або свідків; був щойно вчинений; супроводжується наявністю у особи речей, що свідчать про її причетність; або коли злочинець переховується у приміщенні, яке має бути обшукане.

Таким чином, навіть у рамках винятку, пов'язаного з флагагнтністю, французьке законодавство не надає прокурору абсолютної дискреції. Проведення обшуку підпорядковується чітким процедурним гарантіям, принципу пропорційності та наступному судовому контролю. Порушення цих вимог тягне за собою визнання отриманих доказів недопустимими (*nullité de la procédure*).

Порівняльний аналіз положень законодавств Німеччини та Франції засвідчує, що в обох правових системах обшук без судової ухвали можливий лише у строго визначених, виняткових випадках і обов'язково супроводжується негайним та ефективним судовим контролем. Такий підхід повністю відповідає вимогам статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та усталеній практиці Європейського суду з прав людини, зокрема у справах *Camenzind v. Switzerland* [52], *Korniyets and Others v. Ukraine* [3] та *Chappell v. the United Kingdom* [53], у яких Суд підкреслив необхідність незалежного, оперативного та змістовного контролю за будь-яким втручанням у сферу приватного життя.

Водночас, іспанське кримінальне процесуальне законодавство (*Ley de Enjuiciamiento Criminal*, далі – LECrim) [54] закріплює одну з найбільш захищених моделей регулювання обшуку в Європейському Союзі. Відповідно до статей 546–579 LECrim, а також до статті 18.2 Конституції Іспанії, обшук у житлі можливий виключно: за добровільною згодою особи, яка ним користується, або на підставі судового ордеру, виданого компетентним судом [55].

Судовий дозвіл має бути мотивованим і надається лише у рамках кримінального розслідування. Закон не передбачає можливості санкціонування обшуку органами поліції чи прокуратури на власний розсуд. Принцип *reserva judicial* (судова монополія на втручання у приватну сферу) діє в повному обсязі, і його відступи допускаються лише у виняткових обставинах, що мають ознаки *крайньої невідкладності*.

До таких обставин, хоча LECrim не наводить вичерпного переліку, на практиці відносять ситуації, коли злочин відбувається у момент проникнення, або існує негайна загроза для життя чи фізичної безпеки осіб (наприклад, при виявленні терористичної загрози чи звільненні заручників). Навіть у таких випадках усі матеріали та протокол обшуку повинні бути передані до суду в максимально стислий строк – не пізніше ніж через 72 години з моменту проведення.

Суд, отримавши матеріали, зобов'язаний здійснити ретроспективну оцінку законності проведеного обшуку, перевірити наявність реальних підстав невідкладності, дотримання принципу пропорційності, а також визначити допустимість отриманих доказів. Якщо обставини не відповідали критеріям надзвичайності, усі зібрані матеріали підлягають визнанню недопустимими відповідно до принципу *nulidad de pleno derecho*.

Таким чином, іспанська модель, подібно до німецької та французької, гарантує високий рівень процесуальних гарантій та ефективний судовий контроль, у тому числі в умовах невідкладності. Такий підхід відповідає стандартам статті 8 Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини, зокрема у справах *Camenzind v. Switzerland* [52], *Korniyets and Others v. Ukraine* [3] та *Chappell v. the United Kingdom* [53], які вимагають незалежного, оперативного та змістовного контролю за будь-яким втручанням у приватну сферу.

Аналіз іспанської моделі, яка поєднує повну судову монополію на санкціонування обшуку з чітким постфактум-контролем у виняткових випадках невідкладності, дозволяє побачити спільні риси з підходами інших європейських країн. Проте окремі правові системи, зокрема польська, розвивають власні процедурні інструменти, що також забезпечують високий рівень гарантій, але мають певні особливості у балансі між оперативністю слідства та захистом прав особи.

Кримінальне процесуальне законодавство Польщі (*Kodeks postępowania karnego*, далі – KPK) у статтях 219–236 встановлює, що обшук (*przeszukanie*) у житлі, офісі чи іншому приміщенні проводиться, як правило, на підставі ухвали суду або постанови прокурора [56]. Судова санкція є пріоритетною, однак закон допускає можливість проведення обшуку без попереднього дозволу у випадках,

коли обставини вимагають негайного реагування, наприклад, за наявності реальної загрози знищення, переміщення або втрати доказів, чи для затримання підозрюваного, який переховується [56].

Ключовою гарантією є обов'язок негайно повідомити суд або прокурора про проведення обшуку без санкції, передавши протокол та обґрунтування дій. Згідно зі статтею 221 KPK, матеріали мають бути передані упродовж максимум семи днів, але на практиці – у строк до 48 годин [56]. Суд або прокурор здійснює ретроспективну перевірку наявності підстав для невідкладності та дотримання принципу пропорційності. Якщо перевірка встановлює відсутність достатніх підстав, зібрані докази визнаються недопустимими.

Додатково, стаття 232 KPK гарантує право особи, у якій проведено обшук, оскаржити дії органу слідства до суду, а стаття 224 KPK встановлює заборону проведення обшуків у нічний час (22:00–6:00), за винятком невідкладних випадків, які потребують окремого обґрунтування [56].

Таким чином, польська модель, як і німецька, французька та іспанська, передбачає суворі процесуальні рамки для втручання в недоторканність житла, водночас надаючи органам досудового розслідування інструменти для оперативного реагування у ситуаціях, що не терплять зволання. Її підхід відповідає стандартам статті 8 Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини, у тому числі у справах *K.S. v. Poland* [57], *Camenzind v. Switzerland* [52], *Korniyets and Others v. Ukraine* [3] та *Chappell v. the United Kingdom* [53].

Отже, можна зробити висновок, що польська модель регулювання обшуків також забезпечує високий рівень гарантій прав особи, передбачає чітку процедуру постфактум-контролю, обмежує застосування невідкладного обшуку надзвичайними обставинами, та зберігає процесуальний баланс між ефективністю слідства і правами особи. Цей підхід повністю узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини, зокрема з рішеннями у справах *K. S. v. Poland* [57], *Buck v. Ukraine* [58] і *Tortladze v. Georgia* [59], які вимагають від держав-учасниць Конвенції ефективного контролю за діями влади при втручанні у приватну сферу.

Порівняння європейських моделей із правовими підходами США демонструє, що американська система, хоча й побудована на тих самих принципах верховенства права та недоторканності приватного життя, має власну специфіку, обумовлену конституційною структурою та прецедентним правом.

Основним джерелом гарантій є Четверта поправка до Конституції США (*Fourth Amendment*), яка забороняє «необґрунтовані обшуки та виїмки» (*unreasonable searches and seizures*) і вимагає, щоб ордер на обшук (*search warrant*) видавався судом або магістратом на підставі присяги чи письмового підтвердження, з конкретним описом місця, що підлягає обшуку, та предметів або осіб, які мають бути знайдені [60].

Як і в європейських системах, американське право передбачає винятки, коли обшук можливий без судового ордеру. До найважливіших належать: обшук за згодою власника (*consent search*), обшук у зв'язку з правомірним арештом (*search incident to lawful arrest*), обшук у ситуації «гарячого переслідування» (*hot pursuit*), а також у випадках невідкладної необхідності (*exigent circumstances*) [60; 61].

Критично важливою процесуальною гарантією є доктрина «плодів отруєного дерева» (*fruit of the poisonous tree*), яка закріплена рішенням Верховного суду США у справі *Wong Sun v. United States* (1963) та розвинута у численних наступних прецедентах [62]. Вона передбачає недопустимість у суді не лише доказів, здобутих у результаті порушення Четвертої поправки, а й похідних від них доказів, якщо не доведено, що їх отримано незалежно від первинного порушення.

Водночас, судова практика США виробила і низку винятків із цієї доктрини (наприклад, «неминуче виявлення» (*inevitable discovery*) чи «добросовісне переконання» (*good faith exception*)), що іноді послаблює її захисний потенціал [63].

Таким чином, американська модель, подібно до європейських, поєднує вимогу попереднього судового контролю з обмеженими винятками для невідкладних випадків. Проте у США ширше розвинена система судових доктрин, що деталізують як підстави для обшуку без ордеру, так і критерії допустимості доказів. У своїй суті ця модель також відповідає стандартам, закріпленим у статті 8 Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини, оскільки забезпечує незалежний судовий контроль і механізми виконання доказів, здобутих із порушенням права на приватність.

Порівняльний аналіз законодавства та практики обшуку в Німеччині, Франції, Іспанії, Польщі та США свідчить, що всі зазначені правові системи визнають обшук одним із найбільш інтенсивних форм втручання держави у сферу приватного життя, що потребує особливо суворих процесуальних гарантій. У Німеччині будь-яке відхилення від попереднього судового дозволу можливе лише у вузько визначених, документально підтверджених випадках (*Gefahr im Verzug*), із зобов'язанням повідомлення суду протягом 24 годин та швидким, змістовним постфактум-контролем. У Франції зберігається пріоритет судового санкціонування, а прокурорське рішення допускається лише у межах режиму флагрантного злочину, з чітким регламентом фіксації, часових меж і наступного контролю суду, а також можливістю визнання доказів недопустимими (*nullité de la procédure*). Іспанія демонструє найжорсткіший підхід серед країн ЄС – абсолютну судову монополію на санкціонування обшуку, з винятками лише для негайних загроз життю чи безпеці, обов'язком передати матеріали до суду протягом 72 годин і можливістю визнання доказів недійсними (*nullidad de pleno derecho*). Польща поєднує судовий та прокурорський контроль, допускаючи обшуки без попередньої санкції у випадках невідкладності, але з обов'язком швидкого повідомлення суду або прокурора (до 48 годин на практиці), правом на оскарження та заборонаю нічних обшуків, окрім обґрунтованих винятків. У США гарантії захисту закріплені Четвертою поправкою Конституції, яка встановлює вимогу судового ордеру, але визнає низку винятків (згода, арешт, гаряче переслідування, невідкладні обставини). Додатковою гарантією виступає доктрина «плодів отруєного дерева», що унеможливує використання незаконно здобутих доказів, хоча й існують винятки, які іноді послаблюють її ефективність. Спільними для всіх юрисдикцій проблемами залишаються визначення меж та обсягу «невідкладних випадків», забезпечення реального, а не формального постфактум-контролю, гарантування участі захисту та ефективності механізмів визнання доказів недопустимими. Водночас у країнах ЄС і США спостерігається тенденція до звуження дискреції правоохоронних органів, деталізації підстав для обшуку без ордеру та підвищення прозорості процедур. Найбільш ефективними з точки зору гарантій прав особи виявляються моделі, які чітко визначають і обмежують підстави для обшуку без попереднього судового дозволу, встановлюють короткі строки для повідомлення та контролю суду, передбачають суворі наслідки у вигляді недопустимості доказів у разі порушення процедури, гарантують участь сторони захисту та документування дій, а також забезпечують баланс між оперативністю слідчих дій та захистом права на приватність.

Висновки. Системно-порівняльний аналіз положень статей 233, 234 та 166 КПК України у поєднанні з узагальненнями практики ЄСПЛ, Верховного Суду України та досвіду іноземних правових систем (Німеччини, Франції, Іспанії, Польщі та США) виявив комплекс структурних недоліків правового регулювання обшуку, які створюють ризики свавільного втручання у приватне життя та знижують ефективність судового контролю.

По-перше, відсутність у КПК України законодавчо закріпленого, вичерпного та уніфікованого визначення поняття

«невідкладні випадки» («невідкладного обшуку») надає органам досудового розслідування надмірну дискрецію у проведенні обшуків без ухвали слідчого судді. На відміну від України, у Німеччині та Франції такі підстави обмежені конкретними та безпосередніми загрозами – втечею, знищенням доказів, або об'єктивною неможливістю швидко звернутися до суду, причому обов'язковим є повідомлення суду в межах 24 годин та проведення реального ретроспективного розгляду.

По-друге, в українській практиці відсутній змагальний постфактум-контроль обшуків, проведених у порядку «невідкладності». Клопотання про їх санкціонування розглядаються *ex parte*, без виклику особи, у якій проведено обшук, та її захисника, а також без права на апеляційне оскарження. Усунення цього недоліку вимагає закріплення обов'язкової участі сторони захисту у такому розгляді та встановлення процесуальної можливості оскарження ухвал.

По-третє, в українській практиці наявна проблема формального та неповного обґрунтування клопотань про проведення обшуку та ігнорування принципу субсидіарності. Відсутні вимоги доводити, що менш інвазивні заходи були вичерпані, а місце знаходження об'єктів обшуку підтверджене належними доказами. Статтю 234 КПК України доцільно доповнити імперативною нормою про обов'язковість такого обґрунтування.

По-четверте, стаття 166 КПК, України, що регламентує обшук як санкцію за невиконання ухвали про тимчасовий доступ, залишається правово невизначеною. Не конкретизовано суб'єкта проведення обшуку, порядок фіксації факту невиконання ухвали, а також обмеження предмета обшуку. Необхідно закріпити, що він здійснюється виключно уповноваженими органами, тільки для вилучення предметів, зазначених у попередній ухвалі, з документальним або відеопідтвердженням відмови у доступі.

По-п'яте, законодавство України фактично не регулює особистий обшук як окрему процесуальну дію. ЄСПЛ (справи *T. Jabo v. Switzerland*, *Korniyets and Others v. Ukraine*) наголошує, що особистий обшук є втручанням у статтю 8 Конвенції та вимагає рівнозначних гарантій із обшуком житла. Доцільно виокремити особистий обшук у Главі 20 КПК, передбачити чіткі підстави, процесуальну форму, обов'язкову відеофіксацію, право особи на присутність адвоката (у т. ч. дистанційно) та можливість оскарження такої слідчої дії протягом 5 днів.

По-шосте, потребує окремого врегулювання обшук у приміщеннях адвоката або адвокатського об'єднання. ЄСПЛ у справах *André and Others v. France* та *Michaud v. France* встановив, що такі обшуки допустимі лише за особливих гарантій – санкції вищого судового органу, обмеження предмета і меж обшуку, присутності представника адвокатського самоврядування, можливості негайного оскарження дій.

По-сьоме, у США додатковим елементом захисту є доктрина «плодів отруєного дерева» (*Wong Sun v. United States*), яка забороняє використання у суді доказів, отриманих із порушення Четвертої поправки, та похідних від них матеріалів, що може бути імплементовано як процесуальна гарантія в українське право.

По-восьме, в умовах воєнного стану зростає кількість обшуків, проведених у порядку «невідкладності», що обумовлює підвищені ризики для прав людини. Це вимагає ще більш чіткого визначення критеріїв «невідкладності», посилення механізмів судового контролю, фіксації підстав проведення обшуку, а також впровадження підвищених стандартів доказування при обшуках адвокатів.

Реалізація запропонованих змін – визначення критеріїв «невідкладності», встановлення змагального постфактум-контролю з правом апеляції, удосконалення ст. 166 і ст. 234 КПК, кодифікація особистого обшуку, імплементація гарантій для обшуків адвокатів та адаптація позитивних практик ЄС і США – дозволить збалансувати інтереси слідства та права людини, наблизивши кримінальний процес України до стандартів ЄСПЛ і провідних демократичних країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950 р. (ратифікована Законом України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
3. European Court of Human Rights. *Korniyets and Others v. Ukraine (including Zhabo)*, nos. 2599/16, 6904/16, 12704/16, Judgment of 10 July 2025. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-228686>
4. Погорецький М. А. Проблемні питання обшуку особи. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 листоп. 2017 р.): у 2 ч. / ред. В. В. Черней, С. С. Чернявський, Л. Д. Удалова та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. Ч. 1. С. 182-184.
5. Погорецький М. А., Баганець О. В. Обшук особи у кримінальних провадженнях щодо прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. *Право України*. 2017. № 12. С. 62-73.
6. Погорецький М. А. Докази у кримінальному процесі. *Вісник прокуратури*. 2003. № 2. С. 59-65.
7. Погорецький М. А. Імовірність і вірогідність у кримінально-процесуальному пізнанні на досудовому слідстві. *Держава та регіони. Сер. Право*. Запоріжжя, 2003. № 2. С. 25-31.
8. Погорецький М. А. Слідчі дії: поняття і класифікація. *Наук. вісник Київського нац. ун-ту внутр. справ*. 2008. № 1. С. 142-148.
9. Погорецький М. А. Застосування новітніх технологій у розслідуванні та доказуванні воєнних злочинів (проблемні питання). *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 3-4. С. 84-102
10. Погорецький М. А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. ч. 3. С. 269-279.
11. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text>
12. Шевченківський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 06.06.2023 у справі № 761/19628/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114076212>
13. Шевченківський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 25.09.2023 у справі № 761/33528/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114871439>
14. Святошинський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 09.04.2024 у справі № 759/14560/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120562432>
15. Шевченківський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 06.06.2023 у справі № 761/19631/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114076217>
16. Солом'янський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 10.11.2022 у справі № 760/26461/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105633117>
17. Печерський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 24.03.2023 у справі № 757/12156/23-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108168486>
18. Печерський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 28.03.2024 у справі № 757/14391/24-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122895552>
19. Печерський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 03.07.2023 у справі № 757/27296/23-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114344351>
20. Печерський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 22.02.2023 у справі № 757/6540/23-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111087969>
21. Вищий антикорупційний суд. Ухвала слідчого судді від 19.09.2022 у справі № 991/3387/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106097726>
22. Подільський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 09.04.2024 у справі № 758/3382/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120166683>
23. Ковпаківський районний суд м. Сум. Ухвала слідчого судді від 29.07.2025 у справі № 592/11911/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129031905>
24. Вищий антикорупційний суд. Ухвала слідчого судді від 15.11.2021 у справі № 991/6104/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99538209>
25. Святошинський районний суд м. Києва. Ухвала слідчого судді від 09.04.2024 у справі № 759/14560/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120562432>
26. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI (ст. 23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5076-17>
27. Апеляційна палата ВАКС. Повідомлення про ухвалу від 27.07.2023 у справі № 991/5681/23 (скасування арешту майна адвоката). URL: <https://ap.vaks.gov.ua/publications/991-5681-23-270723/>
28. Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду. Ухвала від 09.06.2023 у справі № 991/4337/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111426268>
29. Національна асоціація адвокатів України. «Обшук у адвоката і гарантії діяльності: 8 висновків АП ВАКС, які варто знати» (про справу № 991/4337/23, 09.06.2023). URL: <https://unba.org.ua/news/9456-obshuk-u-advokata-i-garantii-diyal-nosti-8-visnovkiv-ap-vaks-yaki-var-to-znati.html>
30. European Court of Human Rights. *André and Another v. France*, no. 18603/03, Judgment of 24 July 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87938>
31. European Court of Human Rights. *Heino v. Finland*, no. 56720/09, Judgment of 15 February 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103396>
32. European Court of Human Rights. *Wieser and Bicos Beteiligungen GmbH v. Austria*, no. 74336/01, Judgment of 16 October 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-8255>
33. Вищий антикорупційний суд. Ухвала слідчого судді від 10.06.2024 у справі № 991/4899/24 (огляд даних на пристроях адвоката лише за участі представника Ради адвокатів). URL: <https://hacc-decided.ti-ukraine.org/uk/documents/119776912>
34. European Court of Human Rights. *Smirnov v. Russia*, no. 71362/01, Judgment of 7 June 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?filename=002-2663.pdf&id=002-2663&library=ECHR>
35. European Court of Human Rights. *Panteleyenko v. Ukraine*, application no. 11901/02, Chamber judgment of 29 June 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76115>
36. European Court of Human Rights. *Panteleyenko v. Ukraine*, application no. 11901/02, Chamber judgment of 29 June 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75776>
37. European Court of Human Rights. *Kobiashvili v. Georgia*, application no. 36416/06, Chamber judgment [date not specified]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191544>
38. European Court of Human Rights. *Smirnov v. Russia*, application no. 71362/01, First Section decision [date not specified]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80953>

39. Верховний Суд. Об'єднана палата Касаційного кримінального суду. Постанова від 07.10.2024 у справі № 466/525/22 (щодо «невідкладного обшуку» та постфактум-контролю). URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1689553/>
40. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 07.10.2020 у справі № 448/368/17 (провадження № 51-5961км19) – про неприпустимість «санкціонування на майбутнє» після фактичного проникнення. Огляд із реквізитами: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_KKS_oglyad_obshyk.pdf
41. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 28.03.2024 у справі № 397/430/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118109202>
42. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 06.12.2023 у справі № 639/3154/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115617701>
43. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 29.08.2023 у справі № 378/856/21 (провадження № 51-2067км23) – про «огляд» житла при виявленні тіла та відмежування від «обшуку». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113148651>
44. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 21.02.2024 у справі № 372/1529/21 – межі «огляду»/«обшуку» в житлі за згоди/без згоди. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117277454>
45. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 15.06.2023 у справі № 760/26347/18 (провадження № 51-2620км22) – про неможливість «легалізації» особистого обшуку постфактум. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111871576>
46. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова Об'єднаної палати від 24 квітня 2025 року у справі № 699/673/22 (про фактичний обшук без ухвали та без доведених невідкладних підстав, з наслідками щодо допустимості доказів – огляд практики ККС ВС за квітень 2025). URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1819425/>
47. Strafprozessordnung (StPO) – Strafprozeßordnung der Bundesrepublik Deutschland in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes vom 17. Juli 2015 (BGBl. I S. 1332), § 102. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/_102.html
48. Bundesverfassungsgericht – Beschluss vom 20. Februar 2001 (2 BvR 1444/00). URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2001/02/rs20010220_2bvr144400.html
49. Bundesverfassungsgericht – Beschluss vom 14. November 2023. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2023/11/rk20231114_1bvr149823.html
50. European Court of Human Rights. Klass and Others v. Germany, no. 5029/71, Judgment of 6 September 1978. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57510>
51. Code de procédure pénale. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006573034
1. Code de procédure pénale – Article 57. URL:
52. European Court of Human Rights – *Camenzind v. Switzerland*, no. 21353/93, Judgment of 16 December 1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58186>
53. European Court of Human Rights – *Chappell v. the United Kingdom*, no. 10461/83, Judgment of 30 March 1989. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57407>
54. Ley de Enjuiciamiento Criminal. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1882-6036>
55. Constitución Española – *Artículo 18.2*. URL: <https://www.boe.es/eli/es/c/1978/12/27/3/con>
56. Kodeks postępowania karnego. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970890555/U/D19970555Lj.pdf>
57. European Court of Human Rights – *K.S. v. Poland*, no. 55910/15, Judgment of 15 October 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-205129>
58. European Court of Human Rights – *Buck v. Ukraine*, no. 41604/98, Judgment of 28 April 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68897>
59. European Court of Human Rights – *Tortladze v. Georgia*, no. 42371/08, Judgment of 18 March 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-208713>
60. Constitution of the United States of America – *Fourth Amendment*. URL: <https://constitution.congress.gov/constitution/amendment-4/>
61. United States Supreme Court – *Katz v. United States*, 389 U.S. 347 (1967). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/389/347/>
62. United States Supreme Court – *Wong Sun v. United States*, 371 U.S. 471 (1963). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/371/471/>
63. United States Supreme Court – *Nix v. Williams*, 467 U.S. 431 (1984). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/467/431/>

ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ (ЦИФРОВИХ) ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ЗАКОНОДАВЧИЙ АСПЕКТ

FORMATION OF ELECTRONIC (DIGITAL) EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: LEGISLATIVE ASPECT

Рибка Д.М., доктор філософії

Національна академія Служби безпеки України

Жевелєва І.С., к.ю.н., доцент

Національна академія Служби безпеки України

У статті здійснено комплексний аналіз законодавчих, теоретико-методологічних та практичних аспектів формування електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні. В умовах стрімкої діджиталізації суспільних процесів та активного використання інформаційно-комунікаційних технологій у сфері кримінального судочинства обґрунтовується нагальна потреба у трансформації підходів до доказування. Акцентовано увагу на нормативних прогалинах і суперечностях, пов'язаних із відсутністю єдиної дефініції понять «електронні докази», «цифрові докази», «комп'ютерні дані» та ін., що істотно ускладнює належну правову кваліфікацію і процесуальне оформлення такої інформації.

Розглянуто окремі механізми, передбачені чинним КПК України, щодо збирання електронних доказів: тимчасовий доступ, огляд комп'ютерних даних, залучення цифрових носіїв до процесуальних документів. Автори аналізують національне законодавство крізь призму міжнародних зобов'язань України, зокрема положень Конвенції про кіберзлочинність, а також судової практики щодо допустимості електронних доказів. Аргументується доцільність нормативного закріплення електронних (цифрових) доказів як окремого виду процесуальних джерел із визначенням спеціального процесуального режиму їх фіксації, перевірки та оцінювання.

Зроблено спробу систематизувати основні наукові позиції, представлені у сучасній юридичній доктрині, щодо розмежування понять «електронні», «цифрові» та «комп'ютерні» докази. Підкреслюється, що наявність множинних підходів до розуміння природи таких доказів зумовлює необхідність розробки єдиної уніфікованої концепції, яка б інтегрувала технічні, правові та криміналістичні компоненти. Автори підтримують ідею впровадження широкого поняття «цифровий доказ» як родової категорії, яка охоплює всю сукупність інформації в електронній формі, що може мати доказове значення у кримінальному процесі.

У підсумку підкреслюється, що системна правова модернізація інституту доказування в частині електронних доказів є ключовою умовою ефективного функціонування правосуддя. Запропоновано конкретні напрями вдосконалення кримінального процесуального законодавства, включаючи імплементацію міжнародних стандартів щодо захисту цифрових слідів, закріплення вимог до достовірності та автентичності електронної інформації, а також створення незалежного технічного інструментарію для її обробки та перевірки.

Ключові слова: кримінальний процес, види доказів, електронні докази, цифрові докази, комп'ютерні дані, доказування, правова кваліфікація, цифрова криміналістика.

The article presents a comprehensive analysis of the legislative, theoretical-methodological, and practical aspects of the formation of electronic (digital) evidence in criminal proceedings. In the context of rapid digitalization of societal processes and the active use of information and communication technologies within the domain of criminal justice, the urgent need to transform the existing approaches to evidentiary procedures is substantiated. Particular emphasis is placed on the normative gaps and contradictions associated with the absence of a unified definition of such terms as «electronic evidence», «digital evidence», «computer data», and related concepts, which significantly hinder proper legal qualification and procedural formalization of such information.

The article examines specific mechanisms for collecting electronic evidence, as provided by the current Criminal Procedure Code of Ukraine, including temporary access to data, examination of computer information, and incorporation of digital media into procedural documents. Authors analyze national legislation through the lens of Ukraine's international obligations, in particular the provisions of the Convention on Cybercrime, as well as judicial practice regarding the admissibility of electronic evidence. The article argues for the necessity of formally recognizing electronic (digital) evidence as a distinct type of procedural source, with the introduction of a special procedural regime for its preservation, verification, and assessment.

An attempt is made to systematize the main scholarly positions presented in contemporary legal doctrine concerning the differentiation between the concepts of «electronic», «digital», and «computer» evidence. It is emphasized that the existence of multiple approaches to understanding the nature of such evidence necessitates the development of a unified conceptual framework that integrates technical, legal, and forensic components. The authors advocate for the adoption of the broader category of «digital evidence» as a generic term encompassing all forms of electronically stored information that may carry evidentiary value in criminal proceedings.

In conclusion, the article highlights that systemic legal modernization of the evidentiary framework concerning electronic evidence is a key condition for the effective functioning of justice in the digital age. The authors propose specific directions for improving criminal procedure legislation, including the implementation of international standards for digital trace protection, the establishment of criteria for the reliability and authenticity of electronic information, and the development of an independent technical infrastructure for its processing and verification.

Key words: criminal procedure, types of evidence, electronic evidence, digital evidence, computer data, proving, legal qualification, digital forensics.

Постановка проблеми. Чинний КПК 2012 року, наслідуючи юридичні традиції Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1958 року (ст. 16) і КПК УРСР 1960 року (ст. 65), визначає у ч. 1 ст. 84 поняття доказів, а у ч. 2 цієї ж статті закріплює перелік їх процесуальних джерел, якими є показання, речові докази, документи, висновки експертів. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України на органи державної влади та їх посадових осіб покладено обов'язок діяти виключно в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. У відповідності з цією конституційною

нормою, КПК України зобов'язує слідчого, прокурора, слідчого суддю і суд отримувати (формувати) докази у передбаченому кримінальним процесуальним законом порядку із визначених законом процесуальних джерел.

Водночас, в умовах діджиталізації багатьох сфер життєдіяльності людини, а також розвитку та впровадження в повсякденне життя новітніх інформаційних технологій, виникають нові форми існування доказової інформації, які на даний час не повною мірою корелюють із визначеними у законі процесуальними джерелами (видами) доказів. Зокрема, дедалі більшого значення для успішного досу-

дового розслідування та подальшого вирішення кримінального провадження по суті набуває інформація в електронній (цифровій) формі, що існує в мережі Інтернет, збережена в «хмарних» сховищах, на різноманітних електронних пристроях, машинних носіях інформації тощо.

Досліджуючи проблематику використання такої інформації для отримання доказів, вітчизняні науковці не сформували єдиної думки щодо термінології, яка має застосовуватися: «електронні докази», «цифрові докази», «електронні документи», «комп'ютерні докази», «докази в електронній формі». Дискусійним є питання виділення електронних (цифрових) доказів в окремий вид та запровадження окремого процесуального режиму їх формування, використання та оцінки. Відсутність доктринального консенсусу з означених вище питань ускладнює підготовку науково обґрунтованих пропозицій з удосконалення вітчизняного доказового права, які б забезпечили його адаптацію до сучасних умов використання кіберпростору та інноваційних інформаційних технологій для формування доказів. Відтак правозастосовники вимушені шукати практичні шляхи компенсації недосконалостей чинного КПК України, зокрема за допомогою застосування міжнародно визнаних рекомендацій, принципів та положень щодо використання цифрових даних, наприклад таких, як Протокол Берклі.

Виходячи з викладеного, метою наукової статті є повернення уваги на проблемні питання правової регламентації формування електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом різні аспекти проблематики, пов'язаної з електронними (цифровими) доказами в кримінальному процесі розглядалися в працях вітчизняних вчених-правознавців: Н. Ахтирської, П. Антонюк, Д. Алексєєвої-Процюк, В. Гмирка, А. Гутник, М. Гуцалюка, В. Капліної, А. Коваленка, І. Крицької, О. Малахової, О. Метелева, М. Погорецького, А. Ратнові, А. Скрипника, А. Столітнього, Д. Цехана, А. Хитри, М. Шумила та багатьох інших.

Водночас, наукові позиції щодо поняття електронних (цифрових) доказів, способів їх формування, особливостей їх перевірки й оцінки, а також шляхів удосконалення відповідних норм чинного кримінального процесуального законодавства не мають єдності і потребують більш детального вивчення.

Виклад основного матеріалу. У 2017 році в рамках судової реформи було прийнято нові редакції низки процесуальних законів, якими в національне законодавство вводилося поняття «електронні докази». Так, у ст. 96 ГПК України, ст. 99 КАС України, ст. 100 ЦПК України було визначено, що електронними доказами є «інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео– та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі» [1, 2, 3]. Крім цього, в цих статтях визначено місця збереження даних в електронній формі: портативні пристрої (карти пам'яті, мобільні телефони тощо), сервери, системи резервного копіювання, мережа Інтернет.

В умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій вказані нормативні положення сприяють більш ефективному, швидкому та справедливому вирішенню спорів у цивільному, адміністративному та господарському процесі та мають забезпечити їх адаптацію до цифрового середовища. Проте кримінальне процесуальне законодавство в питаннях унормування процедури поводження з доказами, які існують в електронній (цифровій) формі, проявляє певну інертність. Так, лише у 2022 році в КПК України було введено поняття «комп'ютерні дані», які відповідно до ч. 2 ст. 99 КПК України можуть бути визнані

документом-доказом за умови наявності в них інформації про факти чи обставини, що встановлюються під час кримінального провадження. Окремо була передбачена можливість долучати до протоколу процесуальної дії в якості додатка носії комп'ютерних даних, які пояснюють зміст протоколу (ч. 2 ст. 105 КПК України). Крім цього, слідчий та прокурор були наділені правом на місці проведення обшуку проводити пошук, виявлення та фіксацію комп'ютерних даних, що містяться в комп'ютерних системах або їх частинах, мобільних терміналах систем зв'язку (ч. 6 ст. 236 КПК України), а також проводити огляд комп'ютерних даних (ст. 237 КПК).

Поняття «комп'ютерні дані» є конвенційним і визначається у ст. 1 Конвенції про кіберзлочинність (далі – Конвенції) як «будь-яке представлення фактів, інформації або концепцій у формі, яка є придатною для обробки у комп'ютерній системі, включаючи програму, яка є придатною для того, щоб спричинити виконання певної функції комп'ютерною системою»[4]. В цій же статті вказано, що комп'ютерна система – це «будь-який пристрій або група взаємно поєднаних або пов'язаних пристроїв, один чи більш з яких, відповідно до певної програми, виконує автоматичну обробку даних [4].

Отже, Конвенція одним з атрибутів комп'ютерних даних визначає їх форму, придатну для обробки у комп'ютерній системі, що на перший погляд є аргументом на користь впровадження в доктрину кримінального процесу теоретичної конструкції «комп'ютерні докази». Проте, більшість науковців-процесуалістів оперує такими поняттями як «електронний доказ» або «цифровий доказ». Зокрема, в наукових джерелах висловлюється думка, що «електронна інформація (та комп'ютерна інформація) є лише різновидом інформації цифрової та співвідноситься з останньою відповідно як вид і рід» [5, с. 144]. У зв'язку з цим наголошується на доцільності використання більш широкого поняття «цифровий доказ», під яким «слід розуміти будь-яку інформацію, на підставі якої слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження, дослідження якої може бути здійснено за допомогою спеціальних програмно-технічних засобів [5, с. 144].

Інші науковці, застосовуючи термін «електронні докази», підкреслюють таку особливість інформації (фактичних даних) як її збереження в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв та в електронних засобах [6, 7, 8], а також можливість отримання до неї доступу та сприйняття людиною лише після обробки спеціальними технічними засобами та програмним забезпеченням [8].

А. Столітній та І. Каланча визначають електронні докази як «інформацію, що зберігається в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв, в електронних пристроях чи електронних інформаційних системах та відповідає вимогам ст. 84 КПК України» [9, с. 182]. При цьому автори зауважують, що сформулювали це поняття суто як теоретичну категорію, що окреслює не окреме нове джерело доказів, а явище як таке [9, с. 182].

В. Фігурський вважає, що більш коректно використовувати термін «докази в електронній формі», якими є «інформація, створена, оброблена, збережена або передана за допомогою аналогових чи цифрових сигналів, що має значення для кримінального провадження [10, с. 97-99].

Не вдаючись до більш детального аналізу наукового пошуку оптимальної термінології, в контексті даної наукової статті будемо використовувати поняття «електронні (цифрові) докази» в розумінні інформації в електронній (цифровій) формі, дослідження якої може бути здійснено за допомогою спеціальних програмно-технічних засобів, на підставі якої слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Важливим етапом перетворення на докази матеріальних чи ідеальних слідів, що утворилися в оточуючій середовищі, є надання їм відповідної процесуальної форми, коли «слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд з дотриманням встановлених вимог, у тому числі значимості для предмета доказування, надають їм форму показань, речових доказів, документів, висновків експертів» [11, с. 62].

Однією з особливостей електронних (цифрових) слідів є те, що вони досить легко можуть бути змінені, знищені чи пошкоджені під час експлуатації відповідних електронних пристроїв та матеріальних носіїв, як цілеспрямовано (для приховування кримінально протиправної діяльності), так і в результаті застосування невідповідних програмно-технічних засобів, допущення технічних помилок тощо. Враховуючи це, процесуальний порядок залучення до кримінального провадження електронної (цифрової) інформації в якості доказів має бути придатним для забезпечення її відповідності вимогам достовірності та допустимості.

Розглянемо деякі правові процедури формування (збирання) електронних (цифрових) доказів, передбачені чинним кримінальним процесуальним законодавством. Якщо потенційно доказова електронна (цифрова) інформація перебуває у володінні відповідної фізичної або юридичної особи та зберігається в електронних інформаційних системах, комп'ютерних системах або їх частинах, мобільних терміналах систем зв'язку, то згідно ст. 159 КПК України до неї може бути отриманий тимчасовий доступ, який здійснюється шляхом зняття копії такої інформації.

Чітких вимог до форми процесуальної фіксації факту та результатів тимчасового доступу кодекс не визначає. У ч. 3 ст. 165 КПК України лише вказано, що особа, яка пред'являє ухвалу про тимчасовий доступ до речей і оригіналів або копій документів, зобов'язана залишити володільцю речей і оригіналів або копій документів опис речей і оригіналів або копій документів, які були вилучені на виконання ухвали слідчого судді, суду. Вимога зафіксувати факт та результати тимчасового доступу до речей і документів в процесуальному документі (протоколі) відсутня. Водночас, керуючись правилами фіксування кримінального провадження (глава 5 КПК України), слідчий за необхідності може скласти протокол тимчасового доступу до речей і документів, до якого в якості додатку долучити носії комп'ютерних даних.

Подальший процесуальний статус отриманої у такий спосіб інформації не отримав однозначного визначення у кримінальному процесуальному законі. Адже, відповідно до ч. 4 ст. 99 КПК України копії інформації, у тому числі комп'ютерних даних, що містяться в інформаційних (автоматизованих) системах, електронних комунікаційних системах, інформаційно-комунікаційних системах, комп'ютерних системах, їх невід'ємних частинах, визнаються судом як оригінал документа якщо вони виготовлені слідчим, прокурором із залученням спеціаліста (виділено автором). Отже, можна припустити, що інформація у вигляді комп'ютерних даних, скопійована слідчим з комп'ютерної системи в порядку тимчасового доступу до речей і документів без участі спеціаліста не відповідатиме вимогам ч. 4 ст. 99 КПК України. Відповідно, в суді можуть виникнути складнощі з визначенням доказового значення такої інформації та визнанням її допустимим доказом.

Як слушно було відмічено М. В. Гуцуляком та П. Є. Антонюк, законодавець наче підкреслив відмежування поняття «комп'ютерні дані», що вживається у ст. 99 КПК України, від іншої інформації, яка міститься в електронних ресурсах [12, с. 119]. Але подальшого унормування порядку формування (збирання) доказів з використанням вказаних різновидів електронної (цифрової) інформації не відбулося.

Наступним широко застосованим на практиці способом формування електронних (цифрових) доказів є проведення огляду комп'ютерних даних. Відповідно до ч. 2 ст. 237 КПК України ця слідча (розшукова) дія проводиться слідчим, про-

курором шляхом відображення у протоколі огляду інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їх змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або у паперовій формі). При цьому привертає на себе увагу те, що у ч. 1 ст. 237 КПК України законодавець розмежовує як окремі об'єкти огляду «комп'ютерні дані» та «документи», попри те, що до останніх у ч. 2 ст. 99 КПК України поряд з матеріалами фотозйомки, звукозапису, відеозапису віднесено також і комп'ютерні дані.

На нашу думку в цих положеннях кримінального процесуального закону прослідковується ситуативна спроба запровадити спеціальні процесуальні правила і стандарти формування доказів, які б враховували специфіку електронних (цифрових) слідів та дозволили залучити до процесу доказування великий масив потенційно доказової інформації, що міститься в кіберпросторі, зберігається на електронних пристроях. Затребуваність правової процедури огляду комп'ютерних даних для формування доказової бази у конкретному кримінальному провадженні підтверджується судовою практикою. Суди, як правило, визнають допустимими доказами протоколи оглядів інформації, що міститься у вільному доступі всесвітньої мережі Інтернет. Типовим прикладом є вирок Дніпровського районного суду міста Запоріжжя від 23.06.2025 р. у кримінальному провадженні № 1-кп/334/381/25, відомості про яке внесені до Єдиного реєстру досудових розслідувань за ознаками злочину, передбаченого ч. 5 ст.111-1 КК України (Коллабораційна діяльність). Доказами винуватості обвинуваченого суд визнав низку протоколів оглядів, проведених слідчим за участі спеціаліста, згідно з якими об'єктом огляду була інформація, що містилась у месенджері «Telegram» у публічному та відкритому каналі [13].

Викладене вище може свідчити про те, що на законодавчому рівні відбувається поступове усвідомлення необхідності унормування процесуального порядку використання електронної (цифрової) інформації для формування доказів у кримінальному процесі, а також визначення подальшого процесуального статусу такої інформації. Слід погодитися з висловленою в наукових джерелах думкою, що електронні або цифрові докази в тому чи іншому вигляді мають бути на законодавчому рівні визнані окремим видом (процесуальним джерелом) доказів [5, 7, 8, 12, 13]. Також слушним виглядає запровадження процедурних особливостей поводження з такими доказами у кримінальному провадженні, відсутність яких на даний час частково компенсується за рахунок застосування слідчими при складанні оглядів комп'ютерних даних рекомендацій, принципів та правил Протоколу Берклі.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо: в доктрині кримінального процесу на даний час відсутнє узгоджене поняття електронних або цифрових доказів; визначення їх юридичної природи та місця серед процесуальних джерел доказів, а також пошук оптимальних правових процедур їх формування є предметом тривалої наукової дискусії. Відсутність наукового консенсусу з вказаних питань є перешкодою для напрацювання системних та науково обґрунтованих пропозицій з удосконалення кримінального процесуального законодавства, що обумовлює необхідність послуговуватися внесенням ситуативних, «косметичних» змін до КПК України, які б дозволили безперешкодно використовувати у доказуванні електронну (цифрову) інформацію. Формування узгодженого доктринального підходу до розуміння поняття електронних (цифрових) доказів та процесуального порядку поводження з ними (збирання, перевірки, оцінки) сприятиме розбудові якісної юридичної та практичної моделей використання електронної (цифрової) інформації у доказуванні.

На даний час перспективним напрямком наукових розвідок може стати розробка повноцінної доктринальної концепції електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV/ *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37, ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 21.06.2025).
2. Цивільний процесуальний кодекс: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV/ *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42, ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 21.06.2025).
3. Господарський процесуальний кодекс: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII/ *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6, ст. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 21.06.2025).
4. Про кіберзлочинність: Конвенція Ради Європи (Ратифікована із застереженнями і заявами Законом України від 07.09.05 р. № 2824-IV (2824-15). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення 21.06.2025).
1. 5.Шумило М.Є., Юрка Р., Капліна В.А. Інформаційна теорія доказів та проблеми використання електронних засобів доказування у кримінальному провадженні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. Том 26. № 2. С. 137-152.
5. Котляревський О. І., Киценко Д. М. Комп'ютерна інформація як речовий доказ у кримінальній справі. *Інформаційні технології та захист інформації : збірник наукових праць*. 1998. N 2. С. 70–79.
6. Мурадов В. В. Електронні докази: криміналістичний аспект використання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 313–315.
7. Алексеева-Процюк Д. О., Брисковська О. М. Електронні докази в кримінальному судочинстві: поняття, ознаки та проблемні аспекти застосування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 247–253.
8. Столітній А. В., Каланча І. Г., Формування інституту електронних доказів у кримінальному процесі України. *Проблеми законності*. 2019. № 146 с. 179-191.
9. Фігурський В.М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. *Галицькі студії. Юридичні науки*. 2023. № 4. С. 97-105.
10. Шумило М.Є. Юридична конструкція доказів у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 59-67.
11. Гуцалюк М.В., Антонюк П.Є. Процесуальна спроможність використання електронної (цифрової) інформації як доказу в кримінальному провадженні. *Інформація і право*. 2022. № 2 (41). С. 116-122.
12. Вирок Дніпровського районного суду міста Запоріжжя від 23.06.2025 у справі № 334/10220/24. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128297241> (дата звернення 27.06.2025).
13. Метелев О.П. Цифрові докази у кримінальному процесі: видова характеристика. *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 1-2. С. 42-53. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2019_METELEV.pdf (дата звернення: 17.07.2021).

РОЗДІЛ 10 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341:061.2:174

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/56>

РОЛЬ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СФЕРІ ПСИХОТЕРАПІЇ: ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНИХ НОРМ І ЇХНІЙ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN PSYCHOTHERAPY: THE FORMATION OF ETHICAL NORMS AND THEIR INFLUENCE ON NATIONAL LEGISLATION

Зубарева А.Є., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена комплексному аналізу ролі неурядових організацій у сфері психотерапії, на прикладах організацій як: Міжнародна Асоціація Транзакційного Аналізу (ІТАА), Європейська Асоціація Транзакційного Аналізу (ЕАТА) та Українська Асоціація Транзакційного Аналізу (УАТА). Визначено їхнє значення у формуванні та розвитку етичних норм і стандартів професійної діяльності психотерапевтів. У статті вказується, що етичні кодекси цих організацій побудовані на принципах конфіденційності, поваги до гідності особи, недопущення експлуатації, автономії клієнта та високої професійної компетентності. Підкреслено, що етичні норми стають основою для створення законодавчих механізмів захисту прав клієнтів (пацієнтів) і регулювання діяльності фахівців. Особлива увага у статті приділена міжнародно-правовому базису, зокрема аналізу міжнародних договорів і документів, що гарантують право кожної людини на захист здоров'я, включаючи психічне. Розглядається позитивний досвід Нідерландів, де держава ефективно взаємодіє з професійними асоціаціями, інтегруючи положення етичних кодексів у національне законодавство через систему BIG та законодавчі акти, що регулюють охорону психічного здоров'я. У статті окремо висвітлюється роль Української Асоціації Транзакційного Аналізу (УАТА), яка не лише підтримує міжнародні стандарти діяльності психотерапевтів, а й активно впливає на розвиток української професійної спільноти. Її стандарти сертифікації узгоджуються з положеннями Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я», а окремі етичні норми, закладені в Етичному кодексі УАТА, відображені у цьому законі, як обов'язкові для виконання. Таким чином, стаття підкреслює важливість саморегуляції професійних асоціацій як запоруки підвищення рівня довіри до психотерапевтів, а також як інструмента гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Особлива увага приділяється значенню чітких вимог до підготовки та сертифікації спеціалістів, що сприяє забезпеченню високої якості психотерапевтичних послуг і захисту прав клієнтів.

Ключові слова: неурядова організація, етична норма, імплементація етичних норм, гармонізація етичних стандартів, національне законодавство, правове регулювання, транзакційний аналіз, UATA, EATA, ITAA, права людини.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the role of non-governmental organizations in the field of psychotherapy, using the examples of the International Transactional Analysis Association (ITAA), the European Association for Transactional Analysis (EATA), and the Ukrainian Association for Transactional Analysis (UATA). The article defines their significance in shaping and developing ethical norms and standards for the professional activities of psychotherapists. It is emphasized that the ethical codes of these organizations are built on the principles of confidentiality, respect for human dignity, prevention of exploitation, client autonomy, and high professional competence. The article highlights that these ethical norms serve as the foundation for the creation of legislative mechanisms aimed at protecting clients' (patients') rights and regulating the activities of practitioners. Special attention is given to the international legal framework, including the analysis of international treaties and documents that guarantee each person's right to health protection, including mental health. The positive experience of the Netherlands is considered, where the state effectively cooperates with professional associations, integrating the provisions of ethical codes into national legislation through the BIG system and legal acts regulating mental health care. The article separately examines the role of the Ukrainian Association for Transactional Analysis (UATA), which not only maintains international standards for psychotherapists' activities but also actively influences the development of the Ukrainian professional community. Its certification standards align with the provisions of the Law of Ukraine "On the Mental Health Care System," and certain ethical norms enshrined in the UATA Code of Ethics are reflected in this law as mandatory for implementation. Thus, the article emphasizes the importance of self-regulation by professional associations as a guarantee for increasing public trust in psychotherapists and as a tool for harmonizing national legislation with international standards. Special attention is paid to the significance of clear requirements for the training and certification of specialists, which contributes to ensuring high-quality psychotherapeutic services and protecting clients' rights.

Key words: non-governmental organization, ethical norm, implementation of ethical norms, harmonization of ethical standards, national legislation, legal regulation, transactional analysis, UATA (Ukrainian Association for Transactional Analysis), EATA (European Association for Transactional Analysis), ITAA (International Transactional Analysis Association), human rights.

Постановка проблеми. Питання захисту ментального здоров'я людини посідає чільне місце серед пріоритетів національно-правового регулювання. Серед психологічної допомоги можна виокремити діяльність психотерапевтів, яка у більшості держав, зокрема і в Україні, не є достатньо врегульованою на законодавчому рівні. Водночас проблематику щодо визначення стандартів для встановлення кваліфікаційного рівня спеціалістів у сфері психотерапії вирішують неурядові організації та професійні асоціації, які за допомогою власної діяльності формують етичні норми та межі, які необхідні для проведення безпечної

психотерапевтичної практики. За загальним правилом, така діяльність формується поза законодавчого регулювання держави, однак несе вагомий вплив на майбутні правові норми, які визначають вимоги щодо професійності та законності такої практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування етичних норм у сфері психотерапії та їхній вплив на національне законодавство держав досліджувалась як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, серед яких: Антонова З. О., Бондаренко Г., Бондаренко Л. О., Бралатан В. П., Воробйова Л. І., Горбунова В. В.,

Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г., Карпінська Р., Керученко О. С., Клименко Ю., Клишчук В. О., Колтунович Т. А., Мушкетевич М. І., Петяк О. В., Роєнко С., Ханецька Н. В., Чуніхіна С. Л.,

Bajt T. R., Barnett J. E., Bolton J., Keith-Spiegel P., Knapp S., Pope K.S., Roback H. B., Shelton M., Sonne J. L., Tabachnick B.G., Thomas V., Vandecreek L., Yolrout J. C., Younggren J. N. та інші. У той же час слід відзначити, що більшість наукових робіт присвячені аналізу впливу етичних норм на формування стандартів діяльності психотерапевтів, а те, як ці етичні норми імплементуються у законодавчі акти держав досліджувалось лише частково.

Метою дослідження комплексний аналіз ролі неурядових організацій у сфері психотерапії, у формуванні етичних норм і їхнього впливу на національне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Психологія та психотерапія тривалий час розвивалися як науково-практичні дисципліни без жорсткої нормативної участі держави. Для того, щоб спеціалісти могли удосконалювати власні теоретичні знання та практичні навички, почали формуватись спеціалізовані асоціації, які наділялись певними функціями, щоб більш гнучко і швидко реагувати на професійні виклики (наприклад, вирішувати питання конфіденційності психотерапевтичної взаємодії, вимог щодо недопустимості конфлікту інтересів, професійних меж між клієнтом та психотерапевтом тощо). Фахові асоціації розробили етичні кодекси для своїх членів, щоб забезпечити захист клієнтів, встановити спеціальні стандарти поведінки спеціалістів, захистити репутацію професії. Звісно, що у відповідь на поширення затребуваності послуг психотерапії, як способу психологічної допомоги, кожна держава на національному рівні намагається закріпити мінімальні стандарти захисту населення від недобросовісних фахівців та сформувати законодавче підґрунтя для того, щоб знизити ризики надання такої допомоги, як некваліфікованої чи, навіть, небезпечної для ментального здоров'я. Дослідження у науковій статті буде проводитись на прикладах неурядових організацій у психотерапевтичному методі транзакційного аналізу.

У першу чергу, варто зазначити, що право на захист фізичного та психічного здоров'я розкрито у низці міжнародних договорів та документів, серед яких можна виділити: 1) *Загальну декларацію прав людини* (1948), яка у статті 25 проголошує, що «кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.» Хоч Декларація не є міжнародною угодою, вона заклала основу для визначення поняття «здоров'я» людини, включаючи і фізичне, і психічне [1]; 2) *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права* (1966), де у ч. 1 статті 12 вказано на «право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я» [2]; 3) *Конвенцію про права дитини* (1989), яка у статті 24 наголошує на «право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я. Держави-учасниці намагаються забезпечити, щоб жодна дитина не була позбавлена свого права на доступ до подібних послуг системи охорони здоров'я» [3]; 4) *Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок* (1979), яка у статті 11 звертає увагу на «охорону здоров'я жінок та безпечні умови праці, включаючи захист репродуктивної функції» [4]; 5) *Конвенцію про права осіб з інвалідністю* (2006), яка у статті 25 визначає, «що особи з інвалідністю мають право на найбільш досяжний рівень здоров'я без дискримінації за ознакою інвалідності» [5];

6) *Європейську соціальну хартію (переглянуту)* (1996), яка у статті 11 наголошує, що «з метою забезпечення ефективного здійснення права на охорону здоров'я Сторони зобов'язуються самостійно або у співробітництві з громадськими чи приватними організаціями вживати відповідних заходів для того, щоб, серед іншого забезпечити діяльність консультативно-просвітницьких служб, які сприяли б поліпшенню здоров'я і підвищенню особистої відповідальності у питаннях здоров'я» [6]; 7) *Європейську конвенцію з прав людини* (1950) [7], яка прямо не гарантує «право на здоров'я», але через практику Європейського суду з прав людини захищає фізичну та психічну недоторканність (наприклад, ст. 3 про заборону катувань, ст. 8 про право на повагу до приватного життя і сімейного життя); 8) *Хартію основних прав Європейського Союзу* (2000), яка у статті 3 визначає, що «кожна особа має право на фізичну недоторканність та недоторканність психіки» [8].

Як бачимо, право людини на захист фізичного та психічного здоров'я є фундаментальним і визнається на міжнародному рівні. Це право включає не лише доступ до медичної допомоги, а й загальний добробут, профілактику захворювань, захист від дискримінації та повагу до фізичної і психічної недоторканності. Міжнародні угоди визначають обов'язки держав щодо забезпечення найвищого можливого рівня здоров'я для всіх, без винятку, груп населення, включаючи дітей, жінок, осіб з інвалідністю та інші вразливі категорії, в тому числі і у питаннях ментального здоров'я.

Також варто перерахувати і низку документів рекомендаційного характеру, які також формують важливість питання ментального здоров'я [9], серед таких: 1) *Резолюція Генеральної Асамблеї А/RES/60/251* (2006), яка заснувала Раду ООН з прав людини, а також підтвердила взаємозв'язок прав людини, включаючи право на здоров'я [10]; 2) *Резолюція Генеральної Асамблеї А/RES/60/1* (2005), яка включає право на здоров'я як одне з основних прав людини і підкреслює значення доступу до медичних послуг для всіх [11]; 3) *Резолюція Ради ООН з прав людини 6/29* (2007), яка вказує, що існує право кожного на користування найвищим досяжним рівнем фізичного та психічного здоров'я та закликає держави покращувати доступ до послуг психічного здоров'я, захищати права осіб із психічними розладами, запобігати дискримінації [12]; 4) *Резолюція Ради ЄС про основні дії Співтовариства у сфері охорони здоров'я* (1994), яка підкреслює поширеність психічних розладів і високі витрати на їх лікування, акцентуючи на потребі спільних дій для підтримки держав-членів [13]; 5) *Резолюція Ради ЄС про зокорочення психічного здоров'я* (1999), яка підкреслює важливість психічного здоров'я для якості життя й розвитку та закликає держави-учасниці приділяти йому увагу, впроваджувати профілактику й обмінюватися досвідом [14]; 6) *Резолюція Європарламенту щодо покращення психічного здоров'я населення в контексті реалізації стратегії забезпечення психічного здоров'я для ЄС* (2006), яка підтримує важливість професійної підготовки фахівців для психологічної допомоги [15]; 7) *Резолюція Європарламенту про психічне здоров'я* (2009), яка закликає країни-члени ухвалити законодавство про психічне здоров'я, що відповідатиме міжнародним стандартам прав людини та визначатиме принципи й цілі політики у цій сфері [16].

Опираючись на вище вказане, можна зауважити, що міжнародні договори та документи рекомендаційного характеру не дають чіткого правового регулювання, як саме держави повинні реалізовувати право на психічне здоров'я людини, оскільки це можливо визначити лише за допомогою національного законодавства. Тому, як раніше згадувалось, ще до того, як з'являється норма закону, на допомогу приходять професійні асоціації із власними етичними кодексами, які таким чином здійснювали і здійснюють контроль за професійною діяльністю своїх членів, виконують саморегулювання для забезпечення високого

рівня якості послуги психотерапії, а також забезпечують плацдарм для єдиних стандартів у психотерапевтичному методі, який вони представляють.

Для того, щоб визначити роль неурядових організацій у сфері психотерапії через формування етичних норм і їхній вплив на національне законодавство, потрібно розглянути поняття *етики* – це філософська дисципліна, що вивчає людську поведінку, розглядаючи при цьому як моральні наміри, так і людську волю. Етика передбачає можливість вибору поведінки, у тому числі – відповідно до власних параметрів (суб'єктивна етика) та з урахуванням точки зору інших (інтерсуб'єктивна етика) [17]. Зазвичай термін «професійна етика» вживається для позначення своєрідного етичного кодексу людей певної професії, певного соціального угруповання [18, с. 106].

Аналізуючи діяльність неурядових організацій у напрямі транзакційного аналізу, варто виокремити такі: 1) *Міжнародну Асоціацію Транзакційного Аналізу* (ІТАА); 2) *Європейську Асоціацію Транзакційного Аналізу* (ЕАТА); 3) *Українську Асоціацію Транзакційного Аналізу* (УАТА).

Міжнародна Асоціація Транзакційного аналізу (ІТАА) була заснована у 1964 році Еріком Берном, який створив метод транзакційного аналізу. з метою поширення його теорії та практики на глобальному рівні. ІТАА виступає одним із головних регуляторних органів, що визначає загальносвітові стандарти професійної підготовки та етики у сфері транзакційного аналізу і однією з ключових функцій цієї організації є розробка та затвердження Міжнародного етичного кодексу [19], який містить базові принципи, обов'язкові для всіх членів асоціації та сертифікованих фахівців [20]. До основних положень етичного кодексу ІТАА відносять: безумовне дотримання конфіденційності; повагу до автономії клієнта; запобігання експлуатаційним і залежним відносинам; забезпечення професійної компетентності через постійне підвищення кваліфікації; недопущення конфлікту інтересів.

У статті 1 Етичного Кодексу ІТАА вказано, що Організація прагне сприяти найвищому рівню поведінки серед членів, які надають договірні послуги у чотирьох сферах спеціалізації транзакційного аналізу: консультування, психотерапія, організаційні та освітні тренінги та консалтингові послуги, а також й те, що вона несе соціальну відповідальність за встановлення етичних стандартів для всіх членів з метою сприяння добробуту суспільства через спільні цінності та моральні принципи взаємної поваги та етичних дій [19]. ІТАА також визначає вимоги до сертифікації спеціалістів у галузі транзакційного аналізу. Зокрема, розрізняють такі сертифікати: 1) СТА (Certified Transactional Analyst) – підтверджує рівень практичного володіння методами транзакційного аналізу; 2) ТСТА (Teaching and Supervising Transactional Analyst) – підтверджує право проводити навчання та супервізію. Для отримання цих кваліфікаційних рівнів кандидати повинні пройти спеціалізоване навчання відповідно до затверджених навчальних програм, мати досвід практичної роботи, пройти супервізію, а також скласти міжнародний іспит [21].

Необхідно наголосити, що існує взаємодія між ІТАА і Європейською асоціацією транзакційного аналізу (ЕАТА), яка полягає у погодженні стандартів підготовки та взаємному визнанні сертифікатів. Це забезпечує мобільність фахівців, дозволяючи їм практикувати в різних країнах та входити до складу міжнародних професійних спільнот, а членство у ІТАА окреслює не лише формальне дотримання стандартів, але й активну участь у професійних конференціях, наукових дослідженнях та розвиткові методології транзакційного аналізу [19]. Таким чином, ІТАА здійснює потужний вплив на формування глобальних етичних стандартів у сфері психотерапії транзакційного аналізу та створює єдину систему сертифікації, яка гарантує високу якість надання психотерапевтичних послуг на міжнародному рівні.

На регіональному рівні, ми розглянемо *Європейську Асоціацію Транзакційного Аналізу* (ЕАТА), яка була заснована у 1976 році з метою розвитку, стандартизації та поширення транзакційного аналізу як науково обґрунтованого психотерапевтичного підходу в європейському просторі. Одним із ключових завдань ЕАТА є розробка єдиних стандартів підготовки спеціалістів, а також формування та контроль дотримання етичних норм. ЕАТА розробила власний Етичний кодекс [22], який визначає основні принципи професійної діяльності спеціалістів у сфері транзакційного аналізу. Зокрема, до основних положень належать: пріоритет безпеки та добробуту клієнта; суворе дотримання конфіденційності; уникнення експлуатаційних стосунків; запобігання конфлікту інтересів; обов'язок постійного підвищення кваліфікації [23]. Якщо звертатись до преамбули Етичного Кодексу ЕАТА, то можна наголосити, що Кодекс зосереджений на критеріях професійної етичної поведінки. Це обов'язковий основний документ для всіх членів ЕАТА. Крім того, національні асоціації, що входять до ЕАТА, приймають Етичний кодекс ЕАТА та використовують його як орієнтир для аналізу конкретних ситуацій для своїх членів. Кожен член ЕАТА повинен відповідати йому у своїй практиці [22].

ЕАТА також затверджує критерії навчання та сертифікації, включаючи вимоги до годин підготовки, супервізії, практичної роботи та складання міжнародних іспитів. Основними сертифікаційними рівнями, так само як і в ІТАА, є: 1) СТА (Certified Transactional Analyst), який підтверджує професійну компетентність у психотерапії, консультуванні, освіті чи організаційному транзакційному аналізі; 2) ТСТА (Teaching and Supervising Transactional Analyst), який надає право проводити навчання та супервізію [24].

З самого її заснування ЕАТА була організацією, яка складалася з членів-асоціацій, співпрацювала з ІТАА, дотримуючись тих самих стандартів і вимог. Станом на сьогодні ЕАТА об'єднує 44 асоціації (понад 7550 членів у 28 європейських країнах) [23]. Прикладами таких асоціацій є: 1) Нідерландська Асоціація Транзакційного Аналізу (NVTА) – це асоціація транзакційного аналізу, яка допомагає членам у їхньому професійному та особистісному розвитку і активно впроваджує стандарти ЕАТА у свої програми підготовки у Нідерландах [25]; 2) Британська Асоціація Транзакційного Аналізу (UKАТА) [26], яка, крім взаємодії з ЕАТА, також підтримує співпрацю з іншими британськими психотерапевтичними організаціями; 3) Українська Асоціація Транзакційного Аналізу (УАТА) [27], яка є професійним об'єднанням фахівців, що працюють у сфері транзакційного аналізу в Україні, популяризує цей метод та координує програми підготовки психотерапевтів, консультантів та освітян за стандартами ЕАТА.

Таким чином, ЕАТА виконує роль ключового координатора між міжнародним рівнем (ІТАА) і національними асоціаціями (наприклад, УАТА), забезпечуючи стандартизацію професійної діяльності, розвиток етичної культури та підтримку високого рівня підготовки фахівців у транзакційному аналізі в європейському та міжнародному контексті.

Українська Асоціація Транзакційного Аналізу (УАТА) входить до ЕАТА, як складова частина національної асоціації, яка формує європейську спільноту з транзакційного аналізу і була створена у 1997 році. Заснування УАТА було підтримане ЕАТА, що дозволило Україні увійти у загальноєвропейський професійний простір. З моменту заснування УАТА ставить перед собою такі завдання: впровадження європейських стандартів навчання та сертифікації у сфері транзакційного аналізу; забезпечення професійної підтримки та супервізії для українських психотерапевтів; розробка власних етичних документів, узгоджених із кодексами ЕАТА та ІТАА; інтеграція українських спеціалістів у міжнародну спільноту [27].

Таким чином, UATA відіграла важливу роль у формуванні професійного середовища для транзакційного аналізу в Україні та стала надійною ланкою між українською психотерапевтичною спільнотою та міжнародними організаціями. Згідно статті 1 Етичного Кодексу UATA окреслені у ньому цінності відносяться до прав людини та є частиною Загальної декларації прав людини 1948 р. [1], серед яких можна назвати: 1. *Людську гідність*, де кожна людина є гідною, незалежно від статі, соціального положення, релігійних переконань, етнічного походження, фізичного й психічного здоров'я, політичних поглядів, сексуальної орієнтації тощо. 2. *Самовизначення*, де кожна людина має право вирішувати своє майбутнє в межах національних законів своєї країни з урахуванням власних потреб та потреб інших. Кожен має право вчитися зі свого досвіду керувати своїм життям, водночас враховуючи сутність світу та свободу інших. 3. *Здоров'я*, де фізичне та психічне здоров'я є правом кожної людини та потребує належного захисту. 4. *Безпека*, де кожна людина повинна мати змогу досліджувати своє середовище та зростати у ньому з почуттям безпеки. 5. *Взаємність*, де кожна людина, яка живе та розвивається у міжособистісному світі, є взаємовідповідальною за комфортний стан інших та розвиває взаємозв'язок з іншими з метою створення безпеки для себе та інших [17].

Схожі положення містяться і в Етичних Кодексах ЕАТА (стаття 2.1) [22] та ІТАА (стаття 1.3) [19]. Також вивчаючи зміст етичних кодексів цих організацій, можна виділити схожі етичні норми щодо таких питань: 1) *Вимоги щодо законності діяльності*, де професійна діяльність членів має ґрунтуватися на неухильному дотриманні вимог законодавства та Етичного Кодексу. (Етичні Кодекси UATA стаття 5 [17]; ЕАТА стаття 1.3 [22]; ІТАА стаття 1.3 [19]); 2) *Вимоги щодо конфіденційності в роботі*, де існує зобов'язання для психотерапевта не розповсюджувати приватну інформацію клієнта, яку отримали внаслідок професійної взаємодії, і зберігатиме її конфіденційність навіть після завершення терапевтичних стосунків (Етичні Кодекси UATA стаття 8 [17]; ЕАТА стаття 2.2.3 [22]; ІТАА стаття 1.4.3 [19]); 3) *Вимоги щодо компетентності та професіоналізму*, де спеціаліст буде постійно навчатися у своїй галузі спеціалізації, щоб розширювати свої знання та підтримувати свій професійний та особистісний ріст (Етичні Кодекси UATA стаття 7 [17]; ЕАТА стаття 2.2.2 [22]; ІТАА стаття 1.4.2 [19]) тощо.

Згідно вище зазначеного, усі ці три неурядові організації діють у тісній взаємодії, формуючи етичні стандарти для членів організацій. Звертаючись до їх етичних кодексів, можна зауважити єдиний підхід до визначення фундаментальних цінностей поваги до прав людини та чіткої системи орієнтирів для їхніх членів.

Крім того, національні асоціації можуть розширювати розуміння певних етичних вимог, які встановлені ІТАА та ЕАТА. Для прикладу, у Етичному Кодексі UATA можна відзначити, як уточняється трактування вимоги конфіденційності, зокрема через надання психотерапевтичної допомоги через онлайн-платформи. У статті 8 Етичного Кодексу UATA проголошено, що члени Організації, працюючи стаціонарно та в онлайн-форматах, зобов'язуються зберігати конфіденційність і забезпечувати максимальний рівень приватності для кожного клієнта, а також здійснювати використання технологій в рамках етичних стандартів та засобів забезпечення безпеки клієнта, зокрема захисту особистих даних та конфіденційності в онлайн-середовищі [17].

Крім того, Етичний Кодекс UATA у статті 9 також визначає етичні стандарти для *недопущення конфлікту інтересів* між психотерапевтом та клієнтом. Під *конфліктом інтересів* слід розуміти суперечність між особистими інтересами члена Організації та його професійними правами і обов'язками перед всіма цільовими групами, які

визначені у цьому Кодексі, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість, і у разі виникнення такої ситуації член Організації зобов'язаний повідомити про це особу, якої це стосується, та має право продовжити роботу з цією особою тільки за її письмової згоди. [17].

Також необхідно наголосити, що етичні кодекси професійних асоціацій з психотерапії містять низку норм, які є співзвучними із етичними положеннями для інших професій, котрі мають тісну взаємодію з клієнтами, наприклад, Правил адвокатської етики, зокрема у частині дотримання принципу конфіденційності, забезпечення законності у професійній діяльності та запобігання конфлікту інтересів. Для прикладу, у Правилах адвокатської етики від 09.06.2017 року в Україні щодо вимоги компетентності у статті 11 вказано, що адвокат має постійно підвищувати свій професійний рівень та кваліфікацію, володіти достатньою інформацією про зміни у чинному законодавстві [28]. При порівняльному аналізі зазначених документів простежується суттєва подібність у підходах до регулювання професійної поведінки, що зумовлено спільною метою, а саме захистом прав та інтересів осіб, яким надаються професійні послуги, а також забезпеченням високих стандартів етики та довіри до професії.

Аналізуючи національне законодавство, яке регулює питання діяльності психотерапевтів, можна звернутись до досвіду Нідерландів, які визначають право надавати психотерапевтичні послуги Законом Про індивідуальні професії у сфері охорони здоров'я (Wet op de beroepen in de individuele gezondheidszorg, Wet BIG) 1993 року. Закон визначає обмежене коло зареєстрованих спеціалістів, які мають право здійснювати лікування психічного здоров'я, зокрема: психіатри, клінічні психологи, психотерапевти (за спеціальною акредитацією). Наприклад, у статті 26 цього Закону вказано, що «для реєстрації, як психотерапевта, у відповідному реєстрі потрібен сертифікат, який підтверджує відповідність особи вимогам до навчання, встановленим загальним адміністративним розпорядженням» [29]. Тобто, цей Закон регулює такі питання як: захист пацієнта, обов'язкову реєстрацію спеціалістів, дисциплінарну відповідальність, вимоги до освіти та стандартів.

Як уже згадувалось вище, професійна діяльність психотерапевтів, які працюють за методом транзакційного аналізу, здійснюється через національні асоціації, у даному випадку NVTA, що є членом ЕАТА та визнають етичні норми ІТАА. Навчальні програми з транзакційного аналізу мають бути акредитовані згідно з вимогами ЕАТА та ІТАА. Тобто особа не отримує визнання як психотерапевт у системі BIG [30], якщо її програма не відповідає стандартам – які, своєю чергою, ґрунтуються на етичних принципах ІТАА. Етичні принципи, що враховуються у системі BIG – це автономія та усвідомлена згода клієнта; недопустимість експлуатаційних відносин; суворі конфіденційність; наявність супервізії і меж професійної компетенції.

Закон Про індивідуальні професії у сфері охорони здоров'я 1993 року відображає такі етичні принципи, які містяться у Етичних Кодексах ЕАТА та ІТАА, а саме: 1) стаття 38 – підкреслює, що спеціаліст має діяти відповідно до визнаних стандартів професійної поведінки. Це поняття охоплює такі вимоги, як повага до автономії пацієнта (клієнта), інформовану згоду та етичне ставлення; 2) стаття 88 – наголошує, що спеціалісти зобов'язані дотримуватись медичної та професійної таємниці, крім випадків, прямо передбачених законом; 3) стаття 47 – встановлює дисциплінарну відповідальність за порушення професійних стандартів, включаючи будь-які форми неетичної поведінки або експлуатації [29].

Підсумовуючи, можна побачити, що у Нідерландах Закон детально не розписує окремі етичні принципи, як у кодексі ІТАА та ЕАТА, однак посиляється на загальні поняття належної професійної допомоги та доброчесної практики,

які формуються через: професійні стандарти, етичні кодекси асоціацій (наприклад, NVTA, EATA, ITAA). Таким чином, етичні принципи ITAA та EATA є частиною стандартів для психотерапевтів у методі транзакційного аналізу, а ці стандарти є частиною того, як застосовується Закон.

Якщо аналізувати національне регулювання діяльності психотерапевтів в Україні, то можна звернути увагу на Закон Про систему охорони психічного здоров'я в Україні від 15.01.2025 року [31], який визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади системи охорони психічного здоров'я. Закон проголошує обов'язковість таких вимог як: 1) стаття 5 – конфіденційна інформація та захист персональних даних, яка вказує, що «надавачі послуг у сфері психічного здоров'я (серед яких і психотерапевти) зобов'язані забезпечувати збереження та нерозголошення інформації, отриманої у зв'язку з наданням допомоги у сфері психічного здоров'я, крім випадків, визначених законом, та не використовувати таку інформацію на свою користь чи на користь третіх осіб» [31]. Схоже положення можна прослідкувати у Етичному Кодексі UATA щодо вимог конфіденційності (стаття 8) [17]; 2) стаття 39 вказує на вимоги щодо безперервного професійного розвитку та сертифікації фахівців у сфері психічного здоров'я. У частині 6 уточнюється, що «сертифікація психотерапевтів передбачає підтвердження опанування ними певного науково обґрунтованого психотерапевтичного методу згідно із стандартами та програмами міжнародних організацій і спільнот або програмами, акредитованими такими організаціями, та здійснюється саморегульованими організаціями відповідно до правил, встановлених їхніми статутними та іншими внутрішніми документами. Таке опанування методу психотерапії включає завершення курсу теоретичного навчання, що включає пропедевтику психічних розладів, та практичного навчання такому методу, а також навчальної практики та клінічної практики під супервізією, якщо її проходження передбачено цим методом» [31]. Схоже положення міститься у Етичному Кодексі UATA щодо вимог компетентності (стаття 7) [17], а також, як згадувалось вище, UATA відповідає вимогам Закону щодо дотримання міжнародних та європейських стандартів підготовки спеціалістів у сфері психотерапії у напрямі транзакційного аналізу.

Позитивним аспектом є й те, що у статті 39 Закону вказано, що Україна впровадить єдиний реєстр про сертифікованих фахівців у науково обґрунтованих психотерапевтичних методах (зокрема і у методі транзакційного аналізу) у сфері охорони психічного здоров'я на основі реєстрів саморегульованих організацій, до яких відносяться і ITAA, і EATA і UATA, а також й те, що сертифікат психо-

терапевта може бути відкликаний саморегульованою організацією у разі порушення ним вимог, що регулюють професійну діяльність, зокрема щодо порушення етичних норм та стандартів [31].

У підтвердження вище зазначеного, варто наголосити, що у 2019 році в Україні вперше проходила Європейська конференція з транзакційного аналізу у м. Черкаси. Її учасниками було близько 300 осіб з різних країн Європи та світу. У той же час вперше в Україні проходили іспити з європейської сертифікації в методі транзакційного аналізу і шість українських спеціалістів мали можливість сертифікуватися на статус СТА на батьківщині. Також до сертифікації на СТА та TSTA в Черкасах долучилися колеги з інших країн Європи [27]. Цей позитивний досвід свідчить про активний вплив національних професійних асоціацій на розвиток стандартів психотерапевтичної діяльності, сприяють інтеграції українських спеціалістів у європейську професійну спільноту та підвищують рівень якості послуг у сфері психічного здоров'я.

Висновки. Етичні норми та внутрішні стандарти міжнародних неурядових організацій, що працюють у методі транзакційного аналізу, відіграють суттєву роль у формуванні законодавчих засад регулювання діяльності психотерапевтів. Їхні положення не лише задають високу планку професійної етики, але й стають орієнтиром для державних органів під час розробки правових актів, спрямованих на захист прав клієнтів (пацієнтів) і забезпечення якості психотерапевтичних послуг. Спільна діяльність неурядових організацій, що представляють один метод (такий як: транзакційний аналіз), сприяє уніфікації підходів до підготовки та сертифікації спеціалістів. Наявність схожих етичних норм і єдиної системи сертифікаційних вимог забезпечує високий рівень професійної підготовки та посилює довіру населення до фахівців, незалежно від країни їх діяльності. Досвід Нідерландів демонструє ефективну модель взаємодії держави та неурядових професійних організацій, зокрема і з професійною асоціацією з транзакційного аналізу. Спільна розробка стандартів і нормативних актів дозволила інтегрувати положення етичних кодексів у законодавчу базу, підвищуючи якість послуг і захищеність клієнтів (пацієнтів). Українська Асоціація Транзакційного Аналізу (UATA) відіграє важливу роль у популяризації транзакційного аналізу, як науково обґрунтованого методу психотерапії в Україні та створенні умов для сертифікації фахівців. Її стандарти сертифікації узгоджуються з положеннями Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я», а окремі етичні норми, які містяться у Етичному Кодексі UATA закріплені у цьому законі як обов'язкові для виконання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 14.07.2025).
2. Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 14.07.2025)).
3. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 14.07.2025).
4. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 14.07.2025).
5. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 14.07.2025).
6. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996 р. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 14.07.2025).
7. Європейська Конвенція прав людини від 04.11.1950. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 14.07.2025).
8. Charter of Fundamental Rights of the European Union 18.12.2000. Official Journal of the European Communities. URL: http://www.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf. (дата звернення: 14.07.2025).
9. Правове регулювання надання психологічної допомоги та забезпечення психічного здоров'я в праві ЄС. Закон України «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні»: пояснювальна записка URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29447.pdf> (дата звернення: 14.07.2025).
10. Resolution adopted by the General Assembly on 15 March 2006. A/RES/60/251. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/60/251> (дата звернення: 14.07.2025).

11. Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005. A/RES/60/1. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/60/1> (дата звернення: 14.07.2025).
12. Resolution adopted by the Human Rights Council on 14 December 2007. 6/29. URL: https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_6_29.pdf (дата звернення: 14.07.2025).
13. Council Resolution of 2 June 1994 on the framework for Community action in the field of public health. Official Journal of the European Union. URL: [http://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31994Y0617\(01\)&from=EN](http://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31994Y0617(01)&from=EN). (дата звернення: 14.07.2025).
14. EUR-Lex. Council resolution of 18 November 1999 on the promotion of mental health. EURLex. URL: [http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1522397724290&uri=CELEX:32000Y0324\(01\)](http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1522397724290&uri=CELEX:32000Y0324(01)). (дата звернення: 14.07.2025).
15. EUR-Lex. European Parliament resolution on improving the mental health of the population. Towards a strategy on mental health for the European Union (2006/2058(INI)). EUR-Lex . URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1522397724290&uri=CELEX:52006IP0341>. (дата звернення: 14.07.2025).
16. EUR-Lex. Mental Health European Parliament resolution of 19 February 2009 on Mental Health (2008/2209(INI)). EUR-Lex. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1522397724290&uri=CELEX:52009IP0063>.
17. Етичний Кодекс УАТА від 03 листопада 2023 р. ГО «Українська Асоціація Транзакційного Аналізу». URL: https://drive.google.com/file/d/1MzHhTv_I8ySaYkHdUadMbzwoMWFm_j8S/view (дата звернення: 14.07.2025).
18. Серих О. В. Професійна етика державних службовців: поняття, особливості. *Нове українське право*. Вип. 4. 2021. С. 106.
19. The International Transactional Analysis Association ITAA code of ethical conduct and ITAA ethics procedures manual on 5December 2014. ITAA. URL: https://itaaworld.com/wp-content/uploads/2023/05/12-5-14-Revised-Ethics_0.pdf (дата звернення: 14.07.2025).
20. The International Transactional Analysis Association (ITAA). Офіційний сайт. URL: <https://www.itaaworld.org/> (дата звернення: 14.07.2025).
21. Handbook by Sections.The International Transactional Analysis Association (ITAA). URL: <https://itaaworld.com/training-and-certification-overview/exam-administration/certification-and-examinations-handbook/> (дата звернення: 14.07.2025).
22. EATA Ethical Code: July 2007 and 2011. EATA. URL: <https://eatanews.org/wp-content/uploads/2019/04/ethics-code-feb-13th-edit.pdf> (дата звернення: 14.07.2025).
23. European Association for Transactional Analysis (EATA). Офіційний сайт. URL: <https://www.eatanews.org/> (дата звернення: 14.07.2025).
24. EATA Training and Examination Handbook 2025. EATA. URL: <https://handbook.eatanews.org/> (дата звернення: 14.07.2025).
25. Nederlandse Vereniging voor Transactional Analysis . NVTA. Офіційний сайт. URL: <https://www.nvta.nl/> (дата звернення: 14.07.2025).
26. United Kingdom Association of Transactional Analysis (UKATA). Офіційний сайт. URL: <https://www.uka4ta.co.uk/> (дата звернення: 14.07.2025).
27. Українська Асоціація Транзакційного Аналізу (УАТА). Офіційний сайт. URL: <https://uata.org.ua/> (дата звернення: 14.07.2025).
28. Правила адвокатської етики від 09.06.2017 р. З'їзд адвокатів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> (дата звернення 14.07.2025).
29. Wet op de beroepen in de individuele gezondheidszorg: wet van 11 november 1993. Beschikbaar op: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0006251/2025-07-05> (дата звернення: 14.07.2025).
30. BIG-register. Het officiële registratieverificatiesysteem voor medische en psychotherapeutische professionals in Nederland. URL: <https://www.bigregister.nl> (дата звернення: 14.07.2025).
31. Закон України Про систему охорони психічного здоров'я в Україні від 15.01.2025 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20#Text> (дата звернення: 14.07.2025)

**ALTER EGO У ПЕРЕХІДНОМУ ПРАВОСУДДІ:
ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ДЕКОНСТРУКЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ****ALTER EGO IN TRANSITIONAL JUSTICE:
A TOOL FOR DECONSTRUCTING STATE RESPONSIBILITY**

Карасьов В.І., аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Університет економіки та права «КРОК»

Доляновська І.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено трансформацію доктрини «alter ego» як правового інструменту, що дозволяє долати формальну межу між державою та підконтрольними їй юридичними особами у контексті покладання міжнародної відповідальності за шкоду, завдану внаслідок збройної агресії. Констатовано, що ця доктрина набуває нового значення в умовах перехідного правосуддя, коли традиційні механізми забезпечення відповідальності держав виявляються недостатніми. Особлива увага приділена аналізу прецедентів української судової практики – зокрема, постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі № 910/4210/20 від 20.07.2022 та рішенням Господарського суду Запорізької області від 27.08.2024 у справі № 908/1955/22 (908/1654/24) та 15.08.2024 у справі № 908/1955/22 (908/1534/24), в якому група компаній «Газпром» і пов'язані компанії вперше були визнані alter ego Російської Федерації. Також розглянуто рішення Суду Гааги, яке підтверджує можливість транскордонного визнання цього підходу в межах юрисдикції держав-членів ЄС.

Обґрунтовується, що доктрина «alter ego» виконує не лише компенсаційну функцію, але й сприяє переосмисленню меж державного імунітету, відкриваючи нові шляхи для юридичної відповідальності держав-агресорів. Зазначається, що впровадження цієї доктрини в національне правозастосування є ознакою становлення правової держави, здатної ефективно захищати суверенітет і забезпечувати справедливості у воєнний час.

Окремо підкреслюється значення цієї доктрини в контексті міжнародних стандартів захисту прав людини, а також потенціал її подальшого розвитку в рамках реформування національного законодавства. Стаття робить внесок у розвиток концепції функціонального підходу до відповідальності, актуалізуючи питання правового реалізму, репарацій, постконфліктної юрисдикції, правового плюралізму та побудови стійкої, ефективної, інклюзивної, прозорої системи верховенства права в Україні. Застосування підходу «alter ego» у воєнний та поствоєнний періоди може стати дієвим інструментом юридичної боротьби з безкарністю, забезпечення реституції, компенсації шкоди та відновлення порушених прав постраждалих.

Ключові слова: доктрина «alter ego», державна відповідальність, перехідне правосуддя, правова держава, верховенство права, компенсація шкоди, державний імунітет.

The article examines the transformation of the alter ego doctrine as a legal instrument that enables the overcoming of the formal boundary between a state and the legal entities under its control in the context of imposing international responsibility for damage caused by armed aggression. It is noted that this doctrine is gaining new significance in the context of transitional justice, where traditional mechanisms for holding states accountable prove insufficient. Particular attention is paid to the analysis of precedents in Ukrainian judicial practice – in particular, the ruling of the Supreme Court (Commercial Cassation Court) in case No. 910/4210/20 dated 20 July 2022, and the decisions of the Commercial Court of Zaporizhzhia Region dated 27 August 2024 in case No. 908/1955/22 (908/1654/24), and 15 August 2024 in case No. 908/1955/22 (908/1534/24), in which the Gazprom group of companies and its affiliates were for the first time recognized as the alter ego of the Russian Federation. The article also examines the ruling of The Hague Court, which confirms the possibility of cross-border recognition of this approach within the jurisdiction of EU member states.

It is argued that the alter ego doctrine performs not only a compensatory function but also contributes to the rethinking of the boundaries of state immunity, opening new avenues for legal accountability of aggressor states. It is noted that the implementation of this doctrine in national legal practice is a sign of the formation of a rule-of-law state capable of effectively protecting sovereignty and delivering justice during wartime.

The article further emphasizes the importance of this doctrine in the context of international human rights standards and its potential for further development within the framework of national legal reform. The study contributes to the development of the functional approach to responsibility by raising issues of legal realism, reparations, post-conflict jurisdiction, legal pluralism, and the construction of a sustainable, effective, inclusive, and transparent rule-of-law system in Ukraine. The application of the alter ego approach during wartime and in the post-war period may serve as an effective tool in the legal fight against impunity, ensuring restitution, compensation for damage, and the restoration of the violated rights of victims.

Key words: alter ego doctrine, state responsibility, transitional justice, rule-of-law state, rule of law, compensation for damage, state immunity.

Постановка проблеми. Агресія Російської Федерації проти України актуалізувала потребу в нових юридичних інструментах притягнення до відповідальності не лише держави-агресора, а й пов'язаних з нею державних корпорацій, які є інструментами реалізації її політики. За умов відсутності міжнародного компенсаційного механізму, постає питання про можливість використання національного правосуддя та доктрини «alter ego» для фактичної реалізації репарацій. Проблема полягає у правовому обґрунтуванні і застосуванні такої доктрини в українському судочинстві та її транскордонному визнанні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доктрину «alter ego» як інструмент подолання імунітету та засіб деконструкції державної відповідальності в міжнародному та транснаціональному праві досліджувала значна кількість науковців різних країн світу, зокрема Джеймс

Кроуфорд, Август Рейніш, Крістіане Шрюер, Захарі Дуглас, Пітер Мачулінські, В. Марк С. Вайдемайер, Томпсон Роберт Б. та інші.

Метою є теоретичне обґрунтування та практичний аналіз доктрини «alter ego» як засобу притягнення державних компаній агресора до відповідальності у рамках перехідного правосуддя. Дослідження має на меті встановити передумови, юридичні критерії та наслідки застосування цієї доктрини в національній та міжнародній юрисдикціях, а також оцінити її потенціал для розбудови правової держави в умовах збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. За оцінками Київської школи економіки (KSE), пряма шкода, завдана інфраструктурі України внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації станом на листопад 2024 року, сягнула майже 170 мільярдів доларів США.

Найбільших втрат зазнали житловий фонд, транспортна та енергетична інфраструктура. Знищення житла, доріг, енергетичних потужностей, а також освітніх, медичних і культурних об'єктів ілюструє масштаб гуманітарної та економічної катастрофи, спричиненої агресією. Водночас, ці збитки вимагають не лише фіксації, а й чіткого правового механізму для їх відшкодування [1].

Агресія Російської Федерації досі триває, а питання відшкодування збитків уже є не лише постконфліктним завданням, а й нагальною правовою та політичною проблемою сьогодення. Оскільки класичні механізми міжнародного права часто виявляються недостатніми для ефективного притягнення держави-агресора до відповідальності, особливого значення набувають концепти, що дозволяють розширити межі суб'єктної відповідальності. Одним із таких концептів є доктрина «alter ego» (інакше – доктрина «підняття корпоративної вуалі», «зривання корпоративної вуалі», «проколонування корпоративних покровів»), що дає змогу визнавати державні компанії інструментами самої держави.

У своєму дослідженні Роберт Б. Томпсон аналізує доктрину «piercing the corporate veil» (пробиття корпоративної вуалі) як судовий виняток із загального принципу обмеженої відповідальності акціонерів. Ця доктрина дозволяє судам ігнорувати юридичну окремість корпорації та притягати акціонерів до відповідальності за дії корпорації, якщо остання використовується для шахрайства, зловживань або обходу закону [2].

Томпсон зазначає, що суди часто використовують терміни «alter ego» (альтер его) та «instrumentality» (інструментальність) для опису ситуацій, коли корпорація фактично не має незалежного існування і повністю контролюється акціонером. Однак ці терміни критикуються за свою узагальненість і відсутність чітких критеріїв застосування [2].

Так, у своїй статті Марк Вейдемаєр аналізує ситуації, в яких державні корпорації можуть визнаватися «альтер его» держави, а отже – не користуються захистом, що надається суверенним імунітетом. Основний посыл полягає в тому, що доктрина обмеженої відповідальності, яка традиційно застосовується в корпоративному праві, не повинна автоматично надавати державі додатковий щит у вигляді корпоративної структури, якщо фактично державне підприємство, яке юридично оформлене як окрема юридична особа, але повністю або частково належить державі та діє під її контролем, використовується нею як інструмент, і не має реальної організаційної та фінансової автономії [3].

Вейдемаєр підкреслює, що в такому випадку організаційна форма такого державного підприємства перетворюється на фікцію, і суди мають право «проколоти» (зняти корпоративну вуаль, застосувати доктрину «alter ego») цю форму, якщо:

- держава використовує підприємство для досягнення власних цілей, уникаючи відповідальності;
- визнається тісний контроль держави над діяльністю такого державного підприємства;
- збереження формального статусу юридичної особи призведе до несправедливості або зловживання правом [3].

Виходячи з наведеного, доктрина «alter ego» може стати ключовим інструментом для відкриття доступу до активів так званих «незалежних» державних підприємств, які, попри формальну автономію, насправді діють в інтересах держави-агресора.

Застосування доктрини «alter ego» дозволяє правомірно ігнорувати штучний поділ між державою та її підприємствами, зокрема коли ті використовуються для маскування власності, обходу санкцій або ухилення від виплат репарацій.

У такий спосіб створюються нові підходи до правового обґрунтування арешту, замороження або конфіскації активів таких підприємств, що, своєю чергою, може бути

використано для реального механізму відшкодування збитків особам, які зазнали збитків внаслідок збройної агресії або інших дій.

У сучасних умовах, коли шкода, завдана Україні внаслідок агресії Російської Федерації, сягає сотень мільярдів доларів, доктрина «alter ego» здатна стати частиною комплексної стратегії юридичної відповідальності агресора, в тому числі через міжнародні судові або спеціально створені компенсаційні механізми.

Доказовою ілюстрацією практичного застосування доктрини «alter ego» в українській судовій практиці є постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі № 910/4210/20 від 20.07.2022. У ній Верховний Суд погодився з висновком про те, що Державна корпорація розвитку «ВЕБ.РФ» є alter ego Російської Федерації, а отже на її майно, що перебуває на території України, може бути звернено стягнення за зобов'язаннями держави [4].

Ключовими аргументами для визнання alter ego стали:

- функціональна невідокремленість: ВЕБ.РФ виконує публічні функції, притаманні державним органам (соціально-економічний розвиток, управління зовнішнім боргом, підтримка експорту);
- відсутність автономії: підприємницька діяльність ВЕБ.РФ є допоміжною і допускається лише у межах реалізації державної політики;
- інституційний контроль: уряд РФ фактично керує діяльністю ВЕБ.РФ, розпоряджається її майном як власним, здійснює адміністративний, фінансовий і операційний контроль;
- змішання майна: суд констатував, що межа між майном корпорації і майном РФ стерта, що дозволяє ігнорувати формальну юридичну особу для цілей стягнення.

Таким чином, суд прямо застосував функціональний підхід до аналізу статусу державної корпорації, визнавши, що ВЕБ.РФ виступає як інструмент реалізації інтересів держави, а її відокремлений юридичний статус є фікцією. Це підтверджує національну рецепцію принципу piercing the corporate veil щодо державних підприємств, коли вони використовуються державою для уникнення відповідальності.

Рішення Господарського суду Запорізької області від 27.08.2024 у справі № 908/1955/22 (908/1654/24) стало одним перших прикладів, коли український суд визнав групу компаній «Газпром» (включаючи ПАТ «Газпром», ТОВ «Газпром Капітал» та ТОВ «Газпром Інтернешнл») – alter ego Російської Федерації та поклав на неї солідарну відповідальність за шкоду, заподіяну державою-агресором [5].

Суд розпочав свій аналіз із формулювання тесту, що відображає як практику ЄСПЛ, так і позиції Верховного Суду України (зокрема у постанові від 20.07.2022 у справі № 910/4210/20). Ключовими критеріями, на яких базується висновок про alter ego, є:

- правовий статус компанії;
- інституційна незалежність (власність та корпоративне управління);
- характер діяльності та її контекст;
- операційна незалежність (ступінь контролю держави);
- фактичне відокремлення майна від держави.

У цій справі суд дослідив відповідні критерії та встановив, що ПАТ «Газпром» має контрольний пакет акцій у постійній державній власності відповідно до спеціального законодавства РФ (Закон «Про газопостачання»), що виключає можливість відчуження державної частки без згоди Президента РФ [5].

Усі інші відповідачі, а саме Товариство з обмеженою відповідальністю «Газпром Капітал» та Міжнародна Компанія товариство з обмеженою відповідальністю «Газпром Інтернешнл Лімітед» є дочірніми компаніями ПАТ «Газпром», що повністю й безпосередньо підпорядковуються холдингу.

Суд наголосив, що така структура володіння забезпечує відсутність будь-якої інституційної автономії, і є інструментом повного політичного та адміністративного контролю з боку держави [5].

Суд дійшов висновку, що така корпоративна структура унеможливує будь-яку інституційну чи управлінську автономію, а тому не може служити юридичним бар'єром для притягнення до відповідальності самої держави.

У рішенні наголошено, що всі дії такої компанії не є проявом комерційної самостійності, а лише відображають пряме виконання державної політики в сфері енергетики та геополітики.

Крім того, суд визнав, що межа між активами відповідачів і активами держави фактично стерта, оскільки РФ вільно розпоряджається ресурсами компаній, як власними активами, що є яскравим прикладом змішання майна – одного з базових показників для застосування доктрини «alter ego».

У результаті застосування доктрини «alter ego» Господарський суд Запорізької області дійшов висновку, що всі трое відповідачів – ПАТ «Газпром», ТОВ «Газпром Капітал» та ТОВ «Газпром Інтернешнл Лімітед» – є структурно, функціонально та майново ототожненими з Російською Федерацією, а тому можуть нести відповідальність за її деліктні дії. Суд задовольнив позов повністю та постановив стягнути солідарно з Російської Федерації та всіх трьох компаній суму збитків, спричинених знищенням майна позивача внаслідок збройної агресії. Розмір компенсації склав 242 185 552 євро та 170 276,98 гривень, що підлягають стягненню на користь української юридичної особи – Товариство з обмеженою відповідальністю «ВИРОБНИЧО-КОМЕРЦІЙНА ФІРМА «АВТОДОРКОМПЛЕКТ» [5].

Аналогічні висновки були сформульовані також у рішенні Господарського суду Запорізької області від 15.08.2024 у справі № 908/1955/22 (908/1534/24), яким суд постановив стягнути з Російської Федерації, ПАТ «Газпром», ТОВ «Газпром Капітал» та ТОВ «Газпром Інтернешнл Лімітед» солідарно на користь Приватного акціонерного товариства «КОМПАНІЯ З УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ «СЛАВУТИЧ-ІНВЕСТ» 439 642 487,99 грн за шкоду, заподіяну майну інвестора внаслідок збройної агресії Російської Федерації [6].

Таким чином, вищенаведені рішення Господарського суду Запорізької області є одними із перших прецедентів, у якому було здійснено спробу застосування доктрини «alter ego» до групи транснаціональних компаній, пов'язаних із державою-агресором. Незважаючи на те, що це рішення винесене судом першої інстанції та може бути змінено або скасоване в подальшому апеляційному чи касаційному провадженні, воно свідчить про певні зрушення в підходах українських судів до оцінки правової природи державних корпорацій держави-агресора.

По-перше, воно демонструє готовність національного суду в індивідуальному випадку застосувати концепцію функціонального ототожнення держави з підконтрольними їй суб'єктами господарювання, з урахуванням як міжнародних стандартів, так і практики Верховного Суду.

По-друге, це рішення потенційно може стати підґрунтям для формування підходів до притягнення таких компаній до відповідальності за шкоду, завдану внаслідок війни, навіть за відсутності міжнародного механізму компенсації. Водночас, його значення й можливий вплив на подальшу практику залишаються відкритими та залежатимуть від результатів перегляду у вищих судових інстанціях.

Важливим прецедентом, що ілюструє міжнародну рецепцію доктрини «alter ego», є рішення Окружного суду Гааги (Rechtbank Den Haag) від 15 серпня 2024 року у справі № C/09/669702 / KG ZA 24-673 між Gazprom International Limited та Asset Management Company Slavutich-Invest (далі – справа «Slavutich v. Gazprom»). Суд розглядав вимогу про скасування арешту акцій нідер-

ландської компанії Wintershall Noordzee B.V., які належали Gazprom, накладеного в межах позову Slavutich щодо стягнення збитків, завданих внаслідок збройної агресії Російської Федерації в Запорізькій області України [7].

Суд визнав, що у провадженні, яке триває в Україні, Slavutich обґрунтовано висуває вимоги до групи Gazprom як до alter ego Російської Федерації, що відкриває шлях до звернення стягнення на активи Gazprom за боргами РФ. При цьому суд прямо послався на рішення Верховного Суду України у справі № 910/4210/20 від 20.07.2022, у якому доктрина «alter ego» вперше була чітко сформульована щодо державної корпорації «ВЕБ.РФ».

Основні висновки Окружного суду Гааги, викладені у рішенні про відмову в скасуванні арешту активів, є такими:

1. Суд визнав, що за українським правом можливо ототожнення юридичної особи з державою (reverse piercing), якщо вона виконує функції державного органу. Таке тлумачення відповідає рішенням Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі № 910/4210/20 від 20.07.2022.

2. Позивач (Gazprom) не зміг довести, що вимога Slavutich є безпідставною або що арешт є явно непропорційним. Суд, навпаки, визнав, що висунута претензія має реальну перспективу бути задоволеною в українському суді, а отже, арешт збережений.

3. Суд зазначив, що Україна і Нідерланди є сторонами Гаазької конвенції 2019 року про визнання та виконання рішень у цивільних і торговельних справах, а тому винесене в Україні рішення може бути визнано й виконано в Нідерландах. Це означає, що в разі позитивного вердикту проти Gazprom в Україні, стягнення на активи в Нідерландах стане юридично можливим.

4. Gazprom наполягав на тому, що згідно з російським правом reverse piercing неможливий. Суд відхилив ці доводи, зазначивши, що навіть за російським правом є випадки ототожнення юридичних осіб з державою, а також що не встановлено, яке саме право буде застосовуватися у спорі.

5. Суд детально розглянув аргументи Gazprom про нібито порушення Угоди між Королівством Нідерландів та Союзом Радянських Соціалістичних Республік про сприяння та взаємний захист інвестицій від 5 жовтня 1989 року та про недотримання фундаментальних прав відповідача в Україні і не знайшов підстав вважати, що арешт чи подальше визнання рішення суперечать нідерландському публічному порядку.

З огляду на викладене, рішення Окружного суду Гааги від 15 серпня 2024 року у справі № C/09/669702 / KG ZA 24-673 є першим визнаним випадком, коли національний суд держави ЄС:

– визнав можливість транскордонного застосування доктрини «alter ego» до іноземної державної корпорації, навіть за межами держави, де ця концепція сформульована (Україна);

– підтвердив, що корпоративна структура не може бути використана як щит для уникнення відповідальності за міжнародно-протиправні діяння держави;

– відкрив шлях для фактичного міжнародного визнання та примусового виконання українських рішень щодо репарацій – на рівні конкретних активів державних компаній агресора.

Таким чином, рішення Окружного суду Гааги створює новий рівень судової співпраці у сфері перехідного правосуддя, де alter ego застосовується не лише для внутрішньої компенсації шкоди, а й як інструмент глобального притягнення до відповідальності держав-агресорів через економічні ланцюги.

Висновки.

В умовах триваючої збройної агресії Російської Федерації проти України питання відшкодування шкоди, запо-

діяної державою-агресором, перестало бути виключно постконфліктною темою. Натомість воно перетворилося на ключовий виклик перехідного правосуддя та міжнародної відповідальності у режимі реального часу. З огляду на обмеженість традиційних механізмів примусу до відповідальності, актуалізується потреба у нових юридичних конструктах, які дозволяють забезпечити дієвий доступ до активів держави-агресора та її пов'язаних суб'єктів. Одним із таких концептів, що набуває особливої актуальності, є доктрина «alter ego» – інструмент, що уможливорює ігнорування формального корпоративного поділу між державою та контрольованими нею юридичними особами.

Розглянутий у цій статті масив судової практики демонструє поступову, але рішучу трансформацію доктрини «alter ego» з інструмента приватного корпоративного права у складову перехідного правосуддя. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду України від 20.07.2022 у справі № 910/4210/20 започаткувала вітчизняну рецепцію цієї доктрини щодо державних підприємств, які, формально залишаючись окремими юридичними особами, фактично виконують функції держави, перебувають під її повним фінансовим, політичним і організаційним контролем, а їхнє майно змішується з активами держави. У цій справі вперше було чітко сформульовано критерії застосування alter ego до суб'єктів, що перебувають під ефективним контролем держави-агресора.

Подальший розвиток цієї доктрини в українській правозастосовчій практиці представлений рішенням Господарського суду Запорізької області від 27 серпня 2024 року у справі № 908/1955/22. У ньому вперше на національному рівні визнано цілу групу компаній – ПАТ «Газпром», ТОВ «Газпром Капітал» та ТОВ «Газпром Інтернешнл Лімітед» – alter ego Російської Федерації. Суд, спираючись на аналіз інституційної структури, юридичного статусу, змісту господарської діяльності та ступеня контролю з боку держави, дійшов висновку про повну відсутність автономії цих компаній. Суд визнав, що такі суб'єкти є інструментами реалізації геополітичної та енергетичної стратегії РФ, а отже повинні відповідати солідарно з державою за завдану агресією шкоду.

Це рішення має не лише прецедентне значення для української практики, а й відкриває можливості для формування національного механізму компенсації збитків від збройної агресії за рахунок державних підприємств країни-

агресора. Його особливістю є те, що воно демонструє зсув від формального правового підходу (де суверенна держава та її компанії чітко розмежовуються) до функціонального аналізу змісту діяльності таких компаній. Інакше кажучи, українські суди вийшли за межі традиційної логіки імунітету та корпоративної автономії, замінюючи її реалістичною оцінкою підконтрольності, інституційної залежності та інструментального характеру державних корпорацій.

У цьому контексті ще більшої ваги набуває рішення Окружного суду Гааги від 15 серпня 2024 року у справі C/09/669702 / KG ZA 24-673. Воно є першим випадком визнання alter ego у межах правопорядку держави-члена ЄС за межами держави, яка винесла рішення по суті. Суд прямо визнав допустимість звернення стягнення на активи Газпрому у Нідерландах за позовом Приватного акціонерного товариства «КОМПАНІЯ З УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ «СЛАВУТИЧ-ІНВЕСТ», яка обґрунтувала правомірність вимоги саме на підставі доктрини «alter ego». Рішення також підтвердило, що винесене в Україні рішення може бути визнане в межах юрисдикції Нідерландів відповідно до Гаазької конвенції 2019 року. Таким чином, рішення нідерландського суду встановлює транскордонне визнання не лише юридичної обґрунтованості alter ego, але й надає додаткову легітимність українському правосуддю у сфері відшкодування збитків.

Загалом, аналіз судової практики вказує на виникнення нової тенденції в міжнародному праві – відходу від абсолютного імунітету державних структур та переходу до відповідальності через підконтрольні юридичні особи. Такий підхід відкриває простір для побудови стійкого механізму притягнення до відповідальності не лише суверенної держави, а й її корпоративної оболонки.

Отже, доктрина «alter ego» в контексті перехідного правосуддя виконує подвійну функцію: з одного боку, вона виступає інструментом відновлення справедливості для потерпілих від агресії, а з іншого – закладає новий підхід до суб'єктності відповідальності у міжнародному праві. Вона руйнує фікції корпоративної відокремленості, які слугують щитом від відповідальності, й водночас надає практичний механізм для реалізації компенсаційного права на національному рівні. Її розвиток в українському і міжнародному правовому полі є не лише правовим проривом, а й індикатором нової епохи юридичної відповідальності у світовій системі правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прямі збитки інфраструктури України через війну зросли до \$170 млрд – оцінка KSE Institute станом на листопад 2024 року. Kyiv School of Economics : web-site. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/pryami-zbitki-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zrosli-do-170-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-listopad-2024-roku/> (дата звернення: 15.06.2025).
2. Thompson R. B. Piercing the Corporate Veil: An Empirical Study. Cornell Law Review. 1991. Vol. 76. P. 1036–1074. URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3501&context=clr> (дата звернення: 15.06.2025).
3. Weidemaier W. M. C. Piercing the (Sovereign) Veil: The Role of Limited Liability in State-Owned Enterprises. BYU Law Review. 2021. Vol. 46, № 6. P. 1601–1632. URL: <https://digitalcommons.law.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3295&context=lawreview> (дата звернення: 15.06.2025).
4. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 910/4210/20. Єдиний державний реєстр судових рішень : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105612017> (дата звернення: 15.06.2025).
5. Господарський суд Запорізької області. Рішення від 27 серпня 2024 року у справі № 908/1955/22 (908/1654/24). Єдиний державний реєстр судових рішень : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121272357> (дата звернення: 15.06.2025).
6. Господарський суд Запорізької області. Рішення від 15 серпня 2024 року у справі № 908/1955/22 (908/1534/24). Єдиний державний реєстр судових рішень : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121173701> (дата звернення: 15.06.2025).
7. Rechtbank Den Haag. Vonnis in kort geding van 15 augustus 2024. Zaaknummer: C/09/669702 / KG ZA 24-673. Rechtspraak : web-site. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2024:13221> (дата звернення: 15.06.2025).

ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА КОМІТЕТОМ ООН З ПРАВ ЛЮДИНИ

APPLICATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW BY THE UN HUMAN RIGHTS COMMITTEE

Лисик В.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню однієї з ключових проблем сучасного міжнародного права – взаємодії міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права прав людини (МППЛ) під час збройних конфліктів. У роботі аналізується роль Комітету ООН з прав людини у формуванні нової парадигми їх комплементарності. Доводиться, що Комітет, діючи через свою послідовну юриспруденцію та авторитетні тлумачення, систематично утверджує Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП) як життєво важливе джерело захисту індивіда в умовах війни, долаючи традиційну доктрину *lex specialis*, яка передбачала витіснення норм МППЛ.

Розкрито двохетапну стратегію Комітету. По-перше, аналізується встановлення ним надійної юрисдикційної основи для екстериторіального застосування Пакту через Зауваження загального порядку № 31, де був закріплений функціональний тест «влади або ефективного контролю». Цей крок дозволив поширити гарантії Пакту на ситуації військової окупації, затримання за кордоном та дії миротворчих контингентів. По-друге, досліджується, як Комітет використовує змістовні стандарти Пакту для доповнення та посилення норм МГП. Особлива увага приділяється Зауваженню загального порядку № 36, яке через широке тлумачення «довільного» позбавлення життя інкорпорує принципи МГП (розрізнення, пропорційність) у рамки статті 6 МПГПП, водночас доповнюючи їх правозахисними вимогами щодо підзвітності та прозорості.

На прикладі рішень у справах проти Колумбії, Джибуті, Бельгії та інших державах, а також аналізу ситуацій у Чечні та в контексті «війни з тероризмом», продемонстровано практичне застосування цієї моделі комплементарності. Обґрунтовується, що діяльність Комітету сприяє «гуманізації» міжнародного права, заповнює нормативні прогалини МГП, створює додаткові механізми підзвітності для держав та утверджує непорушність фундаментальних прав людини навіть за екстремальних обставин збройного конфлікту.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право (МГП), міжнародне право прав людини (МППЛ), Комітет ООН з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП), Зауваження загального порядку, *lex specialis*, комплементарність, екстериторіальне застосування, право на життя, збройний конфлікт, окупація.

The article is devoted to the study of one of the key issues of contemporary international law — the interaction between international humanitarian law (IHL) and international human rights law (IHRL) during armed conflicts. The paper analyzes the central, though often underestimated, role of the UN Human Rights Committee in shaping a new paradigm of their complementarity. It is argued that the Committee, acting through its consistent jurisprudence and authoritative interpretations, systematically affirms the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) as a vital source of protection for individuals in wartime, overcoming the traditional doctrine of *lex specialis*, which provided for the displacement of IHL norms.

The Committee's two-stage strategy is revealed. First, it analyzes the establishment of a reliable jurisdictional basis for the extraterritorial application of the Covenant through General Comment No. 31, which enshrined the functional test of "authority or effective control." This step made it possible to extend the guarantees of the Covenant to situations of military occupation, detention abroad, and the actions of peacekeeping contingents. Second, it examines how the Committee uses the substantive standards of the Covenant to supplement and strengthen the norms of IHL. Particular attention is paid to General Comment No. 36, which, through a broad interpretation of "arbitrary" deprivation of life, incorporates the principles of IHL (distinction, proportionality) into the framework of Article 6 of the ICCPR, while supplementing them with human rights requirements for accountability and transparency.

The practical application of this model of complementarity is demonstrated by the example of decisions in cases against Colombia, Djibouti, Belgium, as well as an analysis of the situations in Chechnya and in the context of the "war on terror." It is argued that the Committee's activities contribute to the "humanization" of international law, fill normative gaps in IHL, create additional accountability mechanisms for states, and affirm the inviolability of fundamental human rights even in the extreme circumstances of armed conflict.

Key words: International humanitarian law (IHL), International human rights law (IHRL), UN Human Rights Committee, International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), General remarks, *lex specialis*, complementarity, extraterritorial application, right to life, armed conflict, occupation.

Сучасне міжнародне право переживає трансформаційний період, позначений зближенням двох історично відокремлених галузей: міжнародного гуманітарного права (далі-МГП), що регулює ведення війни та захист прав людини під час збройних конфліктів, та міжнародного права прав людини (далі-МППЛ), орієнтованого на захист індивіда від свавілля держави. Традиційна парадигма, за якою МГП як *lex specialis* повністю витісняло МППЛ під час збройного конфлікту, створюючи нормативний вакуум, зазнала кардинальної трансформації. У цьому процесі Комітет ООН з прав людини, наглядовий орган за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (далі-МПГПП), відіграє центральну, хоча й недооцінену роль, виступаючи одним із «архітекторів» нової моделі їхньої взаємодії.

Академічна дискусія щодо співвідношення МГП та МППЛ пройшла значну еволюцію. Поворотним моментом став консультативний висновок Міжнародного Суду

ООН. (далі-МС ООН) щодо законності ядерної зброї 1996 р, який підтвердив, що права людини не припиняють діяти під час війни [1]. Цей висновок стимулював переосмислення доктрини *lex specialis*. Провідні вчені, такі як М. Міланович, продемонстрували, що принцип *lex specialis* не означає автоматичного витіснення, а може функціонувати як інструмент гармонійного тлумачення або комплементарності [2]. Праці К. Дроєге та Ф. Хемпсон детально аналізують точки перетину та взаємодії двох правових режимів, підкреслюючи їх взаємодоповнюючий характер [3, 4]. Питання екстериторіального застосування договорів з прав людини, що є ключовим для збройних конфліктів, було глибоко систематизоване у фундаментальній монографії М. Мілановича [5]. Хоча внесок Комітету в цей процес часто згадується, бракує комплексного дослідження, яке б розглядало його діяльність як цілісний та послідовний процес, спрямований на утвердження нової правової парадигми.

Метою цієї статті є довести, що Комітет з прав людини через свою послідовну юриспруденцію та авторитетні тлумачення в Зауваженнях загального порядку систематично конструює та просуває модель комплементарності МГП та МППЛ. Стаття має на меті продемонструвати, що Комітет, по-перше, встановив надійну юрисдикційну основу для екстериторіального застосування Пакту, і, по-друге, використав гнучкі стандарти Пакту, зокрема право на життя, для інкорпорації, посилення та доповнення норм МГП. Таким чином, дослідження прагне показати, як Комітет активно трансформує Пакт з інструменту мирного часу на універсальний механізм, що продовжує ефективно діяти в умовах збройного конфлікту, сприяючи «гуманізації» міжнародного права та посилюючи стандарти захисту прав людини під час війни.

Фундаментальна трансформація взаємовідносин між міжнародним правом прав людини та міжнародним гуманітарним правом є однією з найвизначніших рис сучасного міжнародного правопорядку. Історично ці дві системи існували у паралельних всесвітах: МГП, кодифіковане в Женевських та Гаазьких конвенціях, розглядалося як виключне право війни, а МППЛ, що виникло після Другої світової війни, вважалося правом миру. Панувала ідея, що з першим пострілом гармат закони прав людини замовкають, поступаючись місцем жорстким реаліям військової необхідності, які регулюються виключно МГП як *lex specialis*. Однак ця концептуальна ідея почала руйнуватися під тиском судової та квазі-судової практики, що прагнула уникнути «білих плям» у правовому захисті індивіда. Вирішальним кроком став вже згаданий консультативний висновок МС ООН 1996 р., який чітко постановив: «захист, що надається Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, не припиняється під час війни, за винятком випадків, передбачених статтею 4 Пакту» [1, пара 25]. Це рішення відкрило шлях до нової ери взаємодії, перенісши фокус з питання «чи застосовується МППЛ під час збройних конфліктів?» до питання «як саме воно застосовується?». Саме на цьому етапі Комітет ООН з прав людини став ключовим інституцією, розпочавши послідовний проект з наповнення принципу паралельного застосування реальним змістом. Першим і найважливішим завданням було подолання територіальних обмежень Пакту. Більшість сучасних конфліктів для багатьох держав є екстериторіальними, і вузьке тлумачення Пакту зробило б його нерелевантним для таких ситуацій, як операції в Іраку, Афганістані чи в ході глобальної «війни з тероризмом». Комітет вирішив цю проблему у своєму Зауваженні загального порядку № 31 від 2004 р., яке стало наріжним каменем усієї його подальшої практики [6]. Аналізуючи ст. 2(1) Пакту, яка зобов'язує держави поважати права осіб, що «перебувають у межах її території і під її юрисдикцією», Комітет відкинув кумулятивне тлумачення. Натомість він встановив функціональний тест, заснований на контролі, заявивши, що Пакт застосовується до «будь-кого, хто перебуває під владою або ефективним контролем цієї держави-учасниці, навіть якщо він не перебуває на території держави-учасниці» [6, пара. 10]. Ця інтерпретація, що відображає підхід, теоретично обґрунтований М. Мілановичем як розрізнення між негативними та позитивними зобов'язаннями [5, р. 223-228], створила міцне юрисдикційний підґрунтя для екстериторіального застосування Пакту. Він дозволив Комітету поширити дію Пакту на військову окупацію, центри затримання за кордоном та дії національних контингентів у складі миротворчих місій. Цей крок був не просто технічним тлумаченням, а стратегічним актом інституційного самоствердження, який прямо суперечив позиції таких держав, як США, що послідовно заперечували екстериторіальність Пакту [7, пара. 10]. Закріпивши цей юрисдикційний фундамент, Комітет перейшов до визначення змістовних правил взаємодії. Кульміна-

цією цієї роботи стало Зауваження загального порядку № 36 про право на життя (стаття 6), ухвалене у 2018 р. [8]. Цей документ є найбільш амбітним і детальним викладом позиції Комітету. Відправною точкою є твердження про абсолютний характер права на життя, від якого неможливі відступи навіть під час війни: «...Право на життя є найвищим правом, від якого не допускаються жодні відступи, навіть у ситуаціях збройного конфлікту та інших надзвичайних ситуацій, що загрожують життю нації...» [8, пара. 2]. Ключовим інструментом для інтеграції МГП стає широке тлумачення поняття «довільне» позбавлення життя. Комітет пояснює, що «довільність» включає не лише незаконність, а й елементи «недоречності, несправедливості, непередбачуваності... розумності, необхідності та пропорційності» [8, пара. 12]. Саме ця гнучка концепція дозволяє Комітету аналізувати дії держав під час конфлікту через призму прав людини. Серцем Зауваження є параграф 64, який моделює взаємодію МГП та МППЛ. Комітет прямо заявляє, що «обидві сфери права є комплементарними, а не взаємовиключними». Він встановлює презумпцію, що дії, які відповідають МГП, загалом не є «довільними». Більше того, на думку Комітету «...Застосування сили відповідно до міжнародного гуманітарного права та інших застосовних норм міжнародного права, як правило, не є довільним. Навпаки, практики, що суперечать міжнародному гуманітарному праву, які становлять ризик для життя цивільних осіб та інших осіб, захищених міжнародним гуманітарним правом, включаючи націлювання на цивільних осіб, цивільні об'єкти та об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, невибіркові напади, невиконання принципів перестороги та пропорційності, а також використання живих щитів, також порушують статтю 6 Пакту...» [8, пара. 64]. Таким чином Комітет недвозначно заявив, що будь-яке порушення МГП яке призвело смерті особи є порушенням ст. 6 Пакту. Це перетворює Комітет на опосередкований механізм нагляду за дотриманням МГП, надаючи жертвам додатковий інструмент для оскарження порушень. Більше того, Комітет доповнює МГП стандартами притаманними МППЛ такими як обов'язок держав розкривати критерії для застосування летальної сили, що є інноваційним процедурним доповненням до традиційних правил ведення війни. Ці доктринальні принципи знаходять своє втілення в юриспруденції Комітету щодо індивідуальних скарг. Ще задовго до Зауваження № 36, у справі *Суарес де Герреро проти Колумбії* (1982), Комітет встановив високий стандарт для застосування летальної сили, вимагаючи від держави довести, що вона була абсолютно необхідною та пропорційною [9]. Цей жертво-орієнтований підхід став основою для подальших рішень. У справах про насильницькі зникнення, як-от *Нідія Баутіста де Арельяна проти Колумбії*, Комітет розробив концепцію комплексного порушення, встановивши, що такий акт одночасно порушує право на свободу (ст. 9), заборону катувань (ст. 7) як щодо жертви, так і щодо її родичів, та право на життя (ст. 6) [10]. Ця модель є прямо застосовною до ситуацій масових порушень, як-от під час конфлікту в Чечні, де насильницькі зникнення [11] та катування [12] були систематичною практикою. Відсутність ефективного розслідування з боку держави в таких випадках становить окреме порушення права на ефективний засіб правового захисту [13]. Юрисдикційна основа Зауваження № 31 дозволила Комітету розглядати справи про екстериторіальне затримання. У справі *Аль-Асад проти Джибуті* Комітет визнав державу відповідальною за співучасть у таємній передачі особи агентам США, оскільки вона дозволила використати свою територію, таким чином, здійснювала «ефективний контроль» [14]. Ця практика створює важливий механізм підзвітності, оскільки МГП саме по собі має слабкі інструменти правозастосування [15], яке по суті обмежується моніторинговими органами.

Комітет, використовуючи процедурні стандарти МППЛ (наприклад, обов'язок розслідування), змушує держави доводити відповідність своїх військових операцій не лише нормам МГП, а й вимогам прав людини.

Не менш цікава практика Комітету в питання затримання, яке як відомо дуже по різному трактується в МГП та МППЛ. Ст. 9 МППЛ вимагає, щоб будь-яке позбавлення волі було не «довільним», ґрунтувалося на законі та підлягало судовому контролю. Водночас, МГП, зокрема ст. 42 та 78 IV Женевської конвенції 1949 р., дозволяє окупаційній державі вдаватися до адміністративного затримання або інтернування цивільних осіб з «...міркувань безпеки...» без висування кримінальних звинувачень. Гармонізуючи ці, на перший погляд, суперечливі норми, Комітет, як і ЄСПЛ у справі *Хасан проти Об'єднаного Королівства* [16], визнає, що інтернування, дозволене МГП, не є *per se* довільним у розумінні ст. 9 Пакту. Однак, щоб таке затримання залишалося законним, воно має супроводжуватися мінімальними процесуальними гарантіями, спрямованими на запобігання свавіллям [17, para. 104-105]. До них належать: інформування затриманого про причини затримання, можливість оскаржити законність утримання та періодичний перегляд підстав для інтернування незалежним та неупередженим органом [18].

У справах, що стосуються окупованих палестинських територій, Комітет послідовно підтверджує застосовність Пакту та обов'язок Ізраїлю як окупаційної держави поважати права палестинського населення, як це було визначено у Рішенні Міжнародного суду ООН по справі щодо стіни. [8, para 111]. Важливо, що в цих випадках Комітет використовує МГП не лише як *lex specialis* для тлумачення ст. 6, а як ширшу нормативну рамку для оцінки всього спектру зобов'язань окупаційної держави за Пактом. Порухення специфічних норм права окупації, таких як заборона руйнування приватної власності, обмеження свободи пересування, створення поселень чи експлуатація природних ресурсів, розглядаються Комітетом як такі, що призводять до порушення відповідних прав, гарантованих Пактом: права на повагу до житла (ст. 17), свободи пересування (ст. 12), права на самовизначення (ст. 1) та заборони дискримінації (ст. 26). Таким чином, у контексті окупації МГП перетворюється на загальний контекстуальний та нормативний фон для інтерпретації всього Пакту, що значно розширює сферу його застосування у практиці Комітету та посилює захист населення, що живе в умовах окупації.

Не менш важливим є підхід Комітету до вирішення колізій між Пактом та резолюціями Ради Безпеки ООН. У знаковій справі *Саяді та Вінк проти Бельгії* (2008), що стосувалася замороження активів на підставі санкційного списку РБ ООН, Комітет зіткнувся з аргументом про пріоритет Статуту ООН (ст. 103) [19]. Комітет відмовився визнати автоматичну перевагу юридичної сили

Резолюцій РБ ООН над нормами МППЛ. Натомість він встановив презумпцію, що резолюції Ради Безпеки слід тлумачити так, щоб уникнути конфлікту з фундаментальними правами людини. Оскільки Бельгія, імплементуючи санкції, не надала заявникам жодного ефективного засобу правового захисту (що передбачено нормами як МППЛ так і МГП) для оскарження їх включення до санкційного списку, Комітет констатував порушення Пакту [19, para. 10.8-11]. Це рішення стало сигналом, що навіть імперативи міжнародної безпеки не можуть повністю ігнорувати фундаментальні гарантії належної правової процедури [20]. Вплив Комітету виходить за межі індивідуальних скарг. Через механізм розгляду періодичних доповідей держав та ухвалення Заключних спостережень, Комітет переводить свою юриспруденцію в площину конкретних рекомендацій. Він послідовно критикував Ізраїль за практики на окупованих територіях, наполягаючи на застосовності Пакту [21]. Він прямо заперечував позицію США щодо незастосування Пакту екстериторіально, висловлюючи занепокоєння щодо таємних затримань та методів допиту [7]. Він підтверджував свою універсальну позицію і щодо Німеччини, вказуючи на її відповідальність за дії її агентів за кордоном [22]. Ці спостереження створюють політичний тиск та посилюються іншими органами ООН, сприяючи формуванню єдиної позиції [20] і поступовій кристалізації норм міжнародного звичаєвого права, в тому числі і МГП.

Узагальнюючи вищесказане слід відзначити, що аналіз діяльності Комітету з прав людини демонструє наявність цілеспрямованої та послідовної практики, спрямованої на утвердження Міжнародного пакту про громадянські та політичні права як життєво важливого інструменту захисту прав людини як в мирний час так і під час збройних конфліктів. Відмовившись від застарілої концепції *lex specialis*, Комітет став одним із творців моделі комплексності, де МГП та МППЛ діють як взаємодоповнюючі режими. Ключовими елементами цієї конструкції стали, по-перше, встановлення міцного юрисдикційного фундаменту екстериторіальності, що дозволило «експортувати» гарантії Пакту за межі національних кордонів, і, по-друге, використання широких стандартів Пакту, зокрема концепції «довільного» позбавлення життя, для заповнення прогалів, посилення захисту та встановлення рамок для оцінки дій держав під час збройного конфлікту. Послідовно застосовуючи жертво-орієнтований підхід у своїй юриспруденції та взаємодіючи з державами через механізм нагляду, Комітет не прагне підминити МГП, а радше забезпечує, щоб воно не функціонувало у вакуумі, відірваному від фундаментальних принципів людської гідності. Попри існуючі виклики, пов'язані з невиконанням його рішень, робота Комітету є вирішальним внеском у глобальний проєкт «гуманізації» міжнародного права, який підтверджує, що навіть серед гуркоту зброї закони не мовчать.

ЛІТЕРАТУРА

1. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons : Advisory Opinion of 8 July 1996. *I.C.J. Reports* 1996. P. 226–267.
2. Milanović M. The Lost Origins of *lex specialis*: Rethinking the Relationship between Human Rights and International Humanitarian Law. *European Journal of International Law*. 2013. Vol. 24, no. 1. P. 87–118.
3. Droege C. The interplay between international humanitarian law and international human rights law in situations of armed conflict. *International Review of the Red Cross*. 2008. Vol. 90, no. 871. P. 549–578.
4. Hampson F. J. The Relationship Between International Humanitarian Law and Human Rights Law from the Perspective of a Human Rights Treaty Body. *International Review of the Red Cross*. 2008. Vol. 90, no. 871. P. 549–572.
5. Milanović M. *Extraterritorial Application of Human Rights Treaties: Law, Principles, and Policy*. Oxford : Oxford University Press, 2011. 320 p.
6. Human Rights Committee. General Comment No. 31, Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant : adopted on 26 May 2004. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13.
7. Human Rights Committee. Concluding observations on the second and third periodic reports of the United States of America : adopted on 28 July 2006. CCPR/C/USA/CO/3.
8. Human Rights Committee. General Comment No. 36, Article 6: right to life : adopted on 30 October 2018. CCPR/C/GC/36.
9. Human Rights Committee. *Suarez de Guerrero v. Colombia* : Views of 31 March 1982. Communication No. R.11/45.
10. Human Rights Committee. *Nidia Bautista de Arellana v. Colombia* : Views of 27 October 1995. Communication No. 563/1993.
11. Human Rights Watch. *The "Disappeared" of Chechnya: "Crimes against humanity" in the Chechen Republic*. New York : Human Rights Watch, 2005. 57 p.

12. Amnesty International. *Russian Federation: Chechnya – "You have to tell them you are a bandit": Torture and other ill-treatment by law enforcement in Chechnya*. London : Amnesty International Publications, 2006. 46 p.
13. Human Rights Watch. *"Welcome to Hell": Arbitrary Detention, Torture, and Extortion in Chechnya*. New York : Human Rights Watch, 2000. 99 p.
14. Human Rights Committee. *Mohammed Abdullah Saleh Al-Asad v. Djibouti* : Views of 17 July 2014. Communication No. 2094/2011.
15. Clapham A. *Human Rights Obligations of Non-State Actors*. Oxford : Oxford University Press, 2006. 696 p.
16. Case of Hassan v. The United Kingdom [GC] : Judgment of the European Court of Human Rights of 16 September 2014. Application no. 29750/09. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146460> (дата звернення: 29.07.2025).
17. Human Rights Committee. *Guerrero v. Colombia*. Views of 31 March 1982./ Communication No. R.11/45
18. International Court of Justice. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. Advisory Opinion. *I.C.J. Reports 2004*. P. 136.
19. Human Rights Committee. *Nabil Sayadi and Patricia Vinck v. Belgium* : Views of 22 July 2008. Communication No. 1472/2006.
20. De Wet E. The Role of Human Rights in the Future of the UN Security Council. *The UN Security Council and the Rule of Law*. London : Routledge, 2010. P. 97–114.
21. Human Rights Committee. Concluding observations on the second periodic report of Israel : adopted on 21 August 2003. CCPR/CO/78/ISR.
22. Human Rights Committee. Concluding observations on the second periodic report of Germany : adopted on 24 April 2004. CCPR/CO/80/DEU.

ЗАБОРОНА ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ

PROHIBITION OF DEPORTATION OF POPULATION IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Мовчан А.К., аспірантка кафедри міжнародного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті звертається увага, що бойові дії завжди є каталізатором для переміщення цивільного населення. Вимушена міграція внаслідок війни є особливо небезпечним явищем тоді, коли людей проти їх волі переміщують або створюють умови, які змушують людей залишити своє звичне середовище існування. Відтак міжнародне гуманітарне право не стоїть осторонь захисту права на свободу пересування, у тому числі містить норми, які забороняють депортацію населення.

Акцентовується увага, що на перший погляд поняття «депортація» та «насильницьке переміщення осіб» схожі між собою: обидва передбачають недобровільне (насильницьке) переміщення цивільних осіб чи інших захищених осіб за межі території їх постійного проживання. Однак між даними поняттями є і суттєві відмінності: якщо при насильницькому переміщенні не відбувається перетинання державного кордону, то депортація – це переміщення однієї чи більше осіб з перетинанням державного кордону. Зазначено, що термін «евакуація» використовується для позначення ситуацій, коли сторони конфлікту можуть приймати наказ про переміщення та забезпечувати евакуацію. Остання – єдиний виняток із заборони примусового переміщення, за умови того, що здійснюється задля забезпечення безпеки захищених осіб або з імперативних воєнних причин, і є тимчасовим заходом.

У разі евакуації воюючі сторони повинні забезпечити безпеку та основні потреби населення та повернути його як тільки це дозволить ситуація. Крім того, для запобігання примусовому переміщенню та забезпечення негайного повернення у разі евакуації міжнародне гуманітарне право також забороняє дії, які можуть завдати шкоди цивільним об'єктам, необхідним для життєзабезпечення населення. Зауважено, що з метою підтримки економічних умов, спадкоємності та прав місцевого населення, іноземній стороні-окупанту заборонено переміщувати своє населення на територію, яку вона окупує.

Автор підсумовує, що в контексті збройного конфлікту між Україною і РФ вже сьогодні важливо ідентифікувати та фіксувати факти вчинення таких порушень міжнародного гуманітарного права як депортація для невідворотного притягнення винних до відповідальності.

Ключові слова: збройний конфлікт міжнародного характеру, збройний конфлікт неміжнародного характеру, депортація населення, насильницьке переміщення осіб, евакуація, міжнародне гуманітарне право.

The article draws attention to the fact that hostilities are always a catalyst for the displacement of the civilian population. Forced migration as a result of war is a particularly dangerous phenomenon when people are moved against their will or conditions are created that force people to leave their usual environment. Therefore, international humanitarian law does not stand aside from protecting the right to freedom of movement, including containing norms that prohibit the deportation of the population.

It is emphasized that at first glance the concepts of «deportation» and «forced displacement of persons» are similar: both involve the involuntary (forced) displacement of civilians or other protected persons outside the territory of their permanent residence. However, there are also significant differences between these concepts: if forced displacement does not involve crossing the state border, then deportation is the movement of one or more persons across the state border. It is noted that the term «evacuation» is used to refer to situations where parties to a conflict may order displacement and provide for evacuation. The latter is the only exception to the prohibition of forced displacement, provided that it is carried out to ensure the safety of protected persons or for imperative military reasons, and is a temporary measure.

In the event of evacuation, the warring parties must ensure the safety and basic needs of the population and return them as soon as the situation allows. In addition, to prevent forced displacement and ensure immediate return in the event of evacuation, international humanitarian law also prohibits actions that may cause damage to civilian objects essential to the life of the population. It is noted that in order to maintain the economic conditions, continuity and rights of the native population, the foreign occupying party is prohibited from moving its population to the territory it occupies.

The author concludes that in the context of the armed conflict between Ukraine and the Russian Federation, it is already important today to identify and record the facts of such violations of international humanitarian law as deportation in order to inevitably bring the perpetrators to justice.

Key words: international armed conflict, non-international armed conflict, deportation of population, forced displacement of persons, evacuation, international humanitarian law.

Постановка проблеми. Право на свободу пересування є одним з ключових прав людини, що полягає у можливості кожного пересуватися та вільно обирати місце проживання, а також вільно залишати будь-яку державу, включаючи свою власну. Право на свободу пересування в умовах воєнного стану, з одного боку, може зазнавати обмежень, з іншого боку – бойові дії завжди є каталізатором для переміщення цивільного населення. Згідно з нормами міжнародного гуманітарного права держави зобов'язані вивозити цивільне населення з районів розташування військових об'єктів, при цьому нерідко цивільне населення вдається і до самостійної евакуації. Вимушена міграція внаслідок війни є особливо небезпечним явищем тоді, коли людей насильно переміщують або створюють умови, які змушують їх залишити своє житло, роботу, звичне середовище існування. Депортація призводить до розриву сімейних та суспільних зв'язків, депортовані часто опиняються у чужому культурному контексті, що призводить до травматичних переживань, завдає шкоди їхньому здоров'ю (у тому числі ментальному). Наслідком

переміщення населення є також втрата переміщеними самостійності, доступу до життєво важливих послуг, зростання ризику заподіяння шкоди їх здоров'ю та загрози насильства щодо них. Тож міжнародне гуманітарне право не стоїть осторонь захисту права на свободу пересування, у тому числі містить норми, що забороняють депортацію населення, порушення яких є воєнним злочином. Окрім того, депортація й насильницьке переміщення можуть бути реалізовані з геноцидним наміром чи представляти собою злочин проти людяності. Отже, дослідження цієї проблематики має як науковий, так і практичний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми насильницького переселення населення присвячена значна кількість досліджень. Зокрема, депортацію в контексті кваліфікації її як міжнародного злочину досліджували Антипов Д., Бабін Б., Вилков С., Сідоренко Ю., правові механізми повернення депортованих громадян України вивчав Бурак М., Болістовська Д. Зважаючи на те, що наша держава перебуває у стані міжнародного збройного конфлікту, а громадяни України піддаються депортаціям

на територію Російської Федерації, дослідження заборони депортації населення в міжнародному гуманітарному праві не втрачає своєї актуальності.

Метою статті є дослідження заборони депортації населення в міжнародному гуманітарному праві та фактів, які можуть бути кваліфіковані як депортація.

Результати дослідження. Аналіз норм міжнародного гуманітарного права демонструє, що воно містить заборону на насильницьке переміщення цивільних осіб, а також містить певні норми, метою яких є запобігання примусовому переміщенню цивільних осіб. Порушення цих норм є воєнним злочином. Крім того, згідно з нормами, що забороняють геноцид, які зокрема містяться в Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, насильницьке переміщення цивільних осіб, здійснене прямо чи опосередковано, може бути кваліфіковане як геноцид [1]. Дійсно, акт примусового переміщення цивільних осіб, особливо такий, що вчинений під час збройного конфлікту та заборонений міжнародним гуманітарним правом, може бути ознакою наявного мотиву чи геноцидного наміру, незалежно від того, чи це стосується акту геноциду, що спричиняє втрату життя, завдає фізичної чи психічної шкоди або створює умови життя, які призводять до фізичного знищення населення. Переміщення мирних жителів може включати одну або кілька згаданих дій, маючи для них аналогічні наслідки. Варто зазначити, що у статті 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду чітко визначено вичерпний перелік діянь, що кваліфікуються як геноцид. Серед них – створення умов життя, спрямованих на повне або часткове знищення певної групи; насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи та ін. Отже, таке насильницьке переміщення цивільного населення, яке пов'язане з формулюванням та елементами геноциду, якщо воно здійснюється в контексті чіткої схеми та спрямоване на ідентифіковану групу за ознаками національності, етнічного походження, раси чи релігії, з метою повного або часткового її знищення, можна кваліфікувати як геноцид.

Депортація або насильницьке переміщення населення може представляти злочин проти людяності. Згідно зі статтею 7.1. (h) Римського статуту Міжнародного кримінального суду, злочини проти людяності включають певні діяння, вчинені в контексті масштабного або систематичного нападу на будь-яке цивільне населення, за умови усвідомлення такого нападу. До таких діянь, зокрема, належить депортація або примусове переміщення населення [2]. Отже, дії з депортації або насильницького переміщення, особливо якщо вони супроводжуються іншими порушеннями, можуть бути визнані злочинами проти людяності.

Повертаючись до заборони депортації населення в міжнародному гуманітарному праві, потрібно зауважити, що норми щодо цієї заборони, як і положення міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) загалом, існують у двох ключових видах джерел: міжнародних договірних і звичаєвих нормах.

Коли мова йде про кількість відповідних норм, тих положень міжнародного гуманітарного права, що діють у ситуаціях неміжнародних збройних конфліктів (далі – НМЗК) набагато менше, ніж норм, які застосовуються до ситуацій міжнародних збройних конфліктів (далі – МЗК). При цьому значна частина норм, що стосуються переміщення осіб і переміщених осіб, одночасно застосовуються до міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів, деякі ж – лише до МЗК (наприклад, виключно під час міжнародних збройних конфліктів окупаційна влада може переміщувати свої громадян з території їх проживання на окуповані території).

На перший погляд поняття «депортація» та «насильницьке переміщення осіб» схожі між собою. В обох випадках йдеться про недобровільне (насильницьке) зміщення цивільного населення чи інших категорій захищених осіб із території їх постійного проживання. До того ж, як примусове переміщення, так і депортація є протизаконними. Однак між даними поняттями є і суттєві відмінності, на які,

між іншим, наголошувалася увага в рішеннях Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії у справах «Prosecutor v. Krstic» [3, п. 521], «Prosecutor v. S. Milosevic» [4, п. 45]: якщо насильницьке переміщення не передбачає перетину державного кордону (тобто населення переміщується в межах країни громадянства, з однієї території проживання на іншу), то депортація – це вивезення однієї чи кількох осіб через державний кордон (з території проживання цивільного або іншого захищеного населення до іншої держави – чи то держави-окупанта, чи третьої країни).

Отже, у нормах, що регулюють МЗК, термін, який використовується щодо переміщення цивільних осіб, – це «депортація» або «примусове переміщення» (залежно від того, куди відбувається переміщення), тоді як у нормах щодо НМЗК – це «переміщення». Незважаючи на незаконність вищезазначених дій, суміжний термін «евакуація» може слугувати цілком законним явищем. Він використовується у ситуаціях, коли сторони конфлікту можуть прийняти наказ про евакуацію, якщо цього вимагає безпека населення або ж імперативні причини воєнного характеру і за умови, що це явище матиме тимчасовий характер. Евакуація – єдиний виняток із заборони примусового переміщення осіб [5, с. 17].

Повертаючись до другої форми вираження норм міжнародного права – міжнародні звичаї, то тут варто згадати «Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права» – результат доктринальної кодифікації, здійсненої фахівцями з МГП за загальною координацією Міжнародного Комітету Червоного Хреста, том 1 якого, серед інших питань, фіксує звичаєві норми щодо переміщення та переміщених осіб. У міжнародних конфліктах Норма 129 (a) встановлює заборону на депортацію або примусове переміщення цивільного населення окупованих територій, чи то повністю, чи частково. Ця заборона має винятки лише у випадках, коли це необхідно для забезпечення безпеки цивільних осіб або обумовлено особливо переконливими військовими причинами. Пункт "(b)" стосується НМЗК і встановлює заборону на переміщення цивільних осіб з причин, безпосередньо пов'язаних із конфліктом, за винятком випадків, коли це безумовно вимагається для забезпечення безпеки відповідного цивільного населення або зумовлено вагомими причинами військового характеру [6].

Заборона депортації чи переміщення цивільних осіб була сформульована ще в Кодексі Лібера, який передбачав, що «цивільні громадяни ... не переміщаються у більш віддалені райони» (ст. 23) [7].

На сьогодні ж норми міжнародного гуманітарного права, які містять чіткі прямі заборони на примусове переміщення цивільних осіб, можна знайти, серед іншого, у статті 49 Четвертої Женевської конвенції 1949 року про захист цивільного населення, яка є однією з ключових конвенцій щодо захисту жертв війни, чітко зазначено: «Забороняється примусове індивідуальне або масове переселення чи депортація захищених осіб з окупованої території на територію окупаційної держави або будь-якої іншої держави, незалежно від її статусу окупації, незалежно від мотивів». Крім того, цей документ наголошує, що окупаційна держава не має права переміщувати або депортувати частину власного цивільного населення на окуповану нею територію [8].

Заборона насильницького переміщення опосередковано закріплена також у частині 2 статті 54 Додаткового протоколу I, який стосується захисту жертв МЗК. Ця норма захищає об'єкти, критично важливі для виживання цивільного населення: «Забороняється атакувати, руйнувати, вилучати або робити непридатними об'єкти, необхідні для виживання цивільних осіб, включаючи запаси продовольства, сільськогосподарські угіддя, посіви, худобу, а також споруди для водопостачання та запаси питної води й іригаційні системи. Це правило діє незалежно від мотивів і має на меті запобігти їх використанню цивільним населенням або протилежною стороною як засобів існування, зокрема для спричинення голоду серед цивільних осіб, примусу до вїзду або з будь-яких інших причин».

Стаття 85, пункт 4(а), цього ж документа визначає низку дій як серйозні порушення Протоколу, якщо вони вчинені навмисно й суперечать Конвенціям або Протоколу [9]. Серед таких порушень – переселення окупантом частини свого цивільного населення на окуповану територію, а також депортація чи примусове переміщення всього або частини населення окупованої території (як усередині, так і за її межами) всупереч статті 49 Четвертої конвенції. Також слід зазначити, що ст. 147 Четвертої конвенції відносить до серйозних порушень незаконні депортації та переміщення [8].

Аналогічно до міжнародного права, законодавство багатьох держав відносить депортацію чи переміщення до кримінальних правопорушень. Заборона депортації підтверджується також офіційними заявами та численними резолюціями, прийнятими міжнародними організаціями та міжнародними конференціями, в яких, зокрема, засуджуються випадки депортації чи переміщення. Зокрема, Рада Безпеки ООН неодноразово зверталась у своїх резолюціях до сторін конфлікту на території колишньої Югославії, Нагорного Карабаху, Руанди, Хорватії, Судану; Генеральна Асамблея ООН – щодо Ізраїлю, Іраку, М'янми, Комісія ООН з прав людини – щодо Судану, М'янми, Бурунді. Цей перелік можна продовжити.

Як під час МЗК, так і НМЗК законодавство держав встановлює винятки із заборони на переміщення населення у випадках, коли безпека населення чи причини військового характеру вимагають евакуації на час існування таких причин. Такий виняток встановлюється і у IV Женевській конвенції та у Додатковому протоколі II.

Договірні норми, що містяться в ст. 49 IV Женевської конвенції, передбачають правила, згідно з якими окупаційна держава має право провести повну або часткову евакуацію з певної території лише у випадках, коли це необхідно для гарантування безпеки населення або викликано надзвичайно вагомими причинами військового характеру [8]. Тож, міжнародний документ розглядає евакуацію як спосіб захисту цивільних осіб, який допускається лише в чітко визначених ситуаціях. Це можливо: 1) коли існує нагальна потреба забезпечити безпеку цивільного населення; 2) коли таке переміщення обумовлене імперативними причинами воєнного характеру.

Тобто, евакуація з огляду на безпеку цивільних може відбутися, якщо територія ризикує постраждати від військових атак. Військові інтереси є визначальною категорією міжнародного права, а принцип військового інтересу – це засада, яка дозволяє виконувати дії, необхідні для досягнення законної військової мети – послабити військовий потенціал сторони-противника.

У той же час далі документ містить вагоме застереження – переміщення осіб, що перебувають під захистом, за межі окупованої території, не є дозволеним під час проведення подібних евакуацій. Винятком з цього правила є випадок, коли переміщення за межі окупованої території неможливо уникнути з матеріальних причин. У той же час особи, евакуйовані таким чином, мають бути повернуті до своїх домів одразу після завершення бойових дій на відповідній території.

Окремо унормовано і питання зобов'язань окупаційної держави щодо забезпечення проживання евакуйованих: у межах своїх можливостей окупаційна держава зобов'язана максимально забезпечити розміщення захищених осіб у відповідних приміщеннях, створивши задовільні умови щодо санітарії, охорони здоров'я, безпеки та харчування, а також унеможливити розлучення членів однієї сім'ї.

Необхідно умовою для дотримання вимог міжнародного документа при евакуації є негайне повідомлення про неї держави-покровительці.

Крім того, як уже наголошувалося, розміщення чи вивезення окупаційною державою частини власного цивільного населення на зайняту нею територію є недопустимим [8].

Як бачимо, документ не лише містить заборону на примусове переміщення цивільних осіб на окупованій терито-

рії, міжнародне гуманітарне право також містить заборону для іноземної окупаційної сторони переміщувати своє власне цивільне населення на окуповану територію. Зважаючи на історичний досвід, цю заборону було введено з метою запобігання практиці, яка здійснювалася кількома країнами під час Другої світової війни, яка передбачала залучення своїх власних цивільних осіб для окупації чи колонізації окупованих територій. Заборона на ввезення цивільного населення з території походження окупаційних військ спрямована саме на захист цивільного населення окупованих територій. Адже, як відомо, прибуття людей ззовні ризикує спричинити економічне погіршення стану місцевого населення та зашкодити його існуванню.

Як уже зверталася увага вище, з метою захисту цивільного населення та запобігання ситуаціям, які змушують цивільних залишати свої домівки, МГП передбачає правила, які забороняють воюючим сторонам завдавати шкоди майну чи об'єктам, які задовольняють потреби цивільного населення. Ця заборона також спрямована на те, щоб у разі вимушеної евакуації цивільні особи могли повернутися до своїх домів або на землі походження. Стаття 53 IV Женевської конвенції підтверджує, що об'єкти цивільної власності в районах, контрольованих іноземними окупаційними силами, не повинні бути знищені.

Крім того, діє заборона на дії, які спричиняють голодування цивільних осіб як метод ведення війни. Це означає, що «заборонено атакувати, знищувати, вилучати або робити непридатними об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення – зокрема запаси продовольства, сільськогосподарські угіддя, що виробляють їжу, посіви, худобу, споруди для забезпечення питною водою та її запаси, а також іригаційні системи. Ці дії спеціально заборонені з метою не допустити їх використання цивільним населенням або протилежною стороною як засобів підтримки існування, незалежно від мотивів, наприклад, щоб викликати голод серед цивільних осіб, примусити їх до виїзду або з будь-якої іншої причини» [9, ст. 54].

Таким чином, забороняється атакувати або завдавати шкоди об'єктам, необхідним для виживання цивільного населення.

Водночас Додатковий протокол II до Женевських конвенцій, присвячений захисту жертв НМЗК, також встановлює обмеження стосовно переміщення цивільного населення. П. 1 ст. 17 прямо забороняє віддавати накази про переміщення цивільного населення з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом. Винятками з цієї заборони є лише випадки, коли таке переміщення є абсолютно необхідним для гарантування безпеки цивільних осіб або зумовлене імперативними воєнними причинами. Положення Протоколу зазначає, що якщо переміщення цивільного населення є неминучим, слід забезпечити максимально можливі умови для його розміщення, зокрема щодо житла, санітарії, охорони здоров'я, безпеки та продовольчого забезпечення [10].

На жаль, незважаючи на заборону насильницького переміщення у міжнародному гуманітарному праві, практика депортації громадян України до Російської Федерації є поширеною починаючи з 2014 року та набула нових масштабів після повномасштабного вторгнення. Окупаційна влада використовує депортацію, оскільки наслідком такого явища є втрата громадянами нашої держави культурної ідентичності, зокрема культурних та мовних традицій.

Для приховування своїх протиправних дій держава-агресор намагається «замаскувати» насильницьке переміщення, яке іменується депортацією, під евакуацію. У той же час про добровільність вибору виїзду на територію Російської Федерації не може йти мова через те, що українські громадяни зазнають психологічного тиску, обману та обмежень у доступі до всебічної інформації.

Елементом примусового переміщення та депортації є також створення інших обставин, які є наслідками злочинних дій окупантів, унаслідок яких цивільне населення змушене покидати місце свого проживання (зокрема,

у зв'язку зі створенням умов, за яких інших варіантів, аніж виїхати на територію держави-окупанта, немає – прицільні обстріли цивільних об'єктів, позбавлення осіб, засобів до існування, обстрілювання гуманітарних коридорів в напрямі не окупованої частини України тощо).

Вкрай небезпечним процесом є депортація дітей в умовах МЗК. Таке переміщення може завдати дітям непоправної шкоди – фізичної, психоемоційної, соціальної та правової. Такі діти, перебуваючи в уразливому становищі, стикаються з багатьма загрозами. Депортація дітей за умов міжнародних конфліктів порушує міжнародні договірні зобов'язання (зокрема, Конвенцію про права дитини, яка стверджує, що інтереси дітей мають бути основним пріоритетом у будь-яких ситуаціях, включаючи ситуації вимушеної міграції чи депортації) [11].

У звіті місії, створеної за підтримки 45 держав-учасниць ОБСЄ, дійшли висновку, що держава-окупант чинить численні та систематичні порушення прав дітей, депортованих до Російської Федерації. РФ не лише неодноразово ігнорувала найкращі інтереси цих дітей, а й позбавляла їх права на ідентичність, сім'ю, возз'єднання з родиною. Також були порушені права на освіту, доступ до інформації, відпочинок, дозвілля, ігри, участь у культурному житті та мистецтві, а також право на думку, совість, релігію, здоров'я, свободу та безпеку [12, с. 84].

Парламентська асамблея Ради Європи 27 квітня 2023 року визнала депортацію та примусове переміщення українських дітей і цивільних осіб на територію Російської Федерації актом геноциду. Додатково, було підтримано важливість ретельної фіксації, збору та оцінки доказів цього злочину геноциду, як того вимагають Римський статут та Конвенція про геноцид [13].

Як демонструє історичний досвід, практика щодо притягнення до міжнародної відповідальності держав, які вчиняли депортації, фактично відсутня, хоча відповідні факти протиправного переміщення є загальновідомими. У той же час набагато ширшою є практика з при-

тягнення до індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності військовослужбовців та представників військово-політичного керівництва держав за вчинення депортації або насильницького переміщення осіб (зокрема, в Міжнародному трибуналі з колишньої Югославії та Міжнародному кримінальному суді). Прикладом цього є рішення Міжнародного кримінального суду від 17 березня 2023 року про видачу ордерів на арешт російських посадовців – В. Путіна та М. Львової-Белової, яких підозрюють у незаконній депортації та незаконному переміщенні українських дітей з окупованих територій [14]. Це посилює упевненість у тому, що усі причетні до депортації громадян України обов'язково понесуть юридичну відповідальність.

Висновки. Таким чином, примусове переміщення цивільних осіб є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права. МГП як галузь, норми якої застосовуються під час збройних конфліктів, містить досить повні правила щодо переміщення цивільних осіб під час війни, зокрема, забороняє сторонам збройних конфліктів здійснювати депортації чи примусове переміщення цивільних осіб, за винятком тимчасової евакуації для безпеки населення або через невідкладні військові інтереси. Якщо доводиться проводити евакуацію, воюючі сторони повинні забезпечити безпеку та основні потреби відповідного населення та повернути його, як тільки це дозволить ситуація. Крім того, для запобігання примусовому переміщенню та забезпечення негайного повернення у разі евакуації, міжнародне гуманітарне право також забороняє дії, які можуть завдати шкоди цивільним об'єктам, потрібним населенню. З метою підтримки економічних умов, спадкоємності та прав місцевого населення, іноземній стороні-окупанту заборонено переміщувати своє населення на територію, яку вона окупує. Для того, щоб винні у депортації громадян України понесли відповідальність, вже сьогодні важливо ідентифікувати та фіксувати факти вчинення таких порушень міжнародного гуманітарного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього: Міжнародний документ від 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 28.02.2025).
2. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду: Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 28.02.2025).
3. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Radislav Krstić. Case No. IT-98-33-T, 2 August 2001. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/40159> (дата звернення: 28.02.2025).
4. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Slobodan Milosevic (Decision on Motion for Judgement of Acquittal), IT-02-54-T, 16 June 2004. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/58449> (дата звернення: 28.02.2025).
5. Henry E. The Prohibition of Deportation and Forcible Transfer of Civilian Population in the Fourth Geneva Convention and Beyond. 2018. 21 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/325923169_The_Prohibition_of_Deportation_and_Forcible_Transfer_of_Civilian_Population_in_the_Fourth_Geneva_Convention_and_beyond
6. Jean-Marie Henckaerts & Louise Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules*, International Committee of the Red Cross (ICRC), 2005, Rule 129. Evacuation of Civilians. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule129> (дата звернення: 29.07.25).
7. Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code). 24 April 1863. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/liebercode-1863> (дата звернення: 28.02.2025).
8. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Угода від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 28.02.2025).
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977: Міжнародний документ від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#o611 (дата звернення: 28.02.2025).
10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 08.06.1977: Міжнародний документ від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 29.07.2025).
11. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 28.02.2025).
12. Звіт про порушення та недотримання міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей до Російської Федерації. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/1/546560_0.pdf (дата звернення: 28.02.2025).
13. Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to the Russian Federation or to temporarily occupied Ukrainian territories: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators: Resolution 2495 (2023). URL: <https://pace.coe.int/en/files/31776/html> (дата звернення: 28.02.2025).
14. International Criminal Court (2022). Situation in Ukraine ICC-01/22. URL: <https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine> (дата звернення: 29.07.2025).

ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

MEASURES FOR THE PREVENTION AND COMDATING OF CORRUPTION IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION

Погорслова Ю.О., к.ю.н.,

асистентка кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Казакова Д.Д., студентка V курсу факультету слідчої та детективної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану та особливостей реалізації заходів запобігання та протидії корупції в Україні у контексті європейської інтеграції. Акцентовано увагу на тому, що антикорупційна політика є важливим елементом виконання саме політичного критерію задля набуття членства в ЄС. Проаналізовано діяльність основних антикорупційних органів, зокрема, Національного агентства з питань запобігання корупції, Національного антикорупційного бюро, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Наголошено на тому, що не зважаючи на створення відповідної інституційної інфраструктури, на ефективність проведення відповідних реформ впливають політичні фактори, певні законодавчі недоліки та ін. Зазначено, що забезпечення реальної незалежності органів, що мають антикорупційні повноваження, та належний рівень їх взаємодії між собою є вирішальним фактором на шляху до інтеграції України в правовий простір Європейського Союзу. Також акцентовано увагу на міжнародно-правових зобов'язаннях України в рамках Угоди про асоціацію, виконання яких є важливою передумовою для подальшого зближення з законодавством ЄС. Особливу увагу приділено питанню відповідності діяльності антикорупційних органів України європейським стандартам, зокрема вимогам *acquis communautaire* Європейського союзу, що передбачає адаптацію національної правової системи до норм і практик ЄС. Підкреслено необхідність комплексного підходу до антикорупційної політики, що включає не лише законодавчі, політичні, економічні, а й організаційні аспекти.

Ключові слова: корупція, антикорупційна політика, Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Агентство з розшуку та управління активами, європейська інтеграція, *acquis communautaire*.

The article is devoted to the study of the current state and peculiarities of implementation of measures to prevent and combat corruption in Ukraine in the context of European integration. The author emphasizes that anti-corruption policy is an important element of fulfillment of the political criterion for EU membership. The author analyzes the activities of the main anti-corruption bodies, in particular, the National Agency for the Prevention of Corruption, the National Anti-Corruption Bureau, the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office and the National Agency for Finding, Tracing and Management of Assets Derived from Corruption and Other Crimes. It is emphasized that despite the creation of the relevant institutional infrastructure, the effectiveness of the relevant reforms is influenced by political factors, certain legislative shortcomings, etc. It is noted that ensuring the real independence of the bodies with anti-corruption powers and the proper level of their interaction with each other is a crucial factor on the way to Ukraine's integration into the legal space of the European Union. The author also focuses on Ukraine's international legal obligations under the Association Agreement, the fulfillment of which is an important prerequisite for further rapprochement with the *acquis communautaire*. It is concluded that overcoming corruption is critically important for ensuring sustainable democratic development of the country.

The article also analyzes current challenges in the fight against corruption, in particular the impact of external armed aggression on the stability of anti-corruption reforms. The author emphasizes the need for a comprehensive approach to anti-corruption policy, which includes not only legislative, political, economic, but also organizational aspects. Particular attention is paid to the issue of compliance of the anti-corruption bodies of Ukraine with European standards, in particular, the requirements of the EU *acquis communautaire*, which provides for the adaptation of the national legal system to EU norms and practices. The author emphasizes the need for a comprehensive approach to anti-corruption policy, which includes not only legislative, political, economic, but also organizational aspects.

Key words: corruption, anti-corruption policy, National Agency for the Prevention of Corruption, National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office, Asset Recovery and Management Agency, European integration, *acquis communautaire*.

14 грудня 2014 р. Європейська Рада ухвалила рішення про початок переговорної стадії з Україною на шляху до вступу до Європейського Союзу (далі – ЄС). Сьогодні основним міжнародно-правовим актом в рамках європейської інтеграції для України є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р. (далі – Угода про асоціацію). Відтак, відповідно до Угоди про асоціацію, Україна взяла на себе зобов'язання «реалізовувати масштабні реформи, спрямовані на адаптацію її національного законодавства та практики його реалізації» [1].

28 лютого 2022 р. Україна подала заявку на членство у ЄС. 7 березня того ж року Рада ЄС зробила запит Європейській Комісії надати свої висновки щодо заявки на членство, зокрема, щодо України (окрім України, заявки також подавали Грузія та Молдова) [2]. Вже 8 квітня Україна отримала анкету щодо відповідності політичним та економічним критеріям членства у ЄС, а 13 квітня – щодо правових критеріїв (відповідність «*acquis communautaire*»

ЄС) [2]. Україна надала свої відповіді на анкети відповідно 17 квітня та 9 травня.

17 червня 2022 р. Україна отримала Комюніке від Європейської комісії та Європейського парламенту ЄС – «Думка Європейської комісії щодо заявки України на членство у ЄС». Отже, Європейська Комісія констатувала у частині щодо відповідності України політичним критеріям, що з «Революції Гідності 2014 р. Україна здійснила судові та антикорупційні реформи в два етапи (у 2014-2016 та 2020-2021 рр.)». Ці реформи мали місце у світі, зокрема, «високого рівня корупції та значного впливу олігархічних інтересів» [2, с. 8]. В той же час, Комісія констатувала, що «Україна досягла значних успіхів у боротьбі з корупцією, але кількість високопосадовців, притягнутих до відповідальності за корупцію, залишається обмеженою, розслідування корупційних злочинів іноді позбавлені неупередженості, а правоохоронні органи стикаються з політичним втручанням» [3, с. 10]. Окрім того, Комісія наголосила на тому, що «Україною було створено незалежні антикорупційні органи, зокрема,

добре функціонуючий Вищий антикорупційний суд, але саме незалежність усіх антикорупційних інституцій залишається вирішальною». До того ж, Комісія зазначила, що Україні «слід усунути недоліки в діяльності правоохоронних органів, зокрема, у частині боротьби з корупцією, що залишаються серйозною проблемою у країні». Отже, можемо зробити висновок, що у частині політичного критерію, зокрема, у сфері протидії та боротьби з корупцією, задля набуття членства у ЄС, Україні слід запровадити реформи відповідно до «acquis communautaire» ЄС. 23 червня 2022 р. Україна набула статус держави-кандидатки, тому, з огляду на вище зазначене, актуальність теми наукової статті не викликає сумнівів.

Перш за все, слід здійснити аналіз доктринального тлумачення поняття «корупція». Над чітким визначенням поняття «корупція» працювало багато вчених. Так, Книш С. зазначає, що «у сучасному глобалізованому світі, де спостерігається стрімке зростання потоків капіталу, товарів, людей, інформації та знань, корупція виходить за межі національних контекстів і набуває транснаціонального характеру» [4, с. 69]. Карл Дж. Фрідріг зазначає, що «корупція є девіантною поведінкою, яка пов'язана із конкретною мотивацією – отриманням власної вигоди з коштів суспільства» [5, с. 21]. В свою чергу, Раєн В. розглядає зазначений вище термін в якості ілюстрації етичної проблеми, що є значно глибшою, ніж «специфічний аморальний вчинок». Авторка наголошує на тому, що «корупція значно виходить за межі простого правопорушення, є неетичним обміном, що може «пролити світло» на всю економічну структуру нормативної моралі – структуру, що дає можливість обміну моральними цінностями врозріз встановленим цінам» [6, с. 101]. Схожою є думка й таких науковців, як Мельник М., Камлик М., Соловійов В. та Невмержицький Є. Науковці зазначають, що «корупція – це багатогранне соціально-економічне та політичне явище, що включає комплекс протиправних та неетичних дій, охоплюючи при цьому різні аспекти, зокрема, управлінські, політичні, економічні, правові, соціальні та морально-етичні складові».

Проблематику механізмів протидії корупції в державах світу досліджував також і Паоло Девід Фарах, який наголошував, що «в останнє десятиліття корупція не має кордонів, а основними проблемами її поширення є глобалізація та поглиблення торгівельних відносин між державами».

Отже, питання «поширеності» корупції давно вийшло за рамки так званої «політичної корупції» і сьогодні проблема набуває інтернаціонального масштабу через «корупційні зв'язки» між міжнародними корупційними угрупованнями та ін. [7, с. 4].

Закон України «Про запобігання корупції» від 2015 р. регламентує, що «корупція – це використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей». До суб'єктів «корупційних правопорушень» Закон відносить, зокрема: осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, депутатів, державних службовців, суддів та ін. [9].

Тема корупції та боротьби з нею залишається актуальною як серед відповідних експертів, так і в суспільстві загалом, оскільки корупційні дії продовжують реалізовуватися в таких сферах, як соціально-політична, економічна та ін. Це підтверджується різними індикаторами рівня корупції в Україні. З економічної та політичної точок зору наша країна залишається однією з найбільш корум-

пованих у сучасному світі. Так, наприклад, за даними Transparency International у частині «Індексу сприйняття корупції (CPI)», станом на 2024 р. Україна посіла 105-е місце з 180-ти у відповідному рейтингу (набрала 35 балів зі 100). Після зростання балів на 3 у 2023 р., у 2024 р. Україна покращила свої позиції [9, 10]. Основними рушійними таких покращень є реформи в рамках європейської інтеграції та виконання відповідних міжнародно-правових зобов'язань. Організація наголошує на тому, що «поточні результати свідчать про те, що багато реформ впроваджуються лише формально або їх реалізація свідомо гальмується». Тому, на думку відповідних експертів даної антикорупційної міжнародної організації, «зниження балів у 2024 р. вказує на те, що просте зосередження на програмному виконанні зобов'язань України є недостатнім, а якість реалізації реформ не відповідає очікуваному рівню» [9, 10].

В Україні на сьогодні функціонують низка органів, завдання яких полягає, зокрема, й у боротьбі з корупцією. Так, до основних суб'єктів сфери антикорупційної політики слід віднести Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, Національну раду з питань антикорупційної політики, Національне агентство з питань запобігання корупції, органи прокуратури та Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Національну поліцію України, Спеціальну антикорупційну прокуратуру. [11. С. 42]

Ще у середині 2000-х рр. розпочалось приведення українського законодавства у відповідність до міжнародно-правових стандартів. Так наприклад, у 2006 р. Україна стала державою-членом членом Групи держав Ради Європи проти корупції. Як зазначалося попередньо, в період 2014-2015 рр. ЄС було надано макрофінансову допомогу, що в свою чергу, зобов'язувала Україну до вирішення питань, що стосуються антикорупційної політики та врядування, зокрема, йшлося про створення Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (далі – САП), Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) [12].

НАЗК є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, основним завданням якого є формування антикорупційної політики та запобігання корупції [13]. Антикорупційна політика НАЗК формується шляхом прийняття відповідних антикорупційних стратегій та державних програм, а також за допомогою контролю за їх виконанням, проведення антикорупційних експертиз, контролю за дотриманням етичності у поведінці відповідних державних службовців; шляхом запобігання конфлікту інтересів, перевірки та контролю декларацій та ін. НАЗК здійснює таку діяльність на «місцевих рівнях», зокрема, координує та надає методичну допомогу державним органам та органам місцевого самоврядування, здійснює контроль за дотриманням обмежень щодо фінансування політичних партій та ін. Можемо констатувати, що Агентство має широке коло обов'язків. Так, ще у 2023 р. щодо ефективності діяльності НАЗК Transparency International зазначала, що «бюджетне фінансування НАЗК покращилось», проте було наголошено на необхідності «збільшити граничну чисельність апарату НАЗК». Організація також звертала увагу й на те, що «неврегульованими залишаються питання територіальних підрозділів Агентства» [13]. Згідно з чинним законодавством, гранична чисельність працівників апарату НАЗК встановлюється Кабінетом Міністрів України за поданням Голови Національного агентства. Станом на 1 січня 2024 р. ця чисельність становила 408 осіб, з яких фактично працювало 396 осіб. Закон України «Про запобігання корупції» 2014 р. передбачає можливість створення територіальних підрозділів

НАЗК за рішенням його Голови. Проте, станом на 2025 р., таких підрозділів ще не було створено. Натомість, НАЗК координує діяльність уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції в інших державних органах. Наприклад, у 2025 р. було активовано експериментальний проєкт у Державній податковій службі, що передбачає створення єдиного уповноваженого підрозділу з питань запобігання та виявлення корупції.

Далі розглянемо особливості діяльності Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, що є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виявлення та розшуку активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави, та/або з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, чи у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави, або які конфісковано під час кримінального провадження [15]. Зазначений вище орган не має аналогів за своїм правовим статусом та обсягом функцій у системі органів державної влади в Україні. Агентство, як і інші сучасні антикорупційні органи, створено в рамках євроінтеграційного процесу, а саме, відповідно до актів права ЄС, зокрема, Рішення Ради Європейського Союзу № 2007/845/JHA від 06 грудня 2007р. [16]. Слід також додати, що відповідно до вимог ЄС зазначене Агентство покликане здійснювати фінансові дослідження задля відстеження активів, що згодом підлягатимуть вилученню та конфіскації [17, с. 47-49]. В цілому, аналізуючи ЗУ «Про Національне агентство з питань виявлення та розшуку активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» 2014 р. можемо зазначити, що дана організація має на меті виявлення, розшук та управління відповідними активами.

У контексті даного дослідження доцільно виокремити низку ключових функцій, покладених на Агентство. Так, відповідно до ч. 1 ст. 9 ЗУ «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» 2014 р., до функцій Агентства відносять, зокрема: здійснення заходів з виявлення, розшуку та оцінки активів на підставі звернень слідчого, детектива, прокурора або суду (слідчого судді); організація процедур, пов'язаних з оцінкою, обліком та управлінням такими активами; формування та ведення Єдиного державного реєстру активів, на які накладено арешт у рамках кримінального провадження; а також надання роз'яснень, методичної та консультативної підтримки для слідчих, детективів, прокурорів і суддів щодо виявлення, розшуку, оцінки й управління арештованими активами. Підкреслимо, що з метою всебічного виконання функцій Агентство здійснює міжнародне співробітництво із Камденською міжвідомчою мережею з питань повернення активів (CARIN) та представляє Україну в цій організації [18].

Реалізувати свої процесуальні повноваження Агентство може на підставі звернення органів, що здійснюють досудове розслідування, прокуратури, судів заходів до виявлення та розшуку активів, взаємодіє з цими органами з метою накладення арешту на такі активи та їх конфіскації чи їх стягнення в дохід держави внаслідок визнання необґрунтованими активів (п. 1 ч. 1 ст. 16). Агентство також вживає заходів щодо виявлення та розшуку активів, що можуть бути арештовані у справах про визнання активів необґрунтованими та їх подальше стягнення до державного бюджету. Ці дії здійснюються на підставі звернень органів досудового розслідування, прокуратури та судів, а також у тісній взаємодії з ними з метою забезпечення арешту таких активів і їх передачі в дохід держави [18].

Варто підкреслити, що здійснювати свої процесуальні повноваження з виявлення та розшуку активів Агентство має можливість реалізовувати лише опосередковано – шляхом використання інструменту, передбаченого ч. 1 ст. 10 – направлення запитів до державних органів, органів місцевого самоврядування з метою отримання інформації, необхідної для виконання покладених на Агентство обов'язків. Крім того, Агентство має доступ до великого обсягу статистичних даних, що зберігаються в різноманітних базах даних, створених органами публічної влади [19, с. 72].

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про антикорупційне бюро України» 2014 р., «НАБУ є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, на який покладатися попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних та інших кримінальних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових» [20]. Спеціальний статус зазначений вище орган отримав ще у 2021 р., коли набув чинності відповідний ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України у відповідність з вимогами Конституції України» [21]. Надання спеціального статусу НАБУ було обумовлено необхідністю усунення суперечності між Конституцією України та ЗУ «Про Національне антикорупційне бюро України» 2014 р. Конституційна вимога щодо створення органів виконавчої влади. Так, відповідно до ст. 6, ст. 19, ст. 85 та ст. 106 Конституції України, органи виконавчої влади можуть створюватися лише в межах, визначених Конституцією, та/або підпорядковуються Кабінету Міністрів України або Президенту [22]. НАБУ, як антикорупційний орган, не входило до системи органів виконавчої влади та не підпорядковувалося жодному з вищезазначених органів, що створювало невизначеність у його правовому статусі. Конституція не передбачала можливості існування органу, який би мав владні повноваження (наприклад, слідчі, оперативно-розшукові, право на доступ до інформації), але при цьому, був би поза системою виконавчої влади. Це створювало ризики визнання діяльності НАБУ неконституційною. Так, у вересні 2020 р. Конституційний Суд України у справі № 13/2019 вказав, що «Указ Президента про призначення директора НАБУ є неконституційним, оскільки Бюро не є органом, який Президент має право створювати або яким має право керувати згідно з Конституцією». Отже, ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України у відповідність з вимогами Конституції України» 2021 р. було внесено зміни до ЗУ «Про Національне антикорупційне бюро України», відповідно до яких НАБУ було визнано центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом; було уточнено його правовий статус у системі державної влади; було встановлено, що директор НАБУ призначається Кабінетом Міністрів України за результатами відкритого конкурсу [23].

Наприкінці 2015 р. євроінтеграційний напрямок нашої держави зазнав критики від Європейської комісії. За словами комісара Європейської комісії, «всі зусилля в сфері антикорупційних реформ будуть даремними, якщо одночасно зі НАБУ не запрацює незалежна антикорупційна прокуратура». Так, у 2015 р. у структурі Генеральної прокуратури (з 02.01.2020 р. – Офіс Генерального прокурора) було створено Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру. Україна на той час потребувала не лише спеціалізовані органи сфери боротьби з корупцією, що б розслідували корупційні діяння, але й відповідно до кримінального законодавства здійснювали б ефективне процесуальне керівництво відповідно до завдань кримінального процесуального законодавства. САП є ключовим елементом антикорупційної інфраструктури України, відповідальною за процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях, що розслідуються НАБУ, та за підтримку державного обвинувачення у справах про корупційні злочини високопосадовців. Цікавим є той факт, що на початку САП

входила до структури Офісу Генерального прокурора, що певним чином обмежувало її незалежність [23, 24, 25].

Ефективність САП безпосередньо впливає на здатність держави притягати до відповідальності осіб, причетних до корупційних правопорушень, та на зміцнення верховенства права. За даними Transparency International Ukraine, за понад два роки показники спроможності САП покращилися лише на 0,2 бали – з 3,3 до 3,5 за п'ятибальною шкалою, що свідчить про наявність системних проблем у функціонуванні інституції [25].

Компетенцію САП чітко окреслено у чинному законодавстві України, зокрема, у ст. 8 ЗУ «Про прокуратуру» 2014 р. Основними завданнями САП є «здійснення процесуального керівництва у кримінальних провадженнях, що віднесені до підслідності НАБУ, підтримка державного обвинувачення у відповідних провадженнях, а також представництво інтересів держави в суді у справах, пов'язаних

із корупцією» [26]. САП також виконує функцію аналітичного центру з виявлення тенденцій у корупційній злочинності, що дозволяє формувати системні підходи до протидії високорівневій корупції в державі. Згідно з дослідженнями Центру протидії корупції, завдяки активності прокурорів САП у 2023 році вдалося домогтися вироків у низці резонансних справ, зокрема щодо «топ-чиновників», суддів та керівників державних підприємств [26].

Отже, Україна створила комплексну інституційну інфраструктуру для запобігання корупції відповідно до зобов'язань, взятих у межах європейської інтеграції. Ключовими органами є НАЗК, НАБУ, САП та Агентство з розшуку та менеджменту активів. Їх діяльність повинна відповідати Копенгагенським критеріям, зокрема політичному критерію членства в ЄС, що вимагає стабільних інституцій, що б гарантували верховенство права, демократію та захист прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої [...] Україна, Європейський Союз, Євратом [...]; Угода, Список, Міжнародний документ від 27.06.2014. Верховна рада України. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/conv#n167.
2. The European Commission recommends to Council confirming Ukraine, Moldova and Georgia's perspective to become members of the EU and provides its opinion on granting them candidate status. Press Release. Jun 17, 2022. Brussels. P. 8 URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_3790.
3. Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. Brussels, 17.6.2022 final. 21 p. 10 URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/c8316380-6cb6-4ffd-8a84-2874003b288_en?filename=Ukraine%20Opinion%20and%20Annex.pdf.
4. Книш С. Антикорупційна політика європейського союзу: етапи формування, здобутки та перспективи. *Актуальні проблеми законодавства*. 2024. С. 67-77.
5. Дослідження корупції: теоретичні та концептуальні засади. Антологія— Київ. 2021. 665 с.
6. Verena Rauen. Corruption: Uncovering the Price of Normative Morality and the Value of Ethics. *German Law Journal*. 2016. 29 с.
7. Professor Paolo Davide Farah. *Transnational Law and Governance Series, gLAWcal Series, Routledge Publishing* (New-York/London). 2021. С.20-26
8. Про запобігання корупції. Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
9. Transparency international (The global coalition against corruption). Corruption perceptions index 2024. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2024>.
10. Transparency international. Ukraine scored 35 out of 100 points on the 2024 Corruption Perceptions Index (CPI). URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/en/>.
11. Мосейчук С. Інституційне забезпечення державної політики у сфері запобігання та протидії корупції в Україні. *Збірник наукових праць Державного податкового університету*. Вип. 2. 2023. С.169-181.
12. Угода про асоціацію. Угода, Список, Міжнародний документ від 27.06.2014 URL: zakon.rada.gov.ua.
13. Про запобігання корупції. Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII URL: <https://nazk.gov.ua/uk/pro-nazk/>.
14. Звіт дослідження спроможності, управління і взаємодії органів антикорупційної інфраструктури України. 2023 Transparency International Ukraine. Transparency International Ukraine. URL: <https://ti-ukraine.org/research/spromozhni-efektyvni-j-nezalezhni-analiz-antykorrupciynih-organi/>.
15. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів Закон України від 10.11.2015 № 772-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#Text>.
16. Рішення Ради 2007/845/ЮВС від 6 грудня 2007 року про співпрацю між Офісами з повернення активів держав-членів у сфері розшуку та виявлення доходів, одержаних [...] Рада ЄС; Рішення, Міжнародний документ від 06.12.2007 № 2007/845/ЮВС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-07#Text.
17. Дрозд О.В. Міжнародна взаємодія Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. *Нове українське право*. Вип. 6. 2024. С. 47-49.
18. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон України від 10.11.2015 р. № 772-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/772-1>.
19. Новицька Н.Б. Процесуально-правові особливості виявлення та розшуку активів у діяльності АРМА. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2024. Вип. 1 (14). С. 69-79
20. Про національне бюро України. *Верховна Рада України*. Закон України від 14.10.2014. №1698.VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>.
21. Про внесення змін до деяких законів України щодо приведення статусу Національного антикорупційного бюро України у відповідність з вимогами Конституції України. *Верховна Рада України*: Закон України від 19.10.2021. №1810– IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1810-20#Text>.
22. Конституція України. *Верховна Рада України*; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
23. Про внесення змін до деяких законів України щодо приведення статусу Національного антикорупційного бюро України у відповідність з вимогами Конституції України: Закон України від 19.10.2021 № 1810-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1810-20#Text>.
24. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної [...] : Закон України від 08.12.2023 № 3509-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3509-20#Text>.
25. Спроможність САП: антикорпрокуратура показала поміре зростання-результати дослідження Transparency international Ukraine. Transparency international Ukraine. URL: https://ti-ukraine.org/news/efektyvnist-sap-najmenshe-zrostantya-pri-najbilshyh-ochikuvannyah-rezultaty-doslidzhennya-transparency-international-ukraine/?utm_source=chatgpt.com.
26. Про прокуратуру: Закон України; Перелік від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>.

РОЗДІЛ 11

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/61>

ПРАВИЛА І ПРИНЦИПИ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА ЕКСПЕРТНЕ ЗНАЧЕННЯ

RULES AND PRINCIPLES: HISTORY, THEORY, AND EXPERTISE SIGNIFICANCE

Павлюк А.Г., к.ю.н.,
асистент кафедри теорії права та прав людини

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті йдеться про те, як запропонований Робертом Алексі дискурсивний поділ правових норм на правила і принципи може бути розвинутий і використаний для побудови юридичної теорії експертної аргументації.

Мета статті – модифікація дискурсивного поділу правових норм на правила і принципи і демонстрація його експертного застосування. Для досягнення цієї мети дається відповідь на три питання: по-перше, як у Р. Алексі формується ідея поділу правових норм на правила і принципи, по-друге, як можна логічно реконструювати такий поділ, по-третє, як правила і принципи функціонують або можуть функціонувати в експертному стилі юридичної аргументації.

Так, ідея дискурсивного поділу правових норм розглядається у відповідних публікаціях Р. Алексі до 2000 року включно і після 2000 року. В першому випадку йдеться про виникнення і уточнення такого поділу, а в другому – про його захист від критики і певний подальший розвиток. При цьому основна увага нами приділяється формулі Р. Алексі «правила – це норми, які можуть бути або виконані, або не виконані, принципи – це норми, які можуть бути виконані в різному ступені».

Нами пропонується інший підхід для поділу норм на правила і принципи, а саме такий, що опирається не на запозичений Робертом Алексі у Р. Дворкіна поділ на вимір чинності і вимір ваги, а на розрізнення застосовності і незастосовності норми в рамках єдиного виміру чинності, тобто виміру чинності, який включає в себе і вимір ваги.

Насамкінець розглянуто, як поділ норм на правила і принципи та відповідний йому поділ форм застосування права на субсумцію (внутрішнє виправдання рішення) і зважування (зовнішнє виправдання рішення) можуть знайти вжиток в експертному стилі або – ширше – в теорії експертної аргументації, ядром якої є такий стиль. Демонструється, як правила використовуються в експертному стилі нині в Німеччині і можуть бути використані в Україні. Крім того, демонструється й те, як принципи повинні використовуватися в експертному стилі, оскільки це питання відкрите як в Німеччині, так і в Україні. Увага зосереджується при цьому на відношенні таких структурних елементів експертного стилю, як «дефініція» і «юстифікація».

У підсумку констатовано, що правила і принципи – це субсидіарні елементи нормотворчого базису експертного стилю. Ці елементи є вагомим внеском у побудову юридичної теорії експертної аргументації, надаючи їй дискурсивного забарвлення.

Ключові слова: філософія права, теорія експертної аргументації, юридична неометодологія, юридична аргументація, юридичний дискурс, експертний стиль, дефінітивні веління, веління оптимізації, логічна реконструкція, теорія норм.

The article under studies describes how Robert Alexy's discursive division of legal norms into rules and principles may be developed and applied for constructing a legal theory of expertise argumentation.

The purpose of the article is to modify the discursive division of legal norms into rules and principles, as well as to demonstrate its expertise application. In order to achieve this goal, it is essential to answer the following three questions: firstly, how does R. Alexy present the idea of dividing legal norms into rules and principles; secondly, in which way can this division be logically reconstructed; thirdly, how do or how can rules and principles function within the expertise style of legal argumentation.

The idea of the discursive division of legal norms into rules and principles has been regarded in R. Alexy's publications both up to and after the year 2000. The former focus on the emergence and specification of this division, whereas the latter center on its defense from criticism and certain further development. At the same time, particular attention is paid to R. Alexy's formula "rules are norms that can be either fulfilled or not fulfilled, principles are norms that can be fulfilled to varying degrees".

The article offers another approach to dividing legal norms into rules and principles. This approach relies not on the differentiation between the dimensions of validity and weight, as adopted by R. Alexy from R. Dworkin, but rather on the distinction between applicability and non-applicability of a norm within a unified dimension of validity, that is, the dimension of validity, which also comprises the dimension of weight.

Finally, the article considers how the division of legal norms into rules and principles, as well as the corresponding division of forms of legal application into subsumption (internal justification of a decision) and weighing (external justification of a decision), may be used within the expertise style – or more broadly – within the theory of expertise argumentation, the expertise style being its core. It also demonstrates how rules are currently applied within the expertise style in Germany and may be applied in Ukraine. In addition, it indicates how principles should be applied within the expertise style, since this issue remains open in both Germany and Ukraine. At the same time, the focus is on the relationship between such structural elements of the expertise style as "definition" and "justification".

In conclusion, the article claims that rules and principles are subsidiary elements of the normative-theoretic basis of the expertise style. These elements significantly contribute to the construction of a legal theory of expertise argumentation, endowing it with a discursive character.

Key words: philosophy of law, theory of expertise argumentation, legal neomethodology, legal argumentation, legal discourse, expertise style, definitive commands, optimization commands, logical reconstruction, theory of norms.

Поділ правових норм на правила і принципи – це одне із найважливіших і найцікавіших досягнень теорії юридичної аргументації (теорії юридичного дискурсу) Роберта Алексі. Його загальною теоретичною основою є розрізнення виміру чинності і виміру ваги, дефінітивних (остаточних) велінь і велінь оптимізації (попередніх велінь), ідеального і реального належного тощо, а прикладне значення полягає зокнайперше у побудові теорії

основних прав, тобто теорії прав людини, які отримали позитивну форму шляхом їхнього закріплення у конституції. Якщо виходити з того, що експертний стиль – це методика складання (студентами) письмового експертного висновку потенційно про застосування правил і/або принципів, то відповідний поділ норм може бути використаний для побудови юридичної теорії експертної аргументації. Все це дозволяє вважати *актуальною темою* про

відношення правил, принципів і експертного стилю, тобто питання про те, яке експертне значення мають правила і принципи як два типи правових норм в процесі їхнього застосування.

Питання залучення дискурсивного поділу на правила і принципи до експертного стилю по-різному вирішується в наші дні в Німеччині і в Україні. Експертний стиль в Німеччині, по-перше інституалізований, по-друге, він опирається на універсальну теорію правил, по-третє, він все ще не звертає належну увагу на дискурсивну теорію принципів, тобто теорію, запропоновану Р. Алексі майже 50-років тому. В Україні ситуація інша, оскільки експертний стиль не інституалізований, а тому тільки з застереженнями можна говорити про те, як на практиці в такому стилі можуть або повинні застосовуватися як правила, так і принципи. Отже, питання про те, як навчити українських студентів застосовувати правила і/або принципи є значною мірою відкритим. При відповіді на нього ми будемо опиратися на роботи передусім Р. Дворкіна, Р. Алексі, а також на ідеї К. Гюнтера, Д. Медікуса, П. Катко, К.-Ф. Штукенберга [1], Р. Фейса, К. І. Льюїса, С. Тулміна та інших іноземних авторів. Питання, про які йдеться в цій статті, піднімали в тому чи іншому аспекті такі вітчизняні дослідники, як: А. А. Козловський, С. І. Максимов [2], Н. А. Гураленко, В. В. Трутень, Р. А. Майданик [3], В. Г. Савчук та ін. Ця стаття продовжує аналіз нормотворчого базису експертного стилю, розпочатий нами з теорії основних норм [4].

Мета статті – модифікація дискурсивного поділу правових норм на правила і принципи і демонстрація його експертного застосування. Для досягнення цієї мети потрібно дати відповідь на три питання: по-перше, як у Р. Алексі формується ідея поділу правових норм на правила і принципи, по-друге, як можна логічно реконструювати такий поділ, по-третє, як правила і принципи функціонують або можуть функціонувати в експертному стилі юридичної аргументації.

1. Поділ правових норм на правила і принципи, або, як часто говорять, поділ на правові норми і принципи (далі узагальнено – «поділ на правила і принципи») можна здійснити на різних підставах, найвідомішою із яких є, мабуть, ступеневий або компаративний критерій загальності (генеральності): принципи – це більш, а правила – менш загальні норми. Зовсім іншу ідею поділу на правила і принципи Р. Алексі запозичує у Р. Дворкіна, який вважає, що між правилами і принципами існує логічна відмінність. Слово «логічна» вживається при цьому в широкому сенсі, в якому воно охоплює також загальні властивості структури норми. Перша частина тези Дворкіна про логічну відмінність говорить, що правила застосовні у все-або-нічого-спосіб (*all-or-nothing fashion*). Принципи, всупереч цьому, не повинні, навіть якщо у них можна розрізнити фактичний склад та правовий наслідок і виконані передумови фактичного складу, безальтернативно закріплювати рішення, а лише містять підстави, які говорять на користь того або іншого рішення, його рекомендують [5, с. 182–183]. Відповідні ідеї, на які посилається Алексі, викладені у Дворкіна у його статті «Модель правила» від 1967 року [6].

Однак Р. Алексі хоч і використовує підхід Р. Дворкіна, проте робить це з одним істотним застереженням: Дворкін визнає, а Алексі заперечує можливість досягнення одного єдино правильного рішення в процесі застосування правових норм. Точніше, Алексі вважає єдино правильне рішення тільки регулятивною ідеєю (докладніше див. [7]), тобто, якщо говорити образно в термінах Дворкіна: Алексі водить дружбу, на протигагу Дворкіну, не з всемогутнім Гераклом, якому єдино правильне рішення підкоряється, а з Гербертом, який тільки прагне наблизитися до такого рішення, висуваючи для своїх тверджень про норми претензію на правильність (докладніше див. [8, с. 180]). Оскільки аргументація Алексі через це нам здається пере-

конливішою, то ми зробили вибір на користь аналізу саме його підходу, який потрібно розглянути спочатку описово, а далі – в наступному пункті – і критично.

Поділ на правила і принципи у Р. Алексі перебуває в центрі уваги всієї його творчості, зокрема він є базисом оригінальної і авторитетної теорії принципів, теорії правової системи, поділу форм застосування права тощо, тобто є основою теорії юридичного дискурсу Р. Алексі. Перш ніж його розглянути докладніше в аспекті згаданого вище критерію для поділу Дворкіна, варто показати його історію, яка має місце впродовж останніх 5-ти десятиліть.

Публікації Р. Алексі розпочинаються в 1978 році, коли вийшла друком «Теорія юридичної аргументації». Теорія раціонального дискурсу як теорія юридичного обґрунтування» [9], яка являє собою публікацію захищеної за два роки до того, тобто в 1976 році, промоційної дисертації [10, с. 15–16]. До 2000 року появляються ще дві великі монографії. Йдеться про «Теорію основних прав», яка опублікована в 1985 році [11] як виклад габілітаційної дисертації, захищеної в 1984 році [11, с. 5], а також про книгу «Поняття і чинність права» від 1992 року [12]. Цей перелік монографій доповнюють дві невеликі праці: «Стрілки-охоронці Берлінського муру. До співвідношення права, моралі і караності» (1993) [13] і «Ухвала Федерального конституційного суду щодо умиртвінь на внутрішньонімецькому кордоні від 24 жовтня 1996 року» (1997) [14], в центрі уваги яких перебуває формула Радбруха. Всі інші публікації є статтями, що вийшли друком як окремо, так і в авторських збірниках, причому різними мовами, а тексти при цьому не завжди є перекладами. Всього таких статей більше ста (див. авторизовану бібліографію станом на 2021 рік [15]). У 2000 році вийшли друком німецькою мовою три статті «Право і правильність» [16], «До структури правових принципів» [17] «Норма основного права і основне право» [18], якими умовно закривається перший період творчості Р. Алексі і розпочинається новий, який триває і досі. Зважаючи, зокрема, на те, що після 2000 року нових монографій Алексі вже не публікує, а лише перевидає, використовуючи стереотипний друк, інколи доповнюючи наприкінці, то можна сказати, що у першому періоді йдеться передусім про виникнення і уточнення теорії юридичного дискурсу, а у другому – про її захист від критики і певний подальший розвиток. Те саме можна сказати і про поділ норм на правила та принципи, який є важливим елементом такої теорії. Покажемо це докладніше.

Стандартно поділ норм на правила і принципи викладається у «Теорії основних прав» Р. Алексі, тобто в 1985 році. Такий поділ є надійним інструментом для побудови відповідної теорії. У «Теорії юридичної аргументації» цей поділ тільки намічається, а докладно теорія принципів до згаданої дати викладається передусім у двох статтях «До поняття правового принципу» від 1979 р. (цит. за [5]) і «Логічний аналіз юридичних рішень» (1980) (перевидає в 1995 [19] та 2003 році). У першій статті, зокрема, докладно викладається, як вже згадано вище, ставлення Р. Алексі до теорії правил і принципів Р. Дворкіна [5, с. 177 і *passim*]. Саме ці статті стали основою для відповідної рубрики із «Теорії основних прав». Йдеться передусім про розділ I «Правила і принципи» 3 глави «Структура норм основного права» [11, с. 71–87], в якому аналізується формула про способи виконання правової норми.

Так, на думку Р. Алексі, вирішальним моментом для розрізнення правил і принципів є те, що *принципи* – це норми, які велять, щоб щось було реалізовано якомога вищою мірою відносно правових і фактичних можливостей. Принципи є згідно з цим *веліннями оптимізації*, які характеризуються тим, що вони можуть бути виконані в різному ступені і що велена міра їхнього виконання залежить не тільки від фактичних, але й від правових можливостей. Область правових можливостей визначається

зворотними принципами і правилами. Всупереч цьому, *правила* є нормами, які завжди тільки або можуть бути виконані, або не виконані. Якщо правило чинне, то тоді велено робити саме те, що воно вимагає, не більше і не менше. Отже, правила містять *утвердження* в просторі фактично і юридично можливого. Це означає, що розрізнення між правилами і принципами є якісним розрізненням, а не розрізненням за ступенем. Кожна норма є або правилом, або принципом [11, с. 75–77].

Відзначимо тут деяку термінологічну неточність, яка, однак, має просте пояснення. Так, Р. Алексі вважає розрізнення правил і принципів якісним, а не ступеневим, проте перед тим він говорить, що принципи можуть бути виконані в різному ступені і якомога вищою мірою. Це пояснюється тим, що ступеневим Алексі вважає тільки відповідний поділ за критерієм загальності. Однак якісний і ступеневий поділи не є логічно суперечними, а тому в певному аспекті поділ Алексі є і ступеневим. Оскільки саме він кидається в очі у наведеному вище викладі, – який далі буде повторюватися, з деякими варіаціями, із публікації в публікацію [20, с. 771–772; 21, с. 17; та ін.], – то ми будемо називати, на відміну від Алексі, такий поділ ступеневим. В такому разі йдеться не про один, як у Алексі, ступеневий аспект, а про три: про ступені виконання правил, ступені виконання принципів і про ступеневий характер відношень між правилами і принципами. Перше і останнє пояснюється тим, що ступеневий і компаративний моменти не у всьому збігаються.

Ми обмежимо свій опис викладеним вище для того, щоб критично, проте не антагоністично до нього поставитися. При цьому поділ Р. Алексі правових норм на правила і принципи можна звести до формули «правила – це норми, які можуть бути або виконані, або не виконані, принципи – це норми, які можуть бути виконані у різному ступені». В такому разі ця формула має не тільки і не стільки якісний, але й ступеневий характер.

2. Вище ми вже згадували поняття ідеального і реального належного, якому Р. Алексі присвятив дві окремі статті, які вийшли у світ після 2000 року: «Ідеальне належне» (2009) [22] та «Ідеальне належне і оптимізація» (2017) [21]. Крім того, важливе значення має поняття ігрового простору, яке докладно висвітлено у статті-додатку «Конституційне право і просте право. Конституційна юрисдикція і спеціалізована юрисдикція» (2002) [23]. Ці поняття мають тісний стосунок для розуміння викладеного вище поділу Робертом Алексі норм на правила і принципи, тому на них потрібно зупинитися докладніше. Формальна система S5 К. І. Льюїса [24, с. 115–121] знову (див. хоч би [4]) нам прийде на допомогу.

Із двох згаданих вище статей про належне остання стаття доповнює і уточнює першу статтю, тому зупинимось саме на ній. Проте перед цим потрібно ввести поняття ігрового простору, яке є ключем для подальшого розуміння.

Так, Р. Алексі розрізняє структурні і епістемічні ігрові простори. Структурний ігровий простір дефінітований через відсутність дефінітивних велень і заборон. Те, що конституція і не велить, і не забороняє, вона полишає на вільний вибір. Отже, в структурний ігровий простір попадає все, що конституція дефінітивно полишає на вільний вибір або залишає вільним. Зі свого боку, епістемічний, або пізнавальний ігровий простір має цілком інший характер. Він виникає не з меж того, що конституція велить і забороняє, а з меж здатності розпізнати те, що конституція, з одного боку, велить і забороняє, а з іншого – і не велить, і не забороняє, тобто полишає на вільний вибір [23, с. 16]. Зрозуміло, що *mutatis mutandis* це стосується й інших нормативних актів. Ігровий простір – це зворотний бік ідеального належного. Покажемо, що це означає.

Для логічної реконструкції поділу на ідеальне і реальне належне Р. Алексі, на жаль, використовує не

деонтичну інтерпретацію системи S5, а алетично-деонтичну систему *ad hoc*. Так, він аналізує індексну модель двох видів належного. Базисом індексної моделі є, на його думку, розрізнення двох видів деонтичних модальностей. В модальностях першої групи йдеться про ідеальне належне. Їх можна виразити у такий спосіб:

(1) $O_i p$.

У модальностях другої групи йдеться про реальне належне. Вони виражаються так:

(2) $O_r p$. [21, с. 18]

О тут означає «обов'язково» (або, можливо, «велено»), і – ідеально, г – реально, р – це змінна для норми.

Далі Алексі зауважує, що презентовані позначення є базисом для двох правил, які виражають у формальний спосіб те, що є настільки фундаментальним для теорії принципів, що можна говорити про дві «аксіоми теорії принципів». Їх можна сформулювати, за допомогою оператора можливості $\Diamond$, так:

(3) $\Diamond (O_i p \ \& \ O_i \neg p)$

(4) $\neg \Diamond (O_r p \ \& \ O_r \neg p)$. (& означає і, $\neg$ – не)

Формулювання (3), яке Алексі називає «аксіомою 1», говорить, що суперечність норм на ідеальному рівні можлива в тому сенсі, що обидві норми зберігають свою чинність. Формулювання (4), яке він називає «аксіомою 2», говорить, що на реальному рівні суперечність норм не можлива в тому сенсі, що обидві норми зберігають свою чинність. Це робить експліцитним різні структури розв'язання конфліктів, з одного боку, між принципами і, з іншого боку, між правилами. Колізуючі принципи і їхні імплікації в конкретних випадках зберігають свою чинність, навіть якщо вони переважають інший принцип. Це означає, що колізія розв'язується у вимірі ваги, а не у вимірі чинності. На противагу цьому, конфлікт правил розв'язується у вимірі чинності, а саме завдяки тому, що або обидва правила оголошуються цілком невалідними, або в одне із двох правил включається застереження про виняток, що являє собою парціальне оголошення невалідності. Дуже велике значення має те, що як конфлікт в контексті ідеального належного, так й конфлікт в контексті реального належного є конфліктами норм. Цим Алексі досягає першого проміжного результату. Ідеальне належне і разом з ним принципи існують тоді, коли конфлікти норм існують в контексті ідеального належного, а принципи є необхідними тоді, коли розв'язання цих конфліктів може бути адекватно реконструйоване на базисі першої аксіоми [21, с. 19].

Формули (3) і (4) хоч і адекватно реконструюють хід думки Р. Алексі, проте мають істотний недолік, який витікає із заперечення ним запропонованого К. Гюнтеном поділу дискурсів на дискурс обґрунтування і дискурс застосування норми (докладно про це див. [25]). Це веде, зокрема, до того, що теорія принципів Алексі не враховує належним чином різницю між зважуванням правових принципів і залученням моральних принципів у формі зважування до правової системи.

Оскільки в обох випадках йдеться у підсумку про застосовність принципів, то в такому разі можна сказати, що вимір ваги – це вимір, який є частиною виміру юридичної чинності тоді, коли йдеться про зважування двох правових принципів. Він не є, зрозуміло, повною частиною виміру правової чинності тоді, коли йдеться про зважування морального і правового принципів. Саме тоді має значення міркування Алексі про те, що (юридично) чинний моральний принцип – це обґрунтований принцип. Це має особливе значення у процесі набуття юридичної обов'язковості прав людини, моральний характер яких очевидний: «Чинність прав людини як моральних прав залежить від їхньої обґрунтованості, і ні від нічого іншого» [26, с. 402].

Наші зауваження можна адекватно подати за допомогою аплікативної інтерпретації формальної системи

S5 К. І. Льюїса [24, с. 115–121]. Так, можна розрізнити відповідно відкриту і закриту, вільну і зв'язану, продуктивну і репродуктивну застосовність правової норми. Ми віддаємо перевагу терміну «відкрита і закрита застосовність юридично-релевантної норми». При цьому ми опираємося на поняття open texture Харта та hard cases Дворкіна, тобто відповідно на відкритий характер правових норм і складні випадки їхнього застосування.

Отже, можна говорити про застосовність і незастосовність норми, про відкриту і закриту застосовність тощо. У такому разі відношення між закритою застосовністю, незастосовністю і відкритою застосовністю норми буде контрарним, що дозволяє говорити про аплікативний трикутник. Цей трикутник також унаочнює проблему існування реального і ідеального належного, причому ідеальне належне і відповідний йому ігровий простір Алексі можуть розумітися як запропонована нами відкрита застосовність. Тому такий простір може називатися також відкритим або вільним.

Правила в такому разі – це норми, які є закрито застосовними, а принципи – це відкрито застосовні норми. Отже, ми показали, як формальна система S5 К. І. Льюїса може бути використана для пояснення необхідності модифікації формули Алексі про способи виконання норми.

3. Покажемо, яке значення все це має для розуміння і впровадження експертного стилю в Україні (про витoki проблеми див. [27]). Для належного пояснення скористаємося поняттями дресури і дискурсу, запозичивши термінологію у Г. Родінгена і Хр. Фальке [8, с. 34]. Так, можна сказати, що дресура – це виучування чогось вже відомого, а дискурс – це оригінальне обґрунтування невідомого. Проте, оскільки в обох випадках йдеться про аргументи «за» і «проти», то дискурс, який є полем оперування ними, може розумітися і так, що він включає і дресуру. Саме останнє розуміння і буде використано нами далі. При цьому ми віддаємо перевагу інклюзивному відношенню вимірів чинності і ваги (див. вище п. 2), яке веде до узагальненого поняття застосовності норми.

Традиційно експертний стиль сьогодні у Німеччині – це дресура, а не вільний дискурс. Це пояснюється тим, що зусилля викладачів (див. [1, с. 165]) прикладаються головним чином до навчання студентів аналізувати передусім правила, а не принципи. Саме це визначає ту велику і домінуючу роль, яку має дефініція і субсумція (внутрішнє виправдання рішення) в експертному стилі.

Так, експертний стиль складається із чотирьох кроків: дефініція засновок
субсумція
результат [28].

У висновках, складених в експертному стилі, йдеться переважно про застосування найбільш релевантних у правовій практиці статей із нормативних актів, тобто про застосування правил (приклад можна знайти у [29, с. 272–279]). Аналіз принципів не виключений, проте має маргінальне значення.

Отже, питання про те, як застосовувати принципи в експертному стилі є відкритим як в Німеччині, так і в Україні. Цікаво, що ми навряд чи зможемо знайти докладну згадку про експертний стиль в теорії юридичного дискурсу Р. Алексі, хоча експертний стиль йому не може бути невідомим.

Існує дві теоретичні можливості залучити застосування принципів у формі зважування до експертного стилю. Перший спосіб полягає в тому, що експертний висновок розбивається на дві частини. В одній частині спочатку відбувається зважування принципів, яке закін-

чується, як показує Р. Алексі, формуванням правила для вирішення у сенсі Є. Ерліха [19, с. 33]. Далі правило застосовується так, як це звичайно відбувається, тобто у згадані вище чотири кроки.

Якщо взяти до уваги, що дефініція – це *pars pro toto* внутрішнє виправдання рішення, а зважування принципів – це зовнішнє виправдання (юстифікація (у в.с.)), то чотири кроки експертного стилю можна і потрібно доповнити у такому разі п'ятим кроком, ототожнюючи поняття юстифікації і зовнішнього виправдання. Тоді отримаємо таку покрокову схему експертного стилю:

юстифікація
більший засновок
дефініція
субсумція
результат,

де юстифікація стосується принципів, а більший засновок і дефініція – правил. Більший засновок – це формулювання правової норми, а дефініція – це семантичне правило і/або тлумачення норми. Субсумція – це підведення факту під норму і/або аплікативне коло.

Інший підхід полягає в тому, що застосування правил і принципів об'єднуються якимось чином, а загальною схемою застосування залишається субсумція. В такому разі отримаємо, можливо, таку схему експертного стилю:

більший засновок
юстифікація / дефініція
субсумція
результат.

Однак питання про загальну схему у такому разі є спірним, оскільки субсумція як дедуктивна схема може поступатися місцем в уяві деяких представників теорії юридичної аргументації (наприклад, У. Нойманна [8, с. 41–45]) недедуктивній схемі аргументації С. Тулміна.

Отже, поділ норм на правила і принципи та відповідний йому поділ форм застосування права на субсумцію (внутрішнє виправдання рішення) і зважування (зовнішнє виправдання рішення) може знайти вжиток в експертному стилі або – ширше – в теорії експертної аргументації, ядром якої є такий стиль.

Висновки. У підсумку можна констатувати, що правила і принципи – це субсидіарні елементи нормотворчого базису експертного стилю. Ці елементи є вагомим внеском у побудову юридичної теорії експертної аргументації, надаючи їй дискурсивного забарвлення. В рамках цього можна сформулювати наступні тези:

1. Поділ на правила і принципи у Р. Алексі – це якісний поділ юридично-релевантних норм, в якому правила можуть бути виконані контрадикторно (або ..., або ...), а принципи – можуть бути виконані у різному степені і реалізовані якомога вищою мірою.

2. Правила і принципи можуть бути експліковані не у вимірах чинності і ваги, як це має місце у Р. Алексі, а тільки у вимірі чинності, який включає в себе вимір ваги. Це дозволяє розуміти відношення вимірів чинності і ваги відповідно ексклюзивно чи інклюзивно.

3. Чотири стандартні кроки складання висновку в експертному стилі можуть і повинні бути доповнені п'ятим експліцитним кроком. Тоді загальна схема експертного стилю набуде такого вигляду: юстифікація – більший засновок – дефініція – субсумція – результат. Проте не виключено й імпліцитне залучення юстифікації до експертного стилю.

Подальший розвиток теми полягає в докладній відповіді на питання про те, як належним чином можна застосовувати принципи в експертному стилі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Stuckenberg C.-F. Der juristische Gutachtenstil als cartesische Methode. *Grundlagen und Dogmatik des gesamten Strafrechtssystems*. Berlin, 2013. S.165–186.
2. Максимов С. І. (2016). *Філософія права* Роберта Алексі. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 1 (28), С. 89–97.
3. Майданик Р. А. Методика вирішення юридичного казусу в приватному праві Німеччини та України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2014. Т. 155. С. 52–58.
4. Павлюк А. Г. Основні норми: історія, теорія та експертне значення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. Випуск 5/2025. С. 330–334.
5. Alexy R. Zum Begriff des Rechtsprinzips. Alexy R. *Recht, Vernunft, Diskurs: Studien zur Rechtsphilosophie*. Frankfurt a. M., 1995. S. 177–212.
6. Dworkin R. The Model of Rules. *University of Chicago Law Review* 35 (1967), S. 14–46.
7. Павлюк А. Г. Інтерактивні виміри теорії юридичної аргументації: від презентації на правильність до єдино правильного рішення. *Ерліхівський журнал*. 2024. Вип. 10. С. 40–46.
8. Neumann U. Juristische Argumentationstheorie. Baden-Baden: Nomos, 2023. 230 S.
9. Alexy R. Theorie der juristischen Argumentation. Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 1978. 396 S.
10. Alexy R. Theorie der juristischen Argumentation. Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung. 2. Aufl. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1991. 435 S.
11. Alexy R. Theorie der Grundrechte. Baden-Baden, 1985. 548 S.
12. Alexy R. Begriff und Geltung des Rechts. Freiburg: Alber, 1992. 215 S.
13. Alexy R. Mauerschützen. Zum Verhältnis von Recht, Moral und Strafbarkeit. Alexy R. *Elemente einer juristischen Begründungslehre*. Baden-Baden, 2003. S. 469–492.
14. Alexy R. Der Beschluß des Bundesverfassungsgerichts zu den Tötungen an der innerdeutschen Grenze vom 24. Oktober 1996. Hamburg: Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften, 1997. 39 S.
15. Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Robert Alexy Schriftenverzeichnis. Stand: November 2021. https://www.uni-kiel.de/fileadmin/user_upload/mandanten/rechtswissenschaftliche-fakultaet/HKI/schriftenverzeichnis-alexey.pdf (дата звернення 30.06.2025).
16. Alexy R. Recht und Richtigkeit. *The reasonable as rational? On legal argumentation and justification; Festschrift for Aulis Aarnio* / ed. by Werner Krawietz. Berlin, 2000. S. 3–19.
17. Alexy R. Zur Struktur der Rechtsprinzipien B. Schilcher/P. Koller/B.-C. Funk (Hg.), *Regeln, Prinzipien und Elemente im System des Rechts*, Wien 2000, S. 31–52.
18. Alexy R. Grundrechtsnorm und Grundrecht. *Rechtstheorie*, Beiheft 13 (2000), S. 101–115.
19. Alexy R. Die logische Analyse juristischer Entscheidungen. Alexy R. *Recht, Vernunft, Diskurs: Studien zur Rechtsphilosophie*. Frankfurt a. M., 1995. S. 13–51.
20. Alexy R. Die Gewichtsformel. *Gedächtnisschrift für Jürgen Sonnenschein: 22. Januar 1938 bis 6. Dezember 2000* / Jickeli, Joachim. Berlin, 2003. S. 771–792.
21. Alexy R. Ideales Sollen und Optimierung. *Rechtsstaatliches Strafrecht: Festschrift für Ulfrid Neumann zum 70. Geburtstag* / Saliger, Frank. Heidelberg, 2017. S. 17–30.
22. Alexy R. Ideales Sollen. *Grundrechte, Prinzipien und Argumentation: Studien zur Rechtstheorie Robert Alexys* / Laura Clérico, Jan-Reinard Sieckmann. Baden-Baden, 2009. S. 21–38.
23. Alexy R. Verfassungsrecht und einfaches Recht – Verfassungsgerichtsbarkeit und Fachgerichtsbarkeit. *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer*. 2002. Bd. 61. S. 7–33.
24. Feys R. Modal logics. Louvain: Nauwelaerts, 1965. XIV, 219 S.
25. Alexy R. Normenbegründung und Normanwendung. Alexy R. *Recht, Vernunft, Diskurs: Studien zur Rechtsphilosophie*. Frankfurt a. M., 1995. S. 52–70.
26. Alexy R. Die Doppelnatur des Rechts. *Der Staat*. 2011. Bd. 50. 3. S. 389–404.
27. Трутень В. В. Експертний стиль опрацювання цивільної справи: про можливість використання в вітчизняній правовій методології. *Науковий вісник Чернівецького університету*: 36. наук. праць. Вип. 644. *Правознавство*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 68–70.
28. Escherich T. Der Gutachtenstil. <https://www.jurinsight.de/jura-studium/gutachtenstil> (дата звернення 30.06.2025).
29. Katko P. Bürgerliches Recht: schnell erfaßt. 6., überarb. und aktualisierte Aufl. Berlin: Springer, 2006. 323 S.

ВИКЛИКИ І РІШЕННЯ У ВИКЛАДАННІ СУСПІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН: КОНТЕКСТ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВНИЧОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

CHALLENGES AND SOLUTIONS IN TEACHING SOCIAL AND LEGAL DISCIPLINES: THE CONTEXT OF REFORMING LEGAL EDUCATION IN UKRAINE

Разуменко Д.О., к.п.н., доцент,
доцент кафедри теорії та методики викладання суспільно-правових дисциплін
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Стаття присвячена конкретизації низки викликів і рішень у викладанні суспільно-правових дисциплін контекстно веформування правничої освіти в Україні. Автор наголосив на значущості Викладання суспільно-правових дисциплін у межах реалізації освітніх програм професійної освіти у закладах вищої освіти. Проблематика викладання суспільно-правових дисциплін посилюється вимогами щодо відповідності високим європейським стандартам актуального змістового наповнення освітніх програм і курсів з права у контексті динаміки національного і європейського законодавства, потреби використання методів порівняльно-правового аналізу під час розроблення локальної документації і внутрішніх організаційних регламентів; потребами поєднання теоретичної і практичної підготовки через розширення кейсів фахівців-практиків, що посилює спеціалізацію, галузевість, практикування розгляду прикладів судової практики через призму цінностей культури демократії, відповідальне цілеспрямоване використання інтерактивних комунікаційних технологій і сервісів із штучним інтелектом, практикою вдосконалення педагогічної майстерності викладачів-тренерів, креативних лекторів, відповідальних користувачів електронними платформами, базами даних, цифровими сервісами вузького професійного спрямування, зближення освітніх систем і освітнього функціоналу правничих шкіл через участь у спільних освітніх, наукових, культурних, соціальних програмах ЄС. Він ґрунтується на системній моніторингово-аналітичній роботі, що досліджує реальні запити і можливі ресурси їх задоволення у таких важливих аспектах освітнього процесу в університетах, як: формування і підтримка навчальної і дослідницької професійно зорієнтованої мотивації здобувачів вищої освіти усіх рівнів, наприклад, через навчання через дослідження, бінарні заняття, забезпечення психологічного комфорту і соціальної орієнтованості заходів професійного змісту. Автором виокремлено три групи перспективних рішень, які узгоджуються із глобальними завданнями реформування правничої освіти в Україні: 1) активізація зацікавленості і конструктивної взаємодії стейкхолдерів освітніх програм у галузі права; 2) розширення спектру освітніх послуг і спеціалізованого навчання на основі цінностей культури демократії; 3) зближення освітніх систем і освітнього функціоналу правничих шкіл через участь у спільних освітніх, наукових, культурних, соціальних програмах ЄС. Звернено увагу на те, що взаємодія із стейкхолдерами може забезпечити наповнення практично спрямованим контентом навчальні заняття, а також створює необхідне професійне середовище для підтримки здобувача у його кар'єрному розвитку.

Ключові слова: правнича освіта, університет, кафедра, здобувач, цінності демократії, порівняльно-правовий аналіз.

The article is devoted to the specification of a number of challenges and solutions in teaching social and legal disciplines in the context of reforming legal education in Ukraine. The author emphasizes the importance of teaching social and legal disciplines within the framework of the implementation of educational programs of professional education in higher education institutions. The problem of teaching social and legal disciplines is exacerbated by the requirements for compliance with high European standards of the current content of educational programs and courses in law in the context of the dynamics of national and European legislation, the need to use methods of comparative legal analysis in the development of local documentation and internal organizational regulations; the need to combine theoretical and practical training by expanding the cases of practitioners, which enhances specialization, industry, the practice of considering case law examples through the prism of the values of a culture of democracy, responsible and targeted use of interactive communication technologies and services with artificial intelligence, the practice of improving the pedagogical skills of teachers-trainers, creative lecturers, responsible users of electronic platforms, databases, digital services of a narrow professional? convergence of educational systems and educational functionality of law schools through participation in joint educational, scientific, cultural, and social programs of the EU. It is based on systematic monitoring and analytical work that explores real needs and possible resources to meet them in such important aspects of the educational process at universities as: formation and support of educational and research professionally oriented motivation of higher education students of all levels, for example, through research-based learning, binary classes, ensuring psychological comfort and social orientation of professional content activities. The author identifies three groups of promising solutions which are consistent with the global objectives of reforming legal education in Ukraine: 1) intensification of interest and constructive interaction of stakeholders of educational programs in the field of law; 2) expansion of the range of educational services and specialized training based on the values of the culture of democracy; 3) convergence of educational systems and educational functionality of law schools through participation in joint educational, scientific, cultural, and social programs of the EU. The author emphasizes that interaction with stakeholders can provide practical content for training sessions and create the necessary professional environment to support the applicant in his/her career development.

Key words: legal education, university, department, student, values of democracy, comparative legal analysis.

Постановка проблеми. Викладання суспільно-правових дисциплін у межах реалізації освітніх програм професійної освіти у закладах вищої освіти – динамічне явище, що постійно еволюціонує, відповідає на вимоги часу, розвитку наук і технологій. Сьогодення професійної освіти в Україні позначилося викликами, які пов'язані, безумовно, з провадженням воєнним станом, приведенням правничої освіти до європейських стандартів. Неабияке значення в реформуванні правничої освіти відіграє загальна проблематика розвитку університетської освіти. Часто абітурієнтський простір і здобувачі вищої освіти усіх рівнів піддаються стигмі, що проявляється в знецінюваних медійних висловлюваннях, скепсису представників органів державної влади, лідерів громадської думки,

штучній сепарації у порівняннях із тими здобувачами, хто обирає інші спеціальності. Водночас, аксіоматичним є стабільна затребуваність освітніх програм, і систематичне зростання бажаності здобути професійну юридичну освіту, долучитися до захисту прав і свобод людини у різних галузях права. Для України реформування правничої освіти нині перебуває у колі ключових завдань, пов'язаних з євроінтеграційним поступом нашої держави задля утвердження миру і стабільного розвитку у повоєнний час. Професійна освіта, професійна діяльність і наукові дослідження у галузі права, звісно, тісно пов'язані із розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, систем штучного інтелекту, що оптимізують і полегшують підготовчу роботу, у тому числі – організаційну, змістовно-

методичну, аналітичну, діагностувальну роботу викладачів закладів вищої освіти, інституцій, що надають освітні послуги з підвищення кваліфікації.

Як відомо, Комітетом Верховної Ради з питань правової політики координується робота групи «з питань реформування юридичної освіти. Співголовами робочої групи визначено голову підкомітету з питань адаптації законодавства України до положень права Європейського Союзу (acquis EC), виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції Комітету з питань правової політики Стефанчука Миколу Олексійовича та голову підкомітету з питань вищої освіти Комітету з питань освіти, науки та інновацій Гришину Юлію Миколаївну» [1]. Проект Концепції широко обговорюється науковою, педагогічною спільнотою задля досягнення гармонізації національних аспектів організації і здійснення освіти із світовими стандартами і забезпечення якості в постійно змінюваних умовах. Серед ключових проблемних аспектів вказаного проекту Концепції акцентна увага приділена ревалентності правничих спеціальностей на ринку праці через перехід на рівень магістерський, посилення ліцензійних та акредитаційних вимог до правничих шкіл і освітніх програм з права, трансформація заочної форми навчання, інституційне розмежування підготовки правників і фахівців для органів забезпечення правопорядку. Це не вичерпний перелік вузлових аспектів проекту Концепції правничої освіти, але такі, які посилюють увагу до організаційних, змістовно-методичних та моніторингових елементів в реалізації освітніх програм. Тема цієї публікації також актуалізована завданнями Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні [2], широкою програмою вимог сформованих компетентностей відповідно до Професійного стандарту на групу професій «Викладач закладу вищої освіти» [3], матеріалами звіту за «результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis EC) – селф-скринінгу» [4].

Ступінь наукової розробки проблеми. Дослідженням окремих проблем розвитку правничої освіти займається широке коло науковців і фахівців-практиків. У цій статті ми послуговувалися міркуваннями і висновками, презентованими у матеріалах дослідників: Батиргарєєва В., Ворожбіт-Горбатюк В., Євтеєва Д. щодо практичної спрямованості професійної підготовки здобувачів, спеціальність «Право» [5]; Горінов П., Макарова О. щодо теоретико-правових засад реформування вищої правничої освіти [6]; І. Новосад про освітній функціонал юридичних клінік в умовах воєнного стану [7]; С. Кошарновська проблемний підхід в реформуванні юридичної освіти [8]; навчально-методичні напрацювання і наукові результати працівників кафедри теорії та методики викладання суспільно-правових дисциплін Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди [9]. Проте питання, заявлене у назві цієї публікації, потребує подальшого розроблення, оскільки сьогодення формує нові виклики і пропонує нові рішення наявних проблем у сфері професійної підготовки за спеціальністю Право.

Мета статті полягає у конкретизації низки викликів і рішень у викладанні суспільно-правових дисциплін контекстно реформування правничої освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Правнича освіта, високий рівень викладання суспільно-правових дисциплін традиційно розглядається маркерним явищем репутаційної практики держави на внутрішньому і світовому міжнародному рівнях усіх суспільно-правових відносин. Адже саме суспільно-правові дисципліни цілеспрямовано проводять роботу з формування не лише правосвідомості і правової культури, але й формування громадянської, професійної ідентичностей. На сучасному етапі трансформації, що відбуваються у сфері діяльності закладів вищої освіти в Україні, зв'язно, тісно пов'язані із стандартизацією

і впровадженням технологічних рішень в практику діяльності фахівців у галузі права.

В Україні доволі розгалужена і наповнена традиціями палітра правничих шкіл як на внутрішньо регіональному, так і міжнародному рівні у межах співпраці університетів із світовими правничими школами. Невід'ємним елементом діяльності правничих шкіл є планомірна робота з підтримки молодих викладацьких і наукових кадрів. На тлі стандартизації і уніфікації змістових і методичних аспектів правничої освіти багато уваги приділено індивідуалізації та індивідуальним освітнім стратегіям здобувача вищої освіти, що свідчить про комплексний характер трансформацій. У Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди уже третє десятиріччя кафедрою теорії та методики викладання суспільно-правових дисциплін забезпечується планомірна системна робота з «організації професійно-спрямованої виховної роботи зі студентами, національно-патріотичне виховання, профорієнтаційна робота» [9]. Послугуючись визначеними завданнями діяльності кафедри [9], накреслимо низку викликів і перспективних рішень, які, на наш погляд, корелюються із глобальними завданнями реформування правничої освіти в Україні (Діаграма 1).

Діаграма 1. Виклики і рішення, які, корелюються із завданнями реформування правничої освіти в Україні

Зокрема завдання кафедри визначено такими блоками теорії та методики викладання суспільно-правових дисциплін. 1 – організаційний («організація та здійснення навчальної і науково-методичної роботи з дисциплін, які викладаються на кафедрі; запровадження в освітній процес інноваційних технологій, методів і методик, що забезпечують ефективне навчання та фахове зростання здобува-

чів вищої освіти; удосконалення організації внутрішнього контролю якості викладання, у тому числі шляхом взаємодії викладачів та студентів» [9]. 2 – змістовно-методичний (розробка на основі онлайн-контенту завдань для самостійної роботи студентів з урахуванням задач і цілей нових програм дисциплін; створення на основі нормативно-правової бази сучасної навчально-методичної літератури, а саме розроблених курсів на платформах дистанційного навчання та відео-лекцій), 3 – моніторингово-аналітичний (інформаційно-консультаційна діяльність в системі підготовки педагогічних і науково-педагогічних кадрів у галузі правової освіти)» [9].

Особливу увагу привертає моніторингово-аналітичний блок, який ґрунтується на системній аналітиці реальних запитів щодо тематики підвищення кваліфікації, здійснення консультацій для абітурієнтів, роботи клініцистів, загального моніторингу ефективності роботи з питань дотримання прав людини в освітньому процесі.

Щодо першого організаційного блоку, варто наголосити, що проблематика викладання суспільно-правових дисциплін перебуває в динаміці таких викликів: відповідність високим європейським стандартам актуального змістового наповнення освітніх програм і курсів з права у контексті динаміки національного і європейського законодавства, потреби розширення меж використання методів порівняльно-правового аналізу під час розроблення як локальної документації, так і внутрішніх регламентів освітньої, навчальної, науково-дослідної діяльності учасників освітнього процесу, стейгхолдерів освітніх програм в реаліях глобалізації і розвитку міжнародного права. Новації правового регулювання освітнього процесу в умовах воєнного стану так само потребують діяльної залученості представництв правничих шкіл і стейгхолдерів. На діаграмі цей перший блок.

Методичні виклики (2 блок у діаграмі 1): проблема поєднання теоретичної і практичної підготовки через розширення кейсів фахівців-практиків, що посилює спеціалізацію, галузевість, практикування розгляду прикладів судової практики через призму цінностей культури демократії, відповідальне цілеспрямоване використання інтерактивних комунікаційних технологій і сервісів із штучним інтелектом. Безумовно, осердям цього блоку виступає розширення меж відповідальності за дотримання академічної доброчесності під час формування навчально-методичного забезпечення освітніх компонент, задоволення запитів на додаткові інструменти, у тому числі, для організації навчальних занять у віртуальних професійних залах, співпрацю з професійними спільнотами, використання технологій доповненої реальності і цифрових сервісів – тренажерів. Системоутворювальним бачимо компонент методичного вдосконалення педагогічної майстерності викладачів-тренерів, креативних лекторів, відповідальних користувачів електронними платформами, базами даних, цифровими сервісами вузького професійного спрямування. У цьому ключі вирішити ці виклики без діяльної співучасті стейгхолдерів важко. Якщо викладач має практичний досвід, фахово компетентний у певній галузі права, взаємодіє із стейгхолдерами, то він не лише може забезпечити наповнення практично спрямованим контентом навчальні заняття, але й допомогти здобувачеві у становленні кар'єри. Тож кадрове забезпечення і системи, які

склалися у програмах підвищення кваліфікації в українських університетах, мають удосконалюватися і давати оптимально якісні результати з безумовним дотриманням засад недискримінації, врахування особливостей реальної студентської аудиторії, толерування і поваги різних думок і правових позицій. Варто відходити від традиційного обліку сертифікатів і програм підвищення кваліфікації, а запроваджувати моніторинг ефективності практики використання отриманих науково-педагогічними і педагогічними працівниками в результаті підвищення кваліфікації результатів (сформованих компетентностей). До слова, про розроблення критеріїв чи маркерів ефективності підвищення кваліфікації йде мова у Звіті за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (ACQUIS EC) [4].

Третій блок діаграми 1 передбачає зближення освітніх систем і освітнього функціоналу правничих шкіл через участь у спільних освітніх, наукових, культурних, соціальних програмах ЄС. Він ґрунтується на системній моніторингово-аналітичній роботі, що досліджує реальні запити і можливі ресурси їх задоволення у таких важливих аспектах освітнього процесу в університетах, як: формування і підтримка навчальної і дослідницької професійно орієнтованої мотивації здобувачів вищої освіти усіх рівнів, наприклад, через навчання через дослідження [10]. Регулярні зустрічі із фахівцями-практиками, системність бінарних занять, на яких здобувачі із фахівцями практичної сфери набувають професійно орієнтованого досвіду вирішувати соціальні і правові колізії [5], формування професійної свідомості і відповідальності, власної правової позиції – наріжні камені сучасної взаємодії в системі «викладач – здобувач». Моніторинг різних аспектів освітнього процесу у фінальних звітах має відображати рівень сформованості правової свідомості і культури учасників освітнього процесу, рівні забезпечення психологічного комфорту і соціально орієнтованість заходів професійного змісту.

Висновки. Отже, конкретизуємо деякі виклики і рішення у викладанні суспільно-правових дисциплін контекстно реформування правничої освіти в Україні, які передбачають комплексний підхід активних дій як з боку освітніх закладів, Міністерства освіти і науки, профільних комітетів Верховної Ради України, а також активність і професійну відповідальність викладачів і науковців, здобувачів вищої освіти, стейгхолдерів освітніх програм. Конструкт викликів вибудовано через корелянт завдань кафедри теорії та методики викладання суспільно-правових дисциплін Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Відповідно у статті презентовано рішення з досвіду діяльності цього структурного підрозділу в організаційному, змістовно-методичному, моніторингово-аналітичному блоках. У діаграмі представлено три групи перспективних рішень, які, на наш погляд, корелюються із глобальними завданнями реформування правничої освіти в Україні: 1) активізація зацікавленості і конструктивної взаємодії стейгхолдерів освітніх програм у галузі права; 2) розширення спектру освітніх послуг і спеціалізованого навчання на основі цінностей культури демократії; 3) зближення освітніх систем і освітнього функціоналу правничих шкіл через участь у спільних освітніх, наукових, культурних, соціальних програмах ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект Концепції реформи юридичної (правничої) освіти. 19 грудня 2023. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/news/notice/75481.html> (дата звернення: 25.06.2025).
2. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 25.06.2025).
3. Професійний стандарт на групу професій «Викладач закладу вищої освіти» (2024). URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-profesiinoho-standartu-vykladach-zakladu-vyshchoi-osvity/1466> (дата звернення: 25.06.2025).
4. Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (ACQUIS EC). 2023. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/opublikovano-zvit-za-rezultatamy-provedennya-pervynnoyi-otsinky-stanu-implementatsiyi-aktiv-pravayevropejskogo-soyuzu-acquis-yes-self-skryningu/> (дата звернення: 25.06.2025).

5. Батиргареева В., Ворожбіт-Горбатюк В., Євтеєва Д. Бінарні заняття у процесі реалізації ОНП "Право" в Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України. *Молодь і ринок*. №8(216), 2023. С. 28–34. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.289415> URL : <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/289415>
6. Горінов П., Макарова О. Теоретико-правові засади реформування вищої юридичної освіти в Україні в контексті європейської інтеграції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. №1. С. 22-26. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/2>
7. Новосад І. Юридична клініка як елемент системи надання безоплатної правничої допомоги в контексті захисту прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2025 № 74. С. 4-8. DOI <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2025.74.1>
8. Кошарновська С. Л. Проблеми реформування юридичної освіти в Україні. *Юридична освіта – майбутній капітал України* : круглий стіл до Дня працівника освіти, м. Харків, 29 верес. 2023 р. С. 33–35. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/14430>
9. Кафедра теорії та методики викладання суспільно-правових дисциплін Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. 2025. URL: <http://hnpu.edu.ua/uk/division/kafedra-teoriyi-i-metodyky-vykladannya-suspijno-pravovyh-dyscyplin>
10. Навчання через дослідження: дизайн розроблення і презентування результатів науково-дослідницької роботи. *Методичні рекомендації для самостійної роботи здобувачів другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів вищої освіти, галузь знань 01 Освіта / Педагогіка*. Укладачі: Ворожбіт-Горбатюк В., Довженко Т., Іонова О., Єсьман І., Ткаченко Л., Харків, ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2022. 27 с. <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0d5029d1-2c13-4642-8060-be9e6c440575/content>

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/63>**ДОСЛІДЖЕННЯ НАПРЯМІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА
В КОНТЕКСТІ ВИКОРИСТАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ
(РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ О.С. ВОЛОХОВА «ЕФЕКТИВНІСТЬ
ЗАКОНОДАВСТВА ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВОТВОРЧОСТІ»)¹****Дідич Т.О., д.ю.н., професор,
в.о. завідувача кафедри теорії та історії права та держави***Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Серед найважливіших завдань правової політики України можна виділити необхідність формування ефективного законодавства, яке має відповідати сучасним зовнішнім та внутрішнім викликам, що постають перед нашою державою. Наразі уявлення про ефективне законодавство вже не відповідає тим правовим ідеям, які закладалися ще з радянських часів і не враховували питання забезпечення та захисту прав людини, демократичного розвитку держави.

Наразі в Україні діє надзвичайно велика кількість нормативно-правових актів, серед яких є акти законодавства УРСР, а також значна кількість підзаконних актів, які приймалися з метою вирішення неактуальних правових питань. За умови недостатнього рівня правосвідомості населення, низької якості вищої освіти реалізація такого складного нормативного масиву значно ускладнюється. Ці та інші проблеми ефективності реалізації законодавства України підтверджують актуальність проблематики монографії, а розробки, представлені в ній, містять методологічну цінність.

Наукова і практична цінність одержаних результатів полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні обраних автором напрямів підвищення ефективності законодавства України, використання міжнародних правових стандартів для створення та реалізації ефективного законодавства.

Заслуговує на увагу цілий ряд запропонованих автором законодавчих пропозицій, які автор обґрунтовує необхідністю врахування міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду правотворчості. Наприклад, цікавою пропозицією автора є внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо попередньої оцінки законопроектів та детального аналізу документів поданих для його обґрунтування. Варто також наголосити на важливості пропозицій автора щодо створення реєстру для відображення результатів наукових досліджень, наповнення якого дозволить вирішити чимало проблем щодо вибору того чи іншого рішення для існуючої правової проблеми.

Обґрунтовані у монографії висновки та науково-прикладні рекомендації спрямовані на вдосконалення законодавчого процесу в Україні, виявлення перспективних напрямів для правової реформи, адаптації законодавства до права ЄС тощо. Наукова новизна запропонованих у монографії розробок забезпечується як постановкою проблеми, так і способом її вирішення. Обрана автором методологія і категоріально-понятійний інструментарій відповідають рівню сучасних правових досліджень і поставленим у роботі завданням.

Монографія «Ефективність законодавства та міжнародні стандарти правотворчості» викликає значний науковий інтерес, є оригінальною науковою роботою, яка характеризується новаторськими підходами.

У монографії задіяні такі основні загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання, термінологічний підхід, історичний підхід, абстрактно-логічний. Монографія має значну науково-теоретичну базу і ґрунтується на репрезентативному обсязі фактичного матеріалу, що забезпечує об'єктивність та достовірність отриманих результатів.

Монографія характеризується логічною структурністю, концептуальною цілісністю і глибиною проникнення у суть проблеми ефективності законодавства.

Монографія містить: передмову, п'ять розділів, та висновки після кожного розділу. Матеріали монографії не містять помилок у викладенні результатів та їх інтерпретації. Стиль викладу чіткий і лаконічний. За своїм змістом та цінністю результатів наукового дослідження монографія Волохова Олексія Сергійовича на тему: «Ефективність законодавства та міжнародні стандарти правотворчості» відповідає всім формальним вимогам до опублікованої монографії, що подається на здобуття наукового ступеня доктора наук, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 23 вересня 2019 року № 1220, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 08 жовтня 2019 р. за № 1087/34058.

Монографія Волохова Олексія Сергійовича на тему: «Ефективність законодавства та міжнародні стандарти правотворчості» рекомендується для використання у практичній та науковій діяльності.

¹ Волохов О. С. Ефективність законодавства та міжнародні стандарти правотворчості: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 484 с.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 341.322.5:341.48

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/64>ПОРУШЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА
В СУЧАСНІЙ ВІЙНІ

VIOLATIONS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW IN MODERN WAR

Погорецький М.М. к.ю.н., старший дослідник,
Начальник наукової лабораторії науково-організаційного центру
Національна академія Служби безпеки України

Власов А.В. к.ю.н., доцент кафедри
кримінального права і кримінології
Національна академія Служби безпеки України

У статті досліджуються еволюція та сучасний стан міжнародного гуманітарного права (МГП) у контексті збройних конфліктів ХХ–ХХІ століть. Простежено історичний розвиток принципів обмеження методів і засобів ведення війни – від елементарних заборон у давніх цивілізаціях, через середньовічні звичаї воєнної честі, до кодифікації у міжнародних договорах сучасності. Проаналізовано ключові міжнародні акти, що заклали основи правового регулювання збройних конфліктів, – від Гаазьких та Женевських конвенцій, спрямованих на захист поранених, військовополонених і цивільного населення, до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, який визначив механізми притягнення до відповідальності за найтяжчі злочини.

Особлива увага приділена масовим і системним порушенням МГП у низці сучасних воєн. Досліджено приклади воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних під час конфліктів у колишній Югославії, Сирії, Афганістані, Іраку, Ємені. Найбільш масштабним та актуальним є випадок агресії російської федерації проти України, що супроводжується умисними атаками на цивільну інфраструктуру, застосуванням заборонених видів озброєнь, насильницькими зникненнями, депортаціями та іншими грубими порушеннями норм міжнародного права.

У статті висвітлено практику міжнародних трибуналів – МТКЮ та МТКР, а також діяльність Міжнародного кримінального суду. Показано, що поряд із міжнародними інституціями важливу роль у забезпеченні невідворотності відповідальності відіграють національні суди, які застосовують принцип універсальної юрисдикції. Проаналізовано також сучасні механізми реагування міжнародної спільноти, серед яких – санкційний тиск, створення спеціальних трибуналів, механізми репарацій і компенсацій постраждалим.

Зроблено висновок, що ефективність системи забезпечення дотримання норм МГП значною мірою визначається політичною волею провідних міжнародних акторів. Існуючі договори й інституції формують міцну правову основу, однак їх можливості часто виявляються недостатніми перед новими викликами гібридних воєн, кібероперацій, милітаризації інформаційного простору та використання високотехнологічних засобів ураження. У зв'язку з цим наголошується на необхідності модернізації механізмів МГП, щоб вони залишалися дієвими й здатними відповідати на реалії сучасних і майбутніх збройних конфліктів.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, воєнні злочини, Римський статут, Міжнародний кримінальний суд, Україна, агресія РФ, відповідальність.

The article explores the evolution and the current state of international humanitarian law (IHL) in the context of armed conflicts of the twentieth and twenty-first centuries. It traces the historical development of principles restricting the methods and means of warfare – from rudimentary prohibitions in ancient civilizations, through medieval customs of military honor, to their codification in modern international treaties. Particular attention is paid to the adoption and implementation of key instruments, including the Hague and Geneva Conventions, which laid the foundations for the protection of the wounded, prisoners of war, and civilians, as well as the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), which established mechanisms for prosecuting the gravest crimes.

The study devotes special attention to massive and systematic violations of IHL in a number of recent wars. It examines cases of war crimes and crimes against humanity committed during the conflicts in the former Yugoslavia, Syria, Afghanistan, Iraq, and Yemen. The most extensive and urgent example is the ongoing aggression of the Russian Federation against Ukraine, accompanied by deliberate attacks on civilian infrastructure, the use of prohibited weapons, enforced disappearances, deportations, and other grave breaches of international law.

The article reviews the jurisprudence of international tribunals such as the ICTY and ICTR, as well as the practice of the ICC. It shows that, alongside international institutions, national courts applying the principle of universal jurisdiction play an increasingly important role in ensuring accountability. Contemporary responses of the international community are also analyzed, including sanctions, reparations mechanisms, and initiatives to establish special tribunals for the prosecution of aggression.

The analysis concludes that the effectiveness of IHL compliance depends largely on the political will of leading international actors. While existing treaties and institutions provide a robust legal framework, their capacity often proves insufficient in the face of new challenges posed by hybrid warfare, cyber operations, the militarization of the information space, and the use of advanced technologies. Therefore, the article emphasizes the urgent need to modernize IHL enforcement mechanisms to ensure their relevance and effectiveness in responding to the realities of contemporary and future armed conflicts.

Key words: international humanitarian law, war crimes, Rome Statute, International Criminal Court, Ukraine, aggression of the Russian Federation, accountability.

Постановка проблеми. Міжнародне гуманітарне право (МГП) історично сформувалося як система норм, спрямованих на пом'якшення наслідків збройних конфліктів, захист цивільного населення, військовополонених і поранених, а також обмеження методів і засобів ведення війни. Проте його ефективність значною мірою залежить від належного застосування та дотримання державами і недержавними суб'єктами. Досвід останніх десятиліть свідчить, що навіть наявність розгалуженої договірної

бази (Женевські конвенції 1949 року, Додаткові протоколи 1977 і 2005 років, Римський статут 1998 року) та інституційних механізмів міжнародної відповідальності не гарантують реального дотримання норм МГП.

Сучасні війни характеризуються не лише масовими порушеннями гуманітарних норм, а й трансформацією збройних конфліктів: поширенням гібридної агресії, зростанням ролі недержавних формувань, урбанізацією бойових дій та застосуванням новітніх технологій. Це

ускладнює реалізацію принципів розрізнення, пропорційності та гуманності, що призводить до значних жертв серед цивільних і руйнування інфраструктури. Особливо гостро проблема дотримання МГП постала внаслідок агресії російської федерації проти України, яка супроводжується масовими воєнними злочинами. Такі обставини свідчать про кризу виконання міжнародних зобов'язань і недостатню дієвість механізмів контролю, що зумовлює потребу в оновленні правових та інституційних засобів забезпечення дотримання МГП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика порушень норм міжнародного гуманітарного права (МГП) у сучасних війнах перебуває у центрі уваги як зарубіжної, так і вітчизняної доктрини. У зарубіжних працях дослідники акцентують на обмеженості чинних Женевських конвенцій у протидії новітнім викликам. Так, W.A. Qureshi обґрунтовує потребу створення «цифрової» Женевської конвенції для врегулювання питань кібервійни; G. Gaggioli підкреслює значення механізмів моніторингу та підзвітності у сфері МГП; Н. Rinta-Pollari та Е. Tsybulenko аналізують правові інструменти реагування на злочин агресії та підтримують ініціативу створення спеціального міжнародного трибуналу для переслідування керівництва держави-агресора.

В українській науці міжнародного та кримінального права проблематика дотримання МГП розкривається у працях І. Авдошина, Р. Авраменка, В. Базова, М. Васильєва, В. Дяченка, О. Заболотного, С. Клименка, Ю. Климчука, Д. Коваль, М. Погорецького, О. Старенького, Д. Сергєєвої, Є. Тищенко, Є. Щербань та інших. Вчені досліджують питання допустимості застосування примусових заходів у воєнний час, гарантій прав людини при документуванні воєнних злочинів, а також правові механізми запобігання зловживанням у період гібридної війни.

Разом із тим більшість наукових праць зосереджуються на окремих аспектах проблеми, залишаючи недостатньо розкритим питання ефективності існуючих міжнародних і національних механізмів притягнення до відповідальності за грубі порушення МГП в умовах трансформації сучасних збройних конфліктів і зростання ролі недержавних акторів. Це зумовлює потребу в комплексному дослідженні сучасних викликів та пошуку шляхів удосконалення правових інструментів забезпечення дотримання норм МГП.

Метою статті є дослідження сучасних викликів дотримання норм міжнародного гуманітарного права у збройних конфліктах, зокрема під час агресії російської федерації проти України, аналіз практики міжнародних та національних механізмів відповідальності та окреслення шляхів їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Ідея обмеження методів і засобів війни бере початок ще з античності: у Стародавньому Римі Цицерон сформулював концепцію *bellum iustum* – «справедливої війни», що мала радше етичний, ніж правовий характер. У середньовіччі певні обмеження насильства відображалися в церковному праві та рицарських кодексах честі, зокрема щодо захисту духовенства, жінок і мирних жителів, однак вони були вибірковими й часто порушувалися. Важливою віхою став суд над Петером фон Гегенбахом (1474), коли його засудили за масові вбивства й зґвалтування, відкинувши аргумент про виконання наказу. Цей вирок став першим прикладом персональної відповідальності за воєнні злочини та підтвердив принцип, що наказ не звільняє від міжнародно-правової відповідальності [1].

Роль міжнародного права в реалізації ідей зменшення негативних наслідків воєн різко зростає з другої половини XIX ст. Активна ініціативна діяльність деяких приватних осіб закладає основу формування громадських гуманітарних рухів. У 1863 р. завдяки діяльності Густава Муаньє та Анрі Дюнане засновується Міжнародний комітет допо-

моги пораненим (з 1880 р. – Міжнародний комітет Червоного Хреста, далі – МКЧХ). У 1864 р. було підписано першу багатосторонню Конвенцію про захист поранених і хворих під час війни, до якої приєдналися понад 50 країн [2, с. 14].

У 1872 році Густав Муаньє запропонував створити Міжнародний суд для покарання осіб, які порушували Женевську конвенцію 1864 року «Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях». Суд мав складатися з п'яти суддів: двоє – від воюючих сторін і троє – від нейтральних держав, обраних жеребкуванням. Він розглядав би справи лише за скаргами сторін конфлікту та у разі встановлення вини визначав би покарання відповідно до додаткової угоди до Конвенції [3].

Перші кодифіковані обмеження війни були закріплені в Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 років, що забороняли використання отруйних газів, окремих видів зброї та встановлювали вимоги щодо захисту військовополонених і цивільних. Подальший розвиток відбувся із заснуванням Ліги Націй та ухваленням Женевських конвенцій 1929 року, які вперше визначили міжнародні стандарти захисту поранених, хворих і військовополонених.

Рішучий злам у міжнародному праві зумовив досвід Другої світової війни – геноцид, агресивні війни та масові злочини проти цивільних, що призвели до Нюрнберзького процесу (1945–1946). Він започаткував принцип персональної відповідальності за міжнародні злочини, а його засади були кодифіковані ООН у 1950 році як Принципи Нюрнберга [4].

Наступним етапом стало прийняття Женевських конвенцій 1949 року [5–8] і трьох Додаткових протоколів (1977, 2005) [9–11], які визначили захист поранених, хворих, військовополонених і цивільних у міжнародних та немежнародних конфліктах, а також перелік тяжких порушень – убивства, катування, взяття заручників тощо [8, с. 3; 5, с. 75]. Важливим кроком у подальшій кодифікації стало прийняття Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948), що вперше виокремлює категорію геноциду й зобов'язала держави запобігати та карати за нього незалежно від національного законодавства.

У 1990-х роках були створені міжнародні кримінальні трибунали для колишньої Югославії (ICTY) та Руанди (ICTR), що заклали практику індивідуальної кримінальної відповідальності, включно із злочинами сексуального насильства, командною відповідальністю та взаємодією національної й міжнародної юрисдикцій [12]. Подальший розвиток відбувся із прийняттям 1998 року Римського статуту, який набрав чинності у 2002 році та заснував Міжнародний кримінальний суд (МКС) із юрисдикцією щодо геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів і злочину агресії [13]. МКС став першим постійним органом, уповноваженим переслідувати осіб незалежно від їхнього статусу, водночас закріпивши елементи складів злочинів і процесуальні гарантії.

Міжнародне кримінальне та гуманітарне право взаємодіють у протидії найтяжчим злочинам, забезпечуючи не лише їх заборону, а й механізми притягнення винних до відповідальності, що є особливо важливим у сучасних конфліктах. Становлення міжнародного кримінального права стало цивілізаційним проривом у боротьбі з варварством війни через утвердження принципу персональної відповідальності у міжнародному масштабі.

У XXI столітті дотримання норм МГП ускладнює трансформація характеру збройних конфліктів. Серед ключових чинників – поява нових технологій (кіберзброя, автономні системи), участь недержавних збройних формувань, урбанізація бойових дій та гібридна агресія. Як зазначає Geneva Academy, у конфліктах 2023 року фіксувалися масштабні й системні порушення МГП, зокрема дезінформація, удари по цивільній інфраструктурі та блокування гуманітарного доступу [14].

Одним із перших резонансних прикладів порушення МГП стала облога Сараєва (1992–1996), коли війська боснійських сербів протягом майже чотирьох років здійснювали невибіркові обстріли цивільної інфраструктури, шкіл, лікарень та житлових кварталів. Загинуло понад 11 000 осіб, серед них щонайменше 1 500 дітей [15]. Ці дії грубо порушували принципи розрізнення, пропорційності та заборону невибіркових атак. Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії визнав генерала Ратка Младича винним у злочинах проти людяності, геноциді та порушеннях законів і звичаїв війни [16].

Міжнародні правозахисні організації та ООН засвідчили масштабність злочинів у Сараєві й відзначили бездіяльність миротворців. У Фінальному звіті Комісії експертів ООН, створеної згідно з Резолюцією 780 (1992), зафіксовано систематичні воєнні злочини та злочини проти людяності [17]. Цей випадок показав критичну потребу в дієвих міжнародних механізмах реагування – зборі доказів, захисті свідків і притягненні до відповідальності не лише виконавців, а й командирів, а також у незалежних трибуналах і постійному моніторингу.

Збройні конфлікти в Афганістані, Сирії та Іраку стали показовими прикладами масових і системних порушень міжнародного гуманітарного права (МГП). У Сирії з 2011 року регулярно здійснювалися обстріли густонаселених районів, знищення лікарень і шкіл, а також зафіксовано використання хімічної зброї, зокрема атаку зарином у Хан-Шейхуні 2017 року, що призвело до загибелі десятків мирних жителів, серед них жінок і дітей [18].

В Афганістані тривале протистояння між силами НАТО й Талібаном супроводжувалося численними жертвами серед цивільних; найбільш трагічним став авіаудар у Кундузі 2009 року, коли загинули понад 90 осіб, серед них багато дітей [19], що продемонструвало грубі порушення принципу розрізнення та пропорційності.

В Іраку символом порушень стала в'язниця Абу-Грейб, де військовослужбовці США систематично застосовували катування й приниження до полонених і затриманих цивільних, що було підтверджено Human Rights Watch, Amnesty International та МКЧХ [20–22]. Незважаючи на наявність значного масиву доказів та притягнення до відповідальності окремих виконавців, більшість представників командного складу та політичного керівництва уникли покарання, що свідчить про системну проблему безкарності у зазначених конфліктах та обмежену ефективність міжнародних механізмів забезпечення справедливості.

Сменська громадянська війна (2014 – дотепер) стала також прикладом масштабних і системних порушень міжнародного гуманітарного права. Збройне протистояння між урядовими силами, підтриманими коаліцією на чолі із Саудівською Аравією, та повстанцями-хуситами супроводжувалося грубим нехтуванням принципами розрізнення, пропорційності та військової необхідності. Особливо резонансними були удари по цивільній інфраструктурі – лікарнях, школах, житлових районах, ринках, зокрема бомбардування шкільного автобуса в Са'аді у серпні 2018 року, що призвело до загибелі десятків дітей [14]. Зафіксовано також застосування коаліцією касетних боеприпасів, заборонених Конвенцією 2008 року, що створюють тривалу загрозу мирному населенню. Amnesty International та Human Rights Watch документували їх використання в густонаселених районах, що є прямим порушенням норм МГП [23; 24]. Такі дії свідчать про свідоме ігнорування базових принципів гуманітарного права й кваліфікуються як воєнні злочини за статтею 8 Римського статуту МКС [13].

Узагальнено, війна в Ємені демонструє системність атак на цивільні об'єкти та використання заборонених засобів, що потребує міжнародного розслідування й притягнення винних до відповідальності. На думку О.М. Царенка, «Женевські конвенції не дотримуються через відсутність

механізму контролю дотримання їх норм», а також «міжнародне гуманітарне право перебуває на стадії, коли його норми потребують оновлення та доопрацювання усіма суб'єктами міжнародного права» [25. с. 611].

Дослідження та звіти міжнародних організацій засвідчують системні порушення МГП у конфліктах Сирії, Ємену та Іраку. Проте агресія росії проти України з 2014 року, особливо після 2022-го року, вивела ці порушення на новий рівень, що робить їхній аналіз надзвичайно актуальним для науки, воєнної юстиції та міжнародного переслідування злочинців.

Починаючи з 2014 року на тимчасово окупованих територіях України зафіксовано системні порушення з боку російської федерації, зокрема незаконні затримання та насильницькі зникнення, умисні вбивства й катування, а також жорстоке та нелюдське поводження з цивільним населенням [26].

З початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року порушення міжнародного гуманітарного права з боку російської федерації набули масового характеру. Ціллю атак стали житлові будинки, школи, лікарні, енергетичні та водні об'єкти, що не мають військового значення, що є грубим порушенням Женевських конвенцій і Додаткових протоколів.

Звіти Geneva Academy та інших міжнародних структур підтверджують факти тортур, сексуального насильства, нелюдського поводження та невибіркових обстрілів, які призвели до десятків тисяч жертв. Показовим прикладом стала атака на кафе в селі Гроза, де загинули 59 осіб. Попри міжнародні ордери та осуд світової спільноти, росія продовжує депортації та примусове переміщення цивільних.

В той же час Україна, дотримуючись міжнародного гуманітарного права, організувала системну підготовку військовослужбовців і запровадила офіційні інструкції Генерального штабу Збройних Сил України [27]. Вони конкретизують положення Женевських конвенцій і Додаткових протоколів, зокрема щодо розмежування військових і цивільних об'єктів, захисту поранених, полонених та цивільного населення, а також заборони застосування заборонених засобів і методів війни.

Документування воєнних злочинів в Україні здійснюють уповноважені державні органи, зокрема СБУ, Офіс Генерального прокурора, Національна поліція, ГУР МОУ та ДБР, які забезпечують кваліфікацію та юридичне оформлення доказів. Важливу роль відіграє співпраця з громадськими ініціативами (Truth Hounds, Media Initiative for Human Rights) та міжнародними партнерами (Human Rights Watch, Bellingcat, Global Rights Compliance).

Задokumentовані масові вбивства цивільних у Бучі, Ірпені, Бородянці, обстріли Харкова, Миколаєва, Краматорська, удари по захищених об'єктах (пологовий будинок у Маріуполі, драмтеатр, ТЦ «Амстор»), страти військовополонених і депортація українських дітей. Зібрані матеріали слугують основою для національного та міжнародного переслідування, включно з передачею доказів до МКС та Міжнародного центру з переслідування злочину агресії проти України в Гаазі [28, 29], що спрямовано на забезпечення принципу невідворотності відповідальності. Разом узяті факти воєнних злочинів на думку Погорельського М.А. демонструють як спроможність сучасних механізмів фіксації, так і їхні обмеження в умовах нових викликів – кібероперацій, інформаційної війни та участі недержавних збройних формувань. Це актуалізує потребу не лише вдосконалення практики застосування МГП, а й його глибокого нормативного оновлення [30 с. 96, 98].

Важливим напрямом протидії безкарності за найтяжчі злочини міжнародного характеру є міжнародне кримінальне переслідування. Міжнародний кримінальний суд (МКС) уже видав ордери на арешт президента рф В. Путіна та уповноваженої з прав дитини М. Льювовой-Беловой, поклавши на них відповідальність за органі-

зацію незаконної депортації українських дітей із тимчасово окупованих територій [31]. Подальше розслідування МКС охоплює ймовірні воєнні злочини, зокрема обстріли цивільної інфраструктури, катування та страти полонених. Водночас у практичній площині виконання ордерів стикається з низкою викликів.

По-перше, ключовим фактором є політична воля урядів держав-учасниць Римського статуту: саме їхні органи правопорядку мають забезпечити арешт у разі появи обвинувачених на їхній території. Прикладом ігнорування цього обов'язку стала ситуація у 2015 році, коли Південно-Африканська Республіка відмовилася арештувати президента Судану Омара аль-Башира, попри наявність ордерів МКС [32].

По-друге, відсутній ефективний механізм примусового виконання рішень: МКС не має власних виконавчих органів, а у випадку невиконання ордерів може лише передати питання на розгляд Асамблеї держав-учасниць чи Ради Безпеки ООН, де воно здебільшого обмежується політичними заявами.

По-третє, деякі країни можуть уникати арешту через побоювання погіршення відносин із російською федерацією або внаслідок економічного та військового тиску.

У цьому контексті особливої ваги набуває створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії рф проти України. Ініціативу підтримує широка коаліція держав, що входять до так званої «Core Group», серед яких країни ЄС, Велика Британія, Канада, Нідерланди, Норвегія, Японія, Австралія та інші партнери. Її також схвалили Парламентська асамблея Ради Європи, Європейський парламент і Парламентська асамблея НАТО. Така багаторівнева підтримка засвідчує наявність політичної волі цивілізованого світу створити спеціальний механізм для притягнення до відповідальності російського керівництва за злочин агресії [33].

Іншим напрямом є санкційний тиск, що передбачає персональні та секторальні обмеження проти політичного й військового керівництва рф, пропагандистів та підприємств оборонно-промислового комплексу. Санкції не замінюють кримінального переслідування, однак підривають воєнний та економічний потенціал держави-агресора, обмежують її міжнародні можливості та стимулюють ізоляцію. Водночас їхнім недоліком є неоднакова ефективність у різних регіонах світу, можливість обходу через треті країни та обмежений вплив на вище політичне керівництво, яке й ухвалює рішення про продовження агресії.

Додатково ефективним інструментом є універсальна юрисдикція, яка дозволяє національним судам розслідувати воєнні злочини незалежно від місця їх скоєння. Прикладом є процеси в Німеччині: у 2022 році суд у Кобленці засудив колишнього офіцера сирійської розвідки Анвара Раслана до довічного ув'язнення за катування та вбивства, а у 2023 році, сирійський лікар Алаа М. також отримав довічний вирок. Крім того, німецькі прокурори вже відкрили провадження щодо злочинів російських військових в Україні [34].

Не менш важливим напрямом виступає ізоляція та делегітимізація рф. Виключення країни з Ради Європи,

обмеження її участі в міжнародних культурних та спортивних подіях, формування іміджу держави-ізоляції посилюють політичний та моральний тиск, ускладнюючи можливість нормалізації співпраці з міжнародною спільнотою без припинення агресії.

Окремий блок становлять репарації та конфіскація активів. Мова йде про розробку міжнародних механізмів використання заморожених російських активів для відшкодування шкоди, завданої Україні внаслідок воєнної агресії. Це не лише компенсаторний, а й превентивний інструмент, спрямований на обмеження фінансових ресурсів, які можуть бути використані для продовження війни.

Таким чином, сукупність зазначених заходів утворює багаторівневу систему міжнародного примусу до дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Проте визначальним чинником її ефективності залишається політична воля цивілізованого світу, адже лише рішуче неприйняття безкарності здатне забезпечити невідворотність відповідальності за воєнні злочини та злочини агресії.

Висновки. Міжнародне гуманітарне право, попри розвинену систему міжнародних договорів та напрацьовану практику міжнародних трибуналів, і далі стикається з істотними труднощами у забезпеченні належного дотримання своїх норм у сучасних війнах. Масові й системні порушення ключових принципів – розмежування між комбатантами і цивільними, пропорційності у застосуванні сили, заборони атак проти цивільного населення, тортур та інших жорстоких практик – стали типовим явищем збройних конфліктів кінця XX та початку XXI століття. Ця тенденція виразно проявилася під час воєн на Балканах, у Сирії, Афганістані, Ємені та нині – у ході широкомасштабної агресії російської федерації проти України, що супроводжується численними воєнними злочинами й злочинами проти людяності.

Практика міжнародних трибуналів, Міжнародного кримінального суду та національних юрисдикцій підтверджує ключове значення принципу персональної відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини. Водночас наявні механізми демонструють обмежену дієвість у забезпеченні невідворотності покарання, що формує небезпечний прецедент безкарності. Серед чинників, які ускладнюють реалізацію МГП, варто виокремити недостатність дієвих засобів контролю, політичну заангажованість окремих держав та відсутність у МКС власних виконавчих структур.

За таких умов першочергового значення набуває вдосконалення міжнародних і національних інструментів реалізації гуманітарного права. Йдеться про розвиток універсальної юрисдикції, створення спеціальних міжнародних трибуналів щодо злочину агресії, розбудову системи ефективного документування воєнних злочинів, посилення взаємодії державних органів із громадянським суспільством та міжнародними партнерами. Важливим доповненням мають стати санкційні та репараційні механізми, здатні забезпечити не лише покарання винних, а й превентивний вплив, спрямований на недопущення нових злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Gregory S. Gordon. The Trial of Peter Von Hagenbach: Reconciling History, Historiography, and International Criminal Law. 2015. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2006370 (дата звернення: 14.04.2025).
2. Воєнні злочини : навч. посіб. І. В. Авдошин, О. І. Заболотний, О. Ю. Звонарьов та ін. – Київ : 7БЦ, 2023. – 280 с.
3. Щербань Є. В. Конституційно-правове забезпечення імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду : дис. ... д-ра філософ. 081 Право. Київ, 2021. 249 с.
4. Principles of international law recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the judgment of the Tribunal. Yearbook of the International Law Commission. 1950. Vol. II. P. 374–378. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_1_1950.pdf [Електронний ресурс] (дата звернення: 22.07.2025).
5. Женева конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 року. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-i-1949> [Електронний ресурс] (дата звернення: 16.07.2025).
6. Женева конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, потерпілих корабельну аварію, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 року. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-ii-1949> [Електронний ресурс] (дата звернення: 16.07.2025).

7. Женева конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-iii-1949> [Електронний ресурс] (дата звернення: 16.07.2025).
8. Женева конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-iv-1949> [Електронний ресурс] (дата звернення: 16.07.2025).
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977> [Електронний ресурс] (дата звернення: 16.07.2025).
10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв неміжнародних збройних конфліктів (Протокол II) від 8 червня 1977 року. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/apii-1977> [Електронний ресурс] (дата звернення: 16.07.2025).
11. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року щодо затвердження додаткового розпізнавального знака (Протокол III) від 8 грудня 2005 року. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/apiii-2005> [Електронний ресурс] (дата звернення: 16.07.2025).
12. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. Statute. 25 May 1993. United Nations Security Council Resolution 827. <https://www.icty.org/en/documents/statute-tribunal> [Електронний ресурс] (дата звернення: 22.07.2025).
13. Rome Statute of the International Criminal Court. UN Doc. A/CONF.183/9. 17 July 1998. <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> [Електронний ресурс] (дата звернення: 22.07.2025).
14. Geneva Academy. IHL in Focus: Annual Report Assessing Compliance in Contemporary Armed Conflicts, July 2023 – June 2024. Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights, 2025.
15. Siege of Sarajevo. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Siege_of_Sarajevo [Електронний ресурс] (дата звернення: 20.07.2025).
16. International Residual Mechanism for Criminal Tribunals. Case information sheet: Ratko Mladić. <https://www.irmct.org/en/cases/mict-13-56> [Електронний ресурс] (дата звернення: 20.07.2025).
17. United Nations Security Council. Final Report of the Commission of Experts pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, 27 May 1994. https://www.icty.org/x/file/About/OTP/un_commission_of_experts_report1994_en.pdf [Електронний ресурс] (дата звернення: 20.07.2025).
18. OPCW. Report of the OPCW Fact-Finding Mission in Syria regarding the incident in Khan Shaykhun, Syrian Arab Republic, April 2017. https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/Fact_Finding_Mission/s-1510-2017_e_.pdf [Електронний ресурс] (дата звернення: 20.07.2025).
19. 2009 Kunduz airstrike. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/2009_Kunduz_airstrike [Електронний ресурс] (дата звернення: 20.07.2025).
20. Hersh S. The Gray Zone: How a secret Pentagon program came to Abu Ghraib. The New Yorker. 24 May 2004. <https://www.newyorker.com/magazine/2004/05/24/the-gray-zone> [Електронний ресурс] (дата звернення: 20.07.2025).
21. Human Rights Watch. The Road to Abu Ghraib. June 2004. <https://www.hrw.org/report/2004/06/08/road-abu-ghraib> [Електронний ресурс] (дата звернення: 20.07.2025).
22. International Committee of the Red Cross. Report on the treatment of fourteen "high value detainees" in CIA custody. February 2007. <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/article/other/abu-ghraib-report-icrc.htm> [Електронний ресурс] (дата звернення: 20.07.2025).
23. Amnesty International. Yemen: Saudi Arabia-led coalition used banned cluster bombs. 2016. <https://www.amnesty.nl/actueel/yemen-saudi-arabia-led-coalition-uses-banned-brazilian-cluster-munitions-on-residential-areas> [Електронний ресурс] (дата звернення: 21.07.2025).
24. Human Rights Watch. Yemen: Houthi forces' use of landmines. 2017. <https://www.hrw.org/news/2017/04/20/yemen-houthi-saleh-forces-using-landmines> [Електронний ресурс] (дата звернення: 21.07.2025).
25. Царенко О. М., Тична Б. М., Федчук Т. Ю. Порушення норм міжнародного гуманітарного права в умовах російської збройної агресії. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 4. С. 607–611. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.94> [Електронний ресурс] (дата звернення: 16.07.2025).
26. Office of the Prosecutor. Report on Preliminary Examination Activities 2019. International Criminal Court. The Hague, 5 December 2019. 83 p. <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/2019-PE-rep/2019-pe-report-eng.pdf> [Електронний ресурс] (дата звернення: 24.08.2025).
27. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затв. наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. Зареєстр. в Мін'юсті України 18.04.2017 за № 505/30373. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> [Електронний ресурс] (дата звернення: 22.07.2025).
28. International Criminal Court (ICC). Official website. <https://www.icc-cpi.int/> [Електронний ресурс] (дата звернення: 22.07.2025).
29. Eurojust. International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine (ICPA). <https://www.eurojust.europa.eu/international-centre-for-the-prosecution-of-the-crime-of-aggression-against-ukraine> [Електронний ресурс] (дата звернення: 22.07.2025).
30. Погорецький М. А. Застосування новітніх технологій у розслідуванні та доказуванні воєнних злочинів (проблемні питання). *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 3-4. С. 84-102.
31. International Criminal Court. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants for Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. Press Release. 17 March 2023. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> [Електронний ресурс] (дата звернення: 22.07.2025).
32. The Guardian. South Africa to fight Omar al-Bashir's arrest warrant. 15 June 2015. <https://www.theguardian.com/world/2015/jun/15/south-africa-to-fight-omar-al-bashirs-arrest-warrant-sudan> [Електронний ресурс] (дата звернення: 24.07.2025).
33. What is the special tribunal for Ukraine that world leaders have backed? Associated Press. 2023. <https://apnews.com/article/d3e144e3f1e0ca2dd0f16ae90415f5> [Електронний ресурс] (дата звернення: 24.07.2025).
34. The Guardian. German prosecutors gather evidence of Russian war crimes in Ukraine. 26 October 2023. <https://www.theguardian.com/world/2023/oct/26/german-prosecutors-evidence-russian-war-crimes-ukraine> [Електронний ресурс] (дата звернення: 24.07.2025).

ПОРУШЕННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

VIOLATION OF THE FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE CHILD IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Оксентюк А.М., к.ю.н.,
старший науковий співробітник
*Науково-дослідний інститут публічного права,
адвокат*

Боровик Л.А., к.пед.н., доцент,
член-кореспондент
Міжнародна кадрова академія

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз проблеми порушення фундаментальних прав дітей в умовах російсько-української війни. Визначено, що повномасштабна військова агресія спричинила масштабні руйнування та глибокі соціальні потрясіння, в яких діти є однією з найбільш вразливих категорій населення, чиї права зазнають систематичних порушень. Проаналізовано ключові аспекти впливу війни на реалізацію прав дітей. Досліджено порушення права дітей на життя та безпеку, що виявляється у численних випадках їх загибелі та поранень, спричинених бойовими діями та використанням зброї широкого ураження у населених пунктах. Окремлено негативний вплив на право дітей на здоров'я, зумовлений примусовими переміщеннями, обмеженим доступом до медичних послуг, дефіцитом ресурсів та погіршенням санітарно-гігієнічних умов, а також руйнуванням медичної інфраструктури. Розглянуто вплив російсько-української війни на право дітей на сім'ю та ідентичність, спричинену розлученням дітей з батьками та насильницькою депортацією на тимчасово окуповані території та до країни-агресорки. Підкреслено спроби російської асиміляції українських дітей через зміну їхніх персональних даних та культурну деукраїнізацію. Досліджено вплив війни на психологічне благополуччя дітей, що призводить до розвитку у них посттравматичних стресових розладів, тривожних станів та депресії. Проаналізовано порушення права дітей на освіту, зумовлених руйнуванням навчальних закладів, вимушеним переміщенням учасників освітнього процесу та технічними складнощами організації навчання в умовах війни. Окрему увагу приділено порушенню права дітей на достатній життєвий рівень, що проявляється у вимушеному переміщенні мільйонів дітей, втраті ними звичного укладу життя, а також проблемах з доступом до продовольства та питної води у зонах конфлікту. Зроблено висновок про системний та цілеспрямований характер порушень прав дітей, що має ознаки воєнних злочинів та злочинів проти людяності, і вимагає негайного та комплексного міжнародного реагування для забезпечення захисту українського покоління.

Ключові слова: права дітей, російсько-українська війна, воєнні злочини, право на життя та безпеку, право на здоров'я, право на сім'ю та ідентичність, право на психологічне благополуччя, право на освіту, право на достатній життєвий рівень.

The article made a comprehensive analysis of the problem of violation of the fundamental rights of children in the conditions of the Russian-Ukrainian war. It is determined that full-scale military aggression has caused large-scale destruction and deep social upheavals, in which children are one of the most vulnerable categories of the population whose rights are undergoing systematic violations. The key aspects of the impact of war on the exercise of children's rights are analyzed. The violation of the right of children to life and safety, which is manifested in numerous cases of their deaths and injuries caused by combat actions and the use of weapons of widespread destruction in settlements, was investigated. The negative impact on the right of children on health, caused by forced movements, restricted access to medical services, resource shortages and deterioration of sanitary and hygienic conditions, as well as the destruction of medical infrastructure, is outlined. The influence of the Russian-Ukrainian war on the right of children on the family and the identity caused by the divorce of children with parents and violent deportation into temporarily occupied territories and to the aggressor country is considered. The attempts of Russian assimilation of Ukrainian children through a change in their personal data and cultural where Ukrainianization are emphasized. The impact of the war on the psychological well-being of children, which leads to the development of post-traumatic stressful disorders, anxiety and depression. The violation of the right of children to education caused by the destruction of educational institutions, the forced movement of participants of the educational process and the technical difficulties of organization of education in the conditions of war is analyzed. Particular attention is paid to the violation of the right of children to a sufficient standard of living, which is manifested in the forced movement of millions of children, the loss of their usual lifestyle, as well as problems with access to food and drinking water in conflict areas. A conclusion about the systematic and purposeful nature of violations of children's rights, which has signs of war crimes and crimes against humanity, and requires immediate and comprehensive international response to protect the Ukrainian generation.

Key words: children's rights, Russian-Ukrainian war, war crimes, right to life and safety, right to health, the right to family and identity, the right to psychological well-being, the right to education, the right to a sufficient standard of living.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія проти України, що розпочалася у лютому 2022 р., призвела до безпрецедентних руйнувань, людських втрат та глибоких соціальних потрясінь. У цих умовах, однією з найбільш вразливих категорій населення, права якої зазнають систематичних та тяжких порушень, є діти. Загибель та поранення, примусова депортація, руйнування освітньої та медичної інфраструктури, зростання ризиків насильства і експлуатації – це лише частина наслідків війни, що безпосередньо впливають на життя та майбутнє мільйонів українських дітей. Ці обставини роблять питання забезпечення та захисту прав дітей в умовах російсько-української війни невідкладним і критично актуальним для національної безпеки, соціального розвитку та європейської інтеграції України. Незважаючи

на наявність розгалуженої міжнародно-правової бази та національного законодавства, що регулює захист прав дітей, реалії російсько-української війни виявили значні прогалини та недосконалості як у нормативному регулюванні захисту прав дітей, так і в механізмах його реалізації, оскільки існуючі законодавчі акти часто не містять достатньої конкретизації щодо застосування їх в умовах надзвичайних ситуацій.

Аналіз останніх досліджень у сфері захисту прав дитини в умовах російсько-української війни свідчить про інтенсивну роботу з висвітлення та документування численних порушень прав дітей. Українські науковці, такі як Л. Ярмол та А. Карпюк, а також О. Кривов'яз, приділяють увагу юридичним аспектам та загальним питанням порушень прав дітей у збройному конфлікті, дослідження

О. Устінова фокусуються на доступі, в т.ч і дітей, до медичних послуг, тоді як М. Циганюк розглядає інституційні механізми збереження національної свідомості в умовах війни. Паралельно з цим, звіти та публікації міжнародних структур (Управління Верховного комісара ООН з прав людини, ЮНІСЕФ, УВКБ ООН, МКС та ін.), а також дані українських державних органів та аналітичних центрів, системно фіксують загибель та поранення дітей, руйнування освітньої і медичної інфраструктури, виклики, пов'язані з вимушеним переміщенням та втратою житла, порушення психічного здоров'я, а також проблему примусової депортації українських дітей та їхньої подальшої асиміляції в країні-агресорці.

Мета статті полягає у дослідженні систематичних порушень фундаментальних прав дитини, спричинених повномасштабною збройною агресією росії проти України, з акцентом на їхній масштаб, характер та довгострокові наслідки.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне гуманітарне право, відоме також як право збройних конфліктів, встановлює правила ведення війни та захисту осіб, які не беруть участі або припинили брати участь у бойових діях, в т.ч. і дітей, оскільки захист прав дітей в таких умовах є одним з найважливіших аспектів міжнародного права. З огляду на особливу вразливість дітей під час збройних конфліктів, міжнародне співтовариство розробило низку нормативно-правових актів, спрямованих на їхній всебічний захист, які закріплюють стандарти та формують основу для дій держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів міжнародного права у сфері запобігання та реагування на порушення прав дітей у зонах конфлікту. Основними нормативно-правовими актами у сфері захисту прав дитини у збройних конфліктах на міжнародному рівні є: Конвенція ООН про права дитини 1989 року та її Факультативні протоколи (зокрема, Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах), Женевські конвенції 1949 року (особливо Четверта Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни) та Додаткові протоколи до них 1977 року (Протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, та Протокол II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру), Римський статут Міжнародного кримінального суду, який кваліфікує певні дії проти дітей як воєнні злочини та злочини проти людяності. На національному рівні в Україні захист прав дитини у збройних конфліктах регулюється: Конституцією України, Кримінальним кодексом України (статті, що стосуються воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду, а також злочинів проти життя, здоров'я та волі людини), Законом України «Про охорону дитинства», Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», а також низкою інших законодавчих актів та підзаконних нормативних актів, які регулюють питання соціального захисту, освіти, охорони здоров'я дітей в умовах надзвичайних ситуацій та збройного конфлікту.

Як зазначають Л. Ярмол та А. Карпюк «в сучасних умовах війни в Україні рф порушує фактично усі права дитини» [1, с. 100]. Додамо, що порушення прав дитини під час російсько-української війни має системний та багатогранний характер, охоплюючи широкий спектр міжнародно-визнаних фундаментальних прав дитини, зокрема такі, як:

1. Право на життя та безпеку. Через обстріли, ракетні атаки та інші бойові дії значна кількість дітей загинули та отримали поранення внаслідок артилерійських обстрілів, ракетних ударів, авіанальотів та інших бойових дій. Так, за даними сайту «Діти війни» (платформа створена Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України разом із Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України)

станом на 25.05.25 р. з початку повномасштабного вторгнення росії загинуло 627 дітей, 1949 дітей було поранено, 2247 дітей вважається зниклими [2]. Зокрема, як зауважує Управління Верховного комісара ООН з прав людини ООН, значна кількість цивільних жертв, включаючи дітей, спричинена застосуванням вибухової зброї з широкою зоною ураження у населених пунктах [3], що не одноразово застосовувала рф в ході російсько-української війни (наприклад, під час ракетного удару рф 08.07.2024 р. по дитячій лікарні Охмадит, де на той момент перебувало 627 дітей, частина з яких зазнала поранень [4]). Найбільшими ударами по цивільним об'єктам з боку росії за період повномасштабного вторгнення стали: удар «Іскандерами» по багатоповерхівках у м. Часів Яр – загинуло 48 осіб, атака ракетами Х-22 на ТЦ «Амстор» у м. Кременчук – 21 особа загинула, 1 особа вважається зниклою безвісти, обстріл ракетою «Точка-У» вокзалу у м. Краматорську – загинула 61 особа, авіаудар двома 500-кілограмовими бомбами по драмтеатру у м. Маріуполь – точну кількість загиблих наразі встановити не вдалося. Також, слід зауважити, що мінування українських територій росією створює постійну загрозу для життя та здоров'я дітей, які можуть постраждати від вибухових пристроїв під час ігор або пересування [5].

2. Право на здоров'я. Війна в Україні істотно підриває стан здоров'я та добробут цивільного населення, в т.ч. і дітей, спричиняючи підвищену захворюваність і смертність, що зумовлено сукупністю негативних чинників, таких як примусові переміщення, значне обмеження доступу до якісної медичної допомоги, дефіцит життєво необхідних ресурсів (продовольства та води), економічна нестабільність, погіршення санітарно-гігієнічних умов, підвищена щільність населення у місцях скучення та порушення планових імунізаційних кампаній. Сукупність цих чинників створює сприятливе середовище для поширення інфекційних захворювань, включно з епідемічними спалахами, а також негативно впливає на фізичний та когнітивний розвиток дітей. За результатами Звіту про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на початок 2024 р. «прямі задокументовані збитки від руйнувань об'єктів охорони здоров'я складають \$3,12 млрд.» [6], а кількість зруйнованих об'єктів медичної сфери склала 1284 (до них відносяться лікарні, стоматології, поліклініки, консультативно-діагностичні центри, центри крові, медичні склади, амбулаторії, медичні кабінети, лабораторії, бюро судмедекспертиз), що склало близько 2% від загальної вартості втрат України в ході російсько-української війни. Зокрема, за оцінками потреб у сфері охорони здоров'я, проведеної Бюро ВООЗ в Україні та наданої Міністерству охорони здоров'я України, міжнародним та національним партнерам у сфері охорони здоров'я, а також гуманітарним організаціям зауважені органи та організації дійшли до наступних ключових висновків «Кожен третій опитаний дорослий українець звертався за первинною медичною допомогою. Кожен другий респондент повідомив про наявність щонайменше однієї перешкоди щодо доступу до будь-якого рівня медичної допомоги, найпоширенішою з яких є вартість. Кожен п'ятий українець не зміг отримати необхідні ліки: вартість, відсутність потрібних ліків та великі черги в місцевих аптеках — три основні причини. Ті, хто проживає на тимчасово окупованих територіях/районах активних бойових дій, як правило, звертаються за медичними послугами рідше, ніж мешканці інших регіонів, тоді як внутрішньо переміщені особи звертаються за послугами значно частіше, ніж інші категорії населення» [7].

3. Право на сім'ю та ідентичність. Війна має руйнівний вплив на сімейні зв'язки, призводячи до численних випадків розлучення дітей з батьками через бойові дії та евакуація, загибель або полон батьків, втрату зв'язку із

сім'єю та ін. Право дитини на збереження власної ідентичності є фундаментальним і захищається численними міжнародними нормами (ст. 7 Конвенції ООН про права дитини визначає, що «Дитина ... з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування» [8]), проте, під час російсько-української війни ці права порушуються систематично. Так, за даними сайту «Діти війни» станом на 25.05.25 р. з початку повномасштабного вторгнення росії 19546 дітей депортовано та/або примусово переміщено на тимчасово окуповані українські території та в рф [2], хоча реальна кількість депортованих дітей, за оцінками міжнародних та українських правозахисних організацій, може бути значно більшою, сягаючи сотень тисяч дітей. Депортація дітей, які залишилися без батьківського піклування, або чиїх батьків було вбито чи затримано, відбувається через так звані «фільтраційні табори» або їх примусово вивозять на територію росії безпосередньо з окупованих українських територій. Українських дітей часто розміщують у російських родинах або дитячих будинках, де їм систематично змінюють імена, громадянство, дату народження та інші персональні дані, що є спробою стерти їхню українську ідентичність та асимілювати їх у російському суспільстві. Також, повідомляється про випадки, коли дітям забороняють спілкуватися рідною мовою, примусово нав'язують російську культуру та історію. Такі дії російського керівництва були кваліфіковані як воєнний злочин Міжнародним кримінальним судом (МКС), який визнав «незаконну депортацію дітей та їхнє переміщення з окупованих районів України до рф» воєнним злочином та 17.03.2023 р. видав ордер на арешт президента рф та уповноваженої при президентові рф з прав дитини [9]. Як зауважує М. Циганюк «перед Україною постає важливе завдання – збереження та подальше зміцнення національної свідомості, ключовими напрямками якої можуть бути: відновлення історичної пам'яті та національної ідентичності, соціальна згуртованість та інтеграція ветеранів, інформаційна безпека та протидія пропаганді, економічний розвиток та його вплив на національну свідомість, політична культура та європейська інтеграція та ін.» [10, с. 846-847].

4. *Право на психологічне благополуччя.* Військові дії, втрати близьких та руйнування домівок спричиняють психологічні травми серед населення, зумовлюють розпад соціальних зв'язків та громад, зростання злочинності і насильства. Міністерство охорони здоров'я України за попередніми прогнозами психологічної підтримки потребуватиме 15 млн. українців з них приблизно 3-4 млн., оскільки кожне 5 людина буде мати негативні наслідки для психічного здоров'я, а кожна 10 людина відчує негативні наслідки на рівні важкої або середньої тяжкості хвороби. За даними ЮНІСЕФ, війна в Україні також має руйнівний вплив на психічне здоров'я дітей та підлітків, спричиняючи посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), тривожні стани, депресію, панічні атаки, проблеми зі сном та поведінкові порушення, на які за оцінками ЮНІСЕФ страждає близько 1,5 мільйона дітей в Україні [11]. Таке прогнозування передбачає, що негативні наслідки впливу війни на психічне здоров'я в подальшому створюватимуть додаткове навантаження на систему охорони здоров'я, зокрема: «психічні розлади мають негативні наслідки в першу чергу на поширення серцево-судинних хвороб, діабету, артритів, астми, онкозахворювань; психічні розлади погіршують результати лікування хронічних хвороб та збільшують смертність від онкологічних хвороб; понад 50% (в 4 рази частіше, ніж загальне населення) осіб з психічними розладами мають також розлади сну, що часто призводять до хвороб органів дихання; особи з психічними розладами більш схильні до куріння, важче кидають згубну звичку та в середньому курять більше; в цілому звернення до лікарів, увага до власного здоров'я та періо-

дичність проходження рутинних обстежень падає за наявності психічних хвороб, що призводить до пізньої діагностики хвороб та меншої успішності їх лікування; ризик смерті від раку за наявності депресивних розладів зростає на 50%, а від серцевих — на 67%; серед осіб з ПТСР більш поширені гіпертонія, стенокардія, тахікардія, інші захворювання серця, виразка шлунка, гастрит і артрит. Окрім того, ПТСР часто спонукає до ризикової поведінки, що призводить до зловживання алкоголем, наркотиками чи деструктивної поведінки та пов'язаних з ними наслідків; у разі важких пережитих травм окремі ризики можуть наставати на 10-15 років раніше, ніж в середньому в популяції» [7].

5. *Право на освіту.* Російсько-українська війна призвела до дестабілізації багатьох аспектів суспільного життя, в т.ч. і в сфері освіти, оскільки даний соціальний інститут в недостатній мірі відновився після випробування глобальною пандемією Ковід-19. Зокрема, навчальні заклади змушені адаптуватися до загроз ракетних обстрілів та обмежень електроенергії, необхідності гарантування безпеки, надійності та доступності освіти в складних умовах війни, також, значна частина освітніх закладів пошкоджена або зруйнована (рис. 1).

Рис. 1. Стан пошкоджених та зруйнованих закладів освіти в ході російсько-української війни станом на жовтень 2023 р. (за матеріалами сайту Інституту аналітики та адвокації, <https://iaa.org.ua/articles/education-in-times-of-war-challenges-and-prospects-for-ukraine/>)

За даними Міністерства освіти України станом на вересень 2023 р. в Україні функціонують понад 13 тис. шкіл, 80% яких обладнано відповідними укриттями або сховищами, 3,8 тис. шкіл працюють у змішаному форматі, а 2,5 тис. шкіл навчаються виключно дистанційно, також, 95% закладів професійно-технічної освіти та 94% закладів фахової, передвищої та вищої освіти обладнані бомбосховищами [12].

Окрім руйнування освітніх закладів та відсутності належних безпечних приміщень для навчання слід зауважити, що система освіти в умовах російсько-української війни стикається з наступними проблемами: переміщення учнів, студентської молоді та педагогів до інших регіонів або країн, що створює труднощі в продовженні навчання, проблеми інтеграції до нових навчальних закладів, опануванні мови викладання; вплив психологічних наслідків війни на дітей та студентську молодь, які переживають стрес, тривогу та психологічні травми через воєнні дії і втрату близьких осіб, що впливає на ефективність опану-

вання освітніх програм; технічні складнощі в організації та проведенні освітнього процесу, оскільки часті повітряні тривоги і обстріли змушують освітні заклади або припиняти навчання, або приходити на дистанційну форму навчання, також освітні заклади стикаються з відсутністю стабільного доступу до Інтернету та частим включеним електроенергії та ін.

6. *Право на достатній життєвий рівень.* Право дитини на достатній життєвий рівень, закріплене в статті 27 Конвенції ООН про права дитини, передбачає забезпечення умов, необхідних для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку [8]. Масштабні бойові дії та окупація територій призвели до того, що мільйони дітей були змушені залишити свої домівки, ставши або внутрішньо переміщеними особами (ВПО) в межах України, або біженцями, що шукають притулку за кордоном. Так, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на травень 2025 р. понад 6,3 мільйона українців є біженцями по всьому світу, значна частка з них – це діти [13]. В Україні ж, за даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), мільйони людей стали ВПО, і діти є однією з найбільш численних категорій серед них [13]. Переїзд означає кардинальну зміну у життєвому укладі дитини: зміна шкіл, втрата друзів, розрив соціальних зв'язків, відсутність доступу до звичних розваг та позашкільних занять, що призводить до соціальної ізоляції, труднощів з адаптацією в новому середовищі, академічних проблем та почуття втрати контролю над власним життям.

Доступ до достатньої кількості безпечної їжі та питної води є фундаментальним правом дитини та критично важливим для її фізичного розвитку і здоров'я, проте в умовах російсько-української війни це право опинилося під серйозною загрозою в багатьох регіонах. Зокрема, у регіонах,

що перебувають у зоні активних бойових дій або під тимчасовою окупацією, системи постачання продуктів харчування та питної води часто повністю руйнуються, а блокади гуманітарної допомоги, обстріли та пошкодження інфраструктури (водопроводів, електромереж, складів, тощо) призводять до гострої нестачі продовольства, тому діти та їхні сім'ї змушені виживати в умовах обмеженого доступу до їжі неякісної або непридатної для вживання продукти.

Висновки. Російсько-українська війна призвела до системних та широкомасштабних порушень таких фундаментальних прав дитини, як право на життя, право на безпеку, право на освіту, право на сім'ю, право на збереження ідентичності, право на здоров'я, право на психологічне благополуччя, а також право на достатній життєвий рівень. Порушення прав дитини в ході збройного конфлікту проявляється в значній кількості дітей-жертв, руйнуванні соціальної і освітньої інфраструктури та обмеженні доступу дітей до навчання, медичних послуг і соціальної підтримки, у примусовій депортації українських дітей до росії та їхній подальшій асиміляції, що веде до втрати національної ідентичності і сімейних зв'язків, а також у глибоких психологічних травмах та розладах, вимушеному переміщенні, втраті житла, майна і в значних викликах із забезпеченням продовольчої безпеки дітей. З огляду на вищезазначене, зауважене свідчить про системну та цілеспрямовану природу порушень прав дитини, що мають ознаки воєнних злочинів та злочинів проти людяності, а також про катастрофічний вплив збройного конфлікту на фізичне, психологічне та соціальне благополуччя цілого покоління українських дітей, вимагаючи негайного та комплексного міжнародного реагування на масове порушення прав дітей в ході російсько-української війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ярмол Л., Карпюк А. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 96–105.
2. Діти війни. 2024. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 25.05.2025)
3. Управління Верховного комісара ООН з прав людини. "Доповідь про ситуацію з правами людини в Україні: 1 листопада 2023 року – 29 лютого 2024 року". URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2024-03-14/report-on-human-rights-situation-in-ukraine-1-nov-2023-29-feb-2024-ukr.pdf> (дата звернення: 15.05.2025)
4. МОЗ: в «Охматдиті» під час ракетного удару перебувало 627 дітей. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-okhmatdyt-dity-raketnyu-udar-lyashko-moz/33027996.html> (дата звернення: 09.05.2025)
5. Доповідь про ситуацію з правами людини в Україні: 1 листопада 2023 року – 29 лютого 2024 року: Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2024-03-14/report-on-human-rights-situation-in-ukraine-1-nov-2023-29-feb-2024-ukr.pdf> (доступ до сторінки 12.05.2025)
6. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. 2024. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf (дата звернення: 05.05.2025)
7. Устінов О.В. Доступ до медичних послуг в Україні після 8 міс війни. *Український медичний часопис*. 2022. URL: www.umj.com.ua/uk/novyna-235313-dostup-do-medichnih-poslug-v-ukrayini-pislya-8-mis-vijni (дата звернення: 12.05.2025)
8. Конвенції ООН про права дитини: ООН від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 22.05.2025)
9. Заява про видачу ордерів на арешт у зв'язку з ситуацією в Україні. Міжнародний кримінальний суд. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-cc-issuance-warrants-arrest-situation-ukraine> (дата звернення: 25.05.2025)
10. Tsyhaniuk M.A. Institutional and legal mechanism of formation of national consciousness of the Ukrainian nation in the war and post-war period Post-War Reconstruction of Ukraine: Legal, Political and Economic Challenges in Historical Perspective : scientific monograph. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2025. P. 832-850. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/597> (дата звернення: 14.05.2025)
11. Війна в Україні має руйнівний вплив на психічне здоров'я дітей та підлітків: Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ). URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/war-ukraine-having-devastating-impact-children-adolescents-mental-health> (дата звернення: 03.05.2025)
12. Інститут аналітики та адвокації. Освіта в умовах війни: виклики та перспективи для України. 2023. URL: <https://iaa.org.ua/articles/education-in-times-of-war-challenges-and-prospects-for-ukraine/> (дата звернення: 21.05.2025)
13. Ситуація в Україні. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). URL: <https://www.unhcr.org/uk/what-we-do/ukraine> (дата звернення: 15.05.2025)

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 7, 2025

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025**